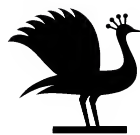
Berezhany Memorial Book

Bez'ez'ani, Narayuv, ṿeha-sevivah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

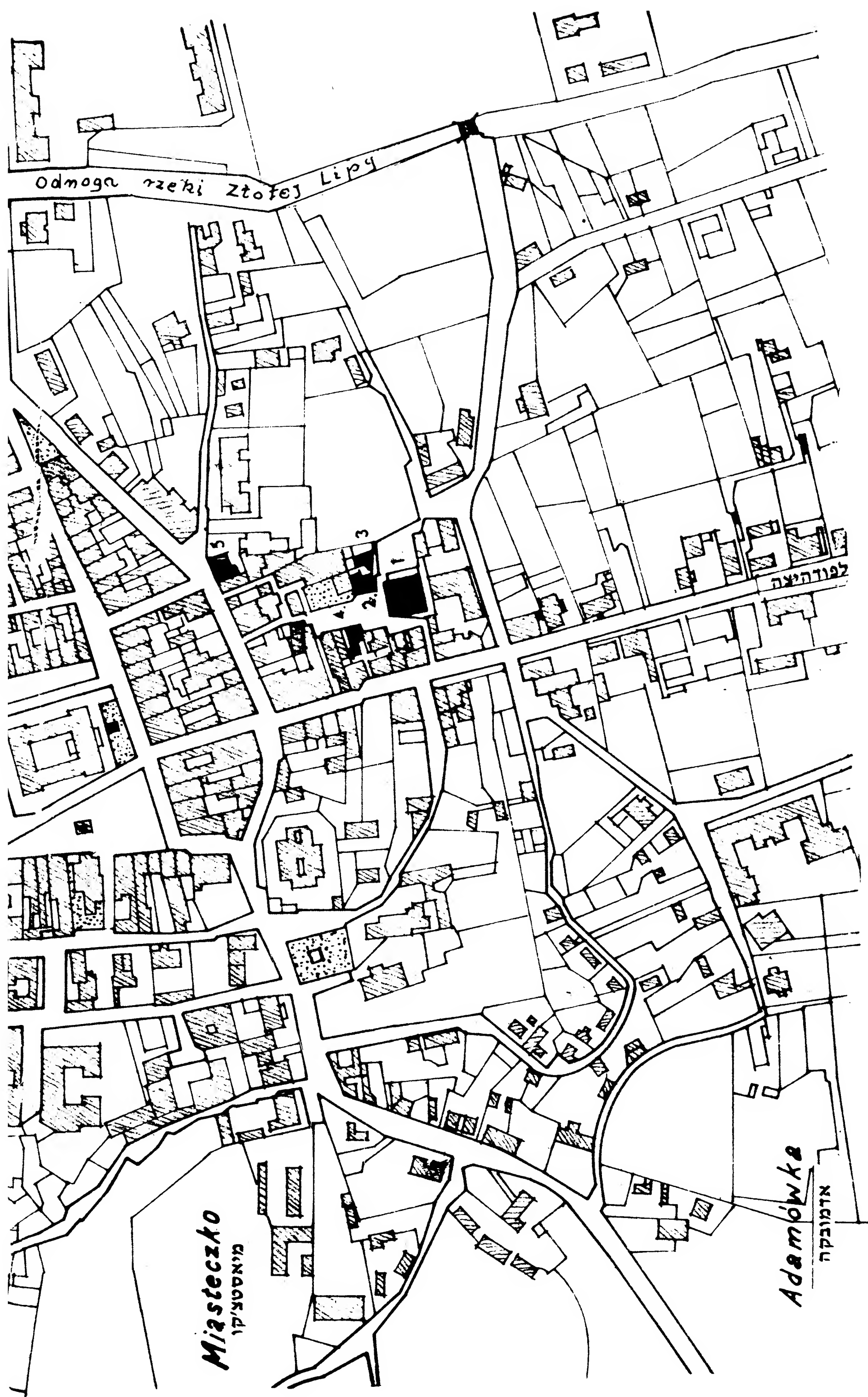

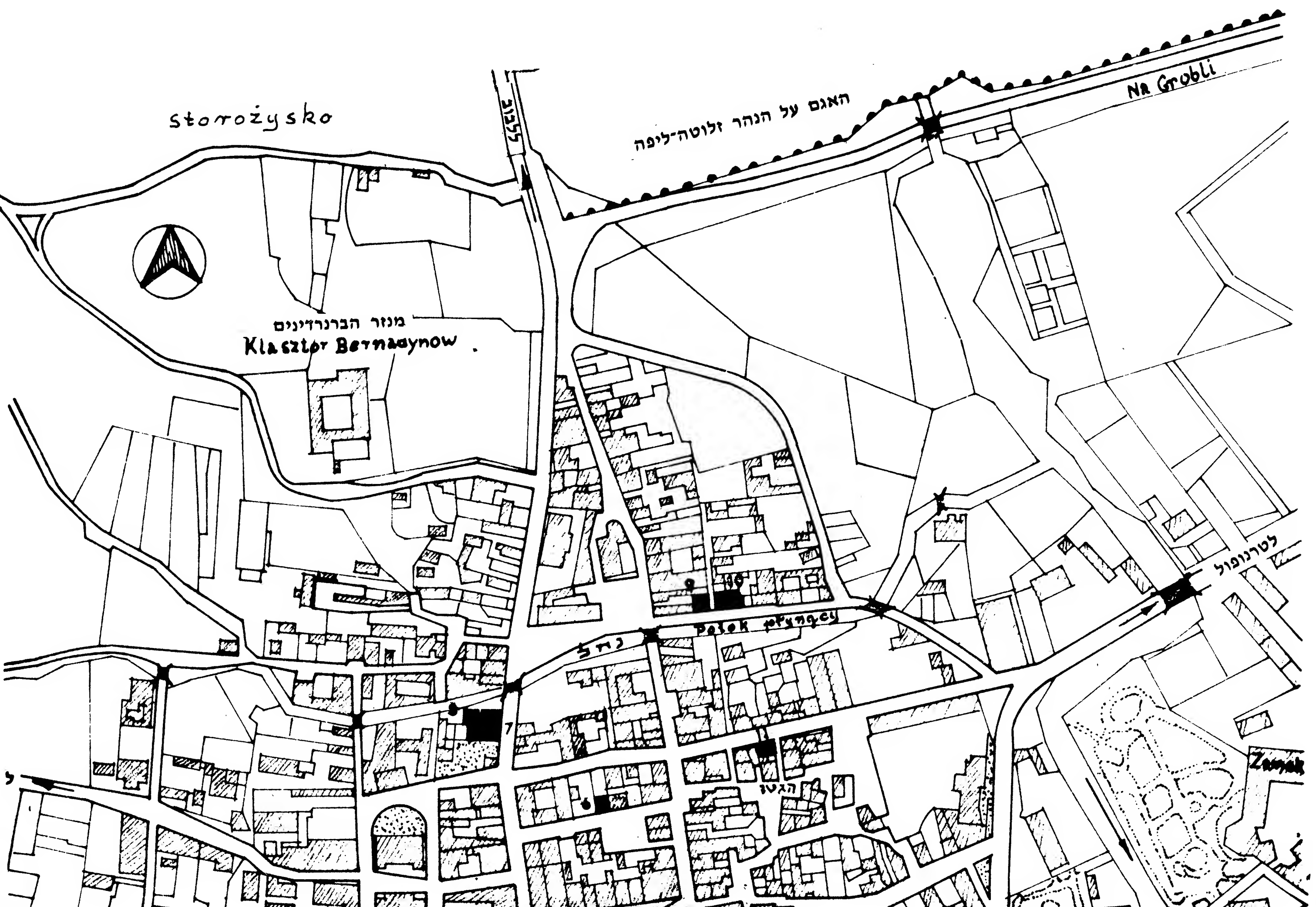
Original publication data

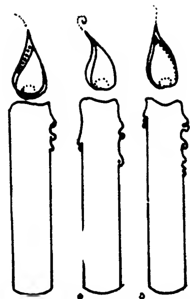
TITLE	Bez'ez'ani, Narayuv, ṿeha-sevivah : toldot ḳehilot she-neḥerevu / ha-ʼorekh, Menaḥem Kats ; [ʻiyurim, Beḳin Tsafnat].
IMPRINT	880-03 [Haifa : Hotsaʻah peraṭit shel Irgun yotsʻe Beze'za'ni, Narayuv ṿeha-sevivah, be-Yiśrael uve-Artsot ha-berit, 1978]
DESCRIPT	473, 28 p. : ill., ports., maps, facsims. ; 28 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Berezhany -- History. Berez͡hany (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Berezhany.
ADD'L NAME	Katz, Menachem.
ADD'L TITLE	Brzezany memorial book

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

Odnoga rzeki Złotej Lipy
לפודהיצה
1
2
3
4
5
Miasteczko
מיאסטעצ'קו
Adamówka
אדמובקה

Storożysko
ללבוב
האגם על הנהר זלוטה-ליפה
Na Grobli
מנזר הברנרדינים
Klasztor Bernadynow
לטרנופול
Potok
הגטו
Zamek

זכור ואל תשכח

הן צרורותי:

משפחתי

ז״ל

מיין משפחה

העורך — אדריכל מנחם כץ

בז׳ז׳ני
נריוב
והסביבה

תולדות
קהילות שנחרבו

מפת מחוז טרנופול

KARTA ZABYTKÓW
WOJEWÓDZTWA TARNOPOLSKIEGO
OPRACOWAŁ KONS. B. JANUSZ

● MIASTA POWIATOWE. .... GRANICE POWIATU.

SKRÓCENIA

A	AUSTERJA (GOSPODA)	Kl	KLASZTOR	br	BRONZOWY
B	BOŻNICA MUROWANA	Kp	KAPLICA	c	CMENTARNY
C	CERKIEW DREWNIANA	M	MOGIŁY	d	DREWNIANY
Cm	CERKIEW MUROWANA	Mn	MONASTER	m	MONETY
D	DWÓR (PAŁAC)	O	OSADA PRZEDHISTOR.	p	PRZEDHISTORYCZNY
F	FIGURA	P	POMNIK	r	RUINY
G	GROBY PRZEDHISTOR.	R	RATUSZ	s	SREBRNY
H	HORODYSZCZE	S	SKARB	sz	SZKLANY
J	JASKINIA (GROTA)	W	WAŁY	z	ZŁOTY
K	KOŚCIOŁ MUROWANY	Wz	WAŁY ZAMKOWE	ż	ŻYDOWSKI
Kgr	KAMIEŃ GRANICZNY	Z	ZAMEK		

CYFRA PRZED LITERĄ OZNACZA ILOŚĆ — PO LITERZE WIEK (Z OPUSZCZENIEM DZIESIĄTEK) POCHODZENIA ZABYTKU.

PODZIAŁKA 5000m 0 5 10 15 20 25 30 35 km

Rys. w czerwcu 1926 r. Ziołowski Z.

Fotolitografja Drukarni św. Wojciecha w Poznaniu

RADZIECHÓW · KAMIONKA STRUMIŁOWA · BRODY · DUBNO · KRZEMIENIEC · ZŁOCZÓW · PRZEMYŚLANY · ZBORÓW · ZBARAŻ · TARNOPOL · BRZEŻANY · ROHATYN · SKAŁAT · TREMBOWLA · PODHAJCE · BUCZACZ · HUSIATYN · CZORTKÓW · HALICZ · STANISŁAWÓW · BORSZCZÓW · HORODENKA · ZALESZCZYKI · CHOCIM · UKRAINA

סידר לדפוס שמעון ד. כץ
איורים בקין צפנת

סודר בדפוס „תרבות", חיפה
הודפס בבית דפוס בר־חיים, חיפה

מיסדי ארגון יוצאי בז׳ז׳ני

ד״ר צימרמן יעקב ז״ל — יו״ר
רוט עוזר ז״ל — מזכיר
חר״פ אברהם ז״ל
טוך פנחס ז״ל
בר דוד(ברדוביץ׳)משה
סגל אנצ׳ל ז״ל
בריק יהושע
קלייד יהודה

וועד יוצאי בז׳ז׳ני נריוב והסביבה

בליברג שמעון
בר דוד(ברדוביץ׳)משה
בריק יהושע
דניאלי־פלד בלה
יאמין אופריכטיג שמעון
נאמן ישראל
נדלר יצחק
דר״ פריד יוסף
קלייד יהודה
רוזנבלט רינה
שפיצן יהודה
ד״ר שקלאי־וואגשאל אליעזר
בתיה בונה — פריזנד

וועד ספר הזכרון

בר דוד(ברדוביץ׳)משה
גולדמן נתן
דניאלי־פלד בלה
אדריכל כץ מנחם
נאמן ישראל
קנוהל דב
ד״ר רדליך שמעון
שפיצן יהודה
ד״ר שקלאי־וואגשאל אליעזר

הוצאה פרטית של אירגון יוצאי בז׳ז׳ני נריוב והסביבה
בישראל ובארצות הברית - שנת תשל״ח - אפריל 1978

ספר
בז'ז'ני

קרוב לימי דור, שלושים וחמש שנה, מיום בו רצחו הצוררים הנאציים את אחרוני יהודי בז'ז'ני, מתגשמת משאלתם האחרונה של שנים עשר אלף נפשות, אבות, אמהות וילדים אשר נפלו ונהרגו בסביבות העיר או נשלחו למחנות ההשמדה הרחק ממנה.

בימים אלה מנציחים מכבשי הדפוס את שמותיהם של רוב רובם של ילידי בז'ז'ני, נריוב והסביבה, ויחד אתם את זכרם של כתשעת אלפים יהודים אלמונים. תשעת אלפים נפשות, פליטים יהודים מכל קצוי פולין המערבית, שהתקבצו בעיר זו, נקלטו בה, חיו יחד עם ילידי המקום כארבע שנים, ומצאו בה את מותם הטרגי.

שרידי קהילת בז'ז'ני במדינת ישראל ובארצות הברית החליטו להציב יד לאחיהם, שנפלו על קידוש השם. ועד יוצאי העיר לקט דף אחר דף ומאמר אחרי מאמר ובמאמץ שנמשך שנים נרקמה תשתית לספר הזכרון. אנוכי הקדשתי את מיטב שעות הפנאי שלי למען עריכתו, עיצובו והדפסתו. אני יליד בז'ז'ני שקורות קהילתה בימי השלטון הנאצי נהירים לי, ושסבל בני עירי לא הניח לי במשך כל שנות חיי אחרי המלחמה, החלטתי לפרוע את חובתי כלפי כל אלה היקרים לי. חוב זה הוא לי כשבועה. זאת „התחייבות" יום יומית שנתנה בימי הגטו האפלים בין איש לרעהו ובה נאמר: „אם תזכה לעבור גיהנום זה, זכור גם אותי! ספר מה היה, ספר איך הושמדנו ונקום את דמנו".

כעת עם התחלת הדפסת דפים אלו, תקוה אני שהמועט שביכולתי לתרום להנצחת זכרה של קהילתי, הולך ומתגשם. לא ארבה בדברים בשער הספר, ולא אהלל את עברה של קהילתי על כל מעלותיה וגאוני הדור שהוציאה מקרבה במשך ארבע מאות שנות קיומה. כל המעונין להזכר, לדעת ולזכור ימצא את המענין אותו בדפים אלה. עצם הקריאה, הדפדוף והעיון בחמר זה, יעלו אתם את הזכרון, יחיו את העבר וינציחו את כל אלה, שרצו רק לחיות — לחיות כיהודים.

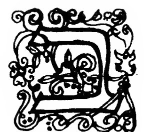
לכל אלה שעזרו לי, שתמכו ברעיוני, שנתנו יד להגשמת מפעל הנצחה זה, ובראש ובראשונה לידידי ד"ר אליעזר שקלאי, נתונה תודתי והערכתי.

יהיו דפים אלה עדים לציבור יהודי, עדים לקהילת בז'ז'ני שכרעה ונפלה קרבן למשטר הרשע של גרמניה הנאצית.

יהיה ספר זה לזכרון עולם לדורות הבאים, נר לרגלי הנוער העברי המחדש את קיומנו כעם חופשי במולדתנו, ואזהרה לפלג העם, הפזור בגולה, שעדין לא למד לקח מאסוננו הלאומי.

חיפה, אפריל 1978.

מנחם כץ

אחד הימים תעמוד לפניך השאלה — מי אתה? — מאין באת? מי היו אבות אבותיך? מה טיבם, מה היו מעשיהם? — במילה אחת — אם תרצה להכיר את עברה של משפחתך, קח ספר זה בידך, קרא בו ותמצא עולם אחר, שונה משלך, אבל קרוב ללבך.

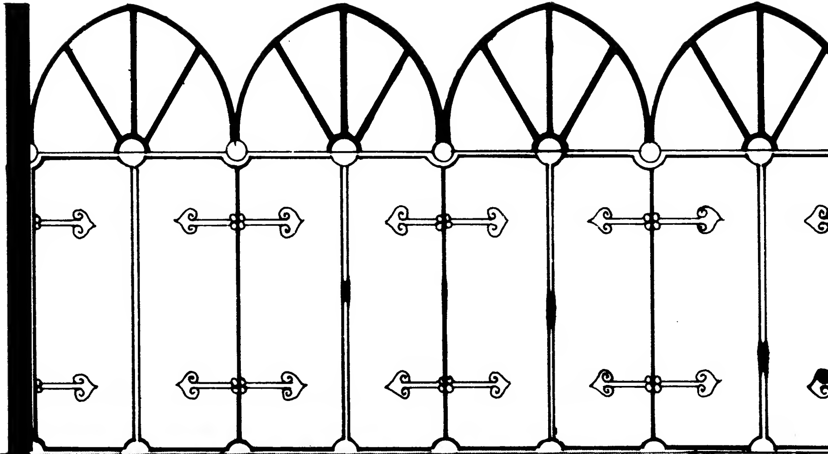
ספר זה כתוב בידי אנשים, אשר אספו את החומר בעמל רב והביאוהו לפני הקורא בלי לגרוע ובלי להוסיף.

ברצוננו לעשות עם הקורא סיור קטן ברחובות העיר, להראות לו את החדר, בו למדנו, זה ששמש לנו גן ילדים ובית־ספר יסודי. להראות את בית־הכנסת הגדול לימים הנוראים, להראות בית של יהודי דתי בליל שבת, כשמברכים על נרות השבת ומקבלים את השבת באמירה „שלום עליכם"...

בדעתנו להציג את פרנסי העיר ואת דלת העם. לשמוע וכוח של לומדי תורה ושיחת חול של עם הארץ. לעבור את השוק, להכיר את הסוחרים ואת עוזריהם, את הרוכלים, את הסבלים, את בעלי העגלות ואת בעלי המלאכה בעבודתם הקשה. להכיר את חייהם מצדדים שונים בשמחה, וחלילה בצער, ביום חול ובחג, בקיץ ובחורף. רק אז תוכל להבין את סוד עברך. תבין, מאין ינקת את חוכמתך ואת גבורתך. תבין, שלא מחלל ריק באת, שיש קשר הדוק בינך ובין העבר, וכי אין להתבייש בעבר זה. היה זה עבר קשה, ולעתים אף טרגי, אבל אבות אבותיך ידעו לעמוד בו בכבוד, ולמרות כל הקשיים ולמרות המאבק הקשה — לא נכנעו!

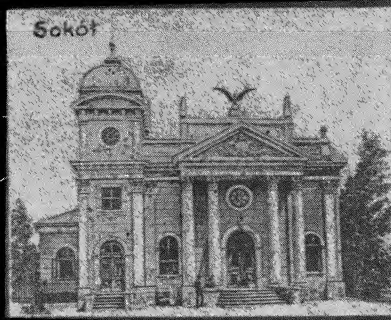
כל שהשגנו — תודות למעשיהם, לעקשנותם, לחוכמתם ולמסורתם הושג. בכל התנאים ובכל הזמנים קימו אבותיך שתי מצוות „אהבת ישראל" ו"עזרה הדדית", לכן הצליחו לשמור במשך דורות על הדת ועל אחדות העם.

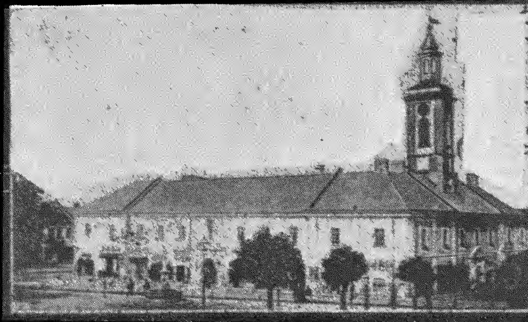

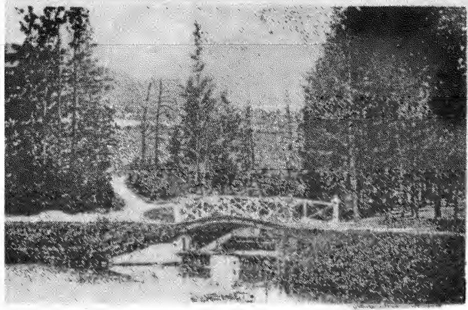
העיר והסביבה

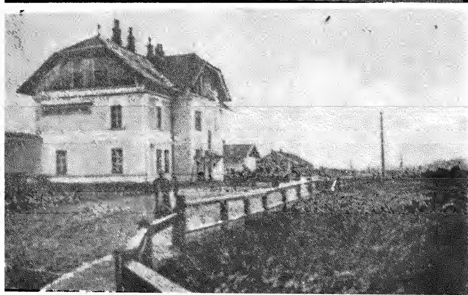

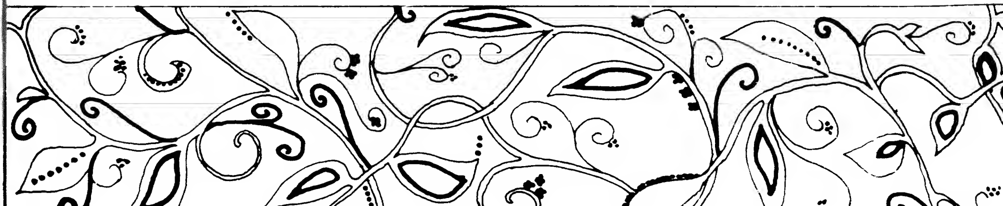

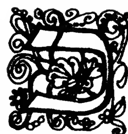

BRZEŻANY

דאי לתאר בכמה מילים את העיר עצמה. דבר זה יקל עלינו בהרבה את הבנת המדובר והמתרחש — במקום ובזמן.

בדרום מזרח גליציה, כמאה קילומטר דרום־מזרחה מהעיר לבוב, במשולש בין הערים לבוב, סטניסלבוב וטארנופול, בין יערות ועצים, על יד נהר „זלוטה ליפה", לרגלי האגם, בגיא נמוך, שוכנת עיר קטנה — בז'ז'ני.

לכאורה, עיר כיתר הערים באותה הסביבה, ובכל זאת משהו מיוחד היה בעיר הזאת, שהבדילה מיתר הערים: נוף יפה להפליא ומצטין בניקיונו. לא גדולה בשטח ולא במספר תושביה, אך אם בכל זאת ידועה בעולם הרחב, היהודי, הרי זה תודות לגדולי התורה והפוסקים, להם יצאו מוניטין הרחק מגבולות עירנו.

סביבתה של העיר

צפונה של העיר משתרע האגם, ומשני צדדיה — מדרום מזרח ומדרום מערב — משתרעים יערות גדולים: זביעז׳ינץ ורוריסקה, המגיעים עד הרי הקרפטים. ביערות האלה גדלים עצים רבים: אורן, אלון, ברוש, עצי מחט וגם עצי פרי כגון: אגוז, דובדבן ותפוח. בין העצים כמו שטיח רב גוני קיים מרעה, זרוע פרחים ושיחים נושאי פרי: תות שדה, פטל ועוד.

מסביב לעיר משתרעים שדות תבואה וגני ירק. סביבה זו נותנת לעיר מסגרת יפה, פרי למאכל, עצים להסקה ולתעשית עץ, אויר צח ומקום נעים לבילוי.

מבט על האגם מחות קשטלובקה לעבר הר סטורוזיסקו

ארבעה כבישים רחבים מתמשכים מהמרכז בארבעה כיוונים וקושרים את העיר עם העולם הרחב. קיים גם קשר באמצעות הרכבת, שמסילותיה עוברות מצפון לדרום מצד מזרח של העיר, שם גם נמצאת תחנת הרכבת, במרחק של קילומטר אחד ממרכז העיר.

בז׳ז׳ני היא עיר איזורית. אליה קשורים כפרים וכמה עירות מהסביבה (נריוב, קוזובה), בעלת אוכלוסיה כוללת של כמאה אלף תושבים. התושבים קשורים לבז׳ז׳ני קשר מוניציפלי, כלכלי ותרבותי. העיר גופה מחולקת לחמישה אזורים: המרכז וארבעה פרברים, המשתרעים לאורך ארבעת הכבישים הראשיים. בצפון — סולקו, במזרח — חטקי, בדרום — אדמובקה ובמערב — מיאסטצ׳קו.

מבט על העיר

ם נתאמץ מעט ונעלה למקום הגבוה ביותר בפינה הצפון־מערבית של העיר, בה נמצא הר. הברנרדינים, נזכה במבט כולל על העיר. במקום זה נמצא גם המנזר של הברנרדינים. בנין יפה, עתיק, גדול וארוך, בעל מגדל פעמונים. המנזר שולט על כל עיר, ומשם זוכה הצופה במבט בלתי נשכח על העיר ועל הסביבה. אהבתי מאד לשמוע את צלילי הפעמונים, שמעתי בהם מקהלה שלמה, משהו נשגב ויפה. אהבתי לטפס בהר, מעל למנזר, ולהסתכל מלמעלה על העיר כלה, על רחובותיה, סמטאותיה, על הבתים היפים, על גני הפרחים ועצי הפרי, לראות את הנוף היפה, את המרחב ואת האין סוף...

במנזר לא היו נזירים רבים. במשך כל השנה היה המקום שקט. רק פעם אחת, בחודשי קיץ, ביום החג של „אנטוני הקדוש", יום כפרה לחטאים במנזר זה, באו רבבות נוצרים מקרוב ומרחוק כדי להתפלל כאן ולקבל כפרה על החטאים...

החגא התחילה כבר ערב לפני יום הכפרה. האנשים התאספו סביב למנזר, העלו מדורות, שרו ורקדו במשך כל הלילה. היה זה יום, שכולו טוב: הגוים כפרו על חטאיהם, — ליהודים היה זה יום שוק, אשר הביא פרנסה לכמה שבועות, וגם בשבילנו הילדים היה זה יום שעשועים. רחובות המו מרוב אנשים ומרוב דוכנים. אנשים באו מרחוק עם סחורתם: לבוש, אוכל וגם צעצועים לילדים, כאלה שלא ראינו במשך כל ימות השנה. התרחקנו מן החדר והסתובבנו ברחובות עד שעות מאוחרות.

מן הפסגה, כמו ראי גדול — האגם הארוך, הרחב והיפה, סגור ממזרח וממערב בהרים ובגבעות. לאורך האגם רצים שני פסים: ממזרח — מסילת הברזל, וממערב הכביש, המוביל ללבוב. חשיבותו של האגם היא בשמשו מקור פרנסה ובילוי לאנשי עירנו. הוא סיפק דגים במשך כל השנה, בחורף חצבו ממנו קרח ושמרו עליו לחודשי קיץ. את הפרשי הגובה במפלס המים מצד דרום-מזרח ניצלו לבנית טחנת קמח גדולה, בת חמש קומות, אשר נהרסה בזמן מלחמת העולם הראשונה ולא נבנתה עוד. בשבילנו,הצעירים, שמש האגם מקום בילוי נעים. בקיץ התרחצנו במימיו ונחנו בחולות שעל שפתו. בחורף היה זה מקום החלקה, עליו רקדנו במחליקיים שעות רבות.

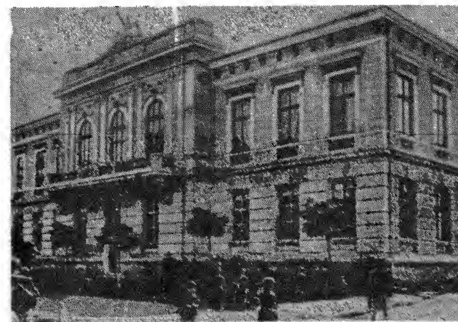
סכר גבוה, שאורכו קילומטר ורוחבו כעשרים מטר, עצר את מי האגם, שלא יציפו את העיר. גובה פני המים כ־30 מטר מעל מפלס ככר השוק. היו מקרים, לרוב באביב, שהאגם עלה על גדותיו וסיכן את העיר ואת תושביה. זוכר אני את שנת 1912, לקראת חג הפסח, עלו מי האגם, וחלק גדול מעירנו כוסה במים. הכל היו מוכנים אז לפנות את העיר. בקיץ שמש הסכר מקום מפגש חברתי וטילת לצעירים.

מימי הנהר 'זלוטה ליפה' עברו את האגם מצפון לדרום, יצאו ממנו במפלי מים, התפצלו לשתי זרועות, עברו את העיר וחזרו והתחברו ביציאה מהעיר.

במבט מופנה למזרח נראה בין שתי זרועותיו של הנחל מבצר — בנין ענק בנוי אבנים עוד מהמאה השש עשרה, עתה מוזנח ועזוב. עד מלחמת העולם הראשונה גרו בו מספר משפחות יהודיות, והוא שמש גם בית ספר יסודי לנערים. בחצר המבצר היתה 'קפלה', — בית תפילה קטן, מעל הכניסה היה כתוב השם המפורש באותיות זהב. בקפלה היו סרקופגים עם מצבות, זכר עולם לבעלי המבצר, שחיו ונקברו בו. היתה זאת משפחת סיאניאבסקי, מיסדי העיר.

המבצר ורכוש גדול עברו בירושה במשך דורות, ובעל הרכוש האחרון בימינו היה הנסיך גרף פוטוצקי. לו שייכות היו רוב אדמות הסביבה, אחוזות, טחנות קמח, חנויות, בניינים, העיריה וארמון בכפר הסמוך 'רי'.

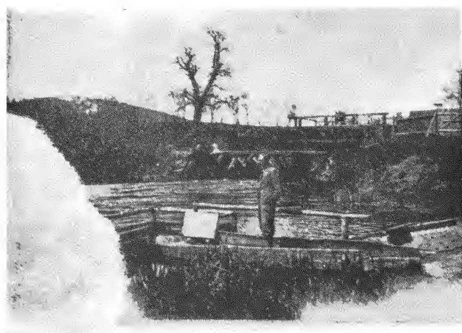
בצדו המערבי של המבצר היה גן עירוני. עד מלחמת העולם הראשונה היה גן זה מטופח, גדול ונקי; עתה נראה מוזנח. מערבה לגן, מצדו השני של הכביש, אפשר לראות את בית העם הפולני — 'סוקול', בנין גדול ויפה. מאחוריו, צפונה, היה בנין גדול עזוב, 'רוטשולה', ועל ידו ככר רחבה וגדולה של מכבי האש.
במרכז העיר ככר העיריה, מגדל השעון והכנסיות: היונית-קתולית, מאחוריה — הארמנית, ודרומית להן — הקתולית. כלן מוקפות בבניינים קשורים ונתמכים זה בזה.

בית וועד המחוז

הסכר במצב פתוח

הסכר במצב סגור

ממרכז העיר נעביר מבטנו מערבה. זה החלק היפה ביותר של העיר. קיימים בו בניינים מפוארים כמו בית המחוז (סטארוסטבו), בנק הלואה וחסכון, בנין הדואר, בית המשפט ובית הסוהר, שעל ידו בית החולים העירוני, בית הספר התיכון החדש ועוד בניינים מפוארים אחרים. גם וילות עם גני פרחים ועצי נוי מסביב. בין הגנים והבתים, בכיוון דרום־מערב מתפתל רחוב 'ריסקה', המוביל לכפר הסמוך — 'רי' ולארמונו של גרף פוטוצקי. משני צידי הדרך נמצאים בתי־הקברות: היהודי מצד ימין של הכביש, והנוצרי משמאל. לאורך כל הדרך מהעיר לכפר, משני הצדדים, צומחים עצים גבוהים בני מאות שנים. הדרך הזו שמשה טילת לזוגות הצעירים.

מרכז העיר הוא גם מרכז חיי היהודים בעירנו. המרכז והסביבה הקרובה לו הם הרובע היהודי. כאן גרים היהודים, כאן בתי מסחר שלהם, בתי תפילה, בית העם, פה מתרכזים החיים האינטנסיביים של יהודי עירנו, לכן מן הראוי לפרט את מבנהו של חלק זה.

מרכז העיר בנוי באופן סימטרי. הרחובות מתמשכים ממזרח למערב ומצפון לדרום. הבנין המרכזי הוא בנין העיריה (על אף העובדה שמשרדי העיריה אינם נמצאים בו). הבנין הוא בנין גדול, רבוע, מוקף חצר גדולה. בנין בן שתי קומות, עם מגדל גבוה, ובו שעון בעל ארבעה לוחות לארבעה כיווני העיר. השעון הראה תמיד את הזמן המדויק. מעל למגדל התנוסס סמלו של גרף פוטוצקי: צלב בן חמש צלעות. שלוש צלעות מצד אחד של המרכז ושתים מצד שני. לפי המסופר היו לגרף פוטוצקי הזקן ששה בנים, שסומלו ע"י 6 צלעות של הצלב, שלש מכל צד. אחרי שהתגייר אחד הבנים, סומן הצלב ע"י חמש צלעות: שלש ושתים. לבנין העיריה שני שערים רחבים — אחד לצד מזרח והשני למערב. בקומה א' מסביב לבנין בתוך החצר היו חנויות, רובן ככולן של יהודים. קומה ב' שמשה בית ספר תיכון. את בית הספר העבירו לעירנו מעיר זברז, בשנת 1805. בבית ספר זה למדו וסימו לימודיהם מאות תלמידים, ביניהם אחוז גדול של יהודים. מסביב לבנין, מארבעה הצדדים שלו, היו בתים בני שתים ושלוש קומות מחוברים זה לזה כמסגרת גדולה לבנין המרכזי.

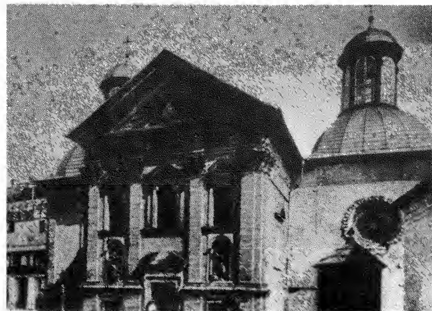
בין הבנין והבתים שסביבו היתה רחבה. באמצע הרחבה עברו כבישים, שחצו אותה לשנים. במערב, בין הבתים, היתה הכנסיה היונית־קתונית בעלת שלושה מגדלים גבוהים. ברחבה שלפני הכנסיה היתה באר ופסל של „האם הקדושה". בצדו הדרומי של הבנין היה גן קטן עם פסל של יאן סוביאסקי — מלך פולני. מצפון וממזרח, קרוב לבנין, עמדו דוכנים והיו מגרשי חניה לעגלות ולסוסים של האכרים, שבאו העירה לקניות או לסידורים אחרים. חלק מהמגרש היה

הסכר — **Gorbla**

תחנות הקמח

הכנסיה במצודה

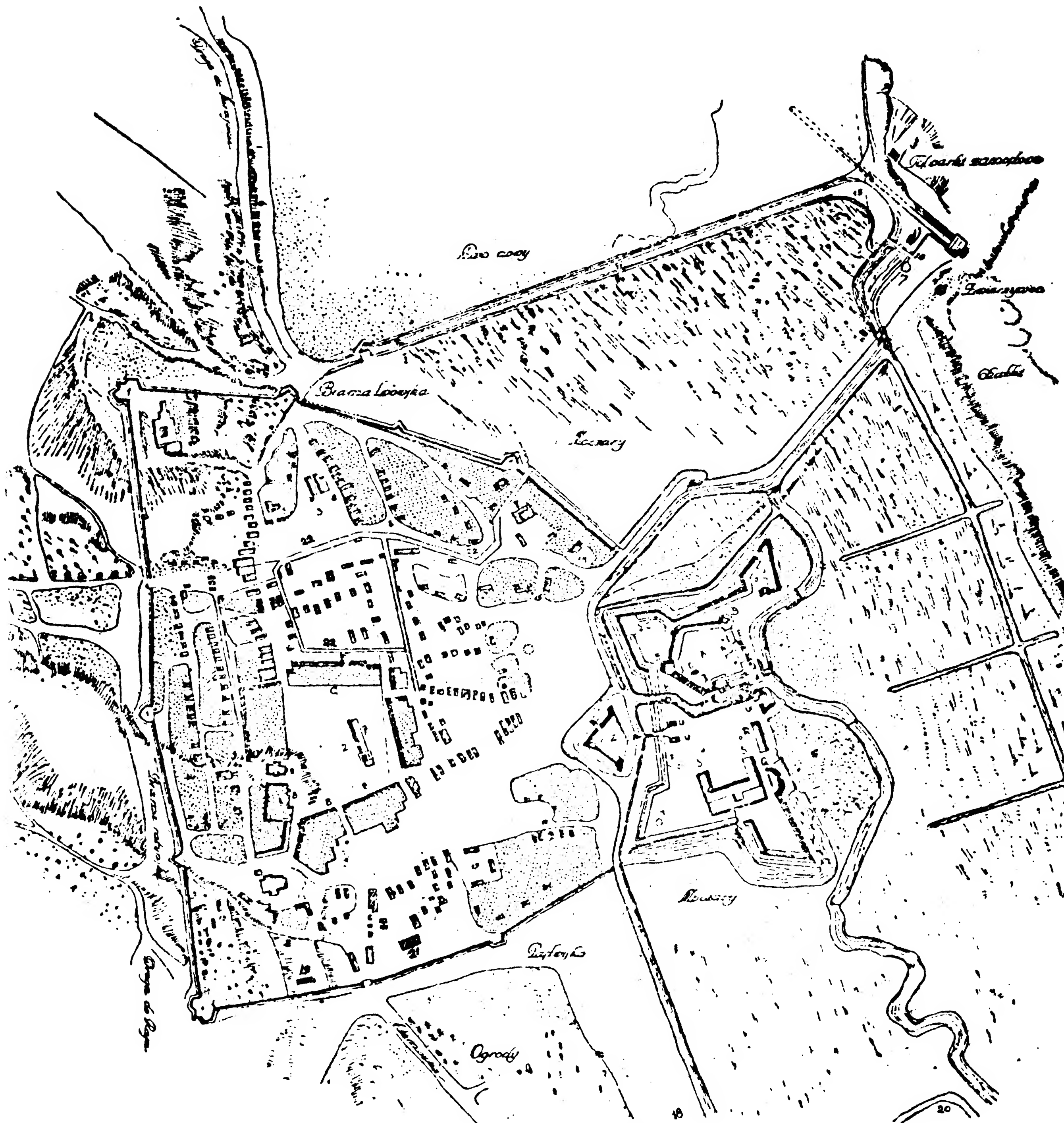
מיועד לעגלונים ולסבלים העירוניים (לרוב יהודים). בכל הבתים במרכז היו חנויות או בתי מרזח, השייכים ליהודים.

בצפון, בין האגם והמרכז, נמצא עוד שוק אחד, 'נווי רינק' (שוק חדש). שוק זה היה קטן, פחות יפה ומוזנח. רחוב 'זבוזיוה' קשר את שני השווקים. בצד המזרחי של רחוב זה נמצא בית־עם יהודי, אשר נבנה אחרי מלחמת העולם הראשונה תודות לעקשנותו של ד"ר פלק (רופא). היה זה בית גדול ויציב, בעל שתי קומות, ובו אולם גדול להצגות ומספר חדרים. לצד הרחוב היו שני שערים עשוים עץ אלון, שבתוך העץ חרוט מגן־דוד. גם ברחוב זה ובעוד רחובות בסביבה זו היו חנויות, שהוו מרכז מסחרי.

סביב המרכז המסחרי נתמשכו לצפון, למזרח ולדרום רחובות וסמטאות, ובהם בתים קטנים ומוזנחים. — זה היה מקום המגורים של היהודים מדלת העם.
בצד הדרומי של רובע זה עמד בית הכנסת הגדול, — בנין מפואר, משופר מהשנים האחרונות של המאה הקודמת. בדרך לבית הכנסת היו שני בתי מדרש ומספר בתי תפילה קטנים של חסידים. על ידם היה בית מרחץ עירוני־קהילתי (שייך לקהילה יהודית), בית חולים לא גדול, בית זקנים ועוד כמה בתים — רכוש הקהילה.
את בית הכנסת הגדול ואת יתר בתי התפילה בעירנו מתאר בפרטים בפרק אחר הארכיטקט מנחם כץ.

Plan twierdzy i miasta „Brzeżan"

sporządzony w r. 1755 przez kapitana de Rech'a
odtworzony w r. 1930 przez architektę i budowniczego miejskiego
Marjana Kopfmana

A Zamek B Bastyon przechodowy C [illegible] D Brama zamkowa E Pokoje [illegible] F Pokoje Ks. Czartorys. G Pokoje [illegible] H Pokoje Ks. [illegible]
Czartorys. I Pokoje [illegible] K Zamek murowany L Zamek drewniany M Brodki na dół N [illegible] O Wycieczka do rzeki P Wały
Q Baterje nowe R Arsenał S Kuchnie T Kaplica na prawo U [illegible] W Kanał [illegible] wody X Mury pod wałem Y Rawelin
Z Grobla z murami 1 Wał koło miasta 2 Miasto 3 Nowy Rynek 4 Fara 5 Cerkiew 6 Klasztor ormiański 7 Ratusz 8 Domy 9 Szpital farny
Probostwo [illegible] prelatura 11 Probostwo szpitalne 12 Probostwo zamkowe 13 Browary szlacheckie 14 Ekonomia [illegible] 15 Grobla nowa
16 [illegible] 17 Młyny nowe 18 [illegible] 19 [illegible] 20 [illegible] 21 Szkoła żydowska 22 Kanał do [illegible] wody
[illegible]

ד״ר נ. מ. גלבר ז״ל

תולדות קהילת בז׳ז׳ני
מייסוד העיר ועד שלהי המאה ה־19

לא ידוע בוודאות מתי ואיך נוסדה הקהילה בעירנו. מהספרות ברור, כי בשנת 1530, בה קבלה בז׳זני סטאטוס של עיר, נמצאו כבר יהודים במקום, התעסקו במסחר ולקחו חלק פעיל במתרחש בה. מאותם זמנים נשארו בעיר רק עובדות מעטות על חיי יהודים. נמצאו כמה מצבות — בנות מאות שנים, ובית קברות ביער זביאזינץ, מחולק לחלק יהודי ולחלק נוצרי. היה זה אחרי מגפת דבר, שקטלה את רוב תושבי העיר.

את תולדות הקהילה היהודית בבז׳ז׳ני מן היווסדה עד חיסולה יש לחלק לכמה תקופות.

בשנת 1530 קבל החצרן המלכותי מיקולאי מסיאניאבה רשיון מהמלך הפולני זיגמונד הראשון להפוך את הכפר בז׳ז׳ני לעיר על יסוד החוק המגדבורגי. הרשיון ניתן בעקבות הצורך להקים באזור ערי־מבצר, והמלך זיגמונד נתן על כן בחפץ לב רשיונות לאצילים להקים ערים. את הפריווילגיה להקים את העיר בז׳זני קבל מיקולאי מסיאניאבה בסיים, אשר התקיים בקראקא ב־19 במרץ 1530. בפריווילגיה נקבע, שהוא רשאי „ליסד, ליצור ולהקים עיר מהכפר בז׳ז׳ני״. באותה פריווילגיה ניתנו לתושבי המקום רשיונות להציג, לקנות, למכור ולהחליף סחורות ולטפל בכל ענפי המסחר. את תפקידי ראש העיר וחברי מועצת העיר, אשר היו תפקידי כבוד, מילאו בעלי מלאכה וסוחרים עשירים. בבז׳ז׳ני היתה קיימת מושבה גדולה של ארמנים, אשר עסקו במסחר. ממחסן סחורותיהם נבנתה אח״כ הכנסיה היוונית־קאתולית. אולם הארמנים לא יכלו לעמוד בפני התחרות המסחרית של היהודים, תושבי המקום, והוכרחו ברובם לעזוב את העיר ולעבור למקומות אחרים. בבז׳ז׳ני נשארו רק משפחות ארמניות אחדות. הכנסייה שלעיל ואותו חלק מהעיר, הנקרא „אורמיאנסקה״, נותרו כהוכחה, שפעם היתה כאן קהילה ארמנית גדולה.

מכאן יש לנו הוכחה, שבאותה תקופה היו כבר יהודים בעירנו. התאריך 1638 נזכר בקשר לבחירת רב לשלוש הערים: בז׳ז׳ני, נאריוב ופשאמישלני. יש להניח, שעוד לפני כן היתה קיימת הקהילה, והרב אינו הרב הראשון, שנבחר בעירנו. תולדות הקהילה שלנו הן כמו תולדות יתר הקהילות באותה סביבה ובאותן תקופות. אין מה לציין במיוחד, החוקים השתנו בהתאם לשינויי השלטון. עם זאת, בפולין שלפני החלוקה היה ליהודים חופש מוחלט בעניינים הפנימיים שלהם. היתה להם אוטונומיה בכל הנוגע לדת, לפולחן ולשפוט.

באותם הימים היתה השליטה בקהילה בידי כמה משפחות מיוחסות. הן היו פרנסי העיר. הן בחרו ברב והן שלטו שליטה מוחלטת בכל מה שנוגע לחיי היהודים בעירנו. הן גבו מיסים בשביל השלטון, חלקו את העול בין היהודים תושבי העיר לפי ראות עיניהם, דאגו לעניי העיר, לחינוך ולפולחן, הם קבעו בעניני השחיטה. הם בנו את בית הכנסת ועזרו לבנות בתי תפילה אחרים, אם כי היו בתי תפילה יותר קטנים, שנוסדו מתרומות של יחידים.

ארונות קבורה של נסיכים לבית סיניאבסקי בכנסית המצודה

הארגון הקהילתי של היהודים היה על פי החוק המגדבורגי. היהודים היוו „אומה" מיוחדת כאדמיניסטרציה קהילתית, והיו להם בתי דין משלהם. הם היו כפופים לראש העיר רק בעניינים, הנוגעים לעיר בכללותה. וכך, ההתחיבויות הנוגעות להגנת העיר היו חלות באופן שווה על יהודים ועל נוצרים. היהודים שילמו לבעלי העיר מסים על מגרשם ובתים. הם חוייבו גם לשלם לכנסיה הקתולית מס קבוע. נוסף לפרנסים נבחרו גם שלושה אנשים שכונו „אנשים טובים.".

בתי המשפט היהודיים היו בידי הדיינים, ובראשם עמד הרב. בתי דין אלה טיפלו בכל העינינים, שבין יהודי ליהודי. פסקי הדין שלהם היו נתונים לאישור הקהילה. בחירת הרב נעשתה על ידי הקהילה, והיתה צריכה לקבל את אישור בעלי העיר. לשליטת העיר היו נתונות גם הקהילות היהודיות בנאריוב ובפשעמישלני. כאמור, את הרב הראשון מזכירים בשנת 1638, ושמו רב יהודה. הרבנים הראשונים הידועים לנו בבז'ז'ני, חוץ מהרב יהודה, הם: הרב צבי הירש, בנו של הרב בקולומיה, אשר שימש רב בבז'ז'ני לפני 1680. באותה שנה ניתמנה צבי הירש לרב בדרוהוביץ. במקומו בא הרב יצחק באבד, שהיה נשוי לבתו של דוד בר יצחק מז'ולבקה. אחריו בחרו ברב פנחס־מנדל בן הרב אשר פוטוקר. הרב הנזכר אחריו היה ר' טוביה יחיאל מיכל היילפרין. לפני שבא כרב לבז'ז'ני, בשנת 1738, היה רב בבלז. הוא היה בנו של הרב מזבארז', ר' ישראל היילפרין, ונכדו של הרב אברהם היילפרין, שהיה רב בדובנא.

החיים הצבוריים של יהודי בז'ז'ני התרכזו סביב בית הכנסת. בית הכנסת הראשון בז'ז'ני היה קיים כבר במאה הי"ז. בשנת 1718 נבנה בית כנסת שני על יד השער העירוני, והיה קיים שם עד ימינו. על יד בית הכנסת היה בית ספר, בית מרחץ, בית חולים ומלון לעוברי אורח עניים. יותר מאוחר בנו על יד בית הכנסת, מזרחה ממנו, בית מדרש ושני בתי תפילה: של חסידי רוזלוב ושל חסידי סטראטין.

העיר בז'ז'ני על כל תושביה גדלה והתחזקה משנה לשנה. תושבי העיר נחלקו מראשיתה של העיר ל־3 „אומות": (1) הפולנים והרותנים, המכונים הנוצרים. (2) הארמנים ו־(3) היהודים. לכל „אומה" היו אדמיניסטראציה ובתי דין משלה. כבר מראשית קיומה של העיר הוגבלו בה זכויות התושבים היהודיים. כאשר הוקם חלק מהעיר, הידוע כ„אדאמובקה", הוצהר בפריבילגיה, שניתנה ב־1583 ע"י בעלת בז'ז'ני דאז, יאדויגה מבית טארלו — סיאניאבסקי, שבתי מרזח שם לא ינתנו לחכירה על ידי יהודים. כמו כן נאסר על היהודים לגור בשוק ולרכוש בו בתים ומגרשים מידי נוצרים. כאשר רצה יהודי לרכוש בית, היה צריך ראש העיר לאשר, כי הבית היה לפני כן בבעלות יהודית, או ששום נוצרי לא רצה לקנותו. יחד עם זאת נותרו בדרך כלל התקנות הנ"ל בגדר תיאוריה בלבד. יהודים רכשו בתים בשוק ובקרבת הכנסייה כבר בתחילת המאה הי"ז. רכישת בתים אלה הורשתה ליהודים ברשיונות מיוחדים, שניתנו בארמון, ואף בהמלצת הכהן הקתולי.

בסוף המאה הי"ז התגוררו בסביבות השוק 26 תושבים יהודיים ברחוב „מן הארמון" התגוררו 28 יהודים, וברחוב „מן השער האדמובקי" 27 יהודים.
מספר יהודי עירנו גדל עם התפתחות העיר. בשנת 1570 הגיע מספר תושבי העיר ל־260, ובתוכם 4 משפחות יהודיות, אשר עסקו במסחר ובמזיגת יי"ש. כמאה שנים לאחר מכן, בשנת 1672, עבר דרך בז'ז'ני התייר אורליך פון וורדוך ותאר את העיר. לפיו גרו אז בעיר 500 משפחות וביניהן כמאה משפחות יהודיות. בשנת 1682 היו בעיר 130 בתים בבעלותם של נוצרים, 10 בתים בבעלותם של

ארמנים, ו־55 בתים של יהודים. בשנת 1695 היו בתחום המבוצר של העיר 183 בתי אזרחים וביניהם 75 של יהודים. בסך הכל היו אז בבז'ז'ני 404 בתים, והתגוררו בה 3475 תושבים. בשנת 1762 נימנו 125 בתי יהודיים, מהם 35 בתוך השוק, 8 בשוק החדש, 4 ברחוב „מן הארמון" ו־3 על יד השער „פודהייצקי". למרות ההגבלות הרשמיות לגבי קניית בתים בתחום השוק, היו בסוף המאה הי"ח כמעט כל הבניינים בתוך השוק בבעלות יהודית. רובם, כ־90, היוו בתי מלון ובתי מרזח.

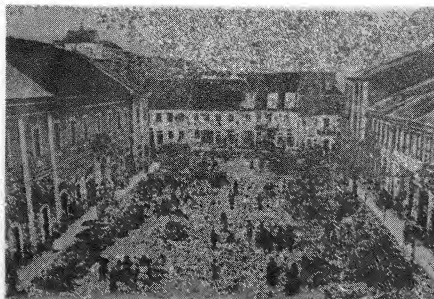
הבנין הראשי שבעיר היה ארמונה של משפחת סיאניאבסקי, הבנוי כמבצר. האצילים ממשפחה זו, אשר היו, כאמור, ראשוני העיר, השתתפו באופן פעיל בחיי המדינה הפולנית. היתה זו משפחה אצילה, הידועה עוד מן המאה ה־י"ב. מוצאה היה מגראנובה שבמחוז האי סינסק. מיקולאי, מייסדה של בז'זני, מילא תפקידים חשובים בחיים הפוליטיים של זמנו. הוא נפטר בשנת 1569 בגיל 77 ונקבר בבז'ז'ני.

במאה הי"ז, בזמן אי השקט והמלחמות בפולין, סבלה גם בז'ז'ני. העיר נשרפה אז פעמיים. היתה זו תקופה של התנפלויות מצד השוודים, הרוסים והטאטרים. בשנת 1667 נלחם בסביבות העיר יאן סוביאסקי. לזכרו העמידו בשוק אנדרטה. מצב זה של אי־שקט נמשך עד הרבע הראשון של המאה ה־18. במחצית הראשונה של מאה זו עברה בז'ז'ני לבעלותה של משפחת צ'רטוריסקי, אולם היא חדלה להיות מקום מושבם של אדוני העיר. בעליה החדשים לא התגוררו בה, ורק ביקרו בה לפעמים. בתו של הנסיך צ'רטוריסקי התחתנה עם הנסיך לובומירסקי, ובתם של אלה נישאה לגראף פוטוצקי. באופן כזה עברה בז'ז'ני לידיו של סטאניסלב פוטוצקי.

היהודים עסקו בעיקר במסחר ובהלוואות בריבית. המסחר העיקרי היה בתבואות, בקמח, ביי"ש ובעורות. מרבית סחר החוץ היה בידי היהודים. כמו כן היה מסוף המאה הי"ז כל סחר הבהמות במקום בידי היהודים. מבז'ז'ני ייצאו שוורים לשלזיה וחיטה לדנציג. כל הסחר הזה היה בידי מספר מועט של יהודים בעלי אמצעים. גם המסחר הזעיר עבר לידי היהודים, ובשנת 1695 לא היה חנווני נוצרי בעיר. אחרי מלחמות הקוזאקים, באמצע המאה הי"ז, ירדה חשי־בותו של המסחר עם המזרח. את השוק הפולני כבש המסחר עם המערב, בייחוד עם גרמניה. גם על המסחר הזה השתלטו היהודים. בשנת 1762 היו בבז'ז'ני 5 סוחרים יהודיים, שהביאו סחורות מבראסלב, ושמותיהם: יצחק סוקניק, יהושע דוידוב, הרשקו שולימוביץ, דוד קייחיניצקי והרשקו סוקאלסקי. יחד עם זאת יש לציין, כי יהודי בז'ז'ני לא היו עשירים.

עקב תלונות מצד מספר תושבים נוצריים על גובה הריבית, שגבו היהודים, הוצא בשנת 1639 חוק, אשר נרשם ע"י היהודים בספר העיר, ולפיו נקבע ששום יהודי לא יקח ריבית גבוהה משילינג אחד לזהוב. פקודה זו לא הועילה הרבה. עונש חמור במיוחד הוטל על היהודים, שנתפסו בקנייתם של חפצים גנובים. ההוראות בנידון היו חמורות במיוחד במאה הי"ח. באמצע המאה קנו יהודי זלוצ'וב מידי יהודי בז'ז'ני חפצים גנובים. ב־16 בדצמבר הוצא פסק דין, אשר לפיו יקבל כל אחד מיהודי בז'ז'ני בעד עבירה כזאת 30 מלקות על הגשר שלפני הארמון.

היהודים חייבים היו לשלם מס גולגולת. בידינו נתונים על מס הגולגולת, ששילמו יהודי בז'ז'ני במאה הי"ח, ומכאן האפשרות להעריך את מספרם. בשנת 1764 הגיעה האוכלוסיה היהודית של בז'זני לכ־1000 איש. לתנועה הפראנקיסטית של אמצע המאה הזו לא היתה כלל השפעה על יהודי העיר, חוץ מיוצא מן הכלל

ככר השוק

אחד. ברשימת המשומדים משנת 1759, אחרי השמד ההמוני של הפראנקיסטים בלבוב, מצוייה רק אישה אחת מבז'ז'ני ושמה לודויקה־חנה והיא בת 32. בספטמבר 1740 התכנס בבז'ז'ני, בהשתדלות „וועד ד' ארצות", וועד הגליל. הדבר נעשה, כנראה, בלחץ השלטונות, שהיו מעוניינים בחלוקה ובגבייה מסודרת של מס הגולגלות. במושב זה השתתפו 18 צירים וביניהם נציגי ז'ולקבה, ברודי, חודורוב, יאנוב, ליסקי, טישמניץ וסטרי. בהשתדלות „וועד ד' ארצות" הגיע המושב בבז'ז'ני לידי הסדר סופי בעינייני המס. באותו זמן, בשנת 1762, הגדילו את בית הקברות היהודי בבז'ז'ני, אשר הוקם ביזמת הקהילה מחוץ לעיר.

הממלכה ההאבסבורגית, אשר הפכה את בז'ז'ני לחלק ממנה בשנת 1772, הביאה לידי שינויים ניכרים בחיי היהודים המקומיים. מספר תושבי העיר הגיע בימי השלטון ההאבסבורגי לכ־3,000, וביניהם כ־1,500 יהודים. האדמיניסטראציה האוסטרית נקטה אמצעים דראסטיים למען שינוי פני הדברים. היא הציפה את הארץ ואת היהודים שבתוכה בגל של הוראות ותקנות. אולם הדבר לא גרם אלא לתוהו ובוהו. רק כעבור שנים התחילו אנשי המנגנון הביורוקראטי האוסטרי להבין, כי אין להגשים בבת אחת תיקונים באמצעות דקרטים ופטנטים. גורלה של בז'זני בנידון היה כגורלן של הקהילות האחרות בגליציה.

ב־6 בדצמבר 1772 הוטל הפטנט הראשון של הרוזן פרגן, שטיפל בעריכת מפקד היהודים. הרבנים וראשי הקהילות נדרשו למסור תיאור מדוייק על מצב היהודים בקהילותיהם, על ניהול הקהילה, על תקנונה, על מצב המשפחות, מצב הרכוש, העיסוק וכו'.

מצבם הכלכלי של היהודים נידלדל עם צימצום ייצור המשקאות ומזיגתם. בקשתם לבטל את מסי שנות 1772—1773 נוכח החמרת מצבם הכספי לא נתקבלה ע"י השלטונות. מעמסת המיסים תחת השלטון האוסטרי היתה קשה יותר בהשוואה לתקופת השלטון הפולני. בזמן השלטון הפולני שילמו היהודים 30 קריצר מס גולגולת לנפש. מס זה הועלה בשנת המסים הראשונה של השילטון האוסטרי לפלורין אחד, ומס זה חל גם על ילדים, שמעל גיל שנה. בשנת 1776 הוטל במקום מס הגולגולת — מס סבילות בסך פלורין לנפש, ועליו נוספו מס הכנסה ומס רכוש באותו שיעור.

את חלוקת המסים בין הקהילות ביצעה ההנהלה היהודית, ואת מכסת המס על המשלמים הבודדים הטילו הקהילות. בגלל עומס המסים נשארה קהילת בז'ז'ני חייבת לממשלה סכומים גבוהים בשל פיגורים בסילוקם. בשנת 1780 ציוו השלטונות לעקל את הכנסותיהם של היהודים בגלל אי תשלום מסים. קהילת בז'ז'ני פנתה אז בבקשה לבטל את העיקול ולהתחשב במצבם הכלכלי הירוד של יהודי המקום. באפריל 1780 ניתנה בוינה הוראה לחקור את המצב ולדחות את העיקול. העינין נמשך עד אוגוסט 1784, ואז הקטינו לבסוף את מיכסת המסים. בשנת 1789 היתה קהילת בז'ז'ני חייבת 6,210 פלורין מס בטחון. על חשבון חוב זה שולם רק הסכום של 2,532 פלורין. בשנת 1790 היתה הקהילה חייבת — 12,260 פלורין מס בטחון, ועל חשבונו נשלחו 7,442 פלורין בלבד. נוכח עובדה זו פקדו שלטונות וינה לגרש מתוך העיר את כל היהודים, שלא שלמו את המסים. מספר גדול של משפחות יהודיות עמד אז בפני גזירת הגירוש, לנוכח עובדה זו נבהלו המשרדים בוינה והחליטו לוותר על הגירוש.

בשנת 1785 נעשו בגליציה שינויים אדמיניסטראטיביים. היא חולקה ל־18 מחוזות, ובכללם נקבעה בז'ז'ני כמושב המחוז ה־13. מלבד העיר בז'ז'ני צורפו למחוז זה עוד שמונה עיירות. לפי מפקד האוכלוסין של שנת 1789 היו במחוז בז'ז'ני,

בעל 10 הקהילות, 2754 משפחות יהודיות.

בשנת 1812 נמנו במחוז בז׳זני 6200 משפחות יהודיות ובהן 24,760 נפשות. בעיר בז׳ז׳ני עצמה נמנו אז 252 משפחות בעלות 1059 נפשות.

כמפקד האוכלוסיה של שנת 1880 נמנו בעיר 10,899 תושבים ומהם:
3749 פולנים, 2404 רותנים ו-4712 יהודים, שהיוו 43,2% מכלל האוכלוסיה בעיר. ב־1900 היו בבז׳ז׳ני 11,443 תושבים, ומהם: 4150 פולנים; 2605 רותנים, 4395 יהודים, 38.4% מכלל האוכלוסיה בעיר. במחוז בז׳ז׳ני כולו היו בשנת 1900 95,164 תושבים, מהם 10,942 יהודים.

בסוף המאה הי״ח היה מצבם הכלכלי של יהודי בז׳ז׳ני קשה מאוד. מלבד החובות לממשלה העיקו עליהם המסים השוטפים. המצב הורע מיום ליום. רק מעטים מצאו את פרנסתם בשפע, הרוב המכריע חי במצוקה גדולה, ללא תקוה להטבת המצב. היהודים בבז׳ז׳ני עסקו במספר מלאכות. היו ביניהם בעלי מלאכה מעולים, בעיקר חייטים ואופים. חלק ניכר מהם עסק במסחר בחוטים, בתבואה, בגריסים, בשחת ובקש. הם עסקו גם בסחר עצים, שהרי היו יערות בשפע בסביבת העיר. מרביתם של יהודי העיר עסק בחנוונות.

בשנות העשרים של המאה הי״ט היה מספר הסוחרים בעיר — 18, ומתוכם היו 17 יהודים.

נסיון ממלכתי להקל על היהודים במצוקה נעשה בראשית המאה הי״ט בתחום ההתישבות, כאשר הקיסר יוסף השני ניסה להעביר חלק מיהודי גליציה לעיסוק בחקלאות. כדי להמריצם לכך הוחלט להקטין ב־50% את מס הסבילות על חקלאים יהודים, וכעבור זמן מה לבטלו לחלוטין.

בשנת 1785, כשאלפי משפחות יהודיות נשארו ללא פרנסה עקב התקנון היהודי, פקד הקיסר בצו מ־16 באוגוסט 1785 להתחיל מיד ביישובם החקלאי של היהו־דים. במסגרת התוכנית ליישב 1400 משפחות יהודיות מכל גליציה נתחייבה קהילת בז׳ז׳ני להועיד בשביל מפעל ההתישבות 10 משפחות, ומכל מחוז בז׳זני — 69 משפחות.

אחרי זמן מה התיישבו במחוז בז׳ז׳ני 69 המשפחות היהודיות ב־49 חלקות אדמה.

מקהילת בז׳ז׳ני עצמה התיישבו 10 משפחות על 5 חלקות אדמה:
מספר המתיישבים מערי המחוז האחרות היה: מקוזובה — 5 משפחות, מפוד־היצה — 9, מבורשטין — 7, מחודורוב — 3, מרוזדויל — 5, מסטשאליסק — 4, מבוברקה — 8, מרוהטין — 12, ומפשמישלני — 6 משפחות.
התקציב, הדרוש לכיסוי הוצאות ההתיישבות, הוטל על הקהילות בשטחי ההתיישבות.

ב־1804 הודיע הגרף פירסטנבוש, שמחוז בז׳ז׳ני מילא את מכסת התיישבות האיכרים.

בשנת 1822 נשארו בהתיישבות חקלאית בכל מחוז בז׳ז׳ני 40 משפחות, מהן 24 על חשבון הקהילות ו־16 על חשבון עצמן.

בשנת 1889 היו בבעלות היהודים במחוז בז׳ז׳ני 11.3% (5,487 הקטר) מנכסי דלא ניידי.

בשנת 1902 היו בבעלות היהודים 12% (5,615 הקטר).
משטחי היערות היו בידי היהודים בשנת 1889 — 19.5%, ובשנת 1902 — 15.1%.
האוכלוסיה היהודית בעיר היתה זקוקה לאגודות־הלואה. „איק״א״, שהתחילה את פעולותיה בבז׳זני בשנת 1906, עזרה לאוכלוסיה היהודית ע״י מתן הלוואות בלי ריבית.

מספר חברי האגודה בבז׳ז׳ני עלה בשנת 1908 ל־371, לעומת 190 בשנת 1906.

מיום היווסדה של איק״א בבז׳ז׳ני עד 31.12.1908 ניתנו 753 הלוואות בסך של 169,956 כתרים.

במחוז בז׳ז׳ני היו קיימות גם אגודות הלוואה לפי שיטת שולצה.

גם בתחום התרבותי והחינוכי לא היה המצב קל, הממלכה האוסטרית שאפה כידוע „לגרמן״ את המיעוטים השונים שבתחומה וביניהם גם את המיעוט היהודי. לשם כך נוסדו בתי ספר ליהודים מטעם השלטונות. בניגוד למקומות כמו בוהמיה ומורביה, לא הצליחה מדיניות חינוכית זו בתחומיה של גליציה. ההורים מאנו לשלוח את ילדיהם לבתי ספר מטעם השלטון. לפי הפטנט של הקיסר יוסף השני משנת 1789 הוקמו בגליציה בתי ספר מסוג זה בפיקוחו של הרץ הומברג, וצוות מורים הובא מבוהמיה וממורביה. בין 48 בתי הספר הראשונים, שנוסדו בגליציה, היה גם בית ספר בבז׳ז׳ני. מספרם בגליציה כולה התקרב ל־100. לפי רשימה משנת 1790 היה בבז׳זני מורה בשם וולף רייננבך, ומשכורתו הסתכמה ב־200 פלורין לשנה. בשנת 1802 שולם למורים בבז׳ז׳ני סך של 900 פלורין לשנה. בתי ספר מהסוג הניזכר היו קיימים גם ברוהטין — עם המורה שלמה קורנפלד, ברוזדויל — עם המורה שמעון בלאנד, ובבוברקה עם המורה אהרון שארף. ברוב המקומות פחת מספר התלמידים עם הזמן. בשנת 1806 למדו בבתי הספר במחוז בז׳ז׳ני 533 ילדים. הממשלה החליטה לחסל את כל בתי הספר היהודיים. החלטה זו הוגשמה לפי פקודת הקיסר פראנץ יוסף הראשון באותה שנה.

בשנת 1805 העבירו את הגימנסיה מעיר זבארז׳ לעירנו. בשנת 1858 היו בגימנסיה שבעיר 5 תלמידים יהודים, אולם בכל שנה גדל מספרם, כך שבשנת 1908 היו מתוך 825 תלמידים בגימניה 186 יהודים.

לאור השינויים האדמיניסטראטיביים נעשתה בז׳ז׳ני למושב של משרדי המחוז „סטארוסטבו״ ולמושב המועצה המחוזית. בעיר היו קיימים משרדים ממשלתיים. מלבד העיר בז׳ז׳ני צורפו למחוז זה עוד 8 עיירות.

לפי התקנון היהודי מ־7 במאי 1789 הועמד בראש כל מחוז „רב המחוז״ (קרייז־ראבינר), וביתר המקומות הותרו רק מורי הוראה. (רעליגיאנס־ויזער). הרב נבחר כמו ראשי הקהילה לשלוש שנים, אולם לא כמו ראשי הקהילה, שנבחרו על־ידי אנשי הקהילה, שהיו בעלי בתים משל עצמם, אלא על־ידי כל יהודי המחוז.
רב־המחוז הראשון בבז׳ז׳ני היה הרב נאתנסון. מתפקידו של רב־המחוז היה לפקח על עיניני הדת, לנהל את פנקסי הלידות, הנישואין והפטירות בשפה הגרמנית, להשגיח על כלי־הקודש (חזנים ושמשים), להכריז חרם לפי הוראות השלטונות ולהשביע אנשים בעיינים פוליטיים בבית הכנסת.
רב־מחוז בז׳ז׳ני, שהיה גם רבה של קהילת בז׳ז׳ני, קיבל שכר שנתי בסך 200 פלורין ודירה. מלבד השכר השנתי הנ״ל היה מקבל הרב תשלומים בעד שירותים שונים וכן בעד רישום לידות, נשואין ופטירות. הרב היה פטור ממסי הקהילה.

מורי הוראה ביתר קהילות מחוז בז'ז'ני קבלו גם הם שכר שנתי.
בשנת 1821 פנתה קהילת בז'ז'ני אל הגוברניה והודיעה, כי נודע לה, שנעשו צעדים למען ביטולה של תלבושת היהודים. הקהילה ביקשה להתיר את התלבושת הישנה, היות ו: א) היהודים רגילים לה, ב) אין ביכולתם לקנות בגדים חדשים בגלל חוסר האמצעים, ג) מצבם עגום בגלל המסים הגבוהים.
הגוברניום לא הצליח בפעם זו, ומוינה באה הוראה, שלא להכריח את היהודים לשנות את לבושם.

בחיי הקהילה גופא לא חלו בתקופה שלפני 1848 שינויים ניכרים. החיים, כביתר ערי גליציה, זרמו במסלולם הרגיל.

בשנת 1847 התקיים כינוס ראשי הקהילות, שהחליט להגיש לממשלה פטיציה על מצבם העגום של היהודים. נוכח האיסור לשלוח פטיציה קולקטיבית הוחלט, שכל אחת מהקהילות הגדולות תשלח פטיציה מיוחדת משלה. נציגיה של בז'ז'ני לא השתתפו בכנס זה.

בבז'ז'ני לא היתה תגובה ניכרת למאורעות שנת 1848, בה ציפו לביטול המסים, המדלדלים את היהודים וגם ליתר חופש פוליטי־כלכלי, אם כי גם כאן חתמו היהודים יחד עם יתר הקהילות על פטיציה אל הפרלמנט, שאותה יזם המורה רייטמן מטארנופול.

קהילת בז'ז'ני לא שיתפה פעולה במבצע הפוליטי בהנהגת קהילת לבוב בשנת 1853 למען ביטול החוק מ־2 באוקטובר 1853, שבו הוגבלה זכות הבעלות של היהודים, היהודים, שהוענקה להם בשנת 1848.

בעירנו שלטו בקהילה כמה משפחות מיוחסות, והן משפ. רפפורט, משפ. נאתנסון, משפ. פאדנהכט, משפ. מארגליות ועוד. בשנת 1896 עמדו בראש קהילת בז'ז'ני הנשיא מרדכי שוואדרון וסגנו מאיר ליבר. בשנים 1902—1912 עמד בראש הקהילה דר. משה שנקר, עורך הדין היהודי הראשון בבז'ז'ני.

בשנת 1913 עמדו בראש הקהילה מנדל באנדלר — יו"ר, וחברי ההנהלה: דר. משה שנקר, דר. נתן הלפרין, יוסף ניימן, היינריך ספיר, אבא שומר והרב פייביש הלפרין, שנבחר אחרי מותו של הרב הגאון שלום מרדכי שודרון בשנת 1911.

ידוע לנו מעט על פעולת הקהילה בשנים האלה. פנקסי העיר נשרפו ע"י הגרמנים, ולא נשאר אף זכר.

גם על פעולותיהם של רבני המחוז בבז'ז'ני אין לנו ידיעות מפורטות. ידועה השתתפותם באספות של רבני המחוזות, שהממשלה היתה מכנסת.

בשנת 1830 התכנסה אסיפת רבנים להכריז חרם על כל העוררים על מס הבשר והנרות. לאסיפה זו הוזמנו 19 רבני מחוזות, וביניהם גם הרב מבז'ז'ני.

בעל השפעה גדולה באותה תקופה בעירנו ובסביבה היה המגיד מברודי — שלמה קלוגר, שעזב בשנת 1843 את קהילתו בברודי וקיבל את הזמנת קהילת בז'ז'ני, שבחרה אותו בשנת 1845 לראב"ד. למרות שידוליהם של מנהיגי הקהילה הברודית, שישאר בברודי, עזב המגיד את העיר ויצא לבז'ז'ני. בחודש אדר תר"ה (1845) הגיעו לברודי שליחים מבז'ז'ני והביאוהו לעירם. בבז'ז'ני נתקבל בכבוד רב, ביחוד ע"י ר' אריה ליבוש נתנסון, אבי הרב הלבובי ר' יוסף שאול נתנסון, שהיה לפני בחירתו לרב בלבוב רב בבז'ז'ני. ימים מספר אחרי דרשתו הראשונה

בבז׳ז׳ני חלה המגיד בטיפוס. חליו נמשך שבועות רבים. בזה ראה סימן, שלא היה צריך לעזוב את ברודי. כשהוטב לו, נדר לעזוב את משרתו החדשה ולחזור לברודי. השידולים של נכבדי בבז׳ז׳ני לא הועילו, והמגיד חזר לברודי. מאז ישב בברודי כאיש פרטי, כי לא רצה להסיג את גבולו של המו״ץ החדש. מעריציו, וביחוד ר׳ יוסף נתנסון, החליטו לדאוג לכלכלתו ולפרנסתו, דבר שנעשה עד יום מותו.

עוד ידוע לנו מאותה תקופה, שבשנת 1869 הותר ליהודים לרכוש נכסי דלא־ניידי, ואז ביקשו גם יהודים מבז׳ז׳ני, שירשו להם לרכוש מגרשים, בתים, אחוזות וקרקעות.
בקשתם של יהודים אחדים מבז׳ז׳ני נתמלאה:
שלמה נתנסון — ראש הקהילה בבז׳ז׳ני — חבר לשכת המיסחר בברודי
ברוך פאדנהכט, סוחר, ב. רוטנברג, אסתר נתנזון.
שלמה נתנסון גם קיבל בשנת 1869 זכות האזרחים (בירגר־רכט) עקב מעמדו בעיריה ובקהילה.

בשנת 1850 הוקמו בגליציה לשכות המסחר והתעשיה הראשונות, ואחת מהן נקבעה בברודי. היא כללה את המחוזות: זלוצ׳וב, טארנופול, צ׳ורטקוב ובז׳ז׳ני. לנשיא הלשכה הראשון נבחר התושב הברודי מאיר קאליר, כבא־כח מבז׳ז׳ני נבחר ראש הקהילה, שלמה נתנסון.

השינויים, שחלו באותה תקופה בחיי המדינה והשפיעו גם על היהודים, לא הורגשו בבז׳זני. היא לא לקחה חלק בתנועת ההשכלה, בשינויים בתחום החינוך וביסוד מוסדות, כפי שקרה הדבר בקהילות טארנופול, ברודי וז׳ולקוב, אשר תפסו מקום ניכר בתנועת ההשכלה בגליציה. היו אומנם יחידים בבז׳ז׳ני, שהושפעו מתנועת ההשכלה, אלא שהם פעלו בחשאי, כך שאין לנו ידיעות על משכילים אלה ועל השפעתם על הנוער.

מגדל השעון — מאה XVII הגימנזיום בקומה עליונה, הצילום מלפני מלחמת העולם הראשונה.

ד"ר א. שקלאי

סוף המאה ה־19 עד 1920

ובא כאן מבט כללי על תקופה זו. אין לנו נתונים מדוייקים על חיי היהודים באותן השנים. קשה לנו להגדיר בדיוק את הזמן, בו התחילה השפעת ההשכלה על יהודי עירנו. ידוע לנו, שזה היה בחלק השני של המאה ה־19.

דבר אחד נוכל להגיד בודאות, שההשכלה איחרה לבוא בכמה עשרות שנים בהשוואה לערים אחרות בסביבה כמו לבוב, זלוצ'וב, ברודי, טארנופול ואחרות. מצד שני אין להניח, שעירנו נשארה כאי בודד בכל הסביבה. לעומת זה נתנה החסידות את אותותיה ביהודי בז'ז'ני. היא כבשה הרבה לבבות. כמה זרמים של החסידות הטביעו את חותמם על יהודי עירנו והם: בית רוזין, (חסידי צ'ורטקוב, הסיאטין, קופוצינצה וכו') בלז, סטראטין, זידצוב ואחרים.

היו גם מתנגדים בעירנו, לא פחות מחסידים, והיו גם סתם בעלי בתים, בלי שום צביון. שמענו הרבה ספורים על מלחמות בין חצר לחצר, בין החסידים של רבי אחד לבין חסידי הרבי מהחצר השניה; ממש מלחמת אחים בין אח לאח באותה משפחה, בו בזמן לא שמענו על איזה שהוא מאבק בין חסידים ומתנגדים.

בשנים של סוף המאה ה־19 ועד מלחמת העולם הראשונה התאחדו שני הזרמים — החסידים והמתנגדים — במלחמה נגד השפעתם של אנשי ההשכלה, אשר התפשטה במהירות רבה וכבשה את הנוער. היו תנאים טובים להתפשטות זו. בעירנו היה בית ספר תיכון, בו נפגש הנוער שלנו עם תלמידים ממקומות אחרים, שבאו ללמוד בבית ספרנו, ולאחרונים היתה השפעה גדולה בכיוון ההשכלה. גם האוניברסיטה פתחה את שעריה לרוחה לכל אלה, שבאו ללמוד בה תורה, כולל יהודים. בחורי הישיבות למדו בסתר, במחבוא (עלית הגג) ועשו את צעדיהם הראשונים בכיוון ההשכלה. היו מקרים, שאב תפס את בנו בעת מעשה ועשה בו שפטים.

סיפר לי ר' שטריזאנד הזקן, כיצד ישב בעלית הגג, כשספר בידו. למזלו נודע הדבר לאביו. אביו עלה אליו, מקל בידו, וחלק לו מכות, עד שהוציא ממנו את ה„דיבוק" — גרש את השטן ממנו. אמת, המכות שקיבל גרמו לו לחלות במשך כמה חדשים, אבל באופן זה ניצל מצפורני „השטן". חברו ללימודים המשיך ללמוד ונפגע... הוא גמר את לימודיו באוניברסיטה ונעשה... עורך־דין ואפיקורס. זה היה דר' שנקר, שבמשך השנים נעשה גם ראש הקהל בעירנו.
היו בחורים רבים, שלא היו להם אמצעים ללמוד בבית הספר והם רכשו להם ידיעות באמצעות ספרים בלי מורה. הם יצאו את „החדר" ולא הצליחו לסיים את לימודיהם מחוסר אמצעים, למדו הרבה, ידעו הרבה, אבל לא היתה להם שום תעודת גמר. הדלתות למשרה היו סגורות בפניהם. הם התפרנסו משיעורים כמורים פרטיים, פרנסה בדוחק. אזכיר כמה מהם: יחזקאל גולדנברג, (חזקלי) שאול בונה, פלץ, קיפניס ואחרים.

אנשי השכלה בעירינו הלכו בשני כיוונים. היו כאלה, שיצאו לתרבות רעה, התרחקו מהיהדות, ואפילו המירו דתם. היו הרבה מתבוללים, שנשארו בתוך הקהילה היהודית. חלק ניכר מהם לא התענין בבעיות יהודיות, אבל היו כאלה, שנשארו

יהודים בלב ובנפש, התמסרו לבעיות היהודים, הקדישו הרבה מזמנם לקידום התרבות בין היהודים, עמדו לצד היהודים בעת צרה, חיפשו דרכים למצוא פתרון לכל הבעיות ולכל המצבים הקשים, שעמדו בפני יהודי עירנו.

על השתתפות היהודים בחיים הפוליטיים באותם הזמנים יש רק כמה רמזים, אבל עקב המצב הפוליטי הכללי בכל הסביבה, אנו יכולים לתאר בקווים ברורים את חייהם הפוליטיים של היהודים בתקופה זו עד מלחמת העולם השניה.
בימים ההם התלקח הסיכסוך הפולני־אוקראיני ואף החריף. התחילה התחרות בין שני הצדדים על עמדות כלכלה ותרבות על רקע דתי ולאומי. זאת היתה אחת הבעיות של מדיניות הפנים בממשלת אוסטריה. הממשלה תמכה ברותנים נגד הפולנים והשתדלה להכניס את השפה הגרמנית כשפה מדוברת. היהודים לא הוכרו כאומה בפני עצמה ונפקדו כפולנים, כאוקראינים או כגרמנים. היהודים, גם החרדים וגם המשכילים, התפלגו. היו כאלה, שתמכו בפולנים, (עוד לפני כן השתתפו היהודים באופן פעיל במרד הפולני ולחמו לצד הפולנים כמו ד״ר שנקר ואחרים) — וחלק גדול גם מהחרדים וגם מהמשכילים תמך בממשלה האוסטרית. אלה היו הפקידים, המורים, השופטים ועוד... שתי השפות, הפולנית והגרמנית, התחרו ביניהן ברחוב היהודי. האינטליגנציה דיברה לרוב פולנית או גרמנית, פשוטי עם דיברו אידיש ולמדו גרמנית. המאבק ברחוב היהודי בין שני הפלגים נעשה יותר חריף מיום ליום והגיע לפני מלחמת העולם הראשונה לשיא בזמן הבחירות לפרלמנט האוסטרי (1907). היהודים היו בחלקם כבר מאורגנים, והציר שלהם היה יהודי ציוני, דר. רפפורט. הציר הנגדי מצד הפולנים היה דולמבה. חלק גדול מהמתבוללים ומהחסידים תמכו בדולמבה, כל אחד מטעמים שלו. הציונים, (היתה כבר תנועה ציונית חזקה ומאורגנת בעירנו) בהתקשרות עם הבוחר הרותני, לחמו בעד הציר היהודי. על המאבק הקשה ותוצאותיו כתבו אחרים, לא אחזור על כך. ברצוני רק להדגיש את השפעת הבחירות על יהודי עירנו. אני בטוח, שגם אלה, שתמכו בציר הפולני, אם גם לא הודו בכך, לא היו שלמים עם עצמם. הבחירות האלה דחפו במדה נכרת לכיוון לאומיות יהודית, והציונות רכשה הרבה לבבות ואוהדים.

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, תקופה שנמשכה כ־6 שנים (אע״פ שהמלחמה ארכה רק 4 שנים), המלחמה הביאה שינויים מרחיקי לכת בחיי הכלל, כמו בחיי הפרט. אחרי המלחמה באה תקופה, שהיתה לא רק המשך, אלא גם תוצאה של התקופה, שקדמה לה, תקופת מלחמת העולם הראשונה. תקופה זו נמשכה פחות משתי עשרות שנים, אבל היתה עשירה כמאורעות חשובים, מהפכניים, שהביאו במישרין למלחמת העולם השניה, ובשבילנו — לחורבן ולחיסול מוחלט של חיי היהודים בעירנו. אנו, שנשארנו בחיים, עדים למאורעות האלה, ראינו במו עינינו את השתלשלות הדברים, את ההדרדרות המהירה של החיים הפוליטיים באותה תקופה — עד שקרה מה שקרה.

ממשלות התפרקו, ובמקומן קמו ממשלות חדשות, משטרים נפלו, ומשטרים אחרים תפסו את מקומם. המשטר החדש במזרח אירופה, המשטר הקומוניסטי, עשה כל מאמץ כדי להרחיב השפעתו בכל העולם ובפרט בארצות השכנות (פולין), והמשבר הכלכלי העולמי הביא הרס ברוב מדינות העולם, והשפעתו היתה מורגשת גם אצלנו. אלה היו הגורמים הבלתי ישירים, שהשפיעו על תולדות תקופתנו ואף יצרו אותן. בשבילנו היתה תחית פולין הגורם החשוב והבולט ביותר, ששינה באופן ישיר את אורח חיינו. פולין החדשה חקקה חוקים חדשים וגזרה גזרות חדשות, שרובן ככולן היו מכוונות נגדנו, מה שלא הצליחו לעגן בחוק, הכניסו לחיינו באופן מעשי.

אנו, היהודים, היינו בעירנו, כמו היהודים בכל מדינת פולין, מיעוט לא מבוטל. בעירנו נמנו כשלושים אחוזים יהודים ובאיכות — הרוב הגדול של האינטליגנציה המקצועית; יהודים היו עורכי־דין, מורים, רופאים, שופטים וכו׳, והמסחר כולו היה בידי היהודים. ממשלת פולין נקטה את כל האמצעים, שעמדו לרשותה, גם אם לעתים נגדו המעשים את החוק, כדי לשנות את המצב לטובת הפולנים.

אל נשכח עוד גורם אחד חשוב, גורם מוכר אך בלבוש חדש, האנטישימיות, שהתגברה אצלנו באותה תקופה לממדים מדאיגים — עד לפוגרומים. גם זה בהשפעתה של מדינה, השוכנת מערבה לה, שהטביעה את חותמה על צעדיה של הממשלה שלנו ועל ההתנהגות של הפרט כלפי היהודי. בהמשך התאור על חיי היהודים בעירנו אסביר בעובדות את האמור כאן.

העיר מנתה באותה תקופה כ־14 אלף תושבים, מחציתם פולנים, 30% יהודים, והיתר אוקראינים. השלטון בעיר היה בידי ראש העיר ובידי ועד בן שמונה חברים, שנבחרו על ידי מועצה בת 48 איש. חברי המועצה נבחרו בבחירות דמוקראטיות, חשאיות, בהן השתתפו כל תושבי העיר, שהיו ביום הבחירות בעלי זכות בחירה לפי החוק. ראש העיר היה תמיד פולני. חברי הועד היו — לפי ההסכם — ארבעה פולנים, שני יהודים ושני אוקראינים. במועצה היו 24 פולנים, 16 יהודים ושמונה אוקראינים.

ואלה חברי המועצה היהודים בשנת 1930

דר. ראביץ יעקב — עורך־דין
דר. פלק ברנארד — רופא
הורוביץ דוד — מורה בית ספר תיכון
רוזנברג ליב — סוחר
פרידמן עמנואל — סוחר
בִּיהן אהרון — סוחר
ריגר אוסקר — סוחר
ביליג שמעון — חיט.

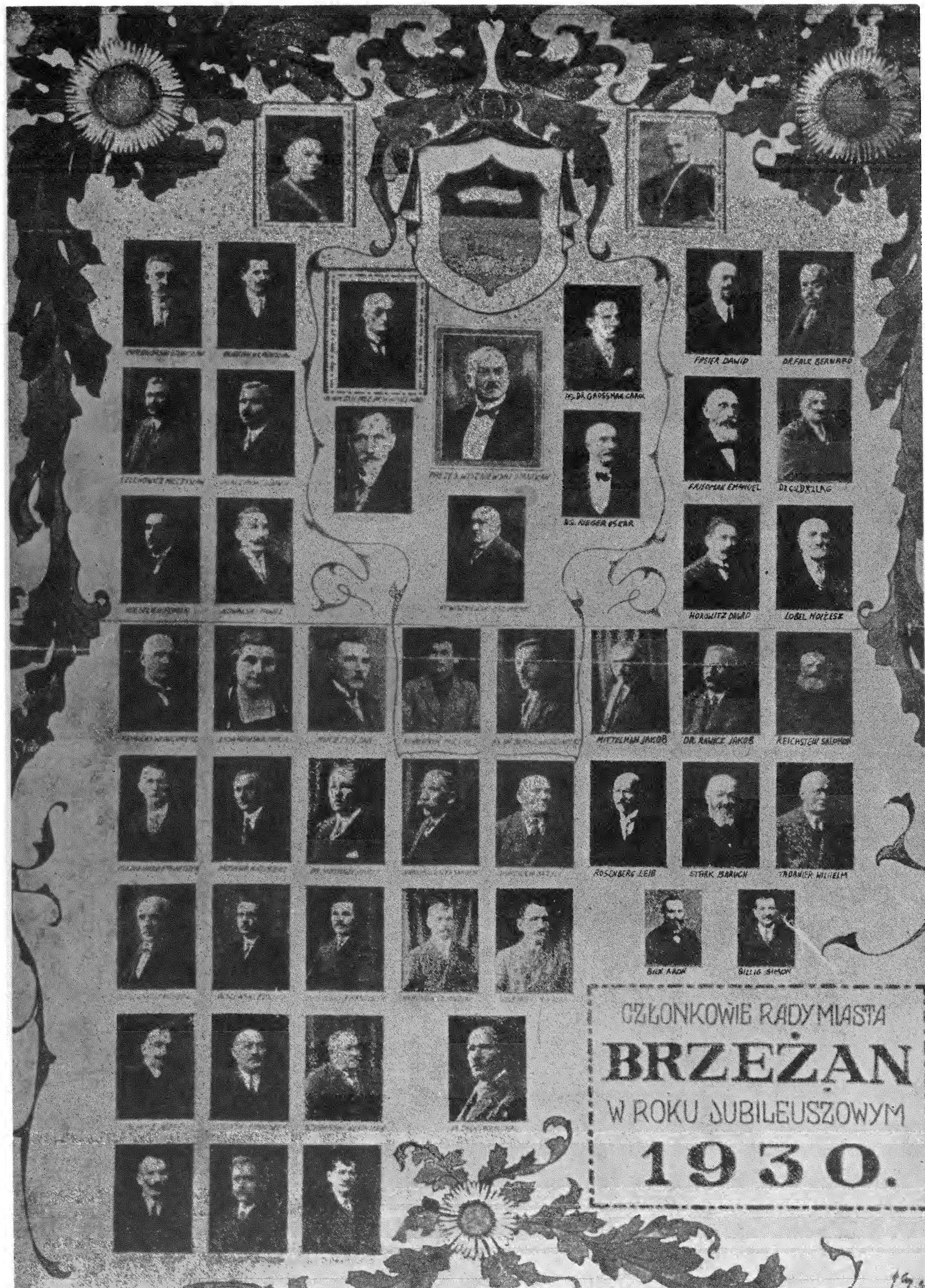
דר. גולדשלאג — עורך־דין
דר. גרוסמן קרול — עורך־דין
טאדניאר וילהלם — שופט
לעבל משה — סוחר
מיטלמן יעקב — סוחר
ריכשטין שלמה — סוחר
שטארק ברוך — סוחר
פרייער דוד — סוחר

לועד המצומצם נבחרו: דר. גרוסמן קרול וריגר אוסקר.
השלטון המקומי היה במשך כל השנים ליברלי ביחס לאזרחים יהודים. אשר לעבודה בעיריה — לא נתקבל לעבודה אף יהודי, חוץ מדר. פומרנץ, ששמש רופא העיריה מחוסר מועמד נגדי. לאון לופאטר ואוגניה קסלרובנה, פקידי העיריה, היו שרידים מלפני המלחמה. במכבי אש היו יהודים מספר, כולם בעלי מלאכה, וכלם פעלו בהתנדבות.

חברי מועצת העיר בשנת 1930

16 יהודים מרוכזים בצילום מצד ימין

ד"ר שקלאי אליעזר

מלחמת העולם הראשונה.

השנים 1914—1920.

ב־28 ביולי 1914 הכריזה אוסטריה מלחמה על סרביה. הייתי ילד בן 10, כשקראתי מודעה על הכרזת מלחמה וגיוס כללי. בתום לבי לא הבנתי את גודל האסון, הטמון במילים במודעה. הגיוס התחיל יומיים אחרי כן, בתשעה באב. רבבות אנשים באו העירה מהכפרים הסמוכים, מתגייסים ועמהם מלויהם. אחרים באו לקניות. בין אלה שהתגייסו היה אחוז ניכר של נוער יהודי. בהתחלה גייסו גילאי 20—35. אחרי שנה התגייסו כל הגברים בגיל 18—50.

העיר שלנו שוכנת לא רחוק מהגבול הרוסי, ובמשך שנות המלחמה עברה כמה פעמים מיד ליד. פעמיים היתה החזית בתוך העיר, על יד הנהר „זלוטה־ליפה״, בפעם הראשונה בשנת 1915, במשך חודשים, בפעם השניה — בשנת 1916, במשך שנה שלימה. הרבה יהודים עזבו את העיר וברחו מערבה, והנשארים היו עדים לפעולות מלחמתיות, לנסיגות, להתקפות ולהתקפות נגד.

אנשי העיר סבלו קשה מפעולות אלה, אורח החיים השתנה כליל. בימי המלחמה אין תורה ואין לימודים. כשהאב, ראש המשפחה, בצבא, אין פרנסה ואין השגחה. העיר, הבתים, הגנים והכבישים — הכל הוזנח, בחלקו נהרס. לא נשאר זכר לאותם הימים של לפני המלחמה, וגם לא היתה תקוה, שזה ישתנה בקרוב. חוץ מהפעולות המלחמתיות סבלנו מהתנפלויות של איכרי הסביבה. הם ניצלו כל הזדמנות של חוסר שלטון בעיר, (בין נסיגה של צבא אחד וכניסת הצבא השני), באו העירה בגרזנים ובשקים לשם ביזה וגזל, פרצו חנויות ודירות ולקחו באין מפריע כל שבא לידם.

שתי שריפות גדולות פרצו במשך שנות המלחמה ושרפו את רוב בתי העיר. הראשונה — בקיץ 1915 הציתו הרוסים, לפני שעזבו את העיר, את טחנת הקמח, במוצאי שבת, אחרי ההבדלה. ראיתי במו עיני, כיצד שפכו הרוסים נפט במחסן העצים, הגובל עם ביתנו, והעלו את המחסן באש. האש התפשטה במהירות, מצפון לדרום, ואחזה בבת אחת בבתים במרכז העיר. חלק גדול מהבתים היהודיים נשרף ונהרס.

בפעם השניה, — היה זה בקיץ בשנת 1918, ערב חג שבועות, בשעות הצהרים, כאשר פרצה שריפה, ולהבות אש אחזו בבת אחת את רוב בתי העיר. ומעשה שהיה כך היה:

אחרי המהפכה ברוסיה והסכם השלום בברסט־ליטובסק בסוף שנת 1917, חזרו מאות אלפים שבוים מאוסטריה הביתה. עלובים, חולים, קרועים ובלוים סחבו את רגליהם, נפלו בדרך מקור הלילות, מרעב וממחלות מדבקות. אנשי עירנו השתדלו לעזור להם, עד כמה שזה עלה בידם, הקימו מטבחים, בישלו ארוחות קלות וחלקו להם. הממשלה הקימה כמה מבנים מעץ מחוץ לעיר, לא רחוק מתחנת הרכבת. הם היו מכוסים בניר זפת. היו אלה בתי מרחץ ודזינפקציה. באותו היום התפוצץ אחד הדוודים בבית המרחץ, ולהבות אש אחזו בבת אחת בכל המבנים. עשן שחור כיסה את פני השמים, ורוח חזקה הביאה את העשן וחתיכות ניר זפת בוערות מכיוון מזרח לצפון מערב. בטרם הספקנו לתפוס את רצינות המצב, פרצה אש בבת אחת בהרבה מקומות במרכז העיר ובפרברים.

יום חם היה, ומי הבארות התיבשו. האש השתוללה, שריפות פרצו כל פעם במקום אחר. האנשים רצו כמו מטורפים. המתח גבר עוד יותר, כאשר השבוים, שהעמידו פנים כאילו ברצונם לעזור, התערבבו באנשי המקום וגרמו בכוונה אי סדר ופניקה, ואז התחילו בגניבות ובגזל. זה הקשה על האנשים ללחום באש. פחדו להתפזר ונשארו כל אחד במקומו לשמור על דירתו ועל רכושו. האנשים עמדו באזלת יד מול הלהבות, שאכלו באין מפריע את בתיהם.
אחרי שלושה ימים באה עזרה מהעיר לבוב, אך נשאר לעוזרים רק לקבוע את העובדה, ששלושת רבעי העיר — הבתים, המחסנים והרכוש כבר נשרפו, ואת היתר, מה שעוד נשאר, אין להציל בגלל חוסר כלים מתאימים. בינתים התאוששו אנשינו, לקחו את עבודת הצלה בעצמם לידיהם והצילו מה שעוד ניתן להציל.
אחרי השריפה התחילו אנשי העיר לשקם את ההריסות בכל האמצעים שעמדו לרשותם, לבנות דירות ארעיות, להכניס את החפצים, שהצליחו להציל מן האש האוכלת, ולהתחיל הכל מחדש. כבר התרגלנו למצבים האלה, לעמוד מהצד ולהסתכל, איך עמל של שנות עבודה כלה עם הרוח, לא להזיל אף דמעה, אלא לחגור חגורה, לקפל שרוולים ולהתחיל מחדש, עד האסון הבא.

בסתו 1918 הסתימה המלחמה העולמית לגבי חלק גדול מאוכלוסי העולם. לא כן אצלנו. המלחמה נמשכה. שנים לחמו הפולנים והאוקראינים על הבעלות ועל השלטון בגליציה המזרחית, ואנו היהודים היינו שעיר לעזאזל ביניהם.

האוקראינים, שהיו הרוב במחוזות המזרחיים, תפסו אצלנו את השלטון. קשה לדבר על „שילטון", אשר אף פעם לא נבחר. כל עיר וכל מחוז בפני עצמו היו הכוח המחליט והמבצע. הנוער שלנו, הידוע בחוש הצדק שלו, בירך על הקמת מדינה אוקראינית, השתדל להכניס את עצמו לתוך החיים האלה, וכמה מבני הנוער אף הצטרפו לצבא האוקראיני ולחמו לצידם שכם אחד. אנו, בתנועת הנוער, המשכנו להפגש לשיחות וללמוד עברית. היינו מוגבלים רק בחופש תנועה מחוץ לעיר. השלטון המרכזי הבטיח לתת אוטונומיה ליהודים, אבל הפקידות והצבא התנגדו לזה. נתנו רשות ליהודים רק להגן על עצמם, ואז קמה ה„מיליציה" היהודית, נתן לה נשק וסרט כחול־לבן על השרוול. היינו גאים בזה. המצב הכלכלי היה קשה מאד. המסחר המצומצם, שהיה עד כה בידי היהודים, נשמט מידם בבת אחת. האוקראינים השתדלו לתפוס את כל עורקי החיים, לשלוט בכל ענף וענף, אף שלא היו מוכנים ומסוגלים לזה. לא היו להם אנשים מתאימים בעלי נסיון ולא ידע בניהול מדינה.

קצרים היו חייה של מדינה זו. קשה להגיד, איך היתה זו מתפתחת עם השנים הבאות, לו היו נשארים האוקראינים בשלטון. תקופה זו השאירה בזכרוני רגש של „היום" ללא מחר, של עתיד מעורפל, של אי בטחון, של אפיזודה לא נעימה בחיים מלאי המאורעות של אותם הימים.

באביב 1919 קבלו הפולנים עזרה מבחוץ והתחילו בהתקפה נגד האוקראינים. לאט לאט כבשו עיר אחר עיר וחיסלו כליל את המדינה הצעירה, עוד לפני שהספיקה להתבצר.

עד כה סבלנו תמיד מהמעבר משלטון אחד לשני, אבל אין להשוות תקופה זו לקודמותיה. הצבא הפולני, תחת פקודו של הגנרל יוסף הלר, הצטיין בזמן המסע שלו נגד האוקראינים בהתעללות ביהודים. הם ערכו פרעות מתוך אמתלה, שהיהודים נוטים לצד האוקראינים ורוחשים איבה לפולנים. חייליו נתפרסמו לגנאי בשם „הלרציקים" על שום המעשים, שעשו ביהודים. (פרעות, פוגרום בעיר לבוב, מכות רצח, קצוץ זקנים, אונס, גזל ומשפטים חפוזים, עם ביצוע גזר

חייל יהודי בצבא אוסטרי (מנדל דאוויד ובנו יצחק)

דין על אנשים חפים מפשע). יום יום תפסו יהודים לעבודות, בכדי להשפיל אותם בעיני הגוים וסתם כדי להתנקם בהם, וזה לבד מהמכות, שחילקו בשעת עבודה. זוכר אני מעשה, שהיה בעירנו:

במרכז העיר היתה אנדרטה של יאן סוביאסקי, מלך פולני. האוקראינים הורידו את הפסל וזרקו אותו על הארץ, על יד בסיס האנדרטה. ההלרציקים, כאשר נכנסו העירה, תפסו יהודים, הכו אותם, השכיבו אותם על הארץ על יד האנדרטה ועשו מהם מדריגות. יהודי אחד נאלץ לקחת בידיו את הפסל, לעלות על הגופות ולשים את הפסל בחזרה במקום. היתה זאת אחת התמונות של יום יום באותה תקופה, תוספת למצב הכלכלי הקשה של היהודים במלחמות, שנמשכו יותר מחמש שנים.

החיים התרבותיים נשתתקו כליל, לא היו לנו שום פגישות, שום אסיפות, וכל פעולה בתנועה נפסקה. למזלנו לא נמשך המצב הזה זמן רב. הצבא עזב את העיר, והשלטון עבר לידים אזרחיות. זה הביא הקלה, אם לא הרגעה והטבה.

היהודים למודי הנסיון התחילו לארגן מחדש את אורח־חייהם. לא קל היה להם לעשות זאת. היו להם קשיים, שהעמידה לפניהם הפקידות הפולנית, ומצד שני קשיים בגלל חוסר יציבות מוניטרית ותחבורה לא מסודרת, (נסיעה בעגלה ואי בטחון בדרכים). בכל זאת לא אמרנו נואש. כל אחד ואחד עשה מאמץ, אסף את כוחותיו, ובשקט התחיל לבנות את הקן שלו, כמו במקרים שעברו, בתקוה, שהפעם יהיה זה יותר יציב ויאריך ימים.

שנה אחת, עד הקיץ הבא, נשמנו לרוחה. אחרי המכות, שקבלנו בלי הרף, דאג השלטון לעבור לחיים יותר נורמליים. צעד אחרי צעד התגברנו על הקשיים שעמדו בפנינו. גם הנוער התארגן מחדש ביתר מרץ, הקים את תנועת הנוער „החלוץ" ועשה עוד צעד קדימה. באותם הימים יצאה הקבוצה הראשונה, קבוצת חלוצים, בדרך לא דרך ל„מדינה יהודית" בעתיד.

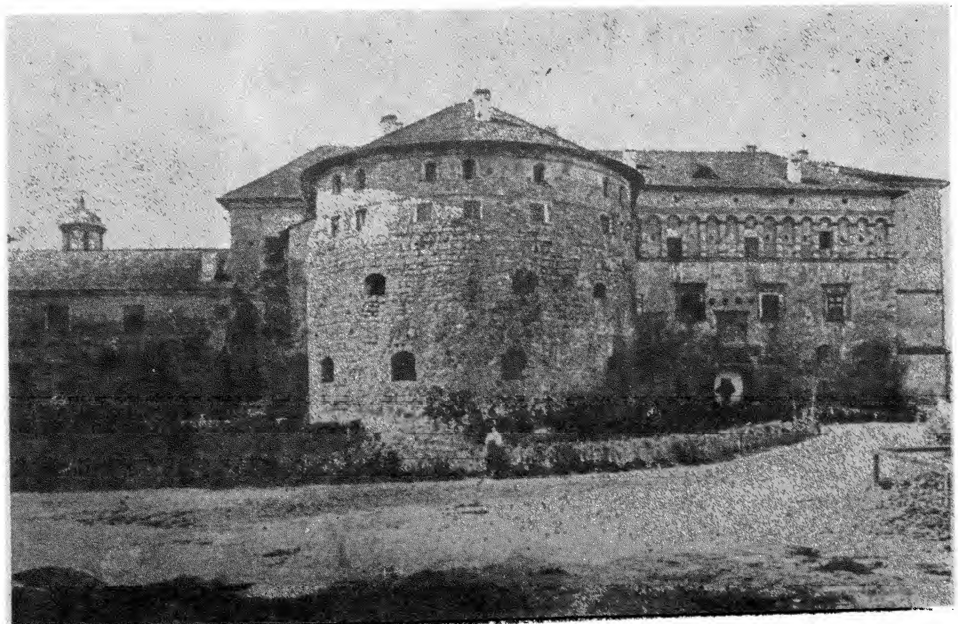
בנגוד לכל החישובים שלנו ולכל התקוות לשלום בר קיימא התחילו הפולנים, בשאיפתם להרחיב את הגבולות ולספח את אוקראינה הגדולה, באופנסיבה רחבה בכיוון מזרח והגיעו עד העיר קיוב. הסוביאטים התארגנו לפעולת נגד, ובחודשים יוני—יולי—אוגוסט התקדמו עד הבירה הפולנית, ורשה. בפעולה זו עברה גם עירנו לידי הסוביאטים. הם נשארו אצלנו ארבעה שבועות. תקופה זו נחרטה היטב בזכרוני בגלל השוני שבה. הפעם לא היו התנפלויות, לא מכות, גם לא עבודה כפויה. הייתי אומר: זאת היתה תקופה של פריקת עול. כל החיים השגרתיים נפסקו. החנויות היו סגורות, לא היה שום מסחר, האיכרים לא הביאו העירה מתוצרתם, הלימודים נפסקו, כל המשרדים נסגרו. לא היתה שום שמירה, ולא היה לפני מי להתלונן. במילה אחת „הפקר", כאילו הכל־ושום דבר לא שייך לך. הצבא הסתובב בעיר בחיפוש אחרי אוכל, אשר היה בחזקת בל ימצא. החיילים היו קרועים ובלוים, בלבוש של כל מיני סמרטוטים, שחצים היה צבאי וחצים אזרחי. לא היתה גזילה על־ידי יחידים, שכן השלטון החרים הכל לטובת הכלל, ומה שנשאר בידי היהודים, מה שהצליחו לצבור במשך השנה האחרונה, עבר לאוצר המדינה.

כל יום ערכו אסיפות במרכז העיר תחת כיפת השמים, ובהם נשאו נאומים נלהבים ותואר גן־העדן עלי אדמות, העומד לפנינו בעתיד הקרוב. מהיום אין עני ואין עשיר, כלם שווים בפני החוק.

ארבעה שבועות עברו והשאירו אחריהם חלום מוזר ותוצאות מאד לא נעימות

בשבילנו היהודים. הפולנים האשימו אותנו, שהשתתפנו עם הסובייאטים במשי־מותיהם, ולשם גנאי קשרו את השם יהודי עם קומוניזם. „יהודי־קומונה" היה השם, שהדביקו לנו; וזה שימש להם אמתלה להציק לנו בכל ההזדמנויות. לכמה מאנשינו ערכו משפטים על לא דבר, את האחרים הזמינו לחקירה או לגבית עדות, ושחררו אותם תוך גידופים ומכות.

סוף סוף הסתימו המלחמות. סך הכל של אותן השנים בשבילנו הוא בהחלט שלילי. אנשינו נפלו בקרבות, מתו מרעב וממגיפות, רכושם הושמד, והאוירה שנוצרה סביבם היתה מאד עוינת. חלקם הגדול של היהודים, שעזבו את העיר בזמן המלחמה, לא חזר אליה, ואלה שנשארו ניגשו לחדש את העבר, ללא אמון בעתיד.

Brzeżany. Zamek przed wojną (XVI w.).

וועד הקהילה

שינוי מוחלט חל בימי שלטון פולין המחודשת. החוק קבע בחירות לקהילה היהודית, שהיו דמוקראטיות, חשאיות ואישיות, וכללו את היהודים תושבי העיר מגיל 18 ומעלה. הבחירות הראשונות התקיימו בשנת 1928, לפי כל החוקים ונבחרו 8 איש.

דר. גולדשלאג — ראש הקהל
לעבל משה
ריגר אוסקר
דר. גרוסמן קרול
רוזנברג ליב
אברהם יהודה וילנר
מיטלמן יעקב
טאובר הרש.

הם היו עסקני העיר, וחלק מהם נבחר גם לעיריה.

לפי החוק היו מתקיימות בחירות כל 4 שנים. שנת הבחירות הבאות היתה 1932. בבחירות האלה בא שינוי. בפעם הראשונה הופיעו בבחירות באופן פעיל בעלי מלאכה ונבחרו שני צירים משלהם: דר. פומרנץ וקורן הצלם. שינוי נוסף, שבמקום טאובר נבחר ברוך שטארק, ובמקום מיטלמן בא פרידמן עמנואל. שנארו דר. גולדשלאג — ראש הקהל, ליב רוזנברג, אוסקר ריגר ואברהם יהודה וילנר.

כעבור 4 שנים, בשנת 1936, היו שוב בחירות לקהילה. היו אלה הבחירות האחרונות. מאבק ער התנהל בין כמה גורמים; ציונים, סתם בעלי בתים ומעמד בלתי מוגדר, ומועמד אישי — הוא עורך־הדין סומר דוד.

נבחרו:
דר. קלארר, ציוני — יושב ראש
עו"ד דוד סומר
גינסבורג דוד
פוגלמן שמשון
דר. גרוסמן קרול
רוס ישראל
ברנשטיין לייזר
קורן יעקב — צלם
שווארץ משה — סנדלר

הועד הזה כיהן עד פרוץ המלחמה. בימי שלטון הסוביאטים, נפסקה פעולתו וחודשה רק בימי הכיבוש הנאצי. הועד הזה היה באופן אוטומטי החלק העיקרי ביודנרט והאחראי כלפי השלטון הנאצי. הוא היה אחרון הועדים, בימיו נחרבה הקהילה ואנשיה נספו.

לקראת השינוי

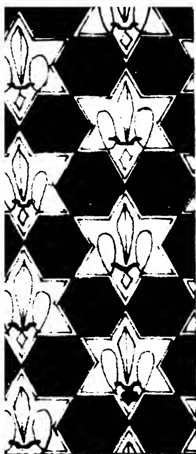
את תחיל במילים, שאמר הרב ר׳ שלום מרדכי הכהן שוודרון זצ״ל, כאשר באו השליחים אליו והציעו לו לעבור מבוצ׳ץ׳ לעירנו לכהן בה כרב, הוא ענה להם: אני שמח להצעה זו, כי ברז׳אן ידועה כקהילה, שגאוני העולם כהנו בה כרבנים, יש בה גם בעלי בתים חשובים ותלמידי חכמים גדולים, ויש לסמוך על הרב שוואדרון! באמת כך היה. היתה בעירנו ישיבה גדולה, והיו בה הרבה בחורים לומדי תורה מכל הסביבה. בתי המדרש היו מלאים אנשים בעלי ידיעה בתורה ויראת שמים. ניגונם של לומדי תורה לא נדם גם בשעות הלילה. מכאן יצאו מלומדים ידועי שם ורבנים לכל קצווי העולם. די להזכיר את הרב יוסף שאול נאתנסון, בן עירנו, אחרי כן רב העיר לבוב, הרב קלוגר, המגיד מברוד, שכהן זמן מה בעירנו, הרב שמלקס יצחק, שעבר לעיר פשמישל, הרב הגאון ר׳ שלום מרדכי שוואדרון. גם הרבנים: דר. מרגליות שמואל הירש רב העיר פירנצה, רב וחוקר דר. יהודה ברגמן רב העיר ברלין, הרב מאירסון רב העיר וינה, הרב ברדוביץ׳ רבה של מיידלינג. כלם ילידי עירנו, אשר למדו תורה ותרבות ממעינות גדולי התורה בעירנו.

ולא רק רבנים, גם סתם בעלי בתים ישבו יומם ולילה בבתי המדרש, התוכחו ביניהם על סוגיה, למדו דף גמרא עם תוספות ופרושים אחרים.

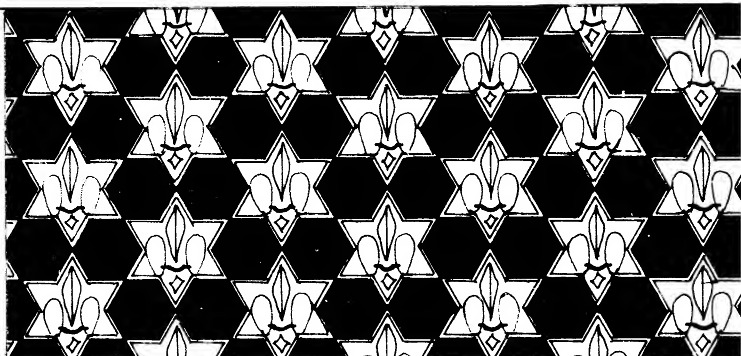
סיפר לי ר׳ אברהם טוניס ז״ל, איך הסבתא שלי העירה אותו ועוד כמה בחורים אחרים בלכתה לפנות בוקר לפתוח את המכולת במילים אלה: קומו עצלנים! בעלי משה נתן נמצא כבר מזמן בבית המדרש, קומו ללמוד תורה! הסבא שלי, כמו בעלי בתים אחרים, קם לפנות בקר לתת שיעור בתלמוד לבחורים, שלא על מנת לקבל שכר. התורה לא שמשה להם קרדום לחפור בו. הם עשו זאת לשם שמים ומתוך אהבה ללימוד תורה.

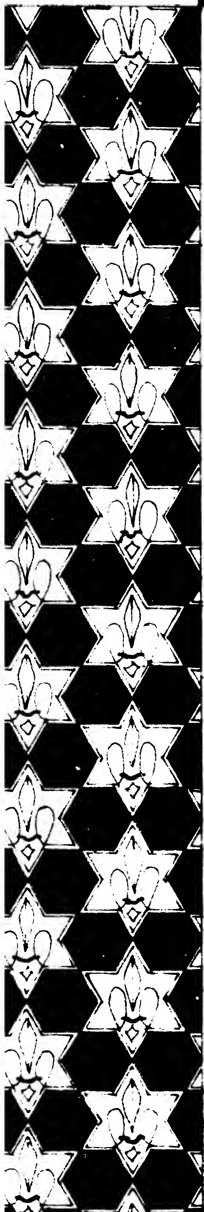
השינוי בא רק בחלק השני של המאה ה־19, כאשר מספר בחורים עזבו את ספסלי הישיבות ופנו ללימודי חול. הם נעשו עורכי־דין, שופטים, מורים, רופאים ופקידים. בשנת 1887 היו בעירנו 14 עורכי־דין, מהם 12 יהודים. בהתחלה לא הורגשה השפעתם ברחוב היהודי, וכמו שכתבתי כבר, חלק מהם עזב את היהדות או התבולל, בעוד אחרים לא שכחו את מוצאם, את גירסא דינקותא שלהם ונשארו מעורים בלב ובנפש בתרבות היהודית ובחיים היהודיים. הם השפיעו על חינוך הנוער בעירנו.

היתה זאת תקופה של התעוררות והתארגנות, של חיפוש דרכים חדשות בחיי העם, בתרבות ובסיברות העברית. הופיעו ירחונים ושבועונים בשפה העברית כמו: „המבשר״, „החלוץ״, „המגיד״ ואחרים. קשה לתאר את השפעתה של ספרות זו על אנשי עירנו. העם קם לתחיה. לא רק האינטליגנציה המקצועית, גם בעלי בתים התעוררו והתארגנו לתנועה לאומית. קמה התנועה הציונית על כל פלגיה, בית ספר עברי וגם תנועות נוער.

התנועה הציונית

התנועה הציונית

ל התנועה הציונית בעירנו ידוע לנו רק משנת 1893, בה נוסדה בבז׳ז׳ני חברה ציונית ,בני ציון׳. בהוסדה הצטרפו אליה כמאה חברים. הם היו חלק מהאינטליגנציה, והרוב — בעלי בתים. באספה הראשונה, המארגנת,, השתתפו ודברו הרב ליבוש לאנדאו וד״ר גרשון ציפר.

באספה זו בחרו לנשיא החברה את החבר שאול מיבלום ולמזכיר את החבר ליבל. במשך שנת 1894 עלה מספר החברים למאה ושלושים. בועידה השניה של תנועת ,בני ציון׳, אשר התקיימה ב־26—27 ביוני בעיר סטאניסלבוב, השתתפו כצירים מבז׳ז׳ני החברים: שאול מיבלום, ליב רוזה וקסיל זאוער. בועידה זו היה ויכוח ער. על סדר היום עמדה שאלה חשובה מאד באותם הימים ,ציונות פוליטית׳! הועד הציוני מלבוב התנגד לציונות פוליטית, בעוד שהצירים שלנו התקוממו נגד דעה זו. הם גם תמכו בניתוק מהועד הציוני בלבוב והמליצו על יצירת מרכז אירגוני משלהם. החבר מיבלום נבחר גם לועד ארצי בראשותם של ד״ר השלס, ד״ר קורקיס וד״ר בראודא.

בשנת 1897 השתתפו אנשינו בבחירות לקונגרס הציוני הראשון בבזל. היה זה יום גדול בשביל אנשי עירנו. כאשר ניגש כל אחד מהחברים לקלפי ושקל בידו הרגיש, שזה אקט פוליטי ממדרגה ראשונה, כאילו בזה חתם על הקמת מדינת ישראל. בקונגרס הראשון בבזל השתתף החבר מיבלום.

אחרי שנתים, ב־20 ביולי 1899, התכנסה ועידה בעיר לבוב. בועידה זו השתתף כנציג ציוני מבז׳ז׳ני הח׳ מיבלום. הוא הירצה בועידה זו על ,האירגון בגליציה׳. בשנת 1899 היו בגליציה 75 אגודות ציוניות, אחת מהן היתה בעירנו.

לאגודה היה חדר קריאה ומפגש — אצל יוסקה פומרנץ. שם ישב ובילה רוב זמנו בחור משכיל, מתמיד, חולני ושמו אגדרן, בנו של ר׳ משה אגדרן, מלמד תלמוד לבחורים מבוגרים. כאן נתכנסו ונפגשו החברים לקריאה, לוכוח ולפעמים להרצאה.

התנועה הציונית גדלה משנה לשנה. הצטרפו לתנועה אנשים מכל השכבות, צעירים ומבוגרים, בעלי בתים, פקידים ומורים לעברית. לאחרונים היתה השפעה גדולה על הפצת המילה העיברית והציונות. האגודה הזמינה מרצים, אשר השמיעו דבריהם בבית המדרש. לא כל בית מדרש הסכים לארח נואם כזה, הגבאים פחדו, שהמתפללים, שמתנגדים לכל פעולה פוליטית, יבואו בטענות נגדם.

בין המוזמנים הראשונים, שבאו להרצות בעירנו, היה ליבל טויביש, מקולומיה, אדם משכיל ונואם בחסד עליון. על אף ההתנגדות של כמה מהמתפללים הרצה בבית המדרש ה,בנוי׳. אחריו באו אחרים, והקהל התרגל להרצאות האלה. בחורף 1907 הגיע מרוסיה מטיף ציוני בשם אברמסון. מטיף עממי, נואם נלהב, איש מליצה. הוא ישב בעירנו כשלושה שבועות, נאם באספות והשפעתו היתה גדולה על אנשי עירנו.

כפי שכתבתי, הנשיא הראשון של האגודה היה החבר מיבלום, אחריו בחרו ליושב ראש את החבר יוסף רביץ ואחריו את ד״ר אהרון נאגלר.

התנועה התחזקה בשנים שבין שתי המלחמות והרחיבה פעולתה בין הותיקים ובמיוחד בין בני הנוער, שהכניסו בשורות הותיקים חיים חדשים ותנופה בעבודה.

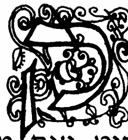
הציונים נעשו גורם חשוב וקובע בחיי היהודיים בעירנו. היו כמה זרמים: ציונים כלליים, הם היו הרוב בין הותיקים, התאחדות, מזרחי וחירות. כן היו תנועות נוער, שהקיפו את רוב בני הנוער בעירנו.

כדי לקדם את הפעולות בין כל הזרמים ולתאמן בחרו בועד „ועד ציוני מקומי״, שהיו בו נציגים של כל הזרמים. בראש הועד עמד החבר קרף — ציוני ותיק. בועד היו: ד״ר גרוסמן, ד״ר גולדשלאג, טהאלר, טוניס, רינר ואחרים. בתחום העבודה הציונית נכללו כל המוסדות הקשורים לחיים היהודיים בגולה ובישראל, כמו: ק.ק.ל., קרן היסוד, עזרה להכשרה ולעליה למיעוטי היכולת המקומיים, בית ספר עברי, גני ילדים, בחירות מקומיות, או בחירות לקונגרס הציוני, בית עם, בית יתומים ועוד...

פעילי קרן קיימת לישראל בשנת 1920. עומדים משמאל לימין בשורה ראשונה: עו״ד יוסף לבר, יצחק ווינטר, משה סגל, טאובה רוט־טוניס, יעקב בומזה, רוזיה שפירא, אברהם כץ, יצחק נדלר, בשורה שניה: ווייזר, אליהו־דוד רוט, רחל היבלר, יעקב שפירא, יונה קרביץ, לייב פריד, רוזיה שפירא, טונציו רוטנברג, ברוניה ביק־נדלר, רוזיה ליכטמן, משה רייס. בשורה שלישית: משה דאוויד (בר־דוד), מאיר טאלר, רגינה אסט־שומר, ד״ר שלמה גלזר, מר קולקר (ממרכז ק.ק.ל. בלבוב), רוטבאום, טונציה כהן, שורה תחתונה: זליג סגל, פייגה וולגר, יוסף וולגר, מנדל טוניס

קרן קיימת לישראל

ופסת ק.ק.ל. על הקיר על יד תמונת הרצל היתה סמל להרבה ציונים בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה. היו כמה פעילים, שהקדישו את רוב זמנם לעבודת קודש זו. מהם יש להזכיר את יושב הראש שלה במשך שנים רבות ד״ר שלמה גלזר, את המזכיר טהאלר, את אליהו דוד רוט ואת מנחם טוניס. בחודש אייר 1927 נרשמו ארבעה אלה בספר הזהב של ק.ק.ל. על ידי ועד היובל. בשנה זו חגגנו את יובלו של מוסד זה. לעזרתם עמדו אנשים ציונים מכל הזרמים ובעיקר בני נוער, שעשו את העבודה השחורה היום יומית ואספו כספים בכל ההזדמנויות לטובת ק.ק.ל.

תעודת הרשמה לפר הזהב כהוקרה על פעילות למען ק.ק.ל. שנתנה לה״ה ד״ר שלמה גלזר, מאיר טלר, אליהו־דוד רוט, מנחם טוניס.

פעילי קרן קיימת לישראל בשנת 1928: עומדים משמאל לימין: אטלס, מרדכי קורנבאום, ביטרמן, מינה בנר, סוזי טוניס, שיינציה בריק, יואל וויטהוף, מינה לכר, שמעון בלייכברג, צסקה קלרר. בשורה שניה: פייבוש ביטרמן, אריך, יהודה פלד, סמט, רייזר, שלמה ליבסטר, ש. שפירא. נדלר יצחק, פריד, פנקה חיות, מרים נדלר, כהן, בנציון פריינדליך. יושבים: רוזיה ליכטמן, ד״ר יוסף פריד, מאיר טלר, נתן לבל, ד״ר קלרר, לייב פריד, מנדל טוניס. אברהם כץ; שאול נוישילר, טאובה רוט.

Wielmożny Panie!

Zgodnie z uchwałą Wydziału K.H.L. w Brzeżanach mam zaszczyt złożyć WPanu serdeczne dzięki za pomoc, okazaną nam w urządzaniu akademji żałobnej ku czci bł.p. D-ra Teodora Herzla.-

Brzeżany, 30 lipca 1932.-

Za Wydział:

מכתב הוקרה למר יהושע בריק על פעילותו באירגון אזכרה לזכר ד"ר ת. הרצל.

קרן היסוד

נוסדה בעירנו בשנת 1932. ליושב ראש נבחר ד"ר נאגלר. משה טאובר היה הגיזבר ומשה בר־דוד האדמיניסטרטור. פעם בשנה בא נציג של קרן היסוד להחתים את יהודי עירנו לטובת קרן היסוד (עבודה קשה ומיגעת). הוא ביקר יחד עם נציג שלנו אצל יהודים בעלי יכולת, ואנשי המקום סימו את העבודה, אחרי שהוא עזב את העיר. עקב פעילותנו הנמרצת רכשנו לנו מקום מכובד בין התורמים בגליציה.

וועד „עזרא" בשנת 1931. עומדים משמאל לימין: שאול נוישילר לכר, סט. ריגר, עזרא רייכבך, יושבים: חיים ריינר, נוסיקה הולנדר, ד"ר חיים ווילנר — יו"ר, ד"ר לילה ל. רייטמן.

„עזרה"

זאת היתה עזרה כספית למעוטי יכולת לקראת ההכשרה ולקראת העליה לישראל. בין הנוער העולה היו כאלה, שלא היתה להם האפשרות הכספית לממן את העליה. להם דאגו אנשי ,עזרה', שבראשם עמד ד"ר וילנר. יש לציין בסיפוק, שאף אחד מהנוער לא נשאר בגלות בגלל חוסר אמצעים כספיים לעליה.

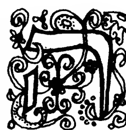

פעילי „עזרא" — 1929 : עומדים משמאל לימין : משה בר־דוד (דאוויד), עזרא רייכבך, הרש גולדברג, מנדל טוניס, הרש גלינר, לבל, יעקב שפירא, קובה קרוכטל, יוסף ווינטר. זאב בומזה יצחק קוורטל.

צעירי ציון

את היתה הסתדרות תלמידי גימנסיה מהכיתות הנמוכות עד העליונות, שהתארגנו בקבוצות יחד עם תלמידי בתי־ספר מערים אחרות. התארגנו ויסדו „הסתדרות בתי ספר תיכוניים" בגליציה. בכל גליציה נמנו קרוב לאלף וארבע מאות תלמידים, מהם מעירנו שלושים ושנים חברים. הם נתחלקו לחוגים: חוג ללימודי עברית, חוג ללימודי ידיעת הארץ וחוג ללימודי תולדות הציונות. על יד ההסתדרות היתה ועדת התרבות העיברית להפצת השפה והספרות העיבריים. ועדה זו מנתה לאחראי בעירנו את ד"ר מנצה ז"ל, אז תלמיד בבית הספר התיכון בבז'ז'ני. כל מחצית שנה היו מתקיימות ועידות ארציות של ,צעירי ציון', בהם השתתפו צירים מהנוער שלנו. בראש התנועה בגליציה עמד ד"ר זילברשטין ז"ל.

אגודת אקדמאים ציונים

בחורים האלה היו נאספים להרצאות, לויכוחים ולנשפים, אבל עיקר עבודתם היתה עזרה לאגודות אחרות בהרצאות, (על תולדות הציו־נות וידיעת הארץ) הפעילים היו: שומר, האחים גלאזר, וילנר, הלברטאל ואחרים. בועידה, שהתקימה בעיר לבוב ב־25—26 ביולי, השתתפו גם נציגי עירנו.

,השומר'

שנת 1917, בימי מלחמת העולם הראשונה, בתקופה של הגבלות, סבל ועוני, קם דור חדש, נוער מתחת לגיל 18, מלא מרץ, בעל רצון לבנות את עתידו כיהודי במולדתו. המארגן היה בחור צעיר, שחזר לעירנו מוינה. בחור אינטליגנטי, בעל כושר אירגוני, תלמידו של מאיר יערי, חבר תנועת 'השומר' — שמו משה פריד. הוא, יחד עם עוד כמה תלמידי בית ספר תיכון, יסדו את תנועת ,השומר' בעירנו. התנועה הזו היתה מסונפת לתנועת הצופים העולמית. בעלת צביון לאומי יהודי. סיסמתה היתה ,שים לב', חובה לשמור על עשרת הדברות של הצופים, והשאיפה — מדינה יהודית בארץ ישראל. דמותו של הצופה היהודי: איש טבע, אדם חופשי בעל גוף בריא, בעל לב יהודי בארצו המחודשת.

בין המיסדים חוץ ממשה פריד היו: משה ברגמן, זיגמונד פראש, ליב גלאזר, יעקב צימרמן, קלרה וילנר ואחרים. היו כמה קבוצות של צעירים ויותר מבוגרים. בין אלה, שהיו עמי בתנועה, אני זוכר: לנדסברג, רביץ, קנר, אלתר, בר־דוד, סגל, הבר, נוימן, זינגר ואחרים. בין הנערות אסתר פומרנץ, פרלה גלאזר, פלאם, האחיות מילך, בליברג ועוד. את השבתות בילינו ביער, בחורף בקן. כל קבוצה

יצאה לחוד, וביער נפגשנו, שרנו ואירגננו כל מיני משחקים. בערבים במשך כל השבוע נפגשנו בקן לשיחה, למדנו עברית, תולדות ההתישבות וקראנו ספרים בעלי תוכן ציוני. (הספר המבוקש ביותר היה ספר ׳יזכור׳). תנועת הנוער הזו צמחה וגדלה וחנכה לאהבת ישראל. החינוך הכה שורשים עמוקים וגם נשא פרי, ובשנים הבאות הוציא הרבה ענפים — תנועות נוער מכל הזרמים, נוער אשר גדל ופעל בלי הפסקה עד פרוץ מלחמת העולם השניה. אנו, כאן בישראל, חניכי התנועות האלה.

אגודת תלמידות ,מרים׳

ם הבחורות בעירנו היו מאורגנות. אגודה בשם ,מרים׳ נוסדה בשנת 1906. אירגן אותה המהנדס טישלר, מהעיר בוצ׳ץ, באותם הימים תלמיד בית ספר תיכון בעירנו. בהתחלה היו 25 בחורות, ביניהן: האחיות מילך, גוסטה רוזנברג, סבינה טירקישר ופרידריקה מורגן. בשנה השניה גדל מספר החברות לארבעים. בהתחלה נפגשו אצל משפחת מילך, ואחרי כן שכרו חדר לאספות החוג. למדו עברית, תולדות ישראל, ספרות עברית חדשה ותולדות הציונות. המרצים: שפר הירצה על תולדות ישראל, על הספרות העיברית החדשה הירצה זאב גלאזר, ועל תולדות הציונות הרצה המהנדס טישלר. פעולת החוג היתה נכרת, ומספר החברות גדל מיום ליום. כולן למדו עברית כחובה בבית הספר העיברי.

אגודת ,השחר׳

שנת תרס״ח, 1908, בא לעירנו מורה צעיר, נפתלי זיגל. הוא בא מתוך חוגי בחורי בית המדרש, שהתארגנו בהנהגתו באגוד ,אגודת צעירי בית המדרש ,השחר׳. הוא עצמו נבחר למזכיר, ופעולתו היתה פוריה מאד.

בעירנו היה קיים גם סניף של התאחדות חברות ׳ישוב א״י ציון׳ מוינה.

תנועת ,פועלי ציון׳

נוער העובד היה מאורגן בתנועת ,פועלי ציון׳. אגודה זו נוסדה בעירנו בשנת 1904. בראש תנועה זו עמד יוסף האלברטאל. פעילים היו החב־רים: מירברג, זאוברבג, ויץ, מאיר ואחרים. פעולתם היתה די צנועה. החברים באגודה זו היו לרוב עוזרי בתי מסחר ומתלמדים אצל בעלי מלאכה. עזרו להם תלמידי הגמנסיה והאקדמאים בהרצאות, בשעורים על תולדות הציונות ובידיעת הארץ. בין המרצים המסורים היה שלמה גלאזר. היתה להם ספריה בשפה העברית ובאידיש.

,החלוץ'

חברים רבים, שהגיעו ארצה מעירנו בתקופה שבין שתי המלחמות, היו חניכי תנועה זו. היא נוסדה אצלנו עם גמר מלחמת העולם הראשונה, ופעולתה נמשכה כל השנים עד פרוץ מלחמת העולם השניה. משורר־תיה התגייסו אנשי העליה השלישית, ויחד עם תנועות נוער אחרות הכשירה את הנוער לעליה, לעבודה ולחיים החדשים בישראל. חבריה אירגנו את הקבוצה הראשונה לעליה, קבוצת ,הכוח', אשר בדרך לא דרך בימים ההם השיגה את הראשונה לעליה, קבוצת ,הכוח', אשר בדרך לא דרך בימים ההם השיגה את מטרתה — עליה ארצה. הם היו קשורים קשר הדוק ב,שומר', ואחרי כן ב,שומר הצעיר', אשר עזרו להם בהרצאות ובהכשרה לעליה. בין הראשונים היו : בומזה, כץ־גראד ווינטרויב, ליבלינג, איגן, קורב, משה גלאזר, קלמן, אילן, קראביץ, ברגמן, פיגנבוים ואחרים.

סניף החלוץ בבז'ז'ני בשנת 1929

משה גלזר
מנחם כץ־גראד

קבוצה ראשונה עולה לארץ ישראל

שנת 1919, כשצבא אוקראיני נלחם בצבא הפולני כדי לכונן רפובליקה אוקראינית, התחילה ההגנה היהודית בעירנו, זו שקמה עם התפוררותה של הקיסרות האוסטרו־הונגרית, להתגונן בגלל השאיפה האוקראינית לחסלה. הרבה צעירים בעירנו התכוננו להצטרף ללוחמים האוקראינים, ואחרים עשו את חשבונם: לשם מה לנו ללחום את מלחמת האוקראינים? ומכיון שהגיעו אלינו שמועות, כי ברוסיה מתארגן 'חלוץ' כדי להכין את הנוער היהודי ולהכשירו לעליה לארץ, עלתה המחשבה, שגם בעירנו יתארגן נוער במסגרת החלוץ. היתה זו מחשבה פתאומית, אבל לא היו לכך תוצאות מידיות. רק כשכבשו הפולנים את מזרח גליציה, באנו, הנוער, במגע עם המרכז הציוני בלבוב. הסתדרות השומר בעירנו קבלה אינפורמציה מדויקת בדבר 'החלוץ' ממרכז השומר בלבוב, ומכאן הגיעו הידיעות גם אלינו. לאט לאט התחלנו ללמוד את בעיות החלוץ, והמחשבה החלה לקרום עור וגידים.

בסיום 1919 נגשנו ברצינות לפעול בכיוון ייסוד קבוצה לעליה. לקבוצה הצטרפו שלמה איגן, יחיאל בריק, זאב באמזה, מנחם גראד־כץ, (מקוז'ני), משה גלאזר, הרמן וינטרויב, ליבלינג (מנראיוב), סלי קורב ויוסף קלמן.

החברים התקשרו עם חוכר החווה במרצלובקה — א. פיגנבאום, שיאפשר לנו לעבוד במשקו. גרד־כץ לא השתתף בעבודה זו. באותו הזמן יצאנו לעבודה ועבדנו חצי יום. בחורף 1920 הפסקנו את העבודה שם והתאספנו לשיחות על ארץ ישראל ועל העבודה בארץ. עם גמר החורף שוב התחלנו בעבודתנו באותה החווה.

באביב 1920 התחלנו להתקשר לעתים קרובות עם מרכז החלוץ בלבוב כדי לברר, כיצד תוכל הקבוצה לעלות. איך נקבל רשיונות לעליה, איך נממן את ההוצאות. התשובות היו ברורות, עלינו ליזום בעצמנו את האירגון לעליה, עלינו לשאת בהוצאות נסיעה ולשקול גם באלו דרכים. ביוני 1920 ניגשנו לארגון הנסיעה. כנראה, היה בנו הרבה מרץ, ובלי לפנות למרכז החלטנו לצאת כולנו, לנסוע ללבוב, להפגש שם עם מרכז החלוץ (של מזרח גליציה), ומשם להמשיך דרכנו ארצה.

מהורינו קבלנו לנסיעה סכומים פעוטים, שלא הספיקו לנו אפילו להוצאות הדרך בגליציה. שכרנו עגלה (עם שני סוסים), טענו את החבילות ואת עצמנו על העגלה. מובן, שהורינו עמדו מסביב, וגם חברים, שליוו אותנו וקינאו בנו, ולא מעט דמעות נשפכו מעיני אמהות, וברכות נשמעו מפי כולם. אנו לבשנו לבוש גבורה, אמרנו לעגלון לנסוע... ויצאנו לדרך בשעה טובה.

בדרך ללבוב עברנו את העיר פשמישלני, שם הצטרפו אלינו מספר חברים. כנראה, מסר להם מרכז החלוץ בלבוב על דרכנו ועל תאריך יציאתנו, והם החליטו להצטרף אלינו הצטרפו: אברהם כץ עם אחיותיו שושנה וצפורה ובלה פוקס. הגענו ללבוב בעגלה במזל טוב ללא תקלות ועכובים, אם כי התקופה היתה לא שקטה ומלאה סכנות ליהודים.

בלבוב התקשרנו עם המרכז, ושוב נאמר לנו, שבכוחות עצמנו עלינו להגיע לקרקוב. בלבוב שהינו יומים, קבלו אותנו אנשי בז'ז'ני ואנשי פשמישלני, אשר גרו כאן. הם סיפקו לנו מזונות ומקומות לינה. לאחר יומים עזבנו את לבוב והמשכנו בדרכנו ברכבת לקראקוב. כאן נענינו יותר מצד החלוץ, קבלו אותנו בסבר פנים יפות. מהחלוץ סידרו עבורינו מקומות לינה על עלית גג של מבנה גדול, כנראה היה זה מחסן גדול לתבואה, על גדת נהר ויסלה. מזון סופק לנו על ידי הג'וינט, אשר פתח מטבח בעיר. במטבח קבלנו ארוחה חמה ולחם שלם לכל היום.

לאחר ימים אחדים קבלנו הוראה מהחלוץ בקראקוב לנסוע לבראטיסלבה. כשהגענו לבראטיסלבה התברר לנו, לפי דברי ההסתדרות הציונית במקום, שלא בנקל ולא במהרה נשיג ויזות לישראל. היא, ההסתדרות, סידרה לנו מקומות לינה ומגורים בבנין בית ספר יהודי, וכן סידרו לנו אספקת מזונות מהג'וינט. מדי יום ביומו הלכנו ממקום מגורינו למטבח הג'וינט, שם קבלנו ארוחת צהרים וכן ארוחות, שלקחנו הביתה לבקר ולערב, ארוחות אלה היה עלינו להכין בעצמנו.

כך עברו עלינו מספר שבועות. כשראינו, שלא נוכל לקבל ויזות, התחלנו לבקש מההנהגה הציונית בבראטיסלבה, שיסדרו עבורינו עבודה בכפרים בסביבה, שלא נתבטל. במהרה השגנו מקום עבודה בכפר גרמני לא רחוק מהעיר. סודרנו לעבודה אצל איכרים שונים. הם התיחסו אלינו בחשדנות ודאגו, שמא לא נוכל לעסוק בעבודותיהם, אולם הרצון שלנו להוכיח להם, שגם היהודים יודעים לעבוד, עמד לנו. עבדנו קשה, והתוצאות השביעה את רצונם של המעסיקים שלנו. איכרים רבים מהסביבה באו לראות בעבודתנו. לא אחת שמענו מהם, כי בין יהודי סלובקיה לא ימצאו עובדים חרוצים כאלה. האוכל שסיפקו היה טוב, אבל העבודה היתה קשה, ולא יכולנו לצאת לבלות בערבים מחמת העייפות. ה־„שיקסות" בכפר רצו שנבלה איתן (ריקודים, טיולים), אולם לא יכולנו.

לאחר כשבועיים נודע לנו, שלא נוכל לקבל אשרות כניסה לארץ כאן בבראטיס־לבה, וכי עלינו לעבור לוינה הסמוכה. לאחר התיעצות עם ההסתדרות הציונית גמרנו אומר לעבור את הגבול בדרך בלתי לגאלית. הגבול היה קרוב מאד. באחת השבתות עברנו את הגבול לאוסטריה, ומשם נסענו קילומטרים אחדים ברכבת לוינה. כאן נפגשנו עם משה פריד, מיוצאי בז'ז'ני, (היה כאן באוניברסיטה). איתו היה לנו קשר מתמיד מבראטיסלבה בדואר, ועתה בוינה — קשר אישי, ולכן בעזרתו לא היה לנו קשה למצוא מגורים בוינה. התגוררנו בפראטר בבית קפה בהאופטאלעע, כי שם היה פנוי בסתו. גם מזון מהג'וינט קבלנו. ההליכה למטבח הג'וינט היתה ארוכה. מדי יום ביומו הלכנו לארוחת צהרים, ארוחות בקר וערב אכלנו בצוותא בפראטר, מהמזון שסיפק לנו הג'וינט. כאן הצטרפו לקבוצה שני חלוצים מסטאניסלבוב, דר. פורר וגרסטמן. בוינה עבר עלינו זמן רב בבטלה (כ־6 שבועות). הנציגות הבריטית לא מהרה לתת אשרות כניסה לארץ. חיפשנו דרכים כדי לזרז את עליתנו. (משה פריד טיפל בשבילנו במשרדים הארץ ישראלים בוינה, שם היו לו מכרים, הוא פנה גם למנהיגות הציונית במקום).

בעת ההיא התרכזו בוינה כ־600 חלוצים (אוקטובר 1920), לכן לא קל היה להשיג אשרות עליה. כמובן, נזקקנו גם לדמי נסיעה — נסיעה וינה־טריאסט, לכרטיסי אניה וכן לדמי הויזות. השגנו כספים מהג'וינט ומאנשי בז'זני, שחיו בוינה. מהבולטים שעזרו לנו ועודדו אותנו היו דוד איזיק, משה אילן ופריד.

בערך באמצע אוקטובר קבלנו אשרות והחלטנו לא להשתהות ולצאת מיד לדרך.

וכך היה. אחרי יום עלינו לרכבת, שיצאה מוינה לטריאסט. הדרך מוינה לא היתה קשה. כעבור יומים הגענו לעיר הנמל — טריאסט. בנסיעה קבלנו קרונות נוחים, וצוות עובדי הרכבת התייחס אלינו באהדה.

הגענו ביום סגרירי לטריאסט, יום רוחות סוערות. בתחנת הרכבת נתקבלנו על ידי אנשי המשרד הארץ ישראלי, אשר הובילו אותנו לבנין, אשר נועד ל„חלוצים עולים לארץ". תמורת כספנו השגנו מקומות באונית־משא. נסיעה בלבד, ללא מזון. באוניה פגשנו חלוצים רבים מעיירות רוסיה, ליטא, פולין וגליציה, ביחד כ־300 איש, הצטופפנו על „המכסה", אשר הוקצב לנו, בין כל העולים. האוניה היתה מלוכלכת, רב החובל — שיכור, והמלחים ידידותיים (איטלקים). כבר בטריאסט נאלצנו להצטייד במזון חדש, כשפתחנו תוך הנסיעה כמה מקופסאות הביסקוויטים מצאנו בהם תולעים. מטריאסט הפליגה האניה לוונציה, שם שהינו כ־3 ימים. במשך הימים הללו עלינו למזח וטיילנו בעיר. שוב הצטיידנו באוכל. מכאן הפליגה האניה לספליט. נודע לנו על זה, שאנו נמצאים בנמל, כשהעירו אותנו בחצות הלילה משנתנו והכריחו אותנו לפנות את „המכסה" בגלל הטענת שקי מלט במרתפי האניה. בבקר, אחר גמר הטעינה ולאחר שכיסו את „המכסה", הורשנו לחזור למקומות המגורים שלנו. בספליט שוב דאגנו להצטייד במזון מהחנויות שבעיר. מכאן הפליגה האניה לעיר הנמל ברנדיזי. כאן נתעכבנו שוב לטעינה כמו בלילה בספליט.

מברינדיזי יצאה האניה לחצי האי הבלקני. כאן פרקו סחורות וטענו סחורות, כלומר, שוב ושוב הוטרדנו. הנמל הגדול הבא, בו עגנו ימים אחדים, היה האי קורפו. כנראה לא הגיעה האניה למזח החוף, ולכן ירדו אחדים מאיתנו בסירה לעיר כדי להשיג אוכל עבורנו. מקורפו הפלגנו לאי כריתים. כאן הטעינו סלי ענבים. כל המבואות לתאי המלחים נחסמו בסלים האלה. מובן, שאנחנו טעמנו מהענבים האלה, ומדי פעם זרקנו סל ריק לתוך הים. מכריתים פנתה האניה לאלכסנדריה. בדרך עמדה האניה מלכת. המלחים היו מבולבלים, ונראה להם, וגם לנו, שעולה עשן מתוך המרתפים. הקפיטן השיכור ציווה עלינו לפנות את המכסה ולהצטופף במסדרונות „התא" שלנו. הקור והרוח נתנו את אותו־תיהם, סבלנו קשה ודרשנו רשות לעלות לסיפון, מקום סגור עבורנו. רב החובל לא הרשה. על המדריגות העמידו מחסום מקרשים. בלית ברירה שברנו את המחסום ועלינו. כאשר דרש הקפיטן מהמלחים, שיגרשו אותנו, הם לא נענו, צחקו לו. האניה זזה, וכעבור 18 יום הגענו לאלכסנדריה. כאן עגנה אניתנו יומים. ירדנו לעיר והסתובבנו בה. כנראה היו באניה גם גנבים, מפני שבזמן שסובבנו בשוק של העיר, פגשנו ברוכל אחד, שהציע מגבעות למכירה. והיו בינינו שהבחינו (יחיאל בריק), כי המגבעות שייכות לנוסעי האניה.

כעבור יומים הפלגנו לפורט סעיד. כאן שהינו מספר שעות והפלגנו ליפו. סירות של ערבים, שנשכרו על ידי „ועד הצירים" (בשם הסוכנות), חיכו לנו בים, כ־3 קילומטר מהחוף, מאחר שהחוף הוא סלעי, והים רוגש וסוער. על יד החוף, במקום שהיה מיועד לעגינת סירות, חיכו לנו שוטרים ופקידים. לאחר שהדרכו־נים שלנו נבדקו, הוכנסנו לצריף שעל החוף ושם חיסנו אותנו נגד מחלות. שהינו באותו צריף, „קרנטינה", ימים אחדים. משם עברנו לבית העולים של ועד הצירים שעל גבעת החול (היום רחוב אלנבי־בלפור) וגרנו באהלים. המזון סופק לנו על ידי ועד הצירים באמצעות מטבחים של מפלגת „הפועל הצעיר" בהנהלתה של חנה מייזל, אשר ברחוב נחלת בנימין. לרחוב היה מראה רחוב בעיירה פרובינציאלית. הבתים בני קומה אחת, סביבם גינות עצי נוי, ולא היו בו כל חנויות.

זאב בומזה (ימני) וסלי קארב כחלוצים של „השומר" בדרכם ארצה, וינה 1920.

כעבור ימים מספר ביקרו את קבוצתנו (קבוצת כוח), בבית העולים יהודה קופילוביץ (כיום אלמוג) ומנדל אלקינד. הם ישבו איתנו שעות והסבירו לנו את מטרתו ואת מהותו של „גדוד העבודה ע״ש יוסף טרומפלדור" וספרו על העבודה הגדולה שקבלנו: סלילת כביש בקטע טבריה—חמי טבריה וכן את קטע הכביש טבריה—טבחה, שהיווה חלק מהכביש, שנסלל בעת ההיא מצמח דרך טבריה — לטבחה ומשם לראש פינה; כביש שנסלל ע״י ערבים מצריים. לאחר התיעצות בינינו, שארכה יום שלם, החלטנו להצטרף לגדוד. שלחנו מברק, ובו ביום באו לקחת אותנו למחנה הגדוד, שחנה ע״י חמי טבריה. נסענו לשם ברכבת, דרך לוד—חיפה, ומכאן במסילה צרה לצמח. מנמל צמח הפלגנו באניה „נורדאו" לטבריה, ומכאן בסירה אל המחנה בחמי טבריה. עלינו לחוף ונכנסנו למחנה הגדוד בחולצות חגיגיות — חקי.

קבלנו אהלים למגורים, 4 חברים באהל. התחלנו לתכנן את חיינו ואת עבודתנו בגדוד. הארוחה הראשונה טעמה לנו מאד. יש להדגיש, שהחברים בקבוצה היו קשורים ביניהם מאד, החיים המשותפים נמשכו, עד שהאנשים נשלחו לתפקידים שונים, ובאופן טבעי נפרדו.

נראה, שעבודתנו בחמי טבריה — עבודת חפירת אדמה והובלתה לצורך מילוי, השביעה את רצונה של „אחדות העבודה". שיבחו אותנו וציינו; הלוואי שכל חברי הגדוד היו עובדים כמוכם. כעבור שבועות מספר קיבל הגדוד קטע כביש חדש — מהכפר הערבי מג׳דל עד טבחה. עברנו בימי הגשמים אל מול מחנה הגדוד, שהוקם על חופה של הכנרת, בין כפר מג׳דל ובין הפרדס של סיר אלפרד מונד והפרופסור וארבורג. העבודה שלנו, של קבוצת כוח, היתה חפירת תעלות

חברי הקבוצה הראשונה שעלתה ארצה, 1920. עומדים משמאל לימין: יוסף קלמן, ס. קורב, דב כץ
יושבים: ליבלינג, מ. כץ־גראד, זאב בומזה

קבוצה ראשונה עולה ארצה
בדרכה בווינה 1924

בצידי הכביש הנסלל. היינו עייפים מאד אחרי כל יום עבודה. בזמן העבודה לא הרשינו מנוחה לחברינו, נהגנו לזרז זה את זה, למה אינכם עובדים? הרי טרם מלאנו את המכסה? היו מקרים, שהחברים הוכרחו להפסיק את העבודה בגלל יבלות בידים.

לאחר שבועות מספר עברנו לעבוד במחצבה של אבן שחורה, שעל אחת הגבעות מצפון־מזרח לכפר אבו־שושה, סמוך לכביש העתיד להסלל. במחצבה היו אבנים גדולות, שהיינו מפוצצים באמצעות חומר נפץ. לא כל חברי הקבוצה היו כאן, אחדים נשארו בחפירת התעלות, בהכנת צורת הדרך ובהכנת השוליים. העבודה בפיצוץ אבנים השביעה את רצונם של מומחי המחצבה. אנחנו סיפקנו יותר אבנים מאשר הקבוצות האחרות.

בחנוכה הגיע לגדוד יוסף חיים ברנר ז״ל, והתחילו להתקיים שעורים בעברית. על אף העייפות מהעבודה הקשה השתתפו רוב חברינו בשיעורים. סמוך לפורים החליטו לייסד פלוגה חדשה של הגדוד לשם סלילת מסילת הברזל מראש־העין לפתח־תקוה. ראש־העין היתה תחנה בקוו המסילה חיפה—לוד. אחד מחברינו צורף לצוות קבוצת המייסדים של אותה פלוגה.

בתקופת הפסח נשלחו חברים מהגדוד לפלוגת „הגיפים״, (גדוד עבודה יהודית על יד הצבא הבריטי). בין הנשלחים היו מספר חברים מקבוצתנו. נראה, שהמשלוחים הללו של חברינו לראש־העין ולגיפים מצד אחד ומיזוג הגלויות, כלומר, התחברותם של חברינו לחברי קבוצות אחרות מצד שני, החלישו את הקשר בין חברי קבוצת הכוח, יוצאי עירנו בז׳ז׳ני, עד הפירוד.

ד"ר א. שקלאי

,השומר הצעיר'

כל הפעולות הציוניות וביניהן פעולתו של ,השומר', שנוסד בעירנו ופעל בשנים 1916—1920, נפסקו עם כניסתו של הצבא הפולני ע"י צו, שאסר כל פעולה פוליטית. במשך הזמן, היה זה בחורף 1921—1922, נפגשנו במקרה או לא במקרה כמה חברים, לרוב תלמידי בית ספר תיכון, ובשיחת רעים הסכמנו לייסד חוג צעירים יהודים לפגישות פעם בשבוע במטרה — חילופי דעות, שיחות חופשיות, הרצאות ובילוי בצוותא.

אם כי לא שמנו דגש ציוני מיוחד על פגישותינו, הרגיש כל אחד מאיתנו, שאנו המשך של ,השומר', והנושאים, שבחרנו להרצאות, היו כלם על בעיות יהודים, או נושאים הקשורים בישראל. החוג היה אינטימי, מצומצם, וכלל לא חשבנו להרחיב פעולתנו ולגייס עוד חברים חוץ מאלה, שהיו בחוג. החברים היו: פלד, ויזר, קאמפל, רוטנברג, פריד ואנוכי. גם תלמידה אחת — בת יחידה בינינו, סלקה צייג, השתתפה בחוג זה.

בסתו 1922 הצטרפו לקבוצתנו עוד שני חברים, תלמידי בית ספר תיכון מהכיתה שלנו, שנים מהעיר פודהיצה: קסטנבאום ואורנשטין. (מציק אורן מקיבוץ מזרע). באותם הימים הופיעו בערים רבות בגליציה שליחים מהקיבוץ הארצי, אשר ארגנו תנועת נוער ציוני סוציאליסטי בשם ,השומר הצעיר', עם הנהגה ראשית בעיר לבוב. משנודע לנו על הקמתה של תנועה זאת החלטנו בישיבתנו הקרובה להצטרף אליה. התקשרנו עם ההנהגה הראשית בעיר לבוב, ומהם קבלנו חומר הסברה עם הוראות ברורות, איך להתארגן ואיך להרחיב פעולתנו. זה נתן לנו, אנשי החוג, כיוון חדש ומטרה ברורה לעתיד — להכין את עצמנו לחיים חדשים, לחיים משותפים בארץ ישראל. כעת ידענו, לאן אנו צועדים ומה היא מטרתנו.

גדוד „השומר הצעיר" — 1929

הכפלנו את עבודתנו, הקדשנו לה את רוב זמננו ופעלנו בשני כיוונים. שם החוג הוחלף בקבוצה — הקבוצה הראשונה של השומר הצעיר בעירנו, וקדשנו אותה בשם ,התחיה'. נפגשנו כל ערב להרצאות, ללמודי עברית, ידיעת הארץ, תורת ההתישבות וכו'. מאידך גיסא, לא הזנחנו את העבודה הארגונית להרחיב פעו־לתנו מחוץ לקבוצה ולייסד קן „השומר הצעיר" במלא מובן המלה. נפגשנו עם תלמידי בית ספר תיכון מהכיתות היותר נמוכות וארגנו אותם בקבוצות תחת הנהגתנו. היו קבוצות נפרדות לבנים ולבנות. קבוצת הבנות הראשונה היתה בהנהגתו של אורנשטין, ובראש קבוצת הבנים עמד פלד. במשך הזמן גדל הקן שלנו בעוד כמה קבוצות, בהן טיפלו יתר חברי הקבוצה.

הצעד השני היה למצוא מקום מפגש בשביל כולנו, ולשם כך שכרנו מקום במרתף אצל יהודה וילנר (הרבה כסף לא היה לנו). היה זה חדר קטן, מוזנח, חשוך. בכוחותינו שלנו הפכנו אותו לקן חם, נעים, מלא שירה וחיים. את ההרצאות נהלנו לרוב בבית אחד מחברי הקבוצה, ובקיץ מחוץ לעיר, בחיק הטבע. בערבים נפגשנו בקן כדי לשמוע את חדשות היום, לשיר ולבלות. בערבי שבתות, בשבתות ובחגים נפגשנו, כל הקן בצוותא, להרצאה, אחרי זה שרנו ורקדנו עד השעות המאוחרות בלילה, עד שהשכנים גרשו אותנו בגלל הצעקות ובגלל הפרעת שעות המנוחה שלהם. בקיץ ערכנו טיולים בסביבה, ביערות, לפי התיכנון נפגשנו במקום מסוים כמה קבוצות, שם התעכבנו למשחקים, לשירה ולריקודים. מאוחר בערב חזרנו הביתה.

הקן שלנו גדל מיום ליום, והשפעתנו היתה מורגשת בכל העיר. אי אפשר היה עוד להסתיר מעיני השלטון את קיומה של תנועתנו, והיה גם מסוכן להמשיך בדרך זו. במקומות אחרים כבר קבלו אישורים לפעולה, ועל סמך זה החלטנו להגיש בקשה לשלטון המקומי ולבקש אישור לפעולות הציוניות שלנו. כאחראים לפעולות ולתנועה שלנו חתמו על הבקשה ד"ר שלמה גלאזר וד"ר שומר. הם יעצו לנו

להחתים על הבקשה עוד כמה אנשים מנכבדי העיר, וזה יזרז את אשור בקשתנו ויחזקה. אחרי שקולים ופקפוקים נגשנו, פלד ואנוכי, לד"י רביץ, עורך־דין ידוע ומקובל על השלטון ומוכר להם כלא ציוני, לבקש ממנו את חתימתו. תגובתו, בזמן קריאת בקשתנו, היתה כמו שתארנו לעצמנו טרם נכנסנו. הוא הטיף לנו מוסר והטיח בנו מילים גסות. שאל אותי אם זה לכבודו של אבי, שאני מתעסק בשטויות כאלה. אך כשסיים לקרא, ניגש לשולחן הכתיבה שלו ולתמהוננו חתם על הבקשה באותיות ברורות והוסיף כמה מילים להמלצה. אחרי חתימתו לא היתה כלל בעיה להשיג חתימות אחרות של נכבדי העיר. עברו שבועות מעטים, ואנו הפכנו לתנועה מוכרת כדת וכדין בעיני השלטון.

תוצאת עבודתנו הן בין הנוער והן בעיר היהודית בכלל היתה פוריה, מורגשת ומבורכת. אחרי החורבן של שנות המלחמה קמה יהדות עירנו לתחיה, התחדשה ושנתה צורה. השפעתנו הורגשה ברחוב ובבית. נשמעו בחוצות שירה ומילה עברית, והקופסה עם הסמל תכלת־לבן היתה תלויה בכל בית יהודי. הציונות, שעד כה שרתה בלבם של יחידים, לבשה עור וגידים ונעשתה מעשית ונחלת הכלל. ברכת „חזק ואמץ" וההמנון של השומר ‚אנו עולים ושרים...' נשמעו בכל פינות העיר, וההתעניינות בנעשה בארץ גדלה מיום ליום גם בין המבוגרים.

הנוער הביא עמו חיים חדשים לפעולה הציונית הכללית בעיר. השתתפנו בכל הפעולות ובכל העבודות, הקשורות בציונות, כגון: ק.ק.ל., קרן היסוד, עזרה וכו'. הרקנו כל חודש את הקופסאות של הק.ק.ל. אספנו כספים בחתונות ובכל השמחות, הכנו את האולמות בשביל ההרצאות — לרוב בבית הכנסת הגדול, או לרגל מאורעות כמו כ' בתמוז. זכור לי היטב הלילה, בו קשטנו את בית הכנסת הגדול לקראת האספה הפומבית ההמונית לכבוד פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים.

בעקבותינו התארגנו גם יתר המפלגות ותרמו את חלקן, אבל לנו מגיעה זכות הראשונים. אנו השקענו בעבודה זו מרץ רב, אמונה, רצון טוב ואת רוב זמננו החופשי. לא פעם זנחתי את לימודי בבית הספר לטובת השומר, אם בגלל טיול או בגלל הרצאה, או בגלל כל עבודה צבורית, ציונית, דחופה.

קן „השומר הצעיר" בבז'ז'ני

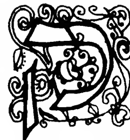

מושבת הקיץ הראשונה

אביב 1923 החליטה ההנהגה שלנו לסדר מושבת קיץ בשביל הנוער של כמה ערים באחד הכפרים בסביבה, בין יערות ושדות. החלטנו, ונגשנו להגשים את החלטתנו. כצעד ראשון התקשרנו עם יתר החברים מהסביבה כדי לתאם את ההכנות, לבחור את המקום ולעבד תוכנית מפורטת בשביל כל קן בנפרד. ההכנות לקראת מושבת הקיץ גזלו מאיתנו הרבה זמן ודרשו מאמץ גדול. לא היה לנו כל נסיון, אף לא דוגמה, והיינו צריכים לדון בכל פרט. חלקנו בינינו את העבודה, וכל אחד מאיתנו התמסר לעבודה זו בלב ובנפש. נוסף על כל הקשיים האלה, שעמדו בדרכנו, באה גם התנגדות ההורים, כאשר שמעו על התכנית, דבר שלא נשמע: בחורים ובחורות יוצאים ביחד, בלי שום השגחה מצד המבוגרים, לגור ביחד ולבלות במשך ארבעה שבועות. הם לא היו מסוגלים להבין את הנשמה הטהורה של הנוער, את שאיפתנו ואת דרכנו. בקרנו אצל כל אחד מההורים שלנו ושל החניכים, דברנו על לבם, הבטחנו כל מיני הבטחות, להשגיח, לדאוג, ולטפל — עד שרכשנו את אמון ההורים, והם נתנו הסכמתם. ואכן, קימנו את הבטחותינו.

חוץ מנוער מעירנו היה נוער מהערים רוהטין, פודהיצה וקוזובה. כאן נפגשנו בפעם הראשונה עם נוער ממקומות אחרים. לכל יום היתה תוכנית מיוחדת. התחשבנו באפשרות של שנוי בגלל מזג אוויר, והכנו תוכניות עזר לימים גשומים. קמנו מוקדם בבקר, אחרי רחיצה והתעמלות בקר אכלנו ארוחה, אחר טיול או הרצאה או משחק. צהרים עם מנוחה, תוכנית לאחרי הצהרים, הכל בשעות קבועות. וכמו בכל המושבות גם כאן „סדרו" זה את זה בכל מיני תחבולות, להנאת הכל, זה גזל מה„מסודרים" שעות שינה, גם כדי לעמוד על המשמר וגם כדי לגמול, אבל הכל בגבולות המוסכמות ותחת פקוח קפדני. המושבה הצליחה מעל המשוער למרות חוסר כל נסיון. זאת היתה חויה בלתי נשכחת לכל אלה שהשתתפו, והיא השאירה נסיון ומסורת לשנים הבאות.

קבוצת „התחיה"

מפל וסלקה צייג עזבו את הקן כבר בהתחלה. היא מטעמים אישיים והוא מטעמים אידאולוגיים. (הוא נעשה יותר שמאלני). בקיץ 1923 נאלץ מרדכי אורנשטין לעזוב את בית הספר שלנו. הנהלת בית הספר סילקה אותו בגלל עבירה, שבעיניהם היתה חמורה. ומעשה שהיה כך היה. הוא הכין כמה עבודות בית בשביל תלמידים לא יהודים מהכיתה שלנו וקיבל שכר מכל אחד מהם, 5 זלוטי, לקופת קק"ל. כשנודע הדבר להנהלת בית הספר, עשו לו משפט, וכעונש הרחיקו אותו מבית הספר, הוא עבר לגמנסיה עברית בעיר לבוב.

בקיץ 1924, עם סיום בחינות הבגרות, עמדה לפנינו הבעיה המציאותית — לאן לכוון את צעדינו הבאים, איך להגשים את מטרתנו העיקרית — העליה ארצה, ולהפכה למציאות? האם להצטרף לבנית הארץ במסגרת הקיבוץ? את הנהגת הקן בעירנו העברנו לדור הצעיר, והם קבלו עליהם את העול להמשיך בעבודה, בה התחלנו. פלד היה הראשון, שיצא להכשרה לעבודה בחקלאות בחווה ונשאר שם עד חודשי הסתו. בעבודה זו הוא היה יחידי, לא היו לו חברים מהקן, ועבר עליו משבר. אחרי לבטים נפשיים וגופניים החליט להמשיך בלימודים. החליט ועשה, יצא לפראג (צ'כיה) ללימודי רפואה. הצעירים בהנהגה לא סלחו לו זאת וסילקו אותו משורות התנועה.

קסטנבאום ורוטנברג נרשמו עם סיום בחינות הבגרות לאוניברסיטה, ובצעד זה הפנו עורף לתנועה. הצעירים ראו בזה בגידה בתנועה והרחיקו אותם מהקן. אלה שנשארו מהקבוצה נגשו ברצינות להכנה נפשית וגופנית לעליה. חורף ארוך היה לפנינו, וניצלנו אותו לייסוד קבוצת עליה ולהכנת אנשיה למשימה, העומדת בפניהם, וזאת ע"י לימודי עברית, שיחות על חיי הקיבוץ ועל כל הבעיות, הקשורות בחיים האלה.

באביב 1925 יצאה קבוצתנו להכשרה. מהראשונים היינו ויזר ואני האחרונים שנשארנו מקבוצתנו. הצטרפו אלינו שלום צימרמן, קרונטאל ושפיצן והחברות פנסטר, בומזה, סלקה שפירא, יונה ריזר, רחל היבלר, רגינה אסט וחיות. את המקום להכשרה בחרו והכינו בשבילנו אנשי ההנהגה הראשית בחווה גדולה, השייכת ליהודי אלבין. החווה היתה מרוחקת מהכפרים בסביבה. היו בה רק כמה בתים, בהם גרו במשך כל השנה העובדים הקבועים עם משפחתיהם, ביחד כ־30 איש. שם נפגשנו עם קבוצות עליה דומות ממקומות אחרים, מדרוהוביץ, מבוריסלב, מקראקוב ועוד מכמה ערים ממערב גליציה. כלם יועדו לייסד קיבוצים בעתיד.

טרם נגשנו לעבודה, כבר ביום ראשון, היתה לנו אבידה מכאיבה. אחד החברים הטובים והאהובים על כלנו, ויזר, חלה קשה, חומו עלה. הכנסנו אותו תיכף לבית החולים בעיר הסמוכה, צ'ורטקוב. משם לא חזר אלינו. הוא מת משחפת. יהא זכרו ברוך!

על החיים בחווה, חיים משותפים במשך חצי שנה, יש מה לספר. זאת היתה באמת הכשרה גופנית ונפשית לחיים משותפים ממשיים, על הטוב ועל הרע שבהם. היו לנו בעיות רבות ולפעמים די קשות, ובערבים, אחרי יום עבודה, התאספנו והבאנו אותן לדיון, התווכחנו, השתדלנו להתמודד איתן ולפתור אותן על הצד הטוב ביותר והצלחנו. הרבה מכשולים סילקנו מדרכנו, מאלה שהיו תלויים

רק בנו. היינו ביחד כ־60 איש. כדבר ראשון ארגנו קומונה — כל אחד הביא עמו מהבית בגדים ודברים אישיים, וזה הוכנס למחסן כללי. אבל באופן נפשי עוד לא היינו מוכנים לזה, וכל אחד היה קשור לרכוש הפרטי שלו. אותו הדין היה בחלוקת עבודה. היו כל מיני עבודות; בשדה, במטבח, בחצר, עבודות בימי גשם ועוד. היו גם בעיות מסביב למטבח ולאוכל. איך להכין? מי יביא את האוכל לאנשינו בשדה. הבעיה היום יומית היתה שינוי הטבחים בתורנות. הטבח של היום לא רצה להכין את הדברים הנחוצים למטבח ליום מחר. גם על זה התגברנו. לקחתי עלי לנהל את המטבח במשך חודש שלם, ולא רק ליום אחד. תנאי המגורים היו טובים לחודשי הקיץ. קבלנו עליה מעל לרפת ענקית, ושם הסתדרנו בקלות לאורכה משני הצדדים והשארנו באמצע רחבה לכל האורך, לאספות ולריקודים, אשר נערכו תמיד בערבי שבתות ובחגים ולפעמים גם בסתם יום של חול. בליל שבועות רקדנו עד הבקר. חוץ מלבהמות שמתחתנו לא הפרענו לשום איש. היו חברים, שרצו להראות את כוחם, ולא הפסיקו לרקוד עד שנפלו מרגליהם והתעלפו, ונאלצנו להזעיק לפנות בקר רופא מהעיר הקרובה, כדי שיגיש להם עזרה.
בזמן העבודה בשדה שרנו שירים עבריים ושירי חסידים, והגויים, שעבדו איתנו, למדו את הניגונים וגם את המילים ועזרו לנו לשיר. תארו לעצמכם את התגובה של יהודי הסביבה, כששמעו את הניגון ולפעמים גם את המילים של הרבי מצ'ורטקוב בפי הגויים.

בסתו חזרנו כולנו הביתה וחכינו להודעה מההנהגה בענין אישור לעליה. מהקבוצה שלנו נשרו בינתים שני חברים — שפיצן ואני. מה שנוגע לי — האמת היא, שלא מצאתי סיפוק בעבודה בחקלאות. היא היתה בשבילי איטית, מונוטונית ואוטומטית, ללכת כל היום אחרי המחרשה או לעבוד בסלק סוכר. כל הזמן שהייתי בהכשרה חיפשתי עבודות יד, הקשורות במחשבה, כמו נגרות, עבודה במטבח, עבודה בחצר, להיות יותר עצמאי. כעת עמדתי בפני ההכרעה במה לבחור: אם אתגבר על הקשיים ואמשיך בדרך שבחרתי, על אף ההתנגדות הפנימית שלי לעבודה זו (חקלאות), או לשנות את הכיוון ולנסות מזלי בלימודים. ההכרעה נפלה בגלל השיקול, שבמוקדם או במאוחר לא אמצא את מקומי בתנועה, ויותר טוב להחליט כעת. בלב כבד בחרתי מה שבחרתי, משום שלא היתה לי גם נטיה חזקה ללימודים, אך מוכרח הייתי להחליט.

גם אותי סילקו מהתנועה כבוגד, ואלה, שעשו זאת, פנו אלי אחרי שנה וגם הם הצטרפו לחוג לומדי רפואה. גם אלה, שאותם הרחיקו מהתנועה באו אחריהם לפראג ולמדו רפואה. בכל זאת נשארנו כלנו קשורים בלב ובנפש ב„שומר הצעיר", שחונכנו בו, ורק במשך הזמן התקשרנו כל אחד לפי השקפותיו לתנועה הקרובה ללבו.

יתר אנשי הקבוצה עלו ארצה. חלק מהם נמצא בקיבוצים של השומר הצעיר, אחרים עברו העירה והמשיכו לבנות את חייהם, הקשורים במולדת האמיתית.
על אף העזיבות האלה גדלה התנועה בעירנו משנה לשנה והקיפה עד פרוץ מלחמת העולם מאות בני נוער, מהם עלה חלק ארצה, והם נמצאים כאן עמנו היום!

בתיה בונה — פריזנד

פרק זכרונות

דברים הכתובים מטה הם זכרונות מלפני למעלה מ־40 שנה, והם שאובים מן הזכרון, על כן ימצאו בהם, אולי, אי־דיוקים או שיבושים כתוצאה משכחה. יחד עם זאת מן הראוי הוא, שיעלו על דפי הספר הזה כדי להאיר פינה קטנה של חיי הנוער היהודי בעירנו בשנים 1920—1930.

עוד בשחר ילדותי ספגתי לקרבי את האוירה של תנועת נוער על כל הטוב והיפה שבה. בביתנו, שעמד בקצה העיר, נמצא במשך תקופת מה בחדר שכור „הקן" של „השומר". הסתכלתי והאזנתי ואף השתתפתי בפעילויות הענפות של חברי הקן. היו אלה חיים תוססים ביותר ומלאי תוכן ועינין: שירה וריקודים (שירים עברים ורקודי עם, בעיקר הורה), שיחות וכוחים ערים, מסיבות קג והכנות לטיולים, ומעל לכל הכנות לעליה לישראל ומסיבות פרידה מהחברים העולים. כל האוירה הזאת קסמה לי ומשכה אותי בכוח נעלה מבינתי, ואולי כבר אז גמלה בי החלטה להיות כמוהם ולעלות לישראל כאשר אגדל.

ואומנם, העליה לישראל הפכה במרוצת הזמן לשאיפת חיי, לחלום נשגב, שיש להגשימו. הלימודים, העבודה וכל הפעילויות של שנות נעורי שמשו אמצעי להשגת מטרה זו. טבעי הדבר, שכאשר הציעו לי בהיותי ילדה בת 12 להצטרף לקבוצת בנות „השומר הצעיר", הסכמתי מיד.

הקבוצה נשאה את השם „שושנה", ומדריכתה הראשונה היתה פנינה בומזה, שחנכה אותנו בכל להט לבה ובמסירות בלתי רגילה עד לעליתה ארצה. מאז עד היום היא חברה בקיבוץ מרחביה. אחרי עליתה קבלה את ההדרכה סלקה גרוס ז"ל. חברות הקבוצה היו: מלכה בומזה (שוטנברג), פנינה בומזה (ניר), נוס׳קה שטרק, אסתר הלפרין, רוזיה ברש, רחל שפירה, הנקה דורפמן (אהרונסון), בתיה פריזנד (בונה), נוסיה הולנדר, רוחציה הבלר, גיזיה גרוס, ליבקה שפירא. לאחר זמן מה הצטרפה לקבוצה חנה יגר (מס).

כניסתי לקן וכל תקופת השתיכותי אליו (1923—1932) היתה מלווה בהתלהבות גדולה, בהרגשת אושר ובסיפוק מאורח חיינו ומשאיפותינו. התנועה עצבה את אופיינו והקנתה לנו ערכים כלל אנושיים ולאומיים לכל חיינו.

שלוש שכבות גיל היו בתנועה, ולכל אחת מטרה משלה ודרכי עבודה משלה. השכבה הצעירה ומטרתה — חינוך לצופיות על ידי טיולים, ספורט והתעמלות, משחקי צופיות ולימוד כתב מורס, קשרים ומחנאות. השכבה היותר מבוגרת ומטרתה — חינוך לאומי ע"י שיחות ולימוד שיטתי של תולדות עם ישראל (כולל בחינות), תולדות הציונות, קורות הישוב העברי בארץ וידיעת הארץ. השכבה הבוגרת ומטרתה — חינוך סוציאליסטי ע"י הרצאות וקריאה מודרכת והכנת עבודות בכל הספרות הסוציאליסטית (מרקס, אנגלס, טרוצקי, קאוצקי, בוכרין ועוד) כמו כן תולדות תנועת העבודה העברית ונושאים רבים בפסיכולוגיה.

הקבוצה היתה התא החברתי הקטן ביותר, וקבוצות אחדות של בנים ובנות היוו גדוד. ערבי הווי, מסיבות חג, טיולים ומושבות קיץ התקיימו במסגרת של גדוד ולפעמים אף של הקן כולו. כל חברי הקן למדו את השפה העברית, אם בשעורים, שנתנו ע"י החברים, ואם בבית הספר ,,תרבות", שהיה בעיר.

מורי הראשון לעברית היה חבר הקן מן השכבה הבוגרת, אריה פלד, שלימד את בנות קבוצתי את יסודות השפה באמצעות שירים עבריים. (,,במחרשתי" ,,ידינו לצד מזרח" ועוד). עשרות שירים עבריים היו שגורים בפינו, ואחת מצורות הבילוי החברתי בקן היתה ערבי שירה. היו אלה ערבים נפלאים ביותר, ושעות ארוכות זרמה מן הפיות והלבבות הצעירים השירה העברית, שהעבירה אותנו על כנפי דמיון אל כל היפה והנשגב והאהוב, אל המזרח, אל ארץ ישראל.

פעמים אחדות התקיימו כנוסים של התנועה בעיר טארנופול, עיר המחוז, ובלבוב העיר הגדולה — לדיונים מקיפים על בעיות התנועה והעליה. בכינוסים השתתפו, לעתים, שליחים מן הארץ, והם ביקרו את הקן בעירנו, ותמיד הביאו עמם שירים חדשים ומשב רוח מרומם ורענן מן הארץ, ואף שמשו יועצים להכשרה מקצועית בהתאם לצרכי הארץ.

ההגשמה הציונית, העליה לארץ על מנת לבנותה ולהבנות בה במסגרת של חיי שותפות ושויון בקיבוץ היו פסגת המטרות של חברי התנועה. הכנה לעבודה גופנית ולחיי שותפות היתה ה,,הכשרה". רבות למדנו ושמענו על הצורך במטא־מורפוזה של העם היהודי, מעם של סוחרים ואינטליגנטים, מעם בעל תכונות גלותיות, לעם של פועלים, החיים מיגיע כפים ומשוחררים מתסביכי עבדות. בנדבורנה, לרגלי הקרפטים, במנסרה גדולה, היה מקום הכשרה לחברי התנועה במשך שנים אחדות.

חברי הקן פעלו רבות ביחד עם תנועות ציוניות אחרות בעיר: ,,הנוער הציוני", ,,גורדוניה", ,,החלוץ", בעיקר באיסוף תרומות לק.ק.ל. ול,,עזרה". לא אשכח שלוש משפחות אמידות בעיר; משפ. לעבעל־קורצרוק, משפ. ואנדרר ומשפ. דר. גולדשלאג, שהיו תורמות ביד רחבה, בעיקר כשבאנו בליל הסעודה של חג פורים, מחופשים בכפיות לבנות עקלים שחורים על הראש וסדינים לבנים מסודרים כמלבוש, כקבוצות של ערבים, היינו זוכים תמיד בתרומות גדולות לקק"ל. מן הראוי לציין, כי הדמות של הערבי היתה מאד חביבה עלינו. כנראה שלמדנו לחבב את אלה, שעתידים להיות שכנינו.

מקרב השכבה הבוגרת עברו החברים המתאימים להדרכה ולהנהגת הקן. במשך כשנתים הדרכתי קבוצת בנות בשם ,,חבצלת" ואף עבדתי ביחד עם קבוצת חברים בהנהגת הקן. שמות החברים: יוסף שולבק, אוזיו כץ, סלקה גרוס, לונק ריטר, הסיו נוישילר, יוסף פיגנבאום (תאני), אליעזר שכטר, טולק נוישילר ואני.

בשנת 1928, עם הקמת הקיבוץ הארצי, חלה תמורה רצינית בחיי התנועה. רבים מחברי הקן עזבו את התנועה ופנו ללימודים באוניברסיטאות, ואחרים פנו לתנועות נוער אחרות, בעיקר לתנועות שמאלניות. כמעט כלם נספו בשואה. ניצלו רק אלה, שעלו לישראל בשנים שלפני המלחמה, ואנו מוצאים אותם בכמה קבוצות בעמק יזרעאל ובשרון. (מרחביה, שריד, עין המפרץ, המעפיל ועוד) ובערי ישראל ומושבותיה.

תהיינה שורות מעטות אלה זכרון לידידים יקרים ולמשפחתי, שלא זכו להגיע לישראל ונספו בשואה.

דב גלאזר — קיבוץ גת

השומר הצעיר (1932—1926)

אף ילדותי וראשית צעדי נעורי הם בתוך כפר אוקראיני נידח מרוחק כ־30 קילומטר מבז׳ז׳ני. לעירתנו הגעתי עם אחי, הצעיר ממני בשנתיים, בגיל 12, על מנת להמשיך ללמוד בכתות בי״ס עממי, שלא היו בכפר ובעיקר, לפי בקשת אבי, לא להשאר „עם הארץ״ וללמוד קצת „אידישקייט״. את הבקשה הזאת מלאתי עד תומה, כי עד גיל 18, כשהפכתי מרקסיסט ואפיקורס, למדתי אצל מלמדים תנ״ך וגם תלמוד.

בבית דודי יעקב באואר, בו גרתי במשך 8 שנים, מצאתי בית משכיל ומתקדם עם מסורת ציונית מושרשת עמוק ביהדות ובעם. כל הבנים של אותה משפחה, (5 בנים ובת) למדו, חוץ מהבן הצעיר ומהבת גמרו כלם את למודיהם והיו כבר מחוץ לבית. דודי למדן היה גם בציונות וגם במסורת, הקפיד מאד על חינוך בניו.

בבית הזה, שאת מסורתו החנוכית אני מעריץ עד היום, ראיתי בפעם הראשונה את תמונתו המפורסמת של הרצל, ועל הקיר היתה תלויה הקופסה של קק״ל. כאן למדתי מה זו יהדות ומהי אהבת ארץ ישראל. ביתנו עמד ברחוב זבוז׳ובה ע״י „נובי־רינק״. הרחוב היה כולו יהודי, חנויות קטנות, בתי מלאכה זעירים של חייטים, נגרים, סנדלרים וכו׳. החנויות של העשירים היו במרכז העיר הנקרא „רינק״. השוק הזה שימש מקום חניה ואכסניה לעגלות עמוסות תוצרת חקלאית של הכפריים, שהיו מתכנסים פעם בשבוע ליריד.

באותו הרחוב היו מרוכזים גם כל המוסדות התרבותיים היהודיים: כמה בתי תפילה קטנים (קלויז), „תלמוד תורה״, החדר, יד־חרוצים — איגוד מקצועי של בעלי מלאכה, שם גם נבנה „בית־העם״ היהודי, שהכיל בתוכו ספריה גדולה וחוג דראמטי. דירת דודי היה בקומה שניה, ובדיוק מתחת לרצפתנו היה מועדונו של קן השומר הצעיר, בו התרכז מיטב הנוער הלומד והעובד. מובן, שלא היינו אדישים לנעשה סביבנו, ההווי השומרי המיוחד, ריקודי ה„הורה״ הסוערים בשבתות, שירה רומנטית בצוותא משכו את לבנו, ולא עבר זמן רב ולמרות ההתנגדות המפורשת בבית, קבלנו רמז דק מ„אם הבית״, (היא פפקה שקלאי היום — שהיתה בעבר בשומר והבינה ללבנו, שאנו יכולים לקבל כמה פרוטות כדי להרשם לאירגון השומר.

התארגנו בתור קבוצת „נשר״, ובמקביל לנו היתה קבוצה „נמר״, ויחד עם קבוצת נערות יצרנו גדוד „טרומפלדור״. בראש קבוצתנו עמד חיים רינר ז״ל, מדריך למופת, דמות מוצקה בעלת גוף אטלטי ושקט נפשי נדיר אצל יהודים. תמיד אופטימי, עם בת צחוק קלה על השפתיים, הקרין מאישיותו על כל הסביבה. הוא היה בעינינו עילוי, אותו אהבנו והערצנו, ואחריו היינו מוכנים ללכת באש. בצמא ובפה פעור הקשבנו לשיחות הקבוצה על „עשרת הדברות״ של „השומרים״, שקשטו באותיות קדוש לבנה את אחד הקירות בקן, ועמוק נחרטו בזכרונותינו פרקי קריאה של מדריכנו בקטעי „יזכור״ על טרומפלדור, גיבורי השומר, ופרקי הווי של ראשוני המתישבים בארץ. אנו, הצעירים, אצנו בהתלהבות בלתי רגילה לקן, כי זה היה ביתנו האמיתי.

באוירת שומרים עליזה למדנו בעזרת המדריך המוכשר את כל התורה, איך להיות אדם מושלם, יהודי גא, ואת כל הקשור בחיים הלאומיים בארץ. בזמן

שאנו הצטרפנו לתנועה היה הקן בבז'ז'ני בשיא פריחתו, היתה לו הנהגה מקומית חזקה, בראשה אריה פליק בהופעתו המרשימה, על ידו חברי ההנהגה: ריינר, שכטר, סלקה גרוס, וגדוד בוגרים ער, שעמד לפני יציאה להכשרה ולהגשמה עצמית. אנו היינו שכבה ב', שנקראה אחר כך „צופים". נער יותר צעיר לא נתקבל אז, כי שכבה א', שנקראה „כפירים", אורגנה כמה שנים אחרי ששכבתנו נכנסה להדרכה. אם אינני טועה מנה אז הקן כ־150 חברים וחברות ממיטב הנוער הער והתוסס של עירנו.

'השומר הצעיר" — קבוצת „נשר"

מה משך את הנוער היהודי מהחדר, מבית הספר, ממגרש כדור הרגל לקן? בראש וראשונה ההווי השומרי. ערבי שבת עם שירה רומנטית, שהשתפכה הרחק מעבר לרחוב האפור והשומם, הנשפים, הצופיות וטיולי שבת לחיק הטבע, מפקדים מרשימים, כל אלה משכו את הנוער. משכו גם המדריכים המוכשרים, שידעו להעניק לקבוצותיהם חינוך טוב; הרעות, העזרה ההדדית והגאווה הלאומית, המושפלת בבית הספר ע"י הגויים. הברכה המסורתית „חזק ואמץ", התלבושת הצופית עם החבצלת על העניבה ועשרת הדברות, שתוכנן נכנס ללב, היו בשביל הצעירים סמלים מוחשיים, שהעלו את בטחונם ואת ערכם העצמי בעיני כל הסביבה העוינת. בזמנים אלה היתה גם תמיכה צבורית ניכרת.
אפשר לקרוא לשנים אלה של הקן ה„תקופה הרומנטית", כי האמת ניתנת להאמר, כי דור המדריכים הזה לא עמד במבחן המציאות, ורובם עזבו את הקן אחרי בחינות הבגרות, חלק פנה ללימודים גבוהים וחלק לקאריארה הפרטית שלו. זה היה המשבר הגדול, שגבל בהתפרקות קבוצות שלמות, ומספר החברים בקן ירד ל־80 איש, ואולי לפחות מזה. ההנהגה החדשה; אוזיו כץ, יצחק פיגנבאום, (היום חברי עין המפרץ), טולק והסיו נוישילר, אסתרקה הלפרין ובשקה פריזאנד קבלו על עצמם את הראורגניזציה של הקן ואת הכשרת הקרקע לקראת ההמשך. ראשוני הבוגרים, שהשתיכו לקבוצות עין המפרץ וה„מגשים" וגם בודדים מן החלוץ יצאו להכשרה. אנו התאחדנו לקבוצות יותר גדולות, כמו קבוצת „כוכב", עברנו לגדוד הבוגרים והתחלנו לארגן קבוצות חדשות של נוער יותר צעיר, מכתות בית ספר עממי ומהכיתות הראשונות של הגמנסיה. לנוער בגיל 11—12 קראנו שכבת ה„כפירים".

כדי להכשיר מדריכים לקבוצות החדשות נשלחנו 4 חברים, בוגרי כתה 5 של הגימנסיה למושבת מנהלים, שאורגנה על ידי ההנהגה של התנועה, בלב הקרפטים, בכפר הררי „זקלה". במושבה זו השתתפו: משולם מסר, פכטר, איזיו זאוברברג ואני, כותב שורות אלה. מושבת זקלה היתה אחת הגדולות והחזקות בתולדות תנועתנו. היא הושפעה מנוכחותם של השליחים מהארץ, כמו רישרד וינטרויב ואליעזר הכהן ז"ל ושל „כוכבים" מפורסמים מההנהגה הראשית, כמו שלמה לנדקוטש, שמואל שוארץ ואחרים הרביצו בנו תורה מהבוקר עד מאוחר בערב בנושאים, שעמדו ברומו של העולם הכללי והיהודי בפרט. ארץ ישראל, ציונות, סוציאליזם, תולדות תנועת הפועלים, תנועות נוער, חינוך ופסיכולוגיה, — אלה היו נושאים, שביססו את השקפתנו האידיאולוגית (היום קוראים לזה „שטיפת־מוח"), ונתנו לנו את הכוח ואת האומץ להתיצב בראש תקופת זוהר שניה של פריחתו של הקן בבז'ז'ני בשנים 1930—1932.

התקופה היתה סוערת ורבת תהפוכות. למרות הגבלת העליה, הספר הלבן ופרעות שנת 1929 בארץ גדלה תנועתנו בגליציה ובכל פולין לממדים, שלא שערנו קודם. הסיבות היו ברורות; המשבר הכלכלי בעולם, המצב הפוליטי והאנטישמיות בפולין, התסיסות בתנועות הפועלים, אלה היו הבעיות, שהעסיקו אותנו, מנהלי הקן, בויכוחים אידיאולוגיים סוערים. אולם יחד עם זה ידענו לקלוט את המוני

הנוער, שהסתופף בצל הקן השומרי וחיפש עידוד לבעיותיו בהווה המר ופתרונות לעתיד. ברחוב צצו כפטריות הסתדרויות נוער אחרות, ולא פעם היה צורך להתחרות קשה על נפש הילד, שלא ידע להבחין בין שמאל לימין. אולם באותם הזמנים היתה ידנו על העליונה, קן השומר הצעיר גדל עד 120 חברים, ופעולתו היתה מורגשת גם בעיירות הסביבה, כמו נאריוב, קוזובה ועוד. גם בכל גליל טארנופול היינו היוזמים של הכנוסים והמארגנים את מושבות הקיץ, הבלתי נשכחות, וזה הודות לסביבה הנהדרת של היערות וחמודות־הטבע, שעטרו את עירנו וכפריה מסביב.

בתוך שיגשוג זה של הקן הורגשו כבר אז המועקה והמשבר, ההולך ומתקרב ברחוב היהודי. לב הצעירים היה ער ורגיש לנעשה מסביב, וזה התבטא בויכוחים הסוערים בתוך חבר הבוגרים. ה„שמאלנות" התחילה לתת את אותותיה הראשונים, ולזה קראנו „פקפוקים אידיאולוגיים", שגברו עם הגבלת העליה ועם ראשית בואם של העריקים, שהוציאו את דיבת הארץ לשמצה. המלחמה על נפשו של הקן היתה קשה ואכזרית, היא גבלה עם פעולות מחתרת הנהוגות בתנועות מהפכניות. בכדי למנוע פילוג והרס הקן הוזמן מלבוב אליעזר פרי ז"ל, שהוציא מן הקן כמעט את רוב חברי ההנהגה וחלק גדול משכבת הבוגרים.

הנאמנים לתנועה התאוששו חיש מהר. רסן הנהגת הקן עבר לידים יותר צעירות, ואלה חברים היום בקבוצים יד־מרדכי והמעפיל, אותם אין צורך להזכיר בשמות, והם הובילו את הקן עד תקופת ראשית החיסול. כאשר באתי לפני עליתי ארצה, באפריל 1934, להפרד מהקן, מצאתי קן ער ותוסס עם פעולה חינוכית מסועפת בכל השכבות, אבל האוירה בעיר היתה כבר דחוסה ומעיקה. בלכתי מתחנת הרכבת הרגשתי כבר מאחורי את צעדיו ואת עיניו הבולשות של האיש בלא מדים. ידענו, שהאסון מתקרב ובא, אבל לא פיללנו אף בחלומותינו הנוראים, שהוא יהפך לשואה מחרידה.

„השומר הצעיר" — קבוצת „כוכב", 1930

ז. אוסטרובר

השומר הצעיר — הפרידה

אחד הימים, בשלהי חודש אוקטובר 1939, כחודש ימים אחרי כניסתו של הצבא האדום לעירנו, נקראתי למוסדות הקומסומול, שם נמסרה לי „רזולוציה" ובה נאמר, שתנועת השומר הצעיר כתנועה המשרתת את האימפריאליזם האנגלי תתפרק — ועלי להעביר תוך שבוע ימים את כל הרכוש של התנועה לידיהם. לא היתה לי שום אשליה, ידוע ידעתי, שיום זה יבוא, ידעתי, שהמשטר החדש לא יסבול כל פעולה ציונית, למרות הכל קשה היה להשלים עם הגזרה, ויותר מכל קשה היה למסור את „הבשורה" לחניכי הקן. עברו ימים ללא מעשה, השהייתי את ההודעה עד כמה שניתן היה. באין ברירה קראתי באחד הימים של חודש נובמבר את חברי הקן למפקד הפרידה. התאספנו כשלושה תריסרים חברים מכל הגילים במועדון התנועה ברחוב „נובי־רינק", בביתו של הזלקורן. המועדון הזה שירת אותנו ב־7 שנים 1932—1939 יותר מכל מועדון אחר של הקן.

שעה ארוכה ישבנו בשתיקה. אף אחד לא הוציא הגה מפיו. כל אחד הסתכל לפינה אחרת של החדר, היקר לנו, שפתאום נלקח ללא שוב. לא פלא, שהיינו קשורים אליו מאד. קשה היתה הפרידה מאותה הפינה, המאחדת אותנו, הרהרנו, שקועים במחשבות על העבר הלא רחוק, על הפעולה הברוכה של הקן במשך 20 השנים של קיומו. כמו בסרט נע התגלגלו לפני הפעולות של הקן, אשר ליוו אותנו במשך שנים, אותן הפעולות, אשר רק תמול שלשום היו מציאות, והיום הכל הוא נחלת העבר. והעסוקים היו רבים. במה לא עסקנו? בהקנית ידע באותם השטחים, אשר לא נלמדו בבית הספר; בלימוד השפה העברית ובידיעת הארץ (פלסטינוגראפיה בלע"ז.) למדנו את תולדות העם היהודי ואת תולדות הציונות והסוציאליזם, הרחבנו את האופקים בתרבות ובאמנות. מי לא זוכר את המשפטים הספרותיים ואת הויכוחים הפומביים בנושאים כלל־עולמים. הקמנו ספריה, אשר היתה שניה בגודלה ברחוב היהודי ושירתה את חברי הקן ואת עשרות הקוראים מחוצה לו.

היתה לנו מקהלה, אשר היתה ידועה בטיבה. ידענו גם לשלב את החינוך לתרבות עם חינוך עמלני. עשרות צעירים היו מקדישים את ימי א' בשבוע לעבודה בכריכיה או בנגריה הזעירה. אף פעם לא הזנחנו את הפעולה הצופית והספור־טיבית. התחנכנו לאהבת הטבע. כל שנה היינו מארגנים מושבות קיץ והיינו מבלים חודש ימים בחיק הטבע. לא אשכח אותן הפעולות למן „הקרן־הקימת" או „עזרה", אותם המפגשים התנועתיים או הבין התנועתיים — ובכלל לא היה כמעט שטח בחיים הציבוריים היהודיים בעירנו, בו לא היינו מעורבים. אין זה פלא, שברגע שעמדנו להפרד מכל זה, אפפה אותי הרגשה של בדידות, של ריקנות איומה, כאילו הייתי עומד לפני תהום עמוקה.

קשה היה להביט בפני אותם הצעירים, אשר ישבו סביבי וחיכו למילת עידוד. הרגשתי את כאבם, אבל לא היו נחומים בפי, לא יכולתי ולא רציתי להשלות אותם. ידעתי, שלא נוכל לחזור אל העבר (לפחות בזמן הקרוב). הצגתי לפניהם את המציאות כמו שהיתה. הודעתי על הפרידה מפעולות התנועה, אבל לא על סיום הדרך. בפעם האחרונה שרנו „תחזקנה". הפעם היתה השירה דומה יותר לתפילה מאשר לשירת המנון.

נפרדנו בסיסמה הישנה „חזק ואמץ". ואמנם היינו זקוקים להרבה כוח ולאומץ לב למען עבור את התקופה הקשה, שעמדנו לפניה.

כעבור שבוע ימים עזבנו, קומץ בוגרי הקן, את העיר, הברחנו את הגבול הליטאי בחיפוש אחרי דרך לארץ ישראל. רק כעבור 5 שנים של נדודים בסיביר, בערבות אוזבקיסטאן, דרך אירופה ההרוסה, ניתן לנו להגשים את חלומנו.

גם הצעירים, אשר נשארו בעירנו, מעולם לא ניתקו את הקשר עם התנועה. באביב 1941 הגיע שליח של אותם הצעירים אלינו, לוילנה. הם ביקשו הוראות בקשר להמשך פעולתם והביעו את משאלתם להעביר אלינו את הדגל של הקן במגמה להבריחו לארץ. רוב רובם של אותם הצעירים לא זכו להגשים את חלומותיהם. הם מצאו את מותם יחד עם אלפים יהודים מעירנו, אשר נרצחו על ידי הנאצים! יהי זכרם ברוך

דב קנוהל

תולדות „המזרחי" בבז'ז'ני

צעירי המזרחי — החלוץ מזרחי — בני־עקיבא

חלק בסקירתי זו, המתייחס לתקופה שבין שתי מלחמות העולם, עליו ידוע לי מתוך מגע אישי עם האנשים הפעילים ועם המאורעות. בהקשר לתקופה שמלפני מלחמת העולם הראשונה, לא נשארו בחיים, לדאבוני, אנשים, מפיהם ניתן היה לקבל עדויות ברורות על פעילותה של הציונות הדתית בעירנו, והצטרכתי להסתמך על סיפורים, ששמעתי בילדותי, ועל ידיעות, שהצלחתי לאסוף מספרים, העוסקים בתולדות הציונות.

כשאנו עוסקים בציונות הדתית בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, עלינו לקחת בחשבון שתי עובדות יסוד בהקשר לאופיה של יהדות גליציה:

א. יהודי גליציה הצטיינו על פי רוב בסובלנות הדתית — מלבד חוגים יוצאים מן הכלל — ולא רבים היו החוגים הקיצוניים, כפי שהיה הדבר רגיל בקהילות ישראל אחרות. הם גם גרסו שיתוף פעולה בין החוגים השונים בקהילות ובעסקי ציבור.

חלק מהרבנים — אשר להם היתה השפעה רחבה על יהדות גליציה — אהדו את הפעולות למען ישוב ארץ־ישראל ועודדו אותן וגם התיחסו בחיוב לפעולה מדינית למען ארץ ישראל יהודית. הם גם אהדו את מאבקה של התנועה הציונית בשטח המדיניות הפנים־ארצית, להוציא את האפוטרופסות המדינית על חיי היהודים מידי מתבוללים, שהתכחשו לצרכי המוני ישראל והשתדלו להופיע כפטריוטים אוסטריים או פולניים.

אי לזאת יובן, כי חלק רב מהתומכים בפעליה של הציונות היו יהודים דתיים. רובה של האינטליגנציה שהתרחקה בחיי הדת, נטתה לחוגי המתבוללים. תנועות הנוער, אשר אחרי מלחמת העולם הראשונה תפסו מקום מרכזי בפעילותה של התנועה הציונית רק התחילו להופיע על הבמה הציבורית.

אם נקח בחשבון, כי שניים מרבניה החשובים של קהילת בז'ז'ני באותה התקופה היה להם יחס אוהד לשאיפות התנועה הציונית, נבין, כי היה רקע נאות לפעולות הציונות הדתית בעיר.

המדובר ברבנים הרב יצחק שמלקיס זצ"ל — גדול בתורה ואיש ציבור — מחבר הספר התורני, „בית יצחק", אשר נתקבל כרב בבז'ז'ני בערך בשנת תרכ"ה (1865), אח"כ כיהן כרב בקהילות פשמישל ולבוב. הוא היה חובב ציון. בעת כהונתו בפשמישל הצטרף לאגודה הציונית־דתית, פירסם גילויי דעת בעד ישוב ארץ־ישראל ותמך בכספו במפעלים, שהיו מכוונים לכך.

אחיו, ר' מרדכי שמלקיס, היה יו"ר האגודה הציונית בפשמישל, ובנו, ר' מרדכי — רבה של פשמישל בעתיד, היה מנהיג ידוע בתנועת „המזרחי".

הרב הגאון ר' שלום מרדכי שבדרון, הידוע בכינויו ה„מהרש"ם, שהיה מקובל כ„פוסק" בכל העולם היהודי, אהד גם הוא את שאיפות הציונות.

כאיש בעל הבנה רחבה בבעיות העולם והציבור, בעל עמדה מקורית בשטח מחשבת ישראל, אהד את התחיה הלאומית היהודית. ידוע, כי בין מורי ישיבת „תושיה", שהוא עמד בראשה, היו חובבי ציון נלהבים, אשר העריכו את פעילותו המדינית של ד"ר הרצל.

קן „בני עקיבא" בבז'ז'ני — 1935

הרב שבדרון תמך גם בתכניתו של ד״ר זליגר ז״ל, מעסקני „המזרחי״ בגליציה, בדבר יצירת טיפוס חדש של מוסד תורני־לאומי, שימזג בתכניתו לימוד תורה עם הכשרה מקצועית. בחסותו של המהרש״ם נוסדה חברת „תושיה״, שהעמידה לעצמה תפקיד לקדם את הרעיון הזה.
אצל דודי, ר׳ משה טויבר ז״ל, מתלמידי ישיבת המהרש״ם, היה שמור הארכיון של חברה זו.

אחיו של המהרש״ם, ר׳ יצחק שבדרון ז״ל, תעשיין ידוע בזלוצוב, היה ציוני פעיל, ממיסדי האגודה „דגל ישורון״ בזלוצוב, אשר ריכזה בתוכה ממיטב היהדות הדתית בעיר.

ידוע גם, כי במו״מ, שניהל העסקן הציוני־הדתי, ד״ר אהרן מרקוס ז״ל מקרקוב, עם האדמו״ר מצ׳ורטקוב, רבי דוד משה פרידמן ז״ל, בדבר קירוב היהדות הדתית לפועלו המדיני של ד״ר הרצל ולתמיכה ב„אוצר ההתישבות בא״י״, זרועה הכספית של התנועה הציונית, הוצע, כי הרב מבז׳ז׳ני ישתתף בועדת רבנים ידועי שם, שתעבד את המצע לפעולה משותפת זו.

בבז׳ז׳ני גדלו, למדו ופעלו בימי נעוריהם מספר אישים, שתפסו במרוץ השנים מקום חשוב בתנועה הציונית, הריהם:

הרב שמואל צבי מרגליות זצ״ל והרב יהודה ברגמן זצ״ל, אשר פרטים על חייהם יובאו בחלק אחר של הספר.

גם ר׳ יהושע פדנהכט, בן לאחת המשפחות החשובות בעיר, אשר היתה לה השפעה רבה על חיי הקהילה, גדל ופעל בבז׳ז׳ני. אחר כך עבר לקולומיה. הוא הצטרף בנעוריו לתנועת „חובבי ציון״, ועם יסוד התנועה הציונית נעשה תומך נלהב לרעיונותיו של ד״ר הרצל והקדיש כל חייו לפעולה הציונית.

חברי „מזרחי״ — 1933

קבוצת „בני עקיבא" — 1933

עם הוסד תנועת „המזרחי" העולמית נקבע פדנהכט לנציגה המוסמך בגליציה, ביקר בערים רבות, נהל תעמולה ל„המזרחי" ואירגן סניפים רבים.

לאור כל הנ"ל יובן, כי היה קיים בבז'ז'ני רקע רוחני וארגוני רחב לפעילות הציונית הדתית.

ד"ר גלבר בספרו „התנועה הציונית בגליציה" מוסר, כי בועידת אגודת הנוער הדתי „השחר", שבלטה בה המגמה לעלות ארצה, אשר התקימה בלבוב בשנת 1908, השתתף נציג אגודת „השחר" בבז'ז'ני, נפתלי זיגל, סופר ומחנך ידוע.

לבחירות לפרלמנט האוסטרי ב־1907 וב־1911 הופיע במחוז בז'ז'ני מטעם הרשימה הציונית ד"ר שמואל רפפורט, בעל אחוזה משכיל, חבר הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בגליציה, ולאחר מכן אישיות בולטת בתנועת „המזרחי", והוא ניהל את תעמולת הבחירות שלו תוך הדגשת המומנט הדתי שבתחיה הלאומית. הוא קיבל בשנת 907—1142 קולות, ובשנת 1911—1976 קולות, אשר ביחס לקולות, שהשיגה הרשימה הציונית במחוזות אחרים, נחשב להישג יפה, בהתחשב בטרור ובזיופים, שניהלו אנשי הרשימות הפולניות והמתבוללים. מהסיפורים, ששמעתי בעיר בצעירותי, מתברר, כי היהודים הדתיים תמכו בנציגי הרשימה הציונית, ונאמני רעיון „המזרחי" היו פעילים למענה במסירות רבה.

גם לחברה הדתית־הבלתי מפלגתית „ישוב ארץ־ישראל", שנוסדה על ידי האדמו"ר מדרוהוביץ; רבי חיים מאיר שאפירא זצ"ל היו תומכים רבים בבז'ז'ני.

ההתעוררות הלאומית־ציונית, שפקדה את קהילות ישראל בגליציה עם תום מלחמת העולם הראשונה, מתן הצהרת בלפור והחלטת ועידת ראשי האומות המנצחות בסן־רמו בשנת 1920 בדבר מסירת המנדט על ארץ ישראל לבריטניה, תוך הטלת התפקיד לעודד הקמת בית לאומי יהודי, לא פסחה על קהילת בז'ז'ני.

בהתקבל הידיעה פורסמו בחוצות העיר מודעות, אשר קראו את תושביה היהודיים להתכנס בבית הכנסת הגדול כדי לחוג את המאורע החשוב.

צעירים רבים, וביניהם קבוצה גדולה של צעירים דתיים ובראשם הרב צבי גרוסוקס ונפתלי הלפרין ז"ל, שעמדו בראש „צעירי המזרחי", סובבו על בתי היהודים וקראו אותם להשתתף בחגיגה. האולם הגדול של בית הכנסת והרחבה שלפניו מלאו המון בני אדם — אנשים נשים וטף — רובם יהודים דתיים, אשר היוו את רוב האוכלוסיה בקהילה.
מאז התחילו להתפתח חיים ציוניים ערים.
סניפי „המזרחי" ו„צעירי המזרחי" עסקו בפעולה תרבותית תורנית, באיסוף כספים לקרנות ציוניות, ארגנו קבוצת הכשרה חקלאית בקרבת העיר למען החלוצים שבסניף. הם גם היו פעילים לטובת הרשימה הציונית בבחירות לסיים הפולני, למועצת העיר ולקהילה היהודית.

גם בתקופת המשבר, שפקד את התנועה הציונית בכללותה, עקב המשבר הכלכלי בא"י והפסקת העליה, שבאה בעקבותיו, המשיכו פעילי „המזרחי" ו„צעירי המזרחי" בפעולתם, אם כי לא התקיים אז סניף מאורגן.

מבין פעילי „צעירי המזרחי" בבז'ז'ני יש להזכיר במיוחד את הרב צבי גרוסוקס ז"ל, אשר לאחר שנשא לאשה את בתו של הרב מנריוב הסמוכה, עבר לשם, ולאחר פטירת חותנו נתקבל כרב המקום. גם בנריוב אירגן פעולה רחבה למען תנועת „המזרחי", הקים סניף של „צעירי המזרחי" ושל „בני־עקיבא", דאג לחינוך

תורני ועברי, ניהל פעולה רוחנית,תרבותית רחבה, אירגן קבוצות קואופרטיביות לאריגת מרבדים בשביל צעירי המקום, וביניהן אחת של חלוצי „בני־עקיבא", שהכשירו את עצמם לעלייה ארצה. כמו כן יסד בעירו קופת גמילות חסדים לעזרת סוחרי העיר ואומניה, ובעזרת „איקא", דאג לביסוסם של האיכרים היהודים בכפרי הסביבה.

הרב גרוסוקס היה עסקן פעיל בתנועת „המזרחי" הארצית, השתתף בועידותיה ונבחר מטעמה לקונגרס הציוני. הוא נספה בשואה.
מאורעות הדמים, אשר פקדו את הישוב היהודי בא"י בשנת תרפ"ט, הביאו להתעוררות רבה למען א"י, למען בנינה וחיזוקה, בין קהילות ישראל בעולם, ובשל כך התחזקו כל התנועות הציוניות והחלוציות.

בבית העם היהודי אשר בבז'ז'ני התקימה אז אסיפת עם גדולה, ובה באו לידי ביטוי גילויי ההזדהות עם הישוב בא"י, העומד במלחמה עם המתנכלים לו. היו גילויי התנדבות כספית יפים, אנשים רבים תרמו את תכשיטיהם היקרים והודיעו על הצטרפותם לתנועה הציונית. רבים מבין הנוער הצטרפו אז לתנועות החלוציות לשם עליה ארצה.
התעוררות זו פקדה גם את חבורת הלומדים בבית התפילה של „חסידי צ'ורטקוב", וחלק מהם הבין, כי הגיעה השעה להזדהות אישית עם הבונים והמגינים בא"י. אחדים מבין הלומדים הקבועים ב„קלויז הצורטקובי" (שמואל ארזי, זאב קלמן, שמחה שכטר ז"ל וכותב שורות אלה) קיבלו על עצמם לחדש את פעילות סניפי „המזרחי" ו„צעירי המזרחי" בעיר.

בחול המועד של חג סוכות תר"ץ, התקימה התיעצות של מספר מחברי „המזרחי", ובראשם ר' שמשון פוגלמן, עוזר רוט (שניהם עלו כעבור שנים ארצה עם משפחותיהם, השתתפו בבנין הארץ ונפטרו כאן), ר' מרדכי קנוהל ואליהו דוד רוט, שנפטרו בשואה, שפקדה את הקהילה. כתוצאה מהתיעצות זו חודשה פעילות סניף „המזרחי", סודר מועדון, ובד בבד הוקם סניף של „צעירי המזרחי" ו„החלוץ המזרחי". בשנים אלה היה „המזרחי" הגוף היחידי מבין הארגונים של מבוגרים, המסונפים להסתדרות הציונית, שהיה לו מועדון משלו, בו נרקמו חיי חברה והתקימה פעולה תרבותית־תורנית סדירה. הסניף לקח חלק פעיל בכל הפעולות הכספיות והארגוניות של התנועה הציונית ובפעולות המדיניות שלה.

פעילי „המזרחי" ראו הישג חשוב בהצטרפותו לסניף של הדיין ר' משה וינר ז"ל, תלמיד חכם נודע, מרביץ תורה, בעל השכלה כללית, אשר שימש אח"כ כחבר הרבנות בעיר.
תשומת לב מיוחדת הוקדשה לארגון צעירים וצעירות דתיים במסגרת „צעירי המזרחי" ו„החלוץ המזרחי" וניהול פעולה רוחנית ביניהם. מלבד החברים, שהוזכרו לעיל, פעלו בשטח זה החברים ש. הלפרין, פפלוג ז"ל, צבי לובינר ועוד. חלק ניכר מבין החברים יצא להכשרה, ועם קבלת רשיונות עליה עלו ארצה והתערו בה. החברים ש. ארזי, ז. קליין, יוסף ארליך התמסרו במיוחד לארגון תנועת הנוער החלוצית „בני־עקיבא". הוקדשו מאמצים רבים להעמקת הפעולה החינוכית. תכניות העבודה, שהוכנו להסדרת הפעולה בסניף, נתקבלו אחר כך על ידי ההנהלה הארצית של „בני־עקיבא" כבסיס לתכנית הפעולה, שהונהגה בכל המדינה. מדריכי הסניף היו גם פעילים בריכוז המחנות הקיץ של התנועה ובהדרכה בהם.

סניף ,,בני־עקיבא" גדל והתרחב ונחשב בין הגדולים והמבוססים בסניפי תנועות הנוער בעיר. במיוחד הצטיין הסניף בפעולתו בשטח ההכשרה והעליה החלוצית. חברי הסניף היו בין מארגני קבוצות ההכשרה של ,,בני עקיבא" בקוסוב, בנריוב בפודהיצה. רבים מחברי הסניף יצאו להכשרה, וחלק מהם זכה לעלות ארצה ולהצטרף ל,,קבוצת אברהם", ששכנה תחילה בכרכור, ואח"כ עלתה להתישבות ב,,כפר־עציון". במיוחד יזכר שמו של שמואל ארזי ז"ל, שתרם רבות לגיבוש הכוון הקבוצי בחינוך של ,,בני עקיבא", היה בין מייסדי כפר עציון, ובסופו של דבר נפל בהגנת הכפר במלחמת תש"ח.

עם עלייתם של המדריכים המבוגרים, נכנסה שכבה צעירה להדרכת הסניף והמשיכה בניהולו עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

השפעת סניפי ,,המזרחי", ,,צעירי המזרחי", ,,החלוץ המזרחי" ו,,בני עקיבא" חדרה לחוגים הדתיים השונים בעיר, גם בין אלה, אשר עד אז עמדו מנגד לתנועה הציונית, והם הפכו לגורם חשוב בחיי הקהילה.

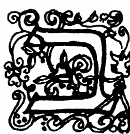
הפעולה הרשמית נמשכה עד פלישת הצבאות הסובייטיים והנאציים, אולם גם בהפסק הפעולה הרשמית קיימו החברים קשרים ביניהם, והעסקנים שבהם היו פעילים בחיי הקהילה, במתן עזרה לפליטים, שהגיעו מהמחוזות המערביים של פולין ובפעולה תורנית־רוחנית עד לחיסולה של הקהילה.

נזכור את שמם, וזכרם יהיה צרור בחיי מדינת ישראל.

עו"ד. מ. מייבלום

הנוער — הציוני

סוקרי את הארועים הקשורים בהקמת תנועת „הנוער הציוני" בז'ז'ני, בסוף שנות העשרים, צפים לנגד עיני רחובותיה של העיר, האגם, בתיה, אנשיה ובפרט החברות והחברים, שאיתם ביליתי את שנות ילדותי ואת תקופת לימודי התיכוניים והגבוהים עד עליתי ארצה.

באותם הימים של שנות העשרים התארגנו בעיירות פולין תנועות ציוניות ובין הציונים והמתנגדים לציונות התעוררו ויכוחים סוערים וגם בין הציונים לבין עצמם רבו הויכוחים על צדקת דרכו של כל פלג.

זכור לי חודש מאי 1929, בו עמדנו חבורה של כעשרה צעירים וצעירות יהודיים בבחינות בגרות; לרגע קט נדמה היה לנו, שבפנינו אפשרויות בלתי מוגבלות, אולם במהרה הבינונו, כי אין זו אלא אשליה.

באוניברסיטאות היו הפקולטות להנדסה ולרפואה סגורות לחלוטין בפני היהודים, והפקולטות, שפתחו שעריהן לכמה מהם מדי שנה, היו רק הפקולטה למשפטים או לפילוסופיה.

עובדה זו גרמה להיווצרות עודף גדול בעורכי דין יהודיים, שבתום הלימודים לא הצליחו למצוא מקום להתמחות, ואף למורים קשה היה למצוא מקומות עבודה; הבטלה, התסכול והיאוש אחזו בהם.

מצב אומלל זה היווה קרקע פוריה לצמיחתן של התנועות הציוניות, שהחלה ביתר שאת בין יהודי גליציה בפרט, כשצעירים רבים הצטרפו בהמוניהם והחלו לחשוב על עליה לישראל.

קן הנוער הציוני

הנוער הציוני — קבוצה בוגרת
יושבים משמאל לימין: באשקה הלפרין, איזידור לאופר, חנה פלד, פריץ כץ, אטקה כץ־ספירשטיין, לייבוש פרוינדליך
הבנות באמצע משמאל לימין: רוטשטיין, פרוינדליך, אמרנט
עומדים משמאל לימין: מונדק שמיד, מונדק גלאזר, זלמן גלבר, וויסיו פנסטר, (....) לולק כץ.

אבי ז״ל היה ציוני נלהב, איש תנועת ,,המזרחי״, ולעתים קרובות שוחחנו בבית על הציונות, על זרמיה השונים ועל ההתישבות בישראל ובעיותיה; ואכן, מיד לאחר בחינות הבגרות החלטתי להרתם לפעולה ציונית לשם עליה ארצה; הדבר היה כרוך בהשגת רשיון העליה וזה חייב השתייכות לאחת התנועות, הכשרה במסגרתה והמתנה בתור לעליה.

כמה תנועות נוער ציוניות פעלו כבר בזמן זה בבז׳ז׳ני, וכל זרם אידיאולוגי בציו־נות עשה למען יסוד תנועת נוער משלו כדי להכין דור המשך לעליה ולהתישבות על ידי הכשרת הלבבות וההכשרה המעשית להגשמה.

תנועות הנוער של ,,השומר הצעיר״, ,,החלוץ״, ,,טרומפלדור־ביתר״ נוסדו בעיירה קודם לכן על ידי הפלגים הציוניים השונים, אך התנועה הכלל־ציונית לא הבינה עד אז את החשיבות שבמיקוד הפעולה בקרב הנוער, וממילא לא עשתה למען התארגנות תנועת נוער כלל־ציונית; רק זמן קצר לפני סיימי את בית הספר התי־כון נוסדה במזרח גליציה תנועת נוער כלל־ציונית בשם ,,הנוער הציוני״, אשר הכריזה, כי אין מקום לדגל נוסף על הכחול־לבן, ואין כל צורך להוסיף לתורה הציונית אידיאולוגיות סוציליסטיות למיניהן, הסוטות בקוסמופוליטיותן מהרעיון הלאומי הטבעי מחד גיסא, והאידיאולוגיה הרויזיוניסטית־המיליטנתית נראתה קיצונית מדי ומפלגת את ההסתדרות הציונית מאידך גיסא.

בהיותי בלבוב יצרתי קשר עם יצחק שטיגר, המיסד של התנועה, והוטל עלי לארגן את הקן של ,,הנוער הציוני״ בבז׳ז׳ני; פניתי לכמה מהחברים שסיימו עמי את בית הספר התיכון, אולם אלו נמנעו מלהצטרף ורובם נשארו וניספו בשואה; בלה פלד־דניאלי היתה הראשונה לשתף עמי פעולה בהקמת הקבוצות הראשו־נות בקן: הצלחנו לארגן מספר שכבות, לרוב מתלמידות ומתלמידים של בית הספר התיכון, והאחרים הצטרפו בעקבותיהם, כך שכל גווני הנוער היו מיוצגים בינינו. עמדו בפנינו בעיות רבות; על התלמידים נאסר להשתייך לתנועות נוער ציוניות כל עוד היו בתי הספר במסגרות ממשלתיות; היה עלינו לפעול בחשאי ולא קל היה לאתר מקום נאות לפעולות, שכן חשוב היה, שיהא בסביבה יהודית מובהקת; תמיכה כספית לא קיבלנו מהמרכז, וכל אחד מחברינו חייב היה לשלם תשלום חדשי לכסוי ההוצאות. ספרי הדרכה לא היו בנמצא, והיינו צריכים להכינם בעצמנו כמערכים לשיחות ולפעולות תרבותיות אחרות.

תוך זמן קצר התרחב הקן, שכרנו מספר חדרים ב„בית לאומי יהודי", שהושלם באותו זמן, ומדי יום ביומו, בשעות אחר הצהרים והערב, היינו מתאספים לשיחות, לשירה ולריקודים; בשבתות ובחגים היינו מרחיקים לטייל ביערות הסביבה, לעי־תים בתאום עם קנים של התנועה בטרנופול, רוהטין, בורשטין ועיירות אחרות.

הנוער, שהצטרף לשורות הקן, היה חדור הכרה יהודית וציונית וראה את עתידו בהגשמה בא"י, באופן יחסי לא רבים מאתנו הגיעו לישראל, וכך ניצלו מהשואה.

עד היום זכורים לי הויכווים על הציונות, על העליה ועל צורות ההגשמה בארץ עד שהגענו למסקנה, שהדרך הטובה ביותר היא יסוד „קבוץ", ואז החלו הויכוחים על בעיות הקיבוץ, החיים המשותפים וההשתלבות בחיי הארץ. עבורי היתה זו תקופה יפה, כי חדור הייתי הכרה, שאני עושה דבר מועיל, דבר שנתן לי סיפוק רב.

כעבור שנה עברתי לכבוב ומשם עליתי ארצה כשהנהלת הקן עברה לשמעון ברגמן, בלה פלד, ארטק קלרר ז"ל ואחרים, כולם משכילים ומוכשרים, אשר במרצם הרב הפכו את הקן בבז'ז'ני לאחד הטובים בתנועה.

בלה פלד — דניאלי

קן הנוער הציוני

האשיתו בגליציה המזרחית בשנת 1928 ומיד אחרי זה התפשטה התנועה בכל חלקי פולין, בגליציה המערבית בשם „הנוער המערבי", ובקונגרס פולין „השומר הלאומי".

תוך שנים מעטות התאחדו כולן במסגרת מקיפה בשם „הנוער הציוני", אשר מצאה הד נרחב לרעיונותיה אף מעבר לגבולות פולין. התנועה הקיפה רבבות בני נוער בגיל ההתבגרות, מבתי הספר היסודיים והתיכוניים ועד לאקדמאים ונערים עובדים למיניהם.

בז'ז'ני היתה עיירה אחת מני רבות בגליציה שלא נבדלה בהרבה מאחרות; המצוקה הכלכלית והחברתית בקרב יהודי פולין כולה והאנטישמיות הצמיחו חוקים שונים ומשונים, שדילדלו את המוני היהודים. „נומרוס קלאוזוס" לא איפשר לנוער ללמוד בבתי האולפנה הגבוהים. התעשיה בפולין היתה בחיתוליה, והילודה הגבוהה יצרה מציאות עגומה של נוער יהודי מחוסר מקורות פרנסה, אבל גא ושואף לגדולות. הלאומנות של העמים השכנים הדביקה בלהטה את היהדות הצעירה, שהקימה בשנות העשרים הראשונות תנועת נוער בשם „השומר הצעיר"; אך זו סטתה חיש מהר מרעיונותיה הראשונים — להוות מסגרת רחבה לכל הנוער היהודי — והפכה לתנועה סוציאליסטית ציונית סגורה בפני הנוער שלא סלד מדת וממסורת ולא האמין במהפכות חובקות עולם ומלואו. תנועת „הנוער הציוני" הוקמה מלמטה, זאת אומרת על ידי הנוער עצמו ולא ע"י מנהיגי התנועה הציונית המבוגרים לפי ארגוניהם הרעיוניים, (המפלגות); רק ברבות הימים הצטרפה תנועת „הנוער הציוני" למפלגת הציונים־הכלליים, אף כי ביסודה היתה תנועת מחאה נגד השמאליות של ה„שומר" ונגד האדישות של המתבגרים והמבוגרים, שחיו באשליה, כי צפוי להם עתיד טוב בגולה.

הנהגת מושבת קייץ בפיבניצ'נה. אוגוסט 1927: הרמן כץ, (במדים) לייבוש פרוינדליך ואיזידור לאופר.

עצרת להקדשת דגל הקן הנוער הציוני 1933

היינו תנועה חלוצית, השואפת להקים קיבוצים ומושבים בא"י, אך יחד עם זה לא שללה התנועה את עליית הסטודנטים, בעלי מלאכה ואחרים כפרטים. אמנם סימן ההיכר העיקרי היה טבוע בחלוציות ובתנועה הקיבוצית, אך מבין יוצאי „הנוער הציוני" היו לא מעטים, שבחרו בחקלאות עצמאית, במקצועות חופשיים, במסחר ובתעשיה ברחבי הארץ.

ה„קן" שלנו בבז'ז'ני הוקם בשנת יסוד התנועה ב־1928, את הבשורה הביא לנו חברנו מנדל מייבלום, כיום עו"ד בחיפה; יחד עמו נרתמנו לפעולה, כשבין הראשונים היו ד"ר יוסף פריד, שמעון ברגמן, כותבת שורות אלה, אבנר קלרר, מוניו רוס, רייכשטיין, ט. ויינשטיין, ט. מירברג, גילר, נ. שוורץ, רדליך, ג. לנר, פולבר וגוסטה הרץ־שמושקין מנריוב, אשר יזמה פתיחת סניף בעירה. הודות לפעולתם הנמרצת של מיסדים אלה התבסס הקן והפך למרכז חברתי.

בשנות השלושים תחת הנהגתם החדשה של האחים הרמן ופריץ כץ, יצחק לאופר (נגלברג) לייבוש פרוינדליך ואחרים, גדל, הסניף התפתח והכפיל את מספר החברים. המקום בבית העם נעשה צר מלהכיל את כולם, ולכן נשכרו ארבעה חדרים בבית ק. אריק בנובי רינק, שם המשיך הקן להתקיים עד פרוץ המלחמה.

רבים מחברינו ניספו בשואה וחברתנו רוז'קה מייבלום, שעברה את השואה בבז'ז'ני, סיפרה עליהם ועל חייהם בגיטו ובמחבואים, בין הפרטיזנים ובמחנות השמדה.

קן „הנוער הציוני" דמה בכל לתנועת נוער צופית, בפשטות החיים, באיסור העישון, בטיולים ליערות הסביבה, בהשתתפות במושבות הקיץ הרבות ברחבי גליציה המזרחית והמערבית בהרי הקרפטים, לרבות בטאטרים הגבוהים. התנועה חינכה לא רק לעליה לארץ ישראל, אלא טיפלה בצעיר ובצעירה כבן אדם כדי להעלות את ערכיו המוסריים והאנושיים.

התנועה הטיפה להעמקת הידע בשטחים שונים של ספרות ומדע, היסטוריה וסוציולוגיה, ובמיוחד הקדישה תשומת לב מיוחדת לתולדות עמנו ולכל הקשור בארץ ישראל. תנועת הנוער הציוני הצילה רבים מקרב הצעירים מחיי בטלה וריקנות ורתמה אותם למאבק למען האידיאל הציוני. מאמצים מיוחדים הוקדשו ללימוד השפה העברית, והודות לכך יכולנו חיש מהר להיהפך ל„ותיקים", עם עליתנו ארצה, כאשר לפחות מבחינת השפה יכולנו להשתוות לאלו, שבאו לפנינו.

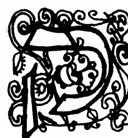
אינני יכולה לסיים את זכרונותי מהימים עברו מבלי להזכר בחברינו הצעירים, שנהרגו במיתות משונות בשואה. לפעמים אני מסתכלת בתמונות, שהנציחו אותנו יחד, ואז מודעת לאבדה הגדולה של מיטב הידידים והקרובים, והלב נצבט, שעלינו לחיות בלעדיהם.

שמעון בליברג,
דוד פאס,
שלמה ריגר

תנועת בית״ר בבז׳ז׳ני

הנהגת ביתר עם קבוצת בנות:
משמאל לימין עומדים: ד. פס, ס. ריגר,
יושבים: מ. מיטלמן, ש. בלייברג.

ן ברית טרומפלדור או כפי שנקרא אח״כ בית״ר ע״י החברים עצמם וע״י הצבור, אורגן בעירנו בשנת 1929 ע״י החברים לודביק אטלס, שמעון בליברג, סלומון בראון וסטשק ריגר. בראון גם היה מפקדו הראשון של הקן. יזמת ההתארגנות באה מעיר סמוכה לנו, רוהטין.

אם איננו טועים היה קן בית״ר האחרון בארגוני נוער הציוניים, שהוקמו בבז׳ז׳ני, ולפיכך כושר קליטתו בשנתיים הראשונות לקיומו לא היה רב אבל יציב. מי היו הביתרים שהצטרפו לקן? עפ״ר באו מבתים עניים, שהתלבטו ביותר בהשגת פרנסתם הדלה. לרובם לא היה כל מקצוע ושום עיסוק. חלקם התפרנס בעיר עצמה ולעתים בערי הסביבה. ניתן לומר, שעסוקם האמיתי היתה הפעילות בקן בית״ר. את כולם אחד הרעיון הבית״רי וחברות מצוינת שהוכיחה את עצמה בעת צרה בעקר ולצערנו לעתים קרובות למדי. הקן התלבט תמיד בקשיים כספיים, כי דמי חבר לא יכלו לכסות את ההוצאות הלא גדולות, ועל רקע זה נאלצים היינו להעביר את המועדון מרחוב זה לאחר עד שהתבססנו סוף סוף בביתו של מר פסל, מועדון, רחב ידיים ברחוב מרכזי. קשים במיוחד היו ימי החורף עד שהשגנו עצים להסקה מהמנסרה בפוטוטורו חנם אין כסף. תמיכה זאת נמשכה מספר שנים.

היינו נלהבים ומסורים בלב ונפש לרעיונותיו של ז. ז׳בוטינסקי, רעיון הקמת מדינה יהודית בא״י והקמת לגיון יהודי לשם הגשמת הרעיון, שהעסיק אותנו כל הזמן. משום כך קבלנו ברצון את ההצעה של הקמת פלוגה יהודית של P.W. (הכנה צבאית) ע״י הצבא הפולני. ידענו אמנם מי היו „השותפים" והיו ויכוחים סוערים למדי בנושא זה, אך גברה הדעה, שיש להתכונן מבחינה צבאית. במבט אחורה דומה, שהצדק היה עם האחרונים. אין לנו ספק, שרק רעיונות כה גדולים עשויים היו להלהיב דמיונם של צעירים, שלעתים ידיעתם בתולדות עמם היתה קלושה ביותר. הם אמנם ידעו את בעיותיו ואת צרותיו של העם היהודי ולפעמים הרגישו אותם על בשרם. הפעולה החינוכית נקראה „שיחה" ולא במובן הנוכחי של המילה. זאת היתה התכנסות של קבוצת נערות־נערים, בני גיל אחד, עפ״ר פעמיים בשבוע לדיון חינוכי בהדרכתו של ראש הקבוצה. הנושא העיקרי, שעליו דנו רוב הזמן היה הרעיון הציוני הבלעדי ללא כל תוספת של אידיאה כלשהי, תהיה בעלת ערך נעלה כאשר תהיה. סברנו, שהרעיון הציוני הנו די נשגב ודי משמעותי כדי לתת לנו ספוק אינטלקטואלי. דומה שלא טעינו. כראיה אפשר להזכיר את העובדה, שעל אף שקן בית״ר היה מורכב מבני עניים, שעלולים היו להיות מושפעים מסיסמאות של „גאולה" מהירה, לא עזב אותנו אף חבר אחד כדי לעבור לגוף עוין, אנטי ציוני. מבחינה זאת, אם איננו טועים, היינו היחידים בעיר. תוצאה של חינוך לדבקות ציונית והתחיבויות מוסריות.

מה עשינו כדי לחמם את לבותינו ולחזק את המתח הרעיוני שלנו? המזון הרוחני שלנו היו שיחות בתולדות העם היהודי, תולדות הציונות ע״פ ספרו של א. בהם, פלסטינוגרפיה, חוברות בית״ר ובמיוחד הספרון ביידיש „די בית״ר יוגענד באווע־

גונג", משהו מספרות יידיש וכמידת יכולתנו נושאים בחברה היהודית.

היינו רגישים מאד לצרות העם היהודי. הכל נגע ללבנו. זכורה לנו ההתארגנות לחרם נגד גרמניה הנאצית. נגד סחורות גרמניות ונגד סרטים גרמניים. באחד המקרים איים עלינו הסטרוסטה עצמו אם לא נפסיק את הפעילות האנטי ממלכתית, לדעתו.

רוב השיחות התנהלו ביידיש. דומה, שמבחינה זאת היינו אולי שונים מארגוני נוער אחרים, שבהם שלטה יותר השפה הפולנית. הרגשנו באינסטינקט הלאומי שלנו, וזאת הדגשנו, שיידיש היא שפת העם היהודי בגולה במשך כאלף שנה ומאחדת אותנו בארצות הפזור. סיבה אחרת לדבקותנו ביידיש היתה עצם העובדה, שרובנו הינו „עמך" יהודים, שלא הזדקקו כלל לשפת המדינה. שני עתונים ביידיש השפיעו עלינו השפעה רבה מאד. היו אלה תחילה ה„היינט" ואח"כ „המומנט" שניהם מהבירה — ורשה. קראנו את העתונים האלה ולמעשה למדנו את תוכנם. ולמען הדיוק, הגיע אלינו ס"ה טופס אחד, שעבר מיד ליד — ידיים רבות. מה נשאר ממנו בסוף היום?

אחדים מחברי בית"ר למדו בבית הספר העברי במקום, למעשה בקורסים לעברית, והם ידעו מעט לכתוב בעברית ומעט להתבטא בע"פ. בפי כולנו היו שגורות המלים העבריות: שיחה, הכשרה, עזרה, אח, קבוצה, צו מחוז, מדינה, גליל, נציבות וכו'. על אף היותנו קשורים ליידיש בכ"ז נתן לומר, ששפת "התרבות" של מספר חברים, ובעקר של הבנות, היתה פולנית.

הקימונו ספריה רצינית בעקר בשפה הפולנית, ששרתה לא רק את חברי בית"ר והצה"ר כי אם גם סתם אנשים, שיכלו להחליף בעד פרוטות ספרים מדי ערב. כמה וכמה קראו חנם, כי לא היה להם אותו זלוטי אחד בחודש דמי השאלה. אין צורך להוסיף, שהספרנות או כל עבודה, שנעשתה על ידינו במשך כל השנים, נעשתה שלא על מנת לקבל פרס. אי־אפשר היה להעלות על הדעת אפשרות כזאת! במיוחד רצוננו להזכיר פה את חברנו מרדכי מיטלמן ז"ל, שנהל את הספריה במשך שנים במסירות רבה.

קבוצת „בית"ר" במדים עם נשק

ניסינו את כוחנו בפעילות דרמטית, ומובן, שלא היתה כל מגמה של תחרות עם הקלוב הדרמטי רב הפעלים וההישגים. עודד אותנו בתחום זה המנוח ויסברג, אדם משכיל מאד, שידע פרק במלאכת הבימוי. אנו נזכרים במטושטש בהצגה ב„בית העם" שלנו, שבה הופיע בתפקיד ראשי חברנו שלום גינזברג הי"ד.

ארגוני הנוער הציונים פעלו במשותף למען הקק"ל ולמען „עזרה". אז הבנו את העבודה למען הקק"ל ברוח סיסמת הקרן „גאולה תתנו לארץ". מידי חודש התרוצצנו ברחובות האפלים של העיר כדי לרוקן את קופסאות הקרן. עפ"ר תרמו משפחות לא עשירות, וזאת אי אפשר לשכוח. פעלנו באמונה למען חברת „עזרה", שבראשה עמד במשך שנים ד"ר וילנר. אופני אסוף כספים היו מקוריים ביותר החל ב„קערות" בערב יום הכפורים ועד כל שמחה משפחתית. אגוד „עזרה" תמך בחלוצים חסרי יכולת כספית לממן את עליתם ארצה. אנחנו, הביתרים, סברנו, שיש לפעול להשיג כספים כדי לממן מטרה זאת, ואמנם הוכנו מסירות רבה. עד כמה שזכור לנו איש מהביתרים הולים לא הגדקק לתמיכת „עזרה".

בתחרות בין ארגוני הנוער על אסוף כספים למען הקק"ל לא היתה ידנו על התחתונה. זאת היתה תחרות חיובית, שנשאה פרי. במרוצת השנים לגלגו אנשים, ואולי גם אז, על הקשקוש בקופסא ועל „שנור", ואילו אנו ראינו בזאת עבודת קודש. היתה גם תחרות אחרת של הפצת השקל הציוני. לקונגרס הציוני ה־18 זכינו במקום הראשון על אף שהיינו בוודאי הארגון העני ביותר. על זאת היתה רבה מאד גאוותנו, וצער אותנו ביותר ה„ברוגז" שנהלנו בשנים המאוחרות הן עם הקק"ל והן עם ההסתדרות הציונית. לא כאן המקום להסביר מדוע כך קרה, אבל דבר אחד נעלה מעל כל ספק, הרעיון הציוני היה תוכן חיינו. היתה אצלנו מעין אחוה ביתרית. די, שמישהו מעיר אחרת הזדמן למועדון בית"ר שלנו וכבר היה לו דואג. היו לנו חברים יקרים בערי הסביבה, אתם היינו מתכתבים ומתראים מדי פעם בעיקר בכנוסים. אהבנו כנוסים אלה, בהם שמענו בקשב רב את דברי המרצים מתוכחים בלהט, בהם נרקמו יחסי חברות מצוינים ואהבה. ההכנות, הכנוסים עצמם ואח"כ הנתוחים היוו חומר לויכוחים ולעסוקים אין סוף.

שאיפת ה„התפשטות", לכבוש למען רעיון בית"ר כל צעיר יהודי, היתה רבה. מי שהצליח לארגן קן בית"ר בסביבת עירנו יכול היה להתגאות בקיום מצוה ראשונית במעלה ע"פ מושגינו דאז. כך אורגנו סניפי בית"ר טובים ופעילים בכפרים ליפיצה גורנה, קוז'ני, בז'וכוביצה וכדי לחזקם קיימנו דוקא שם כנסים, ביקורים, מסיבות וכו' איננו יכולים שלא להזכיר מספר מפעלים, שאורגנו ע"י קן בית"ר בז'ז'ני, שלמעשה לא היה סניף חזק. באחת השנים ארגנו מושבת קיץ, בלע"ז קולוניה, בבזיאטן. התכנסו ובאו לשם ביתרים ממספר סניפי בית"ר במחוז טרנופול. בילינו שם כ־3—4 שבועות נעימים בחיק הטבע הנהדר. אחד השיאים בעבודה הארגונית שלנו היה קורס מדריכים ביער רוריקה ע"י הכפר אולכובצה. יכלו להשתתף בקורס הזה רק בחירי הביתרים ממחוז טרנופול. הקורס נוהל ע"י מדריכים, שבאו מורשה. בסיומו קיימנו ב„בית העם" אחת האימפרזות היפות שלנו במשך כל שנות קיום סניף בית"ר בעיר. אנו זוכרים את הערב כהצלחה רבה, דבר שהשאיר על כולנו רושם חזק ונעים.

הרעב לעליה היה עצום. דומה, שאילו הציעו לקן בית"ר בבז'ז'ני סרטיפיקטים כמספר החברים שבו, היינו בוודאי מחסלים את הקן חסול חיובי ועולים כאיש אחד ארצה. לא בסקירה זאת צריכים אנו לציין עד כמה חסרי תקוה היו חיינו בעירנו. למה בעצם יכולנו לצפות? ביתרים יצאו לקבוצי הכשרה לעתים למרחקים עד ווהלין או למקומות שונים בגליציה, עפ"ר למנסרות קרשים — טרטקים.

בתקופה מעט יותר מאוחרת, ארגנו בעצמנו ארבעה קבוצי הכשרה בבז'ז'ני עצמה במרתפים ובעלית הגג של „בית העם" המקומי. זכור לנו היטב המאמץ הרב „לכבוש עבודה" בשביל החלוצים שלנו. כן אורגנו קבוצי הכשרה בנריוב, בקוזובה ובבזוז־כוביצה (בשניים האחרונים עבודה חקלאית בלבד).

יש לזכור, שהקריטריון לחלוקת הסרטיפיקטים בין התנועות השונות היה מספר החלוצים בפועל בקבוצי ההכשרה. במבט אחורה אנו יכולים לומר בוודאות, שערך חינוכי עצום נודע לקבוצי הכשרה אלה. אנשים למדו לעבוד עבודה פיזית ממש! חיי חברה עליזים, מצוקה כלכלית, חוסר עבודה או עבודה מפרכת תוך חיי חלום, ששם בארץ הכל יהיה אחרת, יפה וצודק, אחדו אותנו ולימדונו פרק חשוב בחיי אדם צעיר. את דברי השיר „לבנות ולהבנות בה" הבינונו באורח מילולי, למרות שמתנגדים האשימונו לעתים, שאין אנו תנועה די חלוצית. בטוחים היינו בצדקתנו. אנו האמנו בהגשמת הרעיון הציוני ברוח „הדר ביתר", שעליו התחנכנו ועל יסודו השתדלנו להקים את חיינו. ב„הדר ביתרי" הבנו אדם, המשתדל לחיות חיי חברה תקינים. אדם מאוזן, המתחשב בזולת ובמיוחד בעת צרה, המוכן להקריב מנוחיותו לטובת הכלל ומשתדל להגיב תגובות מחושבות ורציניות. ייתכן אמנם, שלא קיימנו בדיוק את הנדרש מאתנו, ואולי גם בלי יודעין סלפנו את המושגים, אך אנו בטוחים, שחינוך זה „חדר לעצמותינו". למשל ענין הדיוק וקיום החובות, הוא קיים אותנו רוב השנים וגם אם ההשקפות הפוליטיות אולי נשתנו אצל חלק מאתנו, בכ"ז היסודות קיימים, ומהם, למזלנו, אין לנו צורך להשתחרר.

בדברים אלה, הלקוטים מזכרוננו, שייתכן ואינם מדויקים לחלוטין, לא הזכרנו שמות חברינו־אחינו בית"רי עירנו בז'ז'ני. הם הלכו לעולמם יחד עם כל בני עירנו ובתוכם משפחותינו. את כולם אהבנו והערכנו. כל עת, שהננו נפגשים עם הניצולים מהזמן ההוא, אנו מעלים שוב ושוב, פעמים אין ספור, את זכרון האנשים התמימים והטובים האלה, שלא זכו לראות הגשמת חלום חייהם. ויהיו איפוא דברים אלה מצבה לזכרם הקדוש.

קן בית"ר — בבז'ז'ני

ד"ר מנצח
אינג'. טישלר

בית ספר עברי

רק מיוחד וחשוב בתולדות יהודי עירנו באותה תקופה היה יסוד בית ספר עברי. בית ספר עברי נפתח בחודש אייר תרס"ד (1904) על ידי האגודה „שפה ברורה" בעזרת הלשכה המרכזית בלבוב. היה זה יום גדול ומאורע חשוב בחיי היום יום האפורים של יהודי עירנו. באחד מימות החול התאספו ציונים, בעלי בתים וסתם יהודים לחוג יחד עם הורי הילדים את פתיחת בית הספר העברי. פתח בנאום נלהב המורה סופרמן ז"ל, ראש אגודת המורים בגליציה. אחריו הירצה המורה אבוהב, אדם משכיל, למדן ונואם טוב. המורה אבוהב לימד מבוגרים, והמורה רחובסקי לימד צעירים.
בית הספר העברי „חבורת שפה ברורה ברזאן", נוסד על ידי מרדכי וולף מיבלום, יהודה זרביניצר, זלמן זאואר, יוסף פינקלשטין ויעקב באואר, לנשיא נבחר אדולף הורן. המורים היו: אבואב, כהן, רחובסקי, נפתלי זיגל, דלוגץ וצבי שרפשטין. האחרון הגיע לעירנו בשנת 1907. עם בואו עלתה מאד רמת הלימודים בבית הספר. נוסדו כיתות חדשות, ויום יום הופיעו תלמידים חדשים. בהנהלתו של המורה צבי שרפשטין שופר בית הספר ותוקן, מספר התלמידים גדל ליותר ממאה, ומספר הכיתות הגיע ל־11.

נערכו קורסים לתלמידי הגמנסיה ונתנו שעורים למבוגרים. סודרו גם שעורים מיוחדים בשביל בחורי בית המדרש, שהתענינו בסיפרות העברית החדשה. מלבד השפה העברית למדו דיקדוק, תנ"ך, תולדות היהודים ותולדות הסיפרות החדשה. נערכו גם קורסים מיוחדים לאקדמאים ולמועמדים להוראה. ההשפעה של מורי בית הספר העברי על אנשינו היתה רבה מאוד.
קם לתחיה גם המועדון עבריה. הוא היה קיים עוד לפני כן, רק פעולתו לא היתה ניכרת. סידרו בו ספריה ואולם קריאה. במשך כל ימי השבוע נפגשו שם חברים, תלמידים ובעלי בתים משכילים כדי לשמוע ולהשמיע, לקרא ולהנות ממילה עברית. בשבת אחרי הצהרים התקיים עונג שבת — הרצאה על הספרות העברית החדשה עם ויכוח ער, שנסתיים בשירה בצבור. הרוח החיה של ההרצאות האלה היה המורה צבי שרפשטין. בין המשתתפים בהרצאות היו שני האחים גלזר, שומר, וילנר, מנצח, הלברטל ואחרים.

מאורע חשוב באותם הימים היה ביקורו של הסופר העברי ראובן ברינין. ערכו לכבודו נשף גדול, בו השתתפו מאות אנשים, ביניהם גם נכבדי העיר. הרצאתו עשתה רושם רב ולא נשכחה זמן רב. גם הנשף לא נשכח, זכרוהו היטב המרצה והמשתתפים גם יחד.
בית הספר עבר תהפוכות, עליות וירידות, ואם גם נסגר לתקופת מה, הוא היה לעובדה קיימת עד פרוץ מלחמת העולם השניה, הוא לימד את הנוער שלנו, חינך אותו והקנה לו הכשרה רוחנית לעליה.

בשנות מלחמת העולם הראשונה אירגן את בית הספר העברי וניהלו המורה פלד. אדם מוכשר מאד, ידען ומשכיל, כמו המורה שרפשטין בשעתו, נתן גם הוא דחיפה ללימוד השפה ונטע בלבנו את הרצון להתמיד באהבה למילה העברית. תודות לתנועות הנוער היתה ההשתתפות בלימודים ערה, והשפעתה היתה חזקה

ברחוב היהודי. המורה פלד חיבר שירים עבריים אקטואליים לאותם הימים והתאים להם גם לחן. שירים אלה היו ביטוי להרגשות שלנו כתגובה למאורעות בחיי העם. אזכיר שני שירים שלו: „קומי עמי עם הנצח, גוי נפלא ומלא רז״, או שיר שני: „שירו נא שיר חדש עמי ישראל הקט״. הד השירים נשאר עוד שנים רבות אחרי שהוא עזב את עירנו (1921) ועבר לעיר לבוב ללמד את השפה העיברית בבית הספר התיכון. היתה זו אבידה בשבילנו והפסקה בניהול בית הספר, אבל הפסקה זו לא גרמה לנו לשכוח את המילה העיברית.

המשכנו בכוחות עצמנו בקורסים פרטיים, בלימוד חובה בתנועות הנוער, וקדמנו את השפה בכל הדרכים, שעמדו לרשותנו. רק בשנת 1926 נפתח בית הספר העברי שוב. חידשו את הלימודים בבית הספר שני מורים: יצחק ביטרמן ואברהם הלפרין. כשנה וחצי אחרי כן, כשהמורה הלפרין עזב את בית הספר, ארגנו מחדש את הלימודים. הביאו מנהל חדש, מר קומורובסקי, ומר ביטרמן שמש מורה שני. הקימו ועד פדגוגי, אשר עיבד תוכנית לימודים לכמה כיתות. לועד נבחרו מורי בית הספר התיכון, הורוביץ, שליכר ושכטר והמורים לעברית, שלמה רדליך, קומורובסקי וביטרמן.

בשנת 1929 נוסד בית ספר שני מטעם „תרבות״. מנהלו של בית הספר היה מר א. מנספלד. לימדו באותו בית ספר שרה גרוס וביטרמן. בבתי הספר, בהם למדו יותר ממאתים תלמידים, — רכשו נוסף לשפה העברית ידיעות בתולדות

בית הספר העברי עם הוועד המנהל

המנרה י. ביטרמן עם כתה מעורבת

עם ישראל, בגאוגראפיה של ארץ ישראל, בתנ״ך ובסיפרות עברית חדשה, והכל בשפה העברית. הלימודים עמדו על רמה גבוהה.
הועד הנבחר ניהל את בית הספר ודאג לו. לועד נבחרו:

ליושב ראש החבר קַרְפ, סגנו עמנואל פרידמן, מזכיר, חיים רֵינֶר, גיזבר ד״ר וילנר וחברים: הירשהורן, ד״ר גרוסמן, משה לעבל, ד״ר גלַזֶר, ד״ר שומר, ד״ר קלארר, נתן לעבל (הבן), מ. טאלֶר, ש. פוגלמן, ויסברג, אליהו־דוד רוט, יצחק נדלר ואברהם כץ. לבית הספר לא היו בעיות כספיות תודות להנהלה, שדאגה לקופה מלאה, אף קבלו תמיכה מהקהילה היהודית ומהעיריה.

עם כיבוש הסוביאטים חוסל בית הספר העיברי!
עם כיבוש הנאצים חוסלו גם דוברי העברית!

הוועד המורחב של ביה״ס העברי „תרבות״

ההנהלה — יושבים משמאל לימין: המורה מנספלד, מר קארפ ומ. פרידמן יחד עם כתת לימוד.

המורים י. ביטרמן (משמאל) ומנספלד עם קבוצת תלמידות — מאי 1930.

המורה הלפרין עם כתה בטיול ל״ג בעומר — מאי 1926.

מנחם בן שמעון כץ

בית ספר „מזרחי"

ית ספר עברי נוסף נוסד ע"י תנועת „מזרחי ובני עקיבא" והקפו היה גדול מבית הספר העברי „תרבות". למוסד זה (אם אפשר לקרא כך לכתות למוד אלה), לא היה מבנה קבע. מדי מספר שנים היו האחראים לבית הספר שוכרים מבנה או חדרים אחדים במקומות שונים בעיר, בהם היו מתנהלים הלימודים.

בהתחלה היו מלמדים בבית סמוך לבית היתומים. אחרי זה נשכרו שני חדרים בבית העם „נאציונל הויז", וכשנעשה המקום צר, נשכרה קומה עליונה בבית אלמנת פאיער ברחוב „הרכבת" (קוליובה), בה התנהלו הלימודים ב־3 כתות מקבילות עד פרוץ מלחמת העולם השניה. המורים היו מבני העיר: שמואל ארזי (טננבאום) ז"ל (נפל בכפר עציון), וולף ריכשטין (מבוגרי הסמינר בוינה), מר שלזינגר (מעיירה סמוכה נאריוב) ואחרים.

הנהלת בית הספר היתה מורכבת מנבחרי תנועת 'מזרחי־בני עקיבא' בעיר, והיא נהלה את עניני בית הספר בהתנדבות. המורים היו שכירים.

הלימודים התנהלו כל יום בשעות אחר הצהרים ובימי ראשון גם בשעות הבקר. רמת הלימודים מבחינת חומר למוד עברי היתה יותר אינטנסיבית וגבוהה בהשוואה לבית הספר „תרבות", בו הוקנו בעיקר יסודית השפה לכתות נמוכות, בו בזמן שב„מזרחי" לימדו יותר תנ"ך, דיקדוק וספרות עברית ברמה גבוהה בכתות העליונות.

מוסד זה חוסל עם פרוץ מלחמת העולם השניה, ותלמידיו היו שותפים לגורל יתר ששת המיליונים שנכחדו.

גן הילדים

בשנות השלושים נפתח בעיר גן ילדים יהודי בהנהלת גב' פלק־רייטמן. הגן נוהל בהצלחה רבה עד כי לאחר זמן קצר נעשה צר מלהכיל את הילדים שבקשו להתקבל אליו. בתחילה שכן הגן בבנין בית העם ואחר כך, כשהת־פתח, עבר לבית מיוחד ברחוב ז'זניצ־קה. נוסף על החינוך הכללי, הושם דגש על הקנית חינוך עברי־ציוני, כהכנה לבית הספר העברי.

חגיגת פורים בגן הילדים — 20.3.1932

קבוץ - הכשרה הוא חוג אנשים בודדים במגמה אחת, והיא: לשוב לחיים מקוריים עבריים על האדמה שעליה קולל העם העברי.
(נחום סוקולוב)

אויפרוף!

יאהרענלאנג האט מען אין דער יודישער וועלט גערעדט און געשריבען וועגען פראדוקטיוויזאציע און אומשיכטונג פון די יודישע מאסען, וועגען דער וויכטיגקייט איבערצוגעהען פון לופט פרנסות צו א לעבען פון מלאכה און ערליכער ארבייט. ס'זענען אפילו געווען אזעלכע וואס האבען געזעהן אין דער פיזישער שווארצער ארבייט די איינציגע רפואה צו דער אזוי אנגעווייטיגטער יודען-פראגע. איצט אבער זעען טויזענטער פון אונזער ליבער יוגענד האבען פערלאזט זייערע היימען און לעבען אונטער די שרעקליכסטע בעדינגונגען און די קבוצי-הכשרה, שטעהט די עלטערע יודישע בעפעלקערונג אין דער זייט און קוקט זיך צו גלייכגילטיג צוזאמען אויך מיט ביטול צו זייער אונטערנעמען. דאס איז א גרויסע זינד וואס מיר בעגעהן געגען אונזער בראווער און פער-צווייפעלטער יוגענד. מיר טארען נישט פערגעסען אז דער קיבוץ-הכשרה שטעלט נישט בלויז פאר א גרופע פון יונגע ארבייטס-מענשען, נור איז גלייכ-צייטיג אויך דער, וואס פרעזענטירט פאר דער נישט יודישער וועלט דעם טיפוס פונ'ם נייעם יוד, דעם ארבייטער מיט שטארקע מוסקולען און גראדען רוקען. דער חלוץ וואס ארבייט און קבוץ ווערט דורך שווארצער און קולטו-רעלער ארבייט, פיזיש און גייסטיג צוגעגרייט צום נייעם לעבען אין ארץ ישראל, און נאָר דער לעבענס-שווייגער אין די קבוצים לאזט באר פיל צו ווינשען, אין עס נישט די שולד פון די חלוצים נור אונז צו שולד, וואס מיר קומערן זיך ווייניג וועגען ווי-אזוי ... זיין א לאגגערצייט א פלוגת הכשרה אין אונזער שטאט. און ... די פילע בעמיהונג פון די חלוצים בעניצט זיך די היגע בעפעלקערונג נאך אלץ נישט מיט זייער ארבייט.

זיי געפינען זיך אין א שרעקליכען מאטער-יעלען מצב אזוי, אז עס פעהלט זיי לחם לאכל ובגד ללבש אין פשוטען זין פון די ווערטער

מיר מוזען מאכען א סוף צו דעם אונזער שרעקליכען מצב. הערט אייך נישט צו, צו די פאלשע צביעותדיגע בעלי-רחמנות וואס קענען נישט צוזוקען ווי יודישע קינדער ארבייטן שווארצע און שווערע ארבייט. הערט אייך אויך נישט צו, צו די ציניש און פראקטיש „חכמים" וואס ווילען זיך און אנדערע איינרעדען אז די ארבייט פון די חלוצים איז מינדערווערט.

געדענקט! און אייערע קינדער, ברידער און שוועסטער, וואס געפינען זיך אין אנדערע קבוצים. און ערפילט אייער מענשליכען און יודישען חוב צו די חלוצים, און בעניצט זיך תמיד מיט זייער ארבייט!

מעלדונגען וועגען ארבייט ווערען אנגענומען אויף פאלגענדע ערטער:

1. Plaga Caalucowa, Izabelówka 9,
2. Dr A. Feld, plac Sokoła 1, Telefon Nr. 61,
3. Skład mąki p. Widhopfa Tarnopolska 31.

פאר'ן הלוצ' קאמיטעט

ד"ר אריה פעלד שלמה רעליד פראפ. ט. ראטענבערג

קורס להדרכת חייטות־גברים

קיבוצי הכשרה

ם ארגון קיבוצי־ההכשרה בשנות העשרים, בהם הכינו את עצמן קבוצות נוער מכל הזרמים הציוניים לחיי שיתוף ועבודה פיסית בארץ, התגלתה בקיבוצים אלה, מצוקה כלכלית רבה. חוסר עבודה מתמיד מחד ואדישות הציבור היהודי, לספק עבודה מאידך היו בעוכריה של התנועה הקיבוצית.

קבוצות אלה בעיירתנו לא בחלו בכל עבודה פיסית החל מעבודות ניקיון, חפירות למיניהן, חיטוב עצי הסקה בבתים פרטיים וכלה בעבודה במנסרות עץ. למרות נכונותו הרבה של הנוער הזה לעבוד כל עבודה, חיבל חוסר התעסוקה הכרוני בקיום ההכשרות. מידי פעם היו מתעוררים בודדים וקבוצות ציוניות ופנו לציבור הרחב למען הספקת עבודה לקיבוצים אלה. הכרוז למעלה (אויפרוף) בשפה האידית, שהוצא בעירנו, הוא העדות למאבק זה.

בין שתי מלחמות

המצב הכלכלי

מצבם הכלכלי של יהודי בז'ז'ני היה קשה בכל הדורות ובכל הזמנים, אם כי בסוף המאה ה־19 חל שיפור קל ושינוי לטובה, אבל זה נגע רק למעטים, הרוב הוציאו את לחמם בזיעת אפם. אמת היא, שהיו כמה עשירים, והיה מעמד בינוני, אבל המוני העם לחמו קשה, עבדו ועמלו כדי להוציא את פת לחמם היומי.

בעירנו ובסביבה הקרובה לא היתה שום תעשיה, לא היו בתי חרושת, לא היו אוצרות טבע, לא היו גם מכרות. קומץ העשירים היו בעלי אחוזות, חוכרי אתוזות, בעלי טחנות קמח, סוחרי יערות, בעלי בנקים ובעלי בתים עשירים, מכובדים. הם גם היו מורי הדרך ונותני הכיוון בעניני ניהול הקהילה והקובעים בעסקי הציבור. ש.י. עגנון בסיפורו „הכנסת כלה" מתאר את אחת המשפחות המפורסמות בעירנו „גביר" העיר רפפורט. על משפחה זו סופרו סיפורים רבים, גם לי סיפור ששמעתי, ומעשה שהיה כך היה: במשפחה זו היו מספר בנות. הראשונה נשאה לבחור למדן גדול מרוסיה ממשפחת ברוצקי הידועה. זמן מה אחרי החתונה נתקף החתן, לא עליוו, במרה שחורה ונכנס לדיכאון לכל ימי חייו. כשהגיע פרקה של הבת השניה יצא גם הפעם האב בכרכרה לדרך, גם הפעם לרוסיה, להביא חתן לבת השניה. המשפחות בסביבה שלנו לא היו די עשירות ודי מכובדות למעמדו. בדרך נשבר לבעל העגלה השוט. כשהגיעו סמוך ליער עצר בעל העגלה, ירד ונכנס אל בין העצים למצוא שוט אחר. שעה ארוכה שהה ולא חזר. כשהגיע היה שוט עקום בידו. שאל אותו הגביר בתוקף ובכעס: „בשביל שוט

תחנת הקמח עם הסכר

על גדות הנהר, ברקע תחנת הקמח השרופה

עקום כזה היית צריך להכנס כל כך עמוק ליער? בשולי היער אין למצוא שוט כזה?״ ענה לו בעל העגלה בגסות וממש באותו נוסח: „ובשביל גציל המשוגע (חתנו הראשון של הגביר) היית צריך לנסוע כל כך רחוק, עד לרוסיה, אצלנו אין ,מציאה׳ כזו?״ „צדקת״, אמר הגביר, „אצבע אלוהים הראתה לי את הדרך. זה הוא רמז מן השמים״. אמר וחזר...

ביחס לכלל האוכלוסיה היהודית בעירנו היו העשירים רק אחוז קטן מאד. אחריהם, במקום השני, עורכי־דין, רופאים, יהודים בפקידות ממשלתית כמו שופטים, מורי בית הספר, בנקאים, פקידי הרכבת ואחרים, עם חלק מהסוחרים המבוססים. זה היה המעמד הבינוני, גם מספרם לא היה רב, בכל זאת רב מהראשונים ולא פחות חשוב מהם. הם נשאו בעול, הם היו הרוב בין פרנסי העיר, עסקני הציבור, הם היו נציגינו כלפי הממשל, והם היו הדוברים בשם הקהילה. הרבה מהאנשים האלה עשו עבודתם בשלימות, לשמה, לא על מנת לקבל שכר. הם עמדו בראש מוסדות צדקה, אליהם נלוו אנשים משכבות עניות, בעלי מלאכה, או סתם אנשים טובי לב, בעלי רצון לעזור לזולת. האחרונים עשו עבודתם בצנעה, במסירות, בעדינות, בהתנדבות לעזרה בסתר. למעמד השלישי משתיכים סוחרים קטנים, רוב בעלי המלאכה (מצבו של חלק קטן מהם היה טוב), שוליות בבתי מלאכה, עוזרים בבתי עסק, עובדי משק, (לרוב נשים) רוכלים למיניהם, בעלי דוכנים, בעלי עגלות, סבלים וסתם אנשים, שהוציאו את לחמם מכל עבודה, שבאה לידם. חלק גדול מהם הסתובבו בשוק, השתדלו לקנות מהאיכר העני והקטן את תוצרתו כגון: פשתן, עופות, ביצים, חמאה, גבינה ועוד... אחרי יום עבודה מסרו את הסחורה לסוחרים ברווח של כמה פרוטות.

בעלי מלאכה, כמו אחרים במעמד זה, עמלו קשה. התחילו את יום העבודה עם זריחת השמש, עבדו בלי הפסקה עד שקיעת החמה. כל זה אמור, כאשר היתה להם עבודה, וזו לא תמיד היתה. רוב בעלי המלאכה בעירנו היו יהודים: פחחים, זגגים, נגרים, אופים, סנדלרים, צבעים ועוד. באותם הימים כבר התארגנו בחברה „יד חרוצים״.

לבעלי עגלות וכרכרות היתה בשוק פינה משלהם, אליהם הצטרפו הסבלים. הם היו, כמו בכל מקום אחר, אנשי האגרוף, המגן בזמן הצורך, החזית הראשונה בזמן ההתנפלות ברחוב היהודי. רוב האנשים האלה התחתנו ביניהם והיו קרובי משפחה וקרובי בשר. ברגעי הפנאי ישבו או עמדו מסביב לעגלות, דיברו ביניהם, סיפרו על הנעשה אצלם והתיעצו בדברים, המעיקים עליהם.

סיפור קטן מאפין את האנשים האלה. בין העגלונים היה יהודי ושמו „יוקל״ וכינויו „פירר״ — המוביל, משום שעבודתו היתה להוציא אשפה מהחצרות. יהודי פשוט, קטן קומה, בעל זקן צר וארוך, אשר כל ימיו חלם להיות עשיר. שנים רבות שיחק בלוטו, ופעם אהת באמת הצליח. כל שלושת המספרים, שהוא שיחק עליהם, עלו בגורל, והוא קבל סכום כסף גדול. בבוקר, אחרי שנודע הדבר ברבים, קם רעש בעיר. שמעת?! ר׳ יוקל הגביר! הוא זכה בלוטו... עוד מדברים, והנה הוא בא... העגלונים לקחו אותו, הושיבוהו על העגלה, התקהלו מסביב לו וקראו כלפיו במקהלה: ספר! איך זה קרה?.. הוא התישב בהרגשה של „גביר״, חכם, שיודע „לשחק״, נשם עמוק, השתעל שיעול גרוני והתחיל לספר: „היה זה בליל שבת, לילה חורפי, אחרי ארוחת ערב, שכבתי לנוח מעט אחרי שבוע של עבודה קשה. נרדמתי, ויתכן, כי אפילו לא ישנתי עדין והנה מופיעה לפני דודתי ינטה, עליה השלום, ומתקרבת אלי. ראיתי אותה כאילו היא בחיים, כמו בימים, שהבאתי לה מעט אוכל, שאמי שלחה לה, והיא אומרת: „הא לך

שלושה קריצר (כסף אוסטרי — פרוטות) וקנה לך שבעה כריכים. התעוררתי, ומיד הבנתי את פשר הדבר, פיענחתי את חלומי. היא הביאה לי את ישועתי. „אבל דוד יוקל", נופל לדבריו אחד העגלונים מבין הצעירים, בחוסר סבלנות לשמוע את הסיפור עד הסוף, „בחלום מסרה לך הדודה רק שני מספרים, שלוש ושבע. מאין לקחת את המספר השלישי, שהוא עשרים ושנים?!"... „מה הוא הקושי" ענה דוד יוקל, „שלוש היה לי, שבע היה לי — שלוש פעם שבע הן עשרים ושתים!"... „איך זה", מפסיק אותו העגלון הצעיר, „שלוש פעמים שבע הן רק עשרים ואחת ולא עשרים ושתים". „מה־ה־ה־ה?" אומר דוד יוקל... ואחרי חישוב של דקות ספורות המשיך, „יכול להיות, שלפי החשבון הצדק איתך, אבל בחיים, עם החשבונות שלך, אם תהיה חכם כזה, אף פעם לא תצליח!"

כל אנשי המעמד הזה עבדו קשה, ובכל זאת חלק נכר מהם נאלץ לא פעם לקבל תמיכה. או עזרה, אם כהלוואה, או כתמיכה כספית כדי לקיים את המשפחה. היו גם עניי העיר, בלי שום הכנסה, והם מספר לא מבוטל. פרנסתם היתה כולה על שכם תושבי העיר. לא קל היה מצבם, על אף מה שנתנו להם, הייתי משתמש בפסוק מברכת המזון „אל תצריכני לידי מתנת בשר ודם". את העוני בימים ההם קשה לתאר, הם היו רעבים ללחם, פשוטו כמשמעו. היו ביניהם עניים, שהתביישו לבקש נדבה, וממש גוועו מרעב.

לכן קל להבין את ההגירה של הימים ההם, כשפתחו את השערים לעולם הרחב, — לארץ, בה שווים כל האנשים, יש לחם לכולם, עבודה לכל דיכפין, חסרות רק ידים לעבודה. ארץ רחבת ידים, ארץ עשירה, הנותנת אפשרות להרויח בכבוד את לחמך. אנשים נסעו בהמונים למצוא את עושרם באמריקה. אבל גם שם לא היו לאנשים אלה חיים קלים. בהתחלה נסעו רווקות ורווקים, אחרי כן — ראשי משפחות. האשה והילדים נשארו בכדי לאפשר לאבי המשפחה לעבוד בשקט ולהרויח את הסכום הדרוש, בכדי שיוכל להביא את יתר המשפחה אליו לאמריקה.

ככר השוק — לפני 1914

הגירה זו הביאה עמה הרבה טראגדיות משפחתיות. חלק מהבעלים, אשר היגרו, נעלמו ולא ידוע עד היום, מה קרה להם, אם מתו (ממחלה, או מעבודה קשה), או התחתנו פעם שניה בלי לתת גט לאישה הראשונה. בימים ההם קשה היה לדעת את האמת. אשה כזו נשארה כל ימי חייה עגונה, בחוסר כל, עם ילדיה, בלי פרנסה ובלי תקוה. בימים ההם לא היתה לשכת סעד, והממשלה בכלל לא דאגה לעניים, לולא העזרה ההדדית לא היו יכולים להתקיים עניי העיר. יהודים רחמנים הקימו מוסדות צדקה, רצו, עמלו, דאגו והביאו: זה פת לחם, שני — תרופה לחולה, אחר — נעליים או שמלה לכסות את הגוף. הודות לעזרה זו, על אף התנאים הקשים, גדלו הילדים, למדו מה שלמדו והגיעו למה שהגיעו, לא מתו ברעב ולא יצאו לתרבות רעה.

שינוי מוחלט לרעה ליהודי עירנו הביאו המלחמות בשנים 1914—1920. שנתים לפני פרוץ המלחמה פקד משבר פיננסי את אירופה והגיע עד עירנו. פשיטות רגל היו תופעה של יום יום, והמצב הכלכלי, אשר בלאו הכי היה קשה, נעשה נורא מיום ליום. היו שפשטו את הרגל, עזבו בסתר את העיר וברחו לאמריקה. אחרים השלימו עם המצב בתקוה לימים יותר טובים. הסיבה לזעזועים אלה היתה המתח, כשאיום מלחמה מרחף באויר.

המלחמות האלה פגעו קשה ביהודי עירנו. רוב הגברים בגיל 18—55 שרתו בצבא, חלק ניכר מהיהודים עזב את העיר וברח מערבה, ובמשך שנות המלחמה נהרס מקור פרנסתם כליל. רוב הבתים נשרפו או נפגעו מפגזים, (העיר היתה חזית במשך שנה שלימה). העיר עברה מיד ליד פעמים מספר במשך שש שנות המלחמה, וכל פעם עם החלפת השלטון ניצלו איכרי הסביבה את ההזדמנות לגזול ולבוז. היהודים, שהיו להם עוד נכסי דלא ניידי, מכרו אותם לשם מחיה, אבל הכסף שקבלו הפסיד את ערכו בין לילה.

המלחמות הסתימו, ויהודי עירנו השתדלו לשקם את חייהם בתקוה לחזור לשיווי משקל כלכלי ורוחני ואולי אף לשפר את המצב ולהגיע לחיים מסודרים. אבל חיש מהר התאכזבו והגיעו למסקנה, שההפך מזה הוא הנכון, אין עתיד ליהודי, ואין תקוה לשנות את המצב. אתאר בקיצור את המצב הכלכלי באותן השנים אצל רוב המפרנסים היהודים בעירנו.

המסחר.

הסוחרים, שחזרו הביתה, שיקמו את חנויותיהם, כל אחד לפי יכולתו. הצעירים, ששרתו בצבא, והנוער, שגדל בשנות המלחמה ולא הצליח לרכוש לו מקצוע, פנו למסחר כלמקצוע, שאיננו מחייב הכנה מוקדמת. מספר הסוחרים גדל לאין שיעור, הרבה יותר משהענף הזה היה מסוגל לפרנס. זה יצר תחרות. וכאילו לא די בזה, קם בימים האלה מתחרה חדש, יותר חזק ויותר מסוכן, כי לצדו היו השילטון והחוק (או עוות החוק, במטרה להוציא את הענף החיוני הזה מידי היהודים). המתחרה הזה — הפולני וגם האוקראי־ני — הכניס למשחק הזה גם כוח פיזי ותעמולתי, שהעמידה לרשותו הממשלה. זה נשא פרי. היו כמה סוחרים, שחיסלו את עסקיהם ועלו ארצה, (עלית גרבסקי). לצערנו, לא כולם הצליחו (מסיבות ידועות) וחזרו ממורמרים ושבורים.

בתנאים האלה נעשה המסחר מיום ליום יותר מסובך ופחות אפשרי. תודות ליזמה של שני סוחרים, אחד פולני, בשם שלוסרק, והשני יהודי, יעקב מיטלמן, התארגנו הסוחרים באיגוד הסוחרים. ב־1.5.1922, התקיימה אסיפת הסוחרים בעירנו, בה בחרו בועד בן 11 איש, בבית משפט הברי ובועדת ביקורת. החליטו לקרא לאסיפות כל שנתיים בכדי לקיים בחירות חדשות. שנה אחרי כן הצטרפו לאיגוד הסוחרים במזרח פולין.

לועד הראשון בעירנו נבחרו :

מיטלמן יעקב, יושב ראש
ואגשאל הרש, סגנו
גולדמן ברוך, סגן שני
באראן מאוריצי, מזכיר
צוקרקנדל, סגנו
טאלר יהושע, גיזבר
ריכבך ליב
הורוביץ שלמה
רוט אליהו־דוד
פוקס מאיר
רוזה ישעיהו.

חוץ מהמטרה, לשמה נוסד האיגוד, היתה להם קופה משלהם להלואות קצרות מועד, ייעוץ בענייני מסים וייעוץ בניהול ספרי חשבון.

עם כניסתם של הסובייאטים חוסל המסחר כליל ולא קם עוד.

אקדמאים במשרות ממשלתיות.

פקידות הממשלתית שרתו יהודים מעטים, רובם נשארו מימי השלטון האוסטרי. בבית המשפט היו שני שופטים יהודים: טאדניאר והורניק. שלושה מורים לימדו בבית ספר תיכון: דר. שכטר, הורוביץ ושליכר. דר. פומראנץ כיהן כרופא בעיריה, והיה גם רופא קופת חולים. דר. בכמן (לא בז׳ז׳נאי), היה רופא צבאי. חוץ מדר. בכמן היו כולם פעילים בחיים הציבוריים בעירנו.

רופאים.

זמן מלחמת העולם הראשונה וגם אחרי גמר המלחמה היה דר. פלק הרופא היהודי היחיד בעירנו. הוא נשאר פעיל כרופא העסקן עד סוף ימי חייו. הוא היה רופא מקובל מאד ברחוב היהודי, מטפל בחולים שלו ודואג להם, מסור ואחראי. בשנים בין שתי המלחמות נוספו עוד כמה רופאים יהודים: דר. שומר, מאד אהוב ומכובד בעירנו על כל תושביה, ציוני ועסקן ציבורי, הקדיש הרבה מזמנו החופשי לשיפור חיי יהודים בעירנו, טיפל בחולים עניים בלי לקבל תמורה כל שהיא. דר. פומרנץ, שעבד במשרות ממשלתיות, עסק מעט מאד בפראקטיקה פרטית. הוא היה יושב ראש בקלוב הדרמטי היהודי בעירנו. דר. קרונברג היה רק זמן קצר בבז׳ז׳ני ועבד לעיר אחרת.

בין השנים 1930—1940 נוספו עוד רופאים יהודים: דר. אריה פלד, חניך השומר הצעיר, פעיל מאד משחר נעוריו עד יומו האחרון, הרנטגנולוג היחידי בכל הסביבה, מוכשר ואחראי. דר. ואגשל (שקלאי), רופא כללי ורופא ילדים, מאד פעיל בחיי היהודים בעירנו. חוץ מהרופאים האלה היו עוד כמה רופאים, שסיימו את לימודיהם בחו״ל ולא היתה להם רשות עבודה בפולין. הם התחילו את עבודתם כרופאים רק בזמן הכיבוש הסובייטי. רופאים אלה: אריה פאליק, לילע, היבלר, לאנדאו דר. משה פריד, יוסף מאיבלום, חיים רינר, עזבו את עירנו עם גמר לימודיהם. מסר וונשטיין היגרו לאמריקה הדרומית לפני פרוץ המלחמה. לבר, רוזן, וינטר וליכטמן למדו רפואה בחו״ל וטרם סימו לימודיהם. גם שכטר לא חזר אלינו אחרי סיום לימודיו.

היו שני רופאי שיניים: דר. דינס וואנדמאיר, חוץ מכמה טכנאי שיניים. לכולם היתה רשות לקים פראקטיקה פרטית והם הרויחו את לחמם בכבוד, ומצבם היה טוב. חייב אני להוסיף כאן את דר. לעבעל, רופא ילדים, פעיל מאד בחיי היהודים בעירנו. רוב הרופאים היו פעילים גם בזמן הנאצים עד חיסול הגיטו. אחרי מלחמת העולם השניה שרדו דר. שומר ואריה פאליק, ששרתו בצבא הסו־ביאטי, ודר. ואגשאל, אחד מניצולי השואה.

רוקחים.

רוקחות נעשתה, לפי החוק החדש באותם השנים (אחרי מלחמת העולם הראשונה), למקצוע אקדמאי. החוק דרש שלוש שנות לימודים באוניברסיטה ועבודה במקצוע לכל הפחות שנה. במקצוע הזה, כמו ברפואה, היה „נומרוס קלאוזוס", ונתקבלו רק יחידים. הנוער שלנו, ששאף ללימודים האלה ולא נתקבל בגלל ההגבלות, יצא ללימודים לחו"ל. האנשים האלה לא נתקבלו לנוסטריפיקאציה אחרי גמר לימודיהם בחו"ל, ונשארו בלי רשיון עבודה. רק בזמן הסוביאטים הורשה להם לעסוק במקצוע שלהם. גם אלה, שהצליחו לגמור ולהשיג את הרשיון, לא מצאו מקום עבודה. השלטון הפולני נמנע מלתת ליהודים רשיונות לפתוח בתי מרקחת חדשים, ורוב בתי המרקחת, שהיו בידי היהודים, היו עוד מימי השלטון האוסטרי, עדות נוספת להגבלות הכלכליות כלפי היהודים.

בבז'ז'ני היו שלושה בתי מרקחת, שנים מהם היו של יהודים; בית מרקחת של פוהורילה ושני של גולדמן. חוץ מהם היו רשיונות עבודה למגס' אורנשטין ולמגס' לאופגאנג.

ואלה הם שגמרו את לימודיהם בחו"ל ולא קיבלו רשיון עבודה: גלזר, ח. חייגנבאום, נוישילר, פוגל, טוניס, רובינשטין, שווארץ, כהן ואוברלנדר. חלק מהם עזב את פולין עוד לפני המלחמה כדי לחפש עבודה במקצוע מעבר לים.

עורכי־דין.

ספר גדול של עורכי־דין מצא את מחיתם בעירנו תודות לריבוי משפטים בבית המשפט המחוזי היחיד בסביבה. רובם היו יהודים. בסוף המאה ה־19 היו 12 מתוך 14 עורכי־הדין יהודים. עד מלחמת העולם הראשונה חיו כולם בכבוד ובעושר, ורובם עסקו בצרכי ציבור. בשנים שאחרי המלחמה גדל מספרם ל־40, חוץ מעורכי הדין הפולנים והאוקראינים. זה גרם לתחרות ביניהם, והיו גם כאלה, בין הצעירים, שעמלו קשה לקיום.

הגידול בא בגלל אי קיום הגבלות בלימודים במקצוע זה ליהודים, וכל אחד, שסיים לימודיו, קבל בלי קושי רשיון עבודה. אני מונה רק חלק מהם, אלה שנשארו בזכרוני:

רביץ', נאגלר, אוברלנדר, גולדשלאג, לאנדסברג, מילך, גלזר, וילנר, קלארר, פינקל־שטין, גרוסמן, רֵיך, לופטר, פרידמן, רֵיסמן, בֵיגל, ריגר, נוימן, בלֵיברג, דוד, סלומון, גליקשטרן, נוסבאום, לבר, טראונר, בינדר, אריך ועוד...

היו עוד עורכי־דין מבני עירנו, שעברו לערים אחרות, ביניהם, פריער, ליב גלזר, ברונק פרידמן, ליפשיץ ואחרים...

חלק ניכר מעורכי־הדין בלט במקצוע שלהם וגם עסק בעניינים ציבוריים באמונה. הם היו מאד פעילים ובלתי נשכחים.

כמה מהם נרשמו בספר הזהב של ק.ק.ל. על ידי יהודי העיר על פעולתם הנאמנה ועל עבודתם המסורה.
רובם ניספו בשואה.

מהנדסים.

עטים מאד מבני הנוער שלנו למדו הנדסה, משום שידעו, שלא יקבלו שום עבודה במשרות ממשלתיות או מוניציפאליות. היו כמה מהנדסים יהודים. פיניו פריד סים בחו"ל ולא מצא מקום עבודה במקצוע שלו, עלה ארצה, וכאן עבד בעירית חיפה. מרקור סיים לימודיו, גם הוא לא קבל משרה עד פרוץ המלחמה. לנדסברג המיר דתו ונתקבל כמהנדס במשרה ממשלתית, נוישילר, הצעיר ביותר בשנים סיים רק עם פרוץ המלחמה...

הגשר על הנהר, זלוטה — ליפה

בעלי מלאכה.

צבם של בעלי המלאכה לא השתפר אחרי המלחמה, ובהרבה מקרים גם הורע. אלה, שהספיקו ללמוד מקצוע, לא מצאו עבודה, כי גם בעלי מלאכה מנוסים הוציאו בקושי את לחמם. בשביל הנוער העובד לא היה עתיד בעירנו. הם התארגנו בתנועות הנוער בתקוה לעלות לישראל. לצערנו, היתה העליה באותם השנים מאד מוגבלת, והיה עליהם לחכות שנים להתר כניסה. אלה שמהם, שהצליחו לעלות, ניצלו מציפורני הנאצים ונמצאים כאן עמנו. לא אשכח את הנוער הזה, מלא המרץ, הרצון הטוב וכוח היצירה, שאבד לנו ולא הגיע למחוז החפץ. חלק קטן מצא מקלט בארצות דרום אמריקה.

מלחמת העולם השניה

ערב פרוץ מלחמת העולם השניה

בתקופה שבין מלחמת העולם הראשונה והשניה התערער מאד מצבם הכלכלי של יהודי פולין. הפולנים ואצלנו בגליציה המזרחית גם האוקראינים החליטו לגזול מהיהודים את הבסיס הכלכלי שלהם, את מקורות מחייתם, ואף ממשו החלטתם. הממשלה הפולנית גם היא באה לקראתם ולעזרתם בחוקקה חוקים שונים, בהם לא יכלו היהודים לעמוד. מצד אחד הטילה מיסים גבוהים, מעל למגיע, שהביאו את היהודים עד פשיטת רגל, ומצד שני לא אפשרה ליהודים להתקדם במקצועות חופשיים (נומרוס קלאוזוס, נומרוס נולוס). בחוקים מסוימים שמה לה הממשלה הפולנית מטרה — להרגיז את היהודים ולהתנקם בהם, למשל הדיון הממושך בסיים הפולני על השחיטה הריטואלית. באוירה זו של התחרות ומלחמה נגד היהודים, לשמה או לא לשמה, רבתה מיום ליום השנאה של האוכלוסיה הלא יהודית. האוירה נעשתה יותר ויותר מחושמלת, עד אשר די היה בזיק קטן כדי לגרום שריפה גדולה. ואמנם, כבר לפני המלחמה היו בסביבה שלנו מספר התנפלויות ונרצחו כמה משפחות יהודיות.

בפלך שלנו היה מצבם של היהודים קשה מאד. האוכלוסיה ברובה היתה אוקראינית. הכפריים (האכרים) היו אוקראינים, וגם בערים היה חלק ניכר מהאינטליגנציה אוקראיני. ממשלת פולין השתדלה „לתקן" את המצב והביאה מפלך מזובשה אכרים פולנים — לאומנים מובהקים ואנטישמיים, שהשתדלו לדכא את ההתעוררות הלאומית של האוקראינים, אשר התגברה מיום ליום. כתוצאה מההשפעה החיצונית (גרמניה) ומההשפעה הפנימית (האינטליגנציה האוקראינית הלאומית) באו שני הצדדים היריבים לא אחת בשנים האחרונות לתגרות ידים, לשפיכת דמים, להצתה ולרצח. הקורבן העיקרי במלחמה זו, השעיר לעזאזל, היו היהודים. הם סבלו וספגו מכות משני הצדדים כאחד. גם הפולנים וגם האוקראינים לא שכחו בכל הזדמנות לפגוע קודם כל ביהודים. משפחות יהודיות רבות נפגעו קשה בימים אלה ברכוש ובנפש. אל הרקע הכלכלי והחברתי הזה של יהודי פולין בכלל ויהודי עירנו בפרט נוסף עוד הרקע הפוליטי של העולם כולו. האוירה המלחמתית הורגשה בפולין כבר מאז שנת 1933 — מאז עלותו של היטלר לשלטון. זכורים לנו היטב חוקי נירנברג, גזילת רכוש יהודי, ליל הבדולח, גירוש יהודים מגרמניה (כולל אוסטריה), סגירת הגבולות של מדינות אחרות בפני פליטים יהודים, „ועידת אויון" והחלטותיה, וכל זה — לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

תחילת המלחמה.

זמן רב לפני פרוץ המלחמה היתה מורגשת בעירנו אוירה מלחמתית. גרמו לזו הפליטים הרבים, שגורשו מגרמניה לפולין. הגרמנים הוציאו אותם מחוץ לגבול, משום שבעבר היו נתינים של מדינה זו. גם בעירנו היו פליטים מאוסטריה ומגרמניה. ידענו אמנם, שהיום יבוא, אבל כאשר בא, פגע בנו קשה וממש גרם להלם. לא היינו מוכנים למלחמה לא מבחינה פיזית ולא מבחינה נפשית. אמנם

שמענו בראדיו וקראנו בעיתונים על המלחמה המתקרבת ובאה, אך בכל זאת חי כל אחד מאיתנו את חיי היום־יום שלו, כאילו כל זה אינו נוגע לו. היינו כחולמים, כאשר העירה אותנו האזעקה הראשונה משנתנו. המחנק המלחמתי גדל משעה לשעה. כבר ביום הראשון של המלחמה הרגשנו, עד כמה לא היינו מוכנים, תפסה אותנו בהלה, והאויב ניצל עובדה זו. אנשים שלנו באו להתגיס, אך התברר, שמחסני הצבא היו ריקים: לא מדים, לא רובים ולא אספקה.

„שבו בבית", ענו לנו, כשבאנו להתגייס. הערבוביה ואי הסדר רבו משעה לשעה. כל מספר דקות היתה אזעקה. לימדו אותנו, שכל אדם צריך להודיע לאחרים על התקרבות מטוסי אויב על ידי צילצול בפעמונים, שריקות וצעקות. הרעש בגלל זה היה כה גדול, עד כי אנשים התבלבלו ולא ידעו, מה לעשות. קריאות האזעקה הגיעו עד לב השמים, והאנשים רצו בלי דעת אנה. למזלנו לא סבלנו אותה תקופה מהפצצות העיר, ולא היו אבידות בנפש.

כבר בימים הראשונים של המלחמה התחיל פנוי לכיוון מזרח במכוניות משא או בעגלות עם מטען. אחרי ימים מספר ברחו גם אנשי הפקידות הגבוהה והקצי־נים, שעזבו את המערכה, בכיוון הגבול הרומני—רוסי. הדרכים — כרגיל במקרים כאלה, היו סתומות מרוב אנשים וכלי רכב, ונגרמו תאונות רבות. נוסף לכך גרמו ההפצצות של חיל האויר הגרמני אבידות קשות. פצועים רבים נשארו בדרך, וחלקם הגיע לעירנו. הגשנו להם עזרה, עד כמה שהיה ביכולתנו. עבדנו יומם ולילה בלא לחוש עייפות, כל אחד מאיתנו רצה להקל במשהו את המצב, לעזור, לקחת חלק במערכה, אף שידענו, כי הכל אבוד.

את חוסר הסדר ראינו גם בהשגת מזון. באזור שלנו היה תמיד עודף רב של מזון. אזורנו היה ראשון ביצוא של חמאה, של גבינות, של ביצים ושל תבואה. אבל כבר בימים הראשונים של המלחמה נעלם הכל: לא לחם, לא גבינה, לא בשר ולא ביצים. התחיל שוק חליפין, והכסף — אבד ערכו.

יומים לאחר פרוץ המלחמה הודיעה בריטניה על כניסתה למלחמה נגד גרמניה, ויום לאחר מכן שמענו ברדיו גם על החלטתה של צרפת להצטרף למלחמה נגד גרמניה, אך בשבילנו היה זה מאוחר מדי. לנו, ליהודים, לא יכלה עוד עובדה זו לעזור במאומה.

קשה לתאר במילים את ימי המלחמה, את הנסיגה, את הבהלה ואת הפחד, את האזעקות ואת אי הסדר, ועל כלם — היאוש : לא היה מה לעשות. חלק מהנוער שלנו, ששרת בצבא, הגיע במשך הזמן עם יתר הצבא הפולני לשבי הגרמני או הסוביאטי, וחלק קטן מאנשינו, אזרחים, הטפיקו לברוח לגבול רומניה. שני אוטובוסים יצאו מעירנו עם אנשים (גברים) לכיוון מזרח, ביניהם היו: דר. וילנר, דר. ריסמן ויבדל לחיים ארוכים שופט יוסף נוימן. חלק מהם חזר מאמצע הדרך, חלק נפל בשבי הסוביאטי, ורק חלק קטן עבר לרומניה והציל את חייו.

ביום ראשון בבקר, ב־17.9.39, שמענו ברדיו, שהסוביאטים חצו את גבול פולין. ידיעה זו עברה במהירות מפה לאוזן. בתחילה לא האמנו, אבל בצהרים כבר היה ידוע לכל, שאמנם כן הוא. הישועה באה ממזרח. ראינו פתח הצלה עבורנו. הטנקים הסוביאטיים נכנסו לעירנו רק ביום ד' 20.9.39, בשעה 11, מכיוון אדמובקה, (הם לא התעכבו, אלא המשיכו לנוע לכיוון רוהטין). בחיפזון התכנסו בעיריה מספר אזרחים פולנים, אוקראינים ויהודים כדי לקבל את פני האורחים ולברכם, אולם הם לא התעכבו אף לרגע והמשיכו לנסוע, בלי לשים לב למשלחת.

הרושם הראשון מהצבא הסוביאטי עורר הסתייגות רבה, העוני נשקף מפניהם ומלבושם. אך מכיוון שלא ידענו אז, שכניסת הצבא הסוביאטי תהיה זמנית בלבד, וכי האסון עוד יבוא על עירנו ועל אנשינו, הרגשנו הקלה. היינו בטוחים, כי האסון הגדול חלף, וכי נצלנו מהשלטון הנאצי.

שלטון הסוביאטים.

אחרי שחלפו הטנקים הראשונים, באו בעקבותיהם הצבא, אנשי המפלגה והפקי־דים. בין לילה פרצה מהפיכה בחיינו, מהפיכה שקטה, ללא שפיכות דמים. לפתע עשינו תפנית של מאה ושמונים מעלות, ראינו את הגשמת האימרה „עליונים למטה ותחתונים למעלה". ראשית, הוציאו מבתי הסוהר את כל האסירים הפוליטיים. באנשים האלה השתמשו ליסד את השלטון. ניצלו אותם לכל מיני עבודות בלתי חוקיות, הוציאו מהם את כל הידיעות הדרושות להם — מידע על כל אדם ואדם. על מי ניתן לסמוך, את מי יש לסלק. הסוביאטים חילקו באופן זמני את המשרות בין הקומוניסטים המקומיים — מי במשרה גבוהה, כמו ראש העיר, ומי במשרה נמוכה. הקומוניסטים גם המליצו לפני הסוביאטים על אנשים בלתי מפלגתיים, שאפשר לתת בהם אמון.

הקומוניסטים המקומיים, שהחוקים הסוביאטים נעלמו מעיניהם, עשו את מלאכתם של הסוביאטים: נתנו קונטריבוציות, הטילו מסים ומכסים על הרבה סוחרים, לקחו מהם חלק מהרכוש, גזלו מהם בתים, רהיטים וכד'. אך בתקופה יותר מאוחרת באו פקידים רוסיים, סלקו את הקומוניסטים המקומיים, קבלו את משרותיהם והכניסו לאט לאט שלטון סוביאטי ממשי. בימים הראשונים חשבו אנשינו לחזור לחיים נורמליים, כפי שהיה לפני המלחמה; חנונים פתחו את חנויותיהם, בעלי מקצוע החלו לעבוד איש איש במקצועו, אבל במהרה התבררה המציאות, נודעה האמת.

הרוסים היו צרכנים טובים. הם חיסלו במהירות את כל הניתן לקניה. הכסף — אבד ערכו; סחורה חדשה לא היה מאין להביא. תוך ימים ספורים נתרוקנו החנויות ונסגרו כליל. גם האכרים הפסיקו להביא העירה מתוצרתם, ובעקיפין התחיל מסחר חליפין. קשה היה להשיג לחם, שלא לדבר על חמאה, ביצים ובשר. אפילו ירקות לא מכרו בכסף. האכר כבר הרגיש, כי במשטר זה הוא לא ירויח, כי כבר מראשית הכבוש דרשו ממנו למסור לשלטון חלק ניכר מתוצרתו, וכל זאת כמקדמה. מאחר שהדורשים למען השלטון היו הקומוניסטים המקומיים, והם היו לרוב יהודים, הפכה השנאה לקומוניסטים (קריא ליהודים), לטינה ולשנאה נגד כלל היהודים.

תוך זמן קצר נשתנו פני העיר. המסחר נפסק, החנויות נסגרו. אכרים כמעט לא בקרו בעיר. שלטו מחסור ודכאון וריצה אחרי יום עבודה. בינתיים גדלה האוכלו־סיה בעיר מיום ליום. זרם פליטים נהר מכיוון מערב, מפולין, אלה שהצליחו לעבור את הגבול.

מצד מזרח, מרוסיה, באו הפקידים עם משפחותיהם. מהערים הסמוכות כגון זלוצוב וטארנופול באו אלפי אנשים, אשר מסיבות שונות פחדו או שנאסר עליהם להתגורר בעריהם. לחלק מהם היו אמנם אמצעים למחיה, אבל חלקם הגדול באו חסרי כל.

העיר גדלה מאוכלוסיה בת שלושה עשר אלף לאוכלוסיה בת שלושים וחמישה אלף, ובהם כשנים עשר אלף יהודים. (לעומת שלושת אלפים יהודים מקומיים). בעיתם הראשונה של הפליטים היהודים היתה דיור. היו שלקחו חנויות והתקינו אותן למקומות דיור, אך רובם התגוררו אצל האוכלוסיה הלא יהודית בפרברי העיר, לאחר ששילמו הון תועפות. אחרים נכנסו לגור בבית הכנסת הגדול, בבתי המדרש ובבתי התפילה האחרים. מובן מאליו, שבצפיפות מעין זו ובתנאי העוני היו הרבה חולים. הם לא זכו לעזרה כלשהי מהשלטונות. יהודי המקום אמנם עשו כל מאמץ להגיש עזרה, אבל לאור העוני הגדול לא הורגשה עזרתם. בעיה שניה היתה השגת מזון. כאמור, היו החנויות סגורות, האכרים נמנעו ממכירת תוצרתם, והמחירים האמירו. המקומיים האשימו את הפליטים, שבגללם התיקר הכל, והפליטים מצדם חשבו את המקומיים לאנשים רעים.

נוסד בעיר ועד למען הפליטים, וכל זאת בסתר, מאחר שהסוביאטים אסרו קיומן של אגודות, אפילו הן למטרות צדקה. בשלהי הקיץ יצאו אבי ז״ל ועוד שני יהודים בשליחות, שבוצעה בסודיות רבה, לערים אחרות לאסוף כספים בשביל הפליטים. התרומות היו ניכרות, אבל „אין הקומץ משביע את הארי״.

במשך הזמן חזר חלק מהפליטים לצד הגרמני, הרוב מצא את מקומו ואת מחייתו יחד איתנו, השאר הוצאו בלילות מבתיהם (אלה שנרשמו לחזור לגרמניה) והובאו לסיביר יחד עם עוד אנשים מקומיים, ביניהם פולנים, אוקראינים ויהודים מקומיים.

ב־1939 נערכו בחירות במזרח גליציה, היה זה משאל עם, שבא לקבוע את עתידו של חבל ארץ זה. נבחרו נציגים, מכל עיר נציג אחד או שני נציגים, לועידה, שהתקיימה בעיר לבוב. בועידה זו הוחלט לבקש מ„בטיושקה״ סטאלין, שיואיל לקבל אותנו תחת חסותו, ובהזדמנות זו הודו לו על ש„פדה״ אותנו מהשעבוד הפולני.

בחורף אותה שנה הודיעו לנו על הסכמתו של סטאלין לצרף אותנו למשפחה הגדולה של הסוביאטים. אז יצאה פקודה, שכל אדם חייב להוציא תעודת זהות לעדות, שהוא אזרח סוביאטי. מי שלא רצה בתעודה זו, היה צריך למלא טופס מדויק, לאן הוא רוצה לעבור, ולציין את הכתובת המדוייקת שלו כעת. את כל אלה, שנרשמו כפליטים ורצו לחזור מערבה, העבירו בחודשים הקרובים לסיביר וצרפו אליהם גם חלק מאלה, אשר בתעודות הזהות שלהם היה „פאראגרף״־סעיף (הסבר בהמשך), אבל בתעודת זהות גרידא לא היה עוד די כדי למנוע העברת תושב העיר למקום אחר. כל אחד היה חייב לעבוד ולהשתדל לעבוד במקום קבוע, ולא היו יכולים להוציא אותו לעבודה לעיר אחרת (לדונבס, למכרות פחם וכו׳.)

האוכלוסיה היהודית בעירנו היתה מחולקת למספר קטגוריות: בעלי מקצועות חופשיים כגון: עורכי דין, שופטים, מורים, רופאים וכו׳ — בעלי מלאכה; סנדלרים, מסגרים, נגרים, זגגים, צבעים וכו׳, אבל הרוב היו סוחרים, בעלי עסק, רוכלים ואנשים בלי שום מקצוע. האחרונים וחלק מבעלי המקצועות החופשיים נאלצו לשנות את משלח ידם ולחפש עבודה אחרת, לפעמים עבודה פיזית. אבל אצל כולם התחולל שינוי רדיקלי. רופאים, רוקחים, מורים ומהנדסים נעשו עובדים ממשלתיים, ללא זכות לעבוד באופן פרטי. בעלי מלאכה התארגנו בקואופרטיבים, כשלהם מנהל, מנהל חשבונות, מזכיר ועובדי משק. גם עורכי דין התארגנו, לפי הוראות מלמעלה, בקואופרטיב, אליו נתקבלו רק מספר מוגבל של עורכי דין, כשלכל אחד ואחד ניתנה הסכמת המפלגה. חלק גדול מהאינטליגנציה תפס מקומות עבודה כמנהלי חשבונות, כמזכירים או כמרכזי עבודה. אמנם

היו הרבה מקומות עבודה, אולם בכל זאת חלק ניכר מהאנשים נשאר ללא עבודה. חלק מהסוחרים השתדל ליצור מקום עבודה, — הם יסדו מכספם בתי חרושת בזעיר אנפין, גם הם בצורה קואופרטיבית, כדי לקבל כיסוי — כרטיס עבודה, בעבודה קבועה.

כל אדם היה חייב לשאת תעודת זיהוי, בה צוינו מקום מגורים, מקום עבודה ואצל אחדים גם „סעיף", סימן הכר (אם היה פגם או כתם כלשהו לאדם בעבר או בהוה). את התעודה קבלו לכל היותר לחמש שנים, ואלה, שהיה להם „סעיף" בתעודה, קבלו אותה לשנה אחת או אפילו רק לחודש. אחרי הזמן הקצוב היה על האדם לחדש את התעודה. לכל אדם היה כרטיס אישי ב־נ.ק.ו.ד., בו היתה כתובת מדוייקת והביוגרפיה שלו ושל ההורים והסבים וגם פרטים על יתר בני המשפחה. בשעת הצורך, ושום אדם לא ידע, מתי זה יקרה ומדוע, היו מוציאים את הכרטיס שלו, מזמינים אותו, תמיד אחרי חצות, ומזכירים לו את חטאי הנעורים שלו (כגון היותו ציוני).

אין באפשרותי לתאר את החיים בימי השלטון הסוביאטי לכל פרטיהם, ברצוני לתת רק תאור מקוצר על חיי בני עירנו באותה תקופה.

החיים עם הסוביאטים לא היו קלים. היו אנשים, אשר לפי פקודה הוצרכו להופיע אחת לשבוע או אחת לשבועיים בלילה, אחרי חצות, תחת שם בדוי, ל־נ.ק.ו.ד. ולמסור שם במפורט את אשר ראו או שמעו במשך השבועיים במקום מגוריהם ובמקום עבודתם מפי מכירים וידידים. בכל מקום עבודה היו מספר אנשים כאלה (המלשינים), כשאיש לא ידע על קיום רעהו. מנהל העבודה היה צריך להשגיח בשבע עינים ולהודיע לממונים עליו על כל סטיה קלה מצד העובד. הממונים היו הפוליטרוק, שמונה על ידי מזכיר המפלגה, מזכיר המפלגה בעצמו, פרוקורור או איש ה־נ.ק.ו.ד. לכל מקום עבודה היה' מצורף פוליטרוק, שהיה אחראי מטעם המפלגה לאותו סקטור. מתפקידו היה לנהל שיחות אידיאולוגיות, ללמד את החוקה ואת כתבי סטאלין ולנין, והעיקר — „לבחון כליות ולב", לבדוק את נאמנותו ואת יחסו של כל עובד, ובפרט של ההנהלה, לשלטון החדש.

בכל מקום עבודה היתה „פינה אדומה" — מקום „קדוש" — בה היו תמונותיהם של ארבעת הגדולים: מרקס, אנגלס, לנין וסטאלין. בכל מקום עבודה היו מקיימים אחת לשבוע אסיפת עובדים. דברו על העבודה, שפור העבודה, והושמעו דברי שבח או דברי גינוי לעובדים. לעבודה היו צריכים להגיע בדיקנות. כל איחור של שלוש עד חמש דקות בפעם הראשונה או השניה היה גורם לגינוי רשמי באסיפת העובדים. אחרי איחור שלישי היו מוסרים את המאחר לבית המשפט, והעונש היה משלושה עד ששה חודשי עבודת כפיה וניכוי של 35% ממשכורתו. כך נהגו גם באיחור של עשרים דקה, אפילו בפעם הראשונה. ואם היה האדם מאחר בתקופת ריצוי העונש, היו שופטים אותו לחמש עד עשר שנות מאסר עם העברה לסיביר.

העבודה עצמה לא היתה קשה, אבל האחריות היתה לא רק בענין עבודתך שלך, אלא גם ביחס לעבודת אחרים, אם ידעת ולא הודעת בזמן פרט „מרשיע" כלשהו לממונים או לפרוקורור או ל־נ.ק.ו.ד.. באוירה זו החלו לחשוד זה בזה ולפחד אדם מחברו. לא ידעת עם מי אתה מדבר, על אף שהיכרת אותו מזמן, אף כי היית חבר עם אדם מסוים עד פרוץ המלחמה, לא ידעת, מה טיבו של אדם זה היום. לאט לאט ובקושי התרגלנו לחיים החדשים האלה. החיים החברתיים והתרבותיים נפסקו כליל. האנשים נפגשו רק בעבודה או באסיפות, באוירה של חשדנות ושל הסתיגות. בתי הכנסת היו מלאים פליטים, ותפילה בציבור נעשתה

בסתר, במקומות פרטיים. בתי ספר לילדים עד גיל שתים עשרה נפתחו לכל האוכלוסיה ללא תשלום. בתחילה היה גם בית ספר, בו היתה שפת הלימוד אידיש, אבל לאחר שנת הלימודים הראשונה נסגר.

הספריה נסגרה, הספרים שלנו נעלמו. אסור היה לשאול על הספרים. כך גם לגבי החיים התרבותיים שלנו. לא נשאר זכר מן החוג הדרמטי, מקבוצת הכדורגל, שלא לדבר על פעולה של קבוצות נוער. החיים אצלנו החלו להיות כמו ברוסיה. על האדם נאסר בעצם לחשוב, כיון שחושבים בשבילו הממונים עליו והיושבים „למעלה". הכל לפי הפקודה, לפי תכנית מראש, לפי הכתוב והמוכן בשבילך. אתה היית רק בורג קטן במכונה הגדולה. אין לעמוד באמצע, להרהר או לשאול, למדנו לשתוק. השפה השלטת היתה רוסית ועל ידה האוקראינית. השרות הרפואי היה ללא תשלום עבור כל האוכלוסיה. היתה פוליקליניקה — מרפאה גדולה בשביל כל העיר והסביבה. בית חולים לשרות כולם פעל חינם.

אנו היינו קשורים למחוז טארנופול, והמחוז קבל הוראות מקייב. קבלנו מספר רופאים ואחיות מרוסיה, בכל זאת היה מחסור באחיות, וקיימנו קורסים לאחיות מעשיות על יד בית החולים. חלק מהאחיות האלה נשאר בחיים תודות לעובדה, שהן התגייסו לצבא הסוביאטי בהתחלת המלחמה, (חלקן נמצאות כיום בארץ). בית המשפט היה בידיהם של הסוביאטים, שעה שהצד הבטחוני היה נתון בידי ה־נ.ק.ו.ד., ואנו כולנו היינו תחת השגחתה ותחת ניהולה של המפלגה בראשות מזכיר ראשון ומזכיר שני. את הקומוניסטים שלנו לא צרפו למפלגה, משום שהסוביאטים לא נתנו בהם אמון. מה גם שבכדי להיות חבר במפלגה היה עליך להיות „מועמד" במשך חמש שנים. חלק מהקומוניסטים המקומיים נכלא תיכף לבואם של הסוביאטים. חבריהם לתנועה הלשינו עליהם, כי הם טרוצקיסטים. מאז לא שמענו עליהם ולא ראינו אותם. בין האנשים שלנו הבלתי מפלגתיים נאסר דר. פומרנץ, אך אחרי שלושה חודשי מאסר שחררוהו.

המצב הכלכלי היה קשה מאד, כפי שציינתי לעיל. המשכורת היתה קטנה ביותר והספיקה רק ללחם, עם יתרה קטנה, אבל את הלחם היה קשה להשיג. לפעמים היו מחלקים סוכר או מצרך אחר בחנויות. הסוביאטים היו נגד תורים, כי תור זה ביטוי של „חוסר", וזה קיים רק במדינות קאפיטליסטיות. האמת היא, שהשלטון הסוביאטי רצה למנוע הוצרותם של תורים כדי שאנשים לא יבזבזו את זמנם היקר. היו מודיעים באופן פתאומי על מציאותו של מצרך מסוים בחנויות. התוצאה היתה התנפלות על החנות, ובמשך דקות מספר רוקנו את כל מה שהיה, ולא היה הרבה. חלק הארי ממה שסופק הוסתר, ומכרו אותו אח"כ בשוק השחור.

הקואופרטיבים של בעלי המלאכה עסקו בתיקונים, עבודות חדשות כמעט ולא היו בגלל חוסר חומרי גלם, אבל היו גם כאלה, שהיתה להם הרבה עבודה; למשל לנגרים. עץ לעבודה עוד היה במחסנים, והם עבדו בשביל הממשלה ועשו ריהוט לבתי הספר ולמשרדים. בסביבה שלנו היו יערות, אבל עץ להסקה היה קשה להשיג. האכרים לא רצו לעבוד ביער, ואם עשו זאת, היה הדבר תחת לחץ ואיומים. אף לא היה במה להעביר את העצים מהיער העירה. הכל היה ממשלתי ובקיץ היו צריכים לדאוג במשרדים מיוחדים לאספקת העץ, אך בדרך כלל אף פעם לא הגיע העץ בזמן. כסף מזומן לא היה בכלל, כל התשלומים נעשו באמצעות המחאות דרך הבנק הממלכתי. בתי מרקחת היו ממשלתיים, התרופות נתנו חינם, אך קשה היה להשיגן. מכשירים עבור הפוליקליניקה ובתי החולים היינו צריכים להזמין, ואף פעם לא הספקנו לקנות לפני סוף השנה (לא היו במחסן), אך מאחר שהיה צורך להוציא את הכסף המיועד למכשירים לפני סוף שנת

הכספים, קנינו מה שהיה ולא מה שנחוץ.

הגברים מגיל 18 עד 50 היו חייבים בגיוס. חלק ניכר מהנוער שלנו התגייס לצבא לפני פרוץ המלחמה (לצבא הסדיר) ואחרים בימים הראשונים למלחמה. בחלקם נפלו בקרב או הלכו בשבי, חלק קטן מהם נשאר בחיים.

בחורף 1939 פרצה מלחמה בין רוסיה לפינלנד. המלחמה נמשכה מספר חודשים. חוץ מאסיפות, בהן הובעו דרישות מצידנו, מצד הפועלים, לממשלה (לפי פקודה מלמעלה), שתביא אותנו לניצחון על פינלנד, לא הרגשנו במיוחד את המצב המלחמתי. בכל זאת היתה הרגשתנו, שלא הכל כשורה אצלנו. הרגשנו באוירת המתח ואי האמון בין הסוביאטים והגרמנים. בחורף היו חלופין בין הגרמנים, שגרו במדינת הסוביאטית, ובין הסוביאטים, שגרו בשטחים גרמניים. בקור הגדול ביותר הוציאו את האנשים והעבירום מעבר לגבול. ההעברות היו בשני הכיוונים.
פעמיים בשנה נתקיימו חגיגות רשמיות. באחד במאי ובשבעה בנובמבר — יום המהפכה. חג זה נמשך שלושה ימים: ערב חג, החג עצמו ולמחרתו. בימים אלה, כבימי הבחירות, מכרו סוכריות ומשקאות לא הרחק ממרכז החגיגה.
באוירה זו ובמשטר זה עברו עלינו חורף, קיץ וחורף נוסף. התרגלנו לחיים אלה, כאילו נולדנו בהם, חיים מלאים חרדה ופחד. הפחד והסכנה גדלו ביחס למשרה. ככל שהמשרה היתה חשובה יותר, כך גדל הסיכון, וכשארע לך משהו, לא היה לך לא ידיד ולא חבר. אדרבא, כל אחד התרחק ממך, להראות לשלטונות, שאין לו כל עסק אתך. אחד הפקידים הגבוהים של ה־נ.ק.ו.ד. יעץ לי פעם, לאחר שטיפלתי בו, אם אתה אינך רוצה צרות, אל תספר לאשתך אף מילה, קל וחומר לאנשים אחרים. עליך לשתוק ולא להוציא אפילו הגה. ובכל זאת, אדם לא ידע אף פעם, מי ירצה לנקום בו וילשין עליו.

באחד במאי 1941 היה מצעד צבאי לכבוד החג, ואז העבירו מפה לאוזן ידיעה, שנשמעה ברדיו, דווחו על ארבע דיביזיות גרמניות, שנכנסו לפינלנד. ידענו, שהמלחמה עם הגרמנים היא בלתי נמנעת, היא מתקרבת ובאה, ואין בידנו שום אמצעים להתגונן או להימלט מפני האסון המתקרב. לא יכולנו אפילו להכין מזון לשעת הצורך. ידענו רק, שאם תפרוץ המלחמה, אנו נאבד. לא האמנו, שרוסיה תעמוד במלחמה.

והמלחמה פרצה! פרצה ביתר עוז משסברנו, ביתר מהירות, ביתר שאת וביתר אכזריות. גם הפעם פרצה המלחמה בפתאומיות. בליל ה־22.6.41 בשעה 02,30 לפנות בקר החלו לפעול מפציצים גרמניים נגד ערים ונגד שדות תעופה וגרמו הרס רב. היה זה בלילה שבין מוצ״ש ליום ראשון. מוקדם בבקר שמענו ברדיו על המתרחש. הידיעות הראשונות היו מאכזבות. היאוש והבהלה פרצו בעוז לא פחות מאשר בפעם הראשונה.

עירנו סבלה כבר בשבוע הראשון אבידות רבות בגוף, בנפש וברכוש. לפני שכבשו הגרמנים את העיר, התגייס חלק מהנוער שלנו לצבא הסוביאטי. גם רופאים ואחיות התגייסו לצבא. חלק מהיהודים, שהיו פעילים בחיי העיר בתקופת שלטון הסו־ביאטים, ברחו, מי ברגל ומי ברכבת או בעגלות — מזרחה לרוסיה. הרוב הגדול נשאר. הגרמנים התקדמו בכל החזיתות. הנסיגה היתה הפעם יותר מסודרת, בלי צעקות. לסוביאטים היה גם לאן לברוח.

בשבת, ב־28.6, בין השעות 4.30 ו־5,00 אחה״צ התקרבו שני מטוסים, הנמיכו לטוס וחגו פעמיים מעל העיר. לא עלה בדעתנו, שהם באו להפציץ את העיר. טרם עמדנו על טיבם, זרקו מספר פצצות, ביניהן גם פצצות תבערה. הפצצה

הראשונה הרסה את בית העובד הפולני. יתר הפצצות נזרקו על הרובע היהודי ברחוב זבוז׳ובה, נהרסו בתים, והיו הרבה קרבנות. בו בזמן פרצו דליקות במקומות נוספים בעיר. היתה זו ההפצצה הראשונה, והיא גרמה בהלה. אנשים התבלבלו, רצו ברחובות כל אחד בכיוון אחר, בלי סדר ובלי תכנית. רק מעטים — ברובם בני משפחות של הנפגעים, החלו לפנות את ההריסות ולחפש אחרי ניצולים.
בין הבתים ההרוסים היה גם בית הורי. במשך דקות ספורות התחלנו לסלק את ההריסות והצלחנו לחלץ שמונה איש חיים. השעה התקרבה ל־8 בערב. הצבא הסוביאטי דרש מאיתנו לפנות את המקום ולהכנס לבתים, בהכריזו על עוצר משעה 8 בערב עד 5 בבקר. חזרנו לעבודת ההצלה רק בשעה חמש בבוקר. אחרי מאמץ גדול הוצאנו מההריסות את הגופות של בני משפחתי עם עוד גופות והבאנו אותן עטופות בסדינים לבית הקברות.

במו ידינו חפרנו קברים, ובעצמנו עשינו איתם חסד אחרון, חסד של אמת. במשך כל אותו הזמן חגו מפציצים גרמניים על העיר וזרקו פצצות על הרובע היהודי. לפנות ערב היתה הפוגה קצרה, אך לאחר שעתיים חזרו ביתר שאת ומרץ והמשיכו להפציץ במשך כל אותו לילה את העיר ובעיקר את הרובע היהודי. אנשים, שברחו לשדות מסביב לעיר, אף הם סבלו פגיעות רבות, אם כי לא היו הרוגים ביניהם. בעיר עצמה היה חורבן.

הסוביאטים עזבו את העיר ב־30.6. וביום שלישי בשבוע, ב־1.7.41, נכנסו הגרמנים לעירנו. בתחילה רוכבי אופנועים, אחריהם הטנקים. העיר נכבשה ללא התנגדות, רק על הסכר על יד האגם התנהל קרב קצר, בו נהרגו כמה גרמנים.

„זר מתנות"-1936

תרבות והווי

ד״ר אליעזר שקלאי

החוג הדרמטי — „יידישע קונסט״

את ראשית ההצגות בעירנו יש לראות ב„פורים־שפילער״, אשר הציגו לפני בעלי בתים כדי לשעשע אותם פעם בשנה, בפורים. הצגות ממשיות התחילו רק בסוף המאה ה־19, עם ההתפשטות ההשכלה. אז באו להקות מערים יותר גדולות והציגו לפני הקהל באולם. האולם הראשון להצגות היה בבית דר. רביץ. ההצגות היו בשפת אידיש. לא עברו שנים, ואנשי עירנו ייסדו להקה מקומית, וכפי ששופר, די מוצלחת. גם מורי בית הספר העברי השתדלו להעלות על הבמה מחזות בשפה העברית, ומחוסר מחזות כאלה, תרגמו משפות לועזיות לעברית. השתתפו בהצגות תלמידי בית הספר ומבוגרים מתנועות הנוער. כל ההצגות האלה היו מבוימות על ידי כוחות מקומיים. פעיל בהצגות האלה, בין אחרים, היה ביאלר, גיסו של שלמה רדליך.

מזמן לזמן ביקרה בעירנו אחת הלהקות הקבועות, שנדדו מעיר לעיר. באותן השנים היו כבר שני אולמות. אחד גדול ומפואר, היה בו גם קולנוע „סוקול״, אולם זה היה שייך לפולנים, והשני „בויאן״, היה קטן מהראשון ויותר פרימיטיבי, הוא היה שייך לרותנים. העלו על הבמה מחזות של גולדפדן: „המכשפה״, „שני קוני למל״, „שולמית״, „בר כוכבא״, או מחזות של גורדין: „אלוהים, אדם ושטן״, „מירלי אפרת״ ועוד. מאותם הימים נשארו בזכרוני קטעים מהשירים, שהשמיעו השחקנים מעל הבמה. בין אלה השיר המפורסם עד היום „צמוקים ושקדים״, שכבש לבבות והפך לשיר עממי. גם שירים עבריים על ירושלים, או שיר „על אם הדרך״ ועוד הרבה אחרים. עוד שיר אחד באידיש נשאר קבוע בזכרוני, השבועה של פועלי ציון „מיר הייבען די הענדע געגען מזרח אין שווערען ... ביי ציון ...״

בכיוון זה התקדמנו בשנים שבין שתי המלחמות. הבן הצעיר של גוטנפלן סיים לימודיו בנגינה בקונסרבטוריום והעמיד את תזמורתו של אביו על רמה מכובדת. כאות כבוד והוקרה לאבא השאירו אותו כמנצח התזמורת. לתזמורת, בשנים אלה, לא היה מתחרה. הם רכשו להם הרבה תלמידים בין הנוער בעיר. היו גם מורות לפסנתר.

היה לנו חזן קבוע בשם נוימן, אדם מוכשר בעל קול נעים, מלומד בחזנות, ומקהלה לחגים. הוא עזר לנו בזמן הצורך לארגן מקהלה ארעית.

מעט יש לספר על לימוד או טיפוח המוסיקה עד מלחמת העולם הראשונה. היו שתי משפחות ידועות — משפחת קורץ ומשפחת גוטנפלאן, שהופיעו בשמחות וגם נתנו שיעורים בנגינה בכינור, בקלארניט או בכלי נגינה אחרים. התלמידים באו לרוב מבית הספר התיכון.

הופעות הנוער שלנו משולבות היו בקלוב הדרמטי, „יידישע־קונסט״ הנוער שלנו, למד גם לרקוד בשעורים פרטיים. בשנים לפני המלחמה עשו זאת בסתר בשל התנגדות ההורים. הם ניצלו ידיעותיהם בריקודים בשמחות (חתונות) וערכו ערבי ריקודים להנאתם (מקום מפגש בין בחורים ובחורות, מוסתר מעיני המבוגרים, שהתנגדו לפגישות האלה).

מוזיקאליש־דראמאטישער פאריין
„יידישע קונסט״

1938

איינלאדונג

Koło Muzyczno - Dramatyczne
„SZTUKA ŻYDOWSKA"
W BRZEŻANACH.

1923

ZAPROSZENIE

משה בר־דוד (דאוויד)

דער מוזיקאליש־דראמאטישער פאריין „יידישע קונסט" אין ברעז'אן

מיט דער גרינדונג פון מוזיקאליש־דראמאטישען פאריין „יידישע קונסט" אין ברעז'אן איז נאר געווען א המשך פון דער קולטורעלער טעטיקייט וואס האט זיך אנגעהויבן נאך פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, מיט נייע יונגע כוחות. דער צוזאמענשטעל פון אט דעם קולטורעלן אינסטיטוט איז געווען א געמישטער, אנהויבענדיק פון געוועזענע „צעירי ציון" און „פועלי ציון", סטודענטן, סוחרים, בעלי מלאכות און סתם יונגעלייט, יונגע מיידלעך — וואס האבן געזוכט א פאסענדיקן געזעלשאפטס־ראהמען, חבריש און קולטורעל זיך אויסצולעבן. דער פאריין האט ניט געהאט קיין שום פאליטעשן כאראקטער, די חברים האבן אנגעהערט צו פארשידענע פאליטעשע ריכטונגען אין דער יידישער גאס, אנגעהויבן פון כלל־ציוניסטען, התאחדות־פועלי ציון, רעוויזיאניסטען, מיזרחי, השומר הצעיר און גאנץ לינקע. פארשידענע כאראקטערע און אנשאוינגען האבן געזוכט און געשאפן א אטמאספערע פון געמיינשאפליכקייט און קולטורעלע ווערטן פאר יעדן וואס האט זיך דערפאר אינטערעסירט און אליין זיך דאביי אויסגעלעבט.

די ערשטע טעטיקייט האט זיך אנגעהויבן נאך אין יאר 1918. א גרופע יונגעלייט האבן זיך צוזאמענגענומען אין א פריוואטער דירה — ביי דער משפחה אקס וואס האבן געוואוינט ביי שלמה רייכשטיין אין הויז אויף דער לעמבערגער גאס. די אקסעס זענען געווען פרומע רעליגיעזע מענשען און זייער טאכטער א אינטעליגענט מיידל האט געשפענדעט א צימער און אויך צייט פאר צוזאמענקונפטען און פראבעס פון די שפילער־חברים. דער צוזאמענשטעל פון די חברים איז געווען אויך א צופעליקער. דערמאן זיך ווער עס האט געהערט צו דער גרופע. ראשית כל די אלע וואס האבן דאמאלס אנגעפירט מיט דער איינציגער ארגאנעזירטער יוגענד „השומר" און א טייל פון דעם צוקונפטיגען „החלוץ", די ברידער משה, מיכאל, ויעקב בערגמאן, משה פריד הערש לאנדאו, זוניע פראש, לייב גלאזער, די שוועסטערס פלאם — שטארק, אסט און אנדערע.

PROGRAM :

CZĘŚĆ I.

1) Pieśń powitalna — chór
2) „Hulet, hulet kinderłech" — pieśń lud. insc.
3) Ćmy nocne — obraz
4) Ich wajs az di libst a cwajten — walc ang.
5) Di historisze peklech — deklamacja

CZĘŚĆ II.

6) Der frimer redaktor — skecz
7) Ich wil niszt aza chusn - pieśń solowa
8) 3 referaty
9) Zakończenie — chór

Koło Muz.-Dram. „Sztuka Żyd."
W BRZEŻANACH

urządza w sobotę, dnia 8 stycznia 1938
w salach Żyd. Domu Narodowego
Z OKAZJI JUBILEUSZU
15-LECIA ISTNIENIA KOŁA
RAUT
Z TAŃCAMI
na który JWP. z Szan. Rodziną
uprzejmie zaprasza
KOMITET JUBILEUSZOWY.

Początek punktualnie o godz 8:30 wieczorem.
— — — Strój spacerowy. — — —
Ceny miejsc: 99 gr. i 1.49 zł. — Loża 8 zł.
Bufet tani we własnym zarządzie. — — Czysty dochód przeznaczony na urządzenie czytelni.

מוז.־דראמ. פאריין „יידישע קונסט"
אין בזשעזשאני

לכבוד דעם 15־יעריקן יובל
פון דער געזעלשאפט
קומט פאר שבת, דעם 8 יענער 1938
אין יידישן נאציאנאל־הויז
א פייערליכער
יובל־ראוט
מיט טאנצן
אויף וועלכן איר ווערט מיט דער השובער משפחה איינגעלאדן.
דער יובל־קאמיטעט.

אנהויב פינקטליך א זייגער 8:30 אוונטס.
— — — שפאציר מלבושים. — — —
בילעטן צו 99 גר. און 1.49 זל. — לאזשע 8 זל.

פראגראם :

I. טייל

באגריסונגס ליד — כאר
הולעט, הולעט קינדערלאך — פאלקס־ליד אינסצ.
נאכט־שמעטערלינגען — בילד
איך ווייס אז די ליבסט א צווייטען — וואלצער־ליד
די היסטארישע פעקלעך — דעקלאמאציע

II. טייל

דער פרימער רעדאקטאר — סקעטש
איך וויל נישט אזא חתן — סאלא ליד
דריי רעפעראטן
שלום־ליד — כאר

עס פארשטייט זיך אז דאמאלס אין מלחמה־צייט זענען א גרויסער טייל פון דער אינטעליגענץ און אזויגערופענע טעאטער־טאלאנטען וועלכע זאלן קענען אוועק־שטעלן א פיעסע זענען געווען צעזייט און צעשפרייט אויף דער געוועזענער עסט־רייכער מאנארכיע, אבער עס האבן זיך נאך געפינען אייניגע טאלענטירטע בחורים צים שפילן טעאטער און אויך רעזשיסירן א טעאטערשטיק. און אויב א פארשטעלונג איז ניט געשטאנען אויף א הויכער מדרגה, האבן די ליבהאבערשפילער ווי אויך דער טעאטער־עולם רעאגירט מיט התלהבות און געווען צופרידן ווייל מען איז אין די מלחמה יארן געווען אויסגעהונגערט פון א פארוויילונג און קולטורפרייד. געשפילט האט מען אין אוקראינישן באיאן־זאל. רעזשי האט געפירט א געוויסער אייזענבערג. מיטשפילער זענען געווען משה בערגמאן, פאלישוק (א סטודענט פון פאדהייעץ) מרדכי האס, מאיער טהאלער, חנצע שפירא, די טירקעשער, שלומה זויברבערג, לעבל, מיטלמאן, חיים גוטשטיין, הערש לאנדאו.

אין משך פון א יאר צייט האט מען אופגעפירט צוויי פיעסעס. איינע פון זיי איז געווען „באשע די יתומה״ פון יעקב גורדין. עס איז געווען אין דער צייט פון אוקראינעשער הערשאפט. די תנאים זענען ניט געווען אזעלכע גוטע, שלעכטע טעאטער־קוליסן מאנגלהאפטע באלויכטונג א שווער באוועגליכער פארהאנג און אנדערע טעכנישע נישט באקוועמע רעקוויזיטן. אבער מען האט געשפילט און הנאה געהאט פון אלעמען — ביז נאך חצות.

ווען די פאלאקען האבן פארטריבן די אוקראינישע בעזאצונג איז געווען א געוויסע צייט א איבערייס פין דער טעטיקייט פין דער גרופע, ווייל מען האט ניט געוויסט ווער סוועט בלייבן דער הערשער אין דעם טייל פון מזרח גאליציען. יעדער האט געזארגט פאר זיך און זיין משפחה ביז עס האט זיך די לאגע שטאבעלעזירט, און דאך האט דער אינטערעס פאר קולטור ניט אויפגעהערט.

הנהלת החוג הדרמטי „יידישע קונסט״ בשנת 1930 ; יושבים מימין לשמאל : טאלר מאיר — ספרן, רדליך שלמה — רכז תרבותי, ד״ר פומרנץ פיליפ — יו״ר, מיטלמן לייב — סגן יו״ר, האס — חבר ועדת ביקורת, עומדים מימין לשמאל :
עו״ד לבר יוסף — חבר ועדת ביקורת, מג. רוטנברג טונצ׳יו — מזכיר, פרוינדליך בן־ציון — מנהל טכני, דאוויד משה (בר־דוד) — במאי, שפירא יעקב — גזבר, פרוינדליך יעקב — אדמיניטרטור, טאלער (מורה לדת) — מנצח, ווידהוף יואל — חבר ועדת ביקורת.

פינה בספרית ה„חוג הדרמטי"

די יוגענט־ארגאניזאציעס „השומר" איז ווייטער געווען טעטיק, להפך נאך מעהר ווי פריהער.

מען האט ארגאניזירט דעם „החלוץ" און מען איז צוגעטרעטן צו אַ אינטענזיווער ארבעט, ווייל יוגענט ווייס ניט אפילה אין דער שווערסטער צייט פון לאנגווייליגע און שטילשטאנד. דער דארשט נאך גייסטיגע און קולטורווערטן איז ביי דער יידישער יוגענד שטענדיג געווען טיף און שטארק.

אין די יארן 1922—1920 האט זיך דער קרייז אנטוויקעלט און געזוכט א וועג ווי אזוי צו געבען דער יידישער באפעלקערונג אין בערז'אן א ארגאניזירטע רעגעל־מעסיגע קולט־ראַרבייט, וואס זאל זיין דער צענטער פון יידעשער געזעלשאפט־ליכקייט. מען האט זיך צוזאמענגעטראפען אין דער דירה פון צאהנדענטיסט בערנהארד ליידער, אויסגעוועהלט א קלוב פערוואלטונג מיט א קולטור רעפערענט, אדמיניסטראטאר, פרעזידענט, און א סעקרעטער. אנגעגעבן אין סטאראסטווע א בקשה און טאקען באקומען א לעגאליזאציע אויף א מוזיקאליש־דראמאטישען פאריין „יידישע קונסט".

אין אנהויב איז די היים פון דער משפחה ליידער געווען דער לעבעדיקער פולסי־רענדער צענטער פון דעם פאריין. בערנהארד ליידער איז געווען דער גרימירער פון די שפילערס וואס איז געווען א וויכטיגער פאקטאר פאר זיי, ווייל זיי אליין האבען נאך ניט געקענט די תורה פון גרימירן. ער האט עס געטאן מיט א סך קענטניס און מיט ליבע און אויך מיט אסך געזונטען הומאר. די טאכטער זייערע מישקע האט געשפילט און אויך געזונגען, די בעלת־הבית פרוי ליידער, האט דעם עולם מכבד געווען מיט כל טוב און מען האט „געשפילט טעאטער".

א געוויסע צייט זענען די צוזאמענקונפטן און פראבעס אפגעהאלטן געווארן ביי די ליידערס אין שטוב ביז מען האט געדינגען א פאסענדען לאקאל, איינגעריכטעט מיט מעבעל און אויך אריבערגעפירט א ביבליאטעק — וואס האט אמאל פאר דער וועלט מלחמה געהערט צום „צעירי־ציון" פאריין. די ביבליאטעק איז באשטאנען פון יידישע, העברעאישע, דייטשע און ווייניג פוילישע ביכער. א גוט געוועלטער צוזאמענשטעל פון די ביכער מיט יידישען־ציוניסטישען תוכן און אויך אלגעמיין אוניווערסאלער ליטעראטור.

איך וויל זיך דא אפשטעלן וועגן דער ביבליאטעק, ווייל די ביבליאטעק איז די גאנצע צייט געווען א וויכטיגער פאקטאר פונעם פאריין. זי האט אויסגעהאלטען דעם פאריין, סאי געזעלשאפטליך ווי אויך מאטעריעל. יעדער אבאנאמענט וואס האט איינגעצאלט א קאוציע און א חודש־אבצאל פאר די אויסגעבארגטע ביכער האט דערמעגליכט דאס איינקויפן פון נייע ביכער און טאקען ערהאלטען דעם לאקאל און דעקען די איבריקע הוצאות. מיט דער צייט האט זיך די ביבליאטעק שטארק אנטוויקעלט אויפגענומען אויך אנדערע אבאנאמענטען, ניט יידן וואס זענען געקומען פון די פוילישע קרייזן, וואס זענען געווען פארבונדען מיט דער פוילישער „סוקול־ביבליאטעק", ווייל אונזער ביבליאטעק האט געקאנט באדינען מיט די בעסטע נייסטע און אויסגעוועלטעסטע ביכער. אין יאר 1931 האט די ביבליאטעק געהאט אריבער 3000 ביכער און אויך אבאניערט 6 טאגצייטונגען אין יידיש און פויליש, די „ליטעראַרישע בלעטער" „נאווע ז'יטצע" און אנדערע פעריאדיקומס אין יידיש, פוילש און העברעאיש. מען האט איינגעאָרדנעט ליטעד ראַרישע פארטרעגע, רעפעראטן איבער קונסט און ליטעראטור.

די ערשטע צייט האבן אנגעפירט די ביבליאטעק מאיר טהאלער און משה דאוויד (בר־דו ד) שפעטער זענען צוגעקומען יצחק נאדלער, גאדל ביטערמאן און יואיליק ווידהאף. א סך האט בייגעשטייערט טאנצע ראטענבערג און מענדעל טוניס צו דער אנטוויקלונג פון דער ביבליאטעק.

די ביבליאטעק איז געווארן א באגריף, פון יידישער קולטור און געזעלשאפט־ליכקייט.

שווער זיך צו דערמאנען כראנאלאגיש ווען יעדע פיעסע איז אויפגעפירט געווארן אבער איך וועל זיך באמיהען צוהאלטען א געוואסן סדר.

אין די יאהרען 1919—1920 האט מען אויפגעפירט דעם „בטלן" אדער „האכצייט פער שפאס" אונטער רעזי׳ פון מאטעס טהאלער, אנטיילנעמער: מאטעס טהאלער, פריילין טירקישער, זעליג סיגל, מלכה מאשעל, סאנע ווינטער, א.א.

שפעטער קומט פאר „הערצעלע מיוחס", פון משה ריכטער, רעזשיסירט דארך אייזענבערג, מיט אנשעל סיגל, זעליג סיגל סאלקע רייך, די מאשעל, סאנע ווינטער א.א.

אין 1920—1921, „דער ישיבה־בחור" פון יצחק זלאטאראװסקי, רעזי׳ אייזענ־בערג. ביי דער אויפפירונג האבן זיך אויך באטייליגט יונגערע כוחות, ספעציעלע דעקאראטציע צוזאמענגעשטעלט דארך א טעכנישער אנפירונג פון משה דאוויד (בר־דויד) חיים גוטשטיין. די הויפטראלע געשפילט דאך שלמה פאמעראנץ (שפעטער האט ער זיך גערופען סאלא פאמער און אויך געהייסן א פוילישער ליטעראט) מענדאלע העכט, בנימין מיטלמאן, די מאשעל, אנשעל און זעליג סעגאל, גוסטע טאקסעל, רוזקע פלאם א.א. שלמה פאמעראנץ האט זיך באמיהט צו זיין אין זיין ראלע דראמאטיש אלא — פוילישער ארטיסט אשוונטאוויץ, אין א געוויסער מאס איז עס אים געלונגען.

אין דער תקופה פין 1922—1923 הויבט זיך אן א זוכען נאך א בעסערן רעפערטואר און אויך א בעסערן רעזשיסער און מען האט אנגעהויבן צו שטעלן פיעסעס פון יעקב גורדין. אין יענער צייט איז אויך צוגעקומען א גאנץ פעאיגער רעזשיסער מיטן נאמען ווייסבערג. ער איז געקומען פון סטאניסלאוואב.

ווייסבערג האט שוין געהאט אונטער זיך א דערפארונג אלס רעזשיסער פון ליעבהאבער־דראמאטישע־קרייזען פון א סך יארן און ער האט די דערפארונג קאנסטרוקטיוו ביי אונז אויסגעניצט און א סך בייגעהאלפן צום אויפהייבן דעם ניווא פון דראמאטישן קרייז.

אין די יארן 1924—1926 אונטער ווייסבערגס רעזי׳ זענען אויפגעפירט געווארן א סך יעקב גורדינס פיעסען און טאקען מיט ערפאלג. צווישן אנדערע די באקאנטע און אזוי גערופענע „דאנקבארע דראמען" וואס האבן דערמעגליכט מאנכע שפילער צו באווייזן זייער טאלאנט.

אין „גאט מענש און טייוול", האט מענדעלע העכט און בנימין מיטעלמאן און זייערע הויפטראלעס געשאפן זייער קרעאציע מיט גרויס דערפאלג. עס האבען זיך אויך באטייליגט זעליג סיגל, פריילין קארטען, און אנדערע. דעם פראלאג האט געשפילט א ברודער פון שלמה ווײנשטיין וואס איז געקומען אויף א באזוך פון אמעריקע און האט שטארק געוואלט שפילען אין דעם פראלאג וואס ער האט עס אויך גוט געמאכט, און אויך ביים אוועקפארן צור׳ק נאך אמעריקע געשפענדעט א היבשע סומע פאר דער ביבליאטעק.

„דער ווילדע מענש” פון י. גורדין מיט מענדעלע העכט אין דער הויפטראלע און די קארטין האט דעם טעאטער־עולים כמעט ארויסגעבראכט פון די כלים, אזוי גוט איז געווען זייער שפיל.

מיטשקע ליידער האט זיך באטייליקט אין אייניקע אופפירונגען מייסטענס אין די הויפטראלען, דארטען ווא מען האט געהאט עפעס צום זינגען אבער אויך אין דראמאטישע ראלען.

צוזאמען מיט איר מאן, ראטמאן, האבען זיי געשפילט אין קאברינס „דארפסיונג” ווי אויך גיטל זילבער (בר־דוד) וואס האבן מיט זייער נאטוראליסטישען שפיל ארייגעבראכט א נייע נאטע אין דראמאטישען שפיל. רעזשיסירט האט ווייסבערג. פון מאליער האט מען אויפגעפירט צוויי קאמעדיעס, דעם „קארגען” און „אאיינגעבילדעטען קראנקען” מיט ב. מיטעלמאן, און גוסטע טאקסעל.

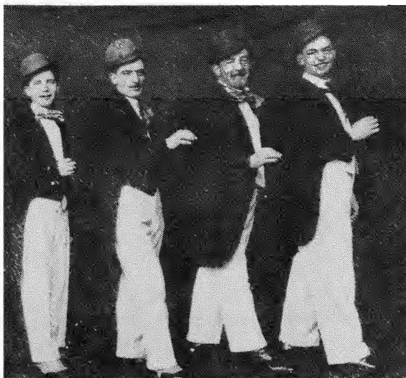
פון ווייטערן „דער שטומער”, אונטער ווייסבערג'ס אויפפירונג, איז מען ארויף אויף א מער מאדערנעם ליטערארישען שליאך־אטמאספערע שטימונג, טיפערע פסיכאלאגישע איינלעבן זיך אין די ראלען און אינטערפרעטאציע פון דער פיעסע. מאיר טהאלער און שלמה פאמעראנץ האבן דער פארשטעלונג געגעבן זייער חותם.

מיט פרץ הירשביין, אונטער רעזשי פון שלמה רעדליך הייבט זיך אן א נייע תקופה און אויך שטימונג אין פאריין. פרץ הירשביין האט געגעבן א אנדערן דראמאטישן שטאף צום שפילען, און שלמה רעדליך א נייע אויפפאסונג פון רעזשי. אויך א אנדערע געזעלשאפטליכע איינשטעלונג און אטמאספערע אין קלוב גופה.

„די גרינע פעלדער” פון פ. הירשביין מיט סאנע ווינטער אין דער הופטראלע האט אריינגעבראכט א פריש ווינטל פון ידעשן דארפס לעבן אויף אונזער בינע. רעדליך האט געגעבן די שפילער א מעגליכקייט צו זיין זעלבסטשטענדיג אין דער אויפאסונג פון דעם כאראקטער פון דער פערזאן און סיטואציע אין וועלכער ער באפינדט זיך. וואס דער דראמאטורג האט אים געגעבן אין דער פיעסע. וועניגער סארזש, וועניגער פאטהאס, פרייער אין אויפטרעטן און אויך אינטערעסאנטערע מיזאנסצענעס. אין גאנצען א אנדערע קאנצעפציע, אן שום איינפלוס פון אנדערע רעזשיסערן און אמאל געזעהענע פארשטעלונגען — א אייגען פנים.

1928 האט רעדליק רעזשיסירט פון י. גורדינען „דער אונבעקאנטער”. ער האט דעם פראלאג באזעצט מיט אנדערע כוחות. דעם מלאך פון פארדערבן, האט געשפילט משה דאוויד (בר־דויד) און דעם מלאך פון ליבע גיטל־זילבער (בר־דויד) א נייער אופן פון שפיל. אין דער ווייטערער. האנדלונג שפילען מרדכי האס די טירקישער מאיר טהאלער זעליג סיגל א.א.

מארק ארנשטיינס „ווילנערב על הבית'ל” האט רעדליך ארויפגעבראכט אויף דער בינע מיט א נייער בעזאצונג און מיט גרויסען סוקצעס. „דוידלען” האט געשפילט משה דאוויד, און די „שוועסטער” גיטל זילבער. די מיטשפילער זענען געווען מאיר שהאלער, יוסף לעבער, זליג סיגל, סאלקע רייך, סאנע ווינטער און אסך יונגע מיטגלידער פונעם קלוב. אינטערעסאנט און אויך פארוויילענדיק זענען געווען די רעפעטיציעס. מיט יעדער פראבע האבן די אנטיילנעמער זיך איינגעלעבט אין זייער ראלע און אויך אריינגעדרונגען אין עצם פון דער דראמע און האנדלונג, אזוי אז עס. האט ביי די פראבעס געשאפען א אטמוספערע פון א ריכטיגער טעאטער־סטודיע און אנסאמבעל שפיל. עס האבן אויך ניט געפעלט קוריוזען און הומארפולע סיטואציעס וואס האבן געגעבן חן און פרייד ביי דער דאזיגער ארבעט.

ס'איז געווען פשוט א גייסטיגע אינערע איבערלעבונג. מען האט געפראבט מיט התלהבות און דאפון הנאה געהאט ביז נאך דער אויפירונג.

אין דעם זעלבען יאר האט מען אויפגעפירט שענהערס — „טייוולס ווייב" מיט בנימין מיטעלמאן, זעליג סעגל און עטאלע קארטען. א קאמערשפיל, מיט דריי פערזאן און מיט גוטען צוזאמענשפיל.

זוכענדיג א נייעם רעפערטואר, האט וויסבערג פארגעשלאגען גאלדפאדענס „כשופמאכערן". זענען אריינגענומען געווארען יונגע זינגענדיקע כוחות. „די יתומה" האט געשפילט נושקע האלענדער, מיט איהר פיינער שטימע. אין אלץ „האצמאך" האט זעליג סיגל מיט טאלאנט און מיט זיין נאטירליכען הומאר באלעבט די פארשטעלונג. משה פויגעל איז געווען די אמתדיקע „באבע־יאכנע" פון גאלד־פאדענעם. עטאלע קארטען, ווי אויך אנדערע נייע יונגע כוחות האבן בייגעשטייערט צום דערפאלג פון דער אויפירונג. א קליין יונגעלע אפרים שמידט האט זיך ארויס־געוויזן אלס גוטער זינגער. סאנע ווינטער, י. טויב, מיכאל ביליג און אנדערע האבן מיט זייער זינגען און פרישקייט צוגעגעבן א סך חן דער פארשטעלונג.

אונטער שלמה רעדליכס רעזשי האט מען אויפגעפירט פרץ הירשביינס „מענדעל נביילה" א רעאליסטיש שטיק פון א אנדערער סביבה (מיליע) וואס איז ניט געווען אזוי גוט באקנט אין אונזער סביבה.

דריי פערזאן האבן אויפגעהאלטן די גאנצע פארשטעלונג, אחוץ די נעבענפערזאנען. משה פויגעל האט אויסגעפירט „אברעש", מיט א סך טאלאנט און איינלעבן. גיטעל זילבער אין דער ראלע פון „רייזלען" ווי אויך משה דאוויד אין דער הויפטראלע, אלס „מענדל", האבן אריינגעבראכט א נייעם טאן און ריכטונג פון שפיל אין דער פאר־שטעלונג און אויך אין די קומענדיקע אויפירונגען. שווער צו זיין אביעקטיוו ביים

הומורסקה בהשתתפות: עומדים משמאל לימין: דאוויד משה (בר־דוד), סגל משה, נוימן, צייג מוטק, סגל אנצ'ל.

אפשאצען זייער שפיל, וועל איך טאקען דאריבער שוויגן. אבער לויט דער אפשאצונג און אפרוף פון דעם טעאטער־עולם נאך דער פארשטעלונג, האט מען די פארשטעלונג פארגליכן מיט א גוטען קינסטלערישן פראפעסיאנעלן טעאטער.

אין דער צייט האבען זיך אנגערופן שטימען מען זאל שפילן אפערעטקעס. דער הויפט איניציאטער איז געווען, לאפאטער. ער האט זיך איינגעאקשענט און טאקען אויסגעפירט. די אויספירונג איז געווען פארבונדען מיט א סך שוועריג־קייטען און אויך מיט גרויסע הוצאות, ווייל אזא אפערעטע ווי גאלדפאדענס „שולמית" האט פארלאנגט פאסענדיקע קאסטיאומען און א ארקעסטער צום באגלייטען פונם שטיק, א חוץ פון דער מעגליכקייט פון באזעצן די ראלען.

ס'האבן זיך אבער געפונען גענוג טאלענטירטע זינגער וואס האבען ניט אנטוישט און טאקען מצליח געווען. די הויפטראלע „שולמית" האט געשפילט נושקע האלענדער מיט אנטייל פון האלענדער, אריה פאליק, ליפע וואגשאל און באשקע ציטראן. דאס איינשפילן די זינגערס האט מען איבערגעגעבן דעם פראפע־סיאנעלן מוזיקאנט מיט זיין קאפעלע נאטע גוטענפלאן. די פראבען האבן זיך געצויגן א לאנגע צייט ביז מען האט די אפערעטע אויפגעפירט. צום שלוס זענען אלע געווען באגייסטערט פון „שולמית". שפעטער האט מען אויפגעפירט „בר־כוכבא" מיט א ענליכער באזאצונג. און אויך ניט געהאט מיט וואס זיך צו שעמען.

דער הויפט סוקצעס איז געווען מיט דער אויפפירונג פון „די דריי מתנות" פון י.ל. פרץ. דראמאטעזירט דארך הארט, מוזיק פון חנא וואלפסטאל (1853—1924) ספעציעלע בינע־דעקאראציע געמאלען פון יהודה פעלד, א מיטגליד פון אונזער פאריין. די אפערעטע, איך וועל עס אנרופען, מוזיקאלישעס מיסטעריאום, ווייל עס האט דאך ניט קיין אפערעטען כאראקטער. ביז מען האט דעם שפיל אויפ־געפירט אויף דער בינע האט געניג לאנג געדויערט, און אויך מיט א סך שווירע־קייטען. נאך לאנגע פראבען האט מען ארויפגעבראכט אויף די ברעטער און טאקע מיט גרויסן דערפאלג. עס האבען אנטייל גענומען בקרוב א פערציג פערזאן. דודעלע מילשטוק האט געשפילט „די נשמלה" אין עס האבען זיך בעטייליגט צווישען אנדערע מ. ביליג, מ. רוזן, ל. וואגשאל און נושקע האלענדער.

אזוי ווי די פארשטעלונג האט געהאט א גרויסען ערפאלג האט מען מיט איהר ארויסגעפארען אין אנדערע שטעד און געשפילט אין טארנופול ווי אויך אין רוהאטין.

דעם אזויגערופענעם לייכטען רעוויע־שפיל און פארוויילונגס אווענטן האט איינ־געפירט מיט א סך חן, משה סיגל. צו חנוכה און פורים צייט האט ער אויפגעפירט רעוויע אווענטען מיט א רעפערטואר פון מאדערנע איינאקטערס, סקעטצען און אקטועלע ווי אויך פאלקסלידער. דאביי אמאל א לאקאל קריטישעס לידל וואס האט ארויסגערופן א ביסל פארדרוס ביי די פני־הקהילה. אבער דער עולם האט דאפון הנאה געהאט.

איך וויל אויך דערמאנען אז נאך אין יאר 1925 האט לאנדעסבערג צוזאמענ־געשטעלט (אין קלוב) א מאנדאלינע־ארקעסטער וואס האט זיך גוט אנטוויקעלט און אויך א מאל געגעבן קאנצערטן.

אנהויב 1929 האט שלמה רעדליך אנגעהויבן איינצושטודירן „דעם דוכוס" פון אלטער קאציזנע, וואס האט זיך געצויגען א לאנגע צייט, ווייל עס האבן אנטייל־גענומען א סך פערזאנען און מען האט געברויכט א באזונדערען ארט אויף אפצוהאלטען די רעפעטיציעס. אזוי ארום האט מען עס געטאן אין א פריוואטער

דירה –– ביי גיטל זילבערס דאכשטיבל. די פראבען האבן, געגעבן א אינטערעסאנטע חברישע אינטימע אטמאספעהרע. די ראלען האט רעדליך איינגעטיילט לויט דעם כאראקטער פון די מענשען און זיי האבן טאקען מיט א סך טאלאנט באוויזן וואס זיי קענען. דעם ,,אלטן־דוכוס" האט געשפילט יושע לעבער, דעם יונגען ,,גר־צדק" משה דאוויד. דעם „דינער" מאיר טהאלער, דעם „ערענדאר" סאנע ווינטער „זיין טאכטער" גיטל זילבער. אויך די נעבענראלן זענען געווען גוט באזעצט.

משה דאוויד און בן ציון פריינדליך מיט די צוויי שוועסטער העפטעל האבן צוגעגרייט ספעציעלע קאסטיאמען און דער ערפאלג איז געווען אזא גרויסער, אז מען האט לאנג דאפון ארומגערעד. מען האט זיך געגרייט מיט דער פיעסע ארויס־פארן אויף דער פראווינץ אבער א שרפה האט פארניכטעט די קאסטיאומען און עס איז דאפון גארניט געווארן.

די פארשטעלונג איז געווען דער שוואנענגעזאנג פון שלמה רעדליך אלס רעז׳יסער אין אונזער קלוב. מיר האבן עס איהם צו פערדאנקען אלס רעז׳יסער, אלס קולטורעלער פעדאגאג און אלס גוטער מענש, וואס האט מיט זיין פערזענליכקייט אריינגעבראכט אין אונזער קרייז א סך מענשליכקייט און ווארעמע חברישע אטמאספערע.

תעודת כבוד של החוג הדרמטי, שניתנה למשה בהדוד בהוקרה על פעילותו הפוריה בחוג, שצוירה ע"י יהודה פלד.

חברי הקלוב הדרמטי „יידישע קונסט" בעצרת פרידה למשה דאוויד (בר־דוד) לרגל עלייתו ארצה ;
שורה תחתונה מימין לשמאל : דודילה מילשטוק, מוטק צייג, שרה טאוב, פיליפ ביטרמן, ס. קאסטען, מדרכי רוזנצוויג, וויטריול, יואל ווידהוף, שיינצ'ה בריק, טאוב, משה רוזן, פכטער,....... שמחה שכטר.
שורה שניה : ברנרדליידער, י. אמבער, טונצ'יו רוטנברג, מנדל טוניס, מאיר טאלער, יצחק נדלר, בנימין מיטלמן, טירקלפלד פוקס, משה־דאוויד (בר־דוד), בת רבקה, טובה דאוויד, לייב מיטלמן, זליג סגל, בצלאל סלומון, יוסף לבר, משה סגל.
שורה שלישית : וורצעל, משה פודושין, פולבר, ה. פריד, פרידל אוקס, רייטמן, הרש־אוסטרובר־פישמן, סוניקה הפטל, ... דון אלטשילר, האבר־לופטר, פירסט, ב. פלד, מרדכי חיות, ...
שורה רביעית : צייג, גבירץ, אברהם כץ, קראביץ, סלומון, דב הולנדר, ..., פייביש ביטרמן, שטרן, ..., גודל ביטרמן, יוסף ארליך.
שו־ה עליונה : דוד זייפרט, שמחה שוורץ, נוימן, ברייטל, בילי ג, יוסף שוורץ־כהן, ... טינטר.

נאך רעדליכן האב איך איבערגענומען דעם רעזשי. מיין צוגאנג צום דראמאטישען מאטעריאל איז געווען גאר א אנדערער ווי ביז אהער. קודם־כל יינגערע פרישע שפיל־כוחות, א קאנצעפּציע ביים איינשטודירן א שטיק וואס האט געטראגן א עקספּרעס וועגן מאדערנעם כאראקטער, לויט א צוגעגרייטן רעזשי־בוך, פריער דורך־דאכטן פּלאן, שפּילצייט און בינעאויפבוי. לייכט פּערוואנדעלדיקע דעקאראציעס אזוי אז די פארשטעלונגען האבן זיך שטענדיק געענדיקט פרי, ניט ווי פריער ווען דער עולם איז אהיימגעגאנגען שפּעט נאך חצות.

מיין ערשטע אויפפירונג איז געווען א אויסהילף־ארבעט וואס מאטעס טהאלער האט אנגעהויבן און ניט געקאנט אויספירן. די פּיעסע האט זיך אנגערופן „טויטשטראף". די צווייטע זעלבסטשטענדיגע אויפפירונג איז געווען א אוקראינישע פּיעסע איבער־זעצט דורך משה סיגאל, מיט וועלכער ער האט זיך ארומגעטראגן א לאנגע צייט און קיינער האט ניט געוואגט זי אויפצופירן. דער מחבר איז געווען צערקאסענקא און די פּיעסע האט געטראגן דעם טיטל „די לעגענדע פון דער אלטער מיל". מאדערנע צוגעגרייטע בינע־דעקאראציע, אזויגערופענע „ריינהארד־דעקאראציעס" האט דערמעגליכט אז דער טעאטער־עולם איז פרי, אזייגער האלב עלף, אהיימ־געגאנגען. עס איז געווען א מאדערנע פארשטעלונג וואס מען האט זי פארגליכן מיט די ו.י.ק.ט. פארשטעלונגען וואס אונזער פּראווינץ האט פון צייט צו צייט געזען, מיט יאנאס און זיגמונט טורקאוו, אין אידע קאמינסקא. שבחים האבן ניט געפעלט. דערנאך האב איך אויפגעפירט, יעקב פּרעגערס, דרא־מאטיש־פּאעטישעס שטיק „דער נסיון". די שפּראך איז געווען א פּאעטישע, אין ווערזן און א סך רעפליקען האבן זיך געגראמט. עס איז ניט לייכט געווען דעם יונגן שפּילער צו פירן און צו האלטן מיטן ריטם פון די ווערזן.

בקרוב צו הונדערט פּראבן האט דער פארשטעלונג געגעבן א שלמות און אנ־סאמבעלשפּיל און טאקען א סוקצעס. די פּראבעס זענען אליין פאר זיך געווען א איבערלעבעניש. אלע האבן מיט באגייסטערונג און גרויס אינטערעס זיך בא־טייליגט צום געלונגען פון דער דראמע. אביסל שווער איז געווען אויפצובויען די מאסען־סצענעס, ווייל כמעט אלע מיטטיילער זענען געווען יונגע, ניט דערפארענע

תזמורת בנשף היתולי

תזמורת החוג הדרמטי בעצרת לכבוד חנוכת האוניברסיטה העברית בירושלים
ב־1 באפּריל 1925

װאַרשאַ. זונטאָג, 18 דעצעמבער 1932

מיטע איז שוין צוגעטרעטען צו דער אַרבייט.
ל—ג

בזשעזשאַני. דער רעלעגאַט פון דער קק"ל-צענטראַלע אין לעמבערג ה' מ. מלמד איז דאָ אויפגעטרעטען מיט אַ ריידע רעפעראַטען וועגען די אויפגאַבען פון קרן-קימת. די רעפעראַטען זענען אַדורך מיט גרויס ערפאָלג.

— דער היגער דראַמאַטישער קלוב האָט לעצטענס אויפגעפיהרט מ. ב. שטיינס פיעסע „די חורבה". בעזונדערס האָבען זיך אויסגעצייכענט מיט זייער שפּילען די מיטגלידער פון קלוב ... נער און דאַוויד. דער קלוב ווערט אָנגעפיהרט דורך די ה"ה ד"ר פּאָמעראַנץ און מיטעלמאַן.

ד. ח.

הצגת המחזה "שלוש מתנות" עם חברי החוג
הדרמטי „יידישע קונסט"

בזשעזאַני.

דער היגער דראַמאַטישער קלוב, וועלכער האָט לעצטענס געפייערט זיין 10-יעהריגען יובילעאום האָט פאַריגע וואָך אויפגעפיהרט מיט גרויס ערפאָלג די באַקאַנטע מיסטעריע „דער נסיון". דאָס שטיק האָט רעזשיסירט ה' מ. דאַוויד.

פאַריגע וואָך האָט דער דראַמאַטישער קלוב אָבגעהאַלטען זיין יעהרליכע גענעראַל-פערזאַמלונג. אין דער נייער פערוואַלטונג זענען אריין די ה"ה: ד"ר פּאָמעראַנץ, ד"ר פאַליק, מ. רעדליך, מ. דאַוויד, מגר. פעלד, מגר. ראָטענבערג, ל. אַטלאַס און ב. צ פריינדליך.

דער ברית חצה"ר ענטוויקעלט אַ לעבהאַפטע טעטיגקייט. לעצטענס איז פאָרגעקומען די יעהרליכע פערזאַמלונג. נאָכ'ן אויסהערען די בעריכטען, האָט מען געוועהלט אַ ועד פון פאָלגענדע פערזאָנען: פּרעזעס — ז. מיללער, וויצע-פּרעזעס — מ. פייער, סעקרעטאַר — א. פּאַראַשין, קאַסיר — ד. זייפערט און ב. פלוג.

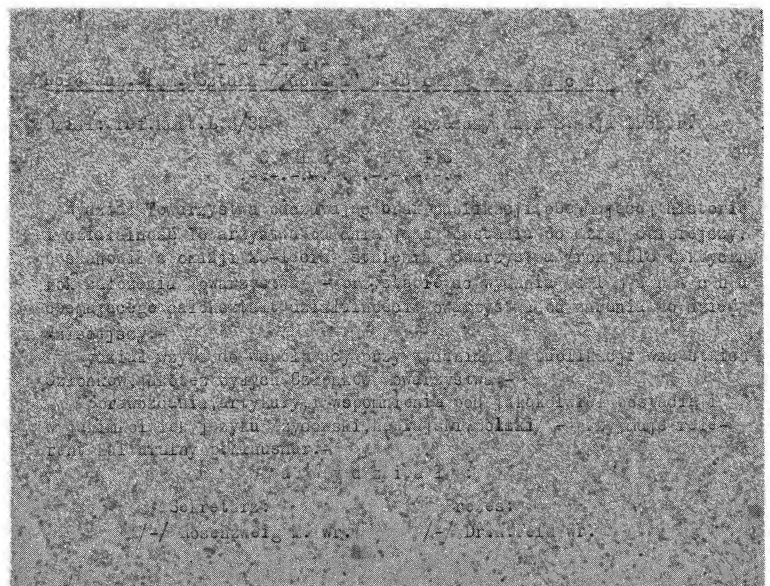
דוד חביתי

קטעים מהעתונות האידית בפולין על
החוג הדרמטי בבז'ז'ני

„CHWILA", środa, 30 grudnia 1931.

— **Z DZIAŁALNOSCI KLUBU DRAMATYCZNEGO W BRZEŻANACH.** Z Brzeżan donosi (f): Z okazji dziesięciolecia istnienia Koła Dramatycznego w Brzeżanach odbyło się jubileuszowe przedstawienie poematu dramatycznego Jakóba Pregera pod tytułem „Pokusa". Przedstawienie przygotował reżyser klubu p. Mojżesz Dawid. Wszyscy wykonawcy z pp. S. i O. Taubami oraz M. Dawidem wywiązali się bardzo sumiennie ze swojego zadania. Jednocześnie klub dramatyczny w tournee po okolicznych miastach wystawił „Trzy dary" Pereca w inscenizacji Hardta w Rohatynie i Tarnopolu a w najbliższym czasie wyjeżdża do Podhajec. Onegdaj odbyło się walne zgromadzenie Klubu na którem wybrano nowe władze towarzystwa. Prezesem został nadal p. Dr. Filip Pomeranz, który godność tę piastuje nieprzerwanie od początku istnienia towarzystwa. Zastępcą prezesa wybrany został p. Leon Mittelman a ponadto w skład wydziału weszli pp. Redlich, Dr. Falk, Dr. Feld, Dr. Rottenberg, Mojżesz Dawid, Freundlich Schapira i Dr. Atlas. Klub rozporządza największą biblioteką w Brzeżanach mając z wyż 3000 tomów dzieł naukowych i beletrystycznych. Ma również na składzie 600 numerów potrzebnych kostjumów i rekwizytów teatralnych. Klub współpracuje z stanisławowskim „Goldfadenem".

פניה לחברי „החוג הדרמטי" בבקשה לפעול
למען הוצאת חוברת יובל ה־20 של החוג

Sekretarz: Prezes:

שפילער, קיינמאל ניט געשטאנען אויף די טעאטערברעטלעך. אבער נאך א האלבן יאר פון פראבען האט מען די דראמע אויפגעפירט. קאסטימען האט מען געבראכט־אויסגעבארגט פון דעם סטאניסלאווער דראמאטישען „גאלדפאדען פאריין". דעקאראציעס האט געמאלן יהודה פעלד, און די טעכנישע לייטונג האט אנגעפירט בן־ציון פרוינדליך. די הויפטראלען האבן געשפילט: שמעון מייבלום — דעם „פריץ", פייער דעם „שניידער לייביק", „דוד'לען"— זיין זון — משה דאוויד, „דאס טעכטערל" פונם פריץ מיט א סך חן און געפיל קרעארירט־שרה'לה טויב. בערקע האלענדער, מערקור, די געווירץ און א סך יונגע מיטגלידער פונם פאריין האבן בייגעשטייערט צום געלונגען פון דער אויפפירונג.

אין 1932 פיר איך אויף, אין דעם ניי־אויפגעבויטען יידישען נאציונאלהויז „די־חורבה" פון מ.ב. שטיין. די דעקוראציע האט געמאלען, יהודה פעלד, און די טעכנישע לייטונג,געלייטעט פון בן־ציון פריינדליך.

צוויי מאל האט מען אויפגעפירט די פארשטעלונג, אויף פערלאנג פון עולם וואס האבן זי ניט געזען אבער פון איהר געהערט. די איינאמע איז געגאנגען פאר דעם יידעשן יתו'מען הויז. זיי האבן אויך פארקויפט די איינטריטקארטן. דאסמאל זענען די טעאטערבאזוכער געווען זאלכע, וואס האבן ווייניג באזוכט אונזערע פארשטעלונגען. מייסטענס פוילישרעדענדיקע יידן פון דער בארופסאינטעליגענץ, וואס האבן געקויפט די טעאטערקארטן בכדי צו שטיצן דאס יתומים הויז. און

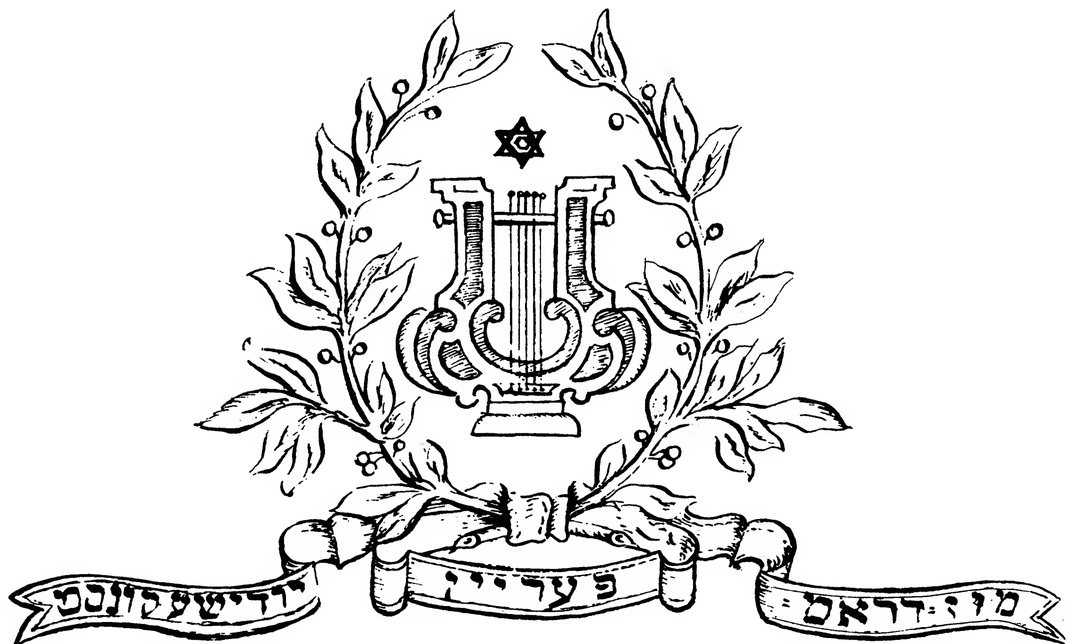

הנהלת „החוג הדרמטי" בשנת 1938;
יושבים מימין לשמאל: פודושין משה, טאלער מאיר, ד"ר פלד אריה, ד"ר וואגשל (שקלאי) אליעזר, ווידהוף יואל.
עומדים מימין לשמאל: ביטרמן גודל, פיירינג, שכטר שמחה, לבל, רוזנצווייג מוטק

דא האבן זיי געהאט א ניט דערוואַרטענדיקע איבעראַשונג. זיי האבן ניט געוואסט אַז דער דראמאטישער פאריין קען געבן אַזעלכע גוט־שפּילענדיקע דראמען. זיי האבן דעם שפּיל פאַרגליכן מיט דער „ווילנער טרופּע" וועלכע זיי האבן ברענער" די קאנצעפּציע פון דער פאַרשטעלאַנג איז געווען ליכט־פאַרב־און קול. מיט

1933/34 האב איך אנגעהויבן איינצושטודירן אהרן צייטלינס „יוסף חיים ברענער" די קאנצעפּציע פון פאַרשטעלאַגער איז געווען ליכט־פאַרב־און קול. מיט לויטער יונגע שפּילער. איך האב געוואַלט שאַפן אַזאַ אויפירונג וואס מען האט אין אונזער קליינער שטאָד נאך ניט געזען. איך האב געוואלט זיך פאַרמעסטן מיט זיך אליין. א וואַגניש וואס האט געקאנט זיין א סוקצעס אדער א פיאַסקאַ. מיין פלוצומדיקן אבפאָרן נאך ארץ ישראל האט איבערגעריסן די פּראָבעס און דאַמיט אויך מיין טעאַטערטעטיקייט אין דראמאטישען פאריין „יידישע קונסט אין בערזשאן. איך גלויב אַז אויסער איין רעוויע אויפירונג דאָרך משה סיגל און מיט נאכמאַלס די „דריי מתנות" האט זיך געענדיקט די דראמאטישע טעטיקייט פון קלוב.

די ביבליאָטעק איז ביז צו דער צווייטער וועלט מלחמה ווייטער געווען טעטיג און דערנאך אונטערגעגאנגען מיט אלע יידן וואס האבן געלעבט און זיך אויס־געלעבט אין דעם קולטורעלן קליינעם יידעשן קרייז, וואס זייער זכר בלייבט הייליג פאַר די אלע וואס דערמאנען זיי אין ליבשאַפט און טרויער.

משה בר־דוד (דאוויד)

א פורים־סעודה

ביי משה וואנדערער פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין שכנות פון רבי רב יודלס בית המידרש, פאסירענדיק דעם דורכגאנגס־קארידאר פונם בית המידרש, איז געווען צוגעבויט א וווינפליגל ווו עס האבן געוווינט עטליכע שכנים. איין ניט צוגרויסער לאקאל האט געדינט פאר א קלויז צום דאווענען, ווי אויך צום לערנען. גערופן האט מען די קלויז דאס „פאטיקער קלייזל", אויפן נאמען פון א געוועזענעם רב׳ פאטיקער וואס איז מיט יארן צוריק געווען רב ביי אונז אין שטאדט. עס האבן אין דעם קלייזל געדאווענט א צוויי מנינים יידן. אויסגעהאלטן דאס קלייזל האבן די מתפללים און דער הויפט־תורם איז געווען א בעל־הבית מיטן נאמען משה וואנדערער. כמעט די העלפט פון די הוצאות האט ער געדעקט פון זיין אייגענער קעשענע. ער איז געווען א איידעם צו „ריווצע מארקלי׳ס"(רבקה דאוויד) חתונה געהאט מיט איר טאכטער פרימצע. משה וואנדערער איז געווען גאלאנטערי און מאדע־ארטיקל סוחר. א פארמעגליכער ייד מיט א ברייטער האנט, א בעל־צדקה בגלוי ובסתר, א פרומער ייד געקענט לערנען און מיט א מאדערנעם געשעפטליכען צוגאנג צום מיסחר. גוט פארדינט און געפירט טאקען א שיינע היים.

ער איז געווען דער איינציקער ייד אין שטאדט וואס האט מפריש געווען מעשר פון זיין פארדינסט פאר צדקה. און טאקען מקיים געווען. אזויווי דער רווח איז געווען א רייכער איז דער מעשר געווען א גרויסער. דעם מעשר האט ער צעטיילט צו די שטעטישע נויטבאדערפטיגע און אויך פאר פרעמדע וואס פלעגן באזוכן די שטאדט. געשפענדעט פארן יידעשן שפיטאל, פארן זיכערהויז, תלמוד־תורה, הכנסת כלה, רבנים און פאר אלע יידישע אינסטיטוציעס ווי אויך געגעבן מתן בסתר. און אין שטאדט האבן ניט געפעלט יידן וואס זייער פרנסה איז געווען ווייט פון זיי.

די מעשר־געלדער פלעגט ער האלטן באזונדער, ניט אויסגעמישט מיט די אנדערע געלדער און אז עס איז געקומען חודש אדר, ביז חודש ניסן, פלעגט ער דעם רעשט געלד וואס איז דארכן גאנצן יאר צדקה־טיילן צוריקגעבליבן פארטיילן פורים ביי דער סעודה און צו פסח צו.

די פורים־סעודה ביי משה וואנדערער איז געווען א שם־דבר. יעדער ייד אין שטאדט האט געוווסט אז ביי דער סעודה קאן יעדער אנטיילנעמען, א אפענע טיר. פורים־שפילער און פורימשפילער טרופען וואס האב חדשים לאנג איינשטודירט זייער צוזאמענגעשטעלטן שפיל, זענען געווען ס׳רוב נויטבאדערפטיקע יונגעלייט און האבן טאקען באזוכט די סעודה, ווייל זיי האבן געוווסט אז ביי משה וואנדערער וועלן זיי באקומען א שיינעם פדיון. אויך יידן וואס האבן געזאמעלט פאר זיך, אדער פאר אנדערע, פלעגן זיך לענגער פארהאלטן ביי דער סעודה. דאס הויז פון די וואנדערעס איז געשטאנען אין מיטן רינגפלאץ. א עלטער הויז וואס איז געבויט געווארן מיט א הונדערט יאר צוריק. אשענע וואהנונג, מיט גרויסע גרוימיקע צימערן. דאס איינציקע הויז א ווא די סופיטן זענען געווען אויסגעמאלן מיט קינסטלערישע פֶּאיסאזֶן. אין דעם פורים־אוונט האט מען אויפגעמאכט די טירן פון דעם גרויסן עסצימער שלאפצימער דארכן סאלאן און אזוי ארום געשאפן א לאנגען זאל באלויכטען מיט גאזלאמפן, ז׳יראנדאלן און פארביקע אמפעלן

צום אויפנעמען א גרויסע צאל געסט, אויף די צוזאמענגעשטעלטע ווייסגעדעקטע טישן מיט מאכלים, משקאות, פירות צוקערווארק און פארשידענע פיקאנטע עסענווארק מיט אפעטיט און ווארעמקייט איינגעלאדן צום געניסן.

און דער זייט, ארום די ווענט, זענען געשטאנען עטליכע פעסאלאך אוקוצימער ביר — גרויסע שיסלען און טעפ מיט געקאכטע בויניסן, פאסאלעס, ארביסן, ניס און וויקאלעך, נאנטלען און המנטאשן. יעדער ייד וואס איז געקומען בעטן א שפענדע האט באקומען סווינציקסטע איין קראן, וואס איז אין יענע יארן געווען א גאנץ חשובה מטבע, ווינציקער ווי א קראן איז אופן טיש ניט געלעגן, און אויב ער האט געוואלט זיך פארהאלטן א ביסל לענגער ביי דער סעודה — האט ער באַקומען געקעכטץ און משקה. א ווייסע בולקע, א גרויסע זעראזע (פליישקויל) מיט געפולטע קישקע, ברוינפין, ביר און זיסווארג פונעם געגרייטן טיש. די געלדער זענען געלעגן אויפן טיש, נאר אין זילבער, פון איין קראן ביז פינעף קראנען, און אונטערן טישטוך זענען געלעגן די באנקנאטן. ביז קרוב צעהן א זייגער האט יעדער געפירט זיין פורים־סעודה ביי זיך אין דער היים. דערנאך פלעגן אלע קרובים מיט זייערע משפחות ארויפגיין צום פעטער משה וואנדערער און דארטן פארברענגען ביז נאך חצות. עס פלעגן קומען, מיין פאטער מענדעלע דאוויד מיט זיין משפחה, מיין פעטער בעריש גראס (נוימאן) מיט זיין משפחה און אחרון אחרון חביב דער פעטער שלמה שפירא מיט זיין גרויסען הויזגעזינד, (א טוץ קינדער). א חוץ דעם אלע פאנטעס, און אויך ווייטע קרובים, ווי אויך שכנים, אהרן לאנדוי, יידן דאוונערס פון דער פאטיקער קלויז, אין גוטע פריינט. אזוי ארום זענען די שטיבער געווען פול געפאקט און די טישן באזעצט. די מוזיקקאפעלע פון נאטע גוטענפלאן (זיין פרוי איז געווען א קאזינע פון אונז) האט משמח געווען מיט זייער שפילן דעם עולם און טאקען צוגעגעבן חן און חדווה צו דער סעודה. עס האבן אנגעהויבן צו קומען פורימשפילער מיט פארשידענע און משונעדיקע מאסקעס. גאנצע גרופען יעדער מיט זיין פראגראם.

פסחיה גרינבערג מיט דער „יידישער חתונה", וואס איז געווען איינע פון די אינ־טערעסאנטעסטע ספעקטאקלען, איבערהויפט פסחיה אלס בדחן מיט פארשידענע קאמישע בדחאנישע לידער און גראמען און ווערטלאך, „קאלאמבורן" וואס איך האב נאך יארן געטראפן אבגעדריקט אין א קליין ביכאלע פון א אמעריקאנער הומאריסט מיטן נאמען ר. גראנאווסקי. דערנאך די „גויעשע חתונה" וואס די יידישע טרעגערס האבן אראנזירט. דעם „יוסף־שפיל" וואס בעל מלאכה געזעלן האבן חדשים לאנג איינשטודירט. „דער פריזיוו" (די מיליטער מוסטערונג) וואס איז **געווען א סאציאל־פאליטישע סאטירע.** די הויפטאטראקציע איז געווען „די **רויבערבאנדל"** (ארויסגייענדיק פון שילערס „רויבער" — א געמיש פון דעם **פאלקסטימ**ליכן פחדראמאן „רינאלדא רינאלדינא — דער רויבערהאופטמאן" **א געמיש פון יידיש־**פויליש און דייטשמעריש), ווי אויך דעם טראדיציאנעלן אחשווירישפיל מיט מרדכן, אסתר און המנען, מיט לידער וואס זענען געווען טראגיש־קאמיש, אלע האבן זיך באמיהט צו שפילן ווי אמבעסטן, (לויטער מענער אהן פרויען). אַ חוץ דעם זענען געקומען איינצלע פארשטעלטער מיט באקאנטע

און אומבאקאנטע פאלקסלידערס. וואס האבן ביים עולם ארויסגערופן באוווג־דערונג און ציקאוועקייט.

א קוריאז איז געווען — וואס איינער א פורימשפילער כמעט ניט מאסקירט האט במשך א שעה אויסגעזינגען ניט באקאנטע יידישע לידער פון א אנדערן זאנע, וואס איז אין יענער צייט אין גאליציען ניט געווען באקאנט. ווייזט אויס, א פרעמדער גאסטשפילער וואס איז פון דער צווייטער זייט גרעניץ — רוסלאנד געקומען — דערפאר האט אים קיינער ניט געקענט, אויך די לידער זענען געווען אנדערע. נאכן אפזינגען האט ער אריינגעשטעקט דעם גרויסן פידיון וואס דער בעל־הבית מיט די אנדערע געסט האבן אים געגעבן און זיך אוועקגעגאנגען א שווייגענדיקער ניט ארויסרייידנדיק א ווארט — ווער ביסטו וואוהין גייסטו —? קיין תשובה! אין שטאדט האט מען א לאנגע צייט דאריבער ארומגערעדט, ווייל ער האט קיין שום אנדערע סעודה אין שטאדט ניט באזוכט.

קוּיב צו חצות זענען געקומען די „מאסקעס" פון די סטודענטן און אקאדעמיקער וואס האבן געבראכט זייערע קאסטיאומען פון לוואוו (לעמבערג) ווייל מוצא שבת נאך פורים האבן זיי איינגעארדנעט א פורים־מאסקענבאל. אויך אנדערע גרופן און פאריינען — ווי דער האנדווערקער־פאריין, יד חרוצים־פאריין פלעגן אין דער פורימוואך, איינארדנען מאסקענבעלער. די דאזיגע מאסקעס פלעגן זיין די אטראקציע און טאקען די נעילה פון דער פורים־סעודה. מייסטענס האבן זיי געטראגן גאנצע איברן קאפ אנגעטאענע מאסקעס, אזוי ארים, האט מען זיי ניט געקאנט דערקענען. די מאסקעס זענען געווען חיות, פאנטאסטיש עגזאטישע טיפן, זיי האבן זיך געלאזט הערן מיט חיות־קולות און לוסטיגע פארשארטע ווערטלעך, ווייל פורים איז פורים און מען דערלויבט זיך וואס אגאנץ יאר פארמייד מען עס. אנהייבענדיק פון „פורימרב" ביז ליינען די מגילה אויף גוייש, דאס הייסט א פא־ראדיע, טייטש אויף אוקראיניש (רוטעניש) וואס צוויי, ווילע, לוסטיגע יידן פלעגן עס מיט א סאך חן טון, ישראל צייג מיט געצאלע האלפערן. א קאליידעסקאפ מיט פארשידענע, ביזארע, אינטערעסאנטע געשטאלטן, האבן זיך דארכגעצויגן אויף דער פורים־סעורה ביי משה וואנדערער אין בערזשאן. עס איז געווען א אנגענעמע איבערלעבעניש אין יענער צייט, אויך ביים דערמאנען זיך אין דעם. נאך דער ערשטער וועלטמלחמה האט דער פעטער משה ווייטער אפגעהאלטן פורים־סעודות אבער ניט ווי אמאל. אין צייט פון דער מלחמה האט זיך די יידישע מאטעריעלע לאגע שטארק פארענדערט, געננומען א ווענדונג וואס האט זיך אויך אפגעשלאגן אויפן יידישן שטייגערלעבן. אבער משה וואנדערער האט ווייטער געגעבן צדקה און מתן בסתר, זיין אפענע האנד און זיין יידיש הארץ זענען שטענדיק גרייט געווען צו העלפן.

אין די דרייסיקער יארן האט ער געמאכט א רייזע נאך ארץ ישראל און אויך געפלאנט צו באזעצן זיך דארטן אויף שטענדיק, אבער די צווייטע וועלט מלחמה האט אלע פלאנען צערשטערט. ער איז צוזאמען מיט זיין פרוי אומגעקומען אין דער שואה אין יאר 1943. יהיה זיכרו ברוך.

Cena 2 Zł. Pod opaską 1·50

GAZETA PURIMOWA

Rok 1111. Brzeżany sobota, dnia 15. marca 1930 Nr. 0000.

TOW. „JAD CHARUZIM"

urządza maskaradę

Tow. „Jad Charuzim" w Brzeżanach, urządza dnia 15 marca 1930 w Salach Żyd. Domu Narodowego Wielki Bal Maskowy, na który ma zaszczyt zaprosić **wszystkich**, bez różnic stanowych narodowościowych, wyznaniowych, partyjnych etc. KOMITET zapewnia humor, polecając receptę WP. Prof. Dra Wesołowskiego na zapomnienie o smutkach dolegliwościach i t. p.

Zgubiono zaproszenie na redutę Jad Charuzim znalazca zechce je łaskawie zwrócić za wysokiem wynagrodzeniem pod „nieszczęśliwy"

Rp.
Charleston 0·1
Tango 0·3
Walc. 0·2
Bufet 2·1
co 10 minut jedna dawka.

Pietruszka wysprzedana na poprzednich zabawach

Biuro **kojarzenia serc** urzęduje na maskaradzie.

Bufet poleca przekąski i napoje po 30 gr. kurcze za darmo.

W dniu 15 marca br. w sali Żyd. Domu Narod. można będzie otrzymać za 1 zł. dwa bloczki po 50 gr.

Dla nietańczących z powodu postu, Komitet zabawy sprowadzi wagon wybornych trunków.

O 24h nastąpi uroczyste rozdanie nagród, dla najpiękniejszej, najweselszej, najoryginalniejszej maski.

Jury złożone z 12 obyw. m. Brzeżan złoży przysięgę na sprawiedliwe wykonanie poruczonego zadania.

Początek zabawy dnia 15/III. o 21h koniec 16/III. o 9 rano.

Upiór z Duesseldorfu aresztowany

Kozowa. (Tel. własny Gaz. Pur.) Upiór z Düsseldorfu zostanie aresztowany w Kozowej. 24-ech uzbrojonych przyprowadzi go na salę. Rozprawa odbędzie się w Ż. D. Nar. 15 marca. Do obrony zgłosili się najwybitniejsi adwokaci.

Przyjazd Złaty Rubin do Brzeżan

New-York (Tel. własny Gaz. Pur.) Bohaterka słynnego procesu w Przemyślu Złata Rubin zapowiedziała swój przyjazd do Brzeżan na redutę w celu założenia sieci na męża. Dostojny gość będzie bawić w naszym grodzie 1 noc.

Ze sportu

Ż. K. S. Brzeżany — Urugwaj 3:0 (1:0)

Drużyna biało-niebieskich pokonała mistrza światowego w piłce nożnej. Zwycięstwo zawdzięczyć należy p. Pajgerowi, który po zjedzeniu podwójnego obiadu uzyskał wszystkie bramki. Widzów 60.000. Sędziował dr. Lausgarten.

Do raju można się dostać 15 marca autem, dorożką lub piesso, via Żyd. Dom. Nar.

Wyrąb lodu wkrótce się kończy przedłużenie terminu można otrzymać w komitecie zabawowym.

עיתון היתולי לנשף פורים שאורגן ע״י
„יד־חרוצים"

לייזר פיף

משה בר־דוד (דאוויד)

בערז׳אנער משונעדיקע שטאדטטיפן (תמהוניים)

יעדע שטאדט האט זיך איהרע אייגנארטיגע שטאדטבאקאנטע פאלקס־טיפן וואס האבן געהאט א משונעדיקן כאראקטער און געגעבן דער יידישער גאס זיין חותם און אפילה א געוויסן חן. די אזויגערופענע שטאדטמשוגענע און נאראנעם. קאמישע און אומגליקליכע מענשן, יעדער מיט זיין טראנץ, מיט זיין אנארמאלישקייט און זיין פערפפוטשט לעבען. געשעהנישן און אויסגעטראכטע אנעקדאטן האבן שטענדיק כאראקטעריזירט אט די דאזיגע טיפן און זיי איינגעפלאכטן אין שטייגערלעבן פון דער יידישער גאס. אויך אין אונזער שטאדט זענען געווען עטליכע אזאלכע יידן. פיער טיפן א יעדער אנדערשט פונם צווייטן. לייזער פיף, דודיע־מורגע, אברהמצע כאלעמקע, הערשעלע־דזיא־האפ.

לייזער פיף

קליינער אונטערגעזעצטער גוף מיט א שווארץ־גרינלעך בערדל
חלופנשמאלע פיות, א ברייטע גלאנצנדיקע פעטע נאז, מיט קליינע
קוועקזילבערלויפנדיקע אייגאלעך, כיטרע און דאך גארניטזאגענדיקע.
אויפן קאפ א שווארצן קאפעלוש פון הינטער וועלכען עס קוקט אפיר
א שווארצגעוועזענע פארפעצטע יארמולקע. רעדן פלעגט ער שנעל אונטער דער
נאז און שווער צום פארשטייען.

געלעבט האט ער נאר פון נדבות. פארלאנגט, געמאהנט מיט גרויס חוצפה. יעדע
וואך מייסטענס דאנערשטאג, באזוכט יעדע קראם, יעדע שטוב, און אז מען האט
אים ניט געוואלט אדער ניט געקענט געבן די געפאדערטע נדבה, האט ער קעגאנט
אפטון א שפיצל, און ארייגלאזן זיין פארפעצטע יארמולקע אין פאס מיט וואסער,
וואס איז ס׳רוב געשטאנען ביי דער אריינגאנגסטיר אין דער קיך, אדער ערב
פסח צוגעדעקט מיט א פסחדיקן ווייסן לינענעם צודעק. אין גאס פלעגט ער
חוצפעדיק נאכלויפן א פארבייגייער און פאדערן זיינס, און ניט אפלאזן, ביז מען
האט געמוזט געבן די פאר גראשן. געוווסט יעדנס יוחוס, געגוי געקענט דעם לוח
ווען עס פאלט אויס א יום־טוב, ניט האבנדיק א לוח, און זיך קיינמאל ניט
פארעכנט.

פאר דער ערשטער וועלטמלחמה און א געוויסע צייט שפעטער, פלעגט ער פונאנדער־
טראגן דאס מעהל וואס די בעלהביתעס פלעגן קויפן אויף שבת און ווערן דאפאר
באצאלט. וויסע־חברעניקעס און סתם יידן ליצים, פלעגן אים רייצן און בייז־
מאכן, מיט נאכרופן נאך אים זיין שפאטנאמען „לייזער פיף"! פיף! און פרעגען
אים שאלות, וואס ניט שטענדיק האט ער אויף זיי געענטפערט. איין שאלה פלעגט
אים ארייגברענגען אין כעס. די שאלה, צו ער האט געקענט שאיע בעטלער? ווייל
פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז׳ר מיט דעם שאיע בעטלער ארומגעגאנגען
אויף דער מדינה, בעטן נדבות. דאס האט אים ניט געפאסט — ניט פאר זיין
כבוד. ער איז געווען א לאקאלפאטריאט, דא קענט מען אים און מען ווייסט
ווער עד איז. ער פלעגט זיך ריהמען מיט זיינע מלאכות. א סך מלאכות: געווען
אמאל א כליזמר — ער פלעגט נאכטראגן די גרויסע פויק די כליזמר אויף א
גויעשער חתונה, געווען א וואנדראווניק — געוואנדערט איבער דער מדינה, חלילה
דערמאנען שאיען, געווען א טרעגער — געטראגן דאס מעהל אויף שבת. געווען
א קרימינאלניק — אמאל ארעסטירט געווארן, אין פרעמדער געגנט, אָן פאפירן.
ער איז געווען דער פאפולערסטער טיפ אין שטאדט. קיינמאל ניט חתונה געהאט.
געגאנגען שנעל, כמעט לויפענדיק און געברומט אונטער דער נאז, „גיב מיר א
גרייצאר! „גיב מיר א גרייצער!"

דוד׳יע מורגע

יט א פאליטישען טראנץ. א ייד א בעקער. אויב ער האט געקאנט
באקן איז א ספק, אבער זיין גאנץ לעבן געארבעט ביי דעמזעלבן
בעקער — ביי מענדל פלוג. מיט א קאלטעוואטער שאטינער בארד,
צוויי ראכיטישע אויסגעדרייטע פיס, שטענדיג פארוויקלט מיט
קלומרשטע באנדאז׳ן, פארז׳מורעדיקע קורצזיכטיגע אויגן. אנגעטאן אין אלטע
פארמעהליקטע בגדים און א שלעכטפארשטייענדיקן לשון. גערעדט ניט תמיד
לאגיש. זיין הויפטעמע איז געווען „וואהלן". ער וועט קאנדעדירן צום שטאדטראט,
ער וויל ווערן א אבגעמארדעטער (אבגעארדעטער) צום פראווענט (פארלאמענט).
פראווענט האט געהייסן דער הויפטלאגער פון מאטעריאל פונם מאגיסטראט.
זיין ניט נארמאלער באציאונג צו וואהלן און פארלאמענט, שטאמט נאך פון די
עסטרייכישע צייטן, ווען עס זענען פארגעקומען וואהלן צום פארלאמענט. ס׳איז
א סברה אז אין א געוויסער מאס איז ער דאמאלס געווען נארמאל, און ביי די
וואהלן האט מען אים צערשלאגן און פון די קלעפ איז ער א ביסל צעמישט
געווארן און „פארלארמענט" דרייט זיך אים שטענדיק אין קאפ. שבת, פלעגט ער

דודיה מורגע

גיין דאווענען אנגעטאן ריין און ציכטיג. בכלל האט ער זיך נארמאל אויפגעפירט. אבער אז „חברה״ האבן זיך געמאכט מיט אים א שפאס, האבן זיי אים ארויפ־געבראכט אויפן טעמע „וואהלן״ און אים געבעטן האלטן א אגיטאציע־רעדע. זיין רעדע איז געווען א געמישעכטס פון יידיש־דייטש מיט פויליש. „א פראטעסט״ א קעגן דער מאגיסטראט פאראָרדנונג, שלעכטען אויבסט פון די סטראגאנעס צו פערניכטן.

דוד׳יע האט זיין רעדע מער ווניקער אזוי געהאלטן „פאניע צא רא בילי — אגרעסט, העניע ייטע דֹא קאַנאַלו ז׳וציליי״ און געמורמליט אונפארשענטליכע ווערטער און פארענדיקט מיט „אז עס האט געברענט, האט זיך די מעשענע בארד ניט דערטראנקען״ ווייסע־חברהניקעס האבן אים געטשעפיט, אבער ער האט זיך זיין חיונה, ערלעך מיט ארבעט פארדינט. ערב דעם אויסבראך פון דער ערשטער וועלט מלחמה איז זיך דוד׳יע געגאנגען אין וואלד שפאצירן. באגעגנט אים א ז׳אנדארם און פרעגט אים, ווער ביסטו, און וואס מאכסטו? א סך פויליש האט ער ניט געקענט, אבער ענטפערן, מוז מען. זאגט ער „איך בין א רויבער״. ברענגענדיק אים אין שטאט־ארײַן, צום ארעסט, באגעגנט זיי א ייד וואס האט דעם ז׳אנדארם גוט געקענט. פ׳רעגט ער אים, פארוואס האסטו אים פארהאלטן, זאגט ער אז דער מאן האט געזאגט אז ער איז א „רויבער״. געמיינט האט דוד׳יע אז ער איז א „רייבער״ — ער רייבט קארטאפליס ביי חיה דער צולאפחיקיס אין דער בעקעריי. דוד׳יע איז געווען א ביסל א צעדרייטער אבער א פרומער, ערליכער ייד.

אברהסצ׳ע כאלעמקע

א אויסגעוואקסענער א מגושמעדיקער מיט א גרויסער באוועגליכער פליישיקער נאז. די נאז איז געווען זיין הויפטסימן. צוערשט האט מען דערזען די נאז און דערנאך, דאס פנים. זייער א פאשיטער בחור מיט א שלעכטער אויסשפראך, שטומפיק־געפאנפעט אונטער דער נאז, א ביסל טויבלעך מיט א אויערפלוס. געווען איז אמאל א בעל מלאכה, אבער ווניק געארבעט, ניט געלעבט פון נדבות. פלעגט אוועקפארן ווייט פון שטאדט און נאך א געוויסער צייט צוריקקומען א אויסגעפוצטער. לעצטע יארן געליטן נויט און יידן האבן אים געשטיצט. פורים פלעגט ער זיך פערמאסקירן, באזוכן די הייזער און באקומען פורימגעלט. קרובים פון אמעריקע פלעגן אים שיקן א פאר טאלער און אזוי האט ער דארכגעשטארקעט זיין לעבן. זיין ספעציאליטעט איז געווען א אקראבאטישע דרייאינג מיטן הינטערטייל — און באוועגונג מיט זיין גרויסער פליישיקער נאז, אויסצימבלען קלאפענדיק אויף איר מוזיקטענער — וואס פלעג ארויסרופן געלעכטער ביים עולם. געהאט קרובים און שטאדט וואס פלעגן זארגן פאר זיין ריינהאלטן און אויך א ביסל ווארם געקעכטץ. ער איז אומגעקומען גלייך מיט אלע יידן אין דער שואה.

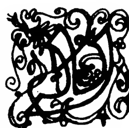
אברהמצ׳ע כאלעמקע

הערשאלע דז׳יא האפ

א זון פון מוינע דעם אייערהענדלער, א בעלבאתישע משפחה. דארך א קינדערקראנקהייט און דארך ווייסעחברהניקעס א ביסל טעמע־וואטע געווארן. יונג געווען, געהאט א גענוג שיין פנים, געלערנט אמאל אין א חדר, געקענט דאווענען און געווען זעהר פרום. אויפגעהאלטן זיך ביי דער משפחה און ערליך זיך פארדינט זיין שטיקל ברויט, דארך טראגן וואסער צו בעליהבתים. ניט צו יעדעם האט ער געוואלט ברענגען. אזוי מען האט אים געמוזט לאנג בעטן דאצו. זיין טראנץ איז געווען אז מען האט אים אויפ־גערייצט מיטן אויסשריי „הערשעלע דז׳יא האפ״ פלעגט ער א שפרינג טון אויף דעם רוקן פון דעם נעכסטן, נעבן אים, אזויווי א בוהיי אויף א קוה. בדרך כלל האט ער זיך נארמאל אויפגעפירט. געזאגט אסך תהילים און געווען שטארק פרום. אפגעהיט צו געהן דאווענען צו דער צייט. אומגעקומען ווי אלע אין דער שואה.

ד״ר אליעזר שקלאי

ז׳.ק.ס. — קלוב הספורטאים היהודים

ד פרוץ מלחמת העולם הראשונה התעסקו יהודים מעטים בספורט. היו אלה תלמידי בית ספר תיכון ומעטים מן הנוער העובד. מי שזיקתו לספורט היתה מזקה, בלית ברירה, הצטרף לקבוצת הספורט הפולנית „סוקול״, בה לא ראו אותו בעין יפה.
בשנת 1921 פנה אלי חבר לכיתה בשם ואנדמאיר והציע לארגן קבוצת ספורט יהודית (כדורגל), כדוגמת הקבוצה הפולנית. התקשרנו עם עוד כמה חברים והתחלנו לשחק כדורגל ללא נעלים, ללא בגדים מתאימים וללא מגרש ספורט משלנו. באותו זמן לא היה לנו וועד, לא היו לנו אסיפות וגם לא היה לנו מושג מהו משחק כדורגל. הכל היה דיליטנטי, ומה שידענו למדנו ממשחקי קבוצות אחרות.

תודות לרצוננו העז לגבש קבוצה יהודית, התחלנו להתגבר על הקשיים מבית ומחוץ. ראשית, התנגדות ההורים, שראו במשחקינו „מעשה גויים״, ושנית חוסר כל מכשירי ספורט.

למרות כל הקשיים, בעזרת קבוצה גדולה של תלמידים יהודים מן הגמנזיום, יסדנו בשנת 1921 קבוצת ספורט יהודית בשם

הקבוצה היתה מחולקת לשתי סקציות, כדורגל ואטלטיקה קלה.

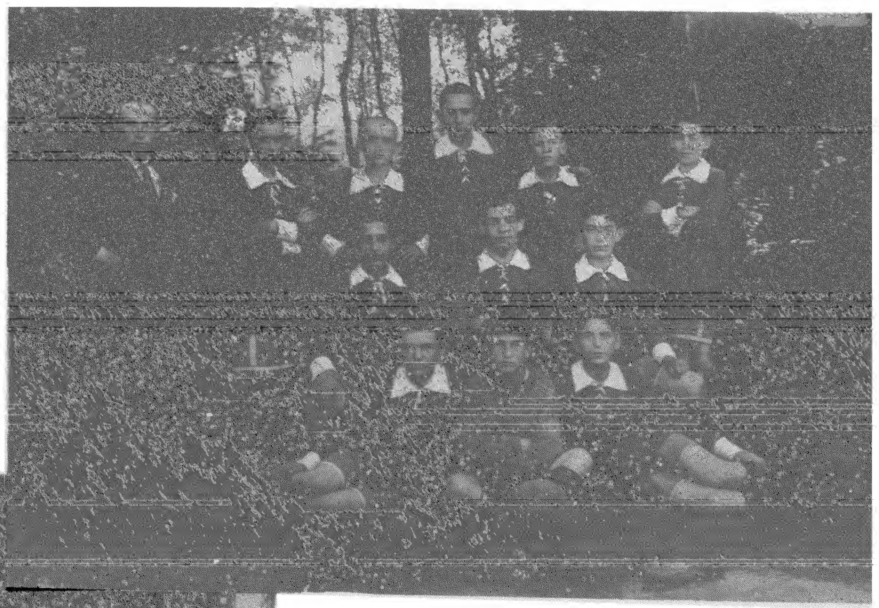
במשך הזמן נעשינו קבוצה טובה. בשנת 1929 השתתפנו בתחרות כדורגל של מחוזנו והשגנו את המקום הראשון במחוז טרנופול. נצחון זה העניק לנו הכרה של התאחדות הספורט הפולנית (L.O.Z.P.N.), ונמנינו על קבוצות ספורט של ליגה ב׳ כלל פולנית.

מספר אוהדי הספורט הלך וגדל ובשנת 1930 מנתה הקבוצה כ־100 חברים, שבאו מחוגי הנוער האקדמאי והנוער העובד גם יחד. באותה השנה ארגן הצבא הפולני, מתוך קבוצתנו, מחלקה טרום־צבאית, כהכנה לשרות הצבאי (P.W.).
באסיפה השנתית של 1930 נבחר וועד בהרכב של שמעון מייבלום כיושב ראש, סגנו יוסף לבר, מזכיר — לייב פריד, גיזבר — משה כץ. יתר החברים: שלמה ריגר, יוסף נעבעל, שמעון בלייברג ויוסף לופטר.

מאמן הקבוצה היה פולני בשם ירומוביץ, ובהשתדלותו קבלנו את הזכות להשתמש במגרש העירוני לאימונים ולמשחקים. גם ענף זה חוסל עם כניסת הסוביאטים.

קבוצת חובבי כדורגל — 1930

קבוצת .Z.K.S בשנת 1923

קבוצת מתעמלות בהדרכת י. לאופר — משמאל וג. ביטרמן — מימין

ZWIĄZEK
Żydowskich Towarzystw Gimnastycznych i Sportowych
w POLSCE
„MAKKABI"
KOMITET CENTRALNY

DYPLOM

Zaświadcza się niniejszem, iż
Pan Laufer Izydor
urodzon(y) 1912 r. członek Ż.K.S. „Hanoar"
ukończył (a) kurs wstępny ćwiczeń ruchowych dla przodowników
w czasie od 26 czerwca do 24 lipca 1936 r.
po zdaniu egzaminów praktycznych i teoretycznych z wynikiem bardzo dobrym
uzyskał tytuł przodownika ćw. ruchowych

KOMITET CENTRALNY

KIEROWNICTWO KURSU
Dowództwo Okręgu Korpusu Nr. VI
Okręgowy Urząd Wych. Fiz. i Przysp. Wojsk.

Nr. 5

dn. 24 lipca 1936 r.

התאחדות
האגודות להתעמלות ואספורט
בפולניה
„מכבי"
הועד המרכזי

תעודה

תעודת מדריך ספורט של „מכבי" שניתנה לי. לאופר בשנת 1936, והמאושרת ע"י רשות הספורט הפולנית

מנחם בן שמעון כץ

ארגון בעלי מלאכה „יד־חרוצים"

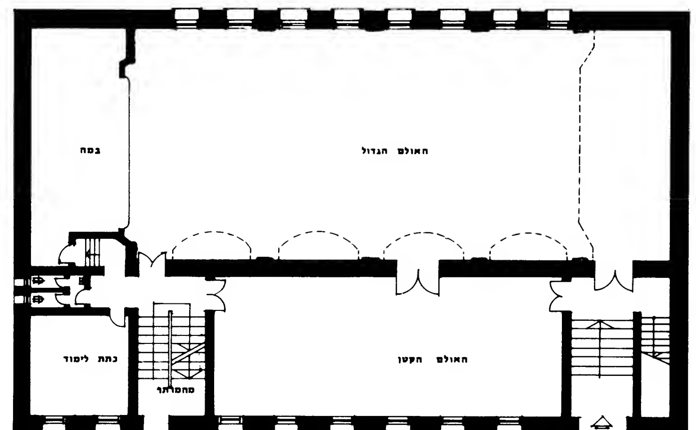

תאריך 20 באוקטובר 1901 יסדו בעלי המלאכה היהודיים בעירנו, ארגון בשם „יד־חרוצים" שמטרתו היתה עזרה הדדית. היתה להם קופת הליאות, וכן הקימו גם בית כנסת ברח' שטרז'אצקה (ראה הפרק על בתי הכנסת), בו קִיימו את אספותיהם. בתקופת מלחמת העולם הראשונה, בגלל צמצום היקף היצור ובגלל פיזור החברים שנמלטו מהעיירה מחמת פעילות מלחמתית, נפסקה פעילותו לזמן ארוך.

רק בשנת 1928 חידש הארגון את פעילותו. בית הכנסת עבר שיפוץ ופעולות הארגון התרחבו הן מבחינת היקפן והן מבחינת איכותן. בתקופה זו הורחבו פעולות התרבות, אורגנו קורסים מקצועיים לנוער עובד, והתמיכה הכלכלית והמקצועית לחברים גדלה והתרחבה. הכנסות הארגון באו בראש ובראשונה מדמי חבר, מתרומות חברים אמידים ובמידת מה, מתמיכה של הקהילה. פעם בשנה היו מקיימים נשף פורים שהכנסותיו קודש לקופת הארגון.

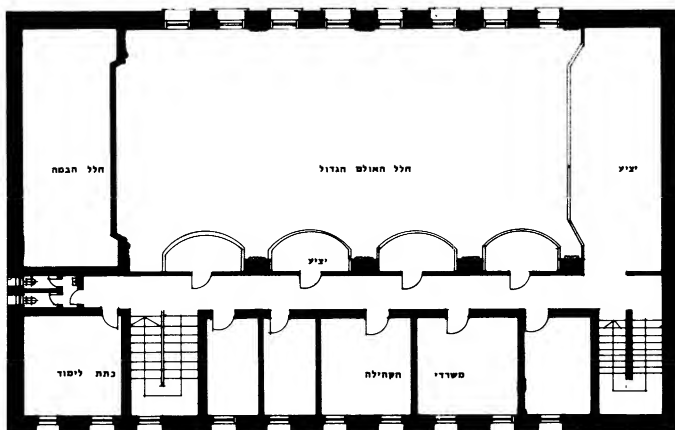
ליושב ראש של האיגוד בשנים 1926—1932 נבחר שנפר הירש, למזכיר בחרו את מאריאש חיים. בועד היו חברים:

בילִיג שמעון
ברגר הירש
ברגר שמעון
גוטנפלאן טולה
דיאמנט קסריאל
וינטרוב יוסף
מלר אורן
פלד שלום מנדל
שטרייזאנד יוסף
שטרן זליג
רוטין בן ציון

בשנות השלושים היו באירגון 86 חברים וליושב ראש בחרו את טכנאי השיניים, ברנרד ליידר. הודות לכך שהיה איש בעל מרץ, בעל כושר ארגון, מלא חיים והומור, התעלה הארגון לדרגת מוסד מכובד, בעל כושר מקצועי ורמה תרבותית, והתחרה בארגונים הלא יהודיים בעיר. עם פרוץ מלחמת העולם השניה נעלם הארגון, כיתר המוסדות היהודיים.

בית העם- תבנית קומה א'

בית העם-תבנית קומה ב'

מנחם בן שמעון כץ

בית העם — נאציונאל האוז

ית העם היוה נכס תרבותי חשוב לקהילת בז'ז'ני. בקצה הרחוב זבוז'ובה, מצידו הצפון־מזרחי, הסמוך לגשרון מעל פלג הנהר, עומד בית העם, הנודע בפי התושבים כ,,נאציונאל האוז".
השם ,,נאציונאל האוס" — בית האומה, רומז כבר בשמו על תפקידו ועל חשיבותו של בנין זה.

קנאה וצער מלאו את ליבם של פרנסי העיר והקהל על כי ברשותם של יתר עדות העיר — האוקראינית והפולנית, היו אולמי תרבות, ובעת הצורך היו משכירים ליהודים את האולמות. שנים רבות עברו, ורעיון הקמת בית עם קם והתגשם. היה זה הרופא ד"ר ב. פליק, יהודי בעל גאוה לאומית, שהעמיד זאת לעצמו מטרה, אליה שאף במרץ וללא הרף, ואף דירבן את כל מי שיכול היה להיות לו לעזר בהשגתה.

ביזמת ד"ר פליק הוקם בשנות העשרים המוקדמות ועד צבורי לבנית הבית, וליושב ראש נבחר הוא עצמו. הודות למרצו הבלתי נדלה, פעל ד"ר פליק בקרב משפחתו העשירה בארצות הברית, ומתרומתה נרכש מגרש לבנית הבית.
רוב רובו של מימון הבניה בא מכספי אחיו של ד"ר פליק בארה"ב וממימון עצמי שלו. בגלל חוסר תקציב שוטף עברו שנים רבות מיום התחלת הבניה ועד לסיומה.

ביום 4.1.1930, ברוב פאר ובקהל משתתפים רב נחנך הבית לצרכי ציבור ולתועלת העדה ונרשם כרכוש בית היתומים.

בית מרשים, רב מימדים בהשוואה לסביבתו, הוקם בלב לבה של השכונה היהודית.
עיקר תכנו של המבנה היוו שני אולמות: אולם מופעים ראשי עם יציעים מסביבו, ואולם יותר קטן, הצמוד אליו. מדרגות ראשיות רחבות ידיים בחלקו הדרום־מערבי של הבית הובילו אל פודסט, וממנו לאולם הראשי. מאותו מקום נפתחה דלת כניסה לאולם הקטן. המדרגות המשיכו לקומה ב', בה נמצא היציע הראשי בדרום ותאי יציע בודדים לאורך האולם הראשי. הפרוזדור, שהוביל לתאי היציע מצד מזרח, שימש גם את שורת החדרים לצד מערב. במשרדים אלה שכן ועד קהילת העיר. לצד הבימה בצפון־מערב היה חדר מדרגות נוסף, שקישר את כל הקומות, כולל המרתף, עם שורה של מחסנים ודירת שרת הבית. פה גם היה חדר נוסף, ששימש כיתת לימוד לבית ספר עברי — מתנועת ,,הפועל המזרחי".

האולם הראשי עם הבמה היה מטויח עם קרניזים דקורטיביים מיציקת גבס. תאי היציע היו שקועים בגוף הפרוזדור עם בליטות אליפטיות מנופחות, הבולטות לתוך חלל האולם. פילסטרים וורטיקליים מיציקת גבס, בחתך חריצים עגולים הפרידו ביניהם מרצפת האולם ועד לתקרתו. כל הרצפות היו מפרקט — עץ אלון, ובכלל, גמר המבנה היה מחומרים טובים וחדישים בהתאם לתקופת הבניה.

האולם הראשי, שיכול היה להכיל בין 400 ל־500 איש, שימש בעיקר למופעים, אסיפות וארועים ציבוריים למיניהם. כמו כן התקימו בו חתונות. פה הציג החוג הדרמטי של העיר את הצגותיו הרבות, פה היו מופיעות להקות זרות החל

מלהקת האופרטה של וינה ועד ללהקות זעירות. אישי צבור רבים קיימו פה אסיפות עם, ובין היתר הופיעו פה זרובבל, ד״ר פון וייזל, הסופר טברסקי, הזמר העממי שטרנהיים ורבים אחרים.

מרכז תוסס ופעיל זה שימש את הקהילה היהודית החל משנת 1930 ועד לפרוץ מלחמת העולם השניה. בשנות המלחמה 1939—1941 החליף את יעודו מספר פעמים בהתאם לרצון השלטונות הסוביטיים. הצורר הנאצי השתמש באולמיו לא פעם כמקום ריכוז של יהודים לפני גירושם. עם שחרור העיר ע״י הצבא־האדום בשנת 1944 ולאחר שכל אולמי הציבור בעיר נהרסו, הפך בית העם היהודי לקולנוע יחיד בעיר, וכך הוא זכור לי, ניצב בודד, יחיד, מזדקר גבוה מעל מישור רחב מימדים, שפעם היה מכוסה מבנים יהודיים, שנהרסו בכוונת תחילה ע״י הנאצים.

בית־עם זה, השריד היחיד של שכונה יהודית, נשאר לפליטה, כאילו מצבה בודדת ויחידה בעיר, המזכיר לכל אלה העוברים לידו: „פה היו, חיו ופעלו — יהודים, ואני בקיומי — מנציח אותם״.

מנחם בן שמעון כץ.

בית היתומים

אחר מלחמת העולם הראשונה נשארו בעיר יתומים רבים ללא חסות וללא קורת גג. רבים היו הילדים, שהתגלגלו בסמטאות העיר. הרחובות שימשו להם בית, והמרתפים — מחסה לינה. רחמנות וכאב לב אחזו בכל מי שהתעמק בבעיה וחשב על עתידם של ילדים אלה.

והנה נולדה סיסמא — „הצילו את היתומים״. הגברות רוזיה רייך, אוגוסטה מילך, הנריקה גולדברג ואחרות התארגנו והקימו „ארגון נשים יהודיות״, שהעניק את חסותו לילדי רחוב אלה. בעזרת הארגון שוכנו הילדים בבתים פרטיים שונים, חלק בתשלום ואצל אחרים ללא תמורה.
בשנת 1920 חלה ראורגניזציה ב„ארגון נשים יהודיות״, והשם שונה ל„חברה שמירה על יתומים יהודיים״.

הודות לתמיכה כספית ניכרת של יוצאי בז׳ז׳ני בארצות הברית והודות ליזמה ולתמיכת משפחת יצחק ורוזיה פלד מפילדלפיה, נרכש בית ברח׳ שטרז׳צקה, בו נוסד בית היתומים היהודי.

קבוצת יתומים בשנת 1935

רוב העבודה, הארגון והתמיכה בבית היתומים נעשה ע״י פעילים מתנדבים, ששנים רבות פעלו לטובתו, לקיומו, במסירות נפש וברוח אהבת הזולת.

כיושבי ראש ומנהלי המוסד שימשו ד״ר צ. רייך, ד״ר פ. פומרנץ והשופט ו. תדניר. היו״ר האחרון היה מורה ביה״ס התיכון פרופ׳ דוד הורביץ, חבר מועצת העיר, איש מכובד על כל שכבות האוכלוסיה (שנשלח למחנה ההשמדה בבלזץ).

על חברי הנהלת בית היתומים נמנו: משה לבל — תעשיין, הרוקחים הנריק פוהורילה ומרק קורצמן, ד״ר ס. פרידמן, עו״ד שלמה גלאזר, הגברות רוזיה רייך, עדה פומרנץ, פ. לעבעל, המורה יואכים שלייכר והסוחרים לייזר ברנשטיין, קרול אלטיין ויהושע־מרדכי טלר.

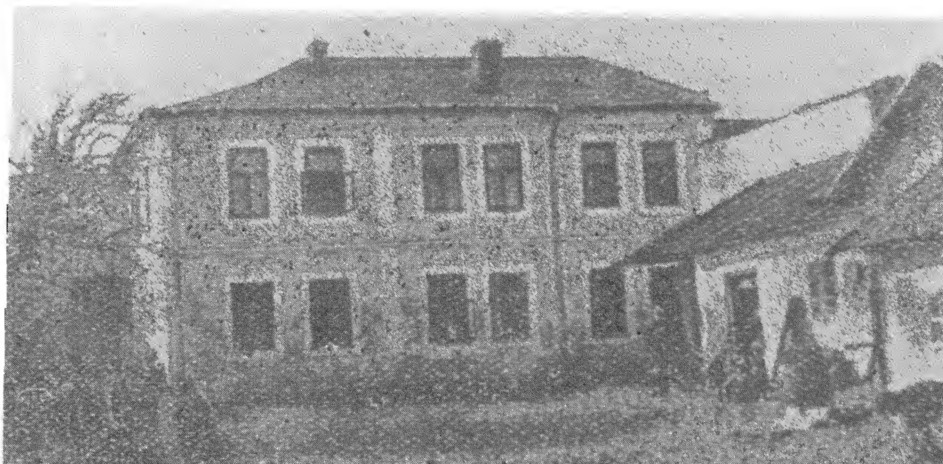
הרבה מאמצים ועבודה לטובת המוסד הוקדשו ע״י עו״ד ברוניסלב פרידמן, מנהל המנסרה י. גרייף אשת השופט וייכרט ואחרון אחרון חביב, יושב ראש, הרוח החיה, היוזם, הדואג והמקדיש את מיטב מרצו והונו לדאגה לבית היתומים הוא הרופא, היהודי הגא, ד״ר ברנרד פלק.

המנהלת האחרונה בשכר שימשה גב׳ הלנה וובר, היא זאת שביד חזקה ובמסירות נפש ניהלה את המוסד עד פרוץ מלחמת העולם השניה ועד כניסת הצבא האדום לעיר.

בבית יתומים זה מצאו בשנת 1930 מקלט, בית וחינוך, 32 ילדים משני המינים. רוב הילדים בגילאי בית ספר למדו בבתי הספר הכלליים. הילדים הבוגרים יותר למדו בבתי ספר מקצועיים בעיר עד שסיימו אותם ועמדו ברשות עצמם.

התקציבים להחזקת הבית באו ברובם מתרומות חדשיות וחד־פעמיות של האוכלו־סיה היהודית בעיר, ובמידה זעומה מתמיכת העיריה. חלק נכבד של ההכנסות היה מתכסה גם מהצגות ומהכנסות בית־העם היהודי, שהיה רכושו של בית היתומים, ושיוזמו העיקרי היה אותו ד״ר ב. פלק.

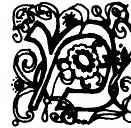
הבית, כמו כל יתר מוסדות הציבור היהודים, הפסיק את יעודו ואת פעילותו עם פרוץ מלחמת העולם השניה, וגורל ילדיו הוא חלק מגורלה של יהדות גליציה בשואה.

בנין בית היתומים

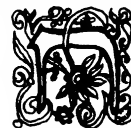
מנחם בן שמעון כץ

מוסדות צדקה ועזרה הדדית

תוך רגש אחריות קולקטיבית לגורל הקהילה ולשלום אוכלוסיתה, בהשקפת המסורת היהודית וההלכה מדורי דורות, התארגנו בעירנו, כדוגמת יתר קהילות ישראל, מוסדות צדקה ועזרה הדדית, למיניהן. מחוסר חומר דוקומנטרי (שנמצא אולי בארכיונים) אסקור פה במילים בודדות בלבד ארגונים אלה, שהיו פועלים בעירתנו בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם השניה. ואלה הם:

חבורת — „פרנסת עניים"

בורה רבת פעלים זו עסקה במתן עזרה כללית לעניי העיר, עזרה זו התבטאה בכסף מזומן, בגדים, עצי הסקה לחורף, הספקת תבשילים ליום יום ולשבת. בין יתר תפקידיה היה לדאוג לאכל כשר לחולים בבית החולים הממשלתי ולאסירים יהודים. כמו כן דאגו לעריכת סדר־פסח ולהספקת אוכל „כשר־לפסח" לחיילים יהודיים ששרתו בגדוד הצבא הפולני שחנה בעיר.

רב גוניות היו פעולותיה הפילנטרופיות של חבורה זו, וזאת הודות ליו"ר שלה, איש המרץ הבלתי נדלה, איש שהקריב עצמו למען העניין הציבורי, והוא ר' משה שפיצן. (ראה כתבה מיוחדת).

בהנהגתו של ר' משה וביזמתו פעלה החבורה שנים רבות. על חבריה נמנו שמחה בינם הלר, י. חיות, הרב חיים הלפרין, יעקב גולדמן, לייביש רוזנברג, חיים כהנה, יצחק טויבר, לייזר ברנשטיין וי. קורנבאום.

ש. ב. העלר. 2) י. חיות. 3) משה שפיטצען. 4) הרב־
יים היילפרין. 5) י. גלדמן. 6) ל. ראזענבערג. 7) ח. כהנו
י. טויבער. 9) ל. בערנשטיין. 10) י. קארנבוים.

סדר פסח לחיילים יהודיים בגדוד 51 של הצבא הפולני בשנת 1930

חברת — „ביקור חולים"

חברת „ביקור חולים" השתייכו אנשים בעלי חוש הומניטרי, שהתנדבו לעזור לחולים בעת מצוקתם, ובראש וראשונה ליהודים עניים או ערירים, שלא היה מי שיעזור להם. חברי הארגון היו עורכים גם ביקורים אצל אנשים חולים למען עידודם, למתן עצה או תמיכה חומרית ורפואית במידת הצורך. תחת השגחתם ובהדרכתם נמצא גם בית חולים קטן לעדה היהודית שהיה רכושה של הקהילה. בבית חולים זה (כ־10 מיטות) היו מאושפזים בדרך כלל אנשים עניים וחולים כרוניים, שלא יכלו להשאר בבתיהם, מחמת מחלתם.

חברת — „גמילת חסד"

חברת „גמילת חסד" היתה מוסד פיננסי בזעיר אנפין, שעסק במתן הלואות קצרות מועד, לכל דכפין. מטרת ההלואות היתה עזרה דחופה לנזקקים, ללא גבית רבית כלשהיא. במקרים חריגים, ובמידת האפשר היו מידי פעם מעניקים הלואות שהפכו למענק.

חברת — „צדקה וחסד"

בדוגמת „גמילת חסד" גם קופה זו עסקה במתן הלואות, אבל לזמן ממושך ובסכומים יותר גבוהים. מטרת החברה היתה תמיכה יותר משמעותית באנשים שמצבם הכלכלי התדרדר, ובדרך כלל השתדלו לא לגלות את מצבם הקשה. „צדקה וחסד" קיימה את מצות „סומך נופלים" ובהרבה מקרים הצליחו לשקם את עסקיהם המעורערים של בני העיירה. בראש חברה זו עמד שלום אפל.

„מלבוש ערומים"

בראש חברת „מלבוש ערומים" עמד איש הצבור המובהק ד"ר יעקב רביץ. במרצו הרב, והודות לאוטוריטה שלו, הצליח לענין אזרחים רבים שהתמסרו לאיסוף בגדים, בעיקר בגדי חורף, וחלוקתם בין עניי העיר. מידי פעם היו עורכים מבצע התרמה של כסף מזומן שתמורתו היו קונים בגדים חדשים לנצרכים ביניהם גם ילדי בית־היתומים.

עזרה הדדית של הנוער היהודי האקדמאי

בחודש יולי 1927 נוסד הארגון לעזרה ההדדית ביוזמתם של החברים שמעון טראונר וזיגמונד הס. מטרתו היתה לארגן את כל הנוער היהודי האקדמאי לתנועה בלתי מפלגתית, ולקרבו ליתר בני הנוער בעיר, ע"י עריכת פגישות, הרצאות וסימפוזיונים. הארגון עסק גם בעזרה לתשלום שכר לימוד או בהשגת ספרי לימוד לסטודנטים מעוטי יכולת. הכספים נתקבלו מדמי חבר, מתרומות ומתמיכת הקהילה. לחוג השתייכו כ־80 חברים, ביניהם אף כאלה שלמדו בחו"ל. בשנות השלושים ניהל את החוג זיגמונד בלייברג.

מנחם בן שמעון כץ

מוסדות חינוך

מבין בתי הספר של העיר, שעליהם נמנים ביה"ס היסודי לבנים ולבנות, בשני מבנים נפרדים, בי"ס מקצועי וסמינר למורות, התבלט במיוחד בית הספר התיכון -- הגימנזיום. מוסד זה שכן מיום היוסדו באולמי הקומה השניה של בית העיריה בכיכר העיר. בסתיו 1914 היו אמורים לחנוך את הבנין החדש, רב המימדים, אך מאורעות מלחמת העולם השניה מנעו התחלת הלימודים בשנה זו. בתקופת מלחמת העולם הראשונה שמש הבנין למטרות צבאיות שונות, ורק לאחר סיומה בשנת 1925, נסתיימו כל השיפוצים והבנין כולו אויש. הבנין המודרני, ההדור ורב המימדים על כל אביזריו הרבים ואולם ההתעמלות שבו, שירת בין שתי מלחמות העולם את תלמידיו הרבים, כולל תלמידים יהודים.

בתקופת הכיבוש הנאצי בעירנו הפך הבנין לבית משרדים של מנהל המחוז, ואחריה שוב הפך לבית ספר במשטר הסוביאטי אך ילדי ישראל לא היו בו.

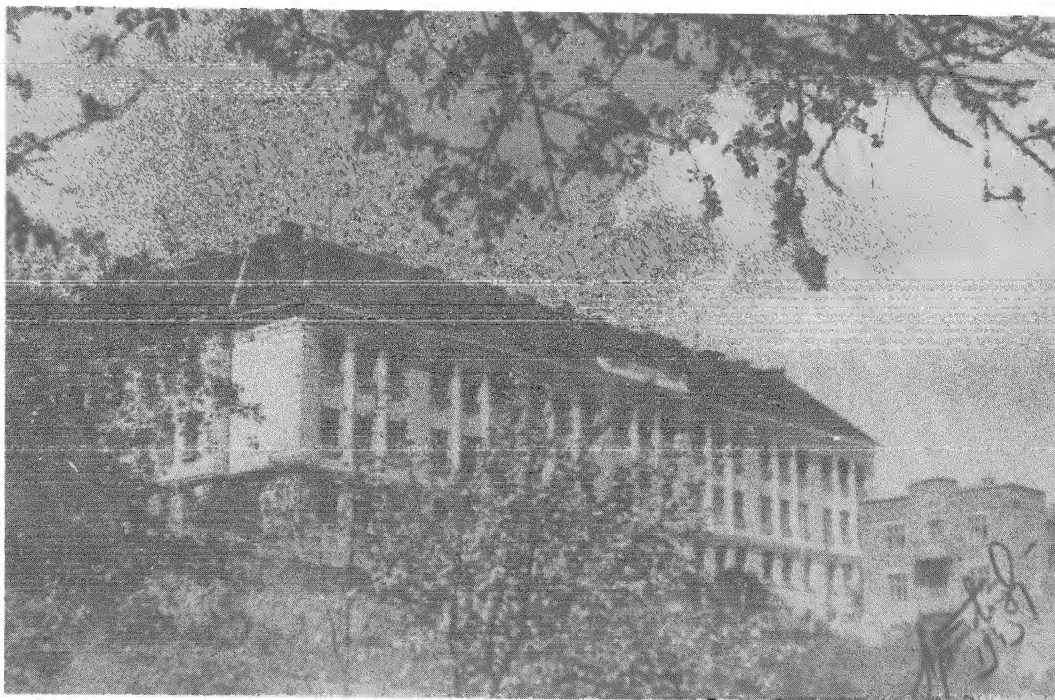
שלמה דורון — דורפמן

האנטישמיות בגימנסיה — פרשת זבירסקי

מורה לבלשנות פולנית — זבירסקי — לימדני בכיתה שישית בגימנסיה ממשלתית בבז'ז'ני; הוא היה הדראקון של כל התלמידים היהודיים. בוזו ושנאו העבירו אותו על דעתו, ובהיותו מושחת ביסודו, החל לדרוש „שלמונים" מכל ההורים של תלמידיו היהודיים. הוא עשה זאת באמצעות מתווכים יהודיים — אנשים קטנים — שבאו במגע ישיר עם אישתו, ולא במישרין עמו

הייתי תלמיד טוב גם בבלשנות פולנית, ואפילו שימשתי טיוטור (תלמיד בכיר שנתן שעורי עזר לתלמידים חלשים). היות והורי סרבו לשלם שלמונים עבורי, וזאת בעקבות הפצרותי ובטחוני כתלמיד מצטיין, התאכזר זבירסקי כלפי ונתן לי ציון „לא מספיק" בלי כל הצדקה.

התמרמרותי וזעמם של הורי הביאו לנסיון התארגנות של כל ההורים היהודיים, שילדיהם היו חשופים לסחטנות; מרבית ההורים חששו להצטרף, כי עלולים היו להתבע לדין על עברה, שהם נתנו יד לביצועה, שוחד, שהיה מפליל אותם ללא ספק. הורי עמדו על שלהם ושכרו חוקר פרטי, שהתחקה אחר שיטת הסחיטה ואסף ראיות מספיקות ומספקות את התובע להעמדה לדין של המורה הנ"ל.

בנין הגימנזיום בבז'ז'ני

אני נאלצתי לנטוש את העיר ועקרתי ללבוב. התקבלתי לגימנסיה ממשלתית, ואמנם זכיתי בסוף הלמודים לציונים טובים מאד, לרבות בבלשנות פולנית. ציון „טוב מאוד" בפולנית שימש ראיה מסייעת בבית המשפט המחוזי בבז'ז'ני, אשר כל שלושת שופטיו הועברו למטרה זו מבית המשפט המחוזי בלבוב לבז'ז'ני, עקב ריבוי העדים — רובם ככולם מתושבי בז'ז'ני. התובע במשפט זבירסקי היה אוקריאיני בשם בויקו.

המשפט התמשך יותר משנה, ובמהלכו ניתנו ע"י התובע הבטחות להורי התל־מידים המעורבים, כי לא יאונה להם או לבניהם כל רע כתוצאה מעדות בפרשה זאת, אף כי מבחינה חוקית היו גם הם עבריינים.

כעורכי דין של זבירסקי הופיעו שני בני העיר היהודיים, ה"ה גולדשלג ולופטר ז"ל, שניהם אנשים ישרים אשר מילאו את חובתם המקצועית לפי מיטב יכולתם. כל העיתונות היהודית ברחבי מדינת פולין וגם העיתונות הפולנית דיווחו בהרחבה על כל מהלכי המשפט הנ"ל.

פסק־דין מרשיע גזר על זבירסקי ואישתו שנת מאסר אחת וקנס משמעותי למדי; אשתו של המורה היתה אז בהריון, ולכן הוחלף דינה למאסר על תנאי.
נתקלתי בזבירסקי פעם נוספת בהיותי תלמיד שמינית בלבוב בסמוך לבחינת הבגרות — כשערב אחד הלכתי לקולנוע והוא, קופאי עלוב, מכר לי את הכרטיס; הוא זיהה אותי, חייך ולא פצה פיו, אך השפיל ראשו מבושה.
עם עלייתי ארצה יחד עם הורי ואחי, נרשמתי לבית המדרש למורים „דוד ילין" בירושלים, ומאז סיימי את לימודי בסמינר ובאוניברסיטה העברית אני משמש מורה בישראל.

במלחמת העולם השניה שרתתי בבריגדה ועם סיום המלחמה נשארתי באירופה ועסקתי בארגון מערכת החינוך של ילדים פליטי השואה והעברתם ארצה מאיטליה.

בית הספר אותו אני מנהל עד היום הזה — נקרא „גאולים". שם זה לקוח משמה של אחת הקבוצות של ביה"ס לילדי השואה שניהלתי באיטליה.
אלה הם חייך, חיים שכאלה — חיי אני, בן בז'ז'ני.

בתיה בונה — פריזנד

סמינר ממלכתי למורות בבז'ז'ני

אני ניגשת לכתיבת סקירה זו על הסמינר בעירנו, בז'ז'ני, בהיסוס, בהתחשב באופיו הלא יהודי של הנושא. ובודאי ישאלו הקוראים, מה לסמינר ולהנצחת זכרון הקהילה היהודית בבז'יז'ני, שהיא המטרה הראשית של ספר זה. אך בהתחשב בעובדה, כי במשך שלושים ושש שנה חנכתי והוריתי מאות של ילדי ישראל בבי"ס ממלכתי בישראל, בזכות היותי בוגרת הסמינר הנ"ל, וכמוני לפחות עוד שתי נבוגרות המוסד מלאו בנאמנות את תפקידן בשדה החינוך בישראל, ראוי המוסד להכשרת מורות בבז'ז'ני לכתבה מיוחדת זו.

לא בכל עיר בגודלה של בז'ז'ני היה בנוסף לגימנסיה קואדוקטיבית סמינר למורות, לכן למדו בסמינר גם בנות רבות מן הסביבה הקרובה ואף הרחוקה. לא קל היה להתקבל לסמינר. בין כשלושים תלמידות, שהתחילו מדי שנה את למודיהן בסמינר, היתה בת ישראל אחת.

לאחר חמש שנות לימוד והצלחה בבחינות גמר רשמיות הוענקה לבוגרות הסמינר דיפלומה, המסמיכה אותן להורות בכל בי"ס יסודי ממלכתי ופרטי, ששפת ההוראה בו פולנית או אוקראינית.

הסמינר נשא אופי של בי"ס עיוני ומקצועי גם יחד, ורמת הלימודים בו היתה גבוהה מאד. כל המורים בסמינר היו בעלי השכלה גבוהה, שיטות ההוראה היו מתקדמות ביותר, והודגשה במוסד עבודה עצמית של התלמידות.

לא אשכח את העבודה העצמית, שהכנתי אני בהסטוריה, באחת הכתות העליונות, על קורות העם היהודי. את העבודה הזאת הרצאתי לפני הכתה והמורה. השפעתה על התלמידות היתה גדולה, ואותי זכתה בהערכה מיוחדת ובציון מצוין בהסטוריה. בשתי הכתות העליונות הושם הדגש על הלימודים הפדגוגיים ועל הכשרת מורים בעבודה מעשית בביה"ס לדוגמה, שהיה קיים ע"י הסמינר.

אחת לשבוע התקיים דיון על השעורים, שנתנו ע"י הסמינריסטיות, ובו ניתחו התלמידות והמורים את החומר. הדיונים האלה הרחיבו את הדעת והוסיפו ידע מקצועי רב.

הלימודים בסמינר התקיימו ששה ימים בשבוע, יום א' בשבוע היה חופשי מלימודים. אנחנו, הבנות היהודיות, חמש במספר בכל המוסד, סבלנו לא מעט מכך, שבשבתות ובחגי ישראל היינו נאלצות לבקר בביה"ס ואף לקיים את כל הפעילויות המחויבות במערכת של אותם הימים, שאחדות מהן אסורות בחג לפי דיני ישראל. אני, כבת למשפחה דתית, מלאתי הפעילויות הנ"ל בהסתר מהורי. בעיקר נזהרתי, שלא ידע על כך אבי ז"ל, שהיה יהודי מאמין וחרד ומקפיד במלוי מצוות הדת הקפדה יתרה.

רק בימים הנוראים, ראש השנה ויום כיפור, לאחר פניה מיוחדת מדי שנה, היינו משוחררות מן הלימודים, אך המורים לא התחשבו בהעדרותינו. פרט לקשיים הנ"ל שררה בסמינר רוח טובה, ונוכחותן של חמש תלמידות יהודיות לא עוררה בעיות מיוחדות.

בין המורים בלטו לטובה בהשכלתם הרחבה ובגישתם ההומנית והחינוכית לתל־מידות המנהל של הסמינר ושתי מורות נוספות. היו בין המורים דמויות, שאף אם ניסו להסתיר את גישתם העוינת אל התלמידות היהודיות, לא הצליחו בכך. הנהלת הסמינר הקפידה על המשמעת ועל משטר לימודים במוסד.

למרות כל אלה לא שררה בסמינר אוירה של מנזר, והתלמידות היו מעורות בחיי הנוער בעירה.

פעם בשנה נערך נשף משותף לבנות הסמינר ולתלמידי הגימנסיה. ההכנות לאירוע הזה היו מרובות, והתכנית היתה מגוונת ביותר. הדי הנשף הדהדו בעירה זמן רב לאחר שנסתיים, והוא היה לשיחת היום בין הצעירים.

אחת לשנה קיים הסמינר ביחד עם ביה״ס היסודי טיול של יום, וזה היה יום נפלא בחיי המוסד. זוכרת אני את המקום המקסים בחיק הטבע, בגיא בין הרים גבוהים, עשיר במים ובצמחיה, לרגלי גשר ענקי של הרכבת, שם היינו מקימים מחנה, ומורים ותלמידים בלו יום ארוך במשחקים ובספורט, יום של שמחה ואושר.

בסיום חוק לימודי בסמינר ולאחר בחינת הבגרות קבלתי אף משרה ממשלתית כמורה בבי״ס יסודי ממלכתי בכורוסטקוב, מחוז קופצינצה, עובדה נדירה בפולין, שהגבילה את כניסתם של היהודים למשרות ממשלתיות.

על אף כל ההצלחות הנ״ל הרגשתי את עצמי בכל הסובב אותי בסמינר ובעבודה כמורה כגוף זר, השואף למקום אחר וליעוד אחר. כל זאת מפני שמגיל עשר לחיי הייתי חברה בתנועת „השומר הצעיר״, ומטרות התנועה היו מטרותי, חיי התנועה ־חיי, ועקרונותיה פתחו בי את הכוחות הנפשיים לעזוב את הכל מאחורי ולעלות לישראל. עליתי בשנת 1932, ומשנת 1936 ועד 1972 עבדתי כמורה בבי״ס ממלכתי, כמובן בזכות הידע הבסיסי וההכשרה המקצועית, שרכשתי בסמינר בבז׳ז׳ני, ועל כך ראוי המוסד הנ״ל לסקירה זו.

צבי שארפשטיין

בריז׳אן — BRZEZANY

לזכרו של צבי שארפשטיין ששימש מורה בבז׳ז׳ני הועתק מאמר זה מתוך ספרו „היה אביב בארץ״ — הוצאת „מסדה״.

א אדע מי הוליך את הקול — אבל השמועה נתפשטה כי אנוס אהיה לעזוב את פרימישלאן. ושנים מעסקני בית־הספר „שפה ברורה״ מבריז׳אן הסמוכה באו אלי והזמינוני לקבל עלי את הנהלת מוסדם — והסכמתי. שנוי המקום שינה קצת את מצבי לטובה — עברתי אל עיר גדולה יותר, בת חמשה עשר אלף תושבים — יהודים, פולנים ורותינים. שליש התושבים היו מאחינו.

בבריז'אן היו שתי גימנסיות פולניות, אחת לבנים ואחת לבנות, ובהן תלמידים ותלמידות מישראל במספר גדול, מהם מבני המקום ומהם מבני העיירות הסמוכות, כי כשם שהיו לפנים גולים למקום ישיבה, כך החלו בחורי ישראל בגליציה גולים למקום גימנסיה ואוניברסיטה. כמעט כל תלמידי הגימנסיה היהודים היו בני בעלי בתים שומרי מסורת, חניכי „חדר", הזוכרים את גירסת ילדותם, אם מעט ואם הרבה.

עם בואי לנהל את בית הספר העברי התייצבה לפני משלחת צעירים מתלמידי הגימנסיה הבוגרים ובקשו ממני לייסד להם שעורי ערב לעברית — וכן עשיתי. יסדתי גם שעורי בוקר לבחורות. כמאה צעירים וצעירות באו ללמוד — מבחר הנוער. בעיר הורגשה תסיסה. בצאת הנוער אל הרחוב הראשי לשם טיול — קלטה אוזן השומע גם שיחה עברית.

הסטודנטים (כך קראו בגליציה לתלמידי הגימנסיות), נתחלקו לקבוצות, על פי ידיעותיהם, ובתוך הקבוצה הקטנה, תלמידי הקורס הגבוה, שקראו את הספרות החדשה, נמצאו גם טפוסים מעניינים. התבלט בהם אחד, ששינה עוד אז את שם משפחתו לעברי. בן טובים היה מבוטשאטש, היא העיר שבוש שסופרנו ש. י. עגנון הוציא לה מוניטין ביצירותיו. הוא נבדל מחבריו במראהו, בהשקפת עולמו ובארחות חייו. במראהו — שגידל לו זקן ועיטר את פניו והוסיף לו בגרות וחשיבות וקצת זרות — כי מדי הגימנסיה וזקן היו כלאים; ובארחות חייו — שהיה ממבקשי ה„חיים הטבעיים" והתנזר מן הבשר. הוא היה לאומי בכל עצביו — שוקד על דבורו העברי, קורא את הספרות החדשה ועוסק בפעולה ציונית באמונה. ביחוסו עם חבריו היה דבר מה מן האבהות ומן הויתור לטובתם. ואת האידיאליזם הזה נשא לא מתוך הכרה של עושה חסד ולא לראוה ולהתגנדרות, אלא מתוך פשטות וצניעות, כדבר שממילא.

הרבה צמחונים וטבעונים ואידיאליסטים פגשתי בימי חיי ומצאתי שלרובם חסר חוש ההומור. גדולה חשיבותם בעיני עצמם והם מבליטים את רצינותם ואת רום עולמם כנגד כולם. נוטלים הם לעצמם גדולת מורים ומדריכים שנוצרו להעלות את חבריהם למדרגתם הרמה. אידיאליסטן זה, מנצח, לא לקה בזה. שמח ועליז היה ולא פסק החיוך מעל פניו וההומור מדבורו. אף כי היה צמחוני לא השתדל להעביר את חבריו על מנהגם. הוא היה מבקר בביתי בכל שעה פנויה, לשוחח עמי בעניני ספרות וציונות ופעולות בקרב הסטודנטים, ובכניסתו נכנסה טהרה לבית, ונתמלא החדר ריח מור עובר. וראה זה פלא — אף שמחה נכנסה ללב.

כשנתים למד אצלי ונתקשרתי בו. לאחר השיגו תעודת בגרות יצא לוינה, בירת אוסטריה, ללמוד שם רפואה. לפני נסיעתו ערכתי לו „מסיבה" — שבימינו נזדלזלה מאד, אבל היתה אז בגדר חדוש וכבוד בלתי שכיח. חבריו דברו בשבחו ושתו כוס יין לכבודו ושרו שירים ורקדו ומשכוהו אל המעגל — והמיועד לנסיעה היה חוגג ומאושר. הוא יצא את העיר, ומאז פנה הודה זיוה של הקבוצה.

מעת לעת הגיעו אלי שמועות על מנהגו בוינה. אמרו עליו שהוא מזניח את למודיו והולך ומחריף בצמחונותו, בחזירתו אל הטבע, ובזרות תהלוכותיו. ימי למודו ארכו, ובקבלו תעודת רופא חזר לעת קצרה לעירו ושימש בה רופא, ואחר כך עלה לארץ ישראל ונשאר בה.

כשקראתי את ספרו של עגנון „אורח נטה ללון" מצאתי עמודים מוקדשים לרופא טבעוני שמצא בשיבוש, לאחר מלחמת העולם הראשונה, על צדקתו הגדולה וחסדיו שהוא עושה עם חוליו העניים ועל חיי הצמצום וההסתפקות במועט שהוא חי. מנהגיו הטובים עם הבריות הביאו לידי כך שהחלו הבריות מזלזלים בו. „חולה שיש בידו לשלם לרופא קורא לרופא אחר, ומי שאין בידו לשלם קורא לד"ר זה. והוא בא וחוזר ובא, אפילו אם לא קראו לו. ולא עוד אלא שנותן לחולה עני ממה שמביאים לו הכפריים, שהללו משוכים אחריו, ובאים ומתרפאים ממנו ומשלמים לו בשוה כסף: בחמאה ובביצים ובירקות ובפירות. שמץ חרטומיות נשתייר בחכמת הרפואה, שיותר שהרופא מרוחק מן הבריות הוא חשוב יותר, ואם דורש הוא שכר הרבה נקרא רופא אמן. דוקטור... לא נהג בשום מדה מן המדות הללו, אלא תופס אדם ומדבר עמו כעם חברו, ואם החולה עני מביא לו הד"ר צרכי מזונות. ועל דבר זה לבם של בריות גס בו".

עתים הייתי מהרהר בו ואומר אל לבי: אימתי אזכה לראותו. מעניין לראות את חרישת הזמן ופעולתו. ונזדמן לי. כשהייתי בירושלים בקיץ של שנת תש"ח בא ממושבתו לירושלים לראותני.

ובשבתו לפני ראיתי אדם צנום ופניו חרושים קמטים, ודבורו רציני ובעיניו ילון יגון, ומלאך הצחוק לא יפקדנו ובקולו חסר צליל התקוה. לבי נצבט. לא יכולתי לכבוש את דמיוני והשויתי את דיוקנו עם זיו האיקונין של הבחור שחיוכו התדירי שימח את לבי וחום לבו הדביק בי שמחת החיים ומההומור שלו יצר את האשליה של קלות החיים. הוא יצא אל העולם בריא גוף ומאושר ומאמין בטובו, שהוא נוה צדק ונוה שלום. ועתה, כשהגיע לשנת הששים, השמו הנסיונות את נוהו. מתוך דבריו ראיתי כי נפתל עם החיים ולא יכול להם, כי לא צרף קולו למקהלת השקר — ונשאר בקרן זוית, בודד ומוזנח.

הפסקה אמונתו בבני האדם? המוסיף הוא לנהוג במדת חסידות משום שאינו יכול לשנות טבעו או משום שעדיין בוטח הוא במין האנושי?
מי יודע?

אחד הימים קבלתי מכתב מבחור אחד ברוסיה, המבקש משרת מורה בבית ספרי.

— התזכרני? — כתב — התזכור יום עמדי לפני פשפש חצר ה„חדר המתוקן" בברדיטשוב לעכב את הילדים מהכנס ללמודים? — בטוחני שלא דנתני לכף חובה והכרת את כונותי הטובות, ואין לך תרעומת עלי. רוצה אני לצאת מרוסיה — לא, אנוס אני לצאת מרוסיה. ספחני נא אל בית ספרך ואעשה מלאכתי באמונה.

— „בוא, ידידי, בוא — כתבתי אליו ובשעת רשמי את האותיות עמד לפני הבחור קטן הקומה ועיניו הגדולות שהתנוצצו ממעמסת ההרגשות חיממו את לבי. — מקלך העבה אשר נשאת בידך ודפקת בו בעוז על אבני המרצפת ופנים של אימה שהעמדת לא העלימו ממני את רוך מזגך ונועם הליכותיך. המונחים המארכסי־סטיים הכבדים שבטאת מתוך מאמצים לא כסו על רגשותיך היהודיים, הנאמנים. הכרתיך, משה, כי מבני משה אתה, משה זה שריחם על כל נענה ושבור

לב. ודאי פשטת כבר את לבושך הזר שאינו הולמך והנך נראה בדמותך הטבעית: בחור ישראלי בן טובים, אוהב עמו ישראל, דובר עברית וחובבה. בוא, לכטמן, וסייע לי בעבודתי הקדושה".

והוא בא ולימד, והיינו לידידים טובים. אך דבר כמוס היה עמדו. הוא נקרא לרוסיה אל המפלגה, מפלגת ה„סיימיסטים". עבר זמן קצר ועזבני וחזר לרוסיה, ובתהום הגדולה ההיא נעלם. ולא נשאר לי ממנו אלא זכר אחד: צלום שהצטלמו שלשה: הוא ואני וברל לוקר, אחד מראשי פועלי ציון בגליציה ובוקובינה בימים ההם.

ה בשנה, 1907, בא ראובן בריינין לגליציה, להרצות לפני הסטודנטים הלאומיים בלבוב ובערי השדה. הזמינתו הסתדרות הסטודנטים להרחבת שפת עבר וספרותה.

בריינין בא בשעת הכושר. הרעיון הלאומי התגבר אז בגליציה, ובתי הספר העברים עמדו במרום המדרגה וההשפעה. הרגש הלאומי תסס בלבבות. סופרים עבריים גדולים לא נמצאו אז בגליציה*. בריינין העברי, הציוני, איש הטעם המעודן היה לסמל התחיה. אל הסמל הזה נשאו צעירי הדור את עיניהם ועליו שפכו את אהבתם.

נשף בריינין בלבוב שימש הפגנה גדולה. כאלף וחמש מאות איש ואשה נאספו אל האולם — והדבר עורר השתוממות. איש לא האמין כי יתכנס קהל עצום כזה להרצאה עברית ספרותית. בהופיע בריינין על הבימה ניתך עליו מטר פרחים ופרצה ברכת „הידד! יחי בריינין". הסופר נשא את משאו על התפתחות הספרות העברית וערך סופריה, והקהל שמע בלב פועם. מתוך הערצה הגישו לו הסטודנטים בשעת המשתה זר כסף יקר, ונואמים מגדולי המדינה דברו בשבחו. התקנאו שאר הערים בלבוב והזמינו את בריינין. הוא עבר בערים סטרי, סטאניסלבוב ודרוהוביץ ומסעו היה מסע נצחון.

אף אני הזמנתיו לבוא אל בריז'אן.

כבוד גדול חלקנו לו בבואו. הדפסנו את תמונתו — זאת התמונה בה יורדות שערותיו הארוכות על ערפו ועניבתו השחורה פורשת כנפיה ימינה שמאלה דרך חירות ושירה. הפיצונו את התמונה במאות, ובעבור בריינין במרכבתו אל אולם האספה היה פרצופו מפיץ מכל חלון מאיר והבהיקו האותיות „ברוך הבא". הבאנוהו אל אכסניה יהודית בעל־ביתית, ללא פאר. עמדה לו זכותו של הפונדקי, רוזה, שהיה בן תורה, מעיין בספרי מחקר וציוני נאמן, שנאכסן את בריינין בביתו. כשהבאנו את בריינין שמה הביט סביבותיו והניע בראשו לאות אכזבה. ספרנו בשבחו של בעל הפונדק, אבל הוא עמד על דעתו:

— אכסנו אותי במלון „אירופאי".

ועשינו רצונו. הבאנוהו אל „בריסטול", המלון „המפואר" היחיד בעיר. לאחר טעימה קלה באו שליחי האגודות והמפלגות בעיר לברכו, שליח שליח ונאומו הקצר. היה זה מחזה נהדר. בריינין עמד לפניהם כמלך בגדוד. בכובד ראש שמע

* היה אז גרשון שופמן בלבוב, אלא שהוקירוהו רק בעלי טעם ספרותי מעודן, ולא היה סופר ברבים. אשר ברש היה אז צעיר מאוד, וכן עגנון.

לכל ברכה, ועם סיומה הציע לפני הדורש שאלות על מצב יהודי העיר, על פעולת כל חברה ומפלגה ועל התקדמותה. ה„נתינים" עמדו לפניו ליתן דין וחשבון על מעשיהם. בענוה ובהכנעה דברו, וכשנתקלו בקלישות מעשיהם גמגמו וכבשו פניהם בקרקע כאשמים.

יצאו צירי המשלחות ובריינין פנה אלי:

— התואיל בחבתך ללוות אותי אל בית המרקחת? חפצי לקנות מי קלן.

— ברצון.

הבאתיו אל בית המרקחת „המהודר" ביותר — שמחזיקו היה פולני. הרוקח הגיש לו בקבוק מי קלן. בריינין הניע בראשו בשלילה.

— רצוני — אמר גרמנית מיוהדת — או־די־קולון של בית בושם צרפתי. אולי יש עמך „פרחי היליוטרופ"?

— לא, אדוני.

— „ולילך של פריז?"

— צר לי. אף זה איננו.

בריינין קרא בשמות צרפתים אחדים — אף אחד לא נמצא שם.

— כנראה שאין כאן דרישה לבשמים טובים — אמר.

— מדוע — נפגע הפולני — הדאמות בעירנו יודעות להבחין. יש לנו בשמים טובים מוארשה ומוינה.

— בשמי צרפת — אין דוגמתם בעולם. ברם בשעת הדחק תן לי מין טוב אחר.

והניע בראשו לאות אכזבה.

אולם האסיפה, בו הרצה בריינין, מלא היה מפה אל פה. בא כל העם מקצה: המשכיל והמתמשכל, האינטליגנט המקצועי, הסטודנט ובחור בית המדרש, העלמה השקועה בספרות הפולנית המודרנית והאשה המפונקת המשתרעת על „השייסלונג" לקרוא רומנים — כולם באו בצפיה לשמוע את הנעלה והמרומם — את דבר הסופר העברי האירופאי. בריינין דבר על ה„תחיה" בחיים ובספרות, על הרעיון הציוני שהתגשמותו מתקרבת, על הלשון העברית המתחייה והקהל הקשיב בעצירת נשימה.

בריינין הקסים את הקהל באצילות דיוקנו ובנמוסיו. פניו היו עטויים תמיד צעיף עצבון וחיוורון וריכוז — כאדם החושב על תכליתו של עולם וסבלו של אנוש. ידיו היו מעודנות ומגען רך ונעים. דבורו מתון ושקט. בשיחותיו ובהרצאותיו — כבמאמריו, ויותר מאשר בהם — היה נוהג להזכיר שמות סופרים גדולי עולם ופגישותיו עמהם, בחינת איש סודם. דירתו הקבועה היתה בברלין, אבל בן בית היה בפריז, בפטרבורג, במוסקבה, בקופנהגן, בבריסל — בכל מקום ששכן בו יוצר מפורסם. הוא הכניס את השומע אל טרקליניהם של גיאורג בראנדס, מוריס מטרלינק, מאכס נורדוי ושאר אנשי שם. מליצתו היתה גולשת ומשובצת אמרות כנף ופתגמים שהבריקו לרגע. כל אלה רוממוהו בעיני הקהל.

שעה ישב הקהל ורכב על ענני החלום המתוק. הציונות שלא היתה אלא כרעיון רחוק או כקישוט — קבלה צורה ריאלית. הנה בא אדם ממרכזו של עולם ומדבר בבטחה על „התחיה". הנפש התעלתה ובגמור בריינין את הרצאתו בסיום הקבוע שלו „יחי העם העברי! תחי הלשון העברית!" פרצו מחיאות כפים ממושכות והכתלים רעדו לקול הקורא „הידד".

ובבנקט שנערך לו בבית העם הרותיני ברכוהו טובי הציונים והעלוהו על נס. אז קם רוזה, זה הפונדקי, ודבר אף הוא בדחילו ורחימו וגמר אל ההלל עליו:
„כי נשיא אלהים אתה בתוכנו".

בריינין נתרגש ועיניו נתלחלחו.

בין מברכי בריינין היתה ילדה שחרחורת, רבת חן, רבת כשרונות וחריפת שכל — רחל דורפמן. אביה היה משכיל וראה את כל עולמו בבתו המוכשרת, ובכל שעה, שנתפנה מטרדותיו בחנותו, הושיבה על ידו ולימדה פרק בתנ"ך ובמפרשיו. תלמידתי היתה והגיתי לה חיבה יתירה על נועם הליכותיה ועל סגולותיה הרוחניות. בחבוריה ניכרה מקוריות. בריינין שמע ברכתה, נתלהב, שוחח עמה, ובקש ממנה לבוא אל מלונו למחרת היום, לפני צאתו מן העיר. היא הביאה חבוריה עמה, בריינין קראם והכריז:

— ברקאי!

ובכל מקום בגליציה שהרצה בריינין הזכיר את דבר הילדה ונבא לה גדולות. אף לאחר שובו לברלין זכר את הנערה השחרחורת ופקדה במכתביו.

לעתים זכרתי אף אני את הילדה הנפלאה הזאת. הרהרתי בה ושאלתי:
— מה קרה אותה, את רחל נעלמה זו?

ארבעים וארבע שנים עברו ולא שמעתי דבר עליה ולא ידעתי גורלה. באחד מימי סיון, בשנת תשי"א (1951), שמעתי קול אשה המדברת אלי אנגלית בטלפון:

— האוכל לדבר אליך עברית?
— בודאי.
— שמי ד"ר נ. מתל־אביב. לפני ארבעים שנים לימדתני בבית הספר בבריז'אן. הגעתי ניויורקה ומסבה סנטימנטאלית הייתי רוצה לראותך.
— ברצון.
— אימתי?
— בשעה זו.
— עוד מעט אגיע אליך.

כעבור מחצית השעה פתחתי לה את הדלת. לפני עמדה אשה עדינת פנים כהת עור וחוט של יגון נסוך על פניה. זאת היתה רחל דורפמן שמלפנים.

כשעה ישבה לפני ובקול חרישי ספרה לי את תולדות ימי חייה. היא למדה בוינה, הוכתרה בתואר ד"ר לרפואה, נישאה לסוחר עשיר בברלין וחיתה חיי נועם. הם נמלטו מחמת המציק היטלר יחד עם הבן, הגיעו לארץ ישראל ונאבקו על פת לחם

היא עסקה בעבודות פשוטות ומפרכות עד שזכתה לחזור למקצועה. אבל הגורל הניאה גם מזאת — היא חלתה והוכרחה לצאת לאמריקה לשם רפואה.

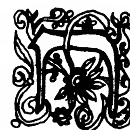
חרש חרש דברה, אבל אכזבתה שאגה בקול.

— לא נתקיימה בי נבואתו של בריינין — אמרה — ולא הייתי לסופרת. אף להתמיד בקריאת הספרות אין הלב פנוי. וכל אימת שאזכור את פגישתי עם בריינין האציל ואשמע את מותק דבריו — ברוחי — אחוש צביטה בלב.

ודיוקנו של בריינין מרחף תמיד לנגד עיניה, כמזכיר גורל ומעורר געגועים על נעורים שחלפו ועל כשרונות שאבדו ועל חלומות שפרחו בדרך המאובקת של שגרת החיים.

מנחם בן שמעון כץ

חברת קדישא — „נושאי המיטה"

ברת הקדישא בעירנו נוסדה בשנת 1837 תחת השם „נושאי המיטה", ומיסדיה היו הרב נפתלי הרץ הלפרין ואברהם אפל. בשנת 1876 אושרה החברה באופן רשמי ע"י שלטונות העיר לבוב תחת השם „צדקה וחסד". אולם שם זה לא נתקבל ע"י חבריה ולכן שמה המקורי „נושאי המטה" נשאר כינויה, עד לחיסולה בשנות מלחמת העולם השניה.

כל פעילי החברה היו מתנדבים ומלאו את תפקידם בעמל רב ובמסירות, כיאה לעושי „חסד של אמת". קשה במיוחד היה תפקידם בימי הסתיו הגשומים ובחורף הקשה. ולמרות הקשיים הרבים, לא היתה כמעט תחלופה בין פעילי החברה.

הקבורה, הטהרה וסדרי הלויה היו מתבצעים באופן מידי, במידת האפשר, וללא כל תשלום. עבור הקרקע היו גובים תשלום רק מבעלי היכולת. העניים הובאו לקבר ישראל ללא כל תשלום וגם צרכי המת סופקו להם כנדרש, ולפי המסורת וההלכה.

בשנת 1930 פעלו בחברה מיטלמן יעקב — יו"ר, מרגוליעס שלמה — סגנו, אלטיין קלמן — מזכיר, שטרייזנד יוסף — גזבר וחברים בליישטיפט לייב, דוד גינסבורג, ליפשיץ מאיר, וויינטראוב אפרים וברנשטיין לייזר. מבקרי החברה היו דיאמנט קטריאל ושמטרלינג יעקב.

נוסף על תפקידיהם הקשורים בחברה עסקו החברים גם בעזרה לחולים ובפרט לחולים עניים, להם היו מגישים עזרה כספית, תמיכה רוחנית, סידורי שמירה על יד מיטת החולה בלילות וכל עזרה נחוצה אחרת.

שנים רבות פעלה החברה, אם כי מדי פעם התחלפו חבריה, בגלל מי שנפטר, מי שעזב או מי שעלה ארצה. אולם בכל גלגוליה לא פסקה בה רוח ההתנדבות וגמילות החסד.

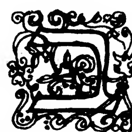
בפרוץ מלחמת העולם המשיכה החברה לפעול בתחלופה רבה של חברים. עם הכבוש הנאצי והסתלקותם של רוב חבריה, כבר בהתחלת השואה, לא נמצאו עוד מתנדבים רבים. חבר וותיק מבין חברי החברה ר' דוד גינסבורג קבל עליו מידי היודנראט את כל תפקידי חברת קדישא. במסירות ובהקרבה ללא גבול פעל כבודד, דאג לכל סידורי הקבורה ובסופו של דבר מסר את נפשו למען חסד של אמת.

חברה קדישא עם הרב שרגא-פייביש הלפרין
(רביעי מימין) בכניסה לבית הקברות

ד"ר אליעזר שקלאי

בית הקברות

ית הקברות חנו חלק בלתי נפרד מהישוב. הוא מהווה עדות חיה לתולדות הישוב מתחילתו. שנות בית הקברות הן כשנות הישוב. המתישבים היהודים הראשונים בעירנו קנו חלקת אדמה וקידשו אותה לבית הקברות. העמידו על הקברים מצבות, ועליהן חרטו את שם הנפטר, ואת תמצית פעלו בחייו.

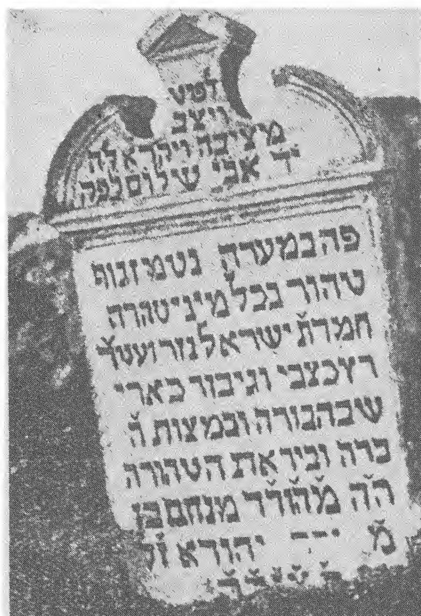
בין גני ירק ושדות תבואה, בקצה הדרום־מערבי של העיר, מימין לרחוב „ריסקה" על גבעה מוקף חומת אבן, היה בית הקברות שלנו. בכניסה ניצב שער רחב, עליו כתוב „צדקה תציל ממוות". מצד ימין לשער היתה דירת הקברן; מולה, מצד שמאל היו חדרי „הטהרה".

בבית הקברות היה הישן מעורב בחדש. מיד בכניסה מצד ימין היו מספר מבנים לא גדולים ובתוכם מצבות. היו אלה קברי משפחה של הגבירים והמיוחסים — „שטיבלך" בל'ע'ז. מסביב למבנים אלה עמדו מצבות בנות מאות שנים — עקומות ותקועות עמוק באדמה, מכוסות אזוב וירק. האותיות כבר מחוקות, מעשה הגשם, הרוחות והזמן. בין הקברות — שיחים. ככל שהתרחקנו מהכניסה התישרו המצבות והכתב היה ברור יותר. שם התחיל החלק החדש. היו בו מצבות בנות זמננו, אבן גדולה לבנה ואותיות חקוקות בה, השם היה מוכר.
מנהג היה בבית ישראל לבקר בהמוניו בבית הקברות בחודש אלול. בשעות המוקדמות של הבקר, נהרו מבקרים רבים. החזן היה מספיד ומשמיע „אל מלא רחמים", והמבקרים היו מחלקים צדקה לעניים. מובן, שנערכו ביקורים, במשך כל ימות השנה, ביום ה„הזכרה", או סתם ביקור של אנשים, שרצו לשפוך את לבם במקום קדוש זה.

מצבות עתיקות בבית הקברות בבז'ז'ני
למטה: מצבה עתיקה משנת ת"ג — 1643
משמאל: מצבה מתחילת המאה ה־19
צילום מתוך הספר
ŻYDZI W POLSCE ODRODZONEJ

בימי מלחמת העולם הראשונה ניזוק בית העלמין. במשך חודשים התייצבה החזית בין הצבא האוסטרי והצבא הרוסי בתוך העיר גופה, כשהצבא האוסטרי התחפר מסביב לבית הקברות. מפעולות מלחמתיות אלה ומהפגזים ניזוקו קשה הקברים, המצבות וחלק מהחומה.

בשנים שבין שתי מלחמות העולם שיקמה הקהילה היהודית את בית הקברות. היה זה ברוך (בוזיה) שטארק, שלקח על עצמו תפקיד זה ועשה את העבודה בשלימותה. הוא ניקה את בית הקברות, שיקם מצבות ותיקן את החומה. בימי הסוביאטים נפסקו פעולות הקהילה היהודית, ועמה גם ההשגחה על בית הקברות.

הגרמנים ועוזריהם ניצלו את בית הקברות היהודי והגדילו אותו באלפי קורבנות, בקבדים לאנשים בודדים ובקברי אחים. הם עקרו מצבות והשתמשו בהן לריצוף ולבנין, והרסו את בית הקברות.

אחרי שחזרנו העירה עם הצבא הסוביאטי בשנת 1944, נהגנו קומץ האנשים שנשארו בחיים לבקר לעתים בבית הקברות הפרוץ והעזוב ולהתיחד עם זכר הקדושים. תהיא מנוחת השוכנים בו עדן.

ד"ר אליעזר שקלאי

בית אבי

בית נמוך על יד רחוב טארנופולסקה היתה דירתנו. גרנו עם הורי אמי; משה נתן ורוזה ווילנר, לבית קימל. בתם הצעירה, אסתר, באה בברית נישואין עם אבי, הרש ואגשל, בנם הבכור של זליג ושינדל ואגשל, לבית בארטפלד. להורי נולדו שלושה ילדים: שתי בנות ואני, בן, הצעיר מכלם.

בבית הזה נולדתי, גדלתי וחונכתי. החצר, הרחוב, הסביבה. השכנים, הילדים, איתם שיחקתי, השאירו בי את הרגש של „בית אבי". משטר פטריאכלי שלט בבית. החיים התנהלו לפי חוקים, לפי סדר מקובל, עם מסורת של דורות. לבביים וידידותיים היו היחסים עם השכנים, שיתפו זה את זה בדאגות ובשמחות. המשפחה הקרובה ביותר, עמה נשארנו בקשרי ידידות לכל החיים, היא משפחת בר־דוד... הבית נשרף, הרחוב נחרב, הרכוש ניגזל רק הידידות נשארה וקיימת עד היום!

השנים האלה, הבית, הסביבה, החינוך לא רק השאירו זכרונות, אלא יצקו יסודות לכל החיים שלנו, לערכים בחיים, נטעו בנו את האהבה ואת ההבנה לתורה ולידע, לאהבת ישראל, טפחו את היחס לעבודה וחינכו בנו את האדם.

את שנות מלחמת העולם הראשונה עברנו ונפגענו קשה, גם תקופה זו התביעה חותמה על כל חיינו. לימדה אותנו להכיר את החיים, כאשר החוק מפנה מקומו לכוח, והחוק היחידי השולט הוא: „כל דאלים גבר"!

הורי

זה היה זוג מאושר, זיווג מוצלח, של שני אנשים, שאהבו זה את זה, בעלי תכונות הממלאות את החסר אצל בן הזוג, ולכן היו זה לזה לעזר.

אבי היה אדם גבוה, גוף אלסטי, תוי פנים סימטריים ועינים כחולות. אדם יפה בחיציניותו ובהליכותיו. מעורר כבוד, שקט, מאופק, מדבר בנחת ובדרך ארץ, ולכל אחד חלק כבוד. ענו היה ונחבא אל הכלים. איש האמונה היה. הוא האמין באמונה שלמה, בלי להרהר ובלי לנטות מהדרך הישרה כחוט השערה. האמונה שלו לא היתה קשורה בהשקפה על שכר ועונש, היא היתה חלק בלתי נפרד ממנו. „את אלוהיך לא תרמה, כי אתה מרמה את עצמך" — היה אומר — „אדם בצלם אלוהים נברא, ואין הבדל בין יהודי ולא יהודי בכל הנוגע לעניינים בין אדם לחברו".

היה מסודר בעבודה ובעיניינים האישיים, כך בתפילה, באוכל ובלימודים. חויה רבת רושם היתה לכל אלה, שבילו במחיצתו את השבת או את החג. הרגשנו את „הנשמה היתרה". לא ארחיב את הדיבור על השבתות והחגים, אגיד רק: השבת היתה כולה קודש, יום מנוחה. יום כיפורים היה שבת שבתון, סוכתו — סוכת שלום, וליל הסדר... שיר השירים והלל לחג האביב.

אמי היתה בנעוריה אשה יפה, אבל החיים הקשים, העבודה והדאגות חרשו קמטים בפניה... היתה מאוד פיקחית, מעשית וזריזה. בעלת תפיסה מהירה, זכרון טוב וכושר עבודה יוצא מן הכלל. היא היתה לא רק עזר, אלא גם משענת לאבי. אבי העריך אותה, אהב אותה והרגיש עצמו יותר בטוח, כשאמי עמדה

לצדו. אשה ואדם טוב היתה, תמיד מוכנה לעזור לזולת. אמי היתה מלאת מרץ, השתדלה ללמד כל אחד מהילדים מקצוע. לימדה אותי לחשוב מהר ולהחליט בלי היסוסים. בחיים, היא אמרה, צריכים לנסות, אחרת, הפסדת מראש.

הורי, שניהם היו משועבדים לעבודה כל חייהם. שניהם עבדו קשה וקיימו את המשפחה בכבוד. לא התלוננו, חלילה, לא היתה להם שום תרעומת, רק בקשות היו לכל אחד מהם. אבי התפלל לאפשר לו שנתיים לפני מותו להתמסר ללימוד תורה ולעבודת קודש. אמי ביקשה להשתחרר לשנה אחת מדאגות פרנסה, שתוכל להתמסר בלב שלם לנזקקים לה. מבוקשם ניתן להם.
פרצה מלחמת העולם השניה, ההורים חיסלו את עסקיהם ובקשותיהם נתקבלו. בעירנו מצאו מקלט אלפי פליטים בלי קורת גג ובלי אפשרות לקיום. אמי הק־דישה את כל זמנה לעזור לאנשים האלה ולהקל עליהם. עשתה זאת בכל לבבה, בכל נפשה ובכל מאודה.

השנה שאמי ביקשה התקרבה לקיצה. הגרמנים הפציצו את עירנו. ביתנו נהרס ובו מצאה אמי את מותה. את גופתה הוצאנו מתחת ההריסות. בעצמנו עשינו את „הטהרה", על כתפינו נשאנו אל בית הקברות, במו ידנו חפרנו את הקבר, תחת מטר יריות אמרתי קדיש.

אבי עבר לגור עמנו. הזמנים היו קשים מאוד, היה ממש רעב. אשתי עשתה את כל המאמצים לכלכל את המשפחה בתוספת קבועה של כמה פליטים. היא עמדה בכבוד ובכשרון במשימה זו. מכאן, במשך כל התקופות, היתה היא היסוד והמרכז של שארית המשפחה.

אבי, אשר בזמן כיבוש הסוביאטים עסק במסירות נפש באיסוף כספים בשביל הפליטים, נעשה עכשיו יושב אוהל. תפילה בציבור ערכנו בחדרי, ואת יתר זמנו הקדיש ללימוד תורה.

לפני חג השבועות חלה וחומו עלה. כאשר הורע מצבו קרא לגיסי, אחיה של אשתי, ואמר לו: „אני הולך למות, דע לך, שאני חושב את זאת לזכות גדולה בשבילי. ימנע ממני לראות בצרות יהודים". אמר וידוי... השנתיים שביקש אבי נסתימו.

באותו היום אסור היה ליהודים לצאת לרחוב, אורחים מכובדים באו לגסטפו. למרות האיסור באו אנשי חברה קדישא עם גינסברג בראש, עשו את הטהרה, לקחו את המת על הכתפים, ובצאתם את פתח הבית הכריזו כלפי השמים: **„צדק לפניו יהלך"** הצטרפו ללויה כ־20 איש. בסימטה מרחוב אדמובקה בכיוון לגימ־נזיה נפגשנו פנים אל פנים עם הפמליה הנאצית. עצרנו, גם הם עצרו, חיכינו, נתנו לנו סימן לעבור. בשקט עברנו, והם חיכו בדרך ארץ לכבוד המת. לא יאומן כי יסופר.

בימי „השבעה" באו אנשים לנחם אותי במילים אלה: מזל וזכות גדולה היה לו. בכבוד עבר את כל החיים, בכבוד מת ולפי כבודו היתה לויתו.

התנהגותו וזכרו יהיו נר לרגלינו.

פנינה שקלאי

קורות משפחתי

שה אנוכי הרגשת חובה וצורך להעלות בכתב את קורות משפחתי טרם יכחד הכל מזכרוני. אני הצעירה והיחידה שנשארתי ממשפחתי הענפה.

הורי

אבי יעקב בן אברהם וולף באואר מהעיר מונאסטז'יסקה ואמי מסילדה בת ליזר הירש גלזר מהכפר פודשוּמְלַנְצֶה באו בברית נישואין והקימו משפחה באותו הכפר. שם נולדו להם ארבעה בנים. עבדו קשה וחיו חיים שקטים. בכל זאת החליטו לעבור העירה. אבי הרגיש את עצמו בכפר כשבוי בין הגויים. דאג שהבנים לא ילמדו ממעשי הגויים ושלא ילכו בדרכיהם. להיות בין יהודים ולחנך את הילדים ברוח היהדות זה היה צורך נפשי של אבי.

הצעדים הראשונים של הורי בעיר זרה עם משפחה ברוכת ילדים, בלי יסוד חומרי ובלי תמיכה מבחוץ היו קשים מאוד. אבי היה אדם גא, מאן לקבל תמיכה אפילו מאמו. הורי עבדו קשה, עשו לילות כימים, ובזיעת אפם הוציאו לחמם. סחרו בתוצרת חלב, שהיתה עבודת כפים קשה והביאה רווח דל. כשנשאל אבי פעם, אם זה לכבודו כאדם משכיל להתעסק בעבודות כאלה, ענה: „אין עבודה קשה ובלתי מכובדת בשביל לפרנס משפחה ולחנך ילדים". במשך השנים רכש לו את מקומו בין נכבדי העיר כעסקן צבורי, והיה אחד ממיסדי בית הספר העברי בעירנו. נולדו להם עוד שני ילדים, בן ובת. בת יחידה.

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה התבססו, אף חסכו כסף ושאבו נחת מהילדים. החינוך הקפדני, המאמץ העליון של הורי ללמד ילדים למרות הקשיים הכספים ולהשריש בהם תודעה יהודית והאוירה הציונית בביתנו נשאו פרי. שני אחי המבוגרים לקחו עוד בגיל צעיר חלק פעיל בתנועה הציונית, במרץ רב הפיצו את המילה העברית, פעלו הרבה בין הנוער הלומד והעובד, אירגנו אותו, ערכו הרצ־אות ולימדו אותו את השפה העברית. נדמה היה, שהורי סוף סוף הגיעו למי מנוחות.

לא כך רצה הגורל. החיים הובילו את הורי בדרך עקלתון, בעליות ובירידות. השקט והשלוה הפכו בין רגע לחיים סוערים מלאי דאגות ומאבקים. זה התחיל עם פרוץ המלחמה. הבנים המבוגרים נלקחו על ידי הרוסים כבני ערובה, ושני הצעירים התגייסו ונשלחו לחזיתות. לקראת סוף המלחמה התגייס גם אחי הצעיר. לא פחות קשה היה המצב הכלכלי, כל הרכוש נשדד בין לילה. היו ימים שרעבנו ללחם, והורי צמצמו את הוצאות משק הבית עד למינימום. בין יתר התופעות השליליות וההרסניות שליוו את המלחמה היתה השנאה ליהודים, האנטישמיות, שהגיעה לשיאה עם כניסתם של צבאות הלר. אחי משה היה קורבן לשנאה זו, כשהעמידו אותו למשפט צבאי, כאילו הכין מעשה חבלה. בדרך נס נסתיים המש־פט בכי טוב. העינין עלה לנו כסף, בריאות ועצבים. עם גמר המלחמה חזרו החיים למסלולם. הורי הכפילו מאמץ ויעילות בעבודה להשלים את החסר ואת הפסדי המלחמה. שלושה מאחי הקימו משפחות וגם המשיכו בעבודה הצבורית, אחי הצעיר ואני המשכנו בלימודים.

אז פקד אותנו אסון. אחי חיים מת,ואבי חלה בדלקת ריאות עם סיבוכים, הבריא לאט, אבל לא חזר לאיתנו, לא היה בו המרץ של השנים הקודמות, אם כי ניהל את עסקיו, כשזכרונו איננו בוגד בו עד יומו האחרון.

בחורף 1933 נפטר אבי. אמי חיה עוד חמש שנים אחרי מות אבי.

לדמותם של הורי

אבי היה אדם חזק בגוף ובנפש, יפה, בעל תוי פנים סימטריות, עינים בוערות, מצח גבוה, רציני, נעים הליכות, קפדן. אדם מלא מרץ, בעל רצון חזק ובעל כושר ויכוח וכושר החלטה מהיר. אדם משכיל, מלומד ויודע ספר. יהודי ציוני, שנולד כציוני. הבין, שיהודי זקוק לשפה משלו, לתרבות משלו ולמסורת היהדית. אוהב בריות, היה דואג לזולת ודורש צדק. האמין באמונה שלימה בכל מה שהאמין, ומוכן היה להקרבה על אמונתו.

אבי יצר משפחה, דאג לה, לחם בשבילה ושאב נחת מכל אחד מילדיו, גם אם לא היה הכל לפי רוחו. הוא הקדיש לחינוך ילדיו הרבה מרץ, זמן, כוח וכספים. באותם הזמנים היה הנוער עסוק בחיפוש אחרי דרכים חדשות, ורבים היו, שנכ־שלו כבר בהתחלת הדרך. אבי הבין, שאסור לפצל את נשמתו של הילד, לערבב חול בקודש. הילד צריך ראשית כל חינוך יהודי, ורק לאחר מכן ניתן להוסיף לימודים חיצוניים. אני יכולה להעיר בפה מלא, שאבי הצליח בזה. כל ילדיו נשארו יהודים בלב ובנפש, גאים ונאמנים לתורתו.

אמי

אמי היתה היד הימנית של אבי ועזר כנגדו במלא מובן המילה. בלי עזרת אמי לא יכול היה אבי להשיג את שהשיג, לא בעבודה ולא בחינוך ילדים. היא עבדה לא פחות ממנו, לפעמים אפילו יותר שעות עבודה ביממה בשביל לכלכל אותנו ולהשלים את המחסור בימי רעב. היו לה ימים קשים, ואף פעם לא התלוננה. קבלה עליה ברצון את העול של ניהול הבית ושל חינוך הילדים. נפש עדינה היתה. במערכת היחסים בין אבא והילדים היתה היא „האמא", המתוך, הסנגור והמגן. לא פעם ספגה את הרוגז של אבי, שצריך היה להיות מכוון כלפי אחד הילדים.
כל ימי חייה דאגה אמי למשפחות עניות, חילקה צדקה ונתנה מתן בסתר.

רבקה תומרקין — שפירא

אני זוכרת את השבת בבית

הכנות לשבת בביתנו היו מתחילות עוד ביום רביעי לשבוע, כשהיו מצחצחים את הפמוטות, את כוס היין של אבא ואת שאר פריטי שלחן השבת. כן היו עורכים קניות בשוק: דגים, עופות וכל שאר צרכי השבת. ביום החמישי, השכם בבקר, החלו בהכנת האוכל.
עם ערב, כשכל הבית הדיף ריחות גן־עדן של מאפה ובישולים, כבר חיכו בחוץ חברים של אחי ושלי מקבוצות ה„נוער הציוני" ו„השומר־הצעיר", גם הם רצו לטעום מן המעדנים כדי להווכח, בביתו של מי ה"בובניק" הטוב ביותר. בכל אופן, כמות המזונות והמעדנים היתה צריכה להספיק גם למשפחה, גם לחברים וגם למתן סעד למשפחות נזקקות. בזה עסקה סבתי סושה, זכרונה לברכה, שהיתה מבקרת מדי יום ביומו כל דל ונזקק בביתו וכמו כן חולים בבית־החולים היהודי והכללי ואפילו אסירים יהודיים בבית הסוהר, ותמיד היתה נושאת סלים מלאים באוכל כשר. לעזור לה בנשיאת הסלים היתה אחת השליחויות שלי ושל כל בני־דודי הצעירים.

בא ערב יום החמישי, כולם עיפים אך שמחים, שהעבודה מאחריהם, ומה שנשאר לעשות ביום הששי הוא צחצוח הבית וקישוטו, בדיקת הבגדים והברקת הנעליים. זה נעשה ביום הששי מבוקר עד צהריים. בשעת צהריים היה כבר השולחן ערוך, מכוסה מפה לבנה, עליו פמוטי השבת ופמוטי קיר על הקירות. החלות המכוסות על השלחן, היין, כוסו של אבא, כוס מיוחדת לאחי וגם שתי חלות קטנות בשבילו. הכל היה מוכן לקבל את פני השבת.

אבא היה בא הביתה בצהריים. לרגל עיסוקיו היה נוסע הרבה לכפרים שבסביבה, אך ביום ששי מעולם לא התרחק, כדי לא לאחר לשבת, חס וחלילה. הוא היה איש חסיד ואדוק מאד. עם בואו היה כל הבית לובש אוירת שבת. עם ערב חיכתה כל המשפחה בסבלנות עד בוא אבא מבית הכנסת. על אף השתיכותנו לתנועות נוער לא העז מי מן הילדים להיעדר משולחן השבת, שהיה קודש.

בדרך כלל נהג להביא עמו לשלחן השבת שלנו „אורחים", ואנו נהגנו לחשוב בקול רם: מי יהיה האורח היום? איך יראה? האם יאכל ויתנהג ליד שלחן השבת, כמו שאנו הורגלנו, אם לא? היהיה זה איש נחמד, צעיר או זקן?
אכן, ברב המקרים היו אורחינו אנשים נזקקים, ורק בחגים היתה לאבא אפשרות הבחירה. ואז היה בוחר, לפי בקשת הבנות, חילים יהודיים, ששרתו בעיר וקיבלו חופשה קצרה לתפילה ולסעודת חג.

בלוית האורחים המצופים התישבו כולם סביב השלחן, ומיד אחרי הקידוש פצחו בזמירות שבת. למזלנו, היו לאבא ולאמא וגם לרב הילדים קולות ערבים ונעימים, ולכן נשמעו הזמירות לאורך כל הסעודה, בהפסקות בין מנה אחת לשנייה ונסת־יימו רק עם אכילת הלפתן.

אוירת שבת זו, על הנרות והזמירות הנהדרות שלה, עדיין חיה בליבי עד היום, והיא שנתנה לי את הכוון ליצירת אוירה בביתי ובחינוך ילדי.

הזמירות מילאו את הבית גם משך כל יום השבת. ברגע הגיעו הביתה בעת הצה־ריים מבית הכנסת היה אבא פוצח בשיר בעזרת מקהלת הילדים, והשירה היתה נמשכת גם בארוחה. אחרי ה„טשולענט" הכבד נהג אבא לנוח מעט ולשוב לבית הכנסת ליהנות מלימוד דף. אנו, הילדים, התפזרנו. מי ל„קן" התנועה, מי ליער ומי לשדה. אמא היתה מצטרפת אלינו לטיול מדי פעם. ושוב, בבוא הזמן להפרד מן השבת, היו כל בני המשפחה מתכנסים בבית, וגם סבתא היתה נוהגת לבוא אלינו מפעם לפעם לשמוע את ברכת ה„הבדלה" מפי אבא.

התקופה, בה חיינו את שנות ילדותנו, היתה בשביל הרבה מאתנו עולם מאד מאושר. כמה חבל, כי נגמרה, ויחד אתה הלכו לעולמם אבי מרדכי־לייב, אמי מינה, אחיותי רוז'ה, רחל ושֵׁנְקה ואחי הצעיר הרש, זכרונם לברכה.

צפורה רוזנר

זכרונות מבית הורי

משפחתי, משפחת פפר, היתה אחת מכעשר משפחות יהודיות בכפר וויאֶז'בּוּב בנפת בּזֶ'זָ'נִי. בכפר זה נולדתי ואף ביליתי בו את ילדותי ואת נעורי בשמחה ובאושר, הודות לאווירה המשפחתית החמה, ששררה תמיד בבית הורי, ולא במעט הודות ליפי הטבע והנוף של הכפר ושל סביבתו. כל המשפחות היהודיות שבכפר עסקו במסחר ואף הצליחו מאד. תושבי הכפר הגויים היו רובם אוקראינים, העריכו את היהודים ונתנו בהם אמון רב, כיהודים שספקו להם כמעט את כל צרכי חייהם. אך במרוצת השנים, עם התגברות האנטישמיות בפולין, השתנה היחס הזה לרעה, ומדי שנה בשנה הלכה וגדלה שנאתם ליהודים, עד שהביאה את האוקראינים לביצוע פרעות קשות ביהודים.

אבי ז"ל היה ציוני נלהב וחנך אותנו (היינו חמישה ילדים במשפחה, שלושה בנים ושתי בנות) ברוח של אהבת ארץ ישראל. אחי הבכור משה היה הראשון, שעלה ארצה, ומכתביו שמשו מקור עידוד לכל המשפחה בעת הצרות, שהתחלנו לסבול מצד שכנינו האוקראינים. האח הצעיר, מאיר, נסע לאחר זמן לארגנטינה, וזה על מנת להתחמק משרות בצבא הפולני. כמוהו עשו רבים מבחורי הכפר בהגיעם לגיל הגיוס (21).

המצב הכלכלי של יהודי הכפר באותם השנים הורע מאוד. הגויים המשיכו לקנות אצל היהודים, אך לא בכסף מזומן, וככל שגדלו חובותיהם ליהודים — גדלה שנאתם. קרו מקרים אחדים של פריצות בחנויות היהודים ואף מקרים של הצתת רכושם. כך יצאנו גם אנחנו, לאחר כמה פריצות, הצתה ושוד בחנות ובמחסן התבואות והרפת, שהיו לאבי, כמעט "נקיים" מכל רכוש. נוסף לכל הלשינו עלינו שכנינו האוקראינים בפני השלטון, שאנחנו במו ידינו הצתנו את רכושנו כדי לקבל פיצויים על אבדן רכוש. לשלטון היתה תמיד אוזן קשבת לגויים, והצדק היה תמיד לצדם. אך למרות כל הסבל והצרות זרמו החיים הלאה, ולא חסרו בהם שמחות, ואושר ואור.

לא אשכח את חגיגת החתונה של אחותי, כל הקהל רוקד לצלילי נגינתם של „כלי־זמרים" עליזים, ובאמצע סבתי, אשה כבת מאה. ימי שבת וחג בבית היו מלאי אור. בבית היו אורחים, הורגש כיבוד ומגדנות, נשמעו שירה וצהלות שמחה. תקות כל בני המשפחה וציפיתם היתה עליה לארץ ישראל, ובתקוה הזאת בלב יכולנו להמשיך לחיות ולהתגבר על השנאה, שהקיפה אותנו וכמעט סגרה עלינו בחגורה של פורענויות ורציחות. עמוד התווך במשפחה היה, כמובן, אבי, שהצטיין בתכונות מיוחדות וידע תמיד להשפיע על הסובבים אותו מטוב לבו אומונתו באדם ובפועלו. הוא היה תמיד נדיב לב, ואף בימים, כשבבית שרר כבר מחסור, ידע להרים תרומה לנזקקים יתר. לא אשכח את העגלות העמוסות מזון (תפוחי אדמה, שומן אוזים, צימוקים ועוד), שיצאו מחצר ביתנו בערבי פסח לחלוקה בין עניי הכפר.

ב־1937 עליתי לא"י לפי הזמנתו של אחי משה, שהיה כבר בארץ, ובתמיכתו הגדולה של אחי הצעיר, חיים. לא ידעתי, מה מחכה לי כאן בארץ, היות והייתי רק בת 15, פחדתי מן הנסיעה הרחוקה ומהארץ הבלתי נודעת. בני משפחתי נפרדו ממני ברגשות מעורבים, אך כולנו נזהרנו מלבכות והאמינו, כי בקרוב נפגש כולנו בארץ. היו אלא תקוות שוא, כי בינתים פרצה מלחמת העולם השניה, וכפרנו עבר בהתחלה לידי שלטון הסוביאטים ואחרי כן לידי הגרמנים!.

מפי נצולים בודדים, שהגיעו אחר השואה לארץ, שמעתי על גורלם הטראגי של אחי חיים ושל הורי. כולם נרצחו באכזריות על ידי שכניהם האוקראינים. על אחותי ומשפחתה לא יכולתי לאסוף ידיעות, אך אין ספק, שגם הם נספו בדרכים דומות. כך סיימו את חייהם הדמויות היקרות כל כך, אנשים ישרים, שתמיד האמינו, כי לא יפגע בהם רע, משום שמעולם לא הרעו לאיש.

ישראל כרמל (קלמן)

לזכר אבי, יוסף קלמן — החלוץ

אבי יוסף צבי בן ישראל בן אריה קלמן ז״ל שמעתי על עיירתו, בז׳ז׳ני. מפיו שמעתי רק מעט אודות עיירתו לא בגעגועים כי אם בהערכה. על בז׳ז׳ני שמעתי יותר מדודתי, אחות אבי, ובעלה, שפרה ועוזר רוט ז״ל. מבחינות רבות היה אבי „בן הארץ״, ושנותיו לפני עליתו היו שנות הכשרה לעליה ארצה.

אבי נולד בבז׳ז׳ני בשנת 1899 וקבל חינוך מסורתי רגיל, אך מגיל צעיר סלל לו דרך אחרת. זנח את הדת, דבק ברעיונות ציוניים והכשיר עצמו ללמוד מקצוע. בעת מלחמת העולם הראשונה למד מכונאות בבית ספר מקצועי בוינה, ועבד אצל בעל מרתף יין יהודי שם. תקופה מסויימת הסתתר מחשש גיוס. בשנת 1920 עלה ארצה עם קבוצת החלוצים הראשונה שעלתה מבז׳ז׳ני ויחד איתה הצטרף לגדוד העבודה, (ראה מאמר „קבוצה ראשונה עולה לארץ ישראל), במיסגרתה היה בין מקימי תל יוסף. כחבר בגדוד העבודה התגייס לעבודה במחנות הצבאיים הבריטיים במטרה לכבוש את העבודה מן העובדים המצריים. אחר כך עלה לירושלים ועסק בעבודות שונות ובעיקר בעבודות חיצוב (ראה תמונת השער — התנועה הציונית), בערבים למד חשמלאות בבית הספר למל, ולאחר שסיים את הקורס (בערך ב־1927) היה החשמלאי ומפעיל הגנרטור של מלון פאסט, מול שער יפו. בשנת 1932 בערך, לפי המלצת חברו ובן עירו בנימין תאני, עבר אבי לחיפה ועבד בבתי הזיקוק, שנפתחו באותה עת. בעיר זו נשא את אימי והם השתכנו במושבה הגרמנית ובשנת 1937 עברו לגור בקרית מוצקין. בשנת 1938/39 נסעו הורי לצרפת לשם ניתוח של אימי וחזרו ארצה ערב מלחמת העולם השניה.

מחלתה הממושכת של אימי הותירה את חותמה על חיי אבי והמשפחה. כדי להיות קרוב הביתה עבר אבא לעבוד באספקת המים של קרית מוצקין, במכונאות בבארות ובתחזוקת רשת הצנורות בכל הקריה. היתה זו עבודה קשה, במשמרות ואף בשבתות. אני זוכר את המצוקה בבית ואת יגיעת אבי. העבודה הקשה והמצוקה הכלכלית לא הפחיתו את המעורבות הרגשית שלו בכל הנעשה בארץ, בשמחה על ההשגים, ובדאגה ובנכונות להרתם למשימות במידת הצורך. אבי אהב את המלאכה והעריך מאד את תבונת הכפיים, ומכל ליקויינו הציבוריים הצטער בעקר על ירידת ערך העבודה בחיינו. אך סמלי הוא, שאת נשמתו החזיר לבוראו בבית המלאכה של אחי אריה, יבל״ח.

יהי זכרו ברוך.

אישים
ודמויות

ד״ר א. שקלאי

רבי שלום מרדכי הכהן שוודרון זצ״ל

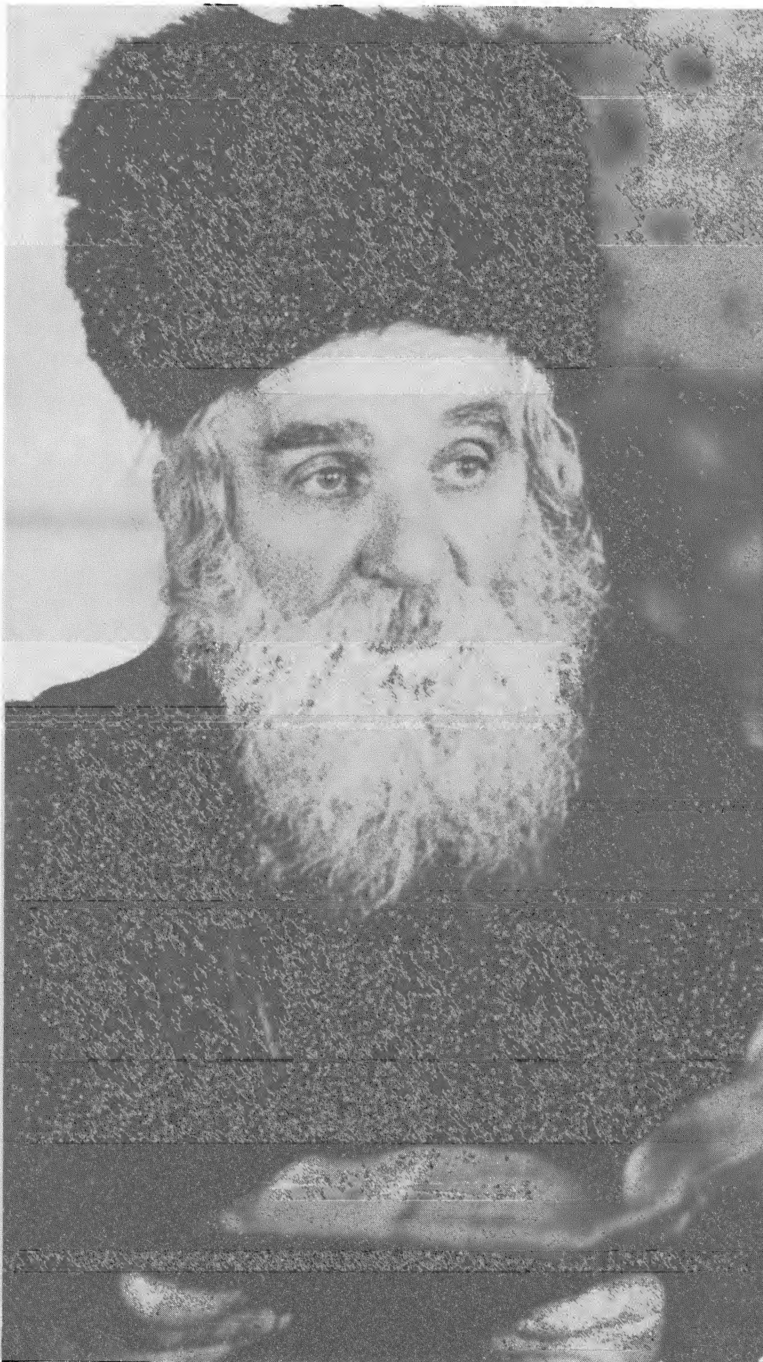
לפי ספרו של הרב א. י. ברומברג.

שפחת שוודרון ידועה היתה בסביבה כאחת המשפחות המכובדות בעיר זלוצ׳וב. אביו של הרב ר׳ שלום מרדכי משה, המכונה ר׳ משה ביאנובר, היה תלמיד חכם וסוחר אמיד, ידען ולמדן מובהק. מחסידיו של הצדיק ר׳ מאירל מפראמישלן. היה נוהג להפריש מעשר מרווחיו לצדקה. באוירה זו של תורה ומידות טובות גדל וחונך ר׳ שלום מרדכי הכהן. כבר בילדותו היה „עילוי״ ומתמיד גדול בלימודיו. ביקר לעתים תכופות יחד עם אביו אצל אדמו״רים ואצל צדיקים. השפעתה של הביקורים האלה היתה גדולה וניכרה בכל מעשיו לאורך חייו. מעיד על זה ספורו של הרב: בילדותו חלה קשה ובחלומו ראה ושמע איך דנים אותו בבית־דין של מעלה, אם לחיים או חלילה... כשאחד הצדיקים קם ואמר: לבחור הזה אנו זקוקים, הוא עתיד לעשות גדולות למען ישראל עלי אדמות. אחרי שנים, כשביקר אצל האדמו״ר מריז׳ין, הכיר בו את מליץ היושר, כמו שראה אותו, כשעמד לפני בית־דין של מעלה!

בגיל 15 היתה לו הסמכה מכמה רבנים גדולי הדור. לראשונה הסמיך אותו רבי שלמה קלוגר מברוד. באותו גיל גם התחתן ונשאר במשך כמה שנים סמוך לשלחן חותנו, אשר שיחרר אותו מדאגות פרנסה, ובזה אפשר לו להמשיך ולהתמיד ב־לימוד תורה. לא רצה ר׳ שלום מרדכי לעשות תורתו קרדום לחפור בו והעדיף לע־סוק במסחר. גם הוריו לא רצו, שבנם יקבל עליו עול רבנות. לכן ניסה את כוחו ומזלו במסחר — ולא הצליח. בשנת 1866 הפסיד כמעט את כל רכושו. זה הכריע את הכף, ובלית ברירה הסכים לכהן כרב באחת הערים. במשך שנים החליף את כס הרבנות בשלושה מקומות; פוטוק, יזלובץ ובוצ״ץ.

בשנת תרמ״ב, באו שליחים אל ר׳ שלום מרדכי מעיר בז׳ז׳ני והציעו לו לעבור לעירנו. הוא שמח להצעה זו והחליט לקבלה. בהיותו חסיד גדול האמין בצדיקי הדור וגם „באורים ותומים״, החליט לשאול את פי שניהם. הוא היה נוהג לפני כל החלטה לפתוח את ספר התנ״ך, והמילים הראשונות, שקרא בספר, כיוונו את צעדיו. לפיהם החליט גם הפעם.

כשפתח את ספר תנ״ך קרא את הפסוק „והוריתי אתכם בדרך הטובה ביותר״. הוא קבל גם הסכמתו של הרבי לצעד זה, ובלב שלם קבל את כס הרבנות בעירנו. במשך שלושים שנה נשאר על כס הרבנות בעיר בז׳ז׳ני, אף על פי שהציעו לו מש־רות יותר מכובדות ויותר מכניסות. כשפנו אליו מהעיר קולומיה, ואחרי שנים הציעו לו משרה גבוהה באמריקה, סירב לקבלן והעדיף את העיר שלנו. באותן השנים יצא המוניטין שלו בעולם. שדה פעולתו השתרע הרחק מגבולות העיר. מכל קצוות העולם פנו אליו בשאלות, במכתבים בעניני איסור והיתר, דת ודין, בעיניני „קבלה״, שחיטה, סמיכה, היתר עגונות ועוד. והוא, בישוב הדעת, בסבלנות ובמסירות רבה חיפש, חקר ומצא את התשובה הנכונה. עשה לילות כימים, כדי שיוכל לעמוד בלחץ הזה. (פעם אחת קבל במשך שבוע ימים מאה וחמישה־עשר מכתבים), והוא היה משיב על כולם. לכל אחד שלח תשובתו בזמן הקצר ביותר, לפי יכולתו.

הרב הגאון רבי שלום מרדכי הכהן שוודרון

מכתב תשובה של המהרש"ם

סיפר לי אחד ממעריציו של הרבי, שהיה בן בית שם, ר' פישל באמזה, שהזכיר לרבי בעינין תשובה מסוימת. הרבי התישב וכתב 8 עמודים מלאים: תשובה ומראה מקומות לחיזוק התשובה. כששים, קם ואמר: שמע בני, אתה תצא מכאן ותגיד, הרבי שלנו גאון הוא. דע לך, שאלה דומה היתה לי לפני כמה שבועות, ובמשך הזמן התענייניתי, בירותי וחקרתי, עד שהגעתי לתשובה הזאת. וזה פרי עמל של כמה שבועות. הוא נחשב כ„משיב" מובהק, אחד בדורו, שני לרב יוסף שאול נתנזון. הרב נתנזון ניבא עליו, כאשר הכיר אותו ואת ידיעותיו, במילים אלה: „אין אנוכי רואה בדור הזה תלמיד חכם גדול כמוהו."

העולם הרחב הכיר אותו מתוך הספרים שכתב. אזכיר כאן אחדים מהם: „משפט שלום משולחן ערוך 1871" חיבור על „חושן משפט", הגהות וחדושים על ש"ע או"ה; „דרכי — שלום" 1929. לכללי הש"ס והפוסקים, „הגהות מהרש"ם על הש"ס 1932", נודעת חשיבות מרובה בעולם הלומדים. לפירסום גדול זכו באופן מיוחד שלושת החיבורים האחרים בשם „דעת תורה" 1891, על הלכות שחיטה. „גלוי דעת" על הסימנים ס"א—ס"ט שב־„יורה־דעה" ועל הלכות טרפות, אשר עוררו תשומת לב מרובה בעולם התורה וההוראה. אמנם יצאו נגדו כמה גדולים מבין הרבנים, נגד נטיותיו להקל עד כמה שהדבר נתן.

ספר

דעת תורה

על הלכות שחיטה

ויו"א

גילוי דעת

אשר בו גליתי דעתי השפלה בכמה חידושי דינים.

לעמבערג

תרנ"א

DAATH TORA.

Verlag des Verfassers.

Lemberg. Druck von Felix Bednarski 1891.

ספר

שאלות ותשובות מהרש"ם

חלק רביעי

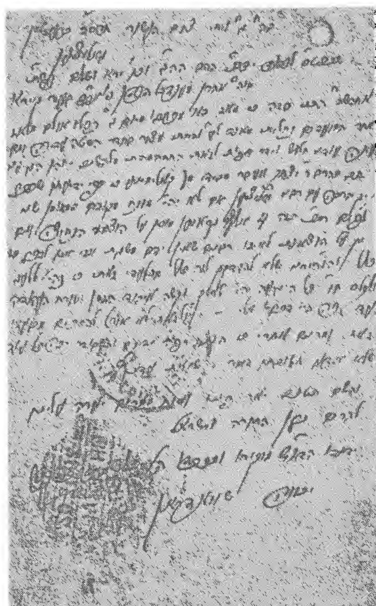
שלום מרדכי הכהן

MHARSZEM

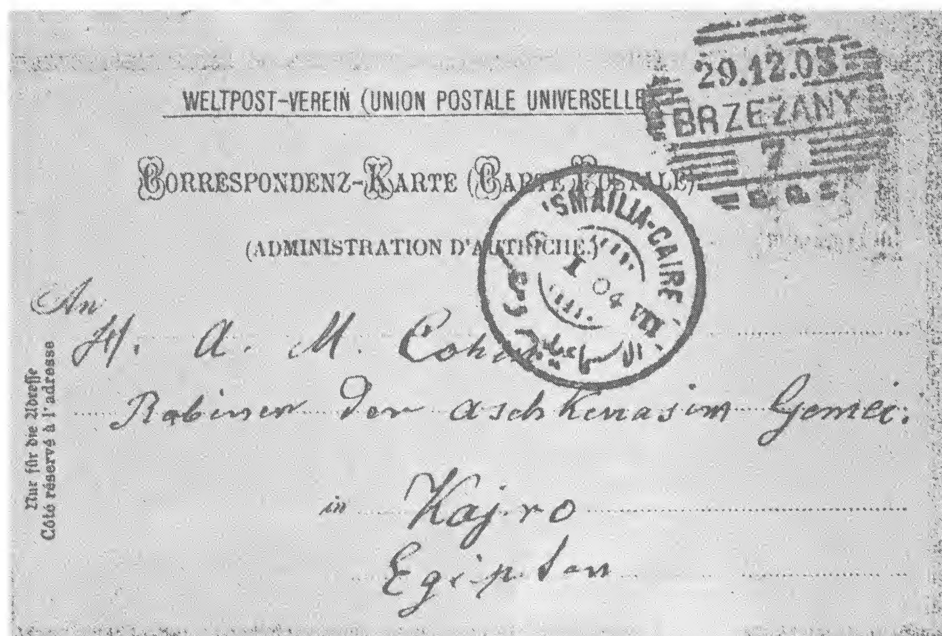
Rabbiner M. J. Feldmann

in Brzezany (Galizien).

Buchdruckerei E. Salat, Lemberg (Passage Hermann).

גלוית תשובה של המהרש״ם
לרבה של קהיר

WELTPOST-VEREIN (UNION POSTALE UNIVERSELLE)

CORRESPONDENZ-KARTE (CARTE POSTALE)

(ADMINISTRATION D'AUTRICHE)

29.12.03 BRZEZANY 7

ISMAILIA-CAIRE

Nur für die Adresse
Côté réservé à l'adresse

An
H. A. M. Cohen
Rabiner der aschkenasim Gemei.
in Kajro
Egipten

אספר מה ששמעתי מאותו יהודי, בומזה, על מקרה אחד. היה זה ערב פסח, כשהביאו לפני הרב „שאלה״ על תרנגול הודו, השייך ליהודי עני, שפיטם אותו זמן רב לכבוד חג הפסח, והנה... ר׳ שלום מרדכי נכנס לחדרו, התעמק בספרים, בירר והתעכב שעה ארוכה, אחרי כן פסק: יש מי שאומר טרפה, אחר פוסק „כשר״. אני מצרף דעתי לפוסק „כשר״, ואחרי רבים להטות. המרש״ם השתדל ועשה מאמץ בכל המקרים עד גבול האפשרי להוציא פסק דין הקל ביותר בשביל אדם.

הוא היה ידען וגם חוקר גדול, חוקר מקורי עצמאי. היה נאה דורש, ,פה מפיק מרגליות׳ ומשאיר רושם כביר על שומעיו. מילותיו נכנסו עמוק בלב אדם ולא נש־כחו לעולם. הוא היה גם גדול באגדה.

הוא היה רב ומנהיג עדה למופת, במידותיו ובאישיותו המחנכת. היה מאד מקפיד שלא לגרום צער לשום איש, זהיר ורגיש בכבודו של כל אדם. כשבאו לשאול עצה או שאלה, (הרבה אנשים באו אליו לשמוע דעתו בענייניהם האישיים), אף פעם לא נתן לשואל לחכות לתשובה. היה מתהלך עם הבריות באהבה ובשלום, גם אם היו רחוקים מהמסורת.

מהרש״ם היה גם עסקן צבורי. התאמץ היטב בכל ענייני הציבור, וגם מצא לו תמיד זמן לעיין, לחקור ולחוות דעתו בעניני ציבור חשובים. במשך כל השנים דאג לשפר את דרכי החינוך ולתקנן ובעיקר חינוך יסודי „בחדרים״. ניסה לעבד תוכנית לימוד אחידה, רב צדדית, ולשם כך הזמין את דר. יוסף זלינגר, פדגוג חרדי ידוע, ונאלץ היה לסגת מתוכנית זו בגלל התנגדותם של החוגים החרדים.

רש״ם הכהן ייסד ישיבה בבז׳ז׳ני בשם „תושיה״. מכאן יצאו אברכים רבים חריפים ובקיאים, ששימשו רבנים בהרבה ערים בגליציה ומחוצה לה. מי שהיתה לו אס־מכתא לרבנות מהרב ר׳ שלום מרדכי הכהן, קל היה לו להתקבל כרב, זאת היתה המלצה טובה ביותר.

מהרש״ם השתתף באספות רבנים והשמיע בהן את דעתו המכרעת, המתקבלת על דעת כולם. וכך היה באספה, שהתקיימה בעיר לבוב, בענין הסדר כספי בקופת רבי מאיר בעל נס. באספה זו היו חילוקי דעות וניגודים וחששו, שזה יביא למשבר ולפילוג. כדי למנוע את זה נחוץ היה לבחור ליושב ראש באספה זו אדם חזק אופי ובעל השפעה. פה אחד בחרו לתפקיד זה את הרב, רש״ם הכהן, והוא הצליח לנהל את האספה ביד חזקה, בטוב טעם ובדעת, לשביעת רצון כולם, והביא אותה לסיום מוצלח.

במאמר על מהרש״ם כותב מר משה צינוביץ: התנהגותו ויחסי יום יום שלו היו בלי שום משוא פנים. בדיני תורה — דין פרוטה כדין מאה, מעולם לא ניצל איש. שירת תמיד את עצמו, עד כמה שזה היה בידו ובכוחו, בלי להזדקק לזולת. פשטן היה וענותן בהתנהגותו, ואינו מטיל מרות על אחרים. אוהב בריות וגם איש הטבע. כל בוקר היה יוצא מלפני פתח ביתו ומפזר גרעינים לעופות ולבעלי חיים אחרים. הכירוהו והוקירוהו אף אלה, שאינם בני ברית. ידוע, שגם הגויים, אם היה להם סכסוך עם יהודי, באו להתדיין לפני הרב. מכובד היה על שופטי בית המשפט המחוזי, והיו נמלכים איתו בעניני משפטים מסובכים. ידע שפות לועזיות (גרמנית על בוריה).

ביתו היה בית ועד מרכזי, פתוח לכל, לאנשי רוח ותורה, אשר באו לשמוע אותו וללמוד מפיו תורה. מתמיד גדול היה, היה לו גם רצון וכוח להתגבר על קשיים בחיים. מסודר להפליא. סידר לו שעות עבודה קבועות, ולפי סידור זה ניהל את אורח החיים שלו, שכלל לימוד גמרא, שולחן ערוך ופוסקים אחרים. מעולם לא החסיר משעוריו היום־יומים הקבועים, שהכילו כ״ה פרקי תנ״ך, מסכת משניות אחת וח״י דף גמרא.

המרש״ם נולד בשנת תקצ״ה (1835) ונפטר בט״ז בשבט תרע״א (1911).
במשך שנות עבודתו הפוריה קנה לו עולם מלא ושם כ„משיב״ ופוסק מובהק, גדול מעל גדולי התורה בדורו.

בעולם הרחב הוא ידוע בשם: מהרש״ם הכהן — הרב מברז׳אן.

ביבליוגרפיה: א. י. ברומברג — סיני — 1952/53, 32, 9—295.
א. פויכטוונגר, חיי ישרים, 1965, 97—94.
אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 14; דפים 1485—1484.

גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך.

ספר

גילוי דעת

על יו״ד הלכות טריפות

שלום מרדכי הכהן.

מונקאטש.

Blayer & Kohn

הרב מאיר וונדר

רבני בז׳ז׳ני

חשיבותה של בז׳ז׳ני חרגה הרחק מעבר לגודלה הגאוגרפי. בעולם התורני נתיחד לה מקום של כבוד בזכות כמה תופעות, המציינות אותה על פי מקומות אחרים:

היה בה ריכוז ניכר של לומדים חריפים ברמה גבוהה. רבניה היו גאונים מופלגים, ורבים מהם עברו ממנה לרבנות העיר הראשית לבוב או לערי תורה אחרות. כבר בתקופה קדומה התקיימה בה ישיבה גבוהה ללימוד סדר קדשים, בה לא הרבו לעסוק בימים ההם. הרבנות היתה מוחזקת מאות שנים עד לחורבן בידי משפחה אחת — הלפרין, וממנה יצאו למעלה מעשרים רבני בז׳ז׳ני בזה אחר זה.

בקביעת רשימת הרבנים בסדר כרונולוגי רב עדיין העירפול ובמיוחד בתקופות קדומות, אך ניתן להרכיב אותה פחות או יותר בסדר על פי הידיעות, המצויות בידנו:

ר׳ משה מרדכי הכהן

בנו של ר׳ נתן נטע כהנא אב״ד אוסטרהא. אב״ד ור״מ בבז׳ז׳ני, ופירות חידושיו בלימודי הישיבה נדפסו בספר ״צאן קדושים״, שהוציא יחד עם רבי אברהם חיים שור. בהקדמה הוא כותב על ישיבתו: ״אספנו ישיבה אנשים גדולים ומופלגים חריפים ולימדנו אותם סדר עד גמיראי״. עבר להיות ראש ישיבה בלבוב ושם נפטר ביום כ״א תשרי שצ״א (1631).

ר׳ משה ב״ר אברהם

מבז׳ז׳ני עבר לכהן כראש בית הדין בלבוב. נפטר שם ביום כ״ט אב תכ״ד (1664), ועל מצבתו נחקקו שבחים מופלגים ביותר.

ר׳ מרדכי ז׳ק

בנו של מאיר אב״ד לבוב, שנפטר בשנת תי״ד (1654), וחתנו של ר׳ מנחם מנדל מרגליות, אב״ד פרעמישלא.

ר׳ צבי הירש

בנו של חיים שהיה רבה של קולומיאה ונפטר בשנת תל״ג (1673), בנו של ה״מגיני שלמה״. מבז׳ז׳ני עקר לרבנות הערים דרוהוביטש, בראד וליסקא.

ר׳ יצחק באב״ד

בנו של ר׳ יששכר דב בריש, פרנס ומנהיג קרקוב, נקרא גם קרקובר על שם עיר מוצאו. בשנת ת״ן (1690) עבר מבז׳ז׳ני לרבנות ברודי, ושם נפטר ביום ד׳ תשרי תס״ה.

ר׳ מנחם מנדל ב״ר אשר

נקרא פוטיקר לפי עיירת מוצאו. תוארו בהסכמה, שהעניק לספר ״דת קותיאל״ בשנת תנ״ו (1696) הוא אב״ד ומ״ץ בז׳ז׳ני. נפטר בלבוב ביום ג׳ טבת תע״ז.

ר׳ טוביה יחיאל מיכל הלפרין

ראשון רבני בז׳ז׳ני מבני משפחת הלפרין שנודע לנו בשמו. ״ויתר לא ידעתי לפרש״ כותב נכדו הרב יעקב שלמה הלפרין אב״ד פרימשלאן, בקונטרס יפה ענף, בו הוא מפרט את שלשלת היוחסין של המשפחה. לדבריו מחזיקה המשפחה ברבנות בז׳ז׳ני דורות רבים. הראשון היה בנו של השר שמשון ורטהיימר מוינא, שבא להתישב כאן עקב הגרוש משם.

ר׳ טוביה יחיל מיכל היה בנו של ר׳ ישראל אב״ד סווירז׳, לבוב ורישא. בנו של ר׳ אברהם אב״ד קאוול, מגזע רבי אלחנן בעל התוספות, אבי משפחת הלפרין, בנו של ר׳ יצחק, שנקרא ר״י הזקן, ב״ר שמואל מויטרי, ב״ר שמחה,

חנינא יוסף הלפרין

בנו של ר׳ טוביה. הכותבים שמו: חנניה. נולד בשנת ת״ן לערך, ונפטר ביום כ״ב אייר תקכ״ד (1764). יש אומרים, שנפטר ביום י״א ניסן תק״ל (1770). מחבר מחזור ויטרי, ב״ר שמואל. היה חתנו של ר׳ יואל אב״ד זוולוב, והתיחס גם ללבוש ולמהרש״ל. נמסר, כי שימש ברבנות בז׳ז׳ני 52 שנה, משנת תמ״ח (1688) עד לפטירתו ביום כ״א אדר ת״ק (1740).

ר׳ יחיאל מיכל הלפרין

בנו של ר׳ חנינא. רבה של בז׳ז׳ני ואח״כ אב״ד סקלט עד לפטירתו בשנת תקט״ז (1756). אין לתמוה, איך היה רב בבז׳ז׳אני בחיי אביו. באשר היתה זו תופעה מצויה, שרב המקום היה מצרף אליו את בנו כ״רב צעיר״ לסייע לו. בנוסף לכך מוצאים בספרות אבחנה בין רבנותה של בז׳ז׳ני עצמה לבין אלו, שנשאו בתואר רב הקרייז (המחוז).

ר׳ אברהם זרח אריה יהודה ליב הלפרין

בנו של ר׳ חנינא. מצויה תעודה משנת תקמ״ד (1784) עליה הוא חתום עם חברי בית דינו. הסכמותיו פזורות בספרים שונים, שנדפסו עד שנת תק״ע. הוא עצמו נפטר בשבת, ט״ז טבת תקס״ח (1808).

ר׳ חנינא יוסף הלפרין

בנו של ר׳ אברהם זרח. רב הקרייז. היתה לו התכתבות ממושכת בהלכה עם ה״בית אפרים״. ידועה הסכמתו משנת תקה״ס (1805). נטמן בלברטוב.

ר׳ טוביה יחיאל מיכל הלפרין

בנו של ר׳ אברהם זרח. לפני בז׳ז׳ני היה רב בסקיוויסק. אחיו: ר׳ אלחנן אב״ד פרימישלאן. נפטר ביום כ׳ שבט תקע״ט (1819).

ר׳ דב בריש הלפרין

בנו של אברהם משה, אב״ד רוהטין, בנו של ר׳ טוביה. חתניו היו הלמדנים: ר׳ אריה ליבוש, אביו של רבי יוסף שאול נתנזון, ור׳ צבי הירש בורשטין, אביו של רבי פנחס מסערעט. אחת מהסכמותיו מצויה בספר, שנדפס בשנת תק״ע. נפטר ביום י״ג אדר תר״א (1841).

ר׳ צבי הירש הלפרין

בנו של ר׳ טוביה. מתלמידי החוזה מלובלין. נפטר ביום כ״ז ניסן תקפ״ח (1828).

ר׳ נפתלי הירץ הלפרין

בנו של ר׳ טוביה. המקורות חלוקים, אם היה החוליה ה־15 או ה־18 בשושלת הרבנים למשפחת הלפרין. התכתב בהלכה עם ה״שואל ומשיב״. מגדולי החסידות בזמנו. נפטר ביום א׳ טבת תר״ה (1845).

אחרי פטירתו פרצה סערה רבתי, מי ישב על כיסאו, ועד ימינו נשתמרו אודותיה עדויות בכתב ומסורות בעל פה. מחבר מגילת יוחסין, הנזכרת לעיל, כותב: ״כסא הרבנות בשם איננה שלמה, כי ירא לגשת איש זר, אשר לא ממשפחתנו, לשמש שם ברבנות״. צדיקי החסידות נרתמו למאבק למן ייבחר בנו של הנפטר. וחילופי הדברים שלהם עם תקיפי העיר מעניינים מאד.

ר׳ משולם שרגא פיבוש הלפרין

בנו של ר׳ נפתלי. נשא את חנה בתו של רבי אשר ישעיה רובין. חתנו וממלא מקומו של רבי נפתלי מרופשיץ. הנהגת הקהילה מאנה לקבלו, כי רצתה גאון בתורה ולא אדמו״ר חסידי. במגילת היוחסין נאמר: ״ואף שלא הגיע למעלות אבותיו בהוראה, היו קצת רוצים, כדי שלא להעביר הנחלה״. צדיקי דורו נאבקו למענו ללא הצלחה, ורבי חיים מצאנז הבטיח, כי בסופו של דבר אכן תחזור רבנות בז׳ז׳ני למשפחת הלפרין, כפי שאמנם קרה. נפטר ביום י״ט אלול תרל״ד (1874). נודע בספרו ״שפת אמת״.

ר׳ יוסף שאול נתנזון

בנו של ר׳ אריה לייבוש הלוי נתנזון נולד בשנת תקע״א בבז׳ז׳ני. בי״ז שבט תרי״ז (1857) נתקבל לאב״ד בלבוב. גדול בתורה וידוע בכינוי „שואל ומשיב״ נפטר בכ״ז אדר תרל״ה. (ראה מאמר בספר זה)

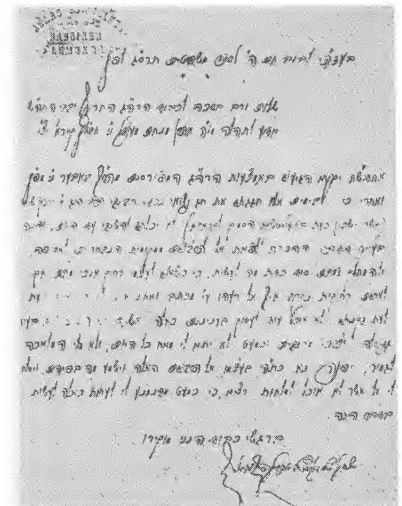
ר׳ שלמה קלוגר

מגיש מישרים וראב״ד ברודי, מחברם של 375 ספרים. נענה בשנת תר״ה (1845) לקבל את הרבנות בבז׳ז׳ני, אך מיד בהגיעו חלה אנושות ונפל למשכב. הוא תלה זאת בהקפדתו של רבי מאיר מפרימישלאן, וקיבל על עצמו, שכאשר יבריא ישוב מיד לברודי. ש״י עגנון מספר, כי ראשי הקהילה מחלו לו על אלף כסף, שנתנו לו ולא החזיר להם.

ר' זאב וולף יעקב גריזמן

נולד ברישא בשנת ת״ר (1840). לאביו ר' שמואל ב״ר ישראל כ״ץ מוילקוטש וגר בבז'ז'ני. חיבר ספר „אוצר נחמד״ שהודפס בפשעמישל בשנת תרל״ו. נפטר בשנת תר״ן (1890). (בבל: אינציקלופדיה לחכמי גליציה דף 751)

ר' יצחק שמלקיס

מכתב של ר' יצחק שמלקס

בן הרב חיים שמואל נקרא בשנת תרי״ח — (1858) לערך לרבנות בבז'ז'ני ממקום כהונתו בזורבנה, אחרי שהעיר היתה מספר שנים ללא רב. בבז'ז'ני כהן כרב המחוז כ־11 שנה ובשנת תרכ״ט 1869 עבר לפשמישל, בה ישב על כס הרבנות 24 שנים.

בשנת תרנ״ג — 1893 נבחר לרבה של לבוב עד לפטירתו בתרס״ו 1906. כבר בהיותו בבז'ז'ני נחשב לגאון. במרוצת השנים נעשה בר־סמכא מוכר בעולם היהודי שאליו פנו בשאלות מכל פינות העולם היהודי. מבחר השאלות והתשובות שלו נדפס עוד בחייו בארבע כרכים בשם ״בית יצחק״ השם שבו נקרא וידוע ר' יצחק שמלקיס עד היום.

ר' דוד מאיר פדר

מגדולי התורה בדורו ומחברם של הספרים ״שו״ת הרד״ם״. היה חסיד של השרף מסטרליסק והרבי מאלעסק. שימש כרב בסווירז', ובהמלצת ר' שלמה קלוגר נתקבל כדיין וראב״ד בבז'ז'ני. באין רב בעיר מילא בפועל את תפקידיו, אף כי לא נתמנה לכך רשמית. בזקנותו גר בפרימישלאן, ושם נפטר בשנת תרנ״ח (1898).

ר' שלום מרדכי הכהן שבדרון

נודע בתפוצות ישראל בשם המהרש״ם. רב בבז'ז'ני יותר מ־30 שנה, מתר״ם עד לפטירתו בתרע״א (1911). יסד את ישיבת תושיה ״דעת תורה״ בבז'ז'ני, והביא לה רמי״ם מעולים. אחרי פטירתו היו לחתניו יומרות, שיתמנו במקומו, אך מכיון שלא היו בשעור קומתו, שבה הרבנות למשפחת הלפרין.
(ראה מאמר בספר זה)

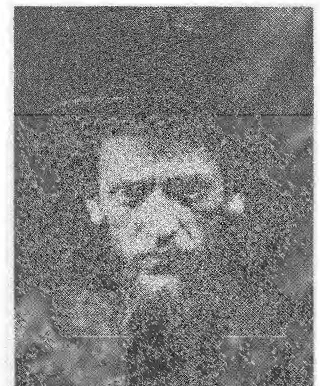
ר' משה ישראל פלדמן

נשא את בתו של ר' יצחק בן המהרש״ם. שימש כראב״ד בבז'ז'ני, ומשלא נתמנה כרב עבר לרבנות דראגמירעשט שבהונגריה.

ר' שמעון באב״ד

בנו של ר' משה אב״ד מיקוליניץ. נשא את לאה בת המהרש״ם. שנים רבות היה רב ביאנוב שליד טרמבובלה. בתרס״ט נבחר לרבנות בוזנוב, ותמיד נקרא על שמה. אחרי פטירת חמיו התישב בבז'ז'ני, והיה הראב״ד עד לפטירתו בשנת תרצ״ה (1935).

ר' אורי הלוי אייזן

ר'אורי הלוי אייזן

רב בסווירז' ובסטרטין. התיישב בבז'ז'ני מתוך תקווה להיבחר במקום המהרש״ם. משנכזבה תוחלתו עבר בשנת תר״ף (1920) לבוברקא, ושם נפטר בכ״ב טבת תרצ״ו. אשתו וילדיו נספו בבלזץ. הי״ד. (בבל': ספר בוברקה דף־33)

ר' דוד זילבר

דיין בבז'ז'ני בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה.

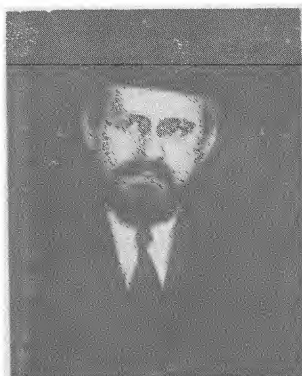
הרב שרגא פייביש (זיידה) הלפרין

ר' אברהם זרח אריה יהודה ליבוש הלפרין

בנו של משולם שרגא. נולד בשנת תר"ח לערך, והיה עשרות שנים אדמו"ר בבז'ז'ני. נודע בספרו "אמרי יהודה". אחרי פטירת המהרש"ם שבה אליו רבנות בז'ז'ני, תפקיד לו הועיד את בנו. אחרי מלה"ע הראשונה השתקע בלבוב. נפטר שם ביום י' אדר א' תרפ"ט (1929) והובא למנוחות בבז'ז'ני, בה גר גם בנו ר' אהרון.

ר' משולם שרגא פיבוש (זיידה) הלפרין

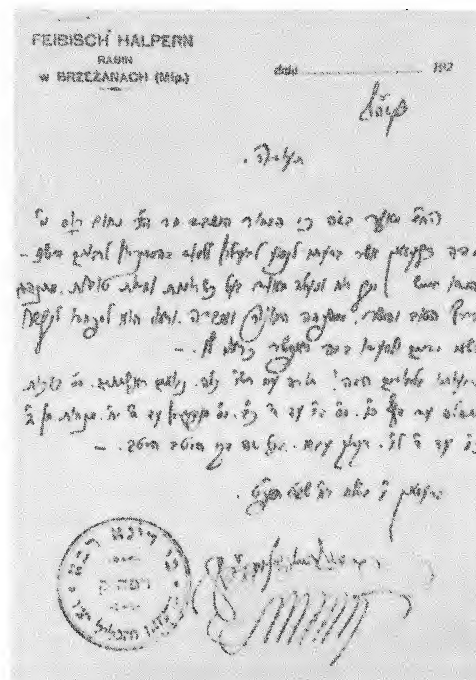
בנו של ר' אברהם זרח. נולד בשנת תרל"ה (1875) וכיהן כרב בחודורוב במקום חמיו, ר' פנחס. נקרא ע"י אביו לכהן ברבנות בבז'ז'ני. אחרי פטירת אביו נעשה אדמו"ר לחסידים במקומו, כהן ברבנות יחד עם בנו חיים עד הכיבוש הנאצי. בשנת תש"ג — 1942 ברח לעירה הסמוכה קוזובה בה נספה. הי"ד.

הרב חיים ,הלפרין

ר' חיים הלפרין

בנו של ר' משולם שרגא (זיידה) נולד בבז'ז'ני וכיהן יחד עם אביו ברבנות העיר. עדין נפש, בעל השכלה כללית, פעיל בחברות צדקה למיניהן. חוליה אחרונה בשרשרת רבני הלפרין שכיהנו בבז'ז'ני. נספה יחד עם קבוצה גדולה של בני העיר, במחצבות שבסביבת כפר אולכוביץ ע"י בז'ז'ני, ימים מספר אחרי יום כיפור תש"ב (1941) הי"ד.

FEIBISCH HALPERN
RABIN
w BRZEŻANACH (Młp.)

dnia 192

מכתב המלצה של הרב
שרגא פייבוש הלפרין

ר׳ ישראל ב״ר פנחס ברנדוין

נולד בשנת תרל״ה לאביו ר׳ פנחס האדמו״ר מסטרטין בבז׳ז׳ני ומלא שם את מקומו. נספה ביום כיפור תש״ב (1941) עם בנו ר׳ יהודה צבי וילדיו ובתו. הי״ד.

ר׳ פנחס ב״ר (יעקב) יוסף ברנדוין

בנו של יעקב יוסף נכד ר׳ מרדכי מקרמניץ בנו של המגיד מזלוטשוב, נקרא האדמו״ר מסטרטין בבז׳ז׳ני. עלה ארצה בשנת תרס״ב. נפטר ונטמן בהר הזיתים ביום כ״ז כסלו תרע״ו.

בין האישים שנולדו בבז׳ז׳ני ועברו לפעול במקומות אחרים יש למנות את:

ר׳ אהרון ב״ר יהודה

עבר לאלקסיניץ ולברודי. (ראה מאמר בספר זה)

הרב ד״ר לאו ברדוביץ

רבה של קהילת מיידלינג ע״י וינה. (ראה מאמר בספר זה)

ר׳ שמואל צבי מרגליות

ראש בית המדרש לרבנים בפירנצה. (ראה מאמר בספר זה)

הרב ד״ר יהודה ברגמן

רבה של ברלין. (ראה מאמר בספר זה)

ר׳ שמואל שפירא

דומ״ץ בדוברומיל וראב״ד בזלוטשוב עד לפטירתו בתרפ״ח (1928).

ר׳ לייבלה רוזה

רבה של קהילת בז׳ז׳ני בברוקלין שבניו יורק. (ראה מאמר בספר זה)

ר׳ יהושע וידרקר

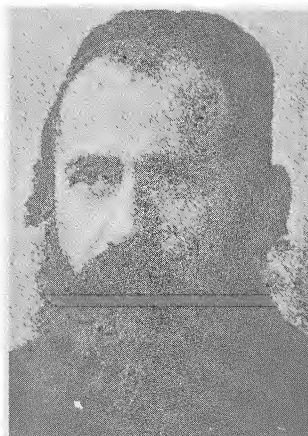
תלמיד מובהק למהרש״ם בבז׳ז׳ני. רבה של ניישטט, ומתרע״ט ראב״ד פשמישל עד שניספה בשנות השואה.

ר׳ מאיר — סופר סת״מ

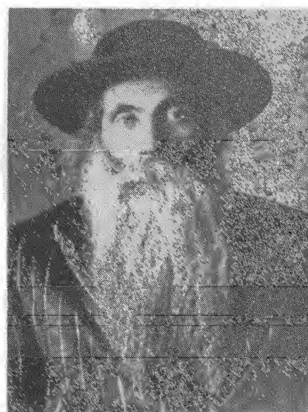
באמצע המאה התשע עשרה ידוע על ר׳ מאיר, סופר סת״ם,תלמיד חכם וירא שמים בבז׳ז׳ני, שרישומו נותר בספרות השו״ת.

ר׳ יואל גינזבורג

נולד בז׳ולקבה לאביו רבה של חודורוב. בצעירותו שימש כראש ישיבה בבז׳ז׳ני אצל המהרש״ם. שימש רבה של בורשטין נורה ע״י גרמנים בבקטשביץ. הי״ד.

ר׳ יואל הלפרין

ר׳ צבי הירש הלפרין

„רבי מנדלה״ הלפרין

ר׳ יואל הלפרין

בנו של אברהם זרח א. יהודה נולד בשנת תרמ״ז. רב ואדמו״ר בזשילין ורישא. משנת תר״ץ בארה״ב. שם נפטר.

ר׳ צבי הירש הלפרין

בנו של יחיאל מיכל. נולד בשנת תרן (1890) אדמו״ר בססוב, לבוב וניו יורק בה נפטר בשנת תשל״א.

ר׳ פנחס משה בורשטין

נולד בבז׳ז׳ני ביום י״ח חשון תקפ״ט לאביו ר׳ צבי הרש ולאמו וויטעל בתו של ר׳ דב הלפרין. שנים רבות גר בעירנו ועלה במעלות התורה. בן דודו של השואל ומשיב ורבה של סרט בבוקובינה. (בבל: אינציקלופדיה לחכמי גליציה דף 471)

ר׳ מנחם מנדל הלפרין

בן בנו של ר׳ משולם (נכד של ר׳ נפתלי הרץ). ידוע ברבים כרבי מנדלי.אדמו״ר בבז׳ז׳ני, דוקלא ויסלו. היו לו חסידים משלו וניהל חצר משלו. חסידיו לא השלימו עם חסידיו של ר׳ אברהם זרח הלפרין. ר׳ מנדלי היה גבה קומה וצנום בעל עינים חולמות אופי שקט ונוח לבריות. מצבו הכלכלי לא היה טוב. פעמיים בשנה היה בא מדוקלה לבז׳ז׳ני בו היה לו בית כנסת. נהנה מתמיכת חסידיו. נפטר בדוקלה ומשפחתו נספתה בבז׳ז׳ני, הי״ד.

ר׳ משה ווינר

דיין ומורה הוראה בבז׳ז׳ני. אישיות מיוחדת ומענינת, למדן גדול בעל השכלה כללית רחבה וגישה מודרנית בעניני ציבור. ציוני וחבר הפועל המזרחי בעיר. בני עירנו כיבדוהו והחשיבוהו בעד כנותו ויושרו. לפני מלה״ע הראשונה שימש מורה ומזכיר אצל גביר בבוקובינה, מרדכי קורן, בשופיניץ ע״י צ׳רנוביץ. היה יועץ בעניני משפחה ועסקים. בשנות השלושים המוקדמות צורף לבית הדין הרבני בבז׳ז׳ני בה ניספה ביום כיפור תש״ב (1941) הי״ד.

ר. אלטר גרוסוואקס

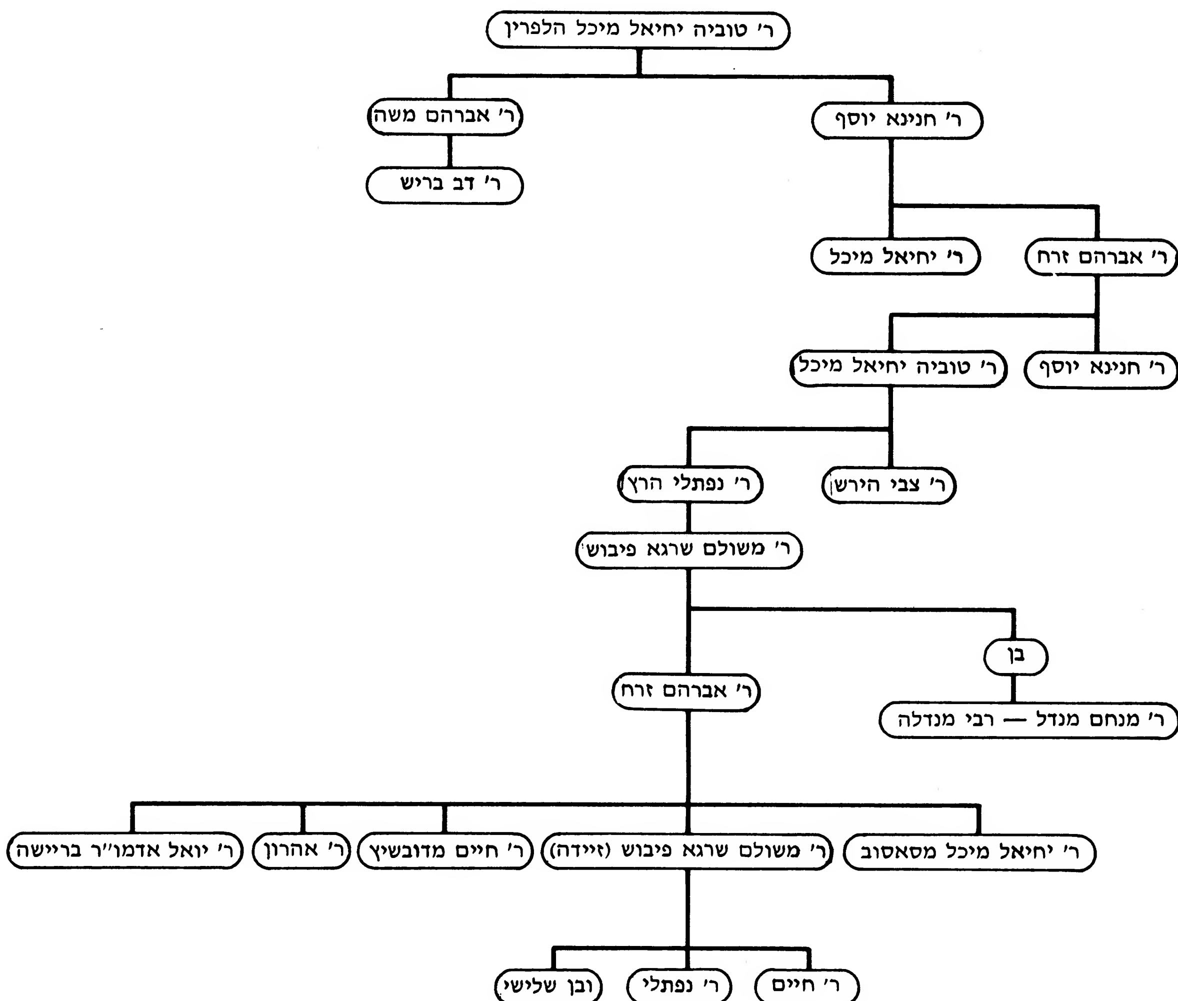
רבי אלתר גרוסוואקס, חסיד סטראטין נמוך־קומה, בעל זקן ארוך, עינים עליזות, כולו אש. בזמן התפילה הרעיש עולמות, התפלל בהתלהבות בקולי קולות. היה סוחר בדברי חלב. בזמן מלחמת העולם הראשונה שירת בצבא האוסטרי. באחד הימים, סיפר, כשהיה בצבא, קבל השראה, שהוא נועד להיות מנהיג עדה. מאז הפריש את עצמו מהחיים החילוניים, הקדיש עצמו לעבודת קודש. כל התנהגותו היתה כאחד הרביים, רק קהל חסידים, המאמינים בכוחו, לא היו לו — לפי הפתגם ״אין נביא בעירו״, אנשי בז׳ז׳ני לא האמינו בסגולותיו. הוא נאלץ לנסות את מזלו במקום אחר. עבר לי‌ארוסלב ושם היה עד יום מותו... בנו ר. צבי הירש, היה רב בעיר נאריוב. על גדולתו ופעולתו, מספרים אנשי נאריוב.

משה בר־דוד

משפחת רבני הלפרין

משפחת רבנים הלפרין היתה אחת המשפחות הוותיקות בעירנו ודורות יחסו להם כרבני העיר. שושלת רבני הלפרין נמשכת מתחילת המאה השבע־עשרה, החל מר׳ יחיאל מיכל, שישב על כס הרבנות חמישים ושתיים שנה, מאז שנת 1688 ועד פטירתו בשנת 1740 (לפי מגילת יוחסין, בה נזכרת בתו — רחל, אשת רבה של הנובר בגרמניה, שנפטרה בשנת 1775).

מעניין לציין, שהייחוס החשוב של רבני הלפרין, בא דווקא מצד הנשים. אשתו של הרב יחיאל מיכל, מרים, היתה בתו של הרבי מבלז, אברהם אבאלה. זה האחרון היה בנו של הרב מבוצ״ץ׳ וסטריא, אלחנן, אשר מצד אמו היה נכדו של הרב המפורסם, רב שלמה לוריא (הרש״ל), מגזע רש״י מאסטראג ולובלין, שנולד בשנת ר״ע (1510) ונפטר בי״ב כסלו של״ד 1574. ולהלן תרשים של רבני משפחת הלפרין:

I.

מגילת יוחסין

הגאון המפורסם וחסיד [illegible] התוק המדיר מוהרר [illegible] זל ראבדקק [illegible] המדינה נולד בקק פרוקפורט דמין [illegible] והתחבר לאבדקק [illegible] והמדינה [illegible] שנת פסח שית תקכו ונפטר ונקבר שם ביום ר א דרה [illegible] בשנת [illegible] לידתו אחר שחזר כל הש ס [illegible] כאשר יש בידי שני כרכים חידושים [illegible] וררושים [illegible] התקדשה מכיש ורשה [illegible] שסים [illegible] זל. [illegible] שנה [illegible] לפק. וכך היה [illegible] עד שרתם. [illegible] של פסח שנה [illegible] עצרת התקכב לפק.

והוא היה בן הגאון הגדול המפורסם מוהרר ארי ליבש זל בעל המחבר ספר פני אריה על כס בק [illegible] ראותי סך גדול מחידושיו ודרושיו [illegible] היה מתחלה אבדקק [illegible] שב לגדולה [illegible] ונתקבל לאבדקק [illegible] המדינה [illegible] ונפטר שם [illegible] לידתו בשנת [illegible] ביום ו עשק ח אדר ונקבר ביום א [illegible] אדר.

והוא היה בן רבינו הגדול הגאון האמיתי [illegible] מוהרר יעקב יהושע זל בעל ומחבר ספר פני יהושע ארבעה חלקים שודפסו וספר [illegible] יבמות וספר כלל גדול על כל [illegible] וחידושים רבים על ש"ס ועל [illegible]

II.

התורה שלא נדפסו. נולד בקק קראקא בשנת תמ א. היה בתחלה אבדקק [illegible] ואחכ בקק לבובא. משם נתקבל לקק [illegible] ולא הלך לשם. ובשנת [illegible] נתקבל לאבדקק לבוב והגליל. ובזמן [illegible] יצו את יהושע [illegible] העם הזה וגו [illegible] שנת פרחת לפק נתקבל לאבד [illegible] והמדינה מיים נתקבל לאבדקק [illegible] ולא הלך לשם. ובשנת תצג נתקבל לאבד [illegible] מיץ ובשנת [illegible] נתקבל לאבד [illegible] פרנקפורט דמין. ובסוף ימיו אוה ללכת לארץ הקדושה ונתקבל לנשיא שם אבל לא אסתייע מילתא. [illegible] לבן עה שנה בקק אלפיקן [illegible] בשנת [illegible] ביום ו עשק די שבט [illegible] ונקבר בקק פרנקפורט דמין ביום א וי שבט. [illegible] עליו. נולד באמו [illegible] ביושר.

והוא היה בן הקצין [illegible] בתורה מוהרר צבי הירש זל מקק ריישא

והוא היה בן השר המפורסם מוהרר שמואל בעדמישלער זל מקק ריישא שהיה נקרא [illegible] שהיה מחזיק [illegible] בכל נכסי השר [illegible] אשר בקקק ריישא לקק [illegible].

אשרי יולדתו של רבנו הגדול הרב פני יהושע זל הצדקנית הנגידה מרת [illegible] זל היתה ארותם של הגאון המפורסם זקנו מוהרר שמואל [illegible] זל אבדקק ריישא ושל הרבנית [illegible] זל אשת הגאון

III

[illegible] בנימן זאב וואלף זל בעל המחבר ספרי [illegible] שני חלקים. [illegible] היער וגדול [illegible] והראש מהור אברהם [illegible] זל מקק קראקא. שהיה נקרא אברהם [illegible] שהיה [illegible] הגאון המפורסם [illegible] מוהרר יהושע זל בעל המחבר ספר [illegible] שלמה [illegible] יהושע עד [illegible] ופירש על [illegible] מתחלה [illegible] ואחכ אבד [illegible] קראקא [illegible] בשנת [illegible] בשק [illegible] ביום [illegible]

והוא היה בן מוהרר [illegible] זל

[illegible] מוהרר אברהם [illegible] זל היה נכד הגאון החסיד מוהרר אברהם [illegible] זל הצדקנית לבלין אשת הגאון הגדול הרב פני יהושע זל הרבנית הצדקנית מרת [illegible] זל נולדה [illegible] ונפטרה ונקברה [illegible] ביום [illegible] שנת תקיב.

והיא היתה בת השר [illegible] הנגיד מוהרר [illegible] זל מקק לבוב

והיא היה בן [illegible] מוהרר משה צבי הירש זל.

אשת השר מוהרר [illegible] זל היתה הצנועה [illegible] זל שהיתה נקראת [illegible] מטיל. כפני רב עשרה, והיא היתה עקרה בת הנישאת [illegible] אשת חיל עטרת בעלה,

היא היתה בת מוהרר נתן זל

IV.

אשת הגאון הרב פני אריה זל הרבנית הצדקנית מרת [illegible] זל נולדה בקק בריטאן ונפטרה בקק [illegible] בשנת [illegible]

והיא היתה בת הגאון הגדול המפורסם החסיד [illegible] מוהרר יחיאל מיכל זל האבדקק בריטאן ונתקבל לאבדקק [illegible] ולא רצה לקבל מפני ריב ריבות [illegible] המשולחים לפני כל העם. [illegible] ויש רבנים [illegible] אליהם. ובחר הוא עמו את הגאון מוהרר ליביש [illegible] זל האבדקק [illegible] להם היא גדול בישראל והכיר אותו [illegible] ואחר שהנהיג את ישראל [illegible] נפטר [illegible] בקק בריטאן ביום א כא אדר שנת תק [illegible] הגאון החסיד [illegible] מוהרר ישראל זל האבדקק [illegible] וחצי גליל לבוב [illegible] בן שמנה עשרה שנה שהיה דרשן בקק ריישא.

והוא היה בן הגאון הגדול מוהרר אברהם זל האבדקק [illegible]

והוא [illegible] הרב הגדול מוהרר יחיאל מיכל הלוי [illegible] שהיה [illegible] גם בכתר הרופאים.

והוא היה [illegible] הגדול הגאון המפורסם מוהרר [illegible] זל בעל המחבר עשרה ספרי הלבושים שהיה אבדקק [illegible] אבדקק [illegible] ואחכ אבדקק פוזנא ושם נפטר ונקבר

והוא היה בן מוהרר אברהם זל

אשת הגאון מוהרר ישראל זל האבדקק [illegible]

V.

הרבנית זל [illegible] בת הגאון [illegible] מוהרר יעקב [illegible] זל [illegible] עד [illegible] וישב [illegible] כביד.

והוא היה בן הגאון החסיד מוהרר משה כהן זל האבדקק [illegible] בכוד ואמרו עליו כי אליהו זל היה שכיח גביה.

והוא היה נכד של זקנו הגאון [illegible] הרב [illegible] שלמה זל

אשת הגאון מוהרר יעקב [illegible] זל הרבנית זל היתה בת הגאון הגדול המפורסם מוהרר [illegible] זל [illegible] בתחלה [illegible] ואחכ אבד [illegible] והוא היה אחד של [illegible] זל

[illegible] זל מקק פוזנן. והוא היה אחד של הגאון הגדול המפורסם מוהרר יעקב זל [illegible] דינות התיסר [illegible] זל בקק [illegible] והיה [illegible] עה.

אשת הגאון [illegible] זל האבדקק בריטאן [illegible] זל

[illegible] בת הגאון מוהרר אברהם אבלי זל האבדקק [illegible]

[illegible] בן הגאון מוהרר אלחנן זל האבדקק [illegible]

VI.

[illegible] בן הגאון החסיד מוהרר זאב וואלף זל האבדקק [illegible]

[illegible] ישראל [illegible] זל שהיה [illegible] אבדקק [illegible] ביום [illegible] שנת [illegible] לפק.

והוא היה בן הגאון מוהרר [illegible] זל

והוא היה בן מוהרר אברהם [illegible]

והוא היה בן מוהרר [illegible] זל [illegible] מוהרר [illegible] זל [illegible] ספר [illegible] [illegible]

והוא היה בן מוהרר [illegible] זל

והוא היה בן מוהרר [illegible] זל

והוא היה בן מוהרר [illegible] זל [illegible]

והוא היה בן הרבנית [illegible] זל [illegible] ועשרים [illegible] עם [illegible]

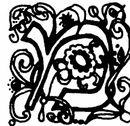
והיא היתה אחותו של מוהרר [illegible] זל בקק [illegible]

[illegible] בן הגאון מוהרר [illegible] זל [illegible] לא פסקה תורה [illegible] עד [illegible] זל

ד״ר אליעזר שקלאי

משפחת נתנזון

מתוך ספרו של הרב ברומברג „רבי יוסף נתנזון״

שפחת נתנזון ראויה לכך, שנקדיש לה מקום נכבד בתולדות בני עירנו. היא היתה משפחה מיוחסת, ומוצאה מהעיר ברודי. בספר היוחסין שלהם נמנה מוצאם: החכם צבי זצ״ל, הב״ה, המהרש״א, הרב״א ועד רש״י. בברודי היו 3 אחים. הבכור מהם היה ר׳ יצחק. הוא היה עשיר גדול ותלמיד חכם. לר׳ יצחק היו שני בנים, ר׳ אריה ליבוש ור׳ יוסף.

ר׳ אריה ליבוש נשא לאשה את בת הרב ר׳ דבריש הלפרין מהעיר בז׳ז׳ני ונעשה תושב בעירנו. ר׳ אריה ליבוש היה למדן גדול מפורסם בכל גליציה, ומחברי ספרים היו פונים אליו לבקש המלצה והקדשה לספרים שלהם. מלבד גדולתו בתורה הצטיין גם בידיעות רבות ובחוכמות שונות. היה מדקדק גדול, מתמטיקאי, חיבר באור לכמה חלקים מספר „אבקלידס״, אשר תוספות „יום טוב״ נלאה להבין דבריו. הוא סירב לקבל רבנות, אבל ברצון מלא תפקידים שונים של רב בעירנו. היה דרשן, ובימים הנוראים דרש לפני הקהל. הוא היה בין בעלי הבתים החשובים בעירנו, ובלי הסכמתו לא אישרה הקהילה בחירת רב או כל החלטה חשובה אחרת.

לר׳ אריה ליבוש היו שני בנים. הבכור יוסף שאול והצעיר זלמן. ר׳ יוסף שאול עבר לגור אחר נשואיו לעיר לבוב. והצעיר ר׳ זלמן נשאר יחד עם אביו בבז׳ז׳ני. ר׳ אריה ליבושנפטר בשנת תרל״ג והובא לקבורות בעירנו. לר׳ זלמן היה בן אחד ושמו אברהם. הוא נשא אשה ממשפחת ברונים לבית הורוביץ, מוינה. להם נולד בן ושמו מאיר. גם מאיר היה למדן מובהק.

רבי יוסף שאול נתנזון

גאון רבי יוסף נתנזון נולד בשנת תקס״ד בבז׳ז׳ני. בבית של תורה וגמילות חסדים גדל תלמיד חכם זה והצטיין במהירות השגתו, בעוז זכרונו ובעוצם שקדנותו. מאביב ימיו החל לחדש חידושי תורה, והוא עודנו בבית אביו. אחרי נשואיו ישב על התורה ועל העבודה בבית חותנו, הרב יצחק אהרון איטינגה, ויחד עם גיסו קבע אז עתים לתורה. הם חיברו יחד כמה חיבורים תורניים דגולים. ביחוד יש לציין את חיבורם המשותף „ים התלמוד״ על מסכת בבא־קמא. כן נודעת חשיבות מרובה לשלושת חיבוריהם המשותפים; „מאיר עינים״ על שולחן ערוך, המורה דעה בעינייני טריפות הריאה, „נר מערבי״ על תלמוד ירושלמי, ו„מגן גבורים״ על שולחן ערוך אורח חיים.

בשנות העמידה שלו הלך ונתפרסם ר׳ יוסף שאול כגאון הדור. הוא היה גאון בהלכה, מומחה בענייני הוראה חמורים, למדן גדול בש״ס ומפרשיו ומורה הוראה מובהק, היודע לאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא בכל מיני שאלות, אליו פנו בשאלות, והוא היה בר־הסמכא הגדול בענייני דין והלכה לאמיתה של תורה. ידוע היה בעולם התורני בכינויו „שואל ומשיב״.

ר׳ יוסף שאול חי ופעל בתקופה מענינת מאד, בה הלו תמורות רבות בחיים היהודיים, החברתיים והרוחניים. תקופה בה התחיל משבר רוחני גדול בקהילת לבוב המעטירה, אחרי פטירת הראב״ד (בשנת תקצ״ט). המשכילים המדופלמים השתדלו להכניס רפורמה בחיי הדת היהודיים, כשתמיכת הרשות האוסטרית לצדם. הם התכוונו להפוך את לבוב היהודית לעיר „מתקדמת״, מעין ברלין או וינה. הם הקימו לעצמם „היכל״ לתפילה לפי צביון המחדשים, וגם הצליחו לאשר את המטיף שלהם, ד״ר אברהם כהן, לאב בית דין ורב המחוז של קהילת לבוב והגליל, משרה, שעד כה היתה בידי החרדים. נגדם התקוממו החרדים, קמה סערה גדולה ממושכת וגרמה למעשים בלתי נעימים. שני הצדדים עמדו על שלהם ולא רצו לוותר זה לזה. המאבק נמשך כ־18 שנה, עד שהסכימו הנאורים לוותר לטובת החרדים, שמשרת הרב אב״ד בלבוב תהיה לנחלת האור־טודוקסים, והם יסתפקו במטיף שלהם בהיכלם המתוקן והמסודר לפי רוח הקידמה הנאורה.

באותן שנות המשבר קבל ר׳ יוסף שאול נתנזון לידיו את המשרה של אב״ד, בהסכמת שני הצדדים היריבים, שקבלוה מהרב הישיש נתן אלינגר, ששימש כ„ממלא מקום אב״ד״. הגאון ר׳ יוסף שאול החל לכהן ברבנות לבוב בשטח תרי״ז (1857) ונהג עדתו בצדק ובמישור, בטוהר לבבו, בעומק שכלו וברוב סבלנותו. רוחות הלוחמה השתתקו, ושני הצדדים שרתו באמונה את הקהילה לטובת הכלל. באותן השנים ישב ר׳ י. ש. נתנזון על התורה ועל עבודה. יצא מתחת ידו חיבור רב הכמות ורב האיכות „שואל ומשיב״ על שש מהדורותיו בכל מקצועות ההלכה שבארבעת חלקי ה„שלחן ערוך״. כדאי לציין את המאבק בינו ובין חלק גדול מגדולי התורה בגליציה ובעולם כולו בענין אפית מצות על ידי מכונה, בפולמוס זה היתה ידו על העליונה. ר׳ יוסף היה שייך לחוג המתנגדים לחסידות, אבל נהג ביראת כבוד כלפי גדולי הרביים. הוא העריץ את האדמורי״ם גדולי התורה כמו את ר׳ חיים הלברשטאם, האדמור מסאנץ.

ר׳ י. ש. נתנזון כיהן ח״י שנות חייו האחרונות כרב העיר לבוב. ניהל ישיבה, העמיד תלמידים רבים וגם עסק בצרכי ציבור, שלא על מנת לקבל שכר. ידוע, שלא קיבל שכר מהקהילה על כהונתו כרב. איש שלום היה, ברח מן המחלוקת והריב, השפיע על סביבתו באישיותו המזהירה, והכל התיחסו אליו בכבוד ובהערצה. גם המשכילים, מתנגדיו, לא פגעו בכבודו, כי התהלך עמם כאב עם בנים סוררים. היה בעל זכרון נפלא ובלעל סדר למופת. הוא היה דרשן מהולל. בספריו, הן בהלכה, הן במחשבה והן בדרוש הוא מופיע לפנינו כסופר־אמן.

הוא היה קשור מאד לאביו, לדודיו, לסבים הן מצד אבא והן מצד אמא. בספריו היה מצטט אותם פעמים רבות.

הגאון ר׳ יוסף שאול נתנזון נפטר בשנת תרל״ה, הספידוהו בכל תפוצות ישראל. לזכרה של משפחה זו בנו בעירנו את בית המדרש „החזן״, עם הקדשה מעל לשער הכניסה, ובה כתוב:

לזכר ר׳ אריה ליבוש ובנו רבי יוסף שאול נתנזון, זצ״ל.

ד"ר ישראל מהלמן

ר' אהרן בר' יהודה הלוי

(מחבר ספרי מוסר במאה הי"ח)

א.

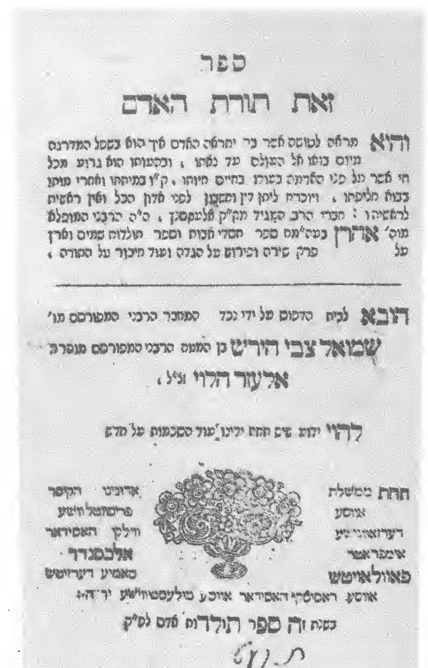
בערזאן (BRZEŻANY) הוכרזה כעיר בשנת 1530 [1], וכבר במחצית השניה של המאה ה־16 נמצא בה יישוב יהודי [2], שתפס מקום בחיי הכלכלה וזכה להצלחה בהתחרותו עם הסוחרים הארמניים.

מראשית המאה ה־17 החלו יהודי בערזאן יחידים לגלות את כוחם וכשרונם כלמדנים וכסופרים. לספר למדני מובהק „צאן קדשים" [3], הכולל תיקונים לסדר „קדשים" שלושה שותפים־מחברים, ואחד מהם הוא ר' מרדכי אשר, שהיה כנראה במחצית הראשונה של המאה ה־17 אב"ד (אב בית דין) ור"מ (ריש מתיבתא — ראש ישיבה) בק"ק בערזאן. אחד מן השלישיה, הגדול בתורה ר' אברהם חיים שור, שהדפיס את חידושיו בשנים שפ"ד — שצ"ד או ת"ד (1624—1634 או 1644) בלובלין וקרקא (שם הספר „תורת חיים") מספר בלשונו: אני הגאון המפורסם מוהר"ר מרדכי אשר אב"ד ור"מ בק"ק בערזאן, הסמוך לק"ק לבוב, אספנו ישיבה, אנשים גדולים ומופלגים חריפים ולמדנו אתם סדר קדשים עד גמירא ותקנו כל הקמשונים וכל הטעות, שנמצאו בסדר זה גמרא רש"י ותוספות... בארנו היטב לזכות בו ברבים...". הנכד של ר' (אברהם) חיים שור, המכונה ר' חיים הילדסהיימר, הוסיף נופך משלו והוציא את הספר לאור. וכך נתבררה לנו השותפות של איש בערזאן, חכם מופלג מהמאה ה־17, ב„יצירה קולקטיבית" כספר „צאן קדשים".

על פי מצבה בבית־קברות בלבוב נודע לנו ר' מנחם מענדיל פאטיק בן הרב מוהר"ר אשר [4], אשר הרביץ תורה בישראל וחיבר חיבורים הרבה [5], היה אב"ד ומ"ץ (מורה צדק) מבערזאן"; שימש „גם מנהיג בקהילה ואב"ד מהגליל אצל ד' (ארבע) ארצות". נפטר בשנת תע"ז (1717). חיבוריו הרבים לא נשתמרו, כנראה לא נדפסו.

ב.

זכה ר' אהרן בר' יהודה הלוי, כנראה כראשון מיהודי ברעזאן [6], ושנים מספריו: „חסדי אבות" על פרקי אבות, ו„זאת תורת אדם", דברי מוסר בפרוזה חרוזה, נשתמרו בדפוס; הספר השני יצא לאור במהדורות רבות, וחלקן תורגם גם ליידיש, לשימוש נשים ו„עמי ארצות". משאר חיבוריו שהזכיר „תולדות שמים וארץ" על פרק שירה ומפירושו על ההגדה נשתמרו רק קטעים, המשוקעים בספרו „חסדי אבות" כדוגמאות, וה„חיבור על התורה" נעלם כליל. [7]

ספר
זאת תורת האדם
שמואל צבי הירש
אלעזר הלוי ז"ל

שער הספר "זאת תורת האדם" מאת ר' אהרן בר' יהודה הלוי

(1) ע"י המלך זיגמונד הראשון Slownik geograficzny królewstwa polskiego — Warszawa, 1890

(2) M. Horn : Zydowski ruch osadniczy w miastach Rusi Czerwonej do r. 1640 (Biuletyn Zyd. Inst. Historycznego, 1974)

(3) נדפס בוואנזבק בשנת תפ"ט (1729)

(4) באבער : אנשי שם (לבוב, תרנ"ה — 1895) סי' שס"ש

(5) האם החבורים מתיחסים אל הבן או אל האב ר' אשר?

(6) ע' ספרו „חסדי אבות" (דף ב'), זאלקווא תקכ"ז. העיר נקראת בערזאן, לפעמים — ברעזאן.

(7) שלושת החיבורים נזכרו בשער „ספר זאת תורת האדם" תקע"ט.

מקורות חייו של ר' אהרן נודע מעט, וקשה אפילו להכריע, אם יליד ברעזאן הוא או תושב בעיר. תפס מקום נכבד בחיי הציבור ושמש „מגיד מישרים" (דרשן) ומ"ץ באחת הקהילות החשובות, באלעקסניץ [8]. עוד לפני שנת תק"ל (1770) היה „איתן מושבו בקלויז קדישא דק"ק בראד" [9]. גם השנים, שבלה בקלויז על התורה והעבר־דה, לוטות בערפל. אגב, כל הפרשה של חכמי „קלויז קדישא" דק"ק בראד לא נחקרה עדיין כהלכה, ואפילו פרקים נכבדים, כגון הקשרים עם ארץ ישראל, שאליה עלו מעטים מחכמי הקלויז, או יחסם המגוון אל ראשית התנועה החסידית או יחסם אל ניצני ההשכלה לא נחשפו ולא נתבררו די צרכם. כנראה, לא עזב ר' אהרון את העיר בראד ונפטר בה בשנת תקמ"ז (1787) [10].

ר' אהרן היה נצר למשפחת רבנים מפורסמים, שורש מגזע מהרש"ל [11] (ר' שלמה לוריא), מגדולי ישראל בפולין במאה ה־16.

בני־הדור כבדו את ר' אהרן והפליגו בשבחו. בהסכמה לס' „חסדי אבות" כתב עליו ר' יצחק הלוי איש הורוויץ, „אב"ד ור"מ דק"ק בראד וכעת נתקבל לשלוש קהילות המבורג א"ו" (אלטונה, וואנזבעק) — „כל מעשיו לשם שמים". בהסכמה אחרת לאותו הספר כנו אותו „המאורות הגדולים" המפורסמים... הקלויז קדישא... בק"ק „בראדה הבירה" — „... החריף ושנון המפלא ומופלג מ"ץ אהרן..." (12 מחכמי הקלויז חתומים על ההסכמה).

כשלושים שנה אחר פטירתו, בשנת תקע"ט, העיד ר' משה בעריזבלום, אב"ד דק"ק ווישנאוויץ, על ספרו „זאת תורת האדם", לאחר שקרא בו שנים ושלשה עלים, שהוא „מרפא לנפש שובבת ונרדמת", ועל לשון הספר שהוא „זהורות צח ונקי".

ג.

ספר היחיד, שנדפס בחיי ר' אהרן, הוא „ספר חסדי אבות" — ... פירוש על פרקי אבות חברו הרבני... אהרון בהרבני... יהודה הלוי ... שורש מגזע מהרש"ל... נדפס פה ק"ק זאלקווא תחת ממשלת אדונינו... קארל שטניסלאב יאדוויל... בדפוס המחוקקים... גרשון בה"ר חיים דוד סג"ל ז"ל...

בשנת **וחסדו מאתו לא** ימוש לפ"ק (תקכ"ז — 1767) [12] ר' אהרן מציין בהקדמתו, שפירושים רבים נכתבו על פרקי אבות, ועם זה סבור הוא, שעדיין יש מקום לחידושים. הניחו לו בקעה להתגדר בה. המעיין בספר מוצא באמת נטיה לגלות במאמרים העתיקים משהו חדש, לפעמים — ברעיון, לפעמים בניסות.

לדוגמא: פירושו על מאמר־הפתיחה „כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא..." „כל כלל ישראל יש להם חלק... כי כל הנשמות הם (הן) אחדות אחד (אחת), כמו אילן אף שענפיו מפורדין ונראין כל א(חד) בפני עצמו שורש א(חד) להם...

8) עפ"י שער הספר „חסדי אבות".
9) עי' הערה 8.
10) עי' נ. מ. גלבר: תולדות יהודי ברודי („ערים ואמהות בישראל") ירושלים תשט"ו, עמ' 77. (בטעות — מגיד מאלכסנדרוב במקום מאלעקסנץ).
11) בשער „חסדי אבות".
12) שנת תקכ"ז היוצאת מצרוף האותיות המודגשות אינה בטוחה, כי תאריך אחת ההסכמות ניתנה בשנת תקל"א (1771). קשה להכריע, איזה תאריך הוא הנכון.

ועי"ז יזכו לעוה"ב (לעולם הבא), כי בכללם יכולים לקיים תרי"ג מצוות כי כולם הם כאיש א(חד)...", וזה ביאורו למאמר של ר' יהודה הנשיא בראש הפרק השני: „איזו דרך ישרה שיבר לו האדם כל שהוא תפארת לעשה(ו) ותפארת ל, מן האדם" „... לאו לעסוק בתורה ובמצוות יומם ולילה, שהוא תפארת לעושיה בלבד, רק צריך לישר לזולתו ולזכות את הרבים להשיבם מעוון, ויהיה לו גם תפארת מאדם שזיכה אותו שבזכותו לא יבוא לידי חטא...".
אגב פירושו על „מרבה ישיבה מרבה חכמה" מוצא הוא הזדמנות לעצמו לתת ציור ריאלי מהדרשנים הנודדים וללגלג עליהם. ואלה דבריו: „יש אנשים הסובבים מעיר לעיר ולא קראו ולא שנו ולא שמשו ת"ח (תלמידי־חכמים)... פוער פיו לבלי חק... ודורש אין מבקש זאת מידו... וכיוון שהגיד, שוב אין חוזר ומגיד בעיר הזאת חוזר ומגיד בעיר האחר(ת), ובדרך אשר הלך לא ישוב עוד, כי אין בפיו חדשות... וכאשר יבוא לכפר מחזיק עצמו לרב ויורה דעה והוא דעת חסר. אמנם חכם היושב ודורש בעיר פעם אחר פעם ומרבה בישיבה מרבה בחכמה..." זוהי בקורת מישרים מגיד קבוע על מגיד נודד.

בשער הספר הבטיח ר' אהרון להציג „כמה ליקוטים מגמרא ותוספת...", אך את הבטחתו מלא בצמצום רב והדפיס מעט מהם. החליט כנראה לעשות מדור להלכה לא מצורך נפשי, אלא משום התחשבות עם דעת הקוראים — הלמדנים, שאינם מקבלים דברי מוסר ודברי אגדה המושכים הלב, עד שהמחבר יוכיח שבעל־הלכה הוא. „לבל יאמרו מי הוא זה ואי זה הוא אשר מילא את לבו להיות כא־(חד) מחוברי חיבור ודורש על המעשים הנעשים תחת השמש ולהוכיח בשבט פיו והוא כקטן שנול(ד)... שלא מטעם טע(ם) גמרא ותו(ספות)..."

בסוף הספר מתנצל המחבר, שלא עמד בדיבורו ולא „הציג" כראוי ליקוטים מגמרא ותוספות, בזו הלשון: „... מחמת הוצאות הדפוס ואף גם שהמדפיס הי(ה) נוגש עלי... כלה מעשיך, לכן לא יכלתי להציגם..."

בעמוד האחרון של הספר הדפיס ר' אהרן תוכחתו מוסר, לפי סדר א"ב, וזו ראשיתה:

„אתה בן אדם צידה תכיני לך / טרם יבוא השמש ויחשיך". „תוכחת מוסר" זו נדפסה פעמים אחדות אחר־כך.

ד.

אחר פטירת ר' אהרן נדפס ספרו השני, בתחילה — סיומו, שהוא יחידה ספרותית עצמאית, וכעבור שנים — בשלמותו בק"ק זאלקווי יצא לאור ספר קטן, 12 דפים בפורמט זעיר (32°), ושמו „זאת תורת האדם" [14] „תחת ממשלת... הקיסר... פראנץ השני". שנת הדפוס לא לא מפורשת, ויש לקבעה בין שנת תקנ"ב (1792), שאז הוכתר כקיסר רומי פראנץ השני, ובין שנת תקס"ו (1806), שמאז נקרא הוא פראנץ הראשון קיסר אוסטרייך, לאחר שנפוליאון הכריז על ביטול קיסרות רומי. [15]

13) לא נזכרה ב„אוצר השירה והפיוט" לר' ישראל דאווידזאן.
14) רשימת כל המהדורות, בצרוף הערות בקרתיות ומאלפות, במאמרו של ר' חיים ליברמן „לתולדות הדפוס העברי בפולין־רוסיה. א. ספר זאת תורת האדם, ב„עלי ספר", ירושלים תשל"ה.
15) הספר, דפוס זאלקווא, נדפס בפני עצמו, כמהדורה מיוחדת, כנראה רק פעם אחת, בקרקא בשנת תרפ"ט (1929). מחמת מעוט כמותו הצטרף לפרקים כנספח אל ספרים אחרים, כ„אורח מישור" לר' יעקב חגיז או „אלפא ביתא"; בתרגום יידי בשם „משל ומליצה" זכה למהדורות אחדות.

הספר השלם נדפס בראשונה בשנת תקע״ט (1819) בעיר רוסית, אולי בפאריצק (חסר מקום הדפוס). הביאו לדפוס נכד המחבר „הרבני... שמואל צבי הירש בן... מוהר״ר אליעזר הלוי זצ״ל, שבביתו נמצא כתב־היד. גם הנכד וגם „המס־כימים״ לא ידעו ולא הזכירו, שחלק מן הספר יצא כבר לאור.

בהקדמה מכריז ר׳ אהרן על כוונתו „לצרף לבות בני אדם, יושבי חושך..., להאיר להם ללכת יומם ולילה בתורת ה׳ ובמצוותיו״. המצב המוסרי של העם ירוד. רובו עוזב את לימוד התורה ולהוט אחרי הנאות ונוחות בחיים. בלשונו: „מתענג בתענוגות הבשר ודגים וכל מיני טעמים... ובשינת צהרים והטיולים והדברים בטלים״ „ולא יבינו לאחריתם מה יהיה באחרית ימים...״

כדי לרכך את הלבבות ולהחזירם בתשובה, מציג ר׳ אהרון את תולדות האדם ואת טיבו, להראות שהוא „גרוע מכל חי אשר על פני האדמה... ואולי יכנע לבבו הערל... לעבוד את ה׳ וליראה אותו״. תורת המוסר שלו נראית כקיצונית־אסק־טית, מושפעת מס׳ „חובת הלבבות״ של ר׳ בחיי, שאותו הוא מזכיר, ואולם כיוו שאינה ערוכה כשיטה, ומקושטת במשלים, בספורים ובויכוחים, והלשון — מליצית מאד, מאבדת היא הרבה מקפדנותה ומחומרתה.

במרכז הספר עומד האדם, החוטא והכושל בחיים, המטולטל בין חמדת־חיים עזה ובין מצפון חלוש, העתיד ליתן את הדין לבוראו. זוהי לא אישיות אינדובי־דולית, אלא סתם־אדם, ביתר יחוד — אדם יהודי. מוטיב מעין זה נדד בעמים באירופה, ובסוף ימי הבינים התחיל ללבוש צורת ויכוח ולהתעצב בדראמה — באנגליה, בארצות־השפלה, בגרמניה[16]. האם מוטיב זה נפוץ גם במזרח־אירופה? מתעורר הרהור: האם הגיע אל ר׳ אהרן, הלמדן והדרשן, הד מספור עממי זה, או שאב את הכול — הצורות וההגיונות — רק ממקורות יהודיים בלבד?
כשר׳ אהרן מעביר לפני הקורא תקופות ומאורעות מחיי האדם, אינו מסתפק תמיד בהגיונות כלליים, לא נוטל לפרקים מן ההוי ומציג תמונות ריאליות, בצירוף גוון סטירי.

המחבר עומד על תקופת הילדות בביטויים כלליים, „עד שיצא מתכונת חי לתכונת מדבר״: „הוא יצור דל, טחו עיניו מראות, ערל פה... אם ירעב לא יאמר להברותו״. „אין מבין... טובתו ורעתו״.

לסדר הלימודים בחדר, לענשים הנהוגים בו ולמרדנות הנער יחד כמה קוים ריאליים. הנער הפשוט, עם הגיעו למצוות, מרדנותו גוברת, ומתנשא הוא על רבו, ואין בו „לא תורה ולא חכמה״ והנה מגיע פרק השידוכין. בתאור תחבולות השדכנים ובציור החתונה היהודית העממית יש משום חיות. עשירה היא החתונה במאכל ובמשתה, וכשמגיע במעמד זה תור החתן לדרוש, והוא בור „ואין בפיו מענה״, מוציאו האב מן המבוכה, ומצוה על כלי זמר לנגן... שלא לשמוע דבריו הרעים...״ ובסוף גוברת העליזות הגובלת בהפקרות. „ואחר כך יבואו האנשים על הנשים כולם כאחד ולא בושי(ם), ויחטוף איש את אשתו מהמחולות בין בתולות ובין בעולות, וילכו במחול... ובין טוב לרע לא יבקר עד אור הבוקר״

16. Every-man ; Jedermann

„גם מזה יוצא מוסר־השכל לאדם שיש לו בת להשיאה לת"ח (תלמיד־חכם) ...". הוא מתפלמס עם אנשי המעשה הטוענים: „מה לי לדבק בת"ח וביחוסי הדור, מה לי לתורתו וליחוסו שוכנו עפר בבית הקברות, ובביתו אין לחם ושמלה... והת"ח אפשר שיקבלו אותו לרב באיזה מקום ולמורה צדק או למגיד מישרים ומזה יהיה פרנסתו..."

ואחר החתונה — המחבר מותח בקורת על אלה האצים „לכנוס ולאסוף ממון הרבה". בסוף חייו ובעולם הבא: „מי יחוס ומי ימחול עליו על שהניח חיי עוה"ב (עולם הבא) ועוסק בחיי שעה... והוא ילך לבד ולא יקח אתו מכל עמלו אשר עמו... כ"א (כי אם) תורה ומע"ט (מעשים טובים).

במקצת רחמים מצייר המחבר את סוף האדם ואת התנהגות הבריות עמו. בזקנה „כל מתוק נהפך לו למר... ואין רפואה למכתו;.." והמות־מלווה יסורים קשים. „וישלחו נערי ישראל הממונים על הקבורה, לקחת את הערבון מיד האשה ובנים או סך רב במזומנים, בעבור שפזר לא נתן מעולם".

אחר הקבורה „וילכו וישובו אשתו ובניו לביתם, לאכול סעודת הבראתם, ויאכלו וישתו וידברו על ליבם, ולא זכרו את אביהם..., כי אם יום לשנה יזכרו את שמו... וייטיבו את לבם, בכל מיני שמחות, ואותו עזבו לאנחות, וילכו ויחלקו ביניהם את שלל אביהם, ואשתו הלכה ויצאה והיתה לאיש אחד, ואותו שכחה מלהזכר".

ושוב מתעורר ר' אהרן המטיף והמוכיח, ומצייר את ענויי החוטא בעולם הבא. אחר המות נפרדים הגוף והנשמה, הגוף מושלך למאכל תולעים ורימה, והנשמה חייבת ליתן את הדין על מעשיה ומחדליה. אם מרדה היא באלהים ובמצוותיו, נידונה היא לענויים קשים: „וחבטות במקלות חבורות וחבלות, שמטו(ה) ורמ־סוה, ולפני כלבים השליכוה..." ומוסר־השכל: „ועתה בני ראה מה אתה בוחר לך עולם עומד או עולם עובר... וכמעשה אשר תעשה יהא תשלום גמולך, אם טוב ואם רע..."

מצטרף ספור, חמבליט בצורה ציורית את המגמה. מעשה במלך אדמון, המושל בקירא, ובשני רעיו, אחי־טוב ואחי רע. אדמון הוא האדם, ארץ־מלכותו היא העולם הזה, המשול לאהלי קידר, שהם ישיבת ארעי. הרעים אחיטוב ואחירע הם שני היצרים המשתדלים לכבוש את לב האדם. המלך אדמון נפתה לאחי־רע, שיעץ לו ללכת אחר מראה עיניו ולהתענג בחיים, והבטיח לו שאין דין ואין דיין. כעבור שנים נוכח המלך לדעת, שיש משגיח בעולם, וגרש את רעו אחי־רע, הוא יצר הרע, מביתו, והאלהים סלח לו וקבלו ברחמים רבים.[17]

מצטרף פרק קצר „סדר ויכוח גוף ונשמה"[18], מי מהם הוא החשוב. הנשמה מנצחת, וזוהי אחת מתשובותיה לגוף: „פיך ידבר חכמות חיצוניות שגגות וזדונות, על המחיה ועל המזונות, ואיך בני אדם לרמות ולהונות, ופי ידבר חכמות צפונות, ישרות ואמונות, חשובות וספונות, אמיתות ונאמנות".

החלק הראשון של הספר „זאת תורת אדם" מסתיים בשלושה משלים, ונמשל בצידם, שנדפסו רובם לפני שנים בספר על פרקי אבות „חסדי אבות", המחבר ראה צורך לעצמו להתנצל על כפל הדברים: „והואיל והזכרתי... שני מאמרי חז"ל... וראיתי לקרב אל השכל בשתי דמויות, אף שכבר נדפסו בספרי „חסדי אבות" איננו בנמצא כ"כ (כל־כך) ספר הנ"ל, לכן שניתי כאן".

17) המעשה במלך אדמון ושני רעיו תורגם ליידיש ונדפס בסאטו־מארע בשנת תרצ"ז (1937) בשם „תורת האדם".

18) סוג ספרותי זה היה מצוי בספרות העברית הקדומה.

החלק השני של הספר, שהוא נדפס כיחידה בפני עצמה[19] בזאלקווי, מצוין הן בשינוי שם והן באיכות הספרותית. החלק הראשון, כינויו המיוחד „זה ספר תולדות האדם", והחלק השני נקרא „תורת אדם וקורותיו". יתרון ספרותי לחלק השני. הוא מצטיין באחדות פנימית, בשלמות המבנה, בלשון מליצית, ועם זה בהירה, וכולה — פרוזה חרוזה.

ידידיה בן אלימלך מספר על ההרפתקאות, „שעדו" עליו בעולם הזה, והן וריאציה פיוטית ומושלמת יותר של הספורים והמשלים בחלק הראשון. כאדם עמד על פרשת דרכים, ולו ניתנה הבחירה: „דרך אחד הולך... ושם... אנשי מידות רעות... ואחרי עיניהם ולבם ז(ו)נים... גוזלים וחומסים ונשים מתחת בעליהם חומסים, ודרך אחד הולך קדמות אשור אשר יושביה אנשי חסד ויושר... תורת אמת בפיהם...". שקוע בהרהורים התקרב אל עיר גדולה, עליזה והומיה, „ואנ־שיה אנשי מעשה כסדום ועמורה". בשער פגש בזקן „רוכב על סוס אדום וחרבו מלאה מדם", שמו — כושל, והוא הזמין את ידידיה פנימה ואמר „פניתי הבית מבית תלמוד ושם אעשה לך בית משתה".

כשמלאו לו לידידיה שלוש עשרה שנה, קבל אגרת תוכחה מאביו אלימלך, ובו עצה להתרחק מרעו כושל ומעצתו, ועליה השיב בשלילה „אחר עצתך לא אוכל לילך, כי קשה עלי פרידתו... איך אלך מבית תענוגות, אל בית הוגים ונוגים, ומהנאה טובה אל פת חרבה,... מחלב ודבש אל מאכל רש... לכן בקשתי ממך מאד, שממנו(י) תתיאש כי לא אשוב אליך עוד". עוד פעמים ניסה אביו המלך להשיבו אל דרך הישר, פעם בדברים רכים מלאי אהבה, ופעם בתוכחה קשה מלווה איומים. למקרא האגרת האחרונה הרגיש ידידיה מעין מורך לב, אבל לא עצר כוח להתרחק מכושל, „ידידו ומטיבו".

והנה בא המוצא מן המצר בדרך לא צפויה. פתאם חלה ידידיה מחלה אנושה, ורעו כושל נגלה בכל נוולותו: עזב אותו לנפשו ולא בא לבקרו בחליו. בצר לו מאד כתב לאביו: „ועתה הנני אבי, רפאני ממכאובי... ואכתוב על לוח לבי דברך מורי ורבי". האב רחם על הבן ושלח אליו את רפאל, ואלה סמי המרפא שרשם לו: „בראשון קח לך פרי החרטה, ועשבי הזהירות, ופרחי הזריזות, וענפי הענוה, ועלי הקדושה ושרשי האמונה, ותכתוש כל אלה הדק היטב במכתשת התשובה... ותרתיח באש התורה... ותזיע בזעת המורא". וכאשר קם ידידיה ממחלתו, התפלש בעפר ובכה, עזב את מעשיו הרעים, התפלל אל אל ערב ובקר וצהרים, והלך אל בית מלא ספרים וישב בין חכמים ושתה בצמא את דבריהם.

ובנמשל אמר המחבר „ואתם אחי ורעי תנו את עיניכם במשל זה, כי כאשר משלתי... כן יקרה לאדם אשר אחר שרירות לבו הולך... כאשר יפול בתחלואים רעים... אז פותח בחרטה... וה' ברחמים המרובים מקבל תשובת השבים..."[20].

ראויים לתשומת לב שני הספרים, שהניח אחריו בדפוס ר' אהרן בן יהודה הלוי, איש בערזאן, שחי ופעל במאה הי"ח. שקוע הוא בעולם הדעות והאמונות של בני דורו, ועם זה מורגשת בכתביו, המצוינים בהרגשה מוסרית ערה, נטיה דקה למקו־ריות: לעתים בראית ההוי, לעתים בהרהור, לעתים בניסוח הדברים. אין להתעלם גם מתפיסתו, שהיא לעתים בקרתית־סטירית.

19) ר' חיים ליברמן סבור, שהחלק השני, המכיל דפים מעטים, הוא ספר מיוחד. עי' הערה 14.

20) „ספר זאת תורת האדם" השלם זכה לכמה מהדורות נוספות, החל מדפוס סדילקאוו (תקצ"ה) 1835, ועד דפוס קליינוווארדיין, תרפ"ט (1929). עי' הערה 14.

דב קנוהל

הרב ד״ר מרגליות, שמואל צבי

בז'ז'ני א' מרחשון תרי״ח 1857 — פירנצה, י״ב אדר תרפ״ב 1922.

ביו, ר' אפרים זלמן, נצר למשפחת רבנים מיוחסת ומצאצאי רבי אפרים זלמן מרגליות מברודי, מחבר ספרים רבים ומגדולי ההוראה בדורו, — היה סוחר, תלמיד חכם ובעל השכלה כללית מסויימת. אמו עזרה לאביו בעסקיו, והיתה גם יודעת ספר ובקיאה בתנ״ך.

ראשית תורתו קיבל מאביו ולמד אצל טובי המלמדים בעירו. מלבד תנ״ך ותלמוד למד בנערותו גם פולנית וגרמנית והגה בספרי המחקר של חכמי ישראל בימי הביניים.

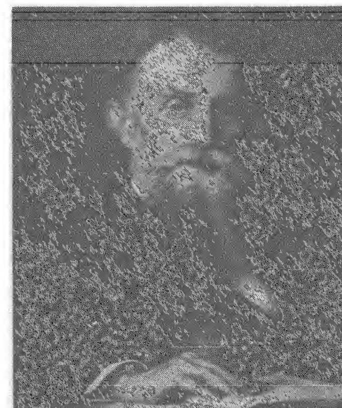
בשנת תרל״ח הצליח להתגבר על התנגדות הוריו ולהגשים משאת נפשו ועבר ללמוד בבית המדרש לרבנים בברסלאו, תחילה כשומע חופשי מחוסר תעודת בגרות. לאחר שנה של הכנה חזר לעיר, נבחן וקיבל תעודת בגרות. אז נתקבל כתלמיד מן המנין בבית המדרש לרבנים וגם באוניברסיטה של ברסלאו. בזו האח־רונה השתלם בפילוסופיה ובשפות שמיות, ובשנת תרמ״ג סיים לימודיו בהצטיי־נות והוכתר בלייפציג בתואר דוקטור.

בשנת תרמ״ה סיים גם את חוק לימודיו בבית המדרש לרבנים והוסמך להוראה. שלושה חדשים קודם שהוסמך נקרא לכהן כרב בקהילת „נוה שלום״ בהאמבורג, ובשנת תרמ״ז נתמנה רב כולל לדוכסות אססן־נאסאו, שמנתה עשרים קהילות קטנות, ועבר לשבת בוויטנברג.

בשנת תר״ן נענה להזמנתה של קהילת פירנצה שבאיטליה לשבת על כסא הרבנות שלה. ברבנות זו שימש למעלה משלושים שנה, עד יומו האחרון. בפירנצה גילה פעילות רבת ערך בשטחים שונים, ותודות לאישיותו הדינאמית, לכושרו האירגוני ולמאמציו החינוכיים חולל מיפנה רוחני ביהדות איטליה, שמרכזה פירנצה. את תפקידו העיקרי ראה במלחמה בכפירה ובמגמות הריפורמה, שהשתלטו על יהודי איטליה, וכנגדן עמד להפיץ תורה וידיעת היהדות בכל החוגים, ביחוד בקרב הנוער. הצליח לקרב אל היהדות את המעולים שבין הצעירים, שהתחנכו ברוח של התבוללות גמורה. הנהיג, שכל בר־מצוה חייב להבחן אצלו אישית קודם שיורשה לחוג אירוע זה בבית הכנסת.

גולת הכותרת בפעולתו החינוכית היתה העברת בית המדרש לרבנים, שהיה משותק למחצה, מרומא לפירנצה — בשנת תרנ״ט והחייאת המוסד תחת הנהלתו. הוא דאג להביא מחוץ לארץ סגל מלומדים צעירים ומבטיחים, ובעזרתם הצליח המוסד להוציא תלמידים חשובים, ששימשו לאחר מכן רבנים בקהילות הגדולות באיטליה. ליד בית המדרש יסד בתרס״ד את המאסף Rivisto Israelitica, שבדומה למאספים מסוגו בארצות אחרות, הכיל חומר רב וחשוב בחכמת ישראל. כן נוסד בפירנצה בהשראתו השבועון „ישראל״ בעריכת יהודה מנחם פאצ׳יפיצ׳י, שהיה כלי מבטאה של האינטליגנציה הצעירה, אשר קמה באיטליה מכוח ההתעוררות הרוחנית שבהשפעתו.

בין פעולותיו החשובות יש למנות יסוד וועד העזרה העולמי לטובת יהודי רוסיה הנרדפים (תרנ״א) והקמת החברה למען חינוך יתומים בפירנצה.

הרב ש. צ. מרגליות

היה ציוני נאמן. עם יסוד תנועת „המזרחי" הצטרף אליה ופעל בתוכה. כחבר הוועד הפועל הגדול של המזרחי השתתף בכינוסים שונים של התנועה ובקונגרסים ציוניים.

פירסם מאמרים רבים בקבצים ובכתבי עת באיטלקית ובגרמנית וגם מחקרים במאספים עבריים, מהם יש להזכיר את מאמרו „המהדורה בתרא לפחד יצחק" („אשכול", כרך ה') והגהותיו למסכת שבת (בספר היובל „תפארת ישראל לר' ישראל לוי). שימש גם יועץ למערכת Jewish Encyklopedia.

מנחם בן שמעון כץ

הרב ד"ר לאו (לייב הירש) ברדוביץ'

בשנות השישים למאה התשע עשרה נולד בבז'ז'ני, לאימו גולדה רבקה לבית פאוסט בן ושמו לייב הירש. כילד הלך לחדר ובהתבגרו למד בישיבה של המרהש"ם שבעיר. התענין בלימודים כלליים ובתור אקסטרניסט עמד בבחינות הבגרות. עם הגירת הוריו לוינה עבר איתם למטרופולין, למד וסיים את סימינריון הרבנים בעיר זו. כרב מתקדם ובעל ידע תורני רב, ששאב ממלמדיו הדגולים בבז'ז'ני, הוציא לאור ספרים וחבורים רבים על התורה, על הרמב"ם, על הכתיב העברי ועוד.

בשנת 1885 השתתף בתחרות שהוכרזה ע"י קולגיום המורים של בית הספר הגבוה למדע היהדות בברלין וזכה בפרס הראשון בשל מאמרו על „הפרוש הרציונלי של הרמב"ם על התורה".

השתתף בקביעות בכתיבת מאמרים בכתבי־עת יהודיים־גרמניים בוינה, ברלין, ברסלאו, פרנקפורט א. מאין ובערים אחרות.

שנים רבות כהן כרב בקהילת מיידלינג ע"י וינה. היה מבקר בעיר מולדתו בז'ז'ני והיה בין באי ביתו של רבו הדגול המהרש"ם. נפטר בוינה בשנות העשרים למאה זו.

להלן מספר ספרים שהוציא לאור בשפה הגרמנית השזורים בפרושים עבריים, שכל כך היה בקיא בהם:

Dr. Leo Bardowicz
Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums, Breslau, 1894
Das allamähliche Überhandnehmen der matres lectionis im Bibeltexte und das rabbinische Werbot die Defectiva plene zu schreiben.
Magazin für Wissenschaft des Judentums, Neunzehnter Jahrgang, 1892
Die rationale Schriftauslegung des Maimonides.
Studien zur Geschichte der Orthographie des Althebräischen, Frankfurt a. Main, M. Kaufmann, 1894
Die Abfassungszeit der Baraita der 32 Normen für die Auslegung der heiligen Schrift, Berlin, M. Poppelauer, 1913

הרב ד״ר יהודה ברגמן

אלול תרל״ג — 30.8.1874
כ״ו חשון תשט״ו — 22.11.54

הרב ד״ר יהודה ברגמן

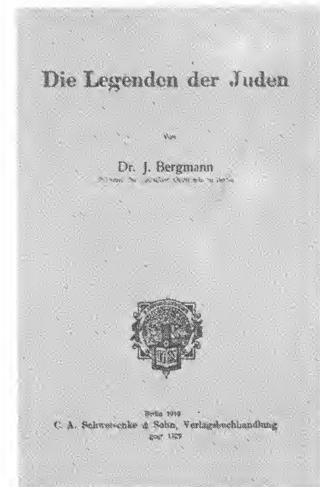
בן שמונים נפטר בירושלים הרב החכם ד״ר יהודה ברגמן, שהיה פעיל במדע היהודי למעלה מחמישים שנה וכתב מאמרים וספרים בעברית ובסגנון שקשה היה להאמין, שכותבם הוא חניכה של „חכמת ישראל״ במערב. אכן, עמדה לו לברגמן תורת נעוריו בבז׳ז׳ני שבגליציה המזרחית שהביאה אותו לוינה, שם היה תלמיד המחזור הראשון של בית המדרש לרבנים, שנפתח לפני ששים שנה. כל אותם תלמידי המחזור הראשון, וביחוד אלה שבאו מגאליציה, תפסו מקומות נכבדים בתורה ובחיים: צבי פרץ חיות; מיכאל ברקוביץ (מתרגמו העברי של הרצל ומורו לעברית, מוציא כתביו ועזבונו של א. ש. ליברמן), י. ל. לנדאו, משה שור ועוד ועוד. ברגמן היה השריד האחרון של אותה חבורה. פעילותו בציבוריות היהודית בגרמניה, שם כיהן ברבנות במשך עשרות השנים, ופעלו בתורה ובחכמה ראויים להיזכר ולהיפקד.

כתיבתו של ברגמן הצטיינה בנעימתה העממית, שלא שימטה מעליה את החותם המדעי, שסימנו המובהק היה ידיעת הענין על בוריו. אם כי לא התהדר בידיעות אלה, ששפעו בטבעיות יתירה. ספריו העבריים, שהוציא בשנותיו האחרונות בארץ ישראל — „היהדות, נשמתה וחייה״, „העם ורוחו״, „הצדקה בישראל״, „הפול־קלור היהודי״ — היו אך חתימה לשורת ספריו בגרמנית על נושאים דומים בהם נהג ליתן סקירה מקיפה מבוססת על מקורות ראשונים. ברם, נושאים אלה לא היו לברגמן נושאי חקירה בעלמא; הבודק בנושאיו רואה, כי זיקה יתירה לו לארחות חיי ישראל בעבר, שהוא ביקש להמשיכם במידת האפשר גם בהווה. מכאן טירחתו להסביר ארחות אלה ולהראות על רוב החן והנוי האצור בהם.

ברגמן היה פעיל ופירסם מאמרים רבים בירחון הגרמני Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, פירסם שורה ארוכה של ספרים בשפה הגרמנית על נושאים יהודיים וביניהם אגדות היהודים — Die Legenden der Juden,
בשנת — 1898 היה פעיל בכתב העת של הרצל בשנותיו הראשונות,
בארץ השתתף בהוצאת רבעון לפולקלור ואתנולוגיה — „עדות״ ״החל מחוברת הראשונה (תמוז תש״ז — 1946).

אין זו תופעה רגילה, כי רב המכהן בקהילות בגרמניה ומשתתף בכתבי עת מדעיים ישא ברמה את דגל הציונות; אולם ברגמן עשה זאת כשם שעשו זאת רעיו: חיות, מרגליות, ברקוביץ ולאנדוי. ולא היה זה לרב במערב מהדברים הקלים להופיע בימים ההם ברבים בשמה של תנועה, הנרדפת על ידי רבני המערב. אולם חבורה זו הצטיינה בעוז רוח ובכוח רצון.

הרב יהודה ברגמן לא הלך בתלם בו הלכו ראשי הקהילה היהודית בגרמניה בשעת המבחן הגדולה — בעת השתלטות המפלגה הנאציונאל סוציאליסטית. עד ״ליל הבדולח״ (נובמבר 1938) היו רבים סבורים שליהודי גרמניה ימצא פתרון בתוך גרמניה. הרב ברגמן, כציוני שהצטרף לציונות מאז ימי תאודור הרצל, התנגד לדעה זו.

Die Legenden der Juden

Von

Dr. J. Bergmann

Berlin 1919
C. A. Schwetschke & Sohn, Verlagsbuchhandlung

בנאום שנאם באפריל 1933 בבית הכנסת הגדול (.FASANEN STR) במערב ברלין, המריץ את שומעיו, חברי הקהילה, לעזוב את גרמניה ולהציל את חייהם גם במחיר אובדן רכושם. עם גבור גל היאוש ומעשי איבוד לדעת בקרב יהודי גרמניה, עודדם לעליה לארץ ישראל, עליה שהיתה אפשרית בשנים 1933—1938. הוא עצמו עלה לארץ אחרי ששמש כרב הקהילה למעלה מ־25 שנה. הוא התישב בירושלים וגם בה שמש מרכז ליהודים עולי גרמניה.

עם פטירתו נתפרסמה בעתון "הארץ" כתבה זאת ואלה המשפטים המסימים אותה:

בצינעה נסתלק ר' יהודה ברגמן. ורק ממודעת אבל של המשפחה נודע ברבים על פטירתו. כדרכו בחייו כן בפטירתו. אולם מוקיריו כאן ובחוץ לארץ ישמרו בלבם זכרו של איש, שפעלו תמים, ודרכו דרך ישרים.

משה בר־דוד

הרב יהודה-לייבאלע רוזה

בשנות התשעים למאה התשע עשרה נסחפו עם כל זרם המהגרים מאירופה לאמריקה יהודים רבים בני עירנו. מי הם הראשונים שהיגרו לארצות הברית לא ידוע לנו, אבל הראשונים שארגנו את יוצאי ברז'אן בלנדסמאנשאפט היו שטאקנאף וכץ. הם התרכזו בד"כ בניו־יורק. ועם התחזקות ארגונם בקשו מסגרת חברתית וגם רב לבני עירם. הבחירה נפלה על ר' לייבאלע רוזה, שישב עדיין בבערז'אן, דווקא לא כרב, אבל כבעל סמיכות לרבנות שניתנה לו ע"י המרהש"ם והרב גדליה שמלקיס. הוא היה מקובל ומכובד בעירנו כבעל תורה בעל עמדה ציבורית וציוני דתי נלהב.

הרב יהודה — לייבלה רוזה

ר' לייבאלע נולד בבז'ז'ני לאביו חיים צבי רוזה, איש בערז'אן מלומד ובעל תורה. סבו היה ממשפחה מכובדת של ר' חיים צבי מסיג, שהיה בזמנו ראש בית דין בעירנו ורבו של הגאון ר' יוסף שאול נתנזון. אביו של הרב לייבאלע רוזה היה אחד האישים המכובדים והמפורסמים בעירנו. ידוע בכל גליציה כתלמיד חכם. כמומחה ב„יורה דעה", השאיר חבור מעמיק בכתב יד על „פרי מגדים" מיורה דעה. רבי ש.י. נתנזון מזכיר אותו ומתפלא על עמקותו ועל ידיעותיו. הרב לייבאלע רוזה למד אצל אביו ואצל הרב יצחק שמלקיס ז"ל (מחבר „בית יצחק"). כציוני כתב לכתב העת „העולם" (די וועלט) וכחובב ציון היה מזרם המזרחי. עמד בחילופי מכתבים עם מנהיג המזרחי הרב יצחק יעקב ריינס ז"ל. היה פעיל

ומטיף לרעיון של חינוך לתורה ולעבודה. בענין זה השתתף בנסיעות עם הרב מפשמישל ר׳ גדליהו שמלקיס והמגיד מקולומיה ר׳ יצחק וועבר. הוא היה יוצא ונכנס אצל המהרש״ם וגם אצל הרב מייזליס. שהחשיבו את למדנותו ואת ידיעו־תיו אפילו בספרים החיצוניים. הוא נחשב אחרי פטירת המהרש״ם כאחד המוע־מדים לכס הרבנות בעירנו, ברם המחלוקת על החזקה למישרה זו בין הרב לייביש הלפרין והרב ר׳ מענדעלי (בן אחיו) הלפרין, הרחיקה את כל המועמדים למשרה זו.

בהחלטתו לקבל את הצעתם של אנשי בערז׳אן בארצות הברית ויתר על כל הסיכויים שהיו לו בבערז׳אן ונסע לארצות הברית. התישב בניו־יורק כרבם של הבז׳ז׳נאים. בעזרתם הקימו ברחוב סטנטון 180 בית כנסת שנקרא „בערז׳אנער שול״ — „בני יעקב״. ביתו היה פתוח לכל יוצאי בערז׳אן, ולכל מי שבא לבקש סעד רוחני וגם חומרי. למהגרים החדשים שימש הבית כתובת ומיקלט להקל את הרגשת הזרות במקומם החדש. בהתחלה לא היה גם מצבה של משפחת רוזה בת תשע הנפשות כל כך שפיר, אך כשהציעו לו מקום כרב בתנאים טובים יותר ממשכורת אנשי בערז׳אן, סרב לקבל. היה אומר: „הייתי איתם בצעירותי ולא אעזוב אותם בזיקנתי, לא הממון והכבוד הוא העיקר, אם כי יושר ולבביות לאלה שהלכו אתי כל הזמן בטוב וברע. הם כבני, פה אשאר עד מותי״.

הוא ישב על כס הרבנות 38 שנים וכולם כיבדו וחיבבו אותו בגלל יושרו וטוב ליבו. גם אשתו היתה פעילה בקהילה. יסדה קופת „גמילת חסד״ ועזרה לנזקקים רבים שפנו אליה.

בשנת 1941 נבחר הרב רוזה לנשיא של „כולל חיבת ירושלים״. הוא נפטר ב־12 לפברואר 1946 והשאיר משפחה ענפה ודור המשך של רבנים ומלומדים.
בתו, מרת רחל ווקסלר, התמסרה לעניני צבור בכלל ולעזרת בני עירנו בפרט. שניים מבניו הם רבנים: הרב ד״ר משה רוזה, כהן כרב חמישים שנה בניו־יורק ובפיטסבורג ובמקביל שמש כחכם בבית הכנסת הפורטוגזי, היכל סיני. בנו השני הרב אברהם רוזה היה נשיא של הציונים החדשים בג׳ואיש סנטר. בן ביתו של ר׳ לייבאלע, הרב ד״ר אברהם נוימן פרופסור ונשיא דראפסי קולג׳ ומחברו של „היהודים בספרד״.

נכדים של ר׳ לייבאלע בניו של בנו — הרב אברהם רוזה, הם: הרב דוד רוזה רב בקליבלנד, והשני הרב עמנואל רו זה רב בפורטלנד. בנו של הרב משה רוזה הוא הרב הרברט רוזה, רב בפלטבוש. בת אחת של ל.ר. נשואה לרב הרי שכטמן בסנטר ווילג׳ בפלם־ביץ׳, פלורידה. ובנם הוא הרב ר. שכטמן בוירג׳יניה. בתו השניה היתה נשואה למלומד הציוני ד״ר הלפרין בשיקאגו. בנו של בתו השניה הוא הרב לאו ליברייך, שהיה רב בטרנטין, ניו־ג׳רסי ופרופסור בגרטץ קולג׳ בפילדלפיה. מצד אשתו היה רב אורתודוכסי, הרב פליקס פרייפלד ואח אחד (של אשתו) היה פרופסור לפילוסופיה בוינה.

הרב לייבאלע רוזה השאיר חבורים שונים בנושאים תלמודיים בכתב יד שלא פורסמו עדיין. עם פטירתו של הרב לייבאלע רוזה איבדה קהילת הבז׳ז׳נאים בניו־יורק מנהיג רוחני, שיזכר לדורות.

תלמידי ישיבת ,,תושיה"
מיסודו של המהרש"ם עם
המלמד זאב דירנפלד
בעל הזקן — במרכז

משה בר־דוד

בעל התפילה — וואווה
זאב דירנפלד בן משה שערס

שנם בעלי תפילה המקובלים בעירם בלבד, ויש גם כאלה ששמם הולך לפניהם בכל הסביבה ואפילו הרחק משם. כזה היה בעל התפילה וואווה מקוזובה.

משפחתו היתה מתושבי בז'ז'ני מדורי דורות ואף הוא התחנך בעיירה, למד בה בישיבה וקיבל סמיכות מן המהרש"ם. כשהחתתן עבר לגור לקוזובה. עיירה סמוכה לעיירתנו.

לקראת הימים הנוראים היו גבאי בית המדרש של רבי יודל מזמינים אותו כשליח ציבור בשל קולו הערב, הנקי והטונאלי מאד. הגבאים היו מביאים אותו מכל מקום בו כהן כראש ישיבה: מקוזובה, מבוטשאטש ובשנת 1918/19 הרחיקו אפילו עד סטניסלבוב.

לא כל בית כנסת יכול היה להרשות לעצמו לשאת בהזמנת בעל תפילה מכובד ויקר כמוהו. רק בעלי הבתים של בית המדרש של רבי יודל יכלו לעמוד בכך ולהם היתה כמעט ,,חזקה" עליו.

זכורני לפני מלחמת העולם הראשונה, כששימש שליח צבור בבית הכנסת של רבי יודל. בית הכנסת היה מלא מפה לפה, כי גם מבתי הכנסת האחרים היו המתפללים נוהרים לכאן להנות מתפילתו ומהדרת פניו. תפילותיו חדרו ללב שומעיו, כי מורגש היה שהן נובעות מרגש דתי, עמוק וכן.

ביום הכיפורים היו באים לא רק יהודים לשמוע את בעל התפילה המופלא, גם הגוים היו באים להנות מקולו השמימי והתפעלו מן התפילות, בלי להבין את תוכנן.

הוא נפטר בוינה בכ"ג ניסן, תר"ץ 1930.

ד״ר אליעזר שקלאי

ד״ר פלק ברנרד

החלטתי להקדים הפעם את ד״ר פלק. השעה היתה שש בבקר, ואני כבר בבית החולים, לבוש בחלוק לבן ומכין לנתוח. אתמול בערב, בש־עת ביקור חולים, החלטנו לנתח אחד הפצועים. כבר בשעות הבוקר המוקדמות. אחרי בואה של האחות צ. קלרר, לא חיכנו זמן רב, עד שהופיע ד״ר פלק, כשבידו חבילת כלים לנתוח, כלים שלו, מביתו. „בוקר טוב" אמר „מרגישים כאן ריח של אתר".

אחרי ההכנות הדרושות נגשנו לעבודה, ובשעה שמונה בבוקר כבר סימנו את הנתוח. ד״ר פלק, אדם בן שמונים ושתים, נשם עמוק, הסיר את החלוק, התישב, בעינים סגורות למחצה, ונאנח. — „עייף" ? שאלתי, „לא דוקא", „ובכל זאת מרגיש חלש. אחרי נתוח, שנמשך מעל לשעה ?" „גם זה לא", ענה.

אחרי הפסקה של שניות ארוכות הכניס דרך הפה הפתוח מלא אוויר לחזהו ואמר : „מוזר — היום מלאו לי שמונים ושתים שנים", — „עד מאה ועשרים", אמרתי „ואני מרגיש את עצמי כבן ארבעים, מלא מרץ ורצון לחיים, וכושר עבו־דתי, כמו אי פעם. היום נתגשמו חלומות נעורי ושאיפות של שנים. עקשן הייתי!" בינתים הכינה האחות תה מעלים של צמח, בלי סוכר (זה לא היה לנו), הגישה וחזרה למיטת החולה להשגיח עליו, עד שיתאושש ויתעורר מהרדמה. מהחדר הסמוך חדרו אנחות חולים. בחדר היה מחנק, היה חם, ואנו היינו עיפים, כש־לפנינו עוד יום עבודה קשה.

אחרי שלגם מספר לגימות, העמיד ד״ר פלק את הספל, הסתכל בי, הוריד לאט את המבט והמשיך ; כן.. עקשן הייתי.. וזה סיפור חיי.

מימי ילדותי נשארו לי כמה זכרונות. אחד מהם הוא הויכוח הצעקני בין הורי אודות בנם הבכור. (זה אני), את הסיבה לוכוח איני זוכר. „אבל הוא עקשן אמר אבי ז״ל, לאן זה יביא אותו בחיים ?! את פרוש ה„עקשן" לא הבנתי אז, אבל משמעותה — הרגשתי כל ימי חיי.

אבא שלי היה חיט. כל ימיו עבד קשה כדי לפרנס את משפחתו. אמי עזרה לו בתפירה וגם ניהלה את משק הבית. אני החלטתי ללמוד. ובשביל לקיים את החלטתי עבדתי, הרוחתי במתן שעורים פרטיים בבית הספר התיכון, ובשנות לי־מודי באוניברסיטה. את לימודי סימתי בהצטינות. היו לי שאיפות גדולות, האמנתי בכוחותי וחלמתי להיות רופא מנתח בבית חולים יהודי גדול. ולשם כך נכנסתי לעבוד בבית חולים.

לא קל היה לי. לי היו תוכניות משלי, לא רציתי לותר. לא כל מה שרציתי היה בגדר האפשרות. היום אני רואה את הכל בעינים אחרות, אז לא הבנתי, ובאתי לידי סכסוך עם יתר החברים לעבודה. כאן הפסיק. „לא השגתי את מבוקשי", את המילים האלה זרק באויר, כאילו דיבר לעצמו. אחרי כמה שנות עבודה נא־לצתי לעזוב את בית החולים. זה כאב לי מאוד.

התחתנתי. למזלי היתה לי אשתי לעזר. נולדו לי שתי בנות ובן. התחלתי בפרק־טיקה פרטית והרוחתי יפה. אמת, עבדתי קשה, אבל לא הייתי מרוצה. בעבודה זו לא מצאתי את תוכן חיי.

ד״ר פלק ברנרד

היתה לי שאיפה להשיג משהו יותר. לא על הלחם לבדו יחיה האדם — האם רודף כבוד הייתי? איני חושב. היה בי אי שקט, דרישה ורצון למעש.

העבודה הציבורית היתה הצעד השני, בו ניסיתי כוחותי. חשבתי לקחת ניהול הקהילה לידי — בזה יש שדה פעולה רחב. נגשתי במרץ וברצון לעבודה זו. לא חסתי על זמני היקר ולא אל כספי, רק דבר אחד שכחתי, ובכלל לא לקחתי בחשבון, שאני לא יחידי בקהילה, ולא כל שטוב בעיני טוב גם בעיני אחרים. לא עברו ימים, ופרץ סכסוך ביני ובין יתר נבחרי הקהילה. עקשן הייתי ולא ויתרתי, אך הם עשו יד אחת נגדי. נשארתי לבדי, מחוץ לתחום פעולה.

עברו שנים. מלחמת העולם הראשונה נסתימה. ראיתי את הנוער שלנו, איך התקדם, ולפניו נפתחו אופקים חדשים. אמרתי בלבי, — הגיע הזמן לבנות בשבילם בית. גם הפעם החלטתי לעמוד על שלי עד הסוף.

כסף אירגנתי מקרובי שבאמריקה. קניתי על דעת עצמי מגרש, ארגנתי תוכניות והתחלתי בבניה. ידעתי, כי אם אתיעץ — לא יבנה הבית. גם הפעם קמו נגדי. פתאום נעשה כל אחד מומחה לבניה, כל אחד יודע, איך לבנות, איפה לבנות ומה לבנות. המקום אינו מוצא חן בעיניהם, התוכנית על אחת כמה וכמה לא! הפעם לא ויתרתי. זה עלה לי כח, בריאות וכסף. אבל התחלתי וסימתי.

הבית — בית־עם עומד וקיים. אבל בי התנקמו. קראו לאספה כללית, בחרו בועד לניהול בית עם בלי ד״ר פלק. פשוט הוציאו מידי את היקר לי, את ילד השעשועים שלי, ובגסות סילקו אותי. את עבודתך גמרת — אמרו — אתה יכול ללכת. הלכתי וכאב בלבי.

היום אני בסוף חיי, ופתאום הכל השתנה, בשנות שמונים ושתים לחיי. היום פנו אלי, החזירו לי את הכבוד וגם אפשרויות לפעול, לעשות ולעזור. אני חבר ב„ועד היהודים״, קבלתי בחזרה את בית העם — כלו לרשותי. אני האחראי לבריאות היהודים בעירנו ומנהל בית החולים היהודי!

התנאים בהם אנו חיים היום קשים מאד. דרושים מאמץ, תבונה ורצון טוב. אני מוכן לקבל על עצמי את כל המשימות. אם זה גמול לשאיפותי של כל השנים, אני עומד לרשותם, לא נלאיתי, הפעם אלך עד הסוף. „ישר כחך״ — אמרתי, ואני לעזרתך.

קמנו. עשיתי תנועה, כרוצה לעזור לו ללבוש את המעיל, אך הוא סירב, „אני עוד צעיר״ אמר. הסתכלתי בו מהצד, על הצעיר בן־82, הוא תמיד היה מלובש היטב, קפדן, מעט שמנמן, רחב כתפים, גובה בינוני, פנים עגולים, עינים בוערות פיקחיות, אף קצר מעל לשפתים עבות. כלו דינמי, מלא מרץ.

כדור אחד קטן מידי הגסטפו שם קץ לכל שאיפותיו ותוכניותיו. ד״ר פלק נפל על משמרתו בדרך לבית החולים. הייתי על ידו כשנפצע, הגשתי לו עזרה, והוא פנה אלי, המשך בדרכי!

כן, אמרתי, אעשה זאת, וברגע זה חשבתי בלבי — עקשן היה כל ימי חייו, **עד קצו שם נפשו — מת — עקשן.**

ביערות ליטיאטין נמצא קברו. ברוך יהיה זכרו.

משה בר־דוד

ד"ר חיים (אדמונד) ווילנר

ד"ר חיים וילנר

ד"ר חיים וילנר בנם של אברהם יהודה וטשארנה ווילנר ז"ל נולד בבז'ז'ני בשנת 1892. הוא היה אחת הדמויות הידועות והפעילות בנוף היהודי והציוני בעירנו. בילדותו, למד בחדר, סיים בית ספר תיכון, למד משפטים וכעורך דין ידוע התבסס בעירנו. בצעירותו הצטרף ל„פועלי ציון" והיה האקדמאי היחיד בעירנו שפעל במסגרת התנועה הזאת. בעל טמפראמנט חזק שירש מאביו, שגם הוא היה איש צבור, שפעל לטובת הכלל היהודי, בועד הקהילה, בעזרה לנצרכים, בקמחי דפסחא וכו'.

אחרי מלחמת העולם הראשונה התחיל ד"ר ווילנר את פעילותו הציונית כציוני כללי. היה חבר ב„ועד הציוני המקומי" נואם מבריק באספות ציוניות וציבוריות. שנים רבות כיהן כיושב ראש „העזרה". היתה לו יד פתוחה ולב נדיב לעזור לזולתו. ב„עזרה" שמר על אופיו החלוצי, כשעמד חלוץ לעלות ארצה והיה זקוק לעזרה כספית והקופה היתה דלה, הוא הושיט עזרה מכספו בכדי לא לעכב את נסיעתו של החלוץ ולאבד את התור לסרטיפיקט — עליה. בגלל הופעתו הגברית, האיתנה וקולו הרועם חיבבו אותו הכל, המבוגרים וגם הצעירים. הוא נשאר תמיד עממי, לא התנשא במעמדו המקצועי ובעושרו. היה חובב נלהב של תיאטרון היהודי ולא פסח על הצגה ביידיש. היה נוסע ללבוב בכדי לראות את הצגתם של „הווילנאים" או תיאטרון „הוויקט".

עם פרוץ מלחמת העולם השניה ברח לרומניה ומשם הוגלה לרוסיה. בסיביר הרחוקה סבל מאוד מנוגשות השילטונות, וגם מחסור חמרי כבד לא פסח עליו. עם גמר המלחמה עבר בחזרה לפולין המשוחררת אבל את משפחתו, אישתו וביתו שנספו בשואה, לא מצא.

בשנת 1950 עלה ארצה. בהתחלה היתה קליטתו קשה, עבד קשה למחיתו אך התגבר ובסוף נקלט יפה וחזר למקצועו כעורך דין בעניני שילומים ופיצויים מגרמניה. ערירי נפטר בשנת 1958 בתל אביב.

חלק מירושתו הוריש לאוניברסיטה העברית. יהי זכרו ברוך.

ד"ר אליעזר שקלאי

ד"ר אריה פלד
חיינו כידידים

את האמרה „קנה לך חבר" קיימתי לאורך כל השנים — על ספסל הלי־מודים, בעבודה ובחיי יום יום. היו לי הרבה ידידים, וביניהם חברים, עמם התקשרתי בגוף ובנפש. חבר, אח וידיד היה לי ד"ר אריה פלד ז"ל. התקשרנו בקשרי ידידות — כחבלי אהבה, אהבת דוד ויונתן, שלא הושפעה על ידי גורמים חיצוניים או חומריים.

מיום שפגשתיו עד הרגע בו נפרדנו (ביודענו, שזו השיחה האחרונה) — המשכנו את דרכנו באותו כיוון, באותה מגמה, לאותה מטרה בכוחות מאוחדים, כאשר הוא תמיד ער ומוכן לעזור. כך היה זה על ספסל הלימודים, כך דרך כל החיים עד הרגעים הגורליים בימות השואה, בהם התערב הגורל והפריד בינינו.

ד״ר אריה פלד

ד״ר פלד היה בן למשפחה בת חמישה ילדים. בבית אביו, ר׳ שלום מנדל פלד קבל חינוך יהודי מסורתי, שהטביע את חותמו על כל צעדיו לעתיד. התקשרתי למשפחה הזאת ואהבתי את כלם. באופיים היו שונים זה מזה, אך עם כל שלושת האחים היו לי קשרים הדוקים בזמנים שונים, ועם כל אחד מהם מצאתי שפה משותפת, למדנו יחד רפואה וגרנו בחדר אחד.

האח השני, יהודה, לא סיים את לימודיו ; מחלה ממאירה שמה קץ לחייו הצעי־רים. האח הצעיר, איתו עבדנו יחד, עזר לי הרבה בעבודה הקשה והאחראית בימי שלטון הסובייאטים.

ההורים — אנשים משכילים, אנשי עבודה, שאפו לתת יסוד חזק לעתידו של כל אחד מהילדים. בקרתי בבית הזה לעיתים קרובות, אהבתי לשמוע את ספורי האב, שהיו מעורבים בבדיחות ובפתגמים, על אף שהיה תמיד עסוק בעבודה, מצא כמה דקות חופשיות לשיחה עמי.

חברי אריה פלד היה אדם ברוך כשרונות, משכיל, בעל אופי יציב וחזק, מאופק, שקט, מאושש ונוח לבריות. היה מסור ואחראי, אוהב בריות ואהוב עליהם, מכבד ומכובד. בחייו עברו עליו משברים, אולם איש לא ידע עליהם, מעולם לא גילה לאדם, כשעמדה לפניו בעיה. חשב עליה בלי לשתף איש בענין. לא פעם לחם עם עצמו עד שקבל החלטה, ומה שהחליט בצע.

היה חניך השומר הצעיר, אחד המיסדים ועמוד התוך של אותה תנועה בעירנו, שאיפתו בחיים — לעלות ארצה, ועד הרגע האחרון שאף להגשים את חלומו — חלום נעוריו. איש עבודה היה — פעיל בכל הקשור ביהדות, ובארץ ישראל בפרט. יסד לו משפחה בעירנו וחי חיי משפחה למופת. לא כך רצה הגורל, אשר במחי יד הרס את כל הערכים של חייו.

אופיו של ראש משפחה

ביום הכפורים השני, בזמן האקציה, תפשו אותו הגרמנים. יחד עם אחרים ישב בככר האיסוף והיה היחידי, שמילר י״ש — שחרר. בצע־דים מהססים עזב את הככר. האם מותר לו לעשות את זאת מבחינת המצפון ? הוא הולך, חושב ושוקל, אם ייטיב לעשות בעוזבו את מכריו, המיועדים לכבשן, כדי לצאת היחידי מבין כלם בחזרה לחיים ? לא קלה היתה החלטתו ! מאז עברו עליו שעות וימים קשים בהתלבטויות — האם נהג כהלכה ? אולם אז ידע, שיש לו עוד תפקיד בחיים, משפחתו חכתה לו בבית, הוא חייב להמשיך לחיות כדי להגן עליהם.

מצפונו של גיבור

כך א כן בפעם האחרונה, עת הובל עם כל משפחתו ועם רבים אחרים בדרך האחרונה. את דברי הוידוי האחרונים שלו שמעתי מפיו יומים לפני כן — בפגישתנו האחרונה, כאשר נפרדנו בלחיצת יד. זעקה שקטה ומכאיבה מאד פרצה מעומק לבו : „אני מאשים את העולם כולו במצבנו. מי יספר את כל מה שעבר עלי ?״. זעקה זו חדרה למעמקי לבי וזעזעה אותי... לא יכולתי להתאפק ופרצתי בבכי... נתתי, פורקן לדמעותי, — לא למילים, — רק לחצתי ידו ונפרדנו. אני רואה אותו בדמיוני, איך הוא צועד אל בית הקברות, אוחז ידה של הבת, לצדו אשתו, כשהיא נתמכת בידו השניה, ובידה הבן, שמכסה את ראשו בשמלת האם. הם צועדים צעד אחרי צעד לבית הקברות לקראת קבר האחים.

ודאי ליוו אותו באותה הדרך הארוכה והמיגעת אותן המחשבות, שהטרידו אותו כל כך באותם הימים: מי יספר לעולם, ומי יאמין למה שקרה, עד שהגיעו אל הקבר. לראשונה ירו בילדים. הם נפלו לבור — אחריהם האם. כעת הגיע תורו, הוא מתקרב — צועד צעד קדימה, פניו בכיוון לבור, זורק את מבטו האחרון ליקי־ריו, שבבור החשוך. הוא מחכה לכדור, אך הכדור מאחר לבוא. השניות הן ארוכות, אבל הכדור לא בא!

ופתאום, כמו רעם חוצבת את לבו פקודת קלגס הגסטפו: עזוב את המקום, עזוב את בית הקברות וחזור העירה! אנו זקוקים עדיין לעבודתך. לך יהודי! גם תורך יגיע! לך! מהר, אל תעמוד! ברך יהודי וסחוב איתך את החיים המור־עלים עד שיגיע תורך... לך! שמעת?. חה, חה, חה, אבל הוא לא שמע, רק הפ־קודה, הצעקה והצחוק השטני של הגסטפו פעלו.

אל תדון את חברך, עד שתגיע למקומו, — אמרו חכמינו ז״ל.

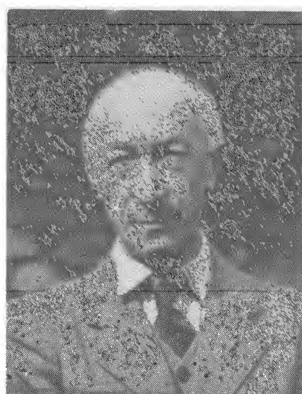
מוכה הלם מקבל פלד את הפקודה, ובצעדים כושלים ואיטיים הוא עוזב את בית הקברות. הוא הולך, אך האם רואה הוא את הדרך, בה הוא הולך? האם הוא מבין ויודע, לאן הוא הולך? רגליו מובילות אותו, מרחיקות אותו מבית הקברות, אבל באותו הזמן הן משחררות אותו מן הפקודה. הוא נעשה יותר ער, מתאושש, מתחיל לחשוב, מתחיל להבין מה קרה, ככל שהוא מתרחק מבית הקברות הולכות הזעקות, שיוצאות משם, ונחלשות, אבל הן נעשות יותר ויותר מכאיבות ומחזירות לו את כח השיפוט. לבו פועם בחזקה. רגליו עדיין נושאות אותו, הולכות מכח הרגלן, אבל מדי פעם מאיטות צעדיהן.

עצר, עמד וחשב, ממי וממה אני בורח? אל מי ולאן אני הולך? בשביל מי ולשם מה אני עושה זאת? עם מי השארתי את משפחתי?... האם יש עוד טעם ומטרה לחיי? לא!! הוא אומר ומחליט שלא זו הדרך, הוא חוזר אל בית הקברות. הוא רץ, ממהר לרוץ כדי להגיע לבית הקברות, כשהקבר עודו פתוח, כדי שידעו וירגישו כולם, שהוא שרוי עמהם ולא הזניח אותם חלילה! הוא חייב להראות לרוצחים, ששום פקודה לא תפריד בינו ובין משפחתו! גורל אחד לכולם. הוא רץ, ממהר לרוץ, והשיג את מטרתו! הוא שרוי בקבר אחים יחד עם בני משפחתו ואחיו היהודים.

היה לי חבר, מן השמים קבלתיו מתנה ולשם נלקח ממני. תהי מנוחתו עדן!

מוטק רוזנצווייג

ד"ר משה שומר

ד"ר משה שומר

בעל תכונות אישיות אציליות, מושרש בתרבות העברית, עסקן ציוני רב פעלים ונקי כפיים, ועל כן אהוד ונערץ על כל שכבות האוכלוסיה בעיר בז'ז'ני. כל חייו היו קודש לרעיון הציוני ולעזרה לנזקקים.

נולד בבז'ז'ני ב־27.1.1890 להוריו אסתר ואבא שומר. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ב־1914, נדד עם הוריו כפליטים לוינה בה נתקבל לאוניברסיטה „וינדבונה" והיה פעיל בכל שטחי החיים של הסטודנטים. בשנת 1921 סיים את לימודיו ברפואה וחזר לבז'ז'ני כרופא כללי. כאן פתח פעולה רבה בכל שטחי החיים הציבוריים. כהן שנים רבות כיו"ר הקרן הקיימת, ותוך כדי כך בא במגע הדוק עם כל תנועות הנוער הציוניות בעיר. היה פעיל שנים רבות בועד של בית היתומים היהודי. רשמית — חבר במפלגת הציונים הכלליים אולם הוא לא ראה כל סתירה בכך, שכהן גם כלפי השלטונות כיו"ר קן „השומר הצעיר" ו„החלוץ" במשך שנים רבות. בקר במושבות קייץ של התנועה, והגיש עזרה פעילה לפלוגת ההכשרה של „החלוץ" בעיר. הרוח החיה בכל הקרנות הלאומיות, ובעצמו תרם ביד רחבה לכל הפונה אליו.

כאות הוקרה על הפעולה המבורכת נרשם על ידי כל התנועות הציוניות בעיר בספר הזהב של הקרן הקיימת — במלאת לו 50 שנה.

כרופא טפל בכל הפונה אליו. ממיעוטי יכולת לא רק שלא קבל תשלום, אלא לעי־תים קרובות עזר גם השיג את התרופות.

מלחמת עולם השניה מטלטלת אותו למרחבי רוסיה. כרופא גוייס על ידי הסובי־טים לצבא האדום, ועבר את כל המלחמה בחזיתות כקצין רפואי בדרגת מיור. בהיותו בצבא האדום עברו עליו משברים קשים. איכשהוא גלו הרוסים את עברו הציוני והתחילו להתנכל לו ולהצר את צעדיו. זמן רב נמצא תחת מעקב קבוע של הנ.ק.ו.ד שמרר לו את החיים. במצב זה הגיע למצב נפשי קשה, ורק הודות לעי־דוד רב, שקבל מרופא יהודי אחר, שנמצא במחיצתו — נחלץ איכשהו מהמשבר.
לימודיו ברפואה וחזר לבז'ז'ני כרופא כללי. כאן פתח פעולה רבה בכל שטחי החיים הציבוריים. כהן שנים רבות כיו"ר הקרן הקיימת, ותוך כדי כך בא במגע הדוק עם כל תנועות הנוער הציוניות בעיר. היה פעיל שנים רבות בועד של בית היתומים היהודי. רשמית — חבר במפלגת הציונים הכלליים אולם הוא לא ראה
עם סיום מלחמת העולם חזר לבז'ז'ני, ומאחר שלא מצא איש ממשפחתו — המ־שיך לנדוד לגרמניה, כשמגמת פניו לישראל. בגרמניה שהה תקופה ארוכה במחנות פליטים של „אונ"רא" והגיש שם עזרה רפואית. כאן גם התקשר עם רגינה מבית אסט, והקים בערוב ימיו משפחה.

ב־1948 מתגשם חלום חיו — וסוף סוף עלה ארצה. התישב בחדרה; בה עבד עוד תקופה קצרה כרופא בקופת חולים ובסוכנות. זמן מועט הספיק להנות מזיו השמש הישראלית.

נפטר ב־10.5.1955.

דב גלזר

ד"ר שלמה גלזר

דמותו של עסקן ציוני

ד"ר שלמה גלזר

תקופת המהפכה בעולם היהודי, במעבר המאות התשע־עשרה והעשרים, הולידה אדם זה והטביעה את חותמה עליו. תקופה, שפתחה בפני הנוער אופקים חדשים, — אך העמידה גם בעיות קשות לפניו; למצוא את הדרך הישרה ולא לתעות בדרכי החיים. את הגישה לבעיות האלה, את הדרך לפתרון, את האפשרות להבדיל בין טוב לרע, — כל זה נתן לו „בית אביו". בבית הזה שררה אוירה של תורה, של התקדמות ושל ציונות. בבית הזה היו השורשים לאישיותו, ומכאן ינק את חוכמתו ואת „אהבת ישראל". אביו ז"ל ידע לקשור את „שלושתם" בחנוך ילדיו (היו לו חמישה בנים ובת). הוא ראה לפניו את העבר — את התורה וגדולתה, את חוכמתה כיסוד ליהדות כולה — "ההוה" — על פרשת הדרכים של „היום", בחיפוש אחרי החיים החדשים, — והעתיד — עתיד העם, עתיד בניו ובוניו. סיסמתו בחנוך ילדיו היתה „אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך". הוא נתן לילדיו מצד אחד את כל האפשרויות להתקדם בחיים החד־שים, ומצד שני לא הזניח אף לרגע את לימוד התורה ואת החינוך לאהבת העם ולאמונה ביהדות. החנוך הביא תוצאות: „הבנים אוחזים מעשה אבותיהם בי־דיהם".

תחילת עבודתו היתה בבית הספר התיכון. הוא וכמה תלמידים אחרים ואחיו הבוגר מתארגנים לחוג ציוני, לומדים עברית, תולדות היהדות ותולדות הציונות, ומשתמשים בידיעות שרכשו כדי לחנך אחרים בחוגים הציונים על ידי הרצאות, שעורים ומסיבות של „עונג שבת", עבודה זו נמשכה עד פרוץ מלחמת העולם ה־ראשונה.

בשנת 1915 נלקחו הוא ואחיו על ידי הרוסים כבני ערובה לרוסיה. הם חזרו הביתה רק בשנת 1918, אחרי המהפכה הבולשביקית.
הוא סיים את לימודיו כעורך דין, והמשיך בעבודה הציונית, שהפסיק זמנית באותן שנים. בעבודה הציונית הכרתי את האדם הצנוע, הנחבא אל הכלים. תמיד בת־צחוק על השפתיים, אוהב בדיחה עדינה, עם יחס של כבוד לקטן ולגדול, אהוב ונוח לבריות. תמיד היה עסוק מאוד. בבית — הוא בונה את חיי משפחתו, בתנ־אים הקשים שאחרי מלחמת העולם; בעבודתו המקצועית — יש לו הרבה עבודה, למרות שהיה עורך דין צעיר, בכל המצבים האלה הוא מוצא תמיד זמן לעבודה הצבורית. נאומים וכבוד הוא משאיר לאחרים, בעוד הוא לוקח חלק פעיל בעבודה הממשית. בעבודה הציונית הוא בלתי מפלגתי. אנו רואים אותו בכל תנועות הנוער הציוניות. אנו נפגשים איתו באספות, הולכים ביחד לאסוף כספים לקרן הקיימת ולקרן היסוד, או תמיכה לנוער העולה. את עבודתו הוא עושה בשלימות, ברצון ובהכרה מלאה.

כותב עליו קרוב משפחה: רבים מיוצאי עירנו, בז'ז'ני, הפזורים בכל רחבי הארץ, קשורים לבטח באלפי נימי זכרונות עם קן ה„שומר הצעיר", שיחד עם „החלוץ" רכז בזמנו את מיטב הנוער היהודי של העירה, הקשור בציונות. בשביל הרבה מ־איתנו היה זה ביתנו השני, שבין כתליו היינו חופשיים מצרות הבית, מלחץ השנאה והאנטישמיות של בית הספר. ב„קן", כמו קן הציפורים, מצאנו חמימות וחברות, בו גדלנו ללא רגש נחיתות, בו רקמנו הווי נעורים מלא תוכן, ובו חלמנו על הגש־מת העליה לארץ.

כל מי שרוצה לעלות לפני עיניו את מסכת „קן" השומר הצעיר מימי ראשיתו ועד זמן פריחתו לא יוכל לפסוח על שתי דמויות בולטות בעירנו: דר. שומר ז"ל, שנפטר בחדרה, ועורך הדין דר. שלמה גלזר, שנספה עם רוב משפחתו בשואה.

שני האישים האלה לא היו ידועים לחברי הקן, כי הם פעלו בצנעה מאחורי ה־קלעים. הם היוו את ה־„OPIEKA"־„החסות", הועד האחראי כלפי השלטונות לחוקיות קיומה של „החברה" — ולמילוי התקנון. היה זה עול קשה ואחריות גדולה, עד שלא רבים מנכבדי האינטליגנציה היו מוכנים לערוב לנוער הסוער והמ־מורד. במיוחד זכורה היטב התקופה הקשה, שקראנו לה „ההתבוללות האדומה", בה עזבו חברי תנועה רבים מסיבות אידיולוגיות את שורות התנועה ועברו למחנה עוין, שנרדף קשות ע"י השלטונות. האיום לסגירת הקן לא איחר לבוא, ורק לאחר ההתערבויות והיציבות האיתנה של שני האישים אישרו את קיומה התקין של פעולת הקן. הודות להם קבלנו אישורים למושבות קיץ בתקופת החופש „קולונ־יות", ובהן יכולנו להפגין בחיק הטבע את ההווי של מושבה שומרית בהיקף עשרות קנים, שהתרכזו מכל גליל טארנופול.

את ד"ר שומר לא היטבתי להכיר, אבל אשר לקרובי, ד"ר מלו גלזר, הייתי בין באי ביתו. למרות ההפרש בגילים הייתי מוזמן אל ביתו כחבר וכידיד. אהבתי במיוחד לבוא לביתו בגלל האוירה החמה והנלבבת, שהוא ידע להשרות על המשפחה ועל כל באי ביתו. שם הרגשתי כשווה בין שווים, ושם שאבתי כוח ואמונה באדם בננעלה ובהומני שבו.

הוא היה איש משכיל, בעל ערכים נעלים, מאופק בהליכותיו, יותר משהשמיע — שמע, ויותר משגילה — הצניע. אף פעם לא הטיף מוסר לזולת, שכן האמין, כי מבחן החיים בעצמו יקבע את דרכו של האדם. לא אהב להתבלט. הוא ברח מן הפרסומת ובחר לשבת חבוי בצל. ממרחקי שנים ותקופות הוא נשאר בזכרוני כאיש פשוט, נלבב, בלי גנוני נימוס, כולו אומר חן ואבהות. הוא ידע את נפש הנוער, כפי שביטא ביחס לילדיו ולקרוביו. הבית כולו נשם אהבת האב למשפחה.
אהב לטייל עם צעירים באוירה של ידידות ולב פתוח.. מתנהג איתנו בבדיחות דעת ובשיחה קלה, אבל בין רגע יכלה הבדיחות להפך לרצינות מחשבתית מעמי־קה, ושוב הרגשת שוה במחיצתו.

כזה היה האיש, ככה אזכרנו תמיד, ויהיה זכרו ברוך.

רבקה כהן־רוט

עוזר רוט — הציוני המגשים

עוזר רוט

טרם גישתי לעריכת ספר זה פנו מחשבותי הראשונות אל עוזר רוט, מורי ורבי ז"ל. משחר ילדותי ועד ימים אלה מלוה אותי דמותו של מורי – ידידי, ממנו ינקתי את ראשית ידיעותי בשפה העברית ובלימודי הקודש. ממנו למדתי על ארץ ישראל, על בנין הארץ ועל גיבוריה בעבר ובהווה. רמתו האינטלקטואלית הגבוהה, בקיאותו בלימודי הקודש ומרצו הבלתי נדלה למען התנועה הציונית—החלוצית, העמידוהו בשורה הראשונה של מנהיגי התנועה.

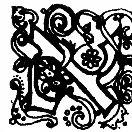
עוזר היה נואם בחסד, שידע לשלהב את שומעיו. הוא שימש דוגמא אישית בהגשמת הרעיון החלוצי של תורה ועבודה, וכך קנה לו את עולמו בין חניכיו, ידידיו וגם מתנגדיו. מי שהכיר את עוזר חם המזג, כיבד את השקפותיו אפילו אם התנגד להן, כי ידע שדבריו נובעים מליבו, ומניעיו הם אמת וכנות בלבד.

את הכותרת למאמר החלטתי לצמצם לשתי מילים: "הציוני המגשים", כי כזה היה עוזר.

לא רק קרוב משפחה, ידיד ומורה אבד לי עם הסתלקותו, אלא סמל של ציוני אדוק וכנה, סמל שכל כך קשה למצוא רבים כמוהו בימינו.

על היותו כזה ראוי הוא להזכר לדורות. יהי זכרו ברוך.

מנחם כץ

בא נולד בעירה קטנה פומוזייאני, ע"י בז'ז'ני, בי"א בטבת תרנ"ו, (1896), לאביו ר' נתן, שהיה שוחט ומוהל, ולאמו בלומה ז"ל.

ילדותו עברה עליו בין בני העירה הגויים, בעלי זרוע ושונאי ישראל. כבר בילדותו הרגיש, שעליו לעלות עליהם בחכמה ובכוח פיזי. היה מספר: „כילד יהודי, בכפר בין „השקצים" הגדולים הרגשתי, שעלי „לנצח אותם". ואכן, כך היה. אני, היהודי הקטן, עמדתי מול ה„שקצים" הגדולים ויכולתי להם". עובדה זו היתה בסיס להשקפת עולמו היהודית-לאומית, והסוד לאופיו החזק: לעמוד במשימות קשות, לא לותר, עקביות, כנות, שאיפה לצדק, שנאת עוולות. כרבים מבני דורו התחנך בחדר ובישיבות, שעל מקומם איננו יודעים. במלחמת העולם הראשונה שרת בצבא האוסטרי.

לבז'ז'ני הגיע אחרי מלחמת העולם הראשונה, בסוף 1919, עת התחילו להתארגן קבוצות החלוץ הראשונות לעליה ארצה. כבר אז החל לרקום את תכניותיו הראשונות לעליה. פה נשא את שפרה בת ר' ישראל וחנה קלמן — שחיו דורות בבז'ז'ני (ב"י חשון תרפ"ב (1922). לפרנסתו עסק במסחר זעיר בעיר, כשאמא היא עזר רב על ידו. היא אפשרה לו להתפנות לפעילות ציבורית, לה הקדיש את מרבית זמנו, אונו ומרצו. כיהודי דתי לאומי מחד גיסא, וכחסיד צ'ורטקוב מאידך גיסא היה חבר „בצעירי מזרחי" ופעיל בהנהגת הסניף המקומי ומיצגו במישור הנפתי והמחוזי. ציר בועידות של „צעירי מזרחי" וציר בקונגרסים הציוניים הי"ב (1921) והי"ג (1923) בקרלסבד.

כתוספת לפרנסה עסק אבא בכוורנות. עיסוק זה היה עבורו חויה הקשורה בטבע. כל הקשור לטבע, לנוף ולבריאה עורר אצלו התרגשות עצומה. בגידול דבורים התבטא אצלו הקשר לאדמה, לחקלאות, בעצם — לימי ילדותו בכפר. פעילותו בצעירי המזרחי הביאה אותו להדרכה וליסוד הכשרה חקלאית בקוסוב, בה לימד את החברים לגדל דבורים. אותם חברים היו לאחר מכן בין מיסדי קבוצת „אברהם" בכפר פינס בשנת 1934, ועלו לישב את כפר עציון בשנת 1943.
לאבא כמחנך היתה קונצפציה דתית־לאומית, שעל מנת להגשימה חשב, שעליו להיות דוגמא אישית ע"י חנוך בנותיו בהתאם לקונצפציה זו. לכן יצר עבורנו את התנאים המתאימים, שישלימו את התרומה של הבית. בד בבד עם כניסתנו לכיתה הראשונה של ביה"ס הציבורי בעיר, שהיה נוצרי־קתולי, דאג שנלמד אחה"צ בביה"ס „תרבות", (הוא היה מהפעילים בהקמתו ובהנהלתו.) בבי"ס זה למדונו עברית, שהיתה השפה הרשמית של ביה"ס, ציונות וכו'. כמו כן שכר לנו „רבי", שלימד אותנו קריאה בסידור ותפילות. עם כניסתי לכיתה א' בביה"ס היה לוקח אותי כל שבת לסניף בני־עקיבא בעיר, חרף התנגדותן של אמי וסבתי ז"ל. וכך הסביר: „אם אני לא אקח אותה היום ל„בני־עקיבא", היא תלך מחר ל„שומר הצעיר". הוא הבין את התרומה החינוכית בחישול האופי ובעיצוב האישיות להם תורמת תנועת הנוער כבר בגיל צעיר. שלוש צורות החנוך, להן דאג, מראות את תפיסתו האוניברסלית: חינוך כללי־דתי־לאומי.

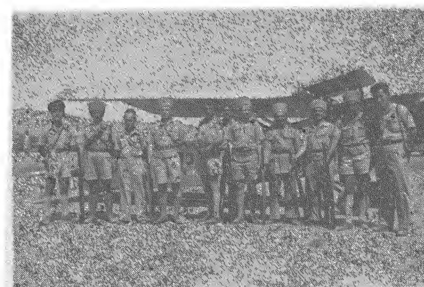
ספורי אבא לנו, הילדים, כפי שנחרטו בזכרון, התמקדו סביב שני נושאים: א) היחסים בין אדם לחברו וכבוד אב ואם, 2) ארץ ישראל, אהבת העם והארץ. עקב סיבות משפחתיות ופוליטיות עלה ארצה רק בסוף 1934, יחד עם קבוצה גדולה של בני העיר. ככל עולה חדש בכל הדורות עבר גם אבא את משבר העליה, שהתבטא בירידה בסטטוס כלכלי וחברתי. זו היתה תקופה של חצי שנה בערך. אבא, האיש השמח, המחייך, העליז, שעל כל מצב היה לו הסיפור המתאים, הסתובב רציני ומדוכדך. היות וחלק גדול מבני בז'ז'ני, שהגיעו איתו ארצה, התישבו בחיפה, התישב גם הוא בחיפה. הם היוו משענת כלכלית וחברתית איש לרעהו, — מה שאיפשר לו, כלאחרים, להתגבר על המשברים ולקבל את המציאות החדשה.

עבור אבא היו בנין הארץ ותחית השפה העברית כרוכים זה בזה. בשפה העברית שלט היטב עוד בבז'ז'ני. עם רדתנו מהאוניה עוד בתחום נמל חיפה, אסר עלינו לדבר פולנית. הוא אמר „בארץ ישראל מדברים עברית. אין מדברים עוד בשפת הגלות אותה עזבנו ב"ה". אפילו את האידיש דחק הצידה, למרות שאהב את השפה וציין תמיד את העסיסיות שבה.

מיום עליתו עד יום מותו (כ"ח כסלו תשכ"ג, 1962) חי ופעל בחיפה. עבד בועד־הדר־הכרמל בהקמת רשת המים הראשונה, שהוקמה בהדר הכרמל, עבודה פיזית קשה. יחד עם זה היה פעיל בסניף „הפועל המזרחי" כחבר במזכירות המחוזית, בועד הפועל, מרכז המפלגה וציר בועידות שונות. התמקד בשני מפעלים חשובים ומרכזיים של הסניף: א. כאיש ספר הקים בהתנדבות את הספריה הכללית והתורנית, ונהל אותה וב. היה פעיל בקופת הגמ"ח וחבר הנהלתה.

את ההשכלה הכללית רכש כאוטודידקט ע"י קריאה מוגברת. ענין אותו במיוחד: כל מה שקשור לאדם וליחסי הגומלין בין בני אדם, ספרות עברית וכללית, ובפרט כל הקשור בציונות ובציונות הדתית. את הגיאוגרפיה ואת ההיס־טוריה היהודית ראה כחלק משלים לידע הרחב, שהיה לו ביהדות.

עוזר רוט כנוטר, יושב רביעי מימין

קבוצת נוטרים עבריים בשמירה
על שדה התעופה באפיקים
תרצ"ט — 1938, עוזר רוט רביעי מימין

עם פרוץ המאורעות 1936—1939 התנדב להגנה ולשמירה, כשרב אלוף יעקב דורי היה מפקדו הישיר. מעט אנו יודעים על מעשיו. הידוע לנו מבוסס על ראתנו. ביום עבד עבודה פיזית קשה, ובלילות התאמן בנשק ושמר במקומות שונים. הושבע כ„גפיר״, וככזה שמר על שדה התעופה הראשון של ההגנה בקבוץ אפיקים בשנת 1938. כמו כן מלא תפקידי שמירה נוספים במסווה של מכבי־אש. תפקידים אלה הקנו לו את הזכות להחזיק נשק ברשיון האנגלים — עובדה שאפשרה לו להסתיר נשק נוסף של ההגנה בבית על אף הסכנות.

כאדם דתי סלד מנצול ה„דת״ לצרכים אישיים. כשנקבעה לו תורנות שמירה בשבת ניסה לקבל היתר מהרבנות לנסוע למקום השמירה על יסוד „פיקוח נפש־דוחה שבת״. מכיוון שהתשובה היתה משתמטת, צעד ברגל תוך סכנת נפשות למקום השמירה ולא הסכים להיות מוחלף ע״י חבריו ה„לא דתיים״. הקונצפציה שלו היתה „אם יש איסור, יהיה על כולם במדה שוה, שכן כולם יהודים״. בנושא זה לא ידע פשרות. טען, כי יש לפתור את בעיות „המדינה שבדרך״ לאור פתרונות תורניים מוסמכים ושוים לכל.

במלחמת העולם השניה עבר על הישוב היהודי משבר כללי קשה, עובדה שגרמה לחוסר עבודה ולפיטורין. בין המפוטרים היו גם חבריו הקרובים. הוא הציע להתחלק בימי העבודה על מנת למנוע את הפיטורים. במשך חדשים מספר עבד אבא 3 ימים בשבוע, כשאת 3 הימים הנותרים נדב לאחד מחבריו הטובים.

למרות המצוקה הכלכלית ראו הורי את חובתם החינוכית העיקרית כלפי בנו־תיהם בהקנית השכלה רחבה ככל האפשר.

בסוף מלחמת העולם השניה הגיע ארצה בן דודי, דוד גולדשילד ז״ל, בן אחותו של אבא. הוריו נספו בשואה, והוא נער בן 16. כשלא נקלט במקווה ישראל, לשם נשלח ע״י עלית הנוער, לקחוהו לביתנו, ובו גדל כבן. במלחמת השחרור נפל דוד במבואותיה של ג׳נין, כשהוא נער בן 19 בלבד. אסון זה השפיע קשה על אבא. אזי נרתם לפעילות של הועד המקומי של ההורים השכולים „יד לבנים״, לקח חלק פעיל בבסוס הועד, בפעולותיו ובהנצחת הנופלים.

המאורעות הטרגיים של השואה לא משו מנגד עיניו. האסון של אבדן מרביתו של העם לא נתן לו מנוח, על כן נרתם ליסד את ועד יוצאי העירה למען הנצחה הנספים בשואה. כמזכיר הועד שמש כמצליף וכמדרבן להוצאת ספר זכרון זה. מסיבות טכניות וכלכליות לא זכה לראות את הוצאתו לאור.

הזכרתי, שאבא היה איש הגות, איש מחשבה אוריגינאלית ונותן הדוגמא אישית. אביא כאן קטע מאחד ממכתביו הרבים שכתב אלי. „את מגיעה לבגרות ולעצ־מאות. אני מברך אותך, שדרכך לא תהיה סוגה בשושנים, אלא, שתהיה סוגה בקוצים, בדרדרים ובאבנים גדולות, ושלך יהיה הכוח להתגבר על כל אלה, לבור לך ולסלול לך את הדרך הנכונה המתאימה לך וללכת בה בבטחון ובראש מורם״. מילים אלה מקפלות בתוכן את אישיותו, את הויתו ואת דרך חייו של אבא, שהיה „מוסד״ לא רק עבורנו הילדים, אלא עבור כל אלה, שבמחיצתם עבד ופעל. כשהוא עדיין מלא מרץ, מטייל בארץ לאורכה ולרוחבה, שוחה בים בקיץ ובחורף, כשעל פניו נסוכים החיוך, העליצות, הבדיחה והמילה הטובה, נפטר באופן פתאומי ביום כ״ח בכסלו תשכ״ג, כשהוא בן 67.

כשמזכירים את אבא ז"ל אי אפשר שלא להזכיר את אמא ז"ל, שפרה, שנולדה בז' אב 11.7.1892, ונפטרה בד' אלול תשל"א (1971).

היא היתה אשה צנועה, פקחית מאד, מעשית, עדינת נפש, עצמאית, ושאפה להגיע לכל דבר בכוחות עצמה ללא תלות בזולת.

אמא היתה עזר נאמן, צנוע ושקט לאבא. היא עבדה קשה בחוץ ובבית כדי לעזור בפרנסת המשפחה. היא היתה תמיד על ידו ואפשרה לו את כל פעילויותיו, כשהיא תמיד מאחורי הקלעים. היתה גאה על תרומותיו למען האחרים. ביתנו היה תמיד פתוח לחברים, לבני משפחה, ולבני עיר, שהגיעו לחיפה ומצאו בו מקום. הבית אף פעם לא היה קטן מדי. כשם שלקחה חלק פעיל בעול הפרנסה, כך לקחה חלק פעיל בחנוכנו ובהכוונה ברכישת השכלתנו. „מה שאני לא קבלתי מהורי, אני רוצה שילדי יקבלו". הצטיינה בכישוריה המעשיים והאומנותיים, שבגלל העדר אפשרויות לא פתחה אותם, ועל כך הצטערה כל ימי חיים. אמא היתה „בת מלך פנימה", וכך נשארה בזכרוננו.

בשם הבנות, החתנים והנכדים, שכה אהבום ההורים ועליהם היתה גאוותם,
הבת הבכורה רבקה כהן־רוט

ד"ר אליעזר שקלאי

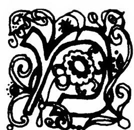
שלמה רדליך

שכני וידידי היה. בשעת העבודה נפצע באצבעו ובא לבקש שאעשה לו תחבושת. כיום הנני חושב, שלא בא אלי אלא בכדי לשוחח איתי. רציתי לקבלו מיד, כי ידעתי, שעליו לחזור בהקדם, אולם הוא סרב באמרו, שבא סתם ככה — על מנת לשוחח איתי. הבנתי אותו. גם לי היה רצון להפגש איתו ולשפוך את מר נפשי. בקשתיו להמתין.

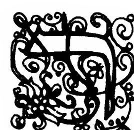
הצבא הגרמני התקדם מזרחה.

לאבדון מתקרבים — אמרתי — אין אני רואה כל אפשרות לצאת מן הסבך הזה. היטלר ימח שמו שולט בכל העולם. הוא כבר כבש את אוקראינה. הוא עומד בשערי מוסקוה, מה יהיה הסוף? התוכל אנג־ליה, לדעתך, להחזיק מעמד, עד שאמריקה תהיה מוכנה למלחמה? וחוץ מזאת, הלא אמריקה עסוקה עם יפן? הכל שחור היה בעיני ללא שמץ של תקוה.

שלמה רדליך

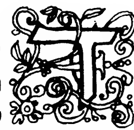

דוע? — ענה לי — אני רואה הכל בעינים אחרות. אני רואה עכשיו את מפלתו של היטלר. ואתה יודע, אמר, מאין יבא שברו? השבר שלו יבוא בנצחונו. כאן תהיה קבורתו. כאן במזרח. כאן בשלג, בקור, בבוץ ובשטחים הנרחבים. אלה ינצחו אותו. עוד נזכה לראות את שיבתנו לציון. אני רואה כבר את יום שמחתנו הגדול, את המסיבה אחרי מפלתו. אמת. לא כולנו נהיה „מחותנים", אבל החתונה תתקים. ואני בטוח, שגם אתה תהיה שם. זכור!

שעון הראה חמש וחמישים. קום ולך — אמרתי — בשש סוגרים את השערים, ואין רשות ליהודים לצאת מפתח ביתם! הוא הלך, ואני נשארתי עם מחשבותי. היתכן, כי איש זה דבר באמת ובתמים? ואולי אך לנחם בא? עברו ימים, הקיץ עבר, וכל יום הביא עמו נצחון חדש לאויב. כל נצחון גרר צרות וגזרות חדשות, וכל צרה וצרה הביאה דכאון, מרירות וחולשה רוחנית וגופנית. חורף 1941 בא, ועמו ניצוץ של תקוה. — הקשבנו בחשאי לרדיו, קראנו את העתונות הגרמנית, קראנו בין השורות ומצאנו נחמה פורחה: היטלר עומד. היטלר לא יכול לעמוד בפני הגנרל "קור" והגנרל "בוץ". ואז פגשתיו ביודנרד, ופניו מלאים שמחה.

ץ לו החורף ועבר, ואתו נגוזה תקותנו. האופנסיבה של שנת 1942 הביאה לאויב נצחונות נוספים. הגרמנים כבשו את קרים, חדרו לפרברי לנינגרד ועמדו לפני מוסקבה. סטאלינגרד נכבשה רובה. הצבא הגרמני חצה את הוולגה. אנחנו עברנו בינתים לגיטו. רבים מאיתנו כבר לא היו בחיים — מתו מרעב, נהרגו במחנות העבודה, בבלזץ, או חיכו למות.

באחד הימים פגשתי האותו בלוית האוקראינים, שהובילו אותו לעבוד. פניו היו חורים, גבו כפוף, והוא חלש ועייף. שאלתי אותו ברמז — מה יהיה? ורק חיוך קטן בזוית הפה היתה חשובתו. הבנתי...

מפנה גדול בא בחורף 43/42, מפלה אחרי מפלה להיטלר. הצבא הסוביאטי כבש בחזרה שטח אחרי שטח, עיר אחרי עיר, וקרב אלינו מיום ליום.

רי הבתים בגיטו הלכו ונעלמו, נשארנו מעטים. היטלר חרץ דינו לגמור אותנו. יום יום היו קורבנות. יום יום תפסו כמה מאיתנו והרגום. יום נוסף — פחות אנשים בגיטו. התנחמנו מעט, כי ידענו, שגם היטלר יפול. אולם מי מאיתנו יזכה לראות במפלתו?

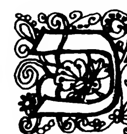
באחד הימים האלה בפברואר 1943 בעוברי את גבול הגיטו שמעתי את קולו קורא אלי: חכה, אל תברח! שמעת שקיוב נמצאת כבר בידינו? שמעת מה מתרחש באפריקה הצפונית? אתה תזכה לראות במו עיניך את מפלתו של היטלר. עוד יום, עוד חודש, והוא לא יחזיק מעמד עוד. עכשיו אני כבר רואה, ואפילו שומע את קולם של כל המזמרים את שיר הנצחון שלנו. אני שומע, ודבר אחד אני רוצה ממך. אם תבוא הישועה באחד הימים, ואתה תשאר בחיים, אז...

א ראיתי אותם, אולם הרגשתי שהם מתקרבים ובאים. לא נפרדתי ממנו לשלום, אלא המשכתי בדרכי, לבי עמד מלכת. פני חורו, רק הרגלים המשיכו לשאת אותי הלאה. על ידי השמאלית נשאתי סימן, שהנני רופא: על סרט נושא מגן דוד אדום, היה כתוב "רופא". פתחתי דלת של בית מרקחת שממולי ונכנסתי. רגע עמדתי ללא נשימה וחכיתי. הרגעים נמשכו ללא קץ. כל רגע כשנה. עוד רגע, עוד רגע, לפתע — ירי. מה קרה? נהרג?

עברו רגעים ארוכים. ידעתי, שאין אני יכול להשאר במקום הזה, כי אני חייב לברוח. כאשר פתחתי את הדלת פגשתי שני אנשי גסטפו. הם הכירוני ושאלו בלעג: אתה הולך לקבוע סיבת המות? לא עניתי והלכתי למקום, בו שכב ידידי, כדי להפרד ממנו. הוא שכב בעינים פתוחות למחצה, רק משתי רקותיו נזל דם והאדים את השלג בכתם ארגמן.

עמדתי זמן מה והבטתי בו. פניו לא השתנו, אולם ראיתי את שפתיו ממלמלות ומלחשות. קרבתי את אזני לשמוע את חפצו האחרון ושמעתי. שמעתי את קולו בבקורו אצלי לפני שנתים, שמעתי את קולו, שדבר אלי לפני עשר דקות. יבוא יום שמחתנו, אתה תשאר בחיים, ואז **אל תשכח גם אותי!**

שאר זכרו איתנו כי אני לא שכחתי אותו, ולא כל אלה, שיחד היינו ובילנו. בימי חופשתי מהלימודים בחוץ לארץ, כשחזרתי הביתה, בילינו את הערבים — אני ועוד כמה חברות וחברים — בטיולים מחוץ לעיר. בין המטילים הקבועים היה שלמה רדליך ז"ל. אדם מבוגר מאיתנו בשנים הרבה, אך צעיר היה ברוחו, — הייתי אומר, צעיר מכלנו. היה מלא מרץ ואהבת חיים, על אף הסבל הגופני והדאגות, שהשתדל להסתירם מעינינו. הוא היה רווק. לחבריו, בני גילו, כבר היו ילדים מבוגרים, אפילו נכדים. הוא התרחק מהם, נשאר צעיר, ובין הצעירים חיפש ומצא את מקומו. הפנים והגוף העידו בו על שנותיו ועל הסבל הגופני, — זרה, כפוף ובעל אצבעות עקומות, סחב את הרגלים ונשם בכבידות, אך בשיחה, היה ההפך הגמור מזה — צעיר ורענן. הוא היה אדם משכיל, מלומד, חכם. יצא את בית המדרש, עזב אותו בגלל לימודי חול. ניתק את קשריו עם העבר, אך לא הצליח — כמו רבים אחרים — להכנס לחיים של היום, ונשאר מחוץ לגדר. במקצועו היה מורה לעברית, מורה בחסד עליון, ואיני יודע, על שום מה לא עסק במקצוע זה. איש עדין נפש, רגיש מאד לסבל הזולת, יודע לבדח, לספר, לשיר ולצחוק. הוא ידע נפש צעירים, ידע לחיות איתם והבין, מתי להתרחק ולהשאיר אותם לבד, עם עצמם.

יבדנו ואהבנו אותו, למדנו ממנו הרבה חוכמת חיים. תחביבו היה בימוי. ברגעים האלה שכח את כל העולם, הסובב אותו, את הדאגות ואת הסבל, ומצא את עצמו בעולם אחר, שכולו שלו. זה היה הגמול היחידי בחייו, מהם שאב מעט נחת במשך כל השנים.

בסבל קשה עבר את שנות השואה עד שמצא מותו. אך בימים הקשים ביותר לא נשבר ברוחו. האמין באמונה שלמה במפלתו של היטלר ובגאולת ישראל. חלומו התגשם כמו בקשתו... **אל תשכח אותי.** — גם לא נשכח אותו.

אליקה אילן — תאני

בנימין תאני

בנימין תאני

בי, בנימין תאני נולד ב־14.5.1900 להוריו אריה והנריאטה פייגנבאום בעלי חוה בסביבת בז'ז'ני. כילד גדל באחוזה, בחיק הטבע ובסביבה עוינת בין הגויים. מתוך תנאי המקום, כילד בודד בחבורתם של ילדי נוכרים פיתח חוש התגוננות וגאוה עצמית, שמצאו את ביטוים בחייו כמבוגר.

עם הגיעו לגיל בית הספר התיכון עבר לבז'ז'ני, בה למד בגימנזיום והיה מעורה בחיי הנוער הלומד שבעיר. מתוך הזרמים הפוליטיים הרבים ששטפו את העיר, אחרי מלחמת העולם הראשונה, בחר בתנועה הציונית ואחרי שהרעיון הציוני נראה לו כדרך החיים, התחיל להגשימו הלכה למעשה.

מפי בן־עירו של אבי, משה בר־דוד, שמעתי על בחרותו ועל ראשית דרכו הציונית. „גבוה, רחב כתפיים ויפה תואר היה" — כך התחיל את סיפורו. היה זה באחד מימי שבת אחרי הצהרים בשנת 1918, כשיצאנו „לפעולה", בתור חניכי השומר הצעיר, ליער „רוריסקה" שבסביבתנו. בנימין הוביל אותנו לחיק הטבע לשם ניהול שיחה על נושא הציו־ניות והחלוציות.

השיחה בשילוב משחקים, נמשכה בנועם, כשלפתע הופיעה קבוצה של „שקצים" והתחילה להתנכל לנו. חיורים ומפוח־דים בגלל ההפתעה ובגלל גודל הקבוצה התוקפת, התקבצנו סביב בנימין, והוא ללא שמץ של בהלה, ניסה בלשון נועם־תקיפה לשכנע את „השקצים" להרפות מאיתנו. „השכנוע" לא הועיל הרבה ולכן עקר בנימין ענף מהעץ הסמוך ובו יצא בגפו ללמד את „השקצים" דרך־ארץ בפני יהודים. לא עברו יותר ממספר דקות והם נסו בבהלה ובצעקות כאב. אנחנו סיימנו את הפעולה בבטחון וחזרנו העירה."

„בתור מנהיג שבדרך הצליח כבר אז לרכז סביבו קבוצה גדולה של בני נוער שנהרו אחריו ונשמעו לו ללא עוררין. דמותו החסונה, טוב אופיו ומנהיגותו מלידה נסכו בנו בטחון עצמי, בטחון בצדקת דרכנו ובטחון פיסי כלפי סביבתנו, דבר שהיה חסר לנו כל כך בימים ההם."

ראשית התקשר לתנועת „השומר" ופעל בה כמחנך הדור הצעיר. ב־1919 היה בין אלה שארגנו קבוצה ראשונה של חלוצים לעליה. בהתקרב תאריך העליה היה לפני סיום בית הספר התיכון. שאלת קבלת תעודת בגרות ותאריך העליה נעשו בעיתיים, אבל הודות למרצו ולכישוריו התחשבה הנהלת הגימנזיום והעניקה לו את התעודה בטרם זמן בכדי לא לשבש את תאריך העליה. באותה שנה, 1920, עלה ארצה כחלוץ יחד עם שני צעירים אחרים, יושה הבר וליבלינג.

את צעדיו הראשונים בארץ עשה בהגשמת העבודה העברית. בתחילה עבד כפועל חקלאי בראש פינה ובמטולה. בעת נדודיו בגליל עבר לטבריה ועבד כפועל נגר וכשומר במצפה ובסביבתה. מתוך נסיבות הזמן ורוח החלוציות שלא משה ממנו, הצטרף „לחבורת העמק" ועסק בסלילת כבישים. בשנת 1922 עבר עם חבריו לכבוש עבודה עברית בחיפה, בה התמיד עד התפרקות חבורת העבודה. באותו זמן עבר למחלקת עבודות ציבוריות ובמסגרתה ניהל עבודות במבני ציבור שונים. תוך כדי עבודתו השתלם בטכניון.

יחסו לענין הכלל ומרצו הרב הביאוהו עד מהרה לעבודה ציבורית. ב־1925 נבחר כנציג הפועלים בחיפה לועד הדר הכרמל. בשנת 1928 קיבל לידיו את ניהול מפעל המים של הועד, שהוקם „כרשות מוניציפלית־עברית" המתחרה בעיריה המנדטורית. בתפקידו זה הראה כושר עבודה ומומחיות גדולה. תודות לשתי תכו־נותיו אלה הצליח להקים מפעל מים לדוגמה, שהתחרה בהצלחה רבה במפעלי מים אחרים בעיר.

חוץ מפעילותו זו היה ער לעניינים ציבוריים שונים ורבים. היה חבר בחבר השופ־טים של משפט השלום העברי, חבר במשפט החברים של „ההסתדרות הכללית של הפועלים העבריים", ישב בועדה לסכסוכי דירות ובועידות ציבוריות רבות אחרות.

יחד עם פעילותו הציבורית הענפה לא שכח את משפחתו ואת בני עירו. עד שנת 1937 השיג סרטיפיקטים והעביר ארצה את כל משפחתו. משפחת פייגנבאום היתה המשפחה הראשונה מבז'ז'ני שעלתה בשלמותה ארצה. לפני פרוץ מלחמת העולם השניה ביקר פעמיים בעיר מולדתו ושכנע רבים ללכת בדרכיו ולעלות. עם התגברות העליה ובואם של בני עירו בשנות השלושים לא הזניח את מכריו מהגולה. לכל עולה חדש מבני עירו הקדיש מזמנו הגדוש בכדי ליעץ, להדריך ולעזור. ולא רק במילים אלא בעזרה ממשית, למי בסידור עבודה, למי בהמלצה ואף בקבלה לעבודה בועד אותו ניהל.

הרבה ממרצו נתן ל„הפועל" ושימש כבורר בהזדמנויות שונות. בשנות מלחמת העולם השניה, ועם התהוות הבריגדה העברית, הקדיש מזמנו לועדת הגיוס. היה פעיל בהגנה ומטעמה הוטלו עליו תפקידים חשובים בעניני בטחון.
בכל ימי חייו, הן בימי רגיעה והן בעת מלחמה, האמין בצדקת דרכו. תמיד עמד על המשמר בטוח בעצמו. כן ביומו האחרון בכ"ב שבט תש"ח, 2.2.1948 למרות אזהרות על סכנות הצליפה בכביש החוף, יצא עם שני חבריו לתל־אביב להתיעצות בענין סלילת כבישי בטחון בחיפה. מול כפר טירה התנגש אוטובוס ערבי בזדון במכוניתם, נורו מספר יריות והוא נהרג. הובא למנוחות בבית הקברות הצבאי בחיפה.

לא רק לבני משפחתו ששכלה אב, בעל וקרוב, אלה לכלל הציבור החיפאי אבד מנהיג. לישוב אבד יועץ ועוסק דגול בעניני ציבור ולבני עירו אבד ידיד נאמן. כהוקרה על פעילותו רבת הפנים, מסירותו לכלל ולפרט, מובאות מילים אלה להנצחת זכרו של בנימין תאני. יהיה זכרו ברוך.
העורך

משה בר־דוד

יאשע (יוסף) אסט — דער מוכר ספרים

די איינציגע יידישע בוכהאנדלונג וואס האט פארקויפט העברעאישע און יידישע ביכער ביי אונז אין שטאדט איז געווען פון דעם „מוכר ספרים" — יאשע אסט. ניט סתם א מוכר־ספורימניק וואס פארקויפט ספרים צו אנדערע און אליין לייגט ער ניט זיי, להפך, קודם געליינט און דאנאך פערקויפט. יאשע אסט איז אמאל געווען א מעהל סוחר, שפעטער האט ער אנגעהויבן מיט ספרים. ער איז געווען א פרומער ייד, געקאנט גוט לערנען און דאך געווען א משכיל, ליב געהאט א לשון־קודש ספר'ל א מאדערנעם העברעאישן ראמאן און טאקען גוטע יידישע ליטעראטור. געליינט יעדעס בוך און געקענט זיינע קונים און געוווסט וואס זיי אנצוביטן. געהאט האט ער אויך ספרי קודש, סיפרי חז'ל און אמאל א אלט זעלטן בוך. ער האט געוווסט א סך און דערציילט וועגן די משפחות פון דורות צוריק וואס האבן געלעבט און שטאדט, זייער יוחס, זייער אויפשטייג און אויך זייער אפגאנג, די פארצווייגטע קרובעשאפט, און אויך א ביסל שטאדט־רכילות. מען קאן זאגן אז ער איז געווען א לעבענדיקע ענצי־קלאפעדיע פון שטאדט. א פריינדליכער און ערליכער מענש. יונגע לייט פלעגן גערן באזוכן זיין ספרים־קראם און מיט אינטערעס זיך צוהערן צו זיינע שמועסן וועגן סופרים און זייער ווערק, רבנים, גוטע יידן פון אמאל און אויך פון היינט. א טיפער ברונען מיט א סך וויסן. זיין קראם איז געווען אין ירוחם לעבערס הויז און געוווינט האט ער אויף דער בערנארדינע נעבן שלומ'לע פריזאנט'ס הויז. געהאט האט ער א זון מיטן נאמען יהושוע (שיקא) און א טאכטער דבורקע.ביידע אויס־שטודירטע אויף לערערס. ביידע זייענדיק אין בערזאן האבן אנגעהערט צו די ציוניסטישע יוגענדארגאניזאציעס און פארנומען א בכבודיגן פלאץ מיט זייער טעטיקייט. שפעטערדיקע יארן האבן זיי געוווינט אויסער בערזאן און פארנומען לערערפאסטענס אין קאנגרעספוילן.

יאשע אסט וואס פלעגט א סך יידן געבן גוטע עצות — אבער זיך אליין האט ער קיין עצה ניט געקאנט געבן דאמעלס ווען ער האט זיך דאצו שטארק גענויטיגט. זיין ערליכקייט און הויכע מאראלישע שטאנדהאפטיקייט האבן גובר געווען אויף זיין לעבן. ווען זיין איידעם האט זיך פארפלאנטערט אין געשעפטליכע שוויריגקייטן און ביי א פראצעס צו וועלכן ער האט אנגעגעבן זיין שווער אלס עדות — און אזויווי יאשע אסט האט געפיהלט אז ער וועט מוזן שווערן ביי געריכט — וואס איז געווען צווידער זיין געוויסן, האט ער עס ניט געקאנט איבערטראגן, און זיך גענומען צום הארצן, און עטליכע טעג פארן פראצעס איז ער פון א הארצאטאק געשטארבן. די יידישע באפעלקערונג איז געבליבן פאריתומט אן א יידישן מוכן־ספורימניק וואס האט זיי מעהר ווי א דור געשפייזט מיט יידישע און העברעאישע ספרים לויט זייער באדארף.

דר. שקלאי אליעזר.

יחיאל פלץ

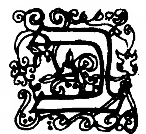

רשה לעצמי לכתוב כמה מילים כהקדמה לדמותו של ר' יחיאל פלץ. הוא היה אחד ממורי ומורה דרך. בעת שהותי בוינה בשנת 1916 הוא הכין אותי לבר־מצוה. לא ידעתי אז, אם הוא אדוק, אבל הוא ידע לשתול בלבי את אהבה, את הקדושה ואת המשמעות בפרק הנחת תפילין.

שנים למדתי אצלו תנ"ך, ההסברים שלו היו ספורים יפים, אגדות, ולא נלאתי לשמוע אותם. עד היום נשארו בזכרוני. אהבתי את השיעור עמו — ואהבתי גם אותו. הוא היה כחבר יותר מבוגר, לא היה בינינו „מרחק" כמו עם מלמדי האחרים. הוא פקח עיני והראה לי את אוצרות החכמה, הטמונים בספר הספרים, שכיוונו לא פעם את צעדי ועזרו לי להתגבר במצבים קשים ומסוכנים.

תענוג היה לשבת במחיצתו, להסתכל בו בשעה שהשמיע דברי תורה. הוא היה אז שקוע כלו בעולם המחשבה. הוא היה מעין תורה, שעולה על גדותיו ומשקה לרויה את האנשים הצמאים לדבריו. תמיד מוכן לתת לכל דורש. כבוד לי להזכיר, שאני אחד מתלמידיו.

אברהם חר"פ ז"ל.

ילדותו למד בחדר ואחרי כן בבית המדרש, ויחד עם עוד חברים עזב את ספסל הלימודים בפינה החשכה ויצא לברלין הגדולה לרכוש לו ידיעות ומקצוע. ידיעות רכש, אבל מחוסר אמצעים לא השיג את מטרתו, חזר הביתה בלי מקצוע אקדמאי. נשא אשה, ואחרי הנשואים התגורר בפודוולוציסקה, והיות וההצלחה לא האירה לו שם פנים, חזר לעיר מולדתו בבחינת „משנה מקום משנה מזל". וכאן התפרנס מהוראה. לימד תנ"ך והכין תלמידים לבחינת בגרות, גם עזר לתלמידי האוניברסיטה בעבודות הגמר להשגת „הדוקטורט" שלהם. באותם הזמנים גרנו בבית אחד.

אחרי זמן, כשהכרתי, מה טיבו של השכן הזה, נקשרתי אליו בעבותות אהבה עזה. הפגישות עמו גרמו לי הנאה רבה. גם בני ביתי התקשרו בידידות רבה לבני ביתו. נעים מאד היה לחטוף שיחה איתו, אפילו "דרך־אגב", כי שיחותיו היו בבחינת שיחות תלמידי־חכמים, שצריכים לימוד.

הוא היה אדם משכיל ומלומד, מלא וגדוש ידיעות בכל השטחים, בעיקר בתנ"ך, בהיסטוריה כללית, בספרות עברית ולועזית ובתולדות עם ישראל. העריץ אותו במיוחד המנוח, מר ישראל פנסטר, איש יודע ספר, משכיל וציוני מובהק, שמצא נוחם ופורקן בפגישותיו עם מר פלץ. וכך נוצר חוג של שלוש משפחות.

היו לנו פגישות ובמיוחד בחיק הטבע בשבתות ובחגים של קיץ, בהם היינו מקשיבים בצמא לדבריו של ר' יחיאל על נושאים מנושאים שונים, החל מספרות, ציונות דברי תורה ועד לפוליטיקה ועליה ארצה. ובסיום הפיקניקים של שבת במעבה היער היינו תמיד מלאי תודה לר' יחיאל על העונג הרוחני, שהעניק לנו ביד רחבה.

קשה לתאר את הפרידה, בזמן שעלינו ארצה בשנת 1934. לחצתי את ידו והרגשתי, שהוא כלו הרוס. הוא לא שלט בעצמו, על שלא הוא עולה ארצה, ואמר: „לו יכולתי הייתי הולך יחף ימים ולילות להגיע למחוז חפצי״, ודמעות ירדו מעיניו. לא הצליח להמלט מהגורל של יתר היהודים בעירנו. נסה להתחבא בארון, שם השיגה אותו יד המרצחים, ולא נשאר אף זכר למשפחה זו.

תהינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים! זכרם ברוך!

אברהם חר״פ ז״ל.

פעילותו של ר׳ משה שפיצן.

משה שפיצן

יתה זו דמות ידועה ומוכרת בעירנו. הכירוהו דלי העם, שנעזרו על ידו. כבדוהו עשירי העיר, שבתיווכו קיימו מצוות „וחי עני בקרבך״. לא פעם הזכיר להם את הפסוק „פתוח תפתח את ידך לענייך...״. אדם שהקדיש את כל חייו לעזרה לזולת וייצג בעירנו בזעיר אנפין את „העזרה הסוציאלית״, בלי משרדים ובלי פקידות, עזר לנזקק באהבה, בצנעה, בכבוד וביושר, בכוחותיו שלו, ברצונו הטוב והכביר להתגבר על מכשולים ובעזרת אשתו רחל, הנאמנה והמסורה, שעמדה לצדו בכל מעשיו. כדאי לציין, כי בשנים האח־רונות הצטרף גם יעקב באמזה, דווקא מהשכבה הצעירה, למפעל זה. יהא זכרו ברוך!

ר׳ משה שפיצן היה בחיצוניותו אדם בעל קומה בינונית, בעל הדרת פנים, זקן ארוך, עינים בהירות פקחות, המעידות על טיב האדם, על מסורתו ויושרו. אדם זריז, תמיד ממהר לעבודה או מן העבודה, עם סלים, או בלי סלים בידיו. כדי לאפשר לעני לברך בשבת על החלה ולהלל את בוראו. הוא עסק בהוראה: תנ״ך, עברית, חשבון, כמו כן לימד אידיש. רעיתו היתה עומדת ביום בחנות של עורות ומוכרת, ובערבים היתה נותנת שעורים בגרמנית. שניהם מסתפקים במה שיש ולא מתריסים כלפי שמיא.

אשתו רחל, בת משה אפל, אישה צנועה היתה, שקטה ובת צחוק על שפתיה, בעלת לב רחב וידים פתוחות, ותמיד מילה טובה בפיה. פניה אמרו טוב.

עיקר עבודתם בעזרה לדלי העם התבטאה בכמה דברים תמידיים, והם: דאגה ל־עניים לצרכי שבת, הספקת אוכל כשר לחולים לבית החולים העירוני, וכן ליהודים בבית הסוהר. דאגה בחורף לעצים להסקה, למצרכים לחג הפסח, חוץ מלחמא עניא גם למצרכים אחרים. היו גם מקרים, בהם נרתמה רעיתו לעשות כביסה לאשה חולה עניה.

כדאי היה לראות אותם בעבודתם! החל מדאגה לצרכי שבת, מיום חמישי בשעות מוקדמות, היה עובר את העיר לארכה ולרחבה ואוסף חלות, דגים, בשר ומצרכים אחרים, כאשר התמלאו הסלים, חזר הביתה כדי לרוקן אותם וחוזר חלילה. כתת את רגליו עד סמוך לכניסת השבת. בבית, רעיתו רחל מרכזת, מחלקת את המנות מנה מנה לפי גודל המשפחה הנצרכת.

מי שלא ראה את החלוקה ערב שבת קודש ע״י הצדקת רחל לא יודע, מה זאת מצוה לשמה! — ב„שבת שלום" קבלה את פני הבאים, דורשת בשלומם, בחיוך על שפתיה מגישה את המנה ומלוה החוצה. וככה זה נמשך עד שעה מאוחרת.

גם תפקיד של עזרה לחולים קבל ר' משה מחותנו ר' יושה אפפל, אשר בזמנו דאג לזה, ולעת זקנתו מסר לחתנו, ביודעו שהוא מוסר את התפקיד לידים נאמנות. בית חולים יהודי קטן היה בעירנו, בלי מכשירים ובלי ריהוט מתאים, ולא היה באפשרותו לספק את כל צרכי החולים האלה. שם פעל ר' משה. בבית החולים ה־עירוני היה האוכל טריפה, ר' משה דאג להביא כל יום וגם בשבת את האוכל הכשר לחולים.

בנין בית הסוהר היה במקרה לא רחוק מביתו של ר' משה, וכאשר קבלה הנהלת בית הסוהר אסיר יהודי חדש תיכף בא הסוהר והודיע. היו אסירים, שנדונו על קומוניזם, אחרים על כל מיני עבירות, אבל גם הקומוניסטים לא רצו לותר על אוכל כשר וטעים. קשה במיוחד היה המצב לפני פסח. כלים חדשים, סלים, אספ־קת אוכל יום יום והדאגה להכין ליל הסדר, כל אלה היו דאגתם של ר' משה ושל רעיתו.

עבודה רודפת עבודה. החורף התקרב ובא, ואצל דלי האמצעים לא תוקן הבית, לא הוכן לקראת הקור החזק, וצריכים להבטיח את האנשים האלה בעצים לה־סקה וגם בתפוחי אדמה, כי זה הוא המזון העיקרי בחודשי החורף. מי דאג לזה?! ר' משה לא חסך כל עמל, כתת את רגליו, רץ מסוחר עצים לסוחר יערות, מבעל אחוזה לסוחר תפוחי אדמה, מאחד לשני, עם רשימה מלאה ומפורטת של כל נצרך ונצרך, מדבר, משתדל, מסביר את חומרת המצב, פונה לנקודה היהודית של הנדבן, עד שהוא נענה, אם זה לוקח שבוע או שבועים, לפעמים אפילו יותר, ואנו רואים עגלות עמוסות עצים, שקי תפוחי אדמה, מופנים לבתי עניים, מורידים את מטענם. ואף אחד אינו יודע, מי שלח ולמי שלחו. סהדי במרומים, כי לא לשם כבוד, או לשם עולם הבא עשה זאת, אלא מתוך כוונה טהורה לעזור לזולת, להקל עליו את החיים. אני מציין בזה, כי ר' משה היה איש תם וישר, בעל מידות תרו־מיות, ועבד את השם באהבה. אנשים רבים פנו אליו ושאלו: הילדים שלכם בא״י יעלו אתכם בקלות וברצון, למה אתם מתמהמהים לעלות? ענה ר' משה „תנו לי מחליף, אדם שיקבל ממני את התפקידים האלה" ונשאר עם העניים שלו.

מרובים צרכי עמך, ביחוד לפני פסח. חוץ ממאכל ומשקה, דרושים לקראת החג בגד, נעל, סיוד הדירה, כלים וכו'. אין במה לקנות, והיו כאלה, שהתביישו לקבל תמיכה, והיה צורך לתת להם „בסתר". לחותני היתה רשימה ארוכה של נצרכים נסתרים. רק הוא ידע, שאין להם פרוטה בכיס. בפניו לא התבישו והוא דאג להם, הוא היה איש סודם.

זמן רב לפני פורים, ישב ר' משה בביתו עד שעה מאוחרת בלילה וסדר את רשימות הנצרכים. כתב לאחינו בארצות הברית ובקש מהם עזרה. תנה לפניהם את המצב האומלל של עניי העיר והדגיש — „עזרה מהירה", שתגיע בזמן לחג! גם לרב

ליבלי רוזה, המרא־דאתרא של אנשי בז'ז'ן, הנמצאים בניו־יורק, פנה ובקש לתת את הגושפנקא שלו. בלב מלא תקוה... אבל גם דאגה, הוא מחכה... מי יודע, האם יגיעו בזמן...?

והנה הכל בא על מקומו בשלום. הדוורים רצים עם מכתבים, מחלקים אותם לעניי העיר, ור' משה עומד מן הצד, ולשמחתו אין קץ. לא אחד עובר על ידו ומביע רק ברמז את תודתו, בלי דיבור, רק הפניית ראש וחיוך לעברו. לזה חיכה!

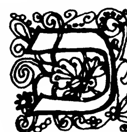
במחנה בלזץ הוציא את נשמתו בטהרה, ורעיתו הכשרה נפלה בט' בסיון תש"ג והוציאה נשמתה הקדושה בטהרה בקבר אחים שבבית העלמין. יהא זכרם ברוך!

בדמעות בעינים אני כותב את השורות האלה. בגמרא שבת — וערובין, נמצא, שמי שמוריד דמעות על אדם כשר, הקב"ה סופרן ומניחן בבית גנזיו. תהיינה דמעו־תי קודש למטרה זו — לשם עלוי נשמותיהם של ר' משה ורחל ז"ל!

יוצאי חלציהם ישאו את זכרם לנגד עיניהם לנצח. ואולי הבאים אחרינו בקוראם את השורות האלה ילמדו לקח ויקבלו עליהם לעסוק בצרכי ציבור באמונה. ילכו בדרכיהם, ובזה ינציחו את זכרם, את מעשיהם ואת קדושתם!

אברהם חר"פ ז"ל.

ר' אפרים זלמן מרגליות

שמו כן הוא, אדם יקר, בעל תורה ומידות טובות, מורה ומחנך, שהקים בעירנו שני דורות תלמידים נושאי דגלו. הוא תרם הרבה מידיעותיו לאברכי עירנו, ובהתנהגותו ובמידותיו הטובות שמש להם דוגמה ואור בחיים.

עברו יותר משמונים שנה מאז הופיע בשערי עירנו אדם צעיר, לבוש בגדי שרד וצילינדר חבוש לראשו. הוא בא לעירנו מכרודי, ומוצאו ממשפחה ידועה — מרגליות, הביא עמו, חוץ מידיעות רבות, התרי־הוראה מגדולי הרבנים, וכמה הצעות להתמנות מרה־דאתרא. אבל הוא לא קבל אותן, דחה, ובפיו כמה נמוקים. ובכן, רב, הוא בבחינת כהן גדול, ולפי הדין אסור עליו לשרת בעבודת קודש זו, אם הוא לקוי בגופו. ור' זלמן, עינו האחת היתה לקויה. העלה גם טענה אחרת, שאין ברצונו להשתמש בתורתו בתור קרדום לחפור בה.

החליט לנסות מזלו במסחר, ולשם זה יצא לזמן מה לאנגליה, וכיון שלא היו לו סגולות מתאימות וגישה מתאימה לעבודה זו, חזר לעירנו ובלית ברירה התמסר להוראה והתפרנס בדוחק, עד שגדלו ילדיו והסירו ממנו את עול הפרנסה. מכאן ואילך התמסר ללימוד תורה לשמה. ולא פסק — פומא מגירסא — תורתו אומנותו. לימוד התורה מלא את חייו. אבל הוא לא רק למד, הוא גם לימד, חינך והדריך את כל אלה, אשר באו לשמוע תורה מפיו, בלי לקבל שכר לימוד, לשמה, לשם שמים עשה עבודה זו.

מי שהקדים לקום היה פוגש את ר׳ זלמן בדרכו לבית המדרש ע״י ר׳ יודיל. זה היה המקום הקרוב ביותר לבית מגוריו. כבר בשעה שלוש לפנות בקר זמזם את שעורו בתלמוד. סביבו התקבצו לאט כמה מהבחורים לומדי התורה, ואז פתח ר׳ זלמן את השיעור היומי שלו בשביל רעבי דעת ותורה, כשסביבו חוץ מהבחורים גם בעלי בתים יודעי ספר. השיעור הסתיים עם תפילת שחרית. האנשים התפזרו לעבודה, באו אנשים „למנין״ חדש והלכו, ור׳ זלמן נשאר במקומו, שקוע באיזה סוגיה, והוא כולו כאילו לא מעלמא-הדין. בשעה עשר קם לתפילה. באותה פינה מצד ימין של „הבמה״, מקומו הקבוע, לא חלילה ב„מזרח״, כי ר׳ זלמן ברח מהכבוד, מהתבלטות, הוא נגש לתפילה. בעבודה זו ראו אצלו התפשטות הגש־מיות. בעינים סגורות, בלי ניע וזיע התיחד עם בוראו.

הוא היה אדם צנוע, ענו מטבעו, נחבא אל הכלים, לא מתענין במה שסביבו, לא ידע מה זאת מפלגה, כל ישראל חברים, כולם בנים של אברהם, יצחק ויעקב; הוא לא בדק בציציות רגיש וזהיר לא לפגוע חלילה בשום אדם, בממונו ובכבודו, נאמן למימרה „איזהו מכובד, המכבד את הבריות״. באה השבת, והוא כולו תפילה ושמחה. בשעת סעודה של „שלוש־סעודות״, יושבים סביבו משה׳לי שו׳ב, ר׳ שמחה בינים הלר, ר׳ יוסי שטריזנד, ברוך אסט, דודלי „הקטן״ ועוד אחרים ושרים זמירות. גם ר׳ זלמן משמיע את קולו, ומי שרואה אותו באותם הרגעים, יודע, שהוא באותו העת בעולם הדמיון, בעולם האגדה.

אהבת ארץ ישראל לא היתה אצלו פחות מאהבת ישראל, ומה היה גודל שמחתו כאשר בשנת 1920 עלתה הקבוצה הראשונה של החלוצים לארץ ישראל, הוא היה אז מאושר, הוא פחד כל השנים — כמו יעקב אבינו לקראת פגישתו עם עשו, שזכותו של אחיו, שלא עזב את הארץ, תכריע. כעת, כאשר היהודים חוזרים ארצה, סימן הוא לגאולה. כאשר אחרי שנים עלה נכדו נפתלי לארץ, בשנת 1935, הוא היה מלא שמחה ואמר: „לכל הפחות, אם אני לא זכיתי, — אחד מצאצאי יגשים את מטרת חיינו, לבנות ולהבנות״ — עיניו זלגו דמעות מרוב שמחה.

כזה היה האיש עד יומו האחרון. הוא מת בשיבה טובה בהתחלת מלחמת העולם השניה. זכרו יגן עלינו, דמותו ותורתו ישמשו נר לרגלינו ומורה דרך לדורות הבאים.

פאולין לוקמן

ר׳ לייבוש פרלמוטר ור׳ אברהם לוקמן

ר׳ ליבוש פרלמוטר ורעיתו

תלמיד חכם ירא שמים, מכבד הבריות ומצניע לכת, אלה מידותיו של ר׳ אברהם לוקמן, הידוע בעירנו כר׳ אביש שוחט.
מדי יום ביומו הייתי פוגש אותו עובר על יד ביתנו, ותמיד הייתי נזכר בדברי השבח, שהיה משמיע אבי על אותו ר׳ אביש. „בר לבב ונקי כפיים״, היה אומר, „תלמיד חכם לא רק בהלכי תורה אלא אף מדעי העולם נהירים לו, ואין סתירה ביניהם״.
מילים אלו נחרטו בזכרוני כעלם צעיר, ואותן הנני מביא כהקדמה למאמר זה ובהערכה לזכרו של ר׳ אביש, איש הציבור.

העורך

הבית הקטן ברחוב נובה שימש את משפחתנו במשך שלושה דורות. היה זה בית צנוע, ומבחוץ דמה לבתי השכנים הפולנים, אלא שזרח ממנו אור השכם והערב. האור היה אות וסימן, כי האב או הסב עסוקים עדיין בלימוד התורה, ובעיון בספרים, ששכנו בספריה הגדולה בבית.

סבי זצ״ל, לייבוש פרלמוטר, שו״ב, תלמיד חכם וחסיד, שריד לעולם יהודי שחלף, היה שקוע בעולם התורה והחסידות, וכמעט שהתעלם ממה שהתרחש במאה העשרים.

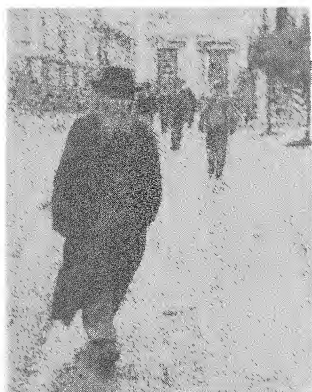
אבי ז״ל נולד בקוזובה, עיירה הסמוכה לבז׳זני, בן ר׳ יהושע לוקמן, שו״ב, המפורסם בתורתו ובחסידותו, מגזע גדולי הרבנים, חסידי בעלז. אבי היה כבר בילדותו מפורסם בחריפותו ובהשכלתו בתחומי התורה והמדע, והמשיך להסתופף בצלם של רבני בעלז, אותם ביקר מפעם לפעם. הוא נשא את אמי גיטל, בת ר׳ לייבוש פרלמוטר ז״ל, והמשיך במשרתו של סבי ז״ל לשביעות רצון הכלל ולתפארת הקהילה.

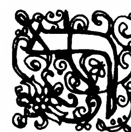
הורי, אברהם וגיטל לוקמן, היו ערים לתמורות, שחלו בעולם היהודי עקב אידיאולוגיות חדשות. דאגתם העקרית היתה, כיצד להלחם ברעיונות זרים לרוח התורה והמסורת ולהגן על הבנות ברוניה, חנה, בלה ואני ממה שנראה בעיניהם כסכנת השפעתה של תרבות זרה.

אבי ז״ל נולד בקוזובה, עיירה הסמוכה לבז׳ז׳ני, בן ר׳ יהושע לוקמן, שו״ב, וכבעל ידיעה עמוקה במתמטיקה ובאסטרונומיה. אמי היתה עזר כנגדו למופת, ויחדיו מילאו מצוות הכנסת אורחים וגמילות חסדים. הבית היה פתוח בכל עת לאורחים ולנוסעים יהודים מכל רחבי פולין, אשר סובבו מעיר לעיר לאסוף תרומות למוסדות ולישיבות. אימי סיפקה להם את מזונם ומקום ללון בו, בעוד אבי עזר להם לאסוף תרומות מהקהילה. משנתברר, כי אחד האורחים הינו תלמיד חכם בעצמו, נמשכו הדיונים בנושאי תורה והלכה ועד שעה מאוחרת בלילה, והיו מקור שמחה וסיפוק לאבי.

אני רוצה לקוות, כי ערכים אלה ואמונתם העזה עמדו להם לעזר בימים האחרונים של יוני 43׳, עת נספו כולם בטרם עת.

ר׳ שלמה פריזנד

ר׳ שלמה פריזנד

שלמה פריזנד (1875—1941) שהיה ידוע בעירנו בכינוי החיבה ר׳ שלוימה־לה, הצטיין בקנאותו לקיום מצוות התורה, וביטל את עצמו ואת מרבית ההנאות החמריות של העולם הזה למען עבודת הבורא ולמען החיים בעולם הבא.

הוא היה תלמיד חכם מובהק, למדן חריף ובקי בתורה, במשנה, בתלמוד ובפוסקים ומחנך נערץ על תלמידיו, שחלק מהם זכה לעלות ארצה וזוכר עד היום את מורם המסור והנחבא אל הכלים.

ר׳ שלמה פריזנד נולד למשפחת סוחרים ברוכת ילדים, משפחה יהודית מסורתית, שכל בניה המשיכו בעסקי מסחר כדרך אביהם. רק הוא, ר׳ שלמה, חשקה נפשו בתורת אלהים. הוא דבק בה בכל נפשו והפיץ אותה ברבים. בראשית דרכו ניהל „חדר" פרטי בביתו שבקצה העיר, ותלמידיו רבים נהרו אליו ממרחקים. מוניטין יצאו לו במהרה כמלמד מסור מאד, המסביר ומקנה את התורה בדרכי נועם ובסבלנות רבה, ובנים רבים ממיטב המשפחות בעיר הסתופפו בצל קורתו. שעות ארוכות במשך היום שמעו תלמידיו תורה מפיו ושננו עמו ביסודיות פרקי מקרא, משנה, תלמוד ותוספות. את המצטיינים ביניהם אף הזמין בשבתות להשמיע את פרקם.

כעבור שנים רבות של עבודת קודש עם תלמידיו בביתו עבר ר׳ שלמה להורות ולחנך במוסד „תלמוד תורה" שבעירנו, והוא ראה בעבודה זו שליחות קדושה להקניית חכמה ודעת ודרך ארץ לתלמידיו הצעירים. אך הוא לא הסתפק בעבודה זו, כי בהיותו קנאי לקיום מצוות בכל מאודו, היה גם פעיל ומפעיל מבוגרים במילוי מצוות צדקה, מתן בסתר, קמחא ד׳פסחא, הכנסת כלה ומעל לכל שמירה על קדושת השבת.

שומר שבת מובהק וקיצוני היה ר׳ שלמה פריזנד, ובקיום מצווה זו החמיר ולא רק עם עצמו, אלא אף תבע זאת מאחרים. עוד טרם נכנסה השבת, היה עובר באיזורים המסחריים של העיר בצעדים מהירים כדי להזכיר לבעלי החנויות, כי שבת המלכה עומדת בפתח, ועליהם לסיים את עבודתם. דמותו הצנומה היתה ידועה לסוחרים, ובראותם אותו, היו ממהרים לסגור את עסקיהם, מי מתוך כבוד אליו ומי מתוך בושה ופחד מחטא. רק לאחר סיום שליחות ציבורית זו, שבה גם צולם פעם שלא בידיעתו, היה חוזר לביתו ומכין עצמו לשבת. מבית הכנסת היה מביא איתו לעיתים קרובות אורח לשבת, ואם נתמזל לו המזל ואורחו נמנה עם יודעי תורה, הרי עברה אז השבת בסימן של עיון והחלפת דעות על פסוקים וסוגיות שונות שבכתובים. מלבד שיחות בעניני תורה לא דיבר ר׳ שלמה פריזנד בשבת. לעומת זאת היה מזמר בהתלהבות חסידית רבה זמירות עם בני משפחתו בין מנה למנה ליד שולחן האוכל.

ר׳ שלמה היה מקיים את כל חגי ישראל ואת ימי הצום כהלכתם ומתוך הקפדה על כל פרט ופרט. בערב פסח היה בודק כל פינה ופינה בבית כדי לבער את החמץ עד תומו, והיה מחליף את כל הכלים ומשתמש רק בכלים, שהיו שמורים לימי פסח בלבד בעלית הגג. אפילו את הלוח משולחן האוכל היה מחליף בלוח חדש ומכסה אותו במפה מיוחדת, שלא היתה בשימוש במשך כל ימות השנה. המצות היו, כמובן, מסוג „מצה שמורה", וחלילה לו לר׳ שלמה לטבול מצה

במרק, כי היה נזהר פן יווצר חמץ, כתוצאה מטבילת מצה בנוזלים. ערב יום הכיפורים היה עוזב את הבית מיד אחר הסעודה המפסקת וצועד לבית הכנסת, כשהוא לבוש ב„קיטל" ובגרביים. הוא לא מש ממקומו במשך כל הלילה ויום הצום, ורק לאחר תפילת נעילה היה חוזר לביתו, כמי שמקיים את הכתוב: „שבת שבתון הוא לכם ועיניתם את נפשותיכם בתשעה לחודש בערב, מערב עד ערב תשבתו שבתכם" (ויקרא, אמר). בחג החנוכה לבש ר' שלמה דמות שונה לחלוטין, וכמעט היה קשה להכיר את היהודי המופנם הזה, המתייחד בכל ימות השנה עם תורת הבורא. במשך שמונת ערבי החנוכה שפע שמחת חיים, שיחק עם ילדיו בסביבון ובמשחקי חנוכה אחרים, וסיפר להם על גבורת המכבים ועל חנה הגבורה, שהקריבה את בניה על קידוש השם.

בדרךכלל אהב לספר אגדות חסידיות וסיפר אותן בסיפוק מיוחד ובמומחיות רבה. סיפוריו על הניסים והנפלאות ,שחולל הבעש"ט ותלמידיו, היו מלהיבים וגרמו הנאה בלתי נשכחת לשומעיו. לא פעם חשבתי, מאין שואב יהודי צנום וענו זה את הכוחות הדרושים לו כדי לעמוד מול תלאות החיים ומול הזרם הגואה של התרחקות רבים ממקורות היהדות. אין ספק, שרק אמונתו הבלתי מעורערת בבורא ישראל בתורתו חזקוהו והדריכוהו בדרכו האיתנה לשמירת מצוות ישראל, שמהן לא סר ימינה או שמאלה.

עליו ניתן לומר, כי קיים את אשר כתוב ביהושע פרק א': „לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו".

ר' שלמה פריזנד הצטיין בשלמות מוחלטת בכל מעשיו, ומעולם לא עשה דבר, שיש בו שמץ של ראוותנות. מצניע לכת היה בכל דרכיו, וכל כולו היה נתון בלימוד תורה, במעשים טובים, בקיום מצוות ובהקניית ידע לצמאי דעת. את רצונו היה מבטל רק בפני בוראו, ועל כך כבדוהו והעריצוהו הבריות. השואה האיומה, שהציפה את אירופה, התקרבה גם לעירו של ר' שלמה, אך הוא עוד זכה למות מוות טבעי, גורל שנמנע מכל יתר בני ביתו, אשתו המסורה — חוה, בתו — חנה וחתנו — עזרא רייכבך עם שתי נכודתיו רבקלה וזוניה ניספו בשואה האיומה אחרי מותו. בנו הצעיר שמעון ניספה במחנה בוכנוולד, ושני בניו המבוגרים, מיכאל ופייביש, נפלו בחזית במלחמת העולם הראשונה.

נותרתי רק אני, שגורלי הביאני בתחילת שנות השלושים לארץ ישראל — ארץ הקודש, שעליה חלם והתפלל ר' שלמה, אבי, כל חייו.

ישמשו־נא דברים מעטים אלה נר זכרון לאבי, איש חסיד, ישר דרך ומקנה תורת ישראל לרבים מבני עירנו.

יהודית כהנא — שטריזאנד.

ר׳ יוסף בן מאיר יהודה שטרייזאנד

זכרונות מבית אבא

כל תושבי עירנו הכירו את בית המדרש ע״ש ר׳ יודל, שהמה תמיד אנשים. חוץ מהמתפללים הקבועים של בית המדרש זה, נכנסו הרבה מתושבי העיר בעוברם ברחוב כדי להתפלל תפילת מנחה ומערב. חלקם חיפשו מקום הסתר מפני גשם, לפעמים שימש בית המדרש מקום להתחמם בימי חורף הקרים, גם אנשים, שהיו בלי קורות גג, בין שהיו מקומיים ובין נודדים מעיר אחרת, מצאו בו ספסל ללון בלילה.

ר׳ יוסף שטרייזנד

בין המתפללים הקבועים בלט במיוחד ר׳ יוסף שטריזאנד ז״ל, לא רק בגלל קומתו הגבוהה וזקנו הארוך, שהעניק לו הדרת פנים, אלא בשל היותו הרוח החיה בבית מדרש זה. על אף היותו בעל בית מלאכה משגשג, המעסיק פועלים, היו ענייני בית המדרש ענייני דיומא לגביו.

הוא התענין מאד בגורל המתפללים האביונים ודאג לחסרונט. הודות לקשרים הצליח לא פעם לסדר אדם חולה, חסר כסף, בבית החולים העירוני. הוא לא הזניח גם את משפחת החולה, נהג לצאת לרחוב, להסתובב בין חנויות הסוחרים האמי־דים, לאסוף כסף לכלכלת משפחת החולה, שלא תגוע מרעב בהעדר המפרנס שלה. היו הרבה סוחרים זעירים, שנהגו לנסוע פעם בשבוע לעיר הקטנה בסביבה, ליריד. ר׳ יוסי היה מחיה את נפשם בתתו להם הלוואה לקנית סחורה. אחרי שמכרו אותה, נשאר להם קצת רוח, ואת הקרן החזירו מיד בתודה.

כשהגיע דרשן לבית המדרש דאג ר יוסי, שלא יתפזרו המתפללים לפני סוף הדרשה ואסף אצל כולם תרומה בשביל הדרשן. מספר רב של מתפללים עניים בבית המדרש ע״ש ר׳ יודל, הן מקומיים והן זרים, היו מתאספים בו ובמיוחד בלילות שבת ובמוצאי שבתות, כלם היו תחת חסותו של יוסי. עם סיום התפילה נהג לעמוד בפתח בית המדרש ושלח את האורחים לפי מיטב ידיעתו והבנתו עם בעלי הבתים, המוכרים לו כמקבלים אורח לשולחן בלב שלם ובעין יפה. מפאת הסדורים האלה הלך הוא אחרון הביתה בלב שקט, שכל יהודי יושב סמוך לשולחן, ואיתו, כמובן, גם אורח, ואם היה צורך, גם שנים.

בשבתות היה נהוג לקיים מנינים לקריאת ספר התורה גם בביתו, שנמצא במבנה בית המדרש. כל שבת היו קוראים בספר התורה. יום שמחת תורה היה בשבילו יום גדול. באותו יום היה הרוח החיה בעמדו בכל כבודו והדרו על הבמה, מזמין בקולו החזק והברור את בעלי הבתים להקפות. את תפקיד הזה ירש מאביו, מאיר יהודה ז״ל. וחזקה זו החזיק עד עליתו ארצה בשנת 1936. הוא ידע את שמות כל המתפללים ואת שמות אבותיהם ולא התבלבל. כשהזמין את המתפללים להקפות, לא נהג להבדיל בין עשיר ועני, וקרא להקפה אחת הן ליושבים בצד מז־רח והן ליושבים ואפילו לעומדים לצד הדלת. דבר זה הביא לכעס העשירים עליו, אבל כעסם של האמידים לא הרתיע אותו, ותמיד נהג בשויון, כי כל ישראל חברים.

שמחת תורה בכלל היה יום, שכלו שמחה. הרבה נהגו להתאסף בבתים, לשתות בירה ולאכול מטעמים; גם אצלו בבית עמדה חבית בירה, והוגשו מאכלים טובים, האורחים שתו, אכלו, והטיבו לבם, וכשטוב לבם יצאו לרקוד ריקוד חסידים. ר׳ יוסי רקד מרוב התלהבותו על השולחן. זאת היתה שמחה מכל הלב של יהודי, השמח בתורה.

בזמן מלחמת העולם הראשונה הציתו רוסים את בית המדרש, וכאן ראוי לציין את מבצע ההצלה של ר׳ יוסי. הוא עלה על הגג, התחיל לשבור את הפלפונים כדי למנוע את התפשטות האש לכל בית המדרש. האויב ראה אותו, התחיל לירות ל־עברו. הוא הסתתר, אך אח״כ עלה שנית. האש אחזה בו, והוא ירד למטה לנחל הקטן, שזרם לצידי בית המדרש, כיבה את האש ושוב המשיך במלאכה, ואכן הצליח בהצלתו. כשירד היה שחור לגמרי מפיח, עם כויות בגוף, אבל מאושר. אשתו לא יכלה לדבר שבועיים כל כך צרודה היתה מרוב צעקות ובקשות, שיירד מן הגג. על מבצע זה דברו אנשינו גם בארצות הברית, ואחד מתושבי העיר, שגר בארה״ב, שלח מכתב ובו שבחים, שר׳ יוסי הציל את בית המדרש משריפה.

חוץ מעייניני בית המדרש היה פעיל בחברה קדישא. אם היה מת בעיר, באו מיד לקרא לו. הוא לא שם לב לחוסר זמן, שהיה נתון בו, תיכף רץ, ואפילו היה המקום רחוק, בחום בגשם ובכפור. הלך לקיים מצות חסד של אמת עם מת. אם היה המ־קום רחוק, באיזה כפר, יצא בעגלה. לפעמים היו קוראים לו באמצע הלילה, ואצלו היה זה ברור, שהוא צריך ללכת ולמלא את חובתו. אף לויה לא החסיר שמר ב־קפדנות, שכל התהליכים יעשו לפי ההלכה. קרה פעם, שהביאו מת מכפר סמוך, לאחר שהגויה היתה מונחת במים במשך שבועים. מובן שהמראה היה איום ונורא, הריקבון והצחנה היו סכנה לבריאות המטפלים. אף אחד לא ניגש לגויה זאת, יוסי לא סלד משום דבר, טיפל כהלכה, עשה הכל, כנדרש, ועסק באמונה במצוה, כי „שליחי מצוה אינם ניזוקין״. הכל הסתיים בשלום.

קרה מקרה, שביום כפור חזק היה הכביש כל כך חלק שאי אפשר היה ללכת, וה־נפטרת היתה בעלת משקל רב. ר׳ יוסי כרע על הברכים ודחף את הארון. אחרים באו לעזרתו, ובדרך זו הביאו את המתה לקבר ישראל.

הוא היה פעיל גם כחבר באגודת „יד חרוצים״, „שומרי שבת״, היה בין מייסדי „קופת גמילת חסדים״, אשר ממנה נהנו רבים מהלוואות. יש הרבה ספורים עליו, שהם נראים כדימיונים, אבל הם אמיתים ומסמלים את האיש הזה, בעל מלאכה, בעל לב זהב, שכל חייו הקדיש לבורא העולם ולזולת, וחי באמונה שלמה כל החיים.

כדאי לציין עוד מקרה אחד מחייו. בזמן מלחמת העולם הראשונה חפשו יהודים לכל מיני עבודות. במוצאי שבת, כאשר ר׳ יוסי נכנס הביתה והכין את עצמו „להב־דלה״, באו לקחת אותו. הוא לא נבהל, הזמין את החיילים לשבת, עשה את ההב־דלה כהלכתה כמנהגו, וכשגמר לברך, הגיש לחיילים שתיה וכיבוד. החיילים ישבו כל הזמן בשקט ובכבוד, הסתכלו בפולחן, ואחרי הכל לחצו ביראת כבוד את ידו והסתלקו. אבי סיפר על זה כ„נס ההבדלה״.

בשנת 1936 עלה ארצה. הוא היה ציוני, בביתו היתה תמיד קופה של קק״ל. כן תרם לקרן היסוד. בארץ המשיך להיות פעיל בחברה קדישא ובבית התפילה, בו התפלל. אנשי כפר־סבא הכירוהו ואהבוהו. כשנפטר בשנת 1955 הספידו הרב המ־קומי והשוה אותו ליוחנן הסנדלר, שכל חייו הרויח את לחמו ביגיע כפיו בכבוד, עד יום מותו. יהיה זכרו ברוך!

מיכאל קארא (קרון) (1865 — 1964)

המאמר הועתק מ"גזית" כרך כ"ו חוברת א'—ח'.

היה דמות של בוהאמיאן מובהק, רחב־לב, בעל תרבות רחבה ועמוקה; תמיד שקוע בעבודתו, היה עובד מהבוקר עד שעות לילה מאוחרות, מלא תכניות ורעיונות. היה אופטימיסט באופיו, מלא תקוות, בריא־גוף, מעולם לא חלה. יחד עם זאת היה אדם סנטימנטאלי, אימפול־סיבי מאוד, אהב חברת אמנים, תוסס ואוהב את החיים. כתב שירים. מת מהתקף־לב כשבוע ימים לפני נסיעתו לארצות־הברית, שם עמדו לערוך תערוכת יצירותיו.

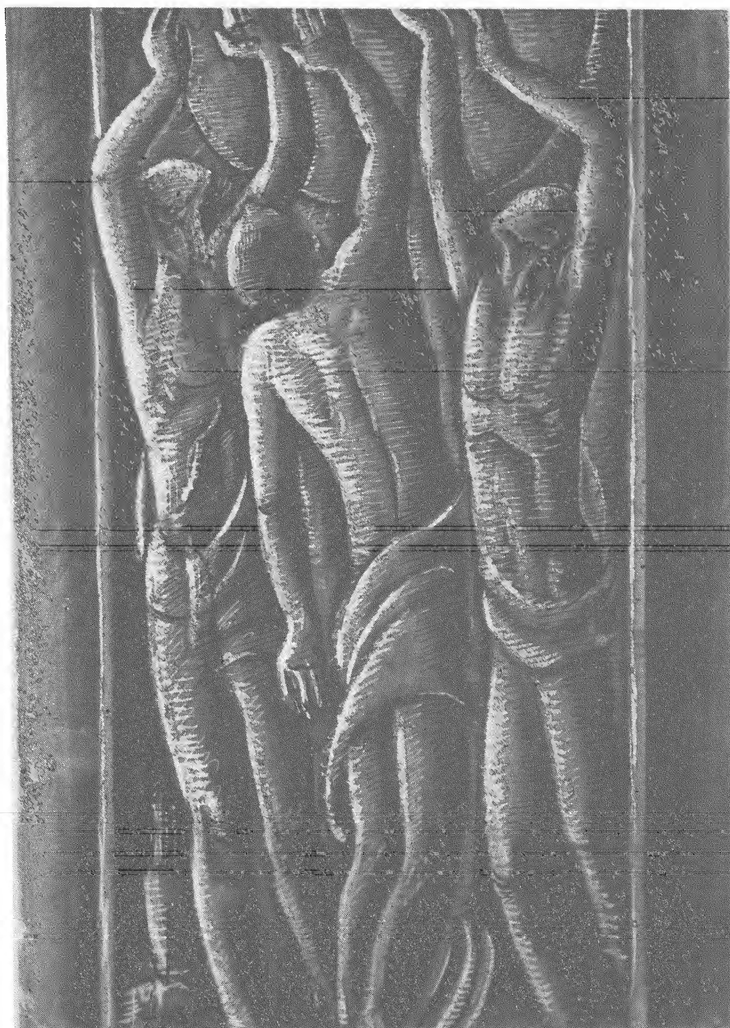
נולד בבז'אז'אנא (גליציה מזרחית); אביו, אוסקר קרון, היה קצין בצבא האוס־טרי־הונגרי. ב־1902 עברה המשפחה לבודפשט והאב עבד בחברת מאוטנר הידועה באוסטריה־הונגריה. מיכאל היה אחד משש הילדים, ששלושה מהם אמנים: פרופ' איז'אן קרון, מרצה באקדמיה לאמנות בבודפשט, בעל פרס קושוט; בארטולדו קרון היה צייר במילאנו. מיכאל גמר את לימודיו בגימנסיה קלאסית בבז'ז'ני. ב־1903 נתקבל לאקדמיה לאמנות בבודפשט ולמד פיסול וציור. כבר בשנת לימודיו הראשונה, על אף האיסור מטעם האקדמיה, השתתף בתערוכה מטעם האקדמיה בציור „דיוקן־עצמי" וזכה בפרס ראשון בעד המוצג, בבודפשט עבד באטליה של הפסל הנודע, זיגמונד שטרובל. זכה פעמיים במילגות מטעם שלטונות הונגריה להשתלמות באיטליה (1911,1910). ב־1912 התחתן עם יהודית שוורץ, תלמידת בית־ספר לאמנות הבמה; ב־1914 התגייסו ארבעת האחים לצבא ההונגארי, מיכאל גמר את בית־הספר לקציני בדרגת סגן־ראשון. ב־1915 קיבל חופשה משרותו בצבא כדי להקים מצבת־זכרון לחללי המלחמה. לחם בחזית האיטלקית והרוסית. ב־1916 זכה בפרס ראשון בתחרות לפסל של המדינאי ההונגארי, קלמן טיסא. ב־1918 חזר עם הצבא ההונגארי בדרגת סגן והיה פעיל במהפכה של באלא קון ואף נתמנה קומיסר לאמנות. ב־1919 השתתף בהתנגדות לפלישת הרומנים להונגריה. לאחר שהצבא ההונגארי הובס, נלקח בשבי, אך שוחרר בהשפעת אשתו, שהתיצבה לפני המפקד הרומני ושיכנעה אותו, שאין להחזיק אמן כמוהו במחנה שבויים. עם נסיגת הצבא הרומני הועברה המשפחה לטראנסילבניה ושוכנה בארמון העתיק הנודע באוראדיא. שם פתח בית־ספר לאמנות, שממנו יצאו כמה אמנים הונגארים נודעים; בינתיים הלך שמו לפניו; ב־1920 הוזמן לחצר המלכות הרומנית והתקין פסל מהדמות השלמה של המלך פרדינאנד וב־1921 התקין את הפסל הידוע, המלך פרדינאנד רוכב על סוס. עד 1925 עבד כאמן החצר של המלך הרומני והתקין שורה של תבליטי־כסף ופרוטר־מות מבני המשפחה. ב־1927 הוציא לאור דפדפת של עשר ליתוגראפיות: דמויות ואקטים. ב־1928 עברה המשפחה ליוגוסלאביה. בין העבודות המפורסמות שלו ביוגוסלביה תבליטים בתחנת־רכבת וציורי־קיר גדולים בבית־הפועלים בנובי־סאד (1934). שם התקרב קארא, בהשפעת בנו, שהיה חבר „השומר הצעיר", לתנועה הציונית־הסוציאליסטית ואף הרצה כמה הרצאות על בעיות תרבות ורוח בעם ישראל. ב־1936 עברה המשפחה, מחמת שנאת האמנים היוגוסלאביים לזרים,

בול שצוייר ע"י מ. קארה

למילאנו, שם חיו האחים. מאז לא פסק להגות בבעיות רוח בעם ישראל. ב־1938 זכה במילאנו בפרס שני בתחרות בינלאומית מטעם קרן הקיימת לישראל לכריכה לספר הזהב הששי. ב־1939 ברח עם משפחתו לבארגאמו, טירול הדרומית. שם חי רוב שנות המלחמה. כשנה לפני סיום המלחמה חזר למילאנו וחי שם עד 1947 והתפרנס מציור דיוקנאות. ב־1947 המציא לו בנו חיים, שמכבר עלה לארץ עם חוגי „השומר הצעיר", רשיון עליה. עם בואו לארץ השתלב עד מהרה בחיי הישוב ובתנועה האמנותית. עבודתו הראשונה בארץ היתה כרזה „לשרות העם". ב־1949 זכה בשני פרסים בעד ציורים לשני בולים. בול העצמאות תש"י ובול מועדים לשמחה תשי"ב. תערוכת־יחיד ראשונה בארץ ערך ב־1949 בגלריה פרטית בתל־אביב. זכה בפרס דיזנגוף בעד פסל של ראש ילד. ב־1952 זכה בפרס ראשון בעד מצבת־זכרון למגיני תל־אביב וכובשי יפו (הוצבה בגן הכובשים). באותה שנה זכה בפרס חולון בעד מצבת־זכרון לחללי מלחמת העצמאות. ב־1953 זכה בפרס שני יחד עם בנו, חיים קארא, בעד מצבת־זכרון לפריצת־דרך לירושלים (עד היום לא בוצעה העבודה). ב־1953 זכה בפרס, יחד עם בנו חיים, בעד מצבת־זכרון לחללי מלחמת השחרור בנשר וכן בקרית־אתא. בארץ זכה ב־14 פרסים. ב־1954 תערוכת־יחיד במוזיאון תל־אביב.

קארא, שנתחנך על התפיסה האקדמית של המאה התשע־עשרה בגילויה המיוחד של האקדמיה בבודפשט, שבאותו זמן היתה מפורסמת, גילה כבר בגיל צעיר את יכלתו האמנותית, כפי שהדבר בולט ב„דיוקן־עצמו", שעיצב צעיר בן שמונה־עשרה. מהאקדמיה הביא אתו קארא ידע רב והוא ידע אף להשתמש בכל אותם יסודות שרכש ברבע שנות לימודיו. אך הוא לא קפא על שמרים, מכיוון שניחן בכשרון של אמן, פסל וצייר, בעל פנטאסיה יוצרת אישית, אם בנוגע לקונצפציה המרחבית ואם בנוגע לעיצוב הדמויות. שלט בכמה ענפי יצירה ובכל אחד מהם גילה את ה־אימגינאציה האישית, ששיחררה אותו משיעבוד לנוסח אקדמי נוקשה. ציוריו, לעתים בעלי פנטאסיה ממריאה, ולעתים עשויים בקפדנות, הליתוגראפיות, הרישומים ובעיקר התבליטים והפסלים, מוכיחים, שלפנינו תופעה של אמן בעל שעור קומה, שידע להשתחרר מהאפוטרופסות האקדמית ולמצוא את עולמו האישי. אמת, בעבודות־הפיסול ניכרת אף השפעת הקוביזם, בעיקר בכל הנוגע לעיצוב הדמות המסוגננת, הבנויה על נפחים מובלטים ואחוזים בכוח מיקצבים שוטפים. עבודתו האמנותית, על כל ענפיה המרובים, מגלה שהוא היה אדם הוגה ואף איש השירה, שאהב את הלחן הנפשי מזה ואת הג'סטה הפתטית המאופקת — מזה. הרבה מהגותו הנפשית ומיחסו לבעיות החברה והישוב מובעת בעבודתו האמנותית, מכיוון שהוא עצמו ביקש לגלות את רוח העם, את הגבורה בכל טהרתה, את האדם בגילוייו הנפשיים האישיים. היה מרבה לעבוד על כל פרט. כל יצירה פיסלית זכתה לעיבוד יסודי בשורת תרשימים ומתוות. היה מחמיר עם עצמו ועם עבודתו, שראה בה עבודת־קודש.

תמונה מאת מ. קארה

השחקן — הערש טוניס

הערש טוניס נולד בבז'ז'ני למשפחה מכובדת בערך בשנת 1910. היה שחקן בתאטרון האידי בווינה, ונוסף להופעותיו במטרופולין זה היה מופיע עם הלהקה בסביבות ווינה, בצ'כיה ובהונגריה. במלחמת העולם השניה ברח לברית המועצות ואחר המלחמה חזר לווינה, בה נפטר בערך בשנת 1962.

(מתוך שידור בשידורי ישראל).

לאון שפאצער
הזמר העממי

לאון שפאצער נולד בבז'ז'ני. אביו היה שמש בית כנסת, ולאימו היה דוכן בשוק. הוא עצמו למד סנדלרות, אבל הודות לקולו הערב הצטרף לקבוצת זמרים, נודדים, ואתם נדד ברחבי גליציה ורומניה. עם התבגרותו כתב שירים וגם חיבר מספר הצגות קלות. מפורסמים במיוחד היו שיריו "דוקטור טאוסיק" ו"חורבן קישיניוב". נפטר בבוקרסט בערך בשנת 1917.

ביבל': זלמן זילברצוויג: לכסיכון פון יידשן טעאטער 1931. I/236

משה בר־דוד

המלמד ר. יאשה פישליס

יוסף שטיינברג בן פישל (1940—1859)

את המלמדים הראשונים שלי אזכור לטובה. כדרדק למדתי אצל גצלה הלפרן, עד חומש ורש״י, יהודי טוב לב ונחמד היה. בגיל שש העביר אותי אבי ללמוד גמרא אצל אחד המלמדים הטובים בעירנו, יאשה פישליס. בהתחלה היה לי קשה להתרגל לרבי החדש. ר׳ יאשה היה יהודי גבה קומה ורזה, בעל זקן שחור, פאות ארוכות ושערות שיבה מיזדקרות פה ושם בזקנו. גם התלמידים היו שונים — יותר מבוגרים ממני. חיש מהר התרגלתי לרבי החדש ולסביבה החדשה. ״החדר״ היה ברחוב זיגמונטובסקה מול ביהמ״דר של החזן.

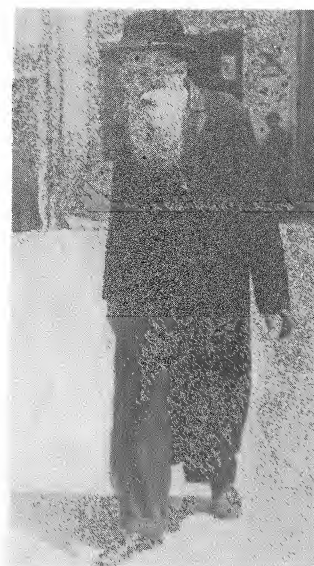
בית ״החדר״ עמד בחצר גדולה, מוקף בחומה גבוהה ועץ גדול בודד. הדירה כללה שני חדרים, אחד למגורים והשני למטבח וללימודים. סביב השולחן ישבו התלמידים והגמרות לפניהם. בראש השולחן ישב ״הרבי״ ועיניו הפקוחות והזריזות השגיחו על התלמידים. ר׳ יאשה היה מאוד מסור לתפקידו, כמלמד שאיכפת לו, שהתלמידים יקלטו, יבינו וידעו את התורה שהוא מלמד אותם. ואוי ואבוי לתלמיד, שחרג מהקשבה והתעסק בדברים אחרים בזמן השעור — הוא הקפיד מאד על הקשבה ושקט בזמן הלימודים. ידו הארוכה של ר׳ יאשה השיגה אותו, והד המכה על השולחן נשמע בכל ״החדר״ כאזהרה לתלמיד. בהפסקות נתן לתלמידים שלו חופש שישחקו בחצר או אפילו בתוך החדר. הלימודים התקימו לרוב אחרי הצהרים. היו כאלה שבאו מבית הספר הממלכתי ״לחדר״ ולא חזרו הביתה לארוחת הצהרים. הלימודים נמשכו עד הערב, ובערבי החורף לתוך הלילה. כשהרבי הלך לבית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב אז נתנו התלמידים פורקן למרצם במעשי קונדס.

ר׳ יאשה התיחס לתלמידיו בחיבה ניסתרת ולמד בלי להפלות בין בני עשירים ולמיעוטי יכולת.

גם אחרי שנים, בפגשו תלמיד לשעבר התענין במצבו ובמשפחתו. בסוף שנות העשרים נטש ר׳ יושה את המלמדות והתישב למנוחה וללימוד תורה לשמה וילדיו דאגו לפרנסתו.

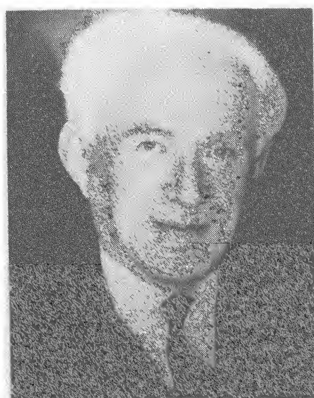
שבעה מתוך שמונה ילדיו של ר׳ יושה נספו בשואה והם: פישל, טוביה, יעקב, רחל, רבקה ופייגה — יהיה זכרם ברוך.

רק בן אחד, ישראל שטיינברג, הנשוי לפייגה בתו של ראש ישיבה וואווע דירנפלד היגר לקנדה.

ר׳ יוסף שטיינברג

ד"ר אברהם הלברטאל

ד"ר אברהם הלברטל

ברהם היה נצר למשפחת אדמורי חסידים ידועה בישראל. האדמור הרב חיים מצנז מיסד השושלת שינה שם משפחתו מהלברשטט להלברשם. משפחת סבו של אברהם שינתה את שמה מאיזו שהיא סיבה מהלברשם להלברטל. אברהם קבל תואר ד"ר למשפטים. כל הילדים למדו עברית. הבן הבכור היה חבר ועד ביה"ס העברי „שפה ברורה". ד"ר מנצח ז"ל מספר בזכרונותיו:

בשנת 1907 הוזמן לבית יעקב הלברטל ללמד עברית את אברהם ואת אחותו, כמו כן להכין את אברהם לבר־מצוה. כבר אז קרא אברהם את ההפטרה בהברה הספרדית.

את השכלתו המשיך בוינה. סיים ביה"ס הגבוה למסחר. בשנים 1915-16 שרת כקצין בצבא האוסטרי. עבד 13 שנה בבקורת חשבונות במפעלים גדולים מטעם בנק וינאי חשוב. באותו זמן למד וקבל תואר ד"ר למשפטים. השתתף בפועל בבתי משפט שונים בוינה. ב־1937 נשלח כעורך דין לבוקרסט לנהל משפט של חברה וינאית לסרטים. שם הרגיש את השפעת הנצים. חזר לוינה בתקוה לאוירה פוליטית נוחה יותר ליהודים. אך תקותו זו של אברהם היתה אשליה בלבד.

ביומן, שנהל אברהם בימים הקודרים ההם, הוא מתאר את החרדה של יהודי וינה, שעירם, שהיתה עיר ואם בישראל, שונו פניה בין־לילה, והיא היתה להם אם חורגת, אכזרית ופוגענית. ביומן זה מאותם ימים אפלים רושם אברהם חוויותיו, הכתובות בצורה ממצה של עד ראיה, היודע להתבונן במאורעות, להבינם ולהעלותם על הכתב בכשרון כתיבה נכר.

בשנים 1938—1939 היה כלוא במחנה דכאו, שם סבל ענויי גוף ונפש, שהשאירו חותמם עליו לכל ימי חייו.

לאחר תלאות רבות הגיע ארצה באניה „פטריה" בשנת 1939 בעירום ובחוסר כל. תחילה עבד כפועל חקלאי בפרדס חנה, אחר־כך, חודות להשכלתו ולידיעתו את השפה האנגלית, נתקבל כפקיד במשרדי הצבא האנגלי. במשרה זו התמיד 8 שנים תמימות — כפקיד ראשי בתפקידים אדמיניסטרטיביים ופיננסיים. בשנת 1948 עבד ב„צרכן", ואחר כך עבר לעבוד בסוכנות היהודית בתל־אביב באגף הקליטה בהתישבות. בשנת 1961 זכה אברהם ונפגש עם אחיותיו באנגליה.

אחרי גיל הגימלאות ולאחר שפרש מן הסוכנות היהודית עבד אברהם במועצה האזורית מנשה, במשרה זו התמיד עד גיל שבעים. מחלת־לב, אשר ראשיתה נעוצה בימים, בהם היה כלוא בדכאו, התקדמה והחמירה בשנות חייו האחרונות. את שנות חייו האחרונות היה מבלה בבית בקריאה, בהקשבה למוסיקה ובמיוחד התמסר לתחביבו הגדול — צמחי קקטוס וטפוחם. את מכאוביו סבל בשקט, ונזהר מאד שלא להכביד על איש. יהי זכרו ברוך.

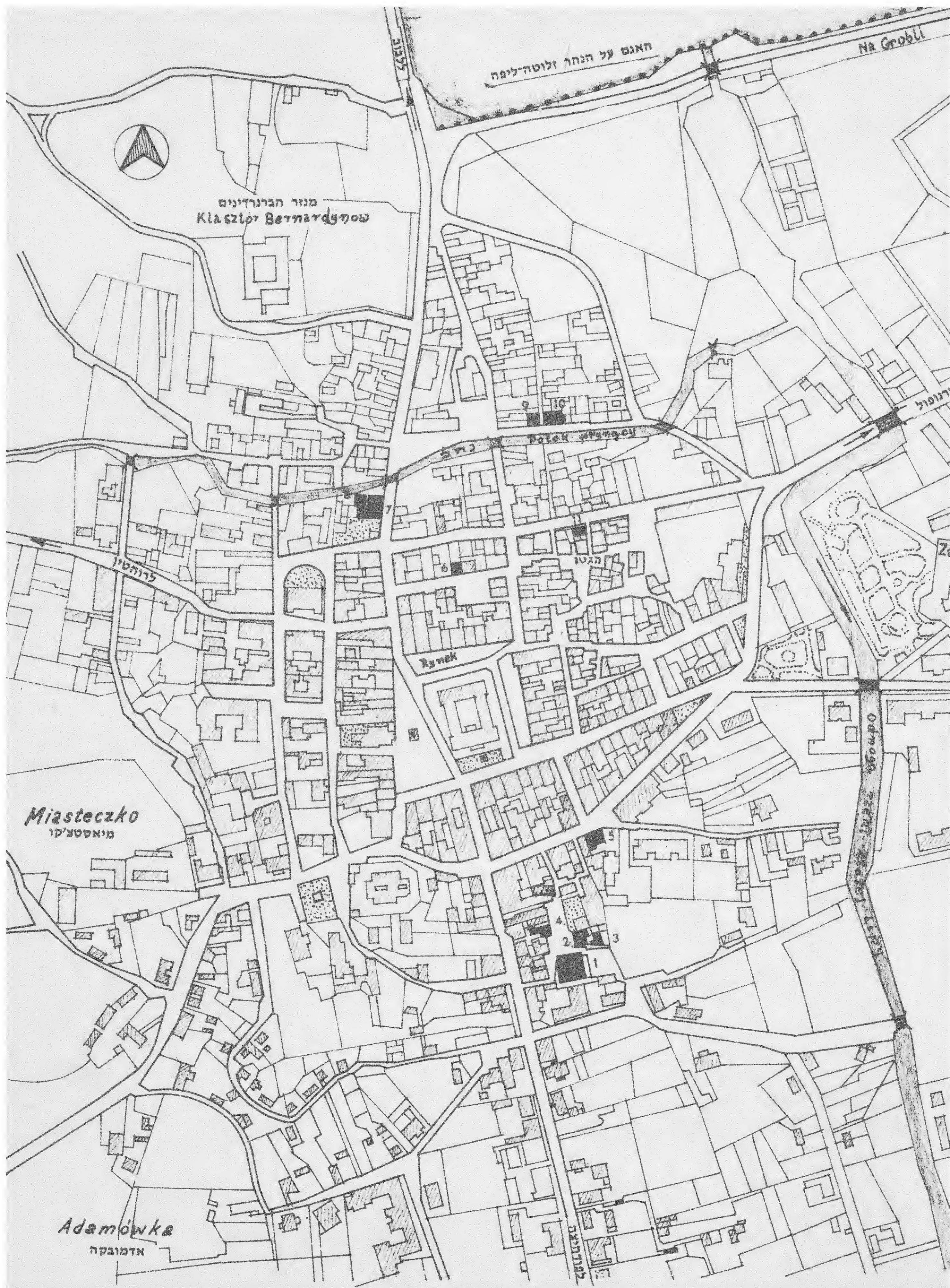
בתי כנסת בבזוני

מנחם בין

בז'ז'ני
תכנית
מרכז
העיר
ובתי
הכנסת

1 — THE BIG SYNAGOGUE	1 — בית הכנסת הגדול
2 — BEIT HAMIDRASH "HABANUI"	2 — בית המדרש "הבנוי"
3 — STRETINER KLOIS	3 — סטרטינר קלויז
4 — ROZLOWER KLOIS	4 — רוזלובר קלויז
5 — BEIT HAMIDRASH OF THE "HAZAN"	5 — בית המדרש של "החזן"
6 — TSCHORTKOWER KLOIS	6 — צ'ורטקובר קלויז
7 — BEIT HAMIDRASH — RABI JUDEL	7 — בית המדרש של רבי יודל
8 — POTIKER KLOIS	8 — פוטיקר קלויז
9 — JAD-CHARUZIM — SYNAGOGUE	9 — בית הכנסת "יד חרוצים"
10 — RABI MENDELE — SYNAGOGUE	10 — בית הכנסת של רבי מנדלה
11 — JAIR'S KLOIS	11 — בית הכנסת יאיר

האגם על הנהר זלוטה-ליפה
Na Grobli
מנזר הברנרדינים
Klasztor Bernardynow
Potok
לרוהטין
הגטו
Rynek
Miasteczko
מיאסטצ'קו
Adamówka
אדמובקה
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

לאמי רוזיה
לבית מנדל דוד

קרוב לארבעים שנה עברו מיום פרוץ מלחמת העולם השניה, היום שממנו והלאה הפסיקו בתי הכנסת בבז'ז'ני לשמש את קהל מאמיניהם.
כבר ביום הראשון של המלחמה, עם כניסת הזרם האדיר של הפליטים, שנהרו לעירתנו, הפכו בתי התפילה למשכנות עוני וסבל. זעקה גדולה קמה בין תושבי העיר, ולמרות ההשתדלויות למיניהן לא מצאו פרנסי העיר וגבאיה דרך למנוע פלישת פליטים לרוב בתי כנסת. עשרות משפחות של יהודים, לאו דוקא עניים, השתכנו בהם באופן זמני, אך הפכו שיכונם זה לקבוע, וע"י זה חרצו את גורל בתי הכנסת לחדול להתקיים כמקומות תפילה. רק שני בתי תפילה: בית הכנסת הגדול ובית המדרש של רבי יודל נשארו חפשיים מדיירים ושימשו את הקהל שנתיים נוספות — 1941—1939 כבתי תפילה. עם פלישת הצורר הנאצי הושלם חורבנם של 11 בתי הכנסת של העיר, שאותם רצוני להנציח בחיבור זה. הכאב על החורבן, הנוסטלגיה על היקר, שלא ישוב לעולמים, הניעו אותי לתרום לפחות מן המועט האפשרי היום להנצחת המורשה והזכרון של הקדוש והיקר שנכחד. כאדריכל, והודות לזכרוני, התחלתי לתרגם את צלליות המבנים השמורות איתי לתכניות ולתאורים. כמקורות להגשמת התכניות שימשו מפת העיר, שיחות עם מתפללים וספרים על בז'ז'אני בשפה הפולנית כמו כן הסתמכתי רבות על זכרוני ועל היכרותי היסודית את העיר.

מנחם כץ

בית הכנסת הגדול

הכנוי

„בית הכנסת הגדול" — הוא השם, ולא אחר.
פה תוהה מחשבתי. מדוע לא כונה בית הכנסת על שמו של מישהו לפי המנהג המקובל לגבי יתר בתי־הכנסת ?
אין זה מתקבל על הדעת, שבמשך הדורות (מהתחלת המאה ה־18) לא נמצא נדבן, רב או יהודי צדיק, הראוי להנצחת שמו על בית הכנסת, ובפרט בשנים שאחרי מותו של הרבי הגאון, הפוסק האחרון, ר' מרדכי הכהן שבדרון (המהר"שם), רבה הדגול של העיר במשך שנים רבות.

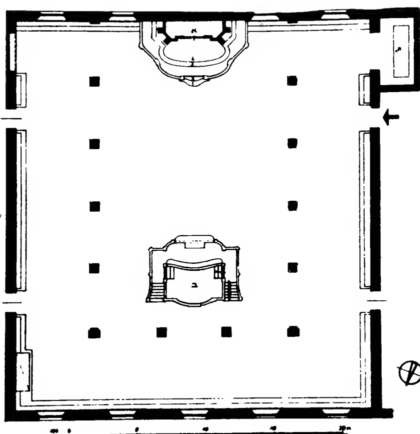
חיטטתי בספרות, עשיתי השוואות ודומני, שבגלל המימדים הגדולים שלו (23 × 21 מטר), שהם נדירים לגבי בתי כנסת אחרים בגליציה, לא רצו פרנסי העיר מטעמי יוקרה להסב את השם ולמעט ע"י כך את חשיבותו של ביה"כ.
להנמקת השערתי זו הנני משווה את ביהכ"נ הגדול עם בתי כנסת אחרים **בגליציה.**

הודות לשלטונה הבלתי מעורער של שושלת הנסיכים הפולנית ממשפחת סיניאבסקי 1530—1726 מתגלמת אמנות הרנסנס בכל הדרה בכנסיות שבעיר ובאולמי הקבורה ומעידה על קשר הדוק בין סגנון הבניה שבעיר ובין הבניה בעולם התרבות בכללו ובאיטליה בפרט. הודות לקשרי התרבות של הסיניאבסקים הובאו העירה בנאים מעולים מבחוץ. רמת בניה זו השפיעה כנראה גם על עיצוב ביהכ"נ הגדול. כראיה נוספת אפשר להביא את ביהכ"נ „טורי־זהב" בלבוב, שתוכנן ע"י האדריכל האיטלקי פאולו־רומנו.

אחרי עיון מעמיק בספרו של י. פינקרפלד על „בתי כנסת באיטליה מתקופת הרנסנס ועד ימינו" הגעתי למסקנה, שכל בתי הכנסת באיטליה על כל שלבי ההתפתחות שלהם אינם מגיעים בגודלם לבית הכנסת הגדול בבז'ז'ני, פרט לאחד, והוא ביהכ"נ הספרדי שבליבורנו. למרבה פליאתי ושמחתי הנני מוצא אנלוגיה בין שני מבנים אלה.

אמנם ביהכ"נ בליבורנו מפואר וגדול יותר, אבל ע"י השואת המבנה וניתוחו הנני מגיע לתכנית אנלוגית בשני המבנים. לבית הכנסת בליבורנו תכנית מיוחדת ויחידה, המבדילה אותו מכל יתר בתי הכנסת באיטליה — שלוש הארקדות, המקיפות את ההיכל משלשה הצדדים וצורתו כמעט ריבועית 25,80 × 28,20 מ', הוא הדין בביה"כנ הגדול בבז'ז'ני. צורת ההיכל בבז'ז'ני אף היא כמעט ריבועית אלא שמידותיה שונות במקצת 21,10×23,20 מ'.

סדרת העמודים, המהווים את הארקדות בליוורנו נבנתה בבז'ז'ני בקומת ההיכל כעמודי תווך עם סבכות ביניהם ושמשה ע"י זה בחלקה עזרת נשים (עניות) מצדדיה הצפוני והדרומי, וכניסה ראשית להיכל מצידה המערבי. צורת הקימור של הארקדות, שהן קשת סל בליבורנו[1], היא אידנטית לקימורי עזרת הנשים בשתי קומותיה בבז'ז'ני. תקרת העץ השטוחה בשני המקרים היא מעל למימדיה המקובלים, ולמרבה הדימיון המיפתח בין העמודים שווה — 13.20 מ'.

תרשים בית הכנסת הספרדי בליוורנו
מספרו של יעקב פינקרפלד

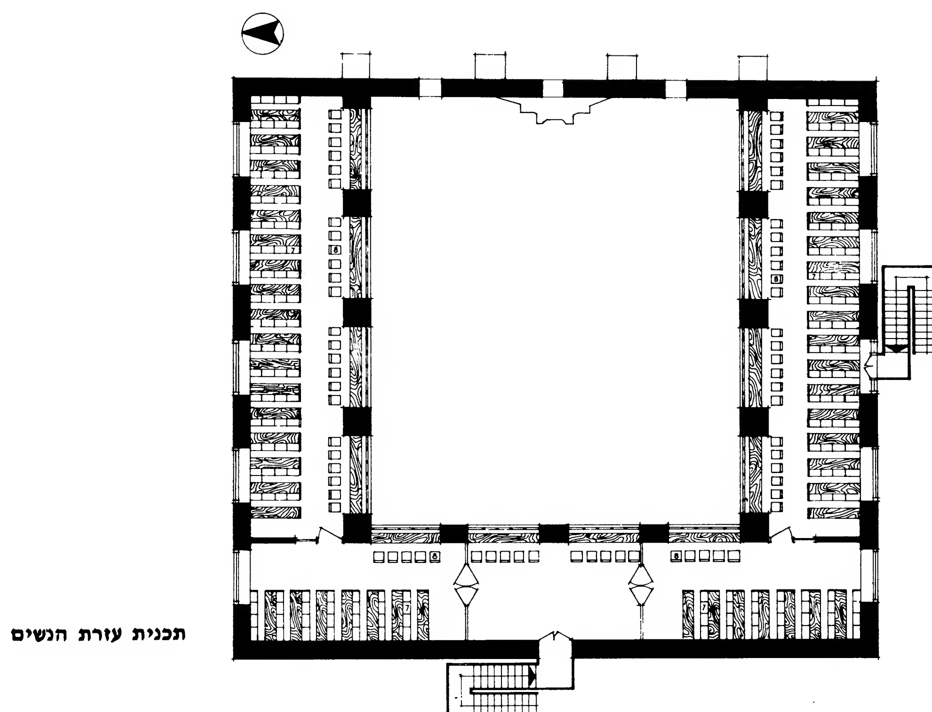
גם פה וגם שם הבימה היא מרכזית, ארון הקודש צמוד לקיר הקצר, והסטווים מקיפים את האולם המרכזי משלושת צדדיו. החלונות המתומנים לצידי ארון הקודש בליבורנו קיבלו צורת עיגול בבז׳ז׳ני, אבל מיקומם הוא אידנטי. סבכות הברזל, המפרידות את עזרת הנשים בשני המקרים, מגיעות רק לחצי גובה הפתח ואינן סוגרות אותו בשלמותו.

127 שנים מפרידות בין בנית שני בתי הכנסת (ליבורנו — 1591; בז׳ז׳ני — 1718) ובגלל הדימיון שבתכנית יש להניח, שבהכ״נ בליבורנו שמש דוגמה לבית הכנסת של בז׳ז׳ני. מובן, שהשוני ביניהם הוא הפאר, צורת החזיתות, אבן הבניה המיבצ־רית של קומת ההיכל בבז׳ז׳ני ועמודי שיש עם קמרונות — סל בליבורנו. שתי קומות עזרת הנשים בליבורנו קיבלו את ביטוין בבז׳ז׳ני בקומת קרקע ומעליה וקומה אחת בלבד, בו בזמן שבליבורנו שתי קומות עזרת הנשים הן מעל קומת הארקדות, שבקומת ההיכל. ואחרי הכל, המימדים הבלתי רגילים הם שקבעו את שמו של ביהכ״נ בבז׳ז׳ני ל„ביהכ״נ הגדול״.

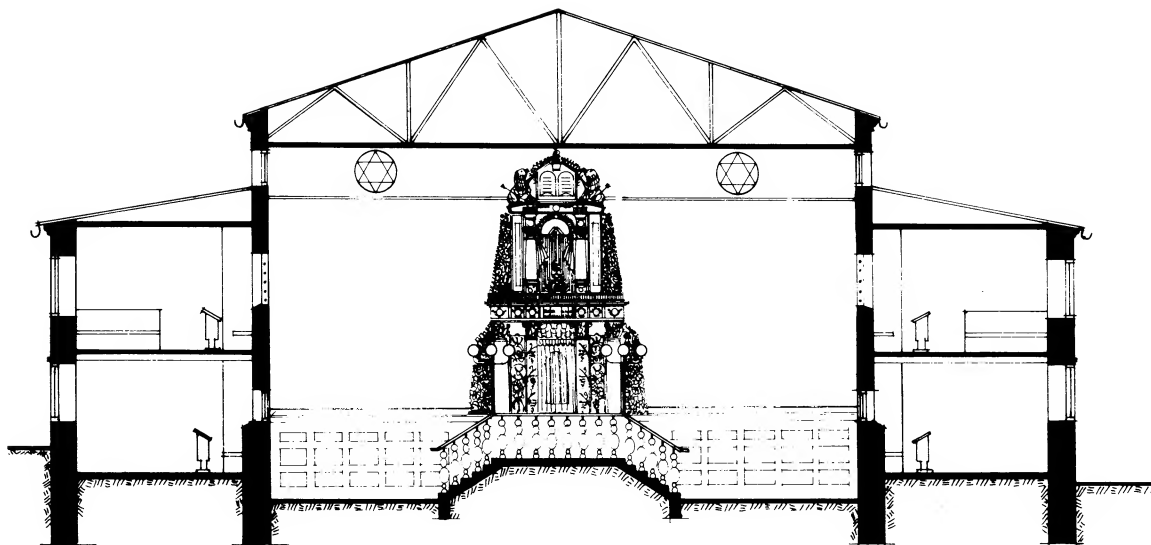
כראיה השואתית נוספת ברצוני להביא את המאמר המסכם על ארכיטקטורה ואמנות בבתי כנסת מתוך האנציקלופדיה של גלויות כרך רביעי — לבוב, בו מסכם המחבר (י. פינקרפלד) כי „על פי רוב היו בתי הכנסת זעירים מאד״, פרט לשני בתי הכנסת הגדולים שבלבוב: כבית הכנסת „מחוץ־לעיר״ — ריבוע האולם כ־20 מטר וביהכ״נ ברחוב בואימוב 54. אין אחרים בעיר זו היכולים להתחרות בגודלם עם בית הכנסת הגדול שבבז׳ז׳ני.

גם בתי כנסת אחרים ברחבי גליציה ובוהמיה, על הגדולים והמפוארים שבהם אינם עולים בגודלם על גודלו של ביהכ״נ בבז׳ז׳ני (23 × 21 = 483 ממ״ר בערך). לשם השואה מובאים להלן מספר דוגמאות מהבולטות:
ריישה 16.52×13.00=380 מ² (לפי גרוטה), לוצק 19.52×21.00=410 מ² Bóznice Drewniane — דף 28) „טורי הזהב״ בלבוב — כ־200 מ², זולקבה — 400 מ², חודורוב — (האולם) 110 מ² (האומנות היהודית, דף 249).

וכפועל יוצא מההיפותיזה, שהעמדתי לעצמי על גודלו של ביכ״נ זה, הנני מגיע למסקנה, שפרנסי העיר לא נאותו להסב את כינויו „הגדול״ לשם אחר.

תכנית עזרת הנשים

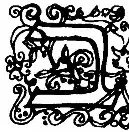
חתך רוחב א׳ — א׳

מניין הסבלים

מניין החייטים

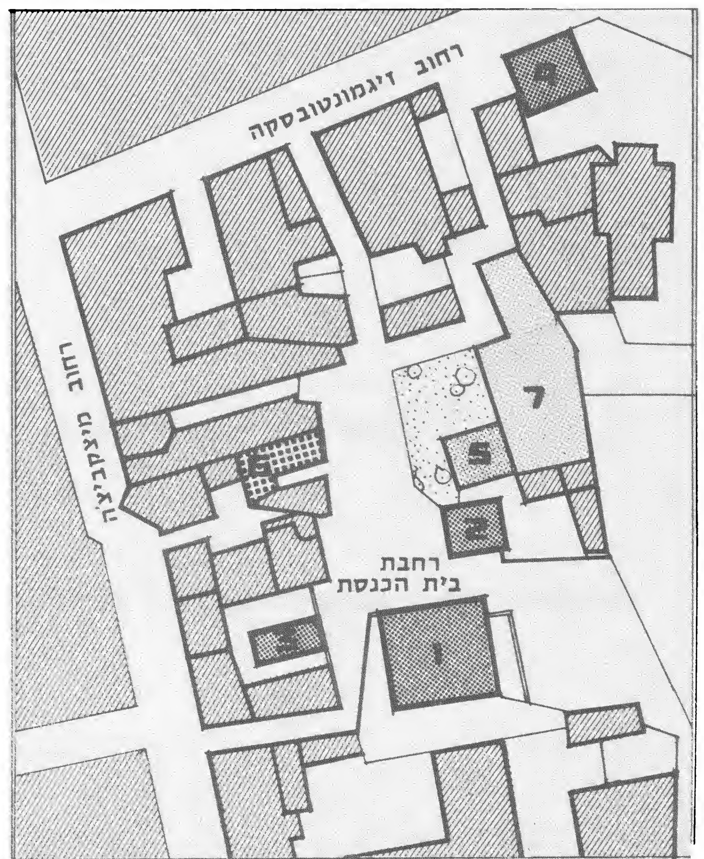
תכנית האולם

ביהכ״נ ומיקומו

ית הכנסת „הגדול״ הקיים נבנה בשנת 1718 ותוארו הראשון מן הימים ההם בא ממסמכי העדה הרומית — קתולית משנת 1762. מבחינה עירונית הווה המבנה בנין מרכזי של הרחבה, הנקראת „רחבת בית הכנסת״, כשם רשמי של רחוב במשטר הפולני.

ביהכ״נ הווה צלע חזיתית בדרומה של פיאצה, המוקפת בתי כנסת קטנים ומבני ציבור יהודיים. במזרח — ביכ״נ „הבנוי״ (שמש את חסידי סטרטין) עם בית החולים היהודי ובית המרחץ, ובמערב — ביכ״נ רוזלוב, בית מחסה לעניים, בית זקנים ומספר מבני מגורים יהודיים. הכניסה העיקרית לרחבה היתה מצפון, דרך רחוב צר, ניצב לר״ח זיגמונטובסקה. כל הפורמציה של מבני הציבור, הסובבים את הפיאצה, מעידה על תכנון מכוון. אין זה מקרי, שהבנין הראשי נבנה מול הכניסה העקרית, וכל יתר המבנים מסביב הוו לו מסגרת. ללא כל ספק נעשה התכנון ע״י בעל מקצוע, אדריכל בעל חוש אורבני, שעיצב את הפיאצה לפי הפונקציה של ביהכ״נ. כנימוק נוסף לעיצוב מכוון של הרחבה יכולה לשמש העובדה, כי רחבות נוספות עוצבו בעיר כמו לפני הכנסיה הרומית־קתולית, הכנסיה היוונית־קתולית ובניני ציבור אחרים.

כל הבינוי של הרחבה והבעלות היהודית על המבנים שמסביב מעידים, כי פה, במקום זה, היה ריכוז יהודי מדורי דורות. פה היתה עריסת הקהילה בבז׳ז׳ני, ומכאן הלכה והתפתחה השכונה היהודית צפונה ומזרחה. במפת העיר משנת 1755 אפשר להבחין במיקומו של בית הכנסת ובקבוצת מבנים, המרוכזים סביבו.

תכנית רחבת ביה״כ הגדול
1 — בית הכנסת הגדול
2 — בית המדרש ״הבנוי״
3 — רוזלובר קלויז
4 — בית המדרש של ״החזן״
5 — בית החולים היהודי
6 — בית מחסה לעניים
7 — בית המרחץ

תאור בית־הכנסת

בית הכנסת הגדול נבנה במקום בית כנסת קדום יותר, שהיה קיים במאה ה־17, ומוזכר בספרי הארכיב הכניסיתי — Lib. insr. משנת 1639 - (pg. 241) ואודותיו אין פרטים. צורתו הריבועית מגלמת בתוכה חלל ארכיטקטוני של קוביה מוגדרת, הנובע מתוך אופן הבניה הספציפי למבנה זה. כפי שהזכרתי לעיל באנלוגיה לבית הכנסת בליבורנו ולפי ספרו של מצישבסקי[1], נאותו בתנאי ביהכ"נ ליצור את התקרה השטוחה בשיטה המקובלת והמפותחת בסביבה — היא קונסטרוקציה עץ אורן. מפתח הריבוע של הקירות החיצוניים הופחת על ידי יצירת שלוש שורות ארקדות, ששימשו עזרת נשים על שתי קומותיה. למטה, בצפון, היתה עזרת נשים, שהיתה חופשית מתשלום לכל הנשים מחוסרות האמצעים. הוא הדין בעזרת הנשים בקומת הקרקע מצד דרום. בקומה העליונה — שלושה יציעי הנשים, שהיו מושכרים לפי מקומות הישיבה.

רבות תהיתי על צורתו ועל אופן בניתו של מבנה זה, היות ואינו שגרתי בהשוואה לצורות, המקובלות באותה תקופה. אין זה מבנה ריבועי מקובל בעל קמרונות כדוגמת אחרים בגליציה. אין הוא בעל ארבעה עמודים מרכזיים, וגם אינו משתייך לבתי הכנסת המבצריים כדוגמת ביהכ"נ בזולקבה, או בברודי. בכל זאת ניכרים בו סימני מבצר, כי לצידו המזרחי נשארו 4 פילסטרים חיצוניים, ההולכים ונעשים צרים בקודקודם, אשר שמשו תמיכה לקירות בבתי־הכנסת המבצריים.

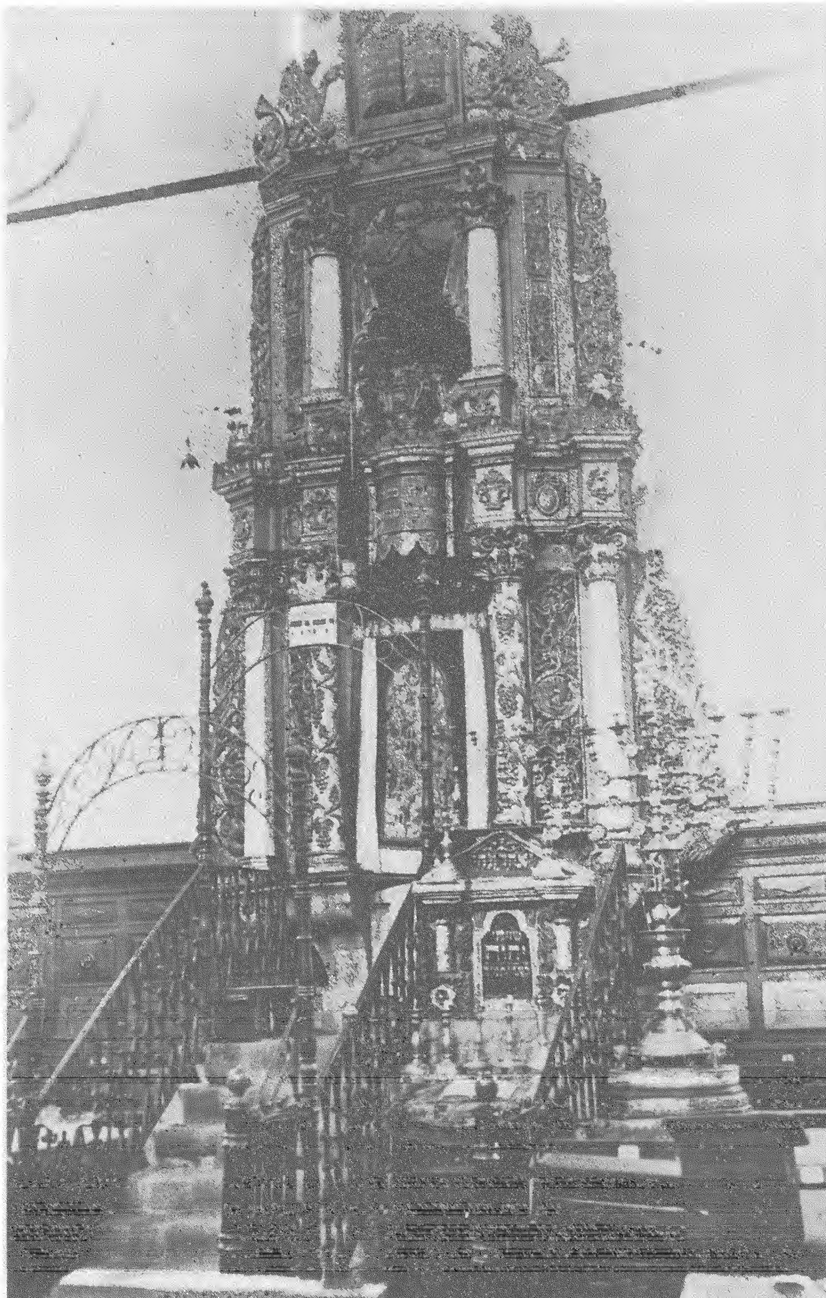
כסיכום ההני מגיע למסקנה, כי תכניתו המקורית היא העתק בית הכנסת הספרדי בליבורנו[2] שבה הפכו את הארקדות בקומת קרקע לעזרת נשים בצדדים ולפלוש במערב. הכניסה הראשית היא מצד צפון לתוך פלוש, הוא פרוזדור כניסה ארוך, וממנו מובילים שני שערים ראשיים אל מול המזרח. מפלס עזרת ישראל מנומך ממפלס הקרקע בחוץ בערך שני מטרים.

הירידה העיקרית היא ממפלס הכביש לתוך הפלוש, ומתוכו ירדו כ־4 מדרגות ממול השערים לתוך ההיכל.

כמקובל ביתר ערי גליציה לא הרשו, כנראה, גם כאן מושלי הערים הקתוליות לבנות בית כנסת גבוה. לא מדובר פה במבנה, שיתנשא מעל מקדשי הנוצרים, כי במקרה ספציפי זה מיקום ביהכ"נ הוא במפלס הטופוגרפי הנמוך של העיירה, ובית הכנסת הנוצרי, הנמצא לא רחוק ממנו, היה ממוקם על שיפוע הר, הרבה יותר גבוה ממנו, כך שביהכ"נ לא יכול היה להתחרות איתו בגובהו. אלה היו כנראה, החוקים הקשוחים של הימים ההם.

פנים ההיכל היה מוקף בקומת קרקע, בעזרת נשים, המסורגת סבכות עץ אלון ומעליהן ארקדות פתוחות בצורת קשת — סל ומובדלות ע"י סבכות ברזל — מלאכת מחשבת. במרכז ההיכל התנשאה במה, אליה עלו בשלוש מדרגות מצפון

1) מאוריצי מצישבסקי, בז'ז'ני, מונוגרפיה היסטורית 1910 (ספרית לאומית י־ם 438 933.5:1536-36).
2) יעקב פינקרפלד — בתי כנסת באיטליה — תרשים כ"ג דף 37.

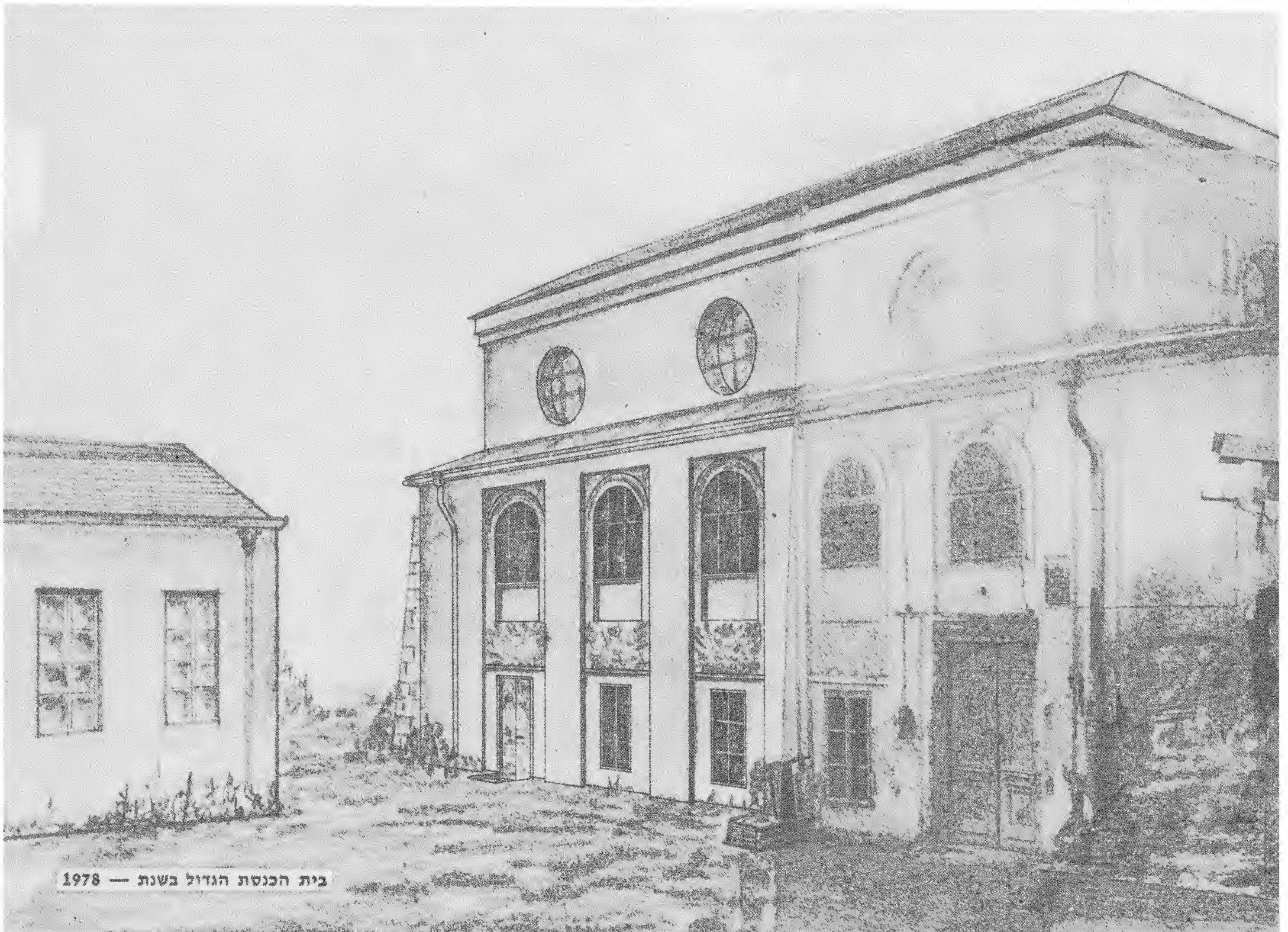

ארון הקודש בבית הכנסת הגדול

ומדרום. היא היתה מוקפת מעקה עץ מעשה חריטה, ו־4 מנורות בפינותיה. לא היתה פה החופה, שנזכרה בספרו של מצישבסקי משנת 1910. כנראה, עם חידוש הבמה בשנת 1886, לא חודשה עוד החופה. בית הכנסת עצמו חודש באופן יסודי בשנת 1880 ע״י בנאי יהודי בן עירנו — שמעון מייבלום. רבה היתה הדאגה לשיפור המבנה, ובמשך השנים האחרונות לפני מלחמת העולם השניה חודשו הקירות ע״י ציפוי עץ אלון, והוחלפו כל המושבים. הפלוש היה מכוסה ציורי קיר בצבע שמן, כולל שערי העץ. הציורים הקדומים בהיכל ופיתוחי הסטוקו המקוריים לא חודשו כנראה מחוסר אמן מתאים ואולי גם מחוסר תקציב. הקירות היו צבועים בצבע בהיר, והתקרה בכחול בהיר עם כוכבי זהב זעירים. ארון הקדש במזרח הווה את האלמנט הדומיננטי בחלל ההיכל. הוא התנשא מעל פודסט בנוי אבן ושיש, ואליו היו עולים בגרם מדרגות מוקף סבכות ברזל. הפיתוחים הברוקיים על חיות הים, העצים, הפרחים, הפירות וכל יתר הקישוטים היו מרתקים את עיני המתפללים ביופים ובעושר צורתם. הצבע הדומיננטי היה ירוק וזהב, פרט לעמודי השיש הלבן.

לא אתעכב על יתר ציודו של ביהכ״נ כגון מנורות נחושת עומדות ותלויות למיניהן, אך ברצוני להזכיר את הקיר המערבי, בו רוכזו נר התמיד, המעוטר בציורי מאנדר, כיור מעשה מחשבת מנחושת רקועה ועל ידו מתקן למגבות, לוח זכרון לנדבנים ולגבאי בית הכנסת, ואחרון אחרון — שקע מעוטר בקיר, בו היתה תלויה כל השנה מצה שמורה.

בחיצוניותו מדגים ביהכ״נ מבנה מונוליטי מוגדר היטב כקוביה וכיחידה ארכי־טקטונית שלמה, הממחישה חוזק ויציבות, ועם זה מעוררת כבוד — המטרה אליה שואף כל בנאי בבנית היכל.

בית הכנסת הגדול בשנת — 1978

ההווי והמטרה

בשנת 1570, ארבעים שנה אחרי יסוד העירה בז'ז'ני, נמצאו בה 4 משפחות יהודיות. זאת עריסת הקהילה היהודית, שעדיין, נדמה לי, לא היה בכוחה להעמיד מנין לתפילה. כמאה שנה אחרי זה בשנת 1674 מזכיר תייר בלגי בשם וורדום בתאור נסיעותיו 100 משפחות יהודיות בעירה. מתאריך התחלת הישוב היהודי ועד למאה שנה אחרי זה היה מקום תפילה ציבורי בעיר. אין לצערי אפשרות לקבוע, מתי הוקם בית הכנסת הראשון, אבל מוזכר במקורות שונים בית כנסת, שהיה קיים במקום, עליו נבנה אחר כך בית הכנסת הגדול.

ההתכנסות בבית כנסת לצורך תפילה — מובנת לכל. אך אין זו המטרה היחידה. בכל בית תפילה היה משהו מיוחד ביעודו. אין דומה בית תפילה אחד למשנהו. לביהכ"נ הגדול בעיר שלי היה תפקיד ראשי ביצוג הקהילה כלפי העולם החיצון, עולם הגוים, שסובב אותנו. זה היה הבנין המרכזי, איתו הזדהתה העדה, ועל פיו זיהו אותה. לכל בית תפילה בעיר היה אופי שונה. לא דמה ביהכ"נ הגדול לבית המדרש, ובית המדרש לקלויז, והאחרון לבית תפילה אחר.

חוק ומשפט, עונש, חג, לידה ומוות כולם סובבו את המקום הקדוש. בכתב יד Descriptio Status Ecclesiae משנת 1762 מוזכרת „קונה" מברזל, המוצבת על יד שערי בית הכנסת בימים ההם. מה מסמלת „הקונה"? יהודי הועמד לדין, נשפט ונענש ע"י בית דין, שהיה מורכב לא רק מנציגי הממשל, אלא גם מדיינים יהודיים. היהודי מובל אל „הקונה" — אל מוט קלון, שידים ורגליים נכבלו בו בשלשלות ברזל. עמד היהודי אל מול שערי בית הכנסת, למען יראו וייראו. עצובה דמותו של היהודי הכבול באזיקים. נשמתו המתיסרת וגופו הכואב מוצגים לכל. אחים יהודים עוברים לבית התפילה ומביטים בסורר. וכל זה מול שערי בית הכנסת ברחבה, שנועדה לכך.

החל מפשיטות הטטרים, מפלישת הטורקים, דרך מלחמת העולם הראשונה ועד ימי הצורר הנאצי, שימש ביהכ"נ תמיד מיפלט לפליטים, מחסה מפוגרומים ומרדיפות, כי בו ראה העם את מבצרו הפיסי ואת מקלטו הנפשי. רבות התלאות, הצרות, האנחות והסבל, שספגו קירות ביהכ"נ במשך הדורות, אבל גם ימי שמחה וזוהר פקדו אותו.

ביהכ"נ הגדול, לפי שמו, שימש להתכנסויות העדה בראש וראשונה בימי חג. בימים אלה היה מלא וגדוש קהל מתפללים, וצר היה המקום מהכיל את כולם. במעברים, בפלוש ובכל פינה פנויה מצטופפים היו המאמינים עם טפם. דוחק רב שרר בכל. אויר דחוס מדיף ריח של בד, פרווה, בשמים ונרות בערבוביה פשט בקהל. ריח בית כנסת של ימי חג. זאת תערובת אויר, שאין לתארה. אויר זה הוא דבר מיוחד במינו: מתוק, משכר ומשרה עליך אוירה מיוחדת. אוירת צוותא, שבה הנך מרגיש את חוית הקדושה וחי אותה, את כח הקהילה בהתכנסותה יחדיו, את עצמת האמונה, הפועמת בתוכך. הדוחק, הריח והקולות הרבים על אלפי הניואנסים והגוונים, הסובבים אותך — אינם מפריעים לך להתיחד עם תפילתך, להתבודד בתוך הטלית ולהתמסר לעבודת הבורא — כל זה בחגים.

קופסת בשמים להבדלה — רכוש קהילת בז'ז'ני

בימי שבת שררה אוירה שונה לגמרי בביהכ"נ הגדול. רווחה והוד, סדר מופתי ואויר צח. לא כל המושבים היו מאוישים. יהודים של שבת בבגדי חג האזינו בנחת לקולות המקהלה, החזן ובעל התפילה. מעזרת הנשים הציצו רק פרצופים בודדים של זקנות לתוך חלל ההיכל. חוית שבת, רחבות ומנוחה שוררים בכל.

אלה היו חגי ישראל. נוסף להם שמש ביהכ"נ את הקהילה בימי חג ממלכתיים בימי השלטון האוסטרי או הפולני כמקום הזדהות עם המשטר. יום העצמאות או יום המרד הפולני — ימי חג לגוים, שיהודים הזדהו אתם. ביהכ"נ הגדול הוא המקום הרשמי, בו בטאה הקהילה את נאמנותה למשטר. מי שלא ראה את חג ההודיה למשטר לא ראה הצגה מבוימת היטב מימיו.

ימים מספר לפני המועד התחילו ההכנות לחג. פנים ביהכ"נ נוקה באופן יסודי. האבק הוסר, השמשות נוקו, הרצפות שומנו בשמן. שרשרות ענפי אורן ריחני נתלו בין הארקדות של היציעים. השערים הראשיים קושטו בירק ובסרטי הלאום. מנורות הנחושת והפמוטות צוחצחו והבריקו בניצנוצי הזהב לכל העברים. הכל נראה היה כחדש וכמיוחד לחג. וביום החג עצמו נפתחו שערי ביהכ"נ המקושטים לרווחה כבר בבוקר. שטיח מיוחד נפרס לפני הכניסה הראשית. ובשעה הקבועה מראש, בתאום עם בתי הספר בעיר, עם השלטונות ועם הצבא התחיל הטקס.

שורות שורות של כל התלמידים היהודים מכל בתי הספר בעיר הלכו וזרמו לרחבת בית הכנסת. אחריהם, כשתי פלוגות חיילים יהודים בצבא הפולני על מפקדיהם. כל אלה מן הצד האחד של הרחבה. וממולם — נציגי הקהילה בבגדי שרד, כשכמה מהם חובשים צילינדרים, ואחריהם סתם קהל יהודי, שסגר את החנויות ובא להציץ בנציגי השלטון בבואם לבית הכנסת.

בין שורות התלמידים והקהל, אל מול השטיח הפרוס, התחילו להגיע נציגי השלטון. סגן ראש־העיר עם מספר חברי המועצה מגונדרים ומקושטים בסרטים ובאותות הצטינות, או נציגי גדוד הצבא, נציג הנסיך ממשפחת פוטוצקי, שרב האדמות סביב העיר השתיכו לו. נציג מכבי־אש, אגודות מקצועיות וסתם מספר נכבדי העיר, כולם עוברים בין שדרת הממתינים אל תוך ביהכ"נ, כשנציגי הקהילה לוחצים את ידיהם בסמוך לשער הראשי, וכל אחד מלווה פנימה ע"י אחד ממקבלי הפנים.

עם סיום תהלוכת הנציגים התחילו לנוע פנימה תלמידי בתי הספר, פלוגות הצבא ולבסוף יתר הקהל. על הבמה היתה מסודרת מקהלה עם חזן ביהכ"נ בראשה, ששרה שיר הודיה מתאים למאורע. אחרי זה עלה אל הדוכן במרומי ארון הקדש נציג הקהילה. לרוב היה זה ד"ר פומרנץ או עו"ד גרוסמן, ובנאום פטטי בירך את הנציגים, את הנשיא, את הממשלה ואת כל מי שאפשר היה לברך ולהביע לו נאמנות ואיחולים. המקהלה שרה מספר שירים ותפילות בהתאם לנסיבות, ואחרי הטקס הרשמי התפזר הקהל בסדר מופתי, כיאה למאורע ממלכתי.

לא רק הצגות רשמיות כאלה התרחשו ברחבת ביהכ"נ. גם ימי חג אמיתיים ראתה הרחבה, ועלתה על כולן שמחת הכנסת ספר תורה לביהכ"נ הגדול ע"י הנדבן ד"ר פליך. מה לא היה בערב זה ברחובות העירה וברחבה: תזמורת תופים

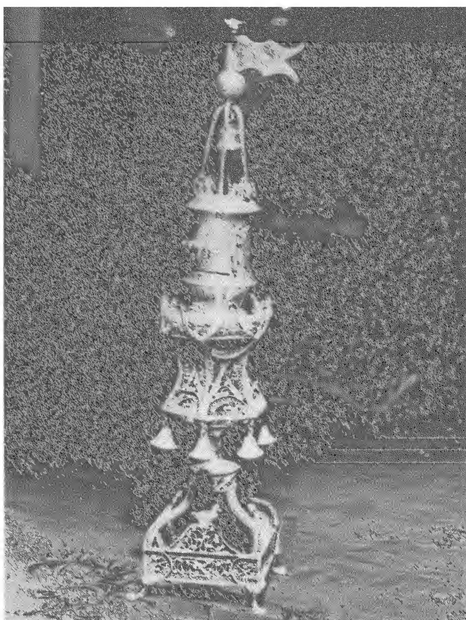
וחצוצרות, מצעד ובראשו תהלוכת לפידים, חופה ומתחתיה יהודים רוקדים עם הספר. שירת הנוער, תהלוכת עם רב, צעדה משולהבת שעברה דרך חוצות העירה השתפכה בזרם אדיר לתוך הרחבה. העם רקד. העם צהל, כי שמחה אפפה אותו. הגוים החרישו ביראת כבוד ורק הציצו מרחוק בהמון המשולהב באמונתו. איש לא העז לנסות להפריע ליהודים בשמחתם, שמימדיה לא נראו מעולם. כל העירה היהודית היתה ברחבת ביהכ"נ, מנער ועד זקן שמחו ורקדו עד אחרי חצות.

ויום הכרזת בלפור, האם היה זה חג ממלכתי? לא ולא. יום חג לציוני העירה. בית הכנסת קושט, נערכו אספות, תפילות הודיה, נשאו נאומים ללא סוף. אספות ברחבה. ויכוחים אין ספור. התרגשות ללא מיצרים אפפה המונים, והכל בא לביטוי ספונטני ברחבת בית הכנסת. אירועים נוספים התרחשו במבנה הרשמי הזה. היו אלה אספות רשמיות של מפלגות ציוניות, אספות בחירות לקהילה, לקונגרסים ציוניים, תעמולת בחירות לרבנים על תומכיהם ומתנגדיהם.

ואחרון ועצוב — טכסי הספד למיניהם לנכבדים, לפרנסים וסתם לאזרחי העיר בדרכם האחרונה לעולם האמת. פה ברחבת ביהכ"נ עברה דרכם, התעכבה תהלוכת הלויה. הספדים, נאומים, דמעות ובכי נשפכו לפני השערים ונספגו בתוך קירותיו העבים של הבנין, שראה ושמע רבות במשך דורות, ואת סודותיו אין לפענח.

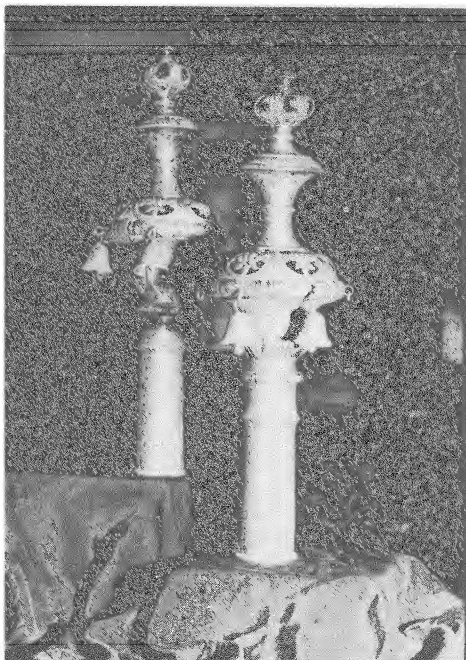
ביהכ"נ הגדול היה ביתה הרשמי של העדה היהודית, והיה פתוח לשמוש לכל בית ישראל על זרמיו השונים והשקפותיו השונות לפעולות חברתיות ולתפילות בימי חג וצער.

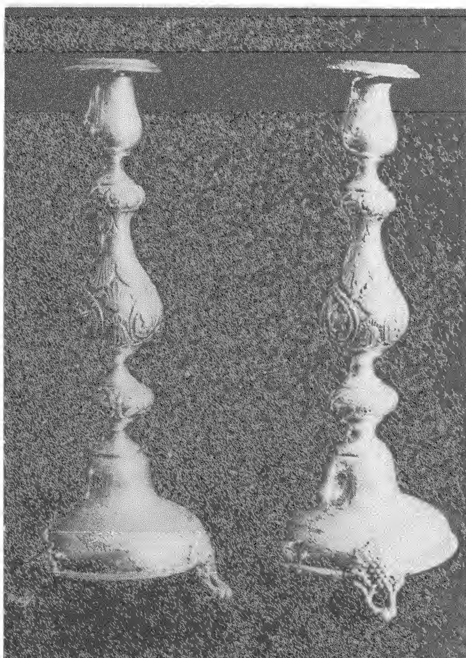
איתן עמד הבנין ושמש את מתפלליו כ־250 שנה. הרבה תחלופות ושנויים עברו עליו במשך הדורות, ותמיד חזר הבנין למלא את תפקידו עד לכיבוש הסוביטי בשנת 1941. עם כניסת הצבא האדום שימש הבנין זמן מה מקום מפלט לפליטים יהודיים ממערב פולין. במשך הזמן פונו הפליטים ע"י השלטונות, שהפכו את ביהכ"נ למחסן תבואה. גם הצורר הנאצי לא שינה את יעודו, ואותו תפקיד ממשיך למלא עד היום.

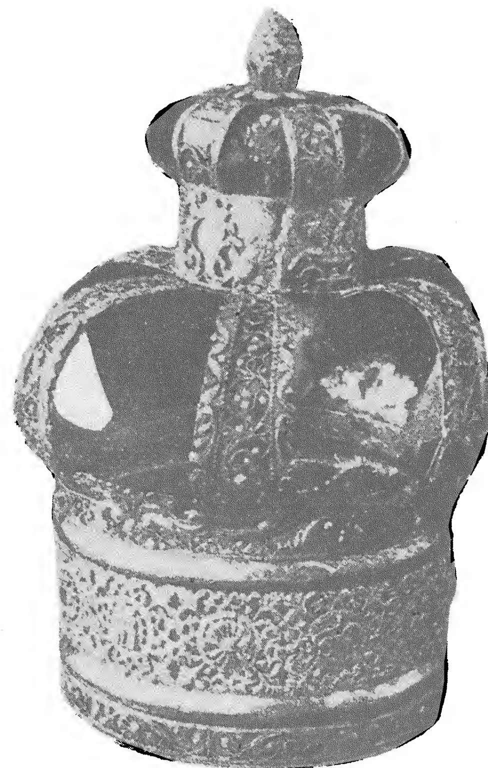
כלי קודש

רבים ומפוארים היו כלי הקדש של בתי הכנסת בעירנו בכלל, ובבית הכנסת הגדול בפרט. מאות הפריטים השונים, החל מכתרי תורה, טסים, פמוטות כסף ונחושת, מנורות תלויות ועומדות ונברשות רבות הקנים, נתרמו החל מן המאה השש־עשרה ועד לשנות השלושים במאה זאת. כולם, ללא יוצא מהכלל, הלכו לאיבוד בשואה. חלק ניכר מכלים אלה הוטמן באדמה ע״י הפר־סים, וביניהם גם כלי הקדש של בית הכנסת ע״ש רבי יודל, שנקברו בחצר הפנימית, ע״י הגבאי ר׳ שמשון פוגלמן. העדות היחידה שנשארה לפליטה היא צילומי הכתר וקופסת הבשמים להבדלה, שהיו רכושם של הקהילה, וצולמו מתוך הספר: ŻYDZI W POLSCE ODRODZONEJ. יתר הצילומים המופיעים בדפים אלה זוהו ע״י משה בר־דוד, כאידנטיים לכלים שהיו בבתי הכנ־סת או בתי המדרש שבעיר. ומעידים על תפארתה של קהילתנו.

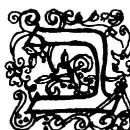
כלי קודש שכדוגמתם היו בביה״כ בבז׳ז׳ני מאוספו של מ. בר־דוד.

KORONA SREBRNA NA RODAŁY Z XVIII. WIEKU.

Własność gminy żyd. w Brzeżanach.

בית המדרש ע"ש ר' יודל

שולי רובע היהודים, בצידו הצפוני, בפרשת הדרכים בין טרנופול ולבוב, עמד בית־מדרש ע"ש רבי יודל, צדיק מתושבי העיר, ששנת פטירתו תקס"ח (1808) ויום השנה (יאר־צייט) צוינו מדי שנה בשנה בעליה לקבר ובסעודת מצווה.

לא אח ולא רע לו לבית תפילה זה בין יתר בתי־הכנסת שבעיר. כפי שצוין בספרות, היו באחדות מן הערים והעיירות של מזרח־אירופה שני בתי־כנסת: אחד הנקרא ביכ"נ, והשני, ששימש לתפילה ועם זה גם ללימוד תורה בציבור וביחידות, והיה קרוי „בית מדרש". לבית המדרש ע"ש רבי יודל היו תפקידים נוספים. לפני שאעמוד עליהם, אתאר את מבנהו הפיזי.

המבנה העיקרי של בית המדרש עמד בפינת הרחובות טרנופולסקה ולבובסקה, על מגרש רחב ידיים, מוקף מבני עזר שונים. בית המדרש עצמו היה בנין ריבועי, המשתייך לסוג בתי הכנסת הריבועיים, שנבנו למאות ברחבי פולין במאות ה־18 וה־19. להבדיל מבתי־כנסת בעלי קמרונות למיניהם, קורה ההיכל בתקרה שטוחה, שהיתה תלויה על מסבכי עץ חזקים כנהוג בכל יתר מבני העיר. הגג כוסה רעפי עץ, שהוחלפו בזמן האחרון לגג פח. התקרה היתה עשויה טיח גבס ומעוטרת בציורים מרהיבי עין, המתארים את ארבע החיות.

בהכנסך להיכל, מול שולחן עץ פשוט ארוך מימדים, נתקל מבטך בשבכת ברזל, מעשה ידי נפח, מקושטת פה ושם בכדורי פליז כבדים, שיחדיו יצרו את מעקת העליאמר או „בעלעמער" בשפת העם. מעל למעקה, דרך סבך של מוטות ושרשרות המנורות התלויות, נמשך מבטך אל עיקר העיקרים של חלל ההיכל, הוא קיר המזרח וארון־הקודש במרכזו. ארון הקודש כולו מגולף עץ, מעשה אומן יהודי

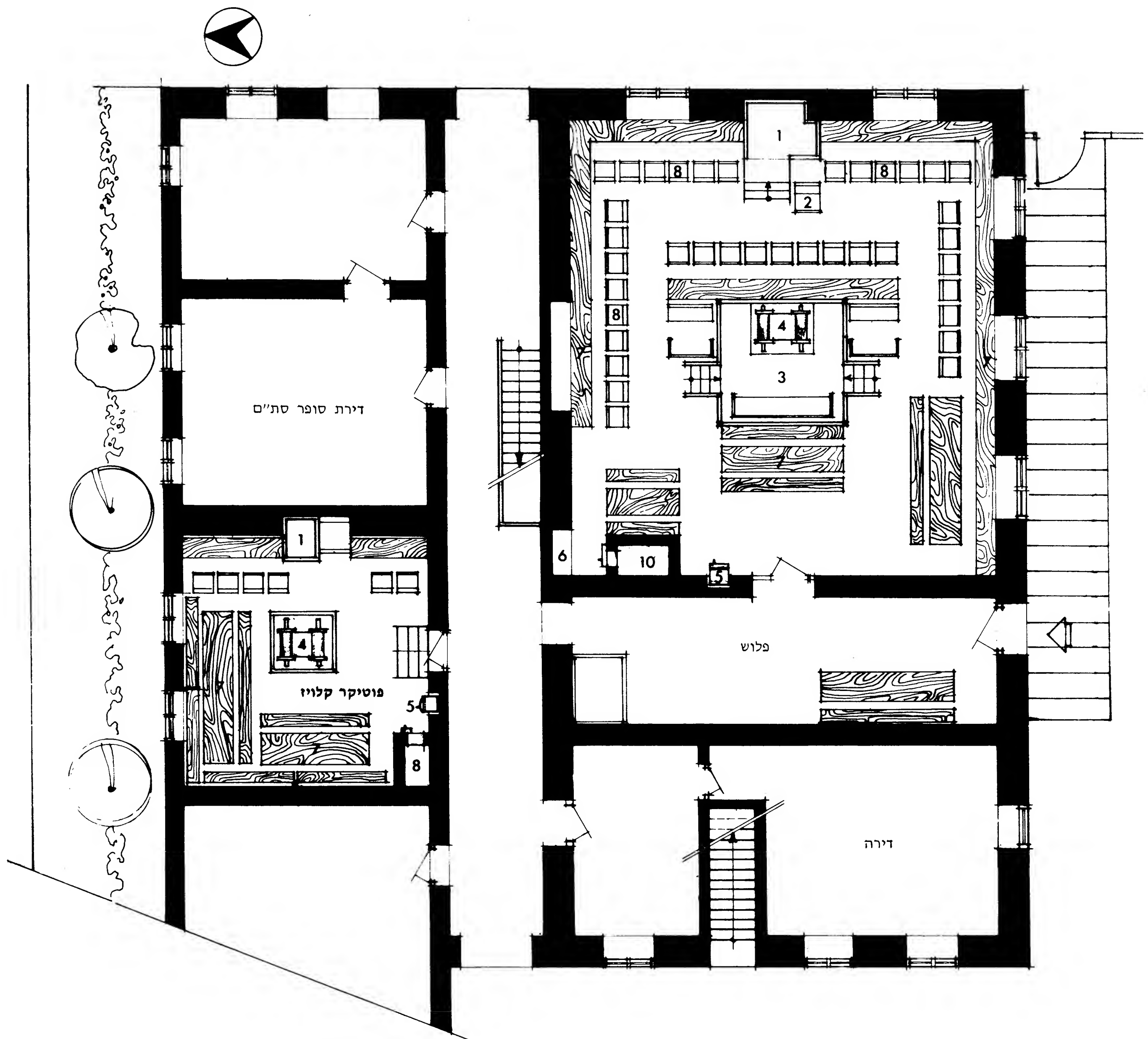
בשנת 1936 הוחלפה התקרה המצוירת מחמת סכנת התמוטטות, ובמקומה הותקנה חדשה. עיטוריה היו 4 רליאפים של מגן־דוד, יצוקים בגבס בפינותיה, ומגן־דוד נוסף באמצעיתה. את הצלעות שבין מגיני־הדוד מלאו עיגולי גבס באותו פרופיל, ומכל אחד, במרכזו, ירד כדור זכוכית עם מנורת חשמל. ממרכזי המגינים השתלשלו על שרשרות מנורות נחושת רבות־קנים. 5 המנורות רבות־הקנים נתרמו לבית הכנסת ע"י מתפלל נדיב — חיים פרלמוטר. באותה שנה נעשה גם בדק־בית כללי, הוחלפו החלונות והרצפה, ונעשו עבודות שיפוץ כלליות, שנוהלו ע"י הגבאי, יצחק בן מנחם דוד, המכונה — איצי דוד.

בנין בית המדרש, שבחיצוניותו נראה היה בנין מונוליטי עם גג בעל 4 שיפועים, היווה למעשה ריכוז של חדרים בעלי תפקידים שונים. את מירב שטחו היווה אולם התפילה במימדים של כ־9.00 × 9.00 מטרים, שבאמצעיתו במה בנויה. לצד המערבי של האולם היה צמוד, לכל אורכו, פלוש ברוחב של כ־2.50 מטר. הכניסה העיקרית אליו היתה מצידה הדרומי וממולה — בצפון, דלת נוספת, שהובילה לפרוזדור אפלולי, צר וארוך, שהיווה חיבור לשורה שלמה של חדרי עזר, שהיו שייכים לבית המדרש.

ממרכזו של הפלוש הובילה דלת דו־כנפית להיכל ובקצהו הצפוני, צמוד לדלת היציאה, עמד ארון עם ספרי תורה פסולים, שמעליו ארון גניזה עם ספרי קודש קרועים.

שני עמודונים קטנים מעל לגגון זה ומעליהם תקרונת בעלת אפריז פסאודוקלסי. **היוו מן** חלל פתוח מעל לתקרת ארון הקודש. על האפריז — שני אריות עם שני לוחות הברית, ומאחוריהן, בצדדים, שתי צפורים גדולות. כל מבנה הארון **כאילו מקשה** אחת היה. מעשה פיסול עץ רחב מימדים, כולו מבנה פלסטי אחיד, **שחלליו ובליטותיו בפיגורציה** העשירה משלימים את ביטויו האמנותי. אור וצל, **צבעים —** אדום־ירוק־כחול וזהב השתלבו למין הרמוניה, שכולה אמרה הוד.

תכנית בית המדרש ע"ש רבי יודל

עממי, איש ירא שמים, למדן ומוהל העיירה — ר׳ מאיר־הרש שפירא ז״ל. מספורי סבתי — בעלת משיכה לחפצי נוי, זכורים לי דברי הערצה לאומן זה, שבסכיניו החדים ובדימיונו העשיר הצליח לעצב ארון קודש זה. עלים עדינים על חוטי נחושת דקים שזורים בין אגסים, תפוחים ופירות למיניהם, עלו וטפסו לצידי הארון. במרכזו שתי דלתות צרות ,כולן מלאכת תחרים עדינה, וגגון חצי עגול בולט מעליהן וסוכך עליהן.

ובאמת יפה היה ארון הקודש, מעשה־מחשבת יהודית טהורה, שכל מי שניצב לפניו — יראת קודש אחזה בו.

לצידי יצירה אמנותית זו, שני חלונות גדולים בעלי קשתות עגולות משליכים שפע אור מזרחי. אליהם מצטרפים אשנב חצי־עגול מעל הארון ושורת חלונות בקיר הדרומי. לא רק ביום בהיר, אלא גם בימים ללא שמש לא חסר אור בבית־המדרש, כי חלונותיו הגדולים פנו לדרום, לתוך חצר כניסה רחבת מימדים.

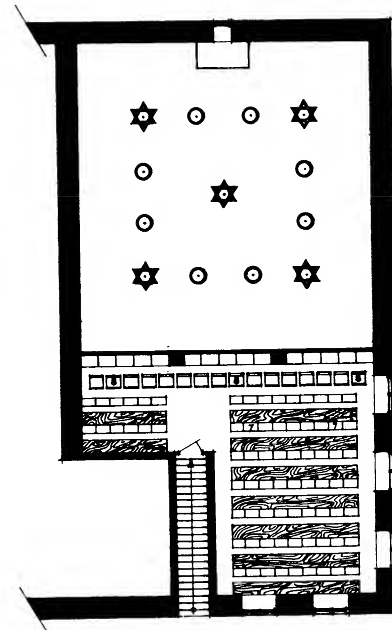
3 מדרגות אבן מדרום ומצפון הובילו אל העליאמר, ששולחן רחב עמד במזרחו, וספסל עץ אלון כבד לצד מערב שימש לעגבה־עילא. מצד שמאל של השולחן — כסא גבוה למשגיח על קריאת התורה, הוא ר׳ מיכאל רדליך ז״ל.

עם ריהוט ההיכל יש למנות את שורות „השטנדרים״, אלה עמודי תפילה פרטיים לכל מושב, שהקיפו את האולם משלושת צדדיו. אחריהם השולחנות הארוכים מעשה עץ פשוט. סמוך לכניסה, בנוי בתוך שקע, עמד כיור מנחושת עם ברז, ועל ידו מגבת תלויה על גלגלת. על התנור הגדול, השעון העתיק, נר תמיד וארונות הספרים, אתעכב בהמשך תאורו של הווי בית־המדרש.

מן ההיכל דרך הפלוש חזרה אל הפרוזדור האפלולי היו כ־2 מדרגות בוגדניות מכשילות את הזר, שלא הכירן. רצפת חימר הובילה אל מול חדר־תפילה, ששימש גם „חדר״ ללימוד דרדקים וכינויו — פוטיקר־קלויז.

צמוד לקלויז, לצד מזרח, היתה דירת שני חדרים של סופר־סתם, ומצד מערב — שלשה חדרים נוספים, דירתם של מורי־רבי ומלמד החדר, ר׳ גצלה הלפרין, ואחריה דירת גבאי בית־המדרש, ר׳ יוסף שטרייזנד. מאחורי הפלוש למערב — שני חדרים נוספים וחדר מדרגות החוצה אותם ומוביל לעזרת־הנשים, שבקומה העליונה.
עזרת־הנשים השתרעה מעל החדרים התחתונים ובתוכה שורות ספסלים עם משענות. לאורך ההיכל של בית הכנסת שורה ארוכה של אשנבים, הניתנים לפתיחה ולסגירה, ומתחתיהם ספסל ישיבה. את המושבים שלצד ההיכל מלווה שורה של שטנדרים, המשמשת את הנשים בדומה לשטנדרים אצל הגברים.
נוסף על הבנין הראשי היה שייך לבית המדרש גם מבנה רחב ידיים עם חצר פנימית נפרדת, שהיה מושכר בתור נגריה לר׳ יוסף שטרייזנד. עם כניסת הצורר הנאצי הטמין ר׳ שמשון פוגלמן במבנה זה, בתוך בור עמוק (לפי דבריו), את כל כלי הקודש של בית־המדרש.

בפינה של החצר, שהיתה מעובדת עבוד חקלאי, עם שורת עצי נוי, שסוככו על שורת ספסלי ישיבה, עמד קיוסק, שקראו לו הקיוסק הירוק, „די גרינה בודקה״, כינוי ידוע בכל העיירה. שכר דירה מכל מבני העזר היה משמש הכנסה נוספת לאחזקת בית־המדרש.

תכנית עזרת הנשים ופיתוחי התקרה של האולם

דמויות

רווי בית־המדרש ניכר בדמויותיו. לא אוכל למנות את קהל בעלי הבתים, הנאמד במעל ל־100 בתי־אב קבועים של בית־המדרש, שהם עיקר הקהל בימי חג, אבל אתעכב על אלה, שאישיותם, תפקידם או חיצוניותם עיצבו וקבעו את אופיו של בית־המדרש, והטביעו עליו חותמם.

בראש ובראשונה אזכיר את נכבדיו, את ר' משה ווינר — דיין העיר, בעל ידע תורני בלתי נדלה ובעל השכלה כללית. שנים רבות התפרנס מעסקי תיווך ולא רצה להנות מקופת הציבור. גם את שעוריו המרובים לנוער ולמבוגרים נהג לתת שלא על מנת לקבל פרס. דמותו נמוכת הקומה בעלת זקן לבן ותנועות איטיות ומחושבות היתה מעוררת כבוד ודרך ארץ בכל מי שפגש בו החל בילדי החדר הסמוך וכלה בזקני העדה.

ואחריו את ר' אפרים זלמן מרגליות, נכדו של הרב מברודי, מחבר „יד־אפרים", תלמיד חכם מובהק, ירא שמים ואיש מצניע לכת, שמאמר נפרד מוקדש לו בדפים אחרים של ספר זה.

ולידו ר' יוסף שאול וויכרט. מבין תלמידי חכמים בעיר בעל הדרת פנים ובעל תבונה רבה, ששימש כבורר מכריע בסיכסוכים והתדיינויות.
וגבאים, כמו ר' דוד־מאיר פרייער — סוחר אמיד, בעל הדרת פנים, שנמנה עם המשכילים ויחד עם זאת הקפיד לבקר בבית המדרש. משקפי הזהב שלו, תנועותיו השקולות וחשיבותו העצמית לא גרעו מיכולתו לשמש שליח ציבור וגבאי בעל השפעה ומעורר יראת כבוד.

השכן למושבו במזרח היה ר' שמשון פוגלמן — הכל יכול והאדמיניסטרטור של בית־המדרש במשך שנים רבות — יהודי ירא־שמים, שנוסף לפרנסתו, הקדיש את רוב רובו של זמנו הפנוי והלא־פנוי לפעילותו הצבורית כגבאי בית המדרש, יוזם מפעלי צדקה וציוני נלהב. בזכותו אופשרה פעילות ציונית בתוך כתלי בית־המדרש. אספות, נאומים ציוניים, התרמות, נדרים לטובת הקרן־הקימת, הקרן־היסוד ומטרות ציוניות אחרות הן לזכותו של ר' שמשון.

ומי לא יזכור את דמותו החסונה של ר' יוסף שטרייזנד, המכונה יוסי סטולר (נגר) לפי מקצועו. בעל בית וגבאי קבוע. שומר הסף — אדמיניררטור — איש רב פעלים בחברות צדקה ויו"ר חברה קדישא של העיר. עמדתו התקיפה, מרצו הרב ופעילותו הצבורית הם הם שהקנו לו כבוד כ־זיש עבודה, החדור רוח ציונית. הוא זכה לעלות ארצה. התישב בכפר־סבא, וגם פה המשיך להיות אחד מפעילי הצבור הדתי־העובד.

דמות דמות והאופיני לה. מבעלי הבתים המכובדים, בעלי כינוי או אחרים בעלי שם משפחה שגרתי, דרך פשוטי העם, עד לעניים מקומיים ועוברי אורח זרים, לכולם היה מקום בבית־מדרש זה.

בקרן זוית, בין נר התמיד והתנור, כעין ערימת סחבות מונחת. ספק שק, ספק שמיכה מקופלת נשכחו על קרש בין שני ספסלים. זהו הרושם של כל אחד, שאיננו נמנה עם באי בית־המדרש, אבל „גירסת החבילה" היתה מעלה צחוק על

שפתיו של כל ילד ומבוגר, להם ברור היה, כי החבילה העזובה היא דמותו המכורבלת של הסופר־הגבן, הישן שנת ישרים. סופר סת״ם עני, שדמותו לא היתה עולה בהרבה על גובה של שטנדר (דוכן־תפילה), עמוסה היתה בגבנת גדולה. יומם ולילה בימי קיץ לוהטים ובערבי חורף ארוכים היה יושב הסופר וכותב מזוזות ותפילין. ספסל שעל יד התנור היווה מקום פרנסתו. פה ישב, עבד וניהל את עסקיו ואת המשא־ומתן החרישי עם לקוחותיו הבודדים, שהזדמנו מדי פעם. לא בית ולא רע היו לה לדמות ססגונית זו. ספסל העץ, ספרי הקודש וכל המתרחש בין כתלי בית־המדרש היו עולמו היחיד ובלעדי של הסופר. וגם את הלילות היה מבלה בכתיבה או בשינה בפינה זו, כי זה היה כל עולמו.

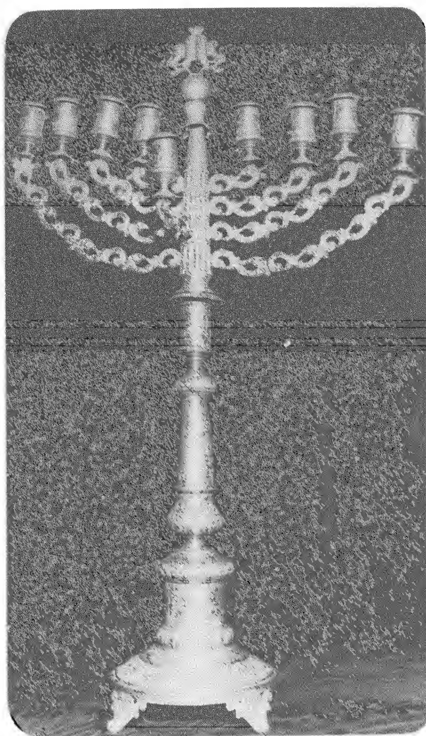
ההווי

פי שהזכרתי לעיל, נוסף על התפילות רבים היו תפקידיו של בית־המדרש. בראש וראשונה אעמוד על העובדה, שבית־המדרש היה פתוח יומם ולילה. שעריו כמעט ולא נסגרו.

לפני זריחת השחר ביום קיץ בהיר או בעת סופת שלג חורפית יכולת להבחין בצעדיו הקצרים והמהירים של ר׳ גדליה רוזנצוייג השמש, הממהר אל מקום עבודתו הקבוע. בתנועה זריזה היה מושיט את ידיו אל קורת המשקוף העליונה ומחטט אחר המפתח הגדול בתוך מסתורו, הידוע לכל באי המקום. תמיד היה המפתח במקומו, הוא היה מורידו לחור המנעול, אבל טרם תקע אותו מנסה היה אם אין הדלת פתוחה כבר. נדירים מאד היו המקרים, שר׳ גדליה היה צריך לסובב את המפתח בתוך המנעול — מישהו תמיד הקדים אותו.
ומי היו אלה, המשכימים קום: בעלי הבתים, שהדרך אצה להם לצאת את העיר עם זריחת החמה, לומדי תורה ושוני משניות, עוברי אורח, נושאי חבילות מערים זרות, אומרי קדיש ובעלי „יאהר־צייט״, שמיהרו למנין הראשון, וסתם ארחי־פרחי ועניים נודדים, שסודות המנין הראשון וסדרי בית־המדרש נהירים היו להם מאז ומתמיד ואולי אף מדורי־דורות.

תמונה אחת מיני רבות, שהתרחשו מדי יום ביומו. בטרם הפציע השחר, לא יום ולא לילה, באפלולית כחלחלה, החודרת דרך החלונות הגדולים, מסתגלות עיניך אט אט לאור האפור, זרוע נקודות בוהק זהובות של נרות בודדים אי פה אי שם. נר, נר ודמות על ידה. יהודי עטוף טלית, רכון על ספר לימוד, לוחש את פסוקיו במהירות. דמות אחרת מתנועעת בזריזות, מפשילה שרוול ולופתת רצועות התפי־לין. מישהו מזיז „שטנדר״ ומוציא מתוכו את כלי הקודש. בפינה אחרת ממתיקות מספר דמויות סוד בצוותא. אלה הם העניים, שאת כל הלילה בילו בצידו של התנור, ההולך ומתקרר. הכל עדיין נע באיטיות ובמשתורין. בטרם נכנס ר׳ גדליה לבית־המדרש אין בו פעילות של ממש. והנה, דמותו הקטנה מופיעה בפתח, ואתה כאילו רוח של חיי יום חדשים נושבת בכל. את צעדיו הראשונים הוא

מכוון אל שולחן הבימה ומוציא חופן נרות, הנעולים על מנעול. חיש מהר מתחל־קים הנרות בין הנוכחים ונדלקים אחד אחד וקבוצות קבוצות. לא לבדו מתחיל ר' גדליה את יום עבודתו. רבים הם עוזריו מרצון או שלא מרצון בשעות מוקדמות אלה, כי לחסדיו זקוקים רבים מבין משכימי קום, יהיה זה עני או בעל בית מכובד — זה נר נוסף מועיל לו, השני זקוק להיתר לינה, שלישי שכח שוב את מפתחות השטנדר, ומבקש זוג תפילין. ללא מילים רבות, כי כבדה עליו השמיעה, מחלק ר' גדליה את התפקידים, וחיש מהר נדלק התנור, דולקים הנרות, כיור המים מתמלא, וגם הרצפה טואטאה. בית־המדרש מוכן לקבל את אורחיו.
עם כניסת הדמות העשירית, אין מחכים עוד לנוספת, כי למשכימי קום יקר הזמן. . „תתחיל" — רומז איש בעל יוזמה, שזמנו דוחק לו. „חכה", עונה לו שכנו, כי חושך עדיין בחוץ. לא פעם היה פורץ ויכוח חריף, האם מותר כבר להתחיל בתפילת שחרית, או האם יש עוד לחכות דקות אחדות. הרגעים חולפים במהירות, ובעל התפילה נגש לעמוד המואר ומתחיל. חיש מהר זורמים פסוקי התפילה לפני העמוד, ולמנין הראשון מצטרפות מדי פעם דמויות נוספות, ש„אחרו" להגיע.

עם סיום התפילה, שמחה לכל ולעניים בפרט. כמעט לא עבר בוקר, בו לא ימצא בעל בית, המקיים „יאהר־צייט — הוא יום זכרון שנתי לנפטר במשפחה. מנהג בל־יעבור הוא, כי ביום זה מכבד המתאבל את הנוכחים „בתיקון". מתאבל נדיב, או פחות נדיב, אבל תמיד חולקה כוסית יי"ש בין הנוכחים, ואליה נוספו, במידת היכולת, עוגיות, כעכים, או מיני מאפה יבשים, שחולקו בין המתפללים. בעמידה, תוך קפול הטלית, היו חוטפים לגימה וקינוח קל, וכל אחד ממהר לדרכו. לעניים היתה זאת הארוחה הראשונה, לה היו מצפים באי־סבלנות ומשתדלים לקבל כמה שאפשר יותר. השומר על חלוקה צודקת היה ר' גדליה, ולכן גם עמדתו ה־חזקה בין מבקשי טובתו, העניים. בשנות המשבר הכלכלי הנהיג ר' שמשון פוגלמן מנהג, כי כל מי שקיים יום זכרון, תרם במקום „תיקון" סכום כסף. בכסף זה נקנה לחם, שחולק לבתי נצרכים לפי רשימה, שהוכנה מראש ע"י הגבאים.

מנין אחרי מנין, ללא הפסק, היו מתחלפים בעלי התפילה. לא פעם היו מגיעים עד כ־10 מניינים לבוקר אחד, שהאחרון בהם היה מסתיים בערך בשעה 11.00.
יום שבת אחרי הצהרים — ההיכל מלא וגדוש קהל. צבור מגוון מכל שכבות האוכלוסיה שבעיר. הבימה מוקפת נוער ומאחוריו בעלי בתים, חסידים וציונים על כל גווני הציונות והחסידיזם. במרכזה של הבימה דמותו של הרב שורס — דרשן מקצועי, מנאמני אגודת ישראל. דברי מוסר בעלי רקע פוליטי נשפכים מפיו כאש להבות. דרשת המוסר הנלהבת מרתקת את שומעיו — חסידיו ואת מתנגדיו הציונים. נאום נלהב, וללא עוררין, אבל מתובל בדברי הסתה נגד הציונות, נגד העליה ונגד החנוך המודרני של הנוער.

בנקודה זאת, אחרי ריתוק הקהל בדברי תורה, מליצה ושכנוע, ברגע בו נשמע משפט ראשון של שטנה על הציונות, נפרץ גם מחסום ההקשבה. עלם צעיר בדמותו הארוכה של משה ברגמן, מנהיג תנועת הנוער הציוני בעיר, משמיע במרץ קריאת ביניים ראשונה.

הקריאה כשאלה מאלצת את הדרשן להשיב או מביאה אותו במבוכה ומפסיקה זמנית את נאומו הנלהב. שאלה ומחאה, קולות מתנגדים וחסידים. מתפתח ויכוח בין הנואם לקהל. בית־המדרש הופך לבמה פוליטית מובהקת, שאינה זקוקה לדברי עדוד של מארגנים. השאלות וקריאות הביניים הן ספונטניות ובוקעות

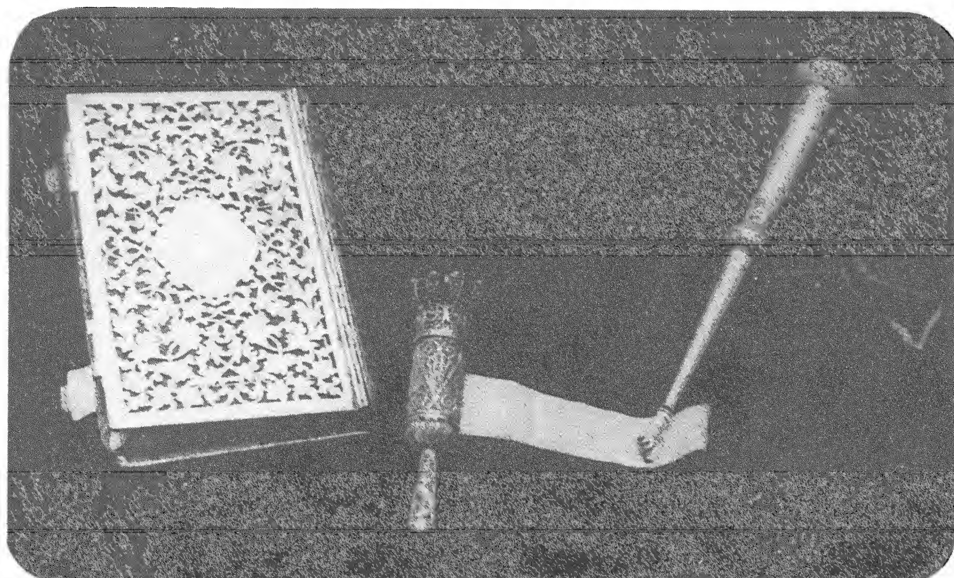
ממעמקי הלב של הנוער הציוני, הנלחם על זכותו להיות ציוני בתוך עמו, בתוך הקהילה התורנית והחילונית על כל זרמיה. ויכוח ענייני בין הדור הצעיר ובין הממסד של בעלי הבתים, חסידים אדוקים וסתם יהודים, זאת אוירת אחר הצהרים של יום שבת או של יום חול (יום ראשון בדרך כלל) בבית־המדרש. זאת אפיזודה נוספת של ההווי — הווי בית־המדרש של ימי החלוצים. ימים, בהם נלחמו על עליה חפשית, מתוך העם, מתוך השכבות שהיוו גורם מעכב ואבן נגף במאמץ הציוני.

מאספות ומנאומים דתיים־פוליטיים, דרך אספות בחירות ממלכתויות־קהילתיות ועד לבדחנים וסתם שיחות חולין, הנני מגיע לספור על אספת לילה מוזרה במקצת. חלל בית הכנסת האפלולי מואר במספר נרות בודדים. קבוצת בחורים צעירים, לפני גיל הגיוס, התקבצה בפניה ומנהלת שיחה בלחש. יושבים הבחורים ומשוחחים על דא ועל הא. ויכוח סתם ושיחת רכילות מתחלפים בהשקפות פוליטיות מתובלות בבדיחות. ענייני אהבה של פלוני עם אלמונית וחוזר חלילה. השיחה נפסקת, ודמות נוספת מצטרפת ליושבים. זוג בחורים אחר קם ועוזב את בית הכנסת בכדי לחזור אליו בעוד זמן מה. מי הם אלה הצעירים, שבסבלנות עיקשת מבלים את שעות הלילה בשיחות ובעינויי שינה? אלה הם „הפלאגערס" המתענים, המתישים את כוחם ללא אכילה וללא שינה, כדי לרדת למשקל מיני־מום, שאינו מחייב גיוס לצבא האוסטרי או הפולני.

בפינה אחרת של ההיכל ממתיקות שתי דמויות סוד. עובר אורח — פושט יד מקצועי מספר על הרפתקאותיו ועל הישגיו לעמיתו המקצועי. מדי זמן נפגשים אלה ברחבי המדינה, ובית־המדרש ע"ש ר' יודל הוא אחת התחנות הקבועות, בו מתחדשות הפגישות וההכירויות, שמסורתם אולי מדורות.

בתקופה האחרונה הונהג, שקבוץ נדבות בעיר אסור היה לכל פושט יד יהודי. דמי־עניים ולינה היו מוענקים ע"י הקהילה בגובה אחיד לכל פושט־יד זר, בכדי שלא יסובב בחוצות העיירה, וספסל ע"י התנור שימש תחנת ביניים לכל אלה, שהתעכבו לבירור ולהמתנה ארעית בעיר.

ופה היתה גם פינת החדשות.

ומה יכולת לשמוע פה? על תנועות ארחי־פרחי בכל רחבי המדינה. על הכסף הרב של פושטי־היד המקצועיים. למי מהם יש בית בעיר זו או אחרת. מיהו בעל בית מכובד בעיירתו הנידחת, בקצה פולין, ורק בעונת הקיץ — קבוץ נדבות הוא לו „מקצוע" מכניס. אילו בעלי־דרשה מתכוננים לבוא בקרוב לעיירה, ומה הארועים, שקרו בבתי־הכנסת בזמן הדרשות. סכסוכי רבנים בחצרות האדמור"ים למיניהם. ספורי גוזמה, ניסים, שרבנים חוללו למאמיניהם, שדוכים מפורסמים בין נכבדים לו־בנים. ולא רק מה שנעשה בתחום היהדות החרדית, כי אם גם מחירי המטבע הבינלאומי נהירים היו ליושבי הספסל. גם לויכוחים פוליטיים על רמה נאותה יכולת להקשיב, כי גם בני התבונה וידענים נסחפו לפינת הויכוחים הזאת. במילים ספורות — השולחן שעל יד התנור שימש אמצעי תקשורת מעודכן של הימים ההם.

תחינת האשה

יה זה בקר קיצי בהיר, היכל בית־המדרש כולו שטוף שמש, וכשני מיניני אנשים מפוזרים בכל פינותיו, שקועים בתפילת שחרית מאוחרת. כיתר המתפללים עמדתי לא הרחק מארון הקודש, ובשלוה של עלם ללא דאגות התעמקתי בקדושת התפילה. ולפתע, בלי להרגיש איך ומאין, התפרצה אשה עטופת שחורין בידיים מורמות מעלה מעלה, פרסה מעליה צעיפה השחור והשקוף, וכאילו רחפה באויר והשתרעה מול ארון הקודש.

רוח רפאים, או חלום אני חולם? אשה בשחורים בהיכל הגברים ובזמן תפילה — דבר זה לא יתכן. ובכל זאת, אין עיני מטעות אותי. רק שניות של הרהור היו מאחורי, והדמות מסירה את פרוכת הארון ופותחת דלתותיו לרווחה. מושיטה ידיה כלפי פנים, ברכיה נשמטות לרצפה וצעקת אימים פורצת מגרונה: „שמע ישראל..." אלי, אלי, עזרני, במה חטאתי לפניך — אל תקח את בני ממני, כי הוא כה צעיר". ושוב: „שמע ישראל..." מעורב בצריחה, בכי וזעקת כאב, המהד־הדת בין כתלי ההיכל.

זאת אפיזודה של שניות בלבד, כי אחרי הזעקה הראשונה ואחרי שהקהל ההמום והנדהם עמד על הנעשה, מהרו שני גברים אל הארון. הרימו את האשה ונעלו במהירות את הארון. לא קל היה להזיז את אלמנת השוחט — אבא, מלפני ארון הקודש. דברי שדולים ובקשות שוטחו לפניה, שתעזוב את המקום. המכובדים מבין הנוכחים התערבו, והאשה בשלה — משטחת תחינה תוך כאב וצער.

דקות רבות עברו עד שקהל המתפללים הצליח להניע את האשה הכואבת לעזוב את ההיכל. הרושם שהשאירה אפיזודה זאת על קהל המתפללים המצומצם והד המקרה נזכרו ימים רבים בין תושבי העיר.

תמונה זאת של שבירת מוסכמות בחיי אם־יהודיה, אשת שוחט יראת שמיים, היא סמל של אמונה ללא גבול בכח עליון, שביטויו, מעוזו והגישה אליו היו ארון הקודש הפתוח. וכל זאת בבית־המדרש ע"ש רבי יודל, ששימש את מאמיניו למטרות שונות בחיי החברה והרוח של העיירה.

ערב יום־הכפורים

ימים נוראים — ביטוי שבכל ימות השנה מבטאים אותו כמושג, ועוברים בשטף הדיבור לסדר היום. ימים נוראים, שמזכירים אנשי העיירה בחדש אלול, לא ביטוי ולא מושג הם. בימי אלול הופכים הימים הנוראים לסמל, לאות, למילת קודש, שחרדה אל־אנושית אוחזת בך בהיזכרם. ימי כוננות, ימי סליחות ותשובה, ימים בהם הנך מצפה, מתפלל וחרד מדי שנה בשנה מיום הדין, היום הקדוש והנשגב. מחשבות על יום קדוש זה אינן מרפות ממך בכל תקופת הכוננות לקראת התפילות המכריעות ביום הכפורים ועד כמה שסמוך היום הגדול, תחנוניך, תפילותיך והסליחות הולכים וגוברים. תפילות, סליחות, כפרות, טבילה, יצר הוידוי והתשובה, נקיון הגוף והנשמה, כל אלה הם הכנה לקראת היום הזה.

וערב יום כפורים כזה, אחד מיני מאות במשך הדורות, מצטייר אצלי בהזכרי בבית המדרש.

בבית המדרש האולם נקי, קירותיו בוהקים, לובן הסיוד, כלי הנחושת הנוצצים מחזירים את קרני השמש, החודרות לחלל ומרקידות כתמי זוהר ככוכבים על פני הרקע הלבן של הכתלים. השעה היא שעת צהרים מאוחרת, ושער הפלוש פתוח לרווחה. שולחן ארוך כאורך הפלוש מכוסה ניר לבן, ועליו קופסאות, קופות וקערות למיניהן. על כל קופסה כתובת, בכל קערה שלט. עשרות כלי־קיבול מקופת ר' מאיר בעל־הנס, הקרן הקימת לישראל ועד ישיבת לובלין ובית מחסה לזקנים שבעיר — כולם מסודרים בשורה ומחכים לתורמיהם.

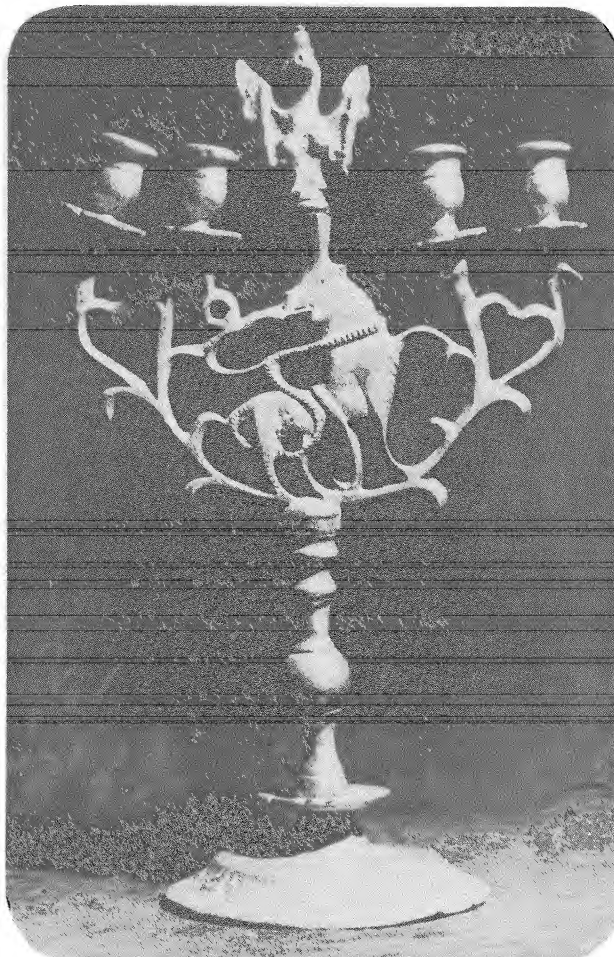
בעלי בתים הולכים „לקערה". מנהג הוא לתרום לצדקה, לפרוע חובות בשעת בין הערביים, בין מנחה לכל־נדרי. בזרם איטי, החל משעות אחר־הצהרים, הולכים ועוברים מתפללי בית־המדרש לאורך השולחן, איש איש ותרומתו. מעות המתכת מקישות בפח ומחזירות בצליל את תוזת המוסד. בראש השולחן יושב גבאי וגובה את חובות השנה מכל אחד ואחד. רשימה ארוכה של חובות, נדרים, התחיבויות ותרומות הולכת ומצטמקת. שעת פרעון חובות היא שעה זאת, והלב היהודי פתוח לצדקה, כי הזמן דוחק, כי בעוד שעות ספורות יהיה מאוחר. וכך, ללא מילים רבות, ללא בקשות מיוחדות, מתמלאות הקופסאות בכסף הנדבנים.

ובעברך את הפלוש לתוך חלל ההיכל — הדרת קודש אוחזת בך. לא בית מדרש של חול, של כל ימות השנה, לפניך. לא אותם הקירות, לא אותם הכלים, לא דמויות של ימי חול סובבו בפנים. אלה הם אנשים אחרים, יהודים של ערב יום הכפורים, אחרים הם מדמותם המקובלת. כל דמות ודמות, כל צללית מוכרת לך מכל ימות השנה — שונה היא בערב חג זה. היא מוכרת לך, אבל שונה. שונה במראיתה, בהתנהגותה, בנקיונה ובהידורה שלפני התפילה הגדולה.

והרי תמונה, אחת מיני מעטות, שנשארה אולי בסימטה נידחת של מאה שערים או בויליאמסבורג החסידית. דמותו הכפופה של ר' מיכאל רדליך, זקן מופלג, איש ירא שמיים, שכל ילד וגבר חלק לו כבוד ללא סייג, התרוממה באיטיות ממושבה שבמזרח, ובצעדים שקולים קרבה אל הבימה. לא רב הוא כוחו של איש הבינה, כי כבדו השנים עליו, אבל בקרבו אל מדרגות הבימה נעורו בו כוחות נעורים. בצעד זריז עלה על הבימה וברמז ידו קרא את ר' גדליה, השמש. ללא מילים פרס ר' גדליה שטיח קטן על רצפת הבימה בתנועת כפיפה איטית ירד ר' מיכאל

על ברכיו, ואט אט היטה את גופו קדימה, עד שכפות ידיו נגעו בשטיח. דמותו הזקופה של הזקן הצנום כרעה על ארבע וגבו הזדקר כלפי מעלה. ביד זריזה שלף ר׳ גדליה שוט קלוע רצועות, ובקצב אחיד הורידו על גבו של הזקן. הרם והורד — הרם והורד — השוט היכה על הקיטל הלבן של ר׳ מיכאל, כל חבטה הולידה הד עמום... מדי פעם, בין חבטה לחבטה, יכולת לשמוע את לחישת ר׳ מיכאל: „יותר חזק״! „יותר חזק״! ור׳ גדליה הגביר במקצת את תנופת שוטו בכדי להרפות שוב במכתו הבאה. וכך הצליף השמש ארבעים מלקות על גבו של הזקן.

תם ונשלם מנהג המלקות. קם ר׳ מיכאל על רגליו ופניו אורו, כי הכנתו האחרונה לכל־נדרי נשלמה, והוא מוכן לעבודת הבורא ביום־הדין.
עם ירידתו של ר׳ מיכאל מהבמה, עברו עוד מספר מועט של זקני העדה מתחת לשוטו של ר׳ גדליה, ובהתקרב שעת הסעודה המפסקת התרוקן בית המדרש.
רק מאות נרות נשמה מלבן ועד צהוב־כהה על כל גווניו, מקופסת פח צנועה ועד נר שעווה קלוע — כולם הרקידו אור זהוב, ובדומית רקודם המתינו לקהל מתפללי כל־נדרי.

בית המדרש הבנוי

דאס געמאורטע בית מדרש

„סמוך לבית הכנסת הגדול עמד בית־ספר. היתה זאת חושה (מבנה־עפר) שהכילה שני חדרים. בחדר אחד דר יהודי מלמד או מורה. השני — דמוי בית כנסת, ז"א היה בו ארון קודש ותנור מלבנים שרופות מצופה אריחי אמאיל ירוקים".

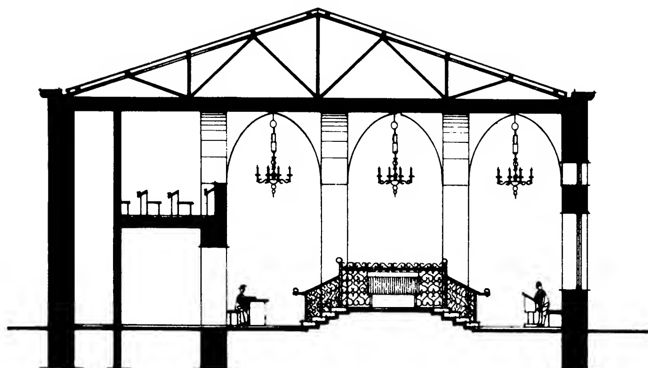
הו התאור המילולי של בית המדרש מתוך מסמכי העדה הקתולית־רומית בבז'ז'ני משנת 1639. מבנה עפר דל זה נבנה מחדש מאבן, ולפי צורתו ואופן בניתו קיבל את שמו — הלא הוא „בית המדרש הבנוי".

כך הוא גם זכור לי, הנכס הארכיטקטוני המובהק, שריד המאה ה־17, המשלים את השורה הארוכה של בתי הכנסת בעלי ארבעה עמודי תווך, שמולדתם — גליציה.

בפינה הדרומית־מזרחית של רחבת בתי הכנסת וכאילו נושק את הפינה הצפון־מזרחית של בית הכנסת הגדול, בהשאירו מעבר צר ודחוק ביניהם, עמד בית המדרש. בנין אבן־חול ברובו, מטויח, שרק כרכובו המעוגל ומשקופי פתחיו גילו את החומר, ממנו נבנה.

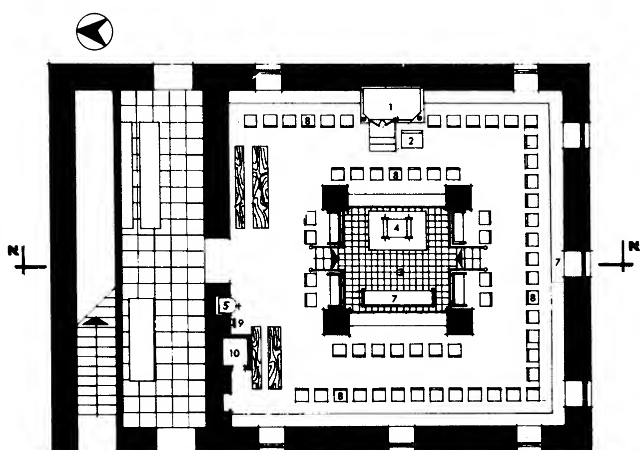
המבנה מרובע, בעל תשעה שדות של קמרונות צלב שווים, שהמרכזי ביניהם נשען על ארבעה עמודי תווך כבדים. ארבע קשתות מחברות את העמודים ביניהם, ועוד שמונה נוספות קושרות את הפינות של השדות לקירות החוץ. ארבעת העמודים ביחד עם 12 הקשתות מהווים סטקטורה קונסטרוקטיבית מסיבית, המקנה לחלל הפנימי אופי של כח וחוזק ומעוררת הרגשה של בטחון. דומני, שלא רק האספקט הקונסטרוקטיבי הוא זה, שהניע את הבנאי (כנראה יהודי, כי היו כאלה בעיר) לבחור בסוג זה של פתרון, עם ארבעה עמודי תווך, כי בסביבתנו, הדלה באבן בניה טובה אך עשירה ביערות, הרבה יותר קל והגיוני היה לסוכך מעל לחלל האולם בתקרת מסבך עץ. נראה, שהשיקול האמוציונלי של הקנית בטחון למתפללים היוה גורם לא מבוטל בתכנון בית המדרש.

לצידו הצפוני של האולם המרובע צמוד הפלוש, הוא מסדרון כניסה ארוך וצר, ובו שלוש דלתות כניסה. האמצעית, המחברת את הפלוש עם האולם ,המערבית המשמשת כניסה ראשית מהרחבה והמזרחית, המובילה לחצר ולבית הכנסת של חסידי סטרטין.

חתך אורך א׳ — א׳

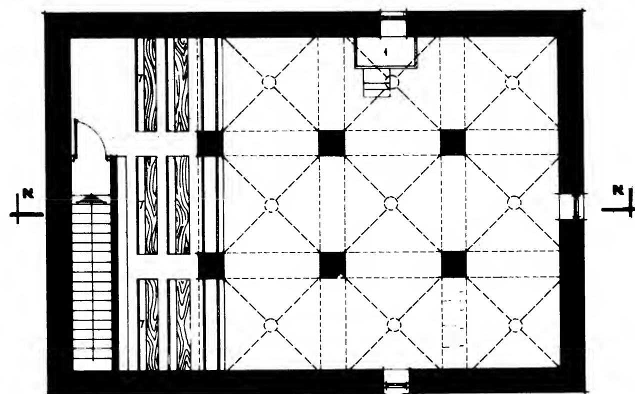
סמוך לכניסה הראשית, מצד הרחבה, מובילה דלת נר־ספת לגרם מדרגות תלול, העולה לעזרת הנשים, החופפת את שטח הפלוש בקומת הקרקע. הצד הדרומי של העזרה פתוח כולו לתוך האולם הראשי, ורק שבכות ברזל בעבודת נפחות כבדה מבדילות ביניהם. נוסף על הקונסטרוקציה הכבדה של קמרונות עם סיום של תקרה שטוחה, מכוסה המבנה בגג פח עם מסבך עץ, כמקובל ברוב מבני העיר. בהסתמך על אופן הבניה עם הקשתות, יש מקום להניח, שגג הפח נוסף רק בזמן האחרון, ובמקורו יכול היה בית המדרש לשמש בית כנסת מבצרי עם מעקה גבוה, כמקובל ביתר בתי הכנסת המבצריים בפולין המזרחית.

תכנית אולם בית המדרש ״הבנוי״

בין עמודי התווך מצפון ומדרום הובילו מדרגות אבן אל הבמה, עליה עמד שולחן הקריאה, ואת יתר צידיה הקיפה גדר ברזל — עבודת נפחות אמנותית. ממרכזו של כל שדה בתקרה ירדה על שלשלת ברזל מנורת נחושת רבת קנים. אור רב בקע מנברשות הנחושת רבות הקנים, שמספרן הרב הספיק מעל ומעבר להארת האולם. למרות זאת, עם הכנסת מאור הגז המרכזי בעיר, הותקנה בבית מדרש זה תאורת גז, היחידה בכל בתי הכנסת בעיר.

פנים האולם היה כולו מצופה עץ אלון עד גובה בן־אדם, ומעל לציפוי כיסה סיד לבן את הכתלים. במזרח — ארון הקדש. בניגוד ליתר בתי הכנסת בעיר, המגולפים בעץ, היה הארון כאן בנוי אבן מסותתת עם עמודים בצדדים וכרכוב עם אריות ולוחות הברית, כולם באבן. רק פריטים בודדים של דלתות הארון וקישוטים בצורת פירות, המחוברים לחוטי נחושת, היו עשויים עץ וצבועים בצבעים.

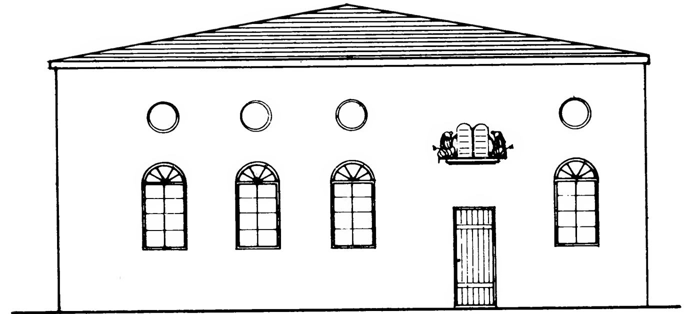
תכנית התקרה ועזרת הנשים

עם צבור המתפללים בבית־מדרש זה נמנו לרוב בעלי־בתים מהמעמד העשיר והבינוני של העיר. למרות כינויו, ״בית־מדרש״, לא היה מקום תפילה זה פתוח כל ימות השבוע. התפללו בו רק בשבתות ובחגים.

כגבאים, שכהנו בין שתי מלחמות העולם, נמנו, בין היתר, יעקב באוער, מנדל פרידמן, יעקב כץ, יעקב קנר, יעקב שטרן ואייזנר.

הבנין, פרט לריהוטו, נשמר בשלמות והצליח להשאר על תילו במשך תקופות הכיבוש הסובייטי והנאצי, וב־עזבי את בז׳ז׳ני בשנת 1944, שימש מחסן תבואה לשל־טונות ההספקה הסובייטיים.

בית המדרש של „החזן"

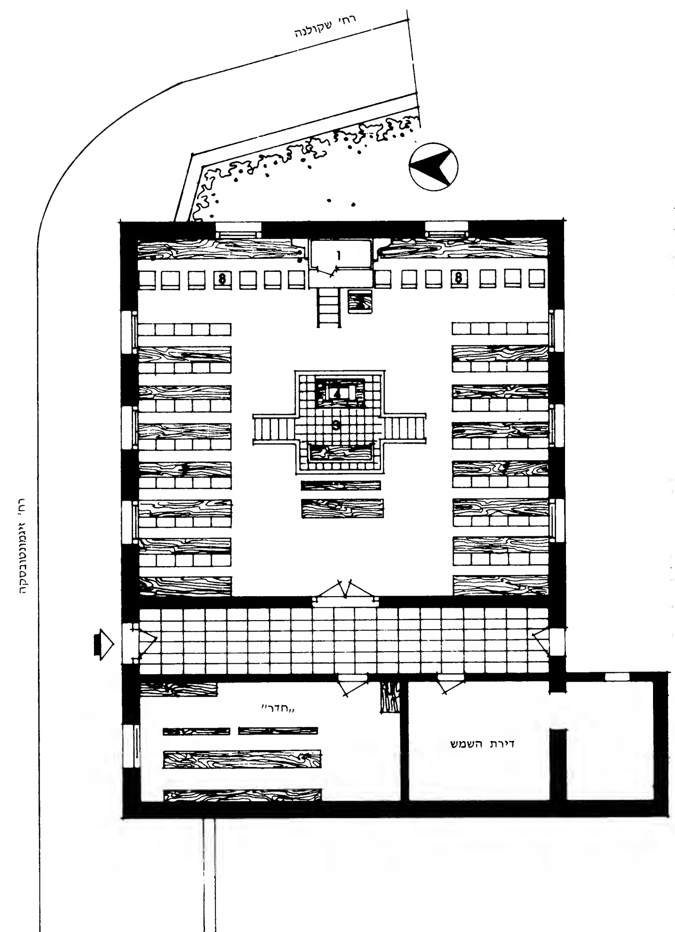
החזית הדרומית של בית המדרש

בפינת רח' זיגמונטובסקה ושקולנה, בואכה שני בתי הספר העממיים של בני העיר ושל בנותיה, עמד בית המדרש של „החזן". לא היה איש בעיירה, שיכנה בית מדרש זה אחרת, למרות שידוע היה, כי זהו בית המדרש בו התפלל, פעל ודרש הרב יוסף שאול נתנזון, יליד העיר ורבה הדגול של העיר לבוב, אחרי שעזב את בז'ז'ני.

מבנה מלבני ללא תוספות, כלל פרוזדור ארוך וצר, מעין פלוש, ממנו הובילה דלת רחבת ידיים לתוך האולם אל מול הבימה וארון הקדש מאחוריה. מצידו השני של ההיכל שכנו „חדר" רחב מימדים ודירת השמש. בית המדרש נבנה באמצע המאה ה־19. השתיך לטיפוס הריבועי של בתי כנסת הנפוצים בגלייצה. מבנהו היה פונקציונלי וענה על צרכי המתפללים. ההיכל רחב הידיים היה מרווח מאד בהשוואה למספר הספסלים, לבימה ולכל יתר הריהוט, שהיה בו. פנים ההיכל־כולו אמר עושר. ריהוטו חודש בשנות השלושים, וקירותיו צופו בעץ מסביב. הבימה החדשה עם מעקה, כולו מעשה חריטה, התנשאה גבוה מאד, כשבע עד עשר מדרגות מעל רצפת ההיכל, דבר לא מקובל ביתר בתי הכנסת בעיר. אולי במתכוון נעשה הדבר, כי „החזן", שעל שמו נקרא בית המדרש, רצה להשמיע את זמרתו ממרומים. ארון הקדש מעץ לא היה שונה בהרבה מארון קדש בבית הכנסת הגדול. מפואר במראהו, אבל קטן ממנו במימדיו. המבנה מבחוץ היה כולו מטויח, וראליף אבן צבוע בצבע שמן התנשא מעל שער הכניסה, ושני אריות תומכים את לוחות הברית רמזו למרחוק על יעודו של הבית. חלונות גדולים, שסיומם קשת, וחלון עגול מעליהם בזיגוג צבעוני הדגישו במשנה תוקף את היעוד.

בבית מדרש זה התפללו בחגים ובשבתות בלבד, ולפעמים גם תפילות מנחה־מעריב. למרות זאת היו שעריו פתוחים כל היום, וזה הודות ל„חדר", ששכן בין כתליו. אפשר היה לשמוע במשך כל שעות היום את למוד הדרדקים.

למרות ההפצצות הכבדות, שהתחוללו לא רחוק ממנו, ולאחר כל שנות מלחמת העולם השניה נשאר בית המדרש על תילו, ובשנת 1944, עם עזבי את העיר, עמד שומם ועזוב.

תכנית אולם בית המדרש של "החזן"

אלטע סטרטינר קלויז

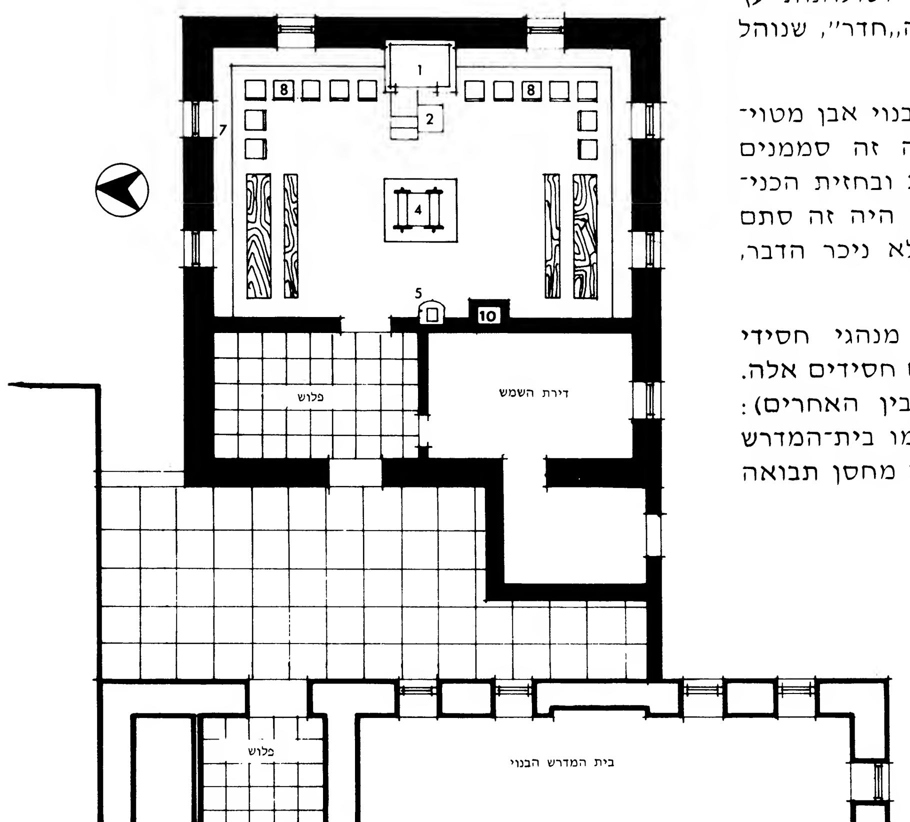
לאחר שריפת הסטרטינר־קלויז הישן ברח' בלכרסקה בשנת 1915 עברו אחרי מלחמת העולם הראשונה מתפללי קלויז זה לסטרטי־נר קלויז, שהיה ממוקם בחצרו של **בית** המדרש הבנוי ונסמך עליו ממזרח. גם תוספת השם „הישן" (אלטע) עבר למקום זה.

הכניסה הראשית והיחידה לתוך הקלויז היתה דרך הפלוש של בית המדרש הבנוי, ממנו עברו דרך חצר צרה ובלתי מקומרת לפלוש הקלויז.

כיתר בתי התפילה מסוג זה ברחבי גליציה היה זה חדר תפילה גדול, שהכיל ארון קודש, שולחן קריאה, מספר „שטנדרים" לצד הכותל המזרחי ושולחנות עץ פשוטים, שבין היתר שמשו את תלמידי ה„חדר", שנוהל בקלויז זה ע"י ר' שלמה פריזנט.

כמו בית המדרש הבנוי היה גם הקלויז בנוי אבן מטוי־חת. מבחינה ארכיטקטונית אין למבנה זה סממנים מיוחדים, אבל בגלל פרטי האבן בחלונות ובחזית הכני־סה שבתוך החצר עם משקוף הדלת, לא היה זה סתם חדר מגורים, שהפך למקום תפילה, אלא ניכר הדבר, כי נבנה במיוחד כדי לשמש בית תפילה.

התפילות בקלויז התנהלו על טהרת מנהגי חסידי סטרטין, ורבים מן המתפללים בו נמנו עם חסידים אלה. עם הגבאים האחרונים בקלויז נמנו, (בין האחרים): אלטר לופטר וישיעה טמפל. הקלויז, כמו בית־המדרש הבנוי, נשאר על תילו, ובשנת 1944 שימש מחסן תבואה לשלטונות האספקה הסוביטיים.

תכנית סטרטינר קלויז עם דירת השמש

מנחם בן שמעון כץ

הקלויז של חסידי צ׳ורטקובר

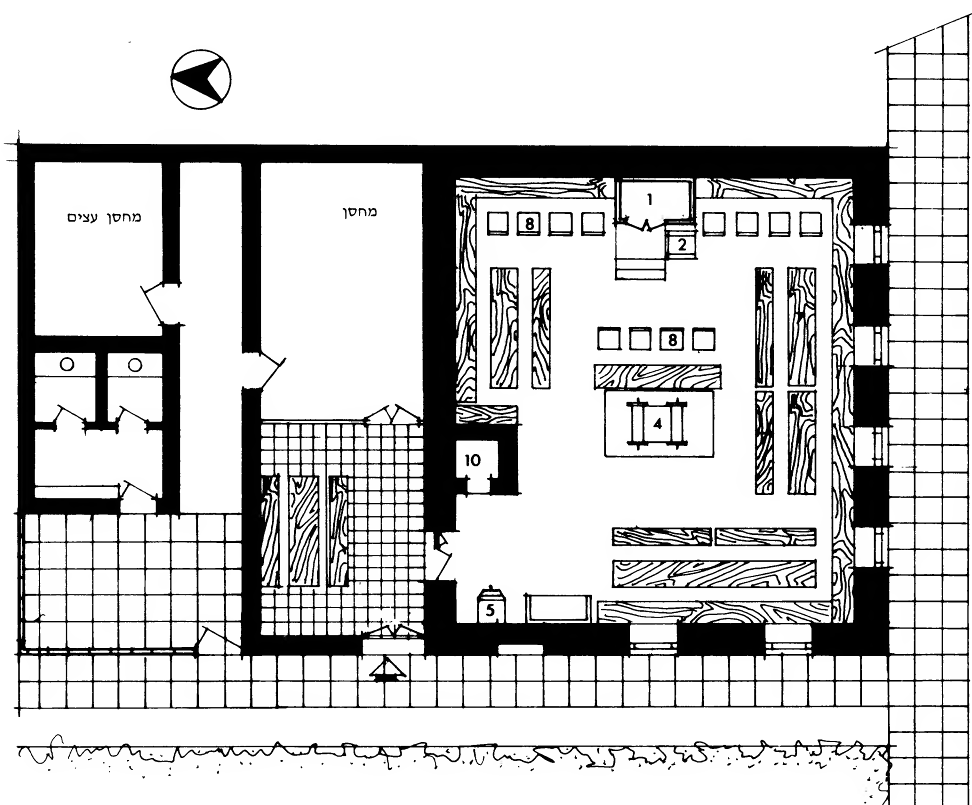
המבנה

שם „קלויז" רומז מראש על דגם בית התפילה. כנוי זה מגדיר בנין לא גדול בממדיו, הנמנה עם סוג בתי הכנסת הקטנים, שהיו נפוצים ברחבי גליציה.

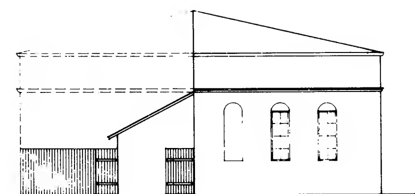
לפני מלחמת העולם הראשונה היה זה מבנה דו קומתי שהוקם ע"י חסידי הרבי דוד־שלמה פרידמן מיסד שושלת רבני צ׳ורטקוב. בקומת הקרקע היה בית התפילה, ובקומה העליונה היתה עזרת נשים. במלחמת העולם הראשונה נשרף הבנין, ועם סיומה בנו חסידי צ׳ורטקוב מחדש את קומת הקרקע וקבעו בה את בית התפילה.

היה זה מבנה ריבועי, בערך 9×9 מ"ר, שנכנסו אליו דרך פלוש (פרוזדור), בעל גג פח מתרומם, ששמש בחג הסוכות סוכה. החלל הפנימי של האולם היה מרוהט בפשטות. הרהיט הדומיננטי בו היה ארון הקודש, עשוי עץ מגולף. הארון התנשא

תכנית אולם הקלויז של חסידי צ׳ורטקוב

עד לתקרה, ופיתוחיו היו פרחים, פירות, גבעוקים ועלים, הכל שזור ומחובר יחדיו כרקמה שזורה ואחידה. רקמה מסובכת זו של צומח ממינים שונים עטפה את צידי הארון והגיעה עד לקדקדו, עליו עמדו שני אריות ושני נשרים לצידיהם.
בקלויז לא היתה בימה, אלא שלחן מרובע, רב מימדים, מכוסה מפה צבעונית, ששמש מקום לקריאת התורה.

החזית המערבית של הקלויז

דב קנוהל

הווי

ביתר בתי התפילה בעיר התנהלו התפילות בימות החול, בשבתות ובחגים לפי המסורת מימים ימימה. אולם בבית תפילה זה היה להן אופי מיוחד. התפילה כאן הצטיינה ברצינותה הרבה ובדבקות המתפללים. יחד עם זאת היתה זאת תפילה שקטה ומרוכזת, ללא תנועות מיותרות וללא הרמת קול. בהעיפך מבט בדמויות המתפללים, זקנים ובחורים צעירים, הבחנת ברבים מהם, העומדים על רגליהם, פניהם מופנות אל הקיר, טליתותיהם מופשלות על פניהם, וכל ישותם מרוכזת בתפילה. זהו נוסח צורטקוב — התלהבות פנימית כבושה בלב המתפלל.

ניגון התפילה היה מתרונן, עצוב, מלא געגועים ובטחון. לא דמה הקלויז בימי שבת וחג לזה בימי חול. אם כי רבים התפללו בו בימות השבוע, הרי בשבתות ובחגים צר היה הבית מלהכיל את כל מתפלליו. בגלל הדוחק מבפנים התפללו רבים בפלוש, ובימים של מזג אויר נוח גם ברוץ, במגרש רחב ידיים, שהיה צמוד לקלויז.

הקלויז היה מוקד של לימוד תורה בעיר, שלאחר פטירתו של המרש"ם לא היתה בה ישיבה. בתקופה זו, של בין שתי מלחמות עולם, היה זה המקום העיקרי, בו התרכזו בכל שעות היום נערים בגיל התיכון ובחורים מבוגרים ועסקו בלימוד שעות רבות. בערבים הסבו ליד השלחנות הארוכים גם אנשים מבוגרים, אשר בגמר יום עבודתם, הקדישו זמנם ללימוד תורה.

בין הלומדים היו מספר בחורים ואברכים, שהתמידו בלימודים כל שעות היום. אולם ברצוני להעלות כאן דמות מיוחדת של „מתמיד". יום בהיר או גשום, חורף או קיץ, שער הקלויז פתוח. בהתקרבך לבנין היית, כמעט תמיד, שומע מרחוק את ניגון הלימוד עולה ויורד. הקול היה מהדהד בין כתלי האולם, מפסיק לרגע וחוזר חלילה. בהכנסך לאולם, היה בוקע מאחת הפינות קולו של האברך זלמן שכטר ז"ל, תלמיד חכם צעיר, שהוסמך להוראה ע"י רבנים חשובים, אשר כל ימיו ולילותיו היו קודש ללימוד. דמות צנומה, שפופה על הגמרא, מתנדנדת בקצב אחיד. בהכנס אדם לאולם, היה מרים ראשו מעל הגמרא, מסתכל בנכנס וחוזר ללימודיו.
צד נוסף היה להווי בית התפילה. היו אלה מסיבות החסידים בשבתות, בימי פגרה ושמחה ובימי הזכרון לפטירתם של צדיקים. בכל הזדמנות מעין זו, ובעיקר במסי־

בת הקידוש שלאחר תפילת השבת ובמסיבת הסעודה השלישית, היו מסובים מסביב לשלחן הארוך עשרות חסידים, מיטיבים ליבם על כוס משקה ושרים ניגוני חסידים בדבקות יתרה. פתאום מושלך הס. אחד מזקני החסידים או מתלמידי החכמים הצעירים היה אומר דברי תורה, הקשורים בפרשת השבוע, במהות החג או בדבריו של הצדיק, שזה לו יום הזכרון. כל המסובים היו מטים אזנם.

במיוחד היו המסובים אוהבים להקשיב לדבריו של ר' שלמה אדלר ז"ל, — שוחט בעיר. תלמיד חכם מובהק, שכל הליכותיו מעידות על ריכוז מחשבה, מתינות ושליטה עצמית. ר' שלמה היה מספר סיפורים על התנהגות צדיקים ומשלב בהם רעיונות חסידיים עמוקים. תמיד מתחיל היה את סיפורו: „דבר זה שמעתי מפי סבי, אשר שמע אותו מפי פולני, אשר שמע אותו מפי אדם, שהיה נוכח בעת המעשה..." היה מתחיל דיבורו בשקט, מרים לאט את קולו, וברגע הדרמטי שוב מנמיך קולו, וכל הקהל דרוך ומקשיב וקולט את הדברים.

סיים המספר והנה התחיל ר' מנדלי, איש בא בימים, היודע הרבה ניגונים חסידיים, לשיר בדבקות ניגון, והקהל אחריו. מסיבות אלה, מהן קצרות ומהן שנמשכו שעות רבות, היו הסימן המובהק של ההווי בקלויז.

במיוחד היו ידועות בין יהודי העיר ההקפות בליל שמחת תורה והתפילה בליל תשעה באב, שהתנהלו בקלויז של חסידי צ'ורטקוב.

לאחר תפילת החג של ליל שמחת תורה הוכרזה הפסקה. מרבית המתפללים הלכו לביתו של אחד מגבאי בית התפילה למסיבת חג מסורתית. אחרים, האברכים הצעירים והבחורים, התכנסו בבית אחר, גם הם למסיבה, שהיה לה אופי אינטימי יותר. כעבור כשעתיים החלו לשוב לקלויז. בינתיים התמלא האולם נשים ובנות צעירות, חברי תנועות הנוער שבעיר וסתם סקרנים, שבאו לראות את טכס ההקפות. לאחר אמירת תפילת „אתה הראת לדעת" בניגון חגיגי מיוחד, הוזמנו המתפללים לערוך הקפות כשספרי התורה בידיהם. לאחר כל הקפה יצאו משתתפיה, כשאליהם מתלוונים זקני החסידים, בריקודים ארוכים ונלהבים, כאשר מרבית החסידים שרים בדבקות ובהתלהבות פסוקי תפילה ונגוניהם, עיניהם עצומות, והם מסתובבים ללא הרף במעגל, עד כלות הכוחות.

המאבק להשפעה ציונית

אדמור"ים לבית צ'ורטקוב, אף על פי שהצטיינו באהבת כלל ישראל, נמנו עם מנהיגי אגודת ישראל. בהתאם לקו זה שמרו רבים מזקני הצבור ומספר אברכים ממתפללי הקלויז על כך, שההשפעה הציונית לא תמצא בטוייה במסגרת בית התפילה, אולם לא כולם השלימו עם כך. חלק מן המתפללים תבע, שבית תפילה זה לא יהיה שונה מבתי תפילה אחרים בעיר, בהם נדבו העולים לתורה בחגים לטובת הקרן הקיימת לישראל, ובהם גם צוינו מאורעות חשובים בבנין א"י או בתנועה הציונית. הפעילים במאבק זה למען הענין הציוני היו מרדכי קנוהל, משה טויבר, אריה נרול, עוזר רוט וא.ד. רוט,

ואתם מרבית הדור הצעיר של המתפללים, שנמנו עם תנועות הנוער הציוניות. מאבק זה, שנמשך עשרות בשנים, היה לעיתים סוער ביותר בתוך כתלי הקלויז, ורק בשנים האחרונות שלפני השואה הגיע לסיומו. הידיעות על החיים הדתיים, ההולכים ונרקמים בישוב היהודי החדש בא״י, ובעיקר העובדה, כי הרבי מצ׳ורט־קוב, שנאלץ להמלט מפני הנאצים ממקום מגוריו בוינה, הצליח לעלות לארץ ישראל בעזרת רשיון עליה, שהקציבה לו הסוכנות היהודית, השפיעו את השפעתם, ונתרמו תרומות לטובת ק.ק.ל. והתנועה הציונית.

הדמויות הבולטות

בכל חברה, כך גם בין המתפללים בקלויז, בלטו מספר אנשים, אשר במתכוון או שלא במתכוון, בתוקף אישיותם ואורח חייהם, תרמו ל־עצוב פניה של החברה הזאת, ולכן יש להזכירם ולהנציחם בהקשר עם הקלויז.

האדמו״ר ר׳ ישראל בר פנחס ברנדוין — נכד לבית סטרטין

ר׳ שמואל אבליס נעבעל — מי שהיה מלמד בישיבת המהרש״ם, למדן מובהק, שאורח חייו היה קודש לתורה.

ר׳ נפתלי גלבר — גבאי במשך שנים רבות, שהרבה מממונו וממרצו הקדיש לבנין הקלויז ולשיפוצו.

ר׳ יוסף נוימן — תלמיד חכם מנכבדי המתפללים.

ר׳ דוד הרש הבר — „המתמיד״, שהרבה משנותיו הקדיש ללימוד תורה בין כתלי הקלויז.

ר׳ ישראל ציג — מראשי המדברים בקלויז, בעל קורא ושליח ציבור.

ר׳ צבי טויבר — תלמיד חכם, ששקידתו בתורה ובתפילה היו למופת.

ר׳ אריה נרול — תלמיד חכם מצניע לכת.

ר׳ מרדכי קנוהל — עוסק בתורה ומצליף למען העיניין הציוני בקלויז ונאמן „המזרחי״.

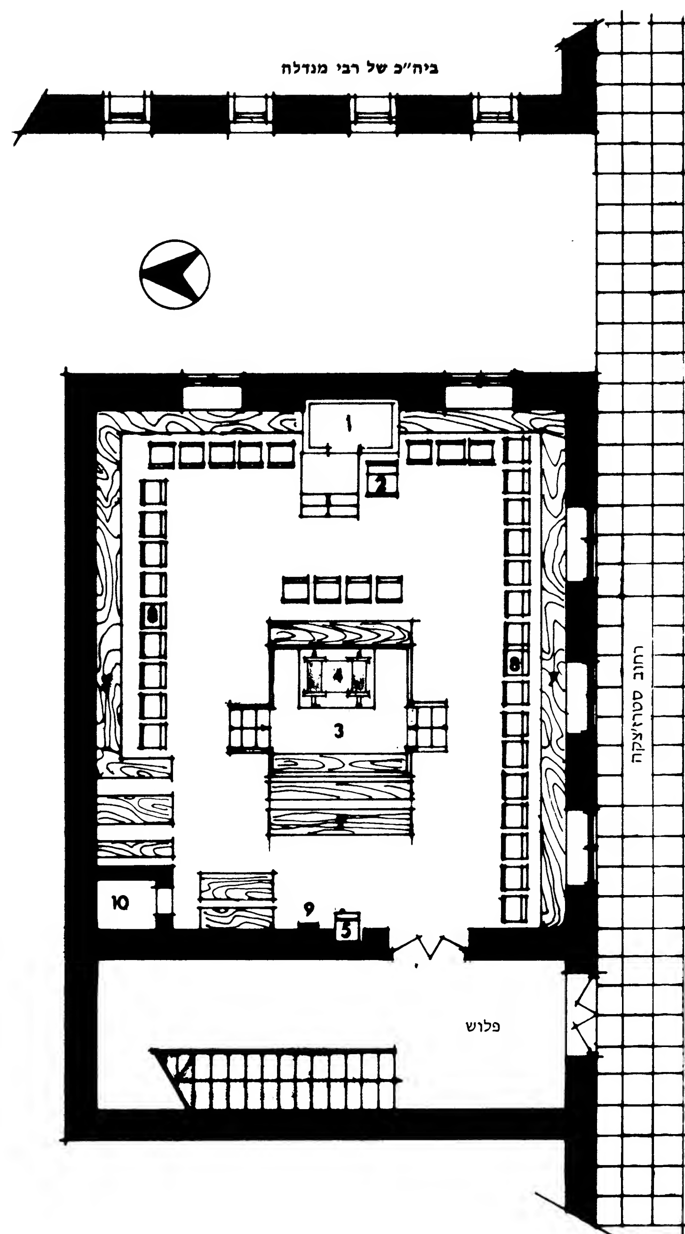
ר׳ יהושע שרייבר — אברך צעיר מתלמידי ר׳ מאיר שפירא זצ״ל מלובלין, שליח ציבור, שרוב שעות היום הקדיש ללימוד תורה בין כותלי הקלויז.

בית הכנסת — „יד חרוצים"

ברח' שטרז'צקה, בסמוך לבית הכנסת של ר' מנדלי, נבנה ע"י התאחדות בעלי המלאכה היהודים בשנת 1901 בית כנסת חדש, ששימש בית תפילה לחברי ההתאחדות. זה היה מבנה לבנים מטויח, בעל היכל ופלוש, שממנו היתה הכניסה משותפת להיכל ולעזרת הנשים שבקומה העליונה, דבר נדיר בעיירה. למרות השוני שבכניסה המשותפת נבנה מבנה זה כדוגמת יתר בתי התפילה המאוחרים שבעיר, שתכניתם אינה נבדלת הרבה אחת מחברתה. בית תפילה זה שימש בשנות השלושים כמאה בתי־אב מחברי ההתאחדות ועוד מספר בעלי בתים, שדרו בסביבתו.

את טיפוחו, את נקיונו ואת חידוש כל פריטיו מדי פעם יש לזקוף לזכות חבריו — בעלי מלאכה הרבים, שהתפללו בו ושדאגו למראהו הנאה — כאילו חדש תמיד.

עם ההפצצה הנאצית הכבדה במוצאי־שבת של 18 ביולי 1941 נשרף בית כנסת „יד־חרוצים" עם כל יתר מבני הסביבה, ושלדו השרוף התמוטט במרוצת השנים ונמחק מעל פני הקרקע, כפי שנמחקו מתפלליו המסורים.

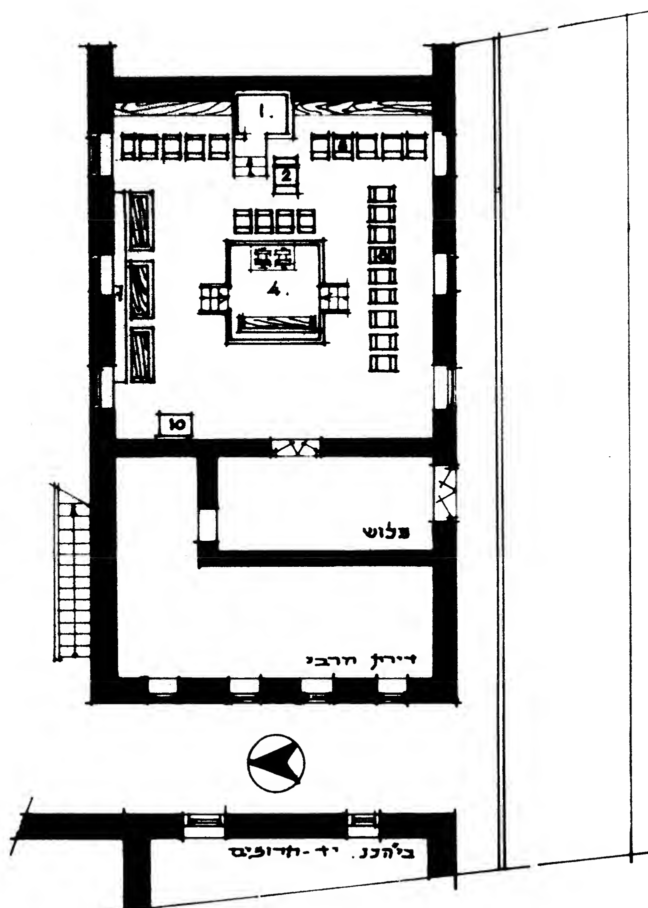
תכנית אולם בית הכנסת "יד חרוצים"

בית הכנסת של רבי מנדלי

רבי מנדלי הלפרין היה הרבי של העיר שנים רבות עד פרוץ מלחמת העולם השניה. בעצם היה הרבי מתגורר בעיר דוקלה, גם שם שימש רב, אבל לבז'ז'ני היה מגיע כפעמיים בשנה, ופה היה לו בית כנסת רחב מימדים. ברח' שטרז'צקה עמד הבנין, שנוסף לבית הכנסת כלל גם דירת מגורים, בה היה מתגורר ובה היה מקבל את חסידיו.

תכנית בית הכנסת היא כמעט אידנטית ליתר תכניות בתי התפילה, שנבנו בעיר בשלהי המאה ה־19. השוני בבית כנסת זה הוא העובדה, שנוסף להיכל התפילה כללה קומת הקרקע גם את דירת הרבי, והכניסה לעזרת הנשים היתה דרך מדרגות עץ מאחורי המבנה.

יחד עם בית הכנסת „יד חרוצים" נשרף בית תפילה זה מהפצצה נאצית במוצאי־שבת 18 ביולי 1941, ורק מילים אלה יוכלו להעיד על קיומו בעבר.

תכנית ביה"כ של רבי מנדלה

פוטיקר קלייזל

כפי שהזכרתי לעיל, בתוך מבנה בית המדרש ע"ש רבי יודל שכן חדר תפילה נוסף וזעיר, ששמו נתן לו ע"ש ר' מנחם מנדל ב"ר אשר פוטיקר, רב ומו"צ בבז'ז'ני שכהן אחרי כן אב"ד בגליל לבוב.
הפרק הנפרד, שאני מקדיש לקלייזל זה, הוא מתוך כוונה מיוחדת להבדילו מיתר בתי תפילה ולשם הדגשה וסגרגציה בין בתי כנסת "העצמאיים", כפי שארשה לעצמי לכנותם.

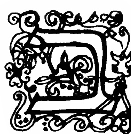
קלייזל זה הינו מקום תפילה זעיר, שמבנהו משולב בתוך מבנה ראשי אחר, כמוהו היו עוד אחדים בעיר.

נוסף על היותו חדר תפילה, בו התפללו שחרית, מנחה ומעריב, שימש המקום ל"חדר", בו ניהל ר' גצלה האלפרן למודים במשך כל שעות היום.

הגבאי רב פעלים והתומך הפיננסי של הקלייזל היה ר' משה וונדרר, שאחת ממטרות חייו היתה תמיכה במקום תפילה זה וקיומו.

עם הריסתו המכוונת של בית המדרש ע"י הקרייסהאופטמן הנאצי ימח־שמו, נהרס גם הקלייזל, ורק מלים אלה יעידו בעתיד על קיומו.

רוזלובר קלויז

צדו המערבי של בית הכנסת הגדול, בתוך חצר צרה וארוכה, נמצא רוזלובר־קלויז ע״ש חסידי רוזלוב.

כיתר בתי התפילה ברחבי גליציה שימש בית תפילה זה את חסידיו הנלהבים, ששמרו בדבקות על מנהגיהם ועל הקשר עם רבם. יש לציין, שגם פה, כמו בסטרטינר־קלויז שממול לרחבה, הפרטים הארכיטקטוניים של משקופי החלונות ודלת הכניסה הראשית והעבוד המיוחד של האבן גילו את האופי הצבורי של הבנין. מכאן, שמבנה זה, בין יתר מבני הצבור, נבנה במיוחד למטרת תפילה.

נוסף על הפרטים הנ״ל ברצוני להזכיר פה את החלונות הצבעוניים, שקשטו את הקלויז, ועי״ זה הקנו לחללו אור מיוחד, רך ונעים, שהשרה אוירה מיוחדת על הבאים לתוכו.

ללא המשקופים וללא החלונות היפים, ללא רצפה ומקולף טיח, נשאר הקלויז עזוב ופרוץ לכל דיכפין, בעוזבי את העיירה בשנת 1944.

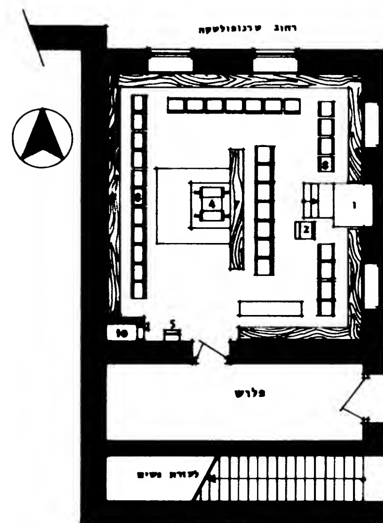
בית הכנסת — יאיר

רחוב טרנופולסקה מס׳ 18, צמוד לבית מגורים גדול, עמד בית כנסת קטן, שקראו לו „דאס יוערס קלויזל״. מבנה בודד, בנוי לבנים, מטויח ומכוסה גג רעפים בעל שלשה שפועים, נבנה למטרת בית תפילה בלבד. אמנם השם „קלויז״ כבר מעיד על מימדיו הקטנים, אבל בניתוח התכנית רואים במפורש, שתכנית זאת היא העתק כמעט נאמן של בתי כנסת אחרים בעיר, כגון בית המדרש של החזן או צ׳ורטקובר קלויז, והמבדיל ביניהם הם מימדיו הקטנים בלבד.

המאפיין את הקלויז הוא נקיונו הבלתי שגרתי, מספר מנורותיו הרב והסדר המופתי של כל פריטיו. כל זה הודות לגבאי המסור של הקלויז, ר׳ ברוך גולדמן, שרוב זמנו הפנוי היה מוקדש לקלויז.

בית תפילה זה שימש את מתפלליו שלוש פעמים ביום — שחרית, מנחה ומעריב, ויש לציין, שבשעת כל תפילה היה נפתח מחדש והיה נסגר שוב עם סיומה, דבר המעיד על סדר ועל יד מכוונת.

פרוץ ושדוד מכל ציודו הפנימי והנאה נשאר בשנת 1944 רק השלד הערום של בית תפילה זה כזכר עגום לעברו המפואר.

תכנית ביה״כ יאיר

מקומות תפילה אחרים בעיר

אה קטן ונקי היה הקלייזל של החייטים שארגנו אותו בעלי מקצוע אלה בקצהו של הפלוש הארוך של בית הכנסת הגדול. במיוחד יש לציין את שפע המפות, פרוכות ומני רקמה מקטיפה מעוטרים בחוטי זהב וכסף בהם קושט הקלייזל ובו התפללו החייטים בימי חג ושבת.

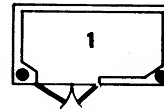

חדיו באותו חלל של בניין תלמוד תורה הישן בקצה רח' סטרז'צקה התפללו סבלי העיר. מניין הסבלים כינו את החדר בו נהגו הם, ביחד עם דיירי הסביבה, להתפלל בשבתות וחגים.

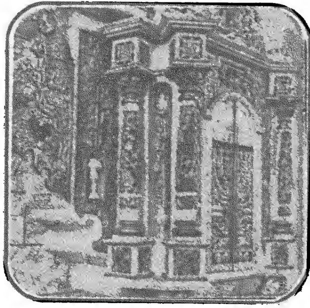

רבה האחרון של העיר ר' שרגא פייבוש הלפרין היה מניין משלו. באחד מחדרי דירתו היה מקיים בשבתות ובחגים תפילה בציבור בה השתתפו בדבקות תומכיו וחסידיו.

ותר מכל מקום אחר בעיר בלטו הצעירים המתפללים במניין של הפועל המזרחי. מחוסר רכוש עצמי נדד מניין זה מידי מספר שנים מדירה שכורה למשניה בהן היו מתפללים באופן קבוע בלילות שבת, שבתות וחגים.

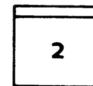
מקרא

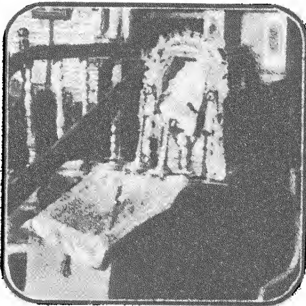
ארון קדש

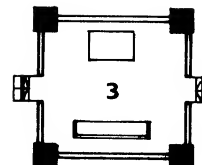

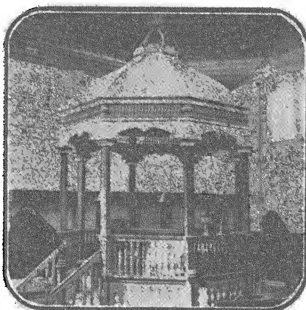
עמוד תפילה

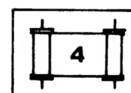

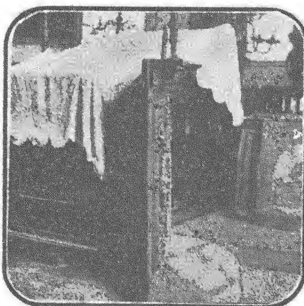
בימה

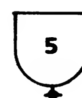

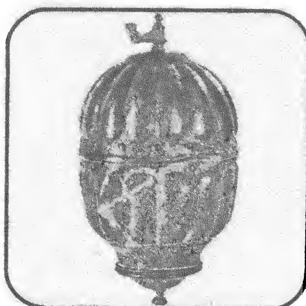
שולחן - קריאת תורה

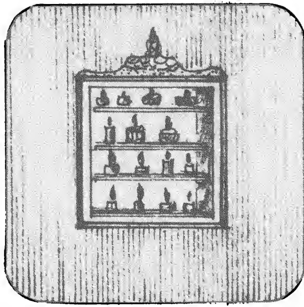

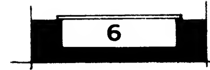

כיור

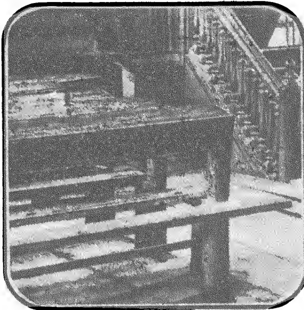

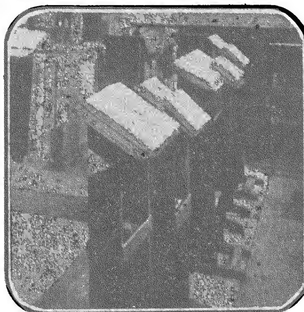

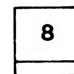
נר - תמיד

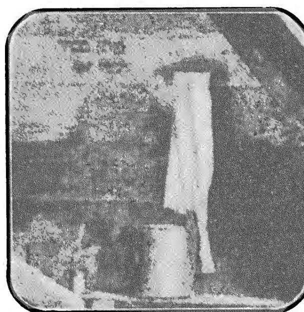

ספסל

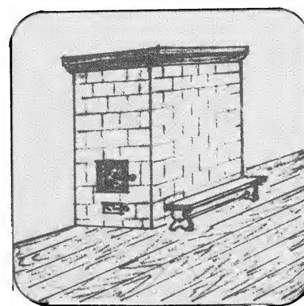

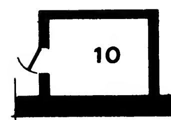
עמוד פרטי (שטנדר)

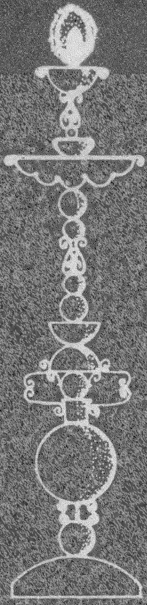

מתקן מגבות

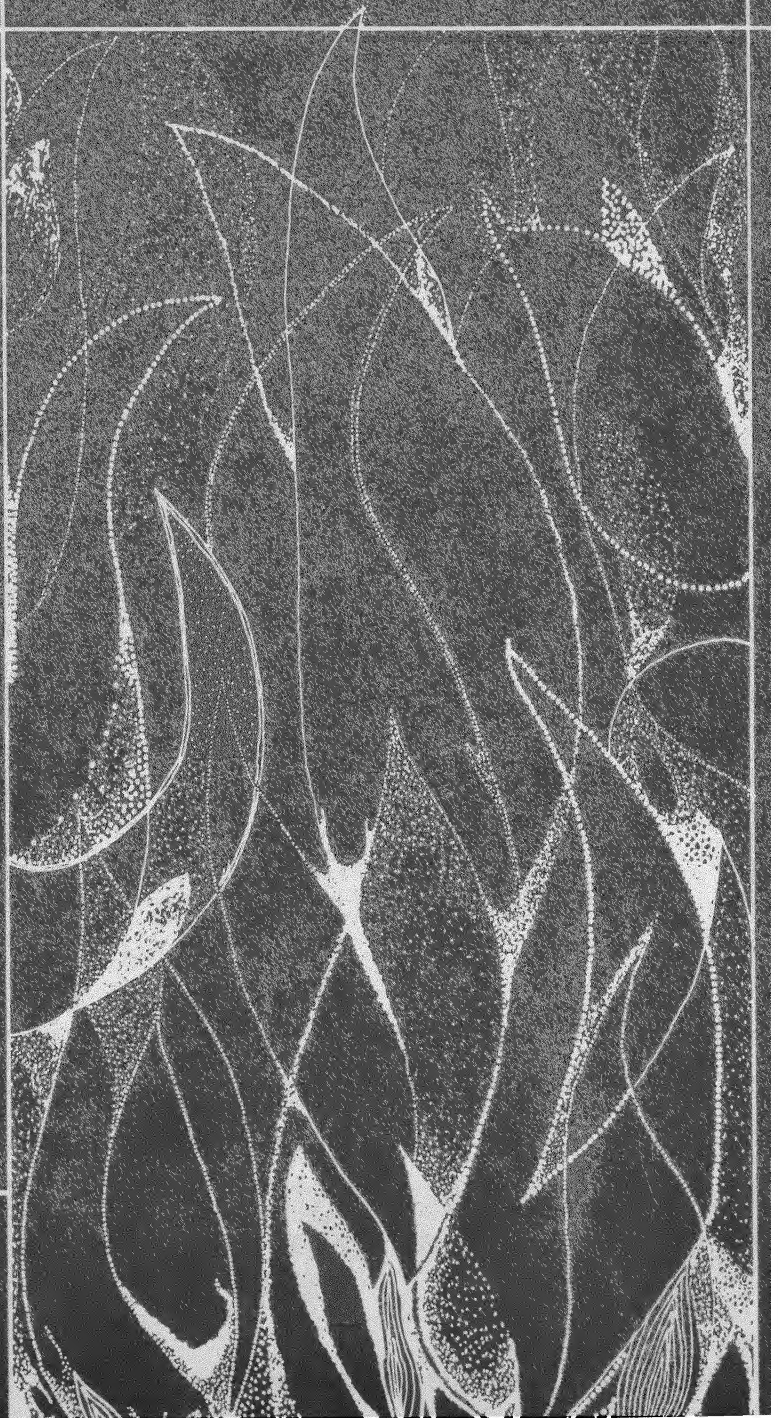

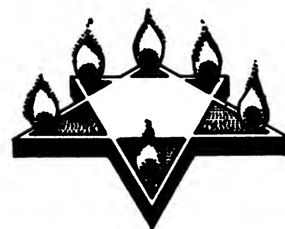

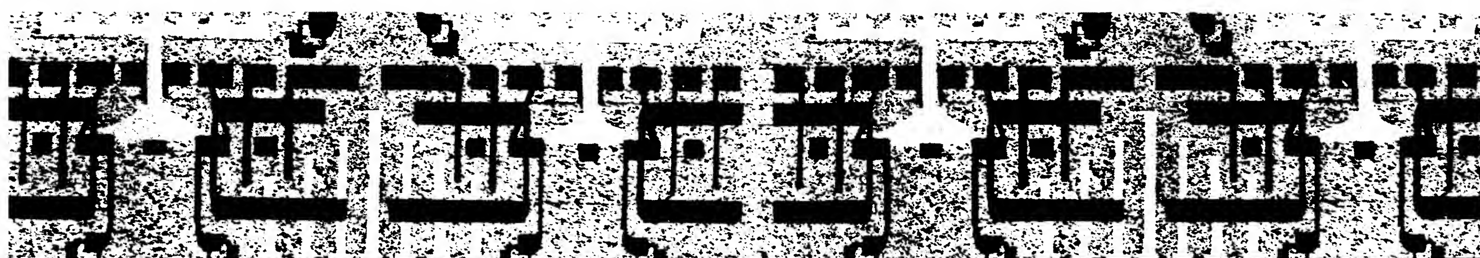
תנור

השואה

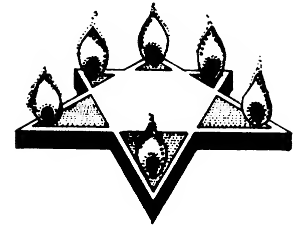

בדחילו ורחימו, ברגש של אחריות ומתוך ידיעת המשימה, אשר קבלתי על עצמי, אני נגש לכתוב את הפרק הזה — הפרק הקשה ביותר בחיי. הפרק האחרון והסופי בחיי היהודים בעירנו. זהו סיפורם של שנים עשר אלף יהודים, ספור סבלם, מאבקם ומותם בעירנו בז׳זני — בשלוש השנים של הכבוש הנאצי. טרם אגש לפרק השואה ברצוני לענות במילים קצרות, עד כמה שאצליח, על השאלה המכאיבה. כיצד קרה מה שקרה? זוהי שאלה קשה. תעבורנה שנים, ודורות יחלפו, עד אשר יענו חוקרים והס־טוריונים באוניברסיטאות על שאלה זו, על סמך בדיקות ועיון במסמכים, מי הוא האשם. לא אתם ולא אני, מוסמכים לחרוץ פסק דין, על כל שנעשה בתקופה זו. אשר לי — עומד אנוכי לפניכם כאן, כעד, המופיע בשם היהודים, שמצאו מותם בעירנו, בין אם היו הם בני עירנו ממש או פליטים, שבמקרה נזדמנו אליה, ובה מצאו את מותם. חלילה לי משפוט או מלהאשים מישהו בעדותי. אנוכי עד בלבד, לא דיין, ולא שופט. ובמעמד זה של עד עלי להגיד את האמת — את כל האמת ורק את האמת.

ד״ר שקלאי אליעזר

ימי שלטון הנאצים

לעירנו הגרמנים ברוב פאר ובכח גדול. ראשונים היו רוכבי אופנועים, אחריהם צבא באוטובוסים ובמשאיות ובעקבותיהם התותחנים. על יד האגם „זלוטה־ליפה" נערך קרב קצר, בו נפלו מספר גרמנים, והצבא הסוביאטי נסוג מזרחה. כל אותו יום עבר צבא גרמני רב והקיף חלק מהצבא הסוביאטי — חיל פרשים, שלא הצליח לסגת.

התחיל הקרב. התותחנים הגרמנים ירו כל היום — היה זה ביום רביעי — הירי היה בכיוון הצבא הסוביאטי, לצורך רכוך, ונמשך עד לפנות ערב. לקראת הלילה ערכו הגרמנים מארב בתוך העיר. הם הבינו, שהסוביאטים ינסו לפרוץ דרך ולנוס מזרחה. בלילה התנהל בתוך העיר קרב פנים אל פנים קשה, בו נפלו הרבה פרשים סוביאטיים על סוסיהם. בבקר יום חמישי קמנו, ולפני עינינו מחזה נורא: העיר — בחלקה היהודי — הרוסה. הרבה בתים שרופים, מאות חללים פזורים בחוצות העיר, כשלידם מתגלגלים פגרי סוסים. ועל הכל — כתמי דם, כתמים, אשר לא נמחו זמן רב, עד אשר שטפו אותם הגשמים.

בין החללים רצים אנשים — ברובם נשים וילדים, כשלכל אחד ענין חשוב — לחפש מזון, להביא מים, למצוא קרוב או ילד שנעלם. אחדים מנסים גם לצאת את העיר, לברוח בעוד מועד, עוד בטרם תעלה השמש ותעיר את כלם.

קצין העיר הגרמני מינה שלטון זמני — אוקראיני. הם קבלו פקודה מקצין העיר לנקות במשך יום אחד את העיר מהחללים ומפגרי הסוסים. מובן מאליו, שלעבודה זו לקחו את היהודים. על העבודה הקשה, המכות, הגידופים והקללות נוספו לנו שלושה קרבנות בנפש. לפנות ערב תפס קצין גרמני שלושה יהודים, בין אלה שעבדו, אשר משום מה לא מצאו חן בעיניו, פקד עליהם להכנס „לריטשולה" על יד הגן הצבורי, שלף את אקדחו וירה בהם. אחד מהם היה חיים דוד ליבלינג, בנו של אידלי „קוזובר", השני היה בוקסבאום והשלישי — יהודי ממערב גליציה. המעשה זעזע את כלנו, אבל גם זרז את הנוכחים בעבודה, ועד הערב גמרו את עבודתם.

הידיעה על שלושת ההרוגים התפשטה בכל העיר, אבל הצרות של אנשינו היו גדולות. אם כי קבלו ידיעה זו במפח נפש, לא חשבו אז, שזה אות לבאות, למה שייעשה אחרי כן בקנה מידה גדול פי כמה וכמה.

לאוקראינים, אשר השגיחו יחד עם הגרמנים על היהודים, נתן מעשה זה של הריגת יהודים בטחון, דחיפה וגם תאוה להצר ליהודים. ראו, שחיי יהודים הנם הפקר, ומותר לנהוג בהם ללא מעצורים וללא רחמנות.

עלילת דם

עוד ביום ששי התפשטה השמועה, שמצאו באחד מאגפי בית הסהר תא אחד סגור, וכאשר פתחו אותו מצאו בו שנים עשר אסירים ללא רוח חיים, כי מתו מחנק, מחוסר אוויר לנשימה. סיפור זה שמעתי אחרי כן מפי עד ראיה נאמן, אשר נקרא לשם לקבוע את סיבת המות, היה זה דר. בילינסקי, מנהל בית החולים, והוא אישר את העובדה, שאמנם כך היה. לא ידענו, שהאוקראינים הפיצו סיפור, כי היהודים הם שהרגו את האסירים, וכי הם האחראים למעשה נבלה זה.

השבת עברה עלינו בשקט יחסי, אבל חשנו באיזה אי שקט באויר. משהו מתקרב ובא. ביום ראשון, בשעות הבקר המוקדמות, תפסה המיליציה האוקראינית אנשים — גברים וגם נשים, והוליכה אותם לבית הקברות הנוצרי, לחפור קברים עבור המתים, שנמצאו בבית הסוהר. אותם היהודים לא חשבו, כי חופרים הם קברים לעצמם. בגמר החפירה התנפלו האוקראינים על היהודים — חלק הצליח להמלט, אך את השאר הרגו באכזריות, בגרזנים ובאתים.

בינתים באו אכרי הסביבה בהמוניהם (היה זה יום ראשון בשבוע) להתפלל בכנסית העיר. לא ידענו ולא עלה בדעתנו, כי הביאו עמם גרזנים וסכינים, כשכוונתם — ביזה ורצח. בכנסיה, בעת התפילה, קבלו עדוד ממנהיגיהם, אשר העלילו על היהודים, כי הרגו כשלושים ותשעה נוצרים בבית הסהר, בטרם עזבו הסוביאטים את העיר.

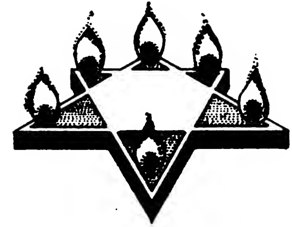
האכרים התפזרו בכל העיר, ועד שיכולנו להבין את המתרחש, הרגו ופצעו באכזריות רבה מאות יהודים. הגרמנים עזרו להם ברצח, או עמדו מן הצד והסתכלו. היה זה פוגרום כמו בימי חמלניצקי או פטלורה — הרגו, רצחו ובזזו באין מפריע מאות יהודים אבדו את חייהם, אלפים — את רכושם. בין אלה, שאני זוכר, היו: ונדמאיר דזיונק, פודושן הזקן ובנו. הרוגים רבים היו בפרברי העיר, ואילו הביזה התקרבה למרכזה. יתכן, שנוכחותם של קצין העיר וגרמנים רבים במרכז העיר השפיעה על האכרים, שהסתפקו בביזה בלבד.

מספר שבועות לאחר מכן העבירו אנשינו, אנשי חברה קדישא עם גינסברג בראש, שני קברי אחים מהגן העירוני לבית הקברות שלנו, בסך הכל כמאתים וחמישים איש, חוץ מאלה, שנהרגו בבית הקברות הנוצרי. רוב האכרים עזבו את העיר בערב, בלקחם אתם את השלל, בעוד חלק נשאר בעיר לסיים את המלאכה. הם גם קברו את הקרבנות בגן העירוני כדי לכסות על פשעם.

יום שני בבקר, העיר היהודית אחרי הפוגרום בהבדל אחד, שמספר הקרבנות הפעם הוא הרבה יותר גדול מבשנים שעברו. בבקר פנה דר. קלרר — ראש הקהילה, אשר נבחר עוד לפני המלחמה, יחד עם עוד ששה אנשים לועד הזמני האוקראיני וגם לקצין העיר ובקשו מהם עזרה. אותם ימים עוד היו בין האינטלי־גנציה האוקראינית אנשים, אשר התביישו בנעשה והתנגדו לקו הברברי הזה. הם גם הבטיחו להשפיע על ההמונים, שלא יחזרו על המעשה הברברי. קצין העיר הבטיח אף הוא להנהיג סדר בעיר.

וזה היה הסדר הגרמני: גזרות נגד יהודים!

א) עוצר לילה רק ליהודים — בשבע בערב נסגרים הבתים, בהם גרים יהודים, ואסור ליהודי לצאת מן הבית.

ב) כל יהודי חייב לענוד סמל של מגן דוד כחול על גבי טלאי לבן ברוחב של 12 סנטימטר על שרוולו הימני. לכאורה — זו גזירה קלה, שהרי מגן דוד כחול על רקע לבן אינו סמל של גנאי ליהודי, אלא שהיה זה הרבה יותר: סימן היכר, סימן שידעו, יכירו ויבחינו ביהודי מרחוק, כי יהודי הוא והוא מחוץ לחוק, שהוא נדון למוות. מותר לירות בו במקום, בלי לעמוד למשפט על מעשה זה. מהיום הזה והלאה ילוה אותו סימן היכר בכל דרכיו, בכל מקום, ברחוב ובבית.

ג) אסור ליהודי לצאת אל מחוץ לעיר ללא רשיון מיוחד.

ד) אסור ליהודי להתקשר באופן חופשי עם העולם הרחב. ועוד... ועוד...

והיו גם גזרות, אשר פגעו בנו פחות, אשר גזלו מאתנו את חופש הפרט.
אחרי הפוגרום נרגעו הרוחות, והחיים חזרו לאט למסלולם. עמדו לפנינו שתי בעיות חשובות ובוערות, שדרשו את פתרונן המידי. להקל את הרעב בעיר ולדאוג לעבודה. בשבועות הראשונים היה השילטון בידי קצין העיר — גרמני, כשלידו עוזרים האוקראינים, ועד־זמני ומיליציה. לא היה להם ידע כל שהוא בניהול וגם לא נסיון. הם סגרו את כל הדרכים, המובילות העירה, וכל אכר עבר בהכנסו בדיקה כדי למנוע הבאת מזון ותוצרת חקלאית העירה. האכרים עצמם לא רצו בתחילה למכור מתוצרתם ליהודים. קודם כל משום שנאתם הגדולה ליהודים, אך גם בגלל סיבה נוספת — בגלל המעבר מהשלטון הסוביאטי לגרמני אבד הכסף הסוביאטי את ערכו, והאכרים לא רצו לקבלו. אך במשך הזמן הרגישו מחסור במצרכים, שלא יכלו להשיג בכפר, והתחילו להשיג אותם בעיר, אצל היהודים, בדרך של חליפין.

אנשי הועד האוקראיני התנגדו לדרך זו, וטעמם עמם. לפני פרוץ המלחמה בין הגרמנים לפולין הבטיחו הגרמנים לאוקראינים, כי אחרי הכבוש יכירו במזרח גליציה כבמדינה אוקראינית עצמאית כתמורה על עזרתם נגד הפולנים. האוקראינים אף חלמו על צירוף אוקראינה הגדולה למדינתם עם העיר קייב כעיר הבירה. הם חיכו בכליון עינים להכרזת מדינה אוקראינית, ואז יחרימו את כל הרכוש היהודי. הם גם יהיו „בעלי בתים" על התוצרת של הכפר ויפתרו באופן חוקי את כל הבעיות האלה. גדולה היתה אכזבתם, כאשר ששה שבועות אחרי פרוץ המלחמה, הודיעה ברלין על צירוף מזרח גליציה כמחוז של הגוברנמן. חלק ניכר מהלאומנים האוקראינים פנו עורף לגרמנים, אך היו כאלה, שנשארו עם הגרמנים מטעמים אישיים שלהם, — להרויח ולהתקדם.

אז השתנה המצב ביחסים שבין הכפר והעיר. האכרים החליטו לנצל את ההזדמנות הזאת, את מצוקת המזון בעיר, ותמורת תוצרתם, שהיתה דלה ביותר, דרשו דברי ערך, שלא חלמו עליהם מעולם. היהודים, בלית ברירה, נתנו בעד פת לחם הכל, ובלבד לקיים את הגוף ואת הנפש. גם האכר סבל אותו הזמן ממחסור במזון, כי הסוביאטים, לפני שעזבו את האזור, הוציאו את רוב התבואה, ואחריהם באו הגרמנים והחרימו את הנותר. הרעב התגבר בעיר מיום ליום.

הבעיה השניה היתה בעית עבודה. מצד אחד דרשו הגרמנים יום יום אנשים לעבודות שונות — מהן קשות מהן קלות, מהן בעיר ומהן מחוץ לעיר. חוץ מפחד וממכות לא קבלו האנשים האלה שום תמורה חומרית בעד עבודה. נותן העבודה היתה הקהילה היהודית, והיא גם נתנה לאנשים האלה ככר לחם אחד תמורת יום עבודה. זו היתה עבודה ארעית, יום יומית, לא קבועה כגון; תקון מסילת ברזל, עבודה בתחנת הרכבת, תקון גשרים, נקיון בעיר, עבודת נקיון אצל הגרמנים, הובלה, פריקה וכו'. הקהילה היתה חייבת להעמיד יום יום לרשות

הגרמנים אנשים לעבודה לפי דרישתם, גם באמצע היום. הקהילה שלחה, בהתאם לדרישה, אנשים מתאימים. למטרה זו ישבו יהודים ע״י משרד הקהילה במשך כל היום וחיכו. וכל זה תמורת ככר לחם אחד ליום.

והיתה סיבה אחרת. בזמן הסוביאטים למדנו להיות קשורים למקום עבודה קבוע מהרבה טעמים. תשלום, אפילו מצומצם, בעד עבודה נותן לך אפשרות מחיה, תעודת עבודה (חשוב מאד), והעיקר — מישהו שיגן עליך — נותן עבודה — הוא ידאג, שלא יקחו אותך כל יום לעבודה אחרת או שלא יעבירו אותך לעבודה למקום אחר. כל זאת חשוב היה בימי שלום, קל וחומר אצל הגרמנים בזמן המלחמה. בינתים, כל העבודות האלה היו ארעיות, לא קבועות וללא תשלום.

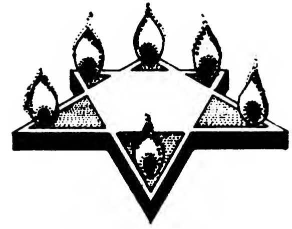
הקהילה ברחוב טארנופולסקה בבית ד״ר וילנר היתה הכתובת בשביל הגרמנים והאוקראינים. כל הדרישות מצד הגרמנים כלפי היהודים הגיעו לשם, אם היתה זו דרישת אנשים לעבודה, או אנשי מקצוע, או סתם שליחות או דרישת דברי ערך ורהוט. אנשי הקהילה חייבים היו למלא כל דרישה באותו יום ובהקדם האפשרי, שאם לא כן דאגו הגרמנים עצמם לזאת, בעזרתה של המיליציה האוק־ראינית ובתוספת מכות ונזקים גדולים. מובן, שהיהודים, בלית ברירה, נתנו את כל הדרוש, ובלבד שלא יגיעו לידי הטיפול הגרמני. בהתחלה היו ההזמנות צנועות, אך הן גדלו בכמות ובאיכות מיום ליום, עם הזמן גדל גם התאבון.

הקהילה קבלה מדי יום ביומו כמות מסוימת של לחם, ודר. קלרר בכבודו ובעצמו חלק את הלחם בין האנשים, שעבדו אותו יום, והיו, כאמור, כל מיני עבודות, גם בקהילה וגם עבודות חוץ. רבים היו האנשים, שבקשו עבודה.

מצב בריאותם של היהודים בעירנו היה בכי רע. היו מאות פצועים, עוד מימי ההפצצה, ועליהם נוספו פצועים מהפוגרום. בית החולים העירוני לא קבל אותם. הוא היה מלא בחולים לא יהודים. דר. פלק ז״ל ואנוכי פנינו לראש הקהילה ובקשנוהו לאפשר פתיחת בית חולים משלנו וגם מרפאה על יד בית החולים. את הכלים הדרושים קבלנו על עצמנו לספק. אנו בקשנו רק מקום, עזרה בכוח אדם ועד כמה שאפשר — עזרה במזון לחולים. תוך שבוע ימים פתחנו בית חולים ומרפאה בבית־העם היהודי. מאות אנשים קבלו עזרה ללא תשלום. כאחות ראשית שמשה אחת הבנות של ד״ר קלרר. בהסכמתו של קצין העיר הוקם ואושר בית חולים זה כבית חולים יהודי עבור האוכלוסיה היהודית בעירנו. באותם הימים כבר נתגלו מקרים בודדים של מחלות מדבקות. ידענו, שהם יהיו מקור מגיפות קשות בגלל הרעב הכבד וצפיפות הדיור. לחמנו בכל מקרה ומקרה, אך לא הצלחנו. מגיפות פרצו גם בין הגוים, אולם בין היהודים ביתר עוז. המגיפות, יחד עם הרעב, היו העוזרים העיקריים של הגרמנים בחיסול היהודים בגיטו ואחרי כן ביער.

המצב הזה, כפי שתיארתי לעיל, עם הפתעות קטנות, נמשך אצלנו כששה שבועות. לא היה לנו „בעל בית״, לא היה אל מי לפנות — לא בענין עבודה סדירה ולא בכל הקשור בחיי יום יום. הכל היה ארעי. אנשים קוו, ששלטון גרמני ממשי יביא איתו הקלה ונורמליזציה בחיינו. ובאמת בא שינוי, אבל לא לטובתנו. השלטון הארעי של קצין העיר והאוקראינים עבר לידי שלטון גרמני אזרחי, תחת השגחתה של הגסטפו.

גליציה הפכה להיות חלק של הגוברנמן, עם הגוברנטור פראנק כ„דיסטריקט גאליציאן״. מושל שלה ישב בקראקוב. הדיסטריקט חולק למחוזות. במזרח

גליציה היו שלושה מחוזות: מחוז לבוב, מחוז סטאניסלבוב ומחוז טארנופול — כל אחד עם לאנדסהאופטמן משלו. כל מחוז חולק לערים. כל עיר וסביבתה היתה יחידה בפני עצמה = קריז — עם קריזהאופטמן בראש. אנו היינו חלק ממחוז טארנופול, קרייז בז'ז'ני. הקריזהאופטמן שלנו היה אסבך, וסגנו קריגר. לרשותם עמדו זונדרדינסט עם האזה בראש. זה היה שלטון אזרחי, אך נוסף להם היה הגסטפו, שתחת השגחתו היה נתון כל השלטון. הגסטפו שלנו היה בעיר טארנופול, אך הם באו לעתים תכופות לבקורים. האחראי מטעם הגסטפו לעיר שלנו היה הרמן. היו גם עוזרים אחרים לגסטפו, אחד מהם היה הובר!

הבטחון בעיר ובסביבה היה בידי ה„זונדרדינסט". המשרדים של הקריז־האופטמנשפט" היו בבנין הגימנסיה. במשרד פעלו מחלקות לעבודה, לכלכלה, לבריאות, למים, לחשמל, לתברואה וכו'. ליהודים לא היתה כל גישה למשרדים. הם היו מחוץ לחוק. בתחילה בחר הקריזהאופטמן את מושבו בעיר רוהטין, כיון שעירנו היתה הרוסה. לאחר כשבועיים ימים החליט לעבור לעירנו.

הוא חלם לבנות כאן עיר בשבילו ולפי סגנונו — בעבודה ובכסף יהודיים. מיד עם הגיעו אלינו צווה הקריזהאופטמן את ד"ר קלרר להתייצב לפניו עם עוד עשרים ושלושה איש בשעה חמש אחה"צ בבית „סטארוסטו" מול בנק החסכון. עם אותם עשרים וארבעה איש נמניתי גם אנוכי. הודיעו לי על כך כחצי שעה לפני המועד. כאשר סירבתי להופיע שלחו אלי את ד"ר פומרנץ עם פקודה דחופה מהגסטפו, ושנינו הגענו ממש ברגע האחרון. בכל זאת היינו ביחד רק עשרים ושנים. יעקב מיטלמן ופס לא התייצבו. הקריזהאופטמן דרש להסגיר אותם מיד, ולא עזרו לד"ר. קלרר כל נמוקיו להצדיק את אי בואם.

לא אשכח פגישה זו. עשרים ושנים יהודים מכובדים עמדו בשורה, כמו פרחחים, זה על יד זה. לפנינו, ליד השולחן, ישב אחד במדים, איש שמן, גבוה עם ה„ריטפיטשה" ביד. קריזהאופטמן אסבך ישב בצד על כסא, ועוד כמה גרמנים עמדו בצד. ד"ר קלרר הציג כל אחד מאיתנו בשמו ובמקצועו. הגרמנים לא היו שבעי־רצון מהרכב המיועדים ליודנרט — יותר מדי אינטליגנטים. לאחר נאום קצר, מלא חמה ובוז, הודיעו לנו, כי אנו היודנרט. ד"ר קלרר נתמנה לאובמן (ראש), ורוס לסגנו. יתר העשרים נתחייבו לשמוע בקול האובמן ולמלא אחר כל מילה שלו בדיקנות ובקפדנות! אנו — היודנרט — אחראים לפני השלטון הגרמני ליהודים בעירנו אחריות קולקטיבית. זאת אומרת, על מעשה יהודי אחד יענש לא רק אותו יהודי, — אלא עונש יוטל על כל האוכלוסיה היהודית, או על חלק גדול ממנה. על כל סטיה מהתקנות, על כל התנגדות למלא אחרי פקודות מלמעלה יוטל עונש מוות!! עם גמר הנאום נתנו לנו פקודה להתפזר, נשארו רק האובמן וסגנו.

כל אחד מאיתנו יצא משם מדוכא. כל אחד מאיתנו לא ידע על שום מה ולמה קראו אותו לקריזהאופטמן. נכנסנו לשם בני חורין ויצאנו אסירים בידי הגסטפו. ואלה הם האנשים, שנתמנו ליודנרט: ד"ר שמעון קלרר, ישראל רוס, איסר שומר, לייזר ברנשטין, שמשון פוגלמן, גינסברג דוד־מאיר, פרייער, ד"ר ברנרד פלק, ד"ר פיליפ פומרנץ, ד"ר שטארק, ד"ר אליעזר וגשל, ד"ר גרוסמן, ד"ר פינקלשטין, מג' טראונר, מג' לבר, המורה ד. הורוביץ, יעקב מיטלמן, פייר, בנימין מיטלמן, לודמרר, קורן הצלם, סומר דוד — עורך דין, ישראל פס, ושמחה שכטר.

יצאנו משם כאילו נגזר עלינו דין מוות. לא דברנו איש עם רעהו. אותו לילה לא יכולתי לישון, ובטוחני, שכל אחד מהאחראים, שהיו שם, לא עצם עין אותו לילה.

לא העם בחר בנו, ולא בהסכמתנו נעשה הדבר. היתה זו פקודה מלמעלה, לפי המלצתם של ד"ר קלרר ושל רוס. באותם הימים לא ידענו עוד, מה טיבו של יודנרט, מה כוחו ומה יכולתו.

ה„יודנרט"

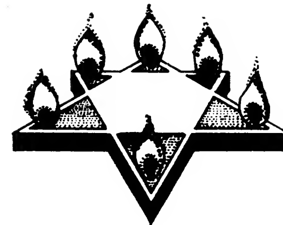
אנשים ברחוב קבלו את המנוי ברגשות מעורבים. סוף סוף יש לנו כתובת למי לפנות — אנשים מכובדים, רציניים, לא טיפשים, ואפשר על כן לסמוך עליהם, לא יכולה להיות הפקרות. בתנאים אלה נדרשים אנשים חזקים, אשר ידעו לחלק את העול על כל האוכלוסיה, על כל אחד לפי יכולתו. אחד בכספים, אחד בעבודה וכו'. העיקר — לעבור את תקופת המלחמה, והפתרון יבוא. מצד שני לא כל האנשים ביודנרט התאימו לתפקיד, אשר הוטל עליהם, ולא העם בחר בהם! לא ידענו אז, שמוכן כבר בשבילנו פתרון סופי, וכל מה שהגרמנים עושים, הרי זה כדי לבלבל אותנו ולנצל את כוחותינו כדי לעזור להם בביצוע מזימותיהם עד הסוף המר.
חלקנו בינינו את הטיפול באוכלוסיה היהודית בעיר; דאגה לדיור, לכלכלה, לעבודה, לבריאות, למשפט (?), להגנה בפנים וליצוג כלפי חוץ. לא ידענו אז, שהקשר בין הגרמנים והיודנרט הוא רק חד־סטרי, פקודות מלמעלה ותו לא. לאנשי היודנרט היו מחשבות ותכניות טובות, לו רק נתנו לנו לחיות. האנשים שלנו רצו ביודנרט כבשעיר לעזאזל. קוו שזה יחסוך להם מכות ועינויים, ואפשר יהיה לחלק את הנדרש בין הכלל, וגם להתחמק, לא למלא את הנדרש. סוף סוף יושבים ביודנרט יהודים! באופן כזה יעמוד הכלל ביתר קלות בדרישות הגרמנים.
אך לא כך היה הדבר. כיון שנכנסנו לבוץ, טבענו בו, כולנו, היודנרט בראש וקהל היהודים אחריו, ולא יכולנו עוד לצאת ממנו. לפנינו עמדה ברירה אחת — למלא את דרישות הגרמנים או למסור את עצמנו בלי להציל את אחרים! היו גם כאלה! יהיה זכרם ברוך!

פעם שאלתי את האובמן, „מי נתן לך רשות להחליט על חיי אדם — מי לחיים — ומי למות?!" והוא ענה לי:

אתה רופא, אם תעמוד לפניך הבעיה — להוריד חלק מהגוף, איבר שלם, בריא בכדי להציל חיי אותו אדם, ואתה יודע, שהאיבר עוד בריא! האם תחליט לחיוב או לשלילה? יש תקוה, שבדרך זו נצליח להציל חלק מאנשינו, ולכן צריכים להחליט, מה עדיף?!

בימים האלה קשה היה להגיד, עם מי הצדק. רק אחרי זמן ראינו, שהכל היה אבוד מראש, להציל מצפורני הגסטפו לא יכולנו, יכולנו רק לנסות את הבלתי ידוע בכדי להשקיט את מצפוננו. ניסינו! בין כך ובין כך לא היה מה להפסיד. הגורל בעצמו פתר את השאלה המציקה ודן את האנשים האלה, „השולחים" וה„נשלחים" כלם הלכו באותה הדרך.

היה צורך בכספים, בהרבה כסף, כדי להשתיק את תאבונו של כל אחד מהגרמנים, אם היה זה הקריזהאופטמן, סגנו, הזונדרדינסט, הגסטפו ז'נדרמריה, אפילו למיליציה האוקראינית נתנו „דמי לא יחרץ" בתקוה להעביר את רוע הגזירה. כך זה נמשך עד הסוף, ואין לשכוח, שחלק נכר מאנשי היודנרט הוצאו להורג בידי הגרמנים, משום שלא ספקו את דרישותיהם.

למחרת הפגישה עם הקריזהאופטמן היתה לנו ישיבה, וד"ר קלרר מסר לנו על הקונטריבוציה של שמונה מאות אלף זלוטי בשני שעורים. על הקונטריבוציה שמענו כבר לפני כן, מערים אחרות. זה אמנם לא היה חדש, אבל היה קשה מאד. את העבודה חילקנו בינינו. חלק מהיודנרט עסק בחלוקת הסכום הדרוש בין היהודים לפי ראות עיניהם, בעוד אחרים הלכו לאסוף את הכסף. למען האמת, היה זה בשבילנו סכום פנטסטי, בכל זאת יכולנו עוד לעמוד בזה. יהודים התעלפו בשמעם את הסכום, הנדרש מכל אחד מהם, אך בלית ברירה שלמו, והסך הוכנס בזמן לקופתו של הקריזהאופטמן. אבל זו היתה רק התחלה. היו גם דרישות אחרות, לא פחות חשובות ; לסדר את הדירות והמשרדים בשביל הגרמנים, שבאו לגור בעירנו. הגרמנים לא הסתפקו במה שבא ליד, הם בעצמם בחרו, ואם לא מצאו, אז הזמינו את המוצא חן בעיניהם, ואי אפשר היה לסרב לדרישותיהם !

היודנרט היה המספק הגדול — אנשים לעבודה, אנשי מקצוע, רהוט ופריטים שונים, כולל סירי לילה, והכל לפי מידה ודרישה. כך עברו עלינו עוד מספר שבועות. ראש השנה הגיע. אנשינו התאספו בדירות פרטיות להתפלל, „לשפוך את לבם" לפני הבורא, לבקש ממנו רחמים והצלה. באותם הרגעים כבר כתבו (אפילו חתמו) להרבה מאיתנו את גזר הדין : מי באש ומי במים, מי ברעש ומי בחנק. עברו עוד שמונה ימים.

ערב יום כפור, ט' תשרי תש"ב, ב־10 בבקר הגיעה פקודה ליודנרט מאת הקריז־האופטמן בזו הלשון : מחר (ביום הכפורים) ב־1.10.41, בשעה 10 בבקר על כל יהודי בגיל 20 —55 להתיצב לצורך רשום במגרש הקסרקטין עם היודנרט בראש. מודעה כזאת היתה בכניסה למשרד היודנרט וגם על החלון.

הידיעה הרעה התפשטה בין כל היהודים כהרף עין, ומיד צצו שאלות : מדוע דוקא ביום הכפורים ? מדוע באותה שעה, מדוע בחרו דוקא במגרש הקסרקטין מה פשר הדבר, מה טמון מאחורי המודעה ?! הרגשנו, שמכינים בשבילנו משהו בלתי ידוע ולא טוב. מדוע כבר מחר ? מה החיפזון הזה ?. . . מי חכם ויכול לענות, אם ללכת או לא ללכת, את מי לשאול, ומי יענה ?. . .

נציג היודנרט ניסה לברר את טיב הפקודה והלך לקריזהאופטמן להציג לפניו מספר שאלות — מה יהיה דינם של אנשים, שעובדים מחוץ לעיר ונרשמו לעבודה למחר כבר בשעה 7 בבקר ? מה יהיה עם הרופאים, העובדים בשעות אלה, — ויש הרבה עבודה, הרבה פצועים וחולים ? אשר לרופאים — שחרר אותם הקריז־האופטמן מלהתייצב, ואילו את היהודים, שנרשמו לעבודה לאותו היום, צוה לאסוף לפני השעה 7 בבקר על יד בית־העם היהודי, ושם יבצעו את הרשמתם. נוסף לזה לא יכלו להוציא מפיו אף מילה או רמז.

אי שקט אחז אותנו. אנשים הסתובבו בלי שום מטרה, כשעל פניו של כל אחד מרה שחורה ושאלה גדולה, ללכת או לא ללכת ? מה מחכה לו מחר ? הזמן זחל באטיות. הרגעים ארוכים, — אבל החיים בורחים, ואתה אינך יודע, איך להחזיק בהם !

אינני יודע, כמה אנשים התפללו תפילת מנחה, ואם בכלל טעמו מהסעודה המפסקת שלפני התענית. אט אט ובלב שבור התאספנו, גם בדירתנו, לתפילת „כל נדרי", להתיחד עם הבורא. יתכן שנמצא בזה נחמה והרגעה. סגרנו את החלונות והאפלנו אותם לכל יפרצו החוצה האור והקול. הדלקנו נרות נשמה והצבנו אותם בפינה, התעטפנו בטליתות, פתחנו את הארון, בו עמד ספר תורה, ואבי פתח בתפילת „על דעת המקום" ותפילת „כל נדרי". לא היתה זו הפעם

הראשונה, ששמעתי תפילה זו, אבל הפעם היתה התפילה שונה, זאת היתה תפילה ובקשה מאדון העולמים, תפילה, היוצאת מעומק לבנו, והיינו בטוחים, שתפילתנו תגיע הישר לכסא הכבוד, תרעיש את השמים ותדיין עם הבורא רבונו של עולם, אל תעזבנו, שלח ישועה לעם הנרדף, עמוד לצדנו בעת צרה!... ועוד... ועוד...

סיימנו את התפילה, אך לא גמרנו להתפלל. רוב הנוכחים נשארו עטופי טליתות, שררה דממה. כל אחד בפני עצמו מלמל תפילה להצלתו מידי אויב. לפתע שבר קול בכי מחריד את הדממה, מילים מקוטעות נשמעו... אוי... אוי... ונפסקו. הבכי הפך חרישי, נמשך עיד שניות ונפסק גם הוא. הרמתי את ראשי — דממה, אף לא תנועה בחדר. חשתי, כאילו בין מתים נמצא אנוכי. בחדר חשוך למחצה רואים את לובן הטליתות שורות שורות. לא ניע לא ניד... בפינה דולקים הנרות באור כהה חד־גוני. לפתע עלתה הלהכה בנרות מספר, האור גבר, ושוב נמס החלב, והלהבה קטנה, דעכה ודעכה, והנה מאמץ נוסף להגדיל הלהבה, אך אין יכולת עוד, גוססים.

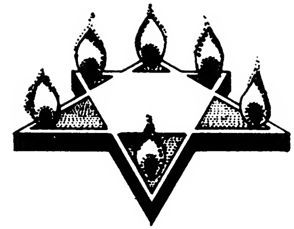
הם גוססים! — רציתי לצעוק, אך המילים נשארו תלויות באויר, נשארו תלו־יות וחקוקות בקרבי. ועודני רואה היום, עודני נושא היום בלבי תמונת הנרות הכבים, הגוססים. רק זאת לא אוכל לזכור — כמה זמן נשארנו במצב זה, אם דקות או שעות.

הלילה עבר. בחמש בבקר התאספו אנשים לתפילת שחרית. בעצלתים נמשכה התפלה. אחר לילה כזה לא היה בנו עוד כוח לבכות. חיכנו לגזר הדין ברגש מעורב של יאוש ותקוה.

השעה היתה תשע בבקר. הפסקה בתפלה. הסרנו את הטליתות ואחד אחד יצאנו את הדירה בלא אומר. לחלק נכר היתה זאת תפלת וידוי — והדרך האחרונה — נרותיהם כבו! שמתי פעמי לעבר משרד היודנרט. נודע לי, שבשעה שבע בבקר בקרו הגרמנים את אנשינו, שיצאו לעבודה, שאלו כל אחד למקצועו ושלחו אותם לעבודה. היודנרט עם כל הפקידים היו מוכנים. לבקשתו של האובמן נשארנו — המורה הורביץ ואנוכי בתוך היודנרט. האובמן הבטיח להיות איתנו בקשר הדוק ולהודיעני, עד כמה שזה אפשרי, על המתרחש. הם יצאו. נשארנו שנינו, שתקנו, לבי דפק בחזקה, השתדלתי לשלוט בעצמי ובעצבי. עמדתי כל הזמן על יד החלון הפתוח וחכיתי לחדשות! הדקות הארוכות נמשכו...

בשעה עשר וחמש עשרה הופיעו הראשונים מהקסרקטין וידיעה בפיהם — בשעה עשר באו הגרמנים וכלי יריה בידיהם, הקיפו את המגרש, ואחד מהם התחיל את המפקד, בהעמידו לחוד את היודנרט עם הפקידים של היודנרט, — לחוד אנשי עבודה בעלי מקצועות שונים, — ולחוד מורים, עו״ד, סוחרים, וחסידים אחרי החלוקה הזו פקדו על אנשי העבודה לחזור לעבודה, על היודנרט — לעזוב את המקום, עליהם להרגיע את האנשים ולדאוג לשקט בעיר. את אלה שנשארו סדרו בשורות, ארבעה אנשים בשורה, ותחת שמירה קפדנית הולימ אותם בכיוון לבית הסהר.

החלה פניקה בעיר, נשים וילדים החלו לצעוק ולבכות, ואז הופיעה ז׳נדרמריה ברחובות ופזרה את הקהל תוך יריות באויר. האנשים נסוגו והתפזרו. הקולות והיריות הגיעו לאוזני, וכאשר ראיתי את אנשי הז׳נדרמריה מתקרבים, נמלטתי בעד הדלת האחורית, רצתי סביב העיר והגעתי אל ביתנו. כאשר פתחתי את השער של הבית, עמד כ־10 מ׳ לפני גרמני ורובה בידו מכוון אלי. הספקתי להשליך

עצמי על האדמה, כאשר עבר צרור כדורים מעל ראשי. ברחתי למרתף ברחוב השני וחכיתי עד יעבור זעם. באותו זמן עמדו אבי יחד עם אשתי על יד החלון וחכו לי, הם ראו איך פתחתי את השער, חשבו שנכנסתי לחצר, ובאותו רגע שמעו יריות. כשעברו כמה דקות, ואני לא באתי, היו בטוחים שנהרגתי. אשתי התחילה לבכות ולצעוק, — אז ניגש אליה אבי ואמר: בתי, התגברי, זה הוא הגורל של כל היהודים, קבלי את פסק הדין בכבוד, התחזקי! את לא היחידה! כאשר השתתקו הקולות חזרתי הביתה. הייתי מוכה הלם אחרי מה שקרה. אבי הטיף לי מוסר — בני, היה חזק ואל תפול ברוחך. בכל התנאים ובכל המצבים היה חזק ותעמוד במבחן. לקח את המחזור, המשיך בתפלה והתיחד עם בוראו. עד הערב לא שמעו מפיו מלה נוספת.

חזרתי ליודנרט. התאספנו, דברנו, התוכחנו והחלטנו לבקש פגישה עם הקריז־האופטמן. הוא הסכים לקבל את ד״ר קלרר ואת רוס. אחרי שעה חזרו מהפגישה וספרו, שהקריזהאופטמן דורש חמישה ק״ג זהב תמורת שחרור אנשים. בבקר קמו הנשים — לאו דוקא מהיודנרט — הלכו מבית לבית, אספו תכשיטי זהב והביאו אותם לד״ר קלרר. שני השליחים שלנו, ד״ר קלרר ורוס, העבירו הכל לקריזהאופטמן. היה זה ביום חמישי. אותו בקר, עוד לפני שקבל הקריזהאופטמן את הזהב, שחרר האזה מהזונדרדינסט חמישה איש, ביניהם שני בניו של פנסטר. סך הכל אנשים שנלקחו לבית הסהר הגיע ל־600—650 איש.

ביום ששי ב־9 בבקר סגרו הגרמנים את הרחוב, המוביל לבית הסהר, הוציאו משם את האנשים והובילו אותם במכוניות משא בכיוון כפר הסמוך אולכוביץ. מאז נעלמו עקבותיהם. נאמר לנו, שהעבירו אותם לעבודה בגרמניה. כמה שבועות אחרי כן הגיעו שמועות, שהם חיים, וכי כתבו, אפילו שלחו דרישות שלום. אכרי הסביבה ספרו לנו, שהם ראו מרחוק כיצד הביאו אותם, פקדו עליהם להסיר את הבגדים ולרוץ בכיוון ההר, ובעודם רצים ירו בהם. ואחרי כן קברו אותם בקבר אחים. אך אנו לא האמנו ולא רצינו להאמין שנרצחו.

זו היתה האקציה הראשונה. שבועות רבים חכינו לידיעה מהם. הגרמנים והקריזהאופטמן בראשם הבטיחו, שהם חיים במחנה עבודה. זה נמשך עד האקציה השניה, היא שמה קץ לכל האשליות, אז התבררה לנו האמת המרה!

המכונה הגרמנית לחיסול היהודים עבדה מהר, בלי הרף, לא לתת לנו אפשרות לחשוב או לפעול. כמה ימים אחרי האקציה של יום הכפורים הזמין הקריז־האופטמן אליו את האובמן וסגנו. הוא התיחס אליהם כאילו לא קרה בינתים שום דבר, דבר אליהם בשחצנות וברוגז — ובמילים ברורות הסביר להם, כי לא יסבול, שימצאו כל כך הרבה יהודים בעירנו, ויש להעביר חלק נכר מהם לערים הסמוכות. תחילה יש להעביר את כל אלה, שאינם מביאים שום תועלת. היינו החלשים, הזקנים והחולים. בעיר יש להשאיר רק אנשי עבודה. תפקיד זה הוא מטיל על היודנרט, שאותו הוא עושה אחראי לבצוע הפקודה. יש לארגן מדי שבוע העברת מאה עד מאתים איש. את הרשימה או את ההודעה על ההעברה יש לשלוח אליו מדי שבוע. כן מוטל על היודנרט לארגן במשך שבוע ימים את המיליציה היהודית — „אורדנונגסדינסט״, שנים עשר מיליציאנטים, שיהוו את הכוח המבצע את הפקודות של הקריזהאופטמן ליודנרט. את הרשימה יש למסור לו בעוד שבוע ימים. ודרישה נוספת היתה לו. הוא החליט לשנות את פני העיר, היינו, לבנות אותה מחדש. לשם כך יש לפנות את ההריסות, שנותרו מן ההפצצות והשריפה, ויש להרוס גם חלק מן הבתים השלמים, שנשארו ברובע היהודי. במקום זה הוא יבנה עיר מודרנית בסגנון גרמני בכסף יהודי ובידים יהודיות. לבסוף הזכיר ליודנרט, שאם לא ימלאו את פקודותיו, ימסור את כל הבעיות לידי הגסטפו, והם כבר ידעו איך לטפל בזה, וזה, כמובן, לא יהיה לטובת היהודים.

פרשת ההעברות

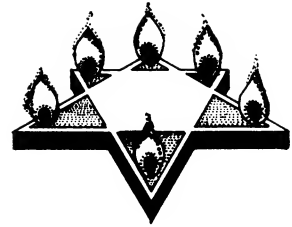
א קל היה ליודנרט למלא את כל דרישותיו של הקריזהאופטמן. היה קשה לארגן את ההעברות, להוציא את האנשים מבתיהם בימי גשם וקור ולשלוח אותם למקומות חדשים, כשהם אינם מוכנים לזה, לא באופן פיזי ולא באופן נפשי. משמע לעקור אותם מהשורש ולזרוק אותם הפקר לאיזה מקום נידח, ושם, בלי שום עזרה, ימותו מרעב, מקור וממגיפות אבל זאת היתה בעצם הכוונה של הגרמנים. הפקודה הזאת לא היתה רק פקודה מקומית. בימים האלה עוד לא היתה החלטה על ,,הפתרון הסופי'', להמית את כל היהודים בלי יוצא מן הכלל בכל הדרכים ובמהירות האפשרית. על השלטון הגרמני המקומי היה לדאוג בכוחות עצמו לחסל את כל אלה, אשר לא נחוצים למלא תפקיד בשביל הגרמנים, וזה במהירות האפשרית.

היודנרט ארגן מחלקה מיוחדת של פקידים להכין ולבצע את המשימה הזו של העברה. אך הם לא הצליחו אף פעם למלא את כל המכסה לפי הדרישה של הקריזהאופטמן. האנשים ברחו מבתיהם, והיו צריכים להשתמש בכוח ולא פעם גם תוך תגרת ידים להביא אותם למקום האיסוף לשם העברה. גם זו היתה כוונה של הגרמנים, לזרוע פירוד באוכלוסיה היהודית, לסכסך בין היהודים לבין עצמם ולזרוע קנאה ושנאה, וגם בזה הצליחו. הגרמנים בכוונה תחילה לא התערבו, הם השאירו את העבודה הבזויה ליהודים עצמם. ידעו, שהתוצאות לא תאחרנה לבוא. לא הגרמנים, אלא היודנרט והפקידים אשמים בזה. וכך זה נמשך, כל שבוע או פעם בשבועים יצא משלוח של חמישים עד שמונים איש בעגלות על המטלטלים שלהם, העוני, הצרות והדמעות, כשמלוים אותם אנחות, בכי, צעקות וקללות !

מיליציה יהודית — אורדנונגסדינסט

יודנרט מילא גם את הדרישה השניה של הקריזהאופטמן ומסר לו את הרשימה של שנים עשר מיליציאנטים יהודיים כעזרה ליודנרט לבצע את הפקודות של השלטון הגרמני. לידתה של המיליציה היתה קשה. הייתי נוכח בויכוח, בו דנו בשאלה, את מי לצרף ואת מי לא לצרף. היו מאד זהירים בבחירה למיליציה. ההחלטה של היודנרט היתה לאשר רק כאלה, אשר יש בטחון, שיעמדו במבחן, שיכולים לסמוך על היושר ועל הצדק שלהם. בחורים, שבאו ממשפחות מכובדות וידועות בעיר. אך משהו קרה לאנשים האלה במשך הזמן, או ליתר דיוק — לחלק מהמיליציאנטים. איני בא כאן להאשים אותם, אני רק קובע עובדה, שהם לא עמדו בנסיון ! ההפך מזה, הגרמנים הצליחו לעשות מהם חיות, בחלקם גם חיות טרף. על פרשת המיליציה עוד אדבר בפרק אחר. היה עליהם לעמוד בפני לחץ גופני ונפשי קשה ובלתי רגיל, לא לפי כוחם של אנשים נורמליים, על אחת כמה וכמה בתנאים הקשים, הבלתי אנושיים, תחת שוט ולחץ. הם נשברו, והם גם לא היו מוכנים לזה, ומובן שנכשלו !

קבוצת עבודה לרשות הקריזהאופטמן

על היודנרט היה למלא גם את הדרישה השלישית. לתת אנשים לעבודה בשביל הקריזהאופטמן. אנשים, שיעמדו לרשותו תחת ההשגחה של אנשים שלו, „הזונדרדינסט" ומפקדו. האנשים האלה יגורו בקסרקטין ויקבלו אוכל מהיודנרט ויעבדו מהבקר עד הערב. לקסרקטין נועד בית־העם היהודי — בו אנו (ד"ר פלק ואני) סדרנו קודם לכן את המרפאה ואת בית החולים היהודי. את בית החולים העברנו לבית, בו שכן לפני המלחמה בית היתומים היהודי. סידור הקסרקטין בבית־העם לא האריך ימים. ביום אחד בקרה הגסטפו אצלם והחליטה, שהתנאים, בהם הם נמצאים, הם יותר מדי טובים. הם שוכנים באמצע העיר, בבנין בנוי מאבן, נקי ונוח, נתנה פקודה להעביר אותם לאורוה גדולה, לא רחוק מטחנת קמח, השוכנת על הכביש הראשי המוביל לטארנופול. לפנות בקר הביאו אותם תחת משמר לעבודה, ובערב החזירום. הם היו ארבעים במספר. מצבם היה קשה מאד, חוץ מהעבודה הקשה ומהמכות, שקבלו מהגרמנים, לא היה מי שידאג להם, ליודנרט היו הרבה צרות ודאגות אחרות, וכך הפקירו אותם, זנחו אותם לנפשם!

כבר ספרתי על הרעב הקשה בין היהודים, אשר התגבר מיום ליום. בתחילה היתה זו המיליציה האוקראינית, אשר מנעה את האכרים מהביא אוכל העירה, ואחריהם באו הגרמנים ודרשו מכל כפר וכפר מכסה קבועה של בשר, תבואה וירקות. אנשי הכפר בעצמם היו צריכים לחלק ביניהם את הסך הנדרש, כל אכר חייב היה לתת את חלקו. האכרים לא מהרו למלא את הדרישות האלה, אז שלח הקריז־האופטמן לכפרים האלה את האנשים שלו, הזונדרדינסט, לקחת מהם ביד חזקה את המגיע עם עודף גדול. הזונדרדינסט עשה מה שהוטל עליו בהתלהות יתרה, עשו בגוים שמות, הרסו מה שנפל לידיהם, כשהם אוכלים ושותים על חשבון הכפר, עד שהשיגו מטרתם. אז העבירו אותם לפי הפקודה לכפר אחר.

בשבילנו היהודים היה זה רע וקשה משני טעמים. האורחים האלה בקרו בשעות החופשיות בעיר, ולפי הרגלם ערכו התנפלויות על עוברים ושבים, היכו מכות רצח ובזזו כל מה שבא לידיהם. הקרבן העיקרי היו האנשים, שעסקו בהריסת הבתים, הם לא יכלו לברוח, אף לא היה להם לאן לברוח. האכרים מצדם פחדו לבוא העירה ולהביא מתוצרתם ולמכור אותה ליהודים, פן ילשינו עליהם. בגלל המצב הזה עלו המחירים של התוצרת החקלאית, אשר בין כך היו גבוהים לאין שיעור. יחד עם הרעב פרצו בעיר מגיפות, כגון: טיפוס מעיים, דיזנטריה, טיפוס בהרות. מובן מאליו, שהאנשים החלשים והרעבים היו הראשונים, שנפלו למיטה ולא קמו עוד. ואם לא מהמחלה עצמה, אז מחוסר כוחות להתגבר ולהחלים. וכך קצרו הרעב והמגיפות יום יום חיי יהודים בעירנו.

כתוצאה מהמגיפות יצאו מספר גזירות מטעם השלטון:

גזירה א':

בהתחלת חודש נובמבר, ביום קר וגשום, אסף קריזהאופטמן בחצרו את היודנרט במלואו ונתן לנו לחכות יותר משעתים. אחרי כן יצא אלינו והודיע, שכל יהודי וכל יהודיה חייבים תוך עשרים וארבע שעות להוריד את השער מכל הגוף ולא רק מהראש ומהזקן. הוא אמר לנו, שהיהודים אשמים במחלות ובמגיפות. ואם יתפס מישהו עובר על הפקודה יענש היודנרט כולו על כך, כי הוא, היודנרט, אחראי למלוי הפקודה, זה, כמובן, חוץ מדין מוות לעבריין. הגברים קבלו את הגזירה כגזירה מהשמים ומילאו אותה בקפדנות. בעיה היתה, מה לעשות עם

הנשים שלנו? נציגי היודנרט פנו אל הקריזהאופטמן ובידיהם מתנה הגונה כדי לבטל סעיף זה של הגזירה. אחרי העלת המחיר של המתנה הבטיח הקריז־האופטמן לא לברר, אם בוצעה הפקודה, אבל לבטל אותה כליל לא היה מוכן.

גזירה ב':
באותם הימים נקראתי כרופא אחראי לבריאות יהודי עירנו להתייצב ביודנרט, שם חיכו לי איש הגסטפו הרמן ועמו עוד אחד, והודיעו לי, כי מאותו היום ואלך עלי להודיע להם על כל מקרה של מחלה מדבקת. (באותם הימים טרם היה גיטו).
ד"ר פלק לא עבד עוד עמי. בכמה מילים אספר, מה קרה לו בהתחלת חודש דצמבר.

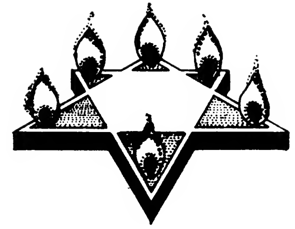
הלכתי לבית החולים שלנו, היה זה בשעות הבקר בדרך „נווי־רינק", פתאום שמעתי יריות, ומרחוק ראיתי אדם נופל ארצה. התקרבתי וראיתי את ד"ר פלק על האדמה פצוע בצווארו, מהפצע שותת דם. התברר, שד"ר. פלק סירב להביא לבית של האזה את האווז, שהוא לקח אצל אכר בשוק, ואז שלף האזה את האקדח וירה בד"ר פלק. הגשתי לו עזרה ראשונה והבאתי אותו לבית החולים הפולני, שם טיפל בו ד"ר בילינסקי. הפצע לא היה מסוכן, ואחרי שבועיים חזר הביתה, אבל לא לעבודה, ואני נשארתי לבדי לשרת בבית החולים, וגם כאחראי לבריאות האוכלוסיה היהודית בעירנו כלפי השלטון והגסטפו.

תשובתי לגסטפו, שאני עושה כל מה שבאפשרותי למנוע מחלות ומגיפות מה־אוכלוסיה היהודית, ועד עתה הצלחתי, ואין אצלנו אף מקרה אחד של מחלה מדבקת. אז לא ידעתי עוד את כוונתם, אבל הרגשתי, שהדרישה הזו היא לא לטובתנו.

לפני צאתם הזהירו אותי לא להתיחס בקלות ראש להודעה זו והדגישו את האחריות האישית, שאני לקחתי על עצמי!
כך עבר עלינו עוד חודש אחד.

האקציה ביערות ליטיאטין — דצמבר 1941

שמונה ימים לפני חנוכה, בשמונה לחודש דצמבר הזמין הקריזהאופטמן אליו את נציגי היודנרט, — בכעס ובצעקות הודיע להם, שהוא לא יסבול את הזילזול בפקודותיו. היודנרט לא העביר לפי דרישותיו את היהודים במספר הדרוש מהעיר לסביבה, ולכן יש לו דרישה אחרת, והנה, כעבור שבעה ימים בדיוק, בלילה שבין החמישה עשר לששה עשר בדצמבר (בנר ראשון של חנוכה), יש להכין „העברה" של אלף יהודים (אף לא אחד פחות), תחת השגחה של הזונדרדינסט והמיליציה האוקראינית לעיר הסמוכה פודהיצה, המרחק — כשלושים ושנים קילומטר. האנשים יצעדו ברגל, בשורות, ארבעה בשורה! מותר להם לקחת עמהם מצרכים אישיים ולא יותר מחמישה ק"ג לכל אדם. פקודה זו אין לשנות. אחרי מה שקרה עד עכשיו היתה הרגשתנו, שזאת היא תחבולה, מזימה נבזית חדשה. חשדנו, שאיזה אסון טמון בה בשביל האנשים האלה. עוד פעם אותן שאלות! אם כנים דבריו, מדוע דוקא בלילה? מדוע בשורות של ארבעה? מדוע ברגל? מדוע בתאריך מסוים ומדויק? מדוע? ועוד פעם מדוע? כל הפקודה אמרה דרשני!

הידיעה הרעה פשטה במהירות בכל העיר. האנשים התחילו לעזוב את בתיהם, ללון מחוץ לעיר או אצל מכרים לא יהודים תמורת כסף או שוה כסף. היודנרט מצדו הלך בשני הכיוונים. ראשת הכין במהירות את רשימת המועמדים להעברה, והודיע להם בעוד מועד. מצד שני נסה גם לברר אצל המקורבים לקריזהאופטמן, מה באמת כוונתה של הגזירה הזאת ומה טמון בה. היודנרט לא רחש אמון יתר לקריזהאופטמן אחרי המעשה ביום כפור וחיפש דרכים אחרות להגיע לאמת. מצאו את הדרך לסגנו של הקריזהאופטמן, קריגר, על ידי המזכירה שלו, שקבלה מהיודנרט בעד התיווך טבעת זהב עם יהלום גדול.

קריגר הבטיח תמורת סכום כסף גדול לברר את הענין. אחרי הבירור, חזר מהקריזהאופטמן והבטיח לקחת את הענין של ההעברה לידיו. הוא הבטיח ליודנרט בהן צדק שלו, שהפעם מדובר אך ורק בהעברה, והוא בעצמו ישגיח על כך וידאג, שלא יקרה שום דבר לאף אחד. את התאריך ואת המספר (אלף איש) כמדובר אין לשנות. לעומת זאת יעמיד היודנרט לרשותם של האנשים עשרים וחמש עגלות בשביל חולים, זקנים וילדים. מותר לקחת עמם לכל אחד עשרה ק״ג מהחפצים האישיים, ואת יתר הדברים ידאג יחד עם היודנרט לשלוח להם במועד מאוחר יותר. קריגר בעצמו נסע לעיר פודהיצה להכין על ידי היודנרט שם מקום בשביל אלף היהודים, שנועדו להעברה, כן דרש מהיודנרט בפודהיצה להכין אוכל בשבילם לכמה ימים.

אחרי ההבטחות האלה נרגע היודנרט ונגש בכל המרץ להכין את האנשים להעברה. אבל כל ההסברים של היודנרט לא השפיעו כלל על האנשים, שקבלו הודעה להתייצב במקום ובזמן מסוים והתפזרו לכל ארבע קצוות העיר ומחוצה לה. בלית ברירה התחילו היודנרט, הפקידים והמיליציה במצור על האנשים האלה, וכשלא הצליחו בכך הצטרפו אליהם בחצות הלילה אנשי הזונדרדינסט והמיליציה האוקראינית ותפשו אנשים מכל הבא לידם, אנשים, אשר כלל לא היו ברשימה. על אף כל המאמצים לא הצליחו לאסוף יותר משש מאות איש, ובשעה שלוש לפנות בקר — בלילה קר ורטוב, יצאה השירה לאט לאט לכיוון העיר פודהיצה. אל השירה צורפו הפקידים של היודנרט, אשר עזרו לאסוף את האנשים, וביחד מנו כשש מאות וחמישים איש.

בראש השירה צעד מלאך המות, שהביא את השלל שלו תחת ליוי של מלאכי חבלה — הזונדרדינסט והאוקראינים, פנסים בידיהם, לזכר הנר הראשון של חנוכה.

בשעה שמונה ושלושים בבקר פגשתי ביודנרט את האזה, מפקד הזונדרדינסט ורשימה בידו, הוא הסתכל ברשימה, פנה אלי ושאל: ,,אתה ד״ר פלק״? לא! עניתי, ובאותה הזדמנות זרקתי מבט בכיוון לרשימה וראיתי בין היתר את שמו של ד״ר פלק, כעשרים שמות של אנשים היו ברשימה זו. האזה יצא את היודנרט בחיפזון. הבנתי, שזה קשור בהעברה. האזה אסף בינתים את האנשים לפי הרשימה, ביניהם היו משפחת ד״ר פלק במלואה, סגל לזר, אישה בשם ברגר ועוד. הסיעו אותם במשאית בכיוון השירה. ישבנו ביודנרט מדוכאים, לא דברנו איש עם רעהו. הרגשנו הפעם, שאנו כולנו אשמים, כי נתנו יד להעברה זו. חכינו בכליון עינים ובאי שקט לידיעה מפודהיצה, שהשיירה הגיעה לשם בשלום. ידענו, שזה לא יכול להיות לפני הצהרים.

אך הידיעה הקדימה לבוא, הרבה לפני הזמן. לא חכינו עד הצהרים, כבר בשעה עשר ושלושים חזרו העגלונים עם העגלות. כאשר ראינו אותם מרחוק, ידענו, שאין בפיהם בשורה טובה. לדאבוננו לא טעינו. שוב נפלנו בפח, רימו אותנו באופן גס ובלי בושה.

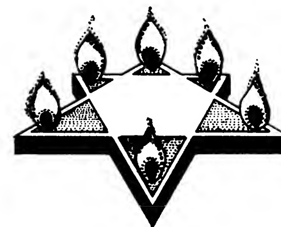
וזה הסיפור שסופר בפי בעלי העגלות: באמצע הדרך, על יד ליטיאטין, במקום הנקרא בשם קריבולה, „העקומה״, כ־14 קילומטר מהעיר, עצר הזונדרדינסט את השירה ונתן פקודה לאנשים לרדת מהעגלות. את בעלי העגלות צווה לעזוב כלעומת שבאו. את האנשים הביאו בכיוון ליער. אחרי שנסעו בחזרה כחמש מאות מטר הם עצרו, חיכו זמן מה, ואז שמעו צעקות וקולות בכי מכיוון היער, וזמן מה אחרי כן יריות ממכונת יריה וגם יריות בודדות. אז חזרו הביתה. בדרכם בחזרה פגשו את הזונדרינסט במשאית מלאה יהודים, כשהוא נוסע בכיוון היער.

אז התברר לנו המצב בכללו והתחלנו להאמין לסיפור האכרים על האנשים שלנו מיום כפור, שהומתו ביער, לא רחוק מהעיר. אז הבנו, איך מערימים עלינו בשקרים, איך מוליכים אותנו שולל, הבנו, שאין עם מי לדבר או ממי לדרוש, אין את מי לבקש, אין הבטחה, אין מילת אמת, אין צדק, אין יושר, לית דין ולית דיין. צריכים לשאת בעול ולקוות לעזרת השמים, בכוחות עצמיים לא נוכל להם.

על כל הסיפור בפרוטרוט שמענו יום לאחר מכן מפי עד ראיה, שהצליח להסתתר ביער ונשאר בחיים. הוא הופיע ביודנרט. ראיתי אותו ודברתי עמו; וזה מה שסיפר: בהגיעם ליער חיכו להם גרמנים מזוינים בכלי יריה, היכו אותם ונתנו פקודה להתפשט מהר ולאסוף את החבילות ואת הבגדים בערימות. אחרי זה התקרב כל אחד לבור מוכן מראש, ועל יד הקבר הזה ירו בהם. אחרי גמר ה„עבודה״ כיסו את הבור באדמה. את החבילות והבגדים העלו על מכוניות ויצאו את היער. הוא בעצמו הצליח להתחבא מאחורי שיח, וכך נשאר במשך כל הלילה בלי בגדים ורעד מקור. לפנות בקר רץ לכפר הסמוך, שם קבל מאכר בגדים בלויים וזוג נעלים קרועות, משם הגיע העירה. כל זאת שמעתי מפי עד ראיה, הוא סיפר מה שעבר עליו, מרגע שלקחו אותו בכוח, עד שחזר העירה. הוא גם ראה, איך הביאו את האנשים במשאית וצרפו אותם לאנשי השיירה. כולם הומתו. זאת היתה האקציה ההמונית השניה בעירנו!

למחרת היום, אחרי פעולת ליטיאטין, קרא הקריזהאופטמן לנציגינו: ד״ר קלרר ורוס, שתיכף יופיעו לפניו. הוא קבל אותם בזעם, בצעקות, ובפעם הראשונה גם בשוט. הוא הרביץ בשוט על פניהם ופצע אותם, וכל זאת בשל הפעולה הבלתי מוצלחת והבלתי מסודרת, בה היו שש מאות וחמישים איש במקום אלף. המקרה הזה גם חרץ את גורלו של ד״ר קלרר, פסק הדין שלו נחתם אז, אם כי המשיך עוד לכהן כאובמן של היודנרט.

הזמן — סוף שנת אלף תשע מאות ארבעים ואחת. המאזן בשבילנו הוא מאוד שלילי, יותר מחמישה עשר אחוז מהאוכלוסיה היהודית לא היו עוד בחיים, ולא היתה שום תקוה, שהעתיד ישתפר למעננו. נחמה פורתא היתה הידיעה, שהצבא הגרמני נעצר, אינו מתקדם, ואדרבא, יש לו אבדות קשות, ובהרבה מקומות הוא בנסיגה. בלב קשה, בלי תקוות ובבקשות חמות לרבונו של עולם — קבלנו את השנה החדשה — שנת אלף תשע מאות ארבעים ושתים...

פקודה ליהודים למסור פרוות.

החורף היה קר מאד, הגרמנים לא היו מוכנים לחורף כזה. לפי התוכנית היו צריכים לסים את ההתקפה ולהכניע את הסוביאטים עוד לפני התחלת הגשמים. הגנרל „בוץ" והגנרל „קור" עצרו אותם על יד לנינגרד, על יד מוסקבה ובדרום לא רחוק מהקאוקז. בחזיתות סבלו הגרמנים אבידות קשות, בהרבה מקומות עברה היזמה לידי הסוביאטים. הגרמנים ניסו להקל על הצבא שלהם ולשלוח להם לחזיתות בגדי חורף ופרוות. השלטון הגרמני פנה לאוכלוסיה היהודית בפקודה למסור במשך שבועיים את כל הפרוות בלי יוצא מהכלל!

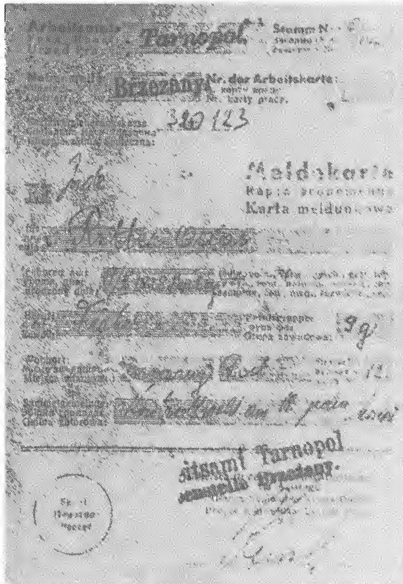
בעד אי מסירת פרוה נקבע עונש מוות, ובכדי שהפעולה תצליח, דרש הקריז־האופטמן שלנו מהיודנרט שנים עשר איש כבני ערובה, וזה בלי דיחוי. האובמן עם עוד שני אנשי היודנרט הכינו במהירות את הרשימה, מסרו אותה למיליציה היהודית עם פקודה לתפוס את האנשים ולהביא אותם ישר לבית הכלא, את ההעתק שלה שלחו לקריזהאופטמן. המיליציה הצליחה לתפוס רק עשרה מבין השנים עשר, שנים מהאנשים המיועדים ברחו עוד קודם לכך והסתתרו. הגרמנים לא רצו לותר ודרשו במקומם שני אנשים אחרים, אחרת אימו למסור את הענין לגסטפו. בעיר קמה בהלה. אנשים פחדו מפעולת גמול מצד הגרמנים. שום איש לא האמין, ששנים עשר האיש „בני הערובה" ישארו בחיים אחרי גמר פעולת איסוף פרוות. אנשים הסתתרו, ברחו מחוץ לעיר, לא הואילו ליודנרט שום חי־פושים או ציד אחרי שני „ערבים" אחרים. המשחק הזה נמשך כשבועיים, לבסוף, בעזרת כסף ומתנות — ואחרי שהיהודים מסרו כמעט במאה אחוז את הפרוות, שחררו הגרמנים את עשרת בני הערובה.

אולם גזירות אחרות וצרות לא פסקו ולא איחרו לבוא.

אקציות „טיפוס".

היו פעולות רצח מצד הגסטפו נגד האוכלוסיה היהודית בגלל מחלות מדבקות, פעולות „מנע", בכדי למנוע התפשטותן של מחלות אלה.
הזכרתי כבר, כי הרעב והמגיפות עשו יד אחת, ובימי החורף קצרו כל אחד מהם מנה כפולה. במקום עשרים עד שלושים חולים ליום, היו לי עד מאה. המגיפה כשלעצמה עשתה בנו שמות והפילה יום יום קרבנות. עזרתי לחולים האלה היתה מינימלית, יותר עידוד, מילה טובה, עצה, תרופות לא היו לי, ובתנאים הקשים דאז, מי שעבר את המחלה, נשאר חלש לימים ולשבועות, בלי אפשרות להחלים ולהבריא. וראה זה פלא, אחוז המתים, בהשואה עם החולים הלא יהודים, היה יותר קטן. כנראה, היה הרצון לחיות ולהתגבר אצל החולים האלה חזק מאד.

הזכרתי גם את פגישתי ביודנרט עם הגסטפו, בה דרשו ממני למסור להם מדי שבוע רשימת חולי טיפוס. רשימה כזו אף פעם לא נמסרה להם אצלנו.
בהתחלת חודש יאנואר הודיע לי רופא פולני, שנודע לו ממכר אחד מהעיר הסמוכה על ביקור של הגסטפו בבית החולים היהודי באותה עיר. באותו ביקור

Tarnopol
Brzezany Nr. der Arbeitskarte:
karty pracy.
320 123
Meldekarte
Karta meldunkowa
Tarnopol

חיסלה הגסטפו את כל החולים עם הפרסונל וביניהם שני רופאים, שהיו במקום. בהסכמת היודנרט הודעתי לכל החולים וגם לפרסונל, שעליהם לעזוב תכף את בית החולים, שלא ישאר בו אדם! מבין החולים והפרסונל היו חמישה איש, אשר לא האמינו לדברי ונשארו בבית החולים בסתר, בניגוד לפקודותי. יומים עברו, והגסטפו באה לבקר בעירנו. הצעדים הראשונים שלהם היו בכיוון לבית החולים. הם ירו בחמישה אנשים, שמצאו שם. ביניהם היה החצרן של בית החולים, במקצועו עורך דין בקרצקוב, ושמו בזן, אשר למד בעבר במגנסיה בעירנו.

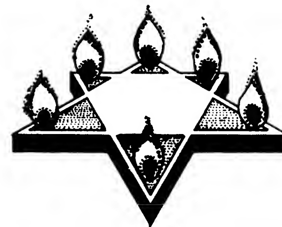
זה היה סופו של בית החולים שלנו — של ד״ר פלק ז״ל, שהשקיע בו כל כך הרבה כוח, רצון, מרץ וכסף. והוא הרי לא היה עוד בחיים!

זאת היתה הפעולה הראשונה בכיוון חיסול חולים יהודים, והמכה הזו נמשכה עד חיסול הגיטו. הממונה בעירנו מטעם הגסטפו על פעולות הטיפוס היה הרמן, איש הגסטפו, אשר ביקר לעתים תכופות בעיר במטרה לחסל את חולי הטיפוס. אני, האחראי כלפי הגסטפו לבריאות האוכלוסיה היהודית בעירנו, הודעתי באופן רשמי להרמן באמצאות היודנרט, שאצלנו אין חולים כאלה. בכל פעם שפנה הרמן ליודנרט, קבל יחד עם תשובתי גם כופר נפש. אחרי שקבל מה שקבל ומה שהזמין, הלך העירה בליווי אחד מהיודנרט, לרוב עם מיטלמן או עם אחד מהמיליציה היהודית או לפי רצונו גם למדו, למלא חובתו כלפי הממונים עליו, וחסל בדרך את חולי ה„טיפוס״. הטיול שלו בעיר עלה תמיד קרבנות, ולאו דוקא אנשים חולים, לפעמים עד עשרים איש. לפי דעתי קבל רמזים מצד מלשינים מבין המיליציה היהודית, חוץ מעוזריו ה„פולקסדויטשים״, שפקחו כל הזמן עין והודיעו לו על כל מקרה של חשוד במחלה זו. כאשר הופיע הרמן בעירנו, אמרו: עוזרו הראשון של מלאך המות הגיע, יהיו קרבנות, מעולם לא יצאנו פטורים בלי כלום, ומספר הקרבנות היה קשור במצב הרוח שלו.

ה„ארבייטס־אמט״ — לשכת עבודה

לשכת העבודה הגרמנית הודיעה ליודנרט, שעל כל יהודי להרשם בלשכת העבודה הגרמנית. באמצאות היודנרט היה על כל יהודי בגיל 18—55 למלא טופס עם כל הנתונים; שם, גיל, מקצוע, עיסוק והעיקר — הכתובת המדויקת. יהודי יכול היה לקבל עבודה רק על ידי לשכת העבודה ובהסכמתה. אישור לעבודה הוא רק לשלושים יום, וכעבור הזמן הזה עליו לדאוג להארכה לעוד שלושים יום, וכך להמשיך!

האנשים שלנו, שלמדו לקח מהעבר וזכרו את ההרשמות הקודמות ואת תוצאותיהן, לא מהרו להרשם. מצד שני להשאר בלי עבודה גם כן אי אפשר, שכן אתה נעשה הפקר בלי עבודה ובלי אישור. בלית ברירה התחילו האנשים, שהיתה להם עבודה קבועה, לחפש דרכים בכדי להשיג אישור עבודה באמצעות מתווך. וכאן מתחילה פרשה חדשה ואפשרות חדשה להוציא כספים מיהודים. בעד אישור לחודש ימים משלמים, וטרם מסתיים החודש, צריכים לחדש ולשלם שוב. חודש חודש הוצאות כספיות גדולות, וכל זה לא עזר בבוא היום, ותפסו אותך! אם תפסו אותך עם או בלי אישור היית בידיהם של הרוצחים הגרמנים, נועד להשלח למחנה עבודה או למחנה השמדה. זאת למדנו במשך הזמן. אך בתחילה, באותם הימים, עוד לא ידענו, מה הכוונה, לאן כל זה מוביל, ואם באמת יכול לעזור אישור כזה או אחר.

אנשי לשכת עבודה ידעו היטב לנצל את הנאיביות ואת המצב הקשה שלנו, והמציאו בכל פעם אישורים חדשים, כאילו יותר בטוחים, ומובן, שכל פעם לקחו בעד האישורים היותר טובים יותר ויותר כסף. הם למדו את האמרה „כל מה שלאדם יתן בעד נפשו". היו אישורים עשויים מפח לבן, והאנשים שקבלו אותם בעד כסף מלא תפרו אותם על בגדיהם כסימן, שאתה עסוק בעבודה חשובה בשביל המדינה ואסור לנגוע בך. כפי שאמרתי, היתה זו תחבולה טובה להוציא כספים מהיהודים, ועד הרגע האחרון רימו אותנו והוציאו מאיתנו עד הפרוטה האחרונה. בזמן האקציה לא עזרו אישוריםולא שום סמנים — לא אלה של פח, ולא כל אישור אחר. הרבה אנשים עם אישורים של פח, אשר סמכו עליהם, סופם שנפלו בפח!

מחנות עבודה

לשכת העבודה הגרמנית דרשה באותו הזמן מהיודנרט ששים איש, המיועדים לשלחם למחנה עבודה. זו הפעם הראשונה, שהגרמנים דרשו מאיתנו אנשים למחנה עבודה רחוק מעירנו. על מחנות העבודה בגרמניה ובגליציה המערבית ועל טיבם שמענו לפני כן. מחנות עבודה בשביל האנשים שלנו היו מסביב לעיר טארנופול. האנשים במחנות אלה עבדו במחצבות ועל הכבישים המובילים מזרחה בכיוון החזיתות. הם היו אחראים לכך, שהכבישים יהיו תמיד במצב תקין.

היודנרט הכין את הרשימה והודיע לאנשים אלה, שעליהם להיות מוכנים לתאריך מסוים עם בגדי חורף ומצרכים אישיים. בכדי להרגיע את האנשים, המיועדים למחנה, הודיע היודנרט על ההחלטה של לשכת העבודה הגרמנית להחליף את האנשים האלה כעבור שלושה חודשים — בששים איש אחרים. אף יהודי לא יצליח להתחמק מהעבודות האלה. במוקדם או במאוחר הוא יוכנס למחנה לשלושה חודשים, ורק אז יוכל לקבל אישור לעבודה במקום אחר. האנשים שלנו לא האמינו לשום הבטחות, על אף שלא ידעו בדיוק, מה מחכה להם שם, ולמרות ההזהרות לאנשים שברשימה, שאם לא יבואו, יטפל בהם הגסטפו, לא באו אלא בודדים, כשמונה איש.

בעזרת המיליציה היהודית והאוקראינית נתפשו עוד אנשים, — כאלה שלא היו בכלל ברשימה, העלו אותם על העגלות, המחכות להעברה, ותחת משמר כבד ובלי לתת שהות לנשים ולאמהות של אלה שנתפסו להביא מן הבית בגדי חורף ואוכל, העבירו אותם למחנה העבודה.

זה היה המשלוח הראשון, ומאז ועד חיסול הגיטו לא פסקו המשלוחים האלה. אחת או פעמיים בחודש יצא משלוח. הצרה, המכה הזו, הקללה, שאינה כתובה בשום ספר, היתה הקשה ביותר בשביל אלה שנשלחו ובשביל משפחותיהם. הם לא חזרו משם. שם מצאו את מותם תוך ענויים קשים, אשר אין בפי מילים לתארם. מאות ואלפים מאנשינו מצאו את מותם במחנות אלה, אשר היו לעומת מחנות העבודה בגרמניה, מחנות עבודה, ענויים והמתה כאחד.

על מחנות אלה ועל הקשור בהם ארחיב את הדיבור. בפרשה מכאיבה זו נכשלו היודנרט והמיליציה היהודית וכל אלה, שעסקו בזה. שמענו הרבה על מחנות עבודה בגרמניה, על העבודה הקשה ועל התנאים, אך היו אלה גן עדן בהשואה

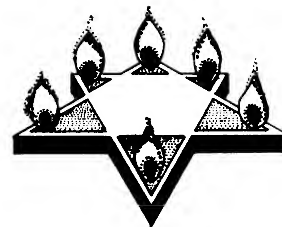
למחנות עבודה במזרח גליציה. בגרמניה עבדו אנשים עבודות פרך בבתי חרושת או אצל האכרים, הם אף היו מעונינים להוציא את המקסימום מהאנשים האלה תמורת מינימום תנאים לקיום. הם היו זקוקים לכוח אדם, אנשיהם היו בחזיתות, לכן גם דאגו לעבדים האלה. במזרח גליציה היתה העבודה העיקרית בכבישים, עבודה לכמה אלפי איש ולא יותר. לו היו נותנים לאנשים האלה את המינימום לקיום, היו רובם יכולים לעבור את כל המלחמה ולחזור הביתה בשלום. אבל בשביל הגסטפו, לשכת עבודה ועוד כמה גורמים גרמניים היו המחנות האלה עסק מאד מכניס. הזדמנות חד פעמית ובלתי חוזרת לצבור הון. הם היו מעונינים להעביר דרך המחנות האלה לא כמה אלפים, אלא רבבות. לשם כך דאגו לחסל ולהשמיד במהירות את האנשים במחנות ולהכניס חדשים במקומם. מכל משלוח כזה הרויחו כסף רב, מתנות, וזה חוץ ממה שגזלו מכל אדם מן הדברים, שהביא עמו למחנה.

היו כמה מחנות עבודה. אחד — זבורוב, שני — קאמיונקה, שלישי — הולובוקי ויאלקי ועוד. בכל מחנה כזה היו משש מאות עד שמונה מאות איש. כל מחנה פנה בנפרד ליודנרט בדרישה להכין לתאריך מסוים מספר אנשים. בדרך כלל דרשו תמיד הרבה יותר מהדרוש, ותמורת כסף מלא הצליח היודנרט להוריד מהמכסה לפעמים עד שליש מהדרוש. הגרמנים פנו באותן הדרישות לכמה ערים במקביל, והיתה התחרות בין היודנרטים, מי יתן יותר כסף ופחות אנשים. בתאריך המוסכם בא שליח המחנה (סגן המנהל) עם מיליציה אוקראינית לקבל מהיודנרט את האנשים. אבל אף פעם לא הצליח היודנרט לאסוף די אנשים, ואז התחילה המיליציה האוקראינית יחד עם המיליציה היהודית בציד בעיר אחרי האנשים, ולא נחו עד שגמרו את עבודתם. תהליך זה היה הגורם והסיבה לסחר־עבדים נרחב בהתערבות היודנרט. מי שנתפס, והיה לו כסף כופר־נפש שילם את הסכום הדרוש, ובמקומו תפשו יהודי אחר, עד שלבסוף, כשאזלו לאדם הכספים ותפסו אותו, סיים האיש את חייו במחנה עבודה, כאותם שהלכו לפניו או אחריו.

אין מילים לתאר את הציד בעיר אחרי אנשים, את הצעקות, את הבכי, את המכות ואת הקללות, את המאבק בין יהודי ליהודי, בין התופס והנתפס. לא אשכח, איך הצליחו הגרמנים להפוך את האדם לחיה. הציד — המסחר בעבדים והכופר נמשכו כל הימים עד חיסול הגיטו. כפי שאמרתי, לשכת העבודה הגרמנית ידעה היטב לנצל את המצב על ידי אנשי קשר משלה, אשר מכרו כל מיני אישורים כהגנה מפני משלוח למחנות עבודה, והכל כדי להוציא את הכסף מכיסו של היהודי.

הממונה על כוח אדם במשרד הבריאות היה ד״ר לברובסקי, רופא מחוזי דאז. הוא סידר לכל הרופאים ולמשפחותיהם אישורים, אישור מגן, בתור עובד ממשלתי. האנשים האלה נשלחו לכפרים הסמוכים לדאוג לבריאות האוכלוסיה הלא יהודית ולהשתדל למנוע התפשטות המגיפות. גם כאן היו צריכים לחדש את הרשיון מדי חודש בחודש, לשלם תמורת האישור, וגם זה לא עזר תמיד. בכל מחנה עבודה היו גם כמה רופאים. בעירנו היו ד״ר יוסף מיבלום וד״ר גולדנברג, חותנו של ליב פריס ועוד אחרים. מצבם של הרופאים במחנות היה יותר טוב, אבל סופם — אותו הסוף המר כמו לכולם.

פרשת מחנות העבודה היא אחת הפרשיות העגומות; המכאיבות והמדכאות, אשר השאירו כתם שחור — ,,אות קין״, על מצח כל אלה, שטיפלו בבעיה זו, וחייב אני לתת תאור מלא ולהרחיב את הדיבור בענין זה. האנשים לא הלכו לשם מרצונם הטוב. היודנרט, בעזרת המיליציה, ערך ציד על האנשים. הציד התחיל

פתאום, לרוב בשעות הלילה. המיליציה התפזרה בכל העיר, פרצו לדירות, ואת מי שתפסו החזיקו תחת משמר כבד עד העברתו למחנה. בחוץ עמדו אמהות, נשים, אחיות וילדים, בכו, צעקו, התחננו ובקשו רחמים, אבל בלי כסף לא עזר שום דבר, אפילו לא הפרוטקציה הגדולה ביותר. כסף יענה על הכל. ובינתים הוציאו והכניסו אנשים, החליפו אחד בשני, ועד שגמרו את המקח והממכר, באו העגלות או המכוניות להעברה. אז הגיע המתח לשיא! המיליציה האוקראינית דחפה ופזרה את הנשים ואת הילדים, ואת האנשים שתפסו העלו במהירות רבה על העגלות. כל אחד קבל צידה לדרך כמה מכות הגונות, בעיטות וגדופים — בשעה שעזרו לו לעלות על העגלה. מראש דאגו לכך, שהצפיפות תהיה גדולה מאד, שידחפו זה את זה. גם הנשים קבלו מנה הגונה של מכות מהגרמנים ומהאוקראינים בשעת הפרידה, — פרידה מרחוק, — כי להתקרב לא נתנו. עוד דקה לראות את האהוב, לשמוע את קולו, אפילו מרחוק, בפעם האחרונה בחיים.

המכונית זזה וקרעה במשיכה אחת את החבל הקושר ששים משפחות יהודיות. האנשים האלה לא זכו אפילו למות ביחד. — המכונית זזה והשאירה אחריה ריקנות וכאב בלב הנשים. עוד דקה ארוכה לוו הנשים במבטן את המכונית ואת ענן האבק, שהשאירה אחריה, וגם הוא נעלם. הנשים התפזרו, חזרו הביתה, כל אחת עם הכאב שלה. אין ברירה, צריכים להמשיך — להיות מהיום אם ואב לילדים וגם לדאוג לחבילה, לשלוח על ידי היודנרט לבן, לאב, לבעל או לאח, ולצרף כמה מילים של הרגעה ושל עידוד. הדואר לא עמד לרשותם, אסור היה ליהודים באותם הימים להשתמש בדואר, לא היתה להם גם כתובת, — ואין מה לדבר, שלא יכלו לגשת למחנה עבודה. אף אדם לא רשאי היה לגשת לשם — חוץ מאיש הקשר מהיודנרט, באישור מיוחד ממפקד המחנה, וזה רק בימים מסוימים. לא כל שבוע נסע איש קשר, והיו כמה גורמים לזה. ראשית, הקובע והנותן אישור הוא מפקד המחנה, ואם האישור היה כבר ביד, לא פחות חשוב היה להשיג תחבורה. לנסוע למחנה יכולים היו רק בעגלה, ובחורף במיגלשה. האיכרים מהסביבה לא נסעו לשם ברצון למרות התמורות הכספיות הגדולות מעל המגיע. חשוב גם המרחק, בו נמצא המחנה. אם התאפשר לנסוע לפנות בוקר ובו ביום לחזור הביתה, או ללון באמצע הדרך בכפר או בעיר, ואחרון אחרון — תלוי היה הדבר באיש הקשר, באופיו וברצונו הטוב.

צריכים היו להכין את החבילה, וגם לזה דרוש היה זמן. שולחים בגדים קרועים והעיקר מזון, לחם, מעט דבש, וכו׳. אך לא קל להשיג מזון! ואם הכל מוכן, מתחילה הריצה ליודנרט, לפגש את איש הקשר, לדבר איתו אישית, למסור לו ידיעות חשובות. ולמען השם שלא ישכח להגיד לבעל — לאב או לאח...
להוודע, אם הוא זקוק למשהו מיוחד? איך הוא נראה? במה הוא עובד... שיכתוב כמה מילים...

שעות רבות היו עומדות הנשים על יד היודנרט ומחכות לאיש קשר, לתפוס איתו שיחה. הוא עוד לא בא, הוא עסוק כעת, הוא עייף ולא מוכן ולא מסוגל אפילו לענות. הוא בעצמו עוד לא יודע, מתי יסע. וכך עוברים יום, יומים ושלושה ימים, עד שסוף סוף בשעה טובה נוסע איש הקשר — בעגלה טעונה חבילות, עם מכתבים רוויי דמעות למחנה עבודה.

כמה מחשבות, כמה נחושים, כמה בקשות ואנחות מלווים אותו וקשורים בנסיעה זו! מתי יגיע איש הקשר? האם יפגש את האנשים? מה יגיד להם? האם לא ישכח, חלילה להגיד. ואחרי כמה שעות משתנות המחשבות. הן רצות יחד עם

שעות השעון ועוד יותר מהר, הן מתחרות עם הזמן. כעת מטרידות המחשבות, מתי יחזור? מה בפיו? אילו בשורות? שעות הן מחכות על יד בנין היודנרט, מחכות בקור, בגשם ובשלג, והשעות כל כך ארוכות. בכליון עינים מחכות לשובו של איש הקשר.

...והחבילה — יש ולא הגיעה עוד למען, האיש החזור נשמתו לבורא. היתה לו זכות ולא סבל הרבה זמן. במקרה זה לא ענה איש קשר לאשתו של המנוח על שאלתה — מה שלום בעלה. הוא השפיל את העינים, וגם היא השפילה אותן, כסתה את פניה בידים ופרצה בבכי, זזה הצידה ופנתה את המקום, כדי שתוכל השניה בתור לשאול. בשביל אחת כבר נאמר הכל — לפעמים היה איש הקשר כל כך עייף, רצוץ, שבור, שהסתפק בדרישת שלום כללית והסתלק הביתה עד למחרת הבקר.

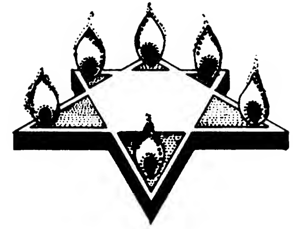
אני חייב להזכיר כאן את חלקן הגדול של הנשים שלנו במלחמת הקיום באותן השנים. הגברים כאילו ירדו למחתרת, והנשים קבלו על עצמן את עול הפרנסה והדאגה לקיום המשפחה. לפתע פתאום נעשתה האישה לראש המשפחה עם כל הדרישות וההתחייבויות הקשורות בזה. היא נצבה בראש המאבק ועמדה בו כגבורה, לחמה את מלחמתה עד הסוף ולא נשברה. היו מקרים, שעמדה לפניה ברירה — מוות או גלוי המחבוא. בשקט בחרה בראשון. אין בפי די מילות שבח לנשים שלנו!

נשוב לבעיות של אנשים, שנלקחו למחנות עבודה. כשרק זזו המכוניות עם האנשים שנתפסו, התחילו המלווים הגרמנים והמיליציה האוקראינית את הטיפול בהם. השתדלו למחוק ברגע אחד מזכרונם את העבר, את הבית ואת המשפחה. כל פניה אל האנשים היתה בלווית מכות רצח בשוט או ברובה. הזהירו את האנשים, שלא ינסו לברוח, כי כולם אחראים לכל אחד. עשרות יומתו, אם יברח אחד. לכן עליהם להשגיח היטב ולראות כל אחד את מעשי רעהו ואת אשר הוא מתכנן לעשות. כסף ודברי ערך יש למסור מיד למנהל המשלוח. אסור לשבת, (אין גם מקום), אסור לדבר, אסור לתת סימן זה לזה. וכך נסעו לפעמים שעות בלי לעצור, עד שהגיעו למחנה.

במחנה — מפי איש־קשר למחנות

בר מרחוק הכירו את המחנה! חצר גדולה מוקפת גדר תיל בת כמה שכבות עם מגדלים גבוהים. בחצר מבנה אחד ארוך ועוד כמה מבנים יותר קטנים, שער גדול סגור, שנפתח בהתקרב המכוניות או העגלות, ותכף נסגר אחריהם ובלע אותם חיים, ובכך תם המגע עם העולם החיצון. בתוך המחנה כבר חיכו להם, הכינו להם קבלת פנים חמה. מעכשיו היו כלם נתונים לשבט או לחסד בידי כמה אנשים. הפקודה הראשונה היתה — לרדת! לפניהם עומדים גרמנים בשתי שורות ואחרי הגרמנים מיליציה אוקראינית. בראש עומדים מפקד המחנה וסגנו, הם מקבלים את כל אחד לחוד, כשהשוט בידיהם, הכל לפי ראות עיניהם ולפי מי שמצא חן בעיניהם. — הם מכבדים כל אחד במספר מכות הגונות — בפנים, בראש ויתרון על יתר חלקי הגוף. בעקבותיהם הולכים אחרים, מי במקל ומי במוט ברזל. עד שעוברים את השורה הארוכה, נוזל דם, אבל להוציא הגה

מהפה אסור, משום שזה עולה במכות נוספות. היו מקרים, שהחלשים בין הבאים נשארו במקום ולא קמו עוד.

הפקודה השניה: לעמוד בשורה ולמסור את כל דברי הערך, ואם היו למי שהוא בגדים מתקבלים על הדעת, גם אותם הורידו ממנו. בגמר קבלה זו נכנסו בריצה למבנה הגדול. שם חיכו להם מפקד יהודי, הממונה על פנים המבנה — עם הפמליה שלו. אלה אנשים אשר למדו במשך הזמן הרבה מהגרמנים הממונים עליהם. הסמל של המפקד היה מקל מיוחד, שהחזיק בידו, בו השתמש לעתים קרובות בכדי לתת יתר תוקף לפקודותיו.

פנים המבנה, שהיה עשוי עץ, היה ארוך, חשוך, בלי רצפה ובלי תקרה. אפשר, שהיתה זאת פעם אורוה, ואפשר, שבאופן מיוחד בנו אותה כך למטרה זו. על יד הקירות היו קרשים ארוכים — בשלוש־ארבע קומות. גם באמצע המבנה היו קומות בנויות מקרשים. המבנה הכיל שש מאות ולפעמים שמונה מאות איש. כל אחד קבל מקום מצומצם, קטן וצר. המקום הוקצב לו על ידי המפקד היהודי. טיב המקום היה תלוי במזל או בפרוטקציה. והיו הבדלים במקומות, אם בפנים המבנה או ליד הכניסה, היו גם הבדלים בין הקומה הרביעית לבין קומת הקרקע. למעלה היו צריכים לתפס, וזה לא קל אחרי יום עבודה קשה. הגוף כבר עייף, וחבל על כל טיפת כח. לעלות ולרדת זה מאמץ. גם האויר שם דחוס וקשה לנשום. ולאותם שלמטה יש מגרעות אחרות. כל הלכלוך משלוש הקומות נופל למטה. כל אחד מהחדשים היה תופס בריצה את מקומו המיועד, אין זמן להפסיד. צריכים להוריד במהירות בזק את הבגדים ולעבור בדיקה קפדנית, אם לא הסתרת כסף או דברי ערך בבגדים או בנעלים. הספר כבר מחכה לגזז את שער הגוף כלו, בעד עבודה זו חייבים היו לשלם. את כל הכסף עד הפרוטה האחרונה חייבים היו למסור למפקד היהודי. לבצוע כל הפעולות האלה השתמשו המפקד ועוזריו בכח הזרוע.

ואם נשאר עוד למי שהוא כח וחשק לרחוץ את הפנים ואת הידים אחרי הטיפול הנמרץ, קבל רשות מהמפקד, — הקצבה של שתי דקות. לרוב ויתרו האנשים האלה אפילו על האוכל. רצו לנוח ולחזור לשווי משקל. זאת לא נתן. המקום בו שכבו היה צר, קטן ומלא לכלוך. הקרשים בלי קש, שורצים כינים, פשפשים. כל מיני חרקים מצאו את מזונם בגופות המלוכלכים של הקרבנות האלה. באותם התנאים היתה המנוחה מפוקפקת, אך במשך הזמן התרגלו גם לזה. להתרחץ לא היתה שום אפשרות, גם לא הזמן הנחוץ, לא הכח ולא החשק! והרי בין כך ובין כך חזרו לאותם קרשים מלאים כינים ופשפשים. שכבו אחרי יום עבודה קשה וישנו בבגדים, על אף האסור. רצו לחסוך זמן, (להתפשט ולהתלבש), והיתה זו טרחה מיותרת. הרשו לעצמם לעבור על הפקודה, פשוט משום שהגרמנים לא נכנסו לתוך המבנה, פחדו להדבק!

מפקד המחנה היה גרמני, איש הגסטפו, חיה רעה, אכזר, בלי רגש אנושי, אפילו לא של אדם פרימיטיבי, סדיסט, שהשתדל להכניס את עצמו למצב של שכרון, צמא לדם האדם, נקמני, היודע היטב את חובתו ומטרתו: לחסל בזמן קצר, באכזריות רבה ובעינוים בלתי אנושיים את כל יהודי המחנה. לחסל אחד ולהכניס במקומו יהודי אחר. הוא אמנם השתמש בכל הדרכים והאמצעים שעמדו לרשותו. הוא עצמו גר מחוץ למחנה. במחנה היה לו סגן, דומה לו באופיו ובמעשיו. לרשותם היו עוד גרמנים, אשר השגיחו על המחנה מן העמדות שעל המגדלים ובידיהם כלי יריה. לעזרתם היו אוקראינים במספר יותר גדול. הם עזרו לשמור על המחנה מבית ומחוץ. הם הביאו את האנשים לעבודה, השגיחו עליהם בזמן העבודה והחזירום למחנה. הם גם היו נוסעים יחד עם המפקד לתפוס אנשים חדשים ולהביא אותם למחנה.

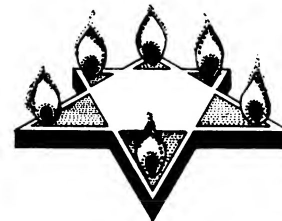
פנים המבנה וכל הסידורים כגון: חלוקת עבודה, השגחה על הנקיון, חלוקת מזון, חלוקת חבילות ומכתבים, קביעת מקום מנוחה היו ברשות היהודים עצמם, כאילו יש ליהודים אוטונומיה. לכאורה הטבה, לאמיתו של דבר ניצלו הגרמנים את המצב, כמו עם היודנרט בגיטו, לסכסך בין אנשים, לתת לכמה מהם הטבות, ובאופן זה לנצלם, לעשות מהם מלשינים ומשגיחים בשבע עינים על חבריהם. המפקד היהודי ועוזריו, המיליציה של המחנה, חיו חיי שעה יותר טובים, יותר נוחים עם יותר אוכל ופחות עבודה, גם פחות מכות. בטוחים היו, כי בעזרם לגרמנים יצליחו להמשיך בדרך זו, עד שיקרה נס, יום יבוא, והם יגאלו וינצלו מהשמדה. זאת היתה, כמובן, אשליה. כלם הלכו בדרך אחת, מי מוקדם ומי מאוחר, אדרבא, הגרמנים דאגו לסלק את כל אלה מבין היהודים, שהיו שותפים לעבודתם, בכדי לטשטש את מעשיהם, שלא ישאר אפילו עד אחד חי. תמיד מצאו הגרמנים אנשים מתאימים לעבודה זו, אנשים חלשי אופי, שתחת לחץ של פחד ורגשות של גדלות הפכו „מדיום״ טוב בידי הגרמנים, חיות טורפות, דומים לאלה, שמהם קבלו פקודות. בכל זאת דיה היתה לפעמים מילה אחת כדי לערער את מצפונם ולהעמיד אותם על האמת. אדם חזק מתאים יכול היה להחזיר להם את דמותם הקודמת, לכל הפחות במקרים מסוימים.

בכל מחנה היה טבח ועוד שני אנשים לעבודה שחורה. כן היה מחסנאי, מנהל חשבונות ורופא או שני רופאים. העבודה שלהם היתה יותר קלה, הם גם אכלו יותר טוב על חשבון הכלל. האוכל, כמו שכתבתי, היה פחות מכל מינימום הדרוש לקיום. המפקד הגרמני קבל בשביל המחנה מנות קבועות לפי מספר הנפשות — את חלק הארי מזה לקח לעצמו ושלח לגרמניה, את היתר חלקו ביניהם כל אלה, אשר יכלו לעשות זאת. לאנשי העבודה הקשה נשארו רק פרורים, ואם בכל זאת המשיכו לחיות, היה זה רק תודות לחבילות, שקבלו מהבית, ואם אחרו החבילות לבוא, היתה התמותה בין האנשים גדולה מהרגיל.

האוכל שקבלו האנשים במחנה: השכם בבקר פרוסת לחם עם מים שחורים (קפה), ובערב מרק מימי, לפעמים עם פרורים של תפוחי אדמה.

יום במחנה: בארבע לפנות בקר בקיץ ובחורף הקימו את האנשים. במשך כמה דקות היו צריכים להיות מוכנים ל„אפל״, (קריאה), זה נעשה מהר, כי ישנו בבגדים. לפקודת המפקד היהודי יצאו כלם לחצר, שם קבל כל אחד את מנת ארוחת הבקר שלו: לחם וקפה. את הקפה שתה או לא שתה, את הלחם לקח עמו ונצב ל„אפל״, בא מפקד המחנה או סגנו, עבר על פני השורה, תמיד כששוט בידו, וחילק בין האנשים מנה של מכות בהתאם למצב רוחו — ורק אז יצאו לעבודה. היו מחולקים לקבוצות בנות שלושים — ארבעים איש. ראש הקבוצה היה יהודי אחראי לאנשיו, למספרם ולעבודתם. לפעמים החליפו לפי הצורך את האנשים בקבוצה לעבודה אחרת. הם יצאו בלווי המיליציה האוקראינית וכמה גרמנים. הדרך היתה ארוכה — שלושה—ארבעה קילומטר מהמחנה. יצאו גם החולים. הלכו בשורות, ארבעה ארבעה בשורה, עייפים, עוד לפני שהתחילו לעבוד, שכורים, פצועים, עם או בלי נעלים, נתמכים איש על ידי חברו לבל יפלו או יפגרו.

אנשים, אשר נפלו בדרך, הוכו מכות רצח קודם שהתרוממו, ואם לא התאושש האיש תיכף ולא הצליח לקום ולהשיג את הקבוצה, חוסל ביריה. קשה לתאר את דרך היסורים אל העבודה ובחזרה ממנה. קשה ביותר היה המצב בימי הגשם, בבוץ „הפודולי״ הכבד, שנדבק לנעלים ועצר את הצעדים, האנשים העדיפו ללכת יחפים. בהגיעם למקום העבודה חלקו את כלי העבודה בין אלה, שעבדו במחצבות, ובין אלה, שעבדו בכבישים. עבדו מהבקר עד שקיעת השמש, תחת עיניהם הפקוחות של הגרמנים ותחת איום שוטם המתנפנף. הם ניצלו כל

הזדמנות לנוח שניה, אך אם תפסו אותם, כשהם נחים, עלה להם הדבר ביוקר רב. המשגיח היהודי עשה את הכל בכדי להקל על האנשים, לפעמים גם עזר בעבודה. הוא היה אחראי לכך, שעבודת הקבוצה תגמר בזמן. עם חשיכה נעו הביתה למחנה — צל אחד גדול, שחור של אנשים, כמעט ללא רוח חיים, נע מתוך הרגל, כשהם גוררים את רגליהם. בהגיעם למחנה היו כאלה, שויתרו על המרק. לא היה בהם עוד כח לעשות את מעט הצעדים, והם שכבו על הקרשים הקשים. אך גם כאן לא מצאו את מנוחתם. הכינים, החרקים והפשפשים התחילו למצוץ את דמם. הם חיכו להם כל היום ולא ויתרו על מנת הדם שלהם. האחרים אכלו או שתו את המרק, לא הלכו אפילו לרחוץ את הידים, בתשע בערב היו מכבים את האור.

אך לא תמיד נגמר היום בשכיבה לישון ! קרה, ומפקד המחנה היה במצב רוח מרומם או, חלילה, ההפך מזה, ובא בערב לבקר במחנה. לפקודתו התיצבו כלם בחצר, והתחיל המשחק, משחק בחיי אדם. המפקד בחר לו קרבן. לפקודתו התפשט הנבחר ושכב על הספסל, אחר, שנבחר על ידי המפקד, קבל מקל בידו, ובו היה צריך להרביץ לראשון עשרים וחמש עד ארבעים פעם. אם המכות נראו בעיני המפקד חלשות מדי, אז לקח אוקראיני בידו את המקל והראה את כוחו. המשחק היה מסתיים בדרך כלל במותו של אחד או של שנים או אפילו של יותר אנשים !

רע מזה היה בזמן שהמשחק הפך לעונש, אם הצליח מישהו להמלט מן המחנה. לא בכל מחנה ולא בכל מקרה היה העונש דומה. תיכף ארגנו את כל המיליציה היהודית והאוקראינית לחיפוש אחרי הנמלט. גם אכרי הסביבה השתתפו בחי־פושים, הם קבלו פרס תמורת מסירת ידע על הנמלט — אם תפשו אותו. ולא קשה היה להכיר אדם כזה לפי מראה הפנים, הידים, הבגדים המסומנים בצבעים, הבולטים מרחוק.

את הנתפס הביאו לחצר, בו חיכו לו כל אנשי המחנה — למען „ישמעו ויראו". הוא כרע ברך וביקש סליחה מהמפקד. אחרי מכות רצח תלו אותו בחצר לכמה ימים — אזהרה לאחרים לבל יברחו.

עונש יותר קשה היה כאשר נקרו את עיניו, תלו אותו ברגלים, עד שגוע מיסורים ומרעב. אם לא תפשו את הנמלט, היה העונש לפי חשיבותו של הנמלט ולפי ראות עיניו של המפקד. לפעמים דרשו מהיודנרט של אותה העיר, אליה השתייך הנמלט, כמה אנשים אחרים או קרובי משפחה. היו מקרים, שתלו אז האם במקום את הבן הנמלט. בפעם אחרת גזרו דין מוות על כמה מאנשי אותה העיר, שהיו במחנה. במקרים יותר קשים הוציאו את כל האנשים לחצר, העמידו אותם בשורות, הוציאו מהשורה כל עשירי במנין, עד ששים איש, העמידו אותם על יד בור מוכן מראש וירו בהם. הכל לפי חשיבות האדם שברח וגם לפי מצב רוחו של המפקד !

באותם הימים אסר המפקד על היודנרט של אותה העיר לבקר במחנה. לא היו חבילות ולא מכתבים מהבית, והתמותה בין האנשים במחנה נעשתה יותר גדולה. עברו רק ימים אחדים, כשהגיעו אלינו בשורות ראשונות על המצב הקשה של אחינו, שנלקחו למחנה עבודה. כמה מהם נהרגו בדרך ובקבלת הפנים, שערכו להם הגרמנים, בהגיעם לחצר של מחנה העבודה, אחדים נפצעו קשה. כל יום הגיעו ידיעות על קרבנות חדשים. הפעם עמדה לפני עינינו הטראגדיה הבלתי אנושית של אנשינו שבמחנות עבודה במלואה. כפי שכתבתי, שמענו וידענו על המחנות ועל החיים בהם הרבה זמן לפני כן, אבל כל זמן, שזה לא נגע בנו, דחינו

את הסיפורים. לא רצינו לשמוע ולא רצינו להאמין — עד שהתחלנו להרגיש את הכל על בשרנו.

„מחנה עבודה" — שתי מילים, שפרושן: רעב, פחד, עינויים, עבודת פרך, מכות, השפלה עד בוא הגאולה על ידי מלאך המות. מחנה עבודה היה מכה וסבל לאנשי המחנה ולאנשים בגיטו כאחד, עד החיסול המוחלט והרשמי של הגיטו בעירנו. הוא בלע אלפי אנשים בלי להשאיר זכר. זה היה גיהנום עלי אדמות, שיא של עבדות ושפלות, כאשר אדם מאבד עשתונותיו, מפסיק לחשוב, נעשה מדיום עיוור בידי השטן, ההופך אותו לחיה רעה ועושה בו כרצונו.

שיטות תפיסה למחנות

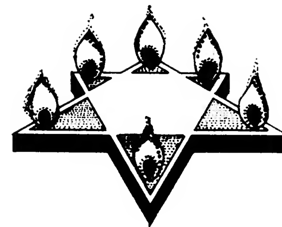
בחודש ינואר ארבעים ושתים ערכו עוד שלוש פעמים צייד על האנשים שלנו, והם נשלחו למחנות עבודה. בכל פעם השתמשו הגרמנים בתכסיס אחר, ואם גם לא הצליחו עוד לרמות את אנשינו, הצליחו לתפוש אותם לא במירמה, אלא בכוח. אחרי האקציה הראשונה למחנה עבודה היה ברור לאנשינו, שכל אדם, שלא יהיה קשור לעבודה קבועה ומאושרת על ידי לשכת העבודה הגרמנית, הוא מועמד למחנה.

אגיד בשבחם של היהודים, שהם עם זריז, מוכשר, עם הספר ולא פחות עם העבודה. בזמן הצורך לא היתה ליהודי אף פעם עבודה יותר מדי קשה או בלתי אפשרית, כולם היו מוכנים לכל עבודה בכל תנאי, רק לשמור על החיים.

רוב האנשים הצליח תוך שבוע ימים למצוא עבודה, אשר היתה צריכה להגן עליהם בזמן הצורך, כך הבטיחו להם המעבידים וגם לשכת העבודה הגרמנית.

באמצע חודש יאנואר הגיעה מהגסטפו ליודנרט הזמנה שניה לששים איש. היודנרט הכין את הרשימה ושלח הודעות לאנשים האלה על ידי המיליציה שלו להתייצב בתאריך, בשעה ובמקום מסוים, תחת איום, מסירת הרשימה לגסטפו, אם לא יתיצבו. רק שמונה איש מרשימה זו באו, יותר מחמישים איש ברחו מן הבית, הסתתרו מחוץ לעיר על אף הקור החזק, או בין השכנים הלא יהודים תמורת כסף. הגרמנים באו לפי הודעה מראש ליודנרט לקבל את האנשים, שהיודנרט הבטיח להעמיד לרשותם, וכעסו מאוד, כשלא מצאו אותם. בלי להגיד אף מילה על כוונתם התפזרו והלכו לפי הרשימות של לשכת העבודה הגרמנית — למקומות העבודה הרשמיים והוציאו משם כל יהודי, שהזדמן להם. הם לקחו יותר משישים איש. הגרמנים העלו אותם על העגלות והסתלקו עם השלל טרם נודע הדבר ליודנרוט או לנשותיהם של אנשים אלה. כך תפשו אנשים, שלא היו בכלל ברשימת היודנרט, והאנשים שברשימה ניצלו באופן זמני.

אחרי הנעשה הבנו, שגם מקום עבודה אינו מגן על עובדיו, ואנשים שקלו פעם ופעמים, אם בכלל לצאת לעבודה, לא ראו שום תועלת בזה, להפך, בזמן האקציה יותר קשה ואפילו בלתי אפשרי לברוח או להמלט ממקום עבודה. גם את המצב הזה ידעו הגרמנים לנצל. מנהל לשכת העבודה הגרמני הודיע ליודנרט, שהגיעו אליו תלונות מהרבה מקומות עבודה על השתמטות יהודים מלבוא לעבודה. הוא בעצמו יבדוק את הנעשה, יעניש את המשתמטים ויוציא אותם מהרשימה של עובדים קבועים. יומים אחרי ההודעה הזו הוא הופיע יחד עם מזכירו בכמה

מקומות עבודה, רשם את שמו ואת כתובתו של כל אחד, שהיה בעבודה. מהר הודיעו ליתר עובדים על הנעשה, והם באו בריצה ובקשו מהמנהל להכניס אותם לרשימת העובדים הקבועים, שנמצאים בעבודה. מנהל לשכת העבודה סירב בהתחלה, אך הפצירו בו וגם נתנו לו מנה כפולה מהצד — לרצות אותו, ואז הסכים להכניס לרשימה את כולם, הם היו כמאה איש. ומה גדולה היתה הפתעתם, כשהגיעו הביתה ומצאו כל אחד מהם הזמנה להתיצב למחרת בבקר בלשכה, מוכנים להסעה למחנה עבודה באיום למסור את המשתמטים לגסטפו! הפעם עזבו כלם בעוד מועד את בתיהם והתפזרו מחוץ לעיר. גם רוב אנשי עירנו, שלא היו בין אלה שנרשמו, חפשו מחבוא בטוח, עד שיעבור הזעם. הגרמנים לא אמרו נואש, ותכף בבקר, כאשר לא מצאו את האנשים, התחילו את הציד במקומות העבודה, אך להפתעתם, גם שם לא מצאו הפעם יהודים. אז פנו ליודנרט ויחד עם המיליציה היהודית עשו חיפושים בבתיהם של היהודים. יום שלם עמלו והצליחו לאסוף כעשרים איש בלבד, אליהם צרפו עוד ארבעה מיליציאנטים יהודים ושלחו אותם למחנה העבודה.

אחרי הנעשה ביקר מנהל העבודה הגרמני ביודנרט והודיע לו הודעה חד משמעית, להעמיד בעוד ארבעה ימים לרשותו ששים איש, אף לא אחד פחות, אחרת יחסלו את היודנרט ואת המיליציה וישלחו אותם למחנה עבודה! זאת היתה אזהרה רצינית, והיודנרט הבין הפעם שאין ברירה, או שיעמידו ששים איש, או הם והמיליציה ילכו במקומם. המיליציה קבלה פקודה מהיודנרט לעשות הכל ולהביא ששים איש למועד הדרוש.

המיליציה התחילה בחיפושים, הם ידעו טוב יותר מהגרמנים את מקום המצאם של היהודים, את מקום המחבוא של כל אחד ואחד, וידעו איך לחפש, במיוחד כשהדבר נגע להם עצמם. הם עשו כל מאמץ, עמדו במבחן והעמידו לרשות היודנרט והגרמנים את המכסה הדרושה ובזמן הנקוב. ומאותו יום נמשכה פעולת היודנרט והמיליציה בנוגע למחנות עבודה ביום ובלילה ולא נפסקה עד חיסול הגיטו. כאן אני חייב הסבר וגם תיקון לדברי. — לא כל אנשי היודנרט ולא כל אנשי המיליציה השתתפו בפעולות האלה.

„המיליצינט" היהודי כקרדום — וכבן אדם

העבודה ביודנרט וגם במיליציה היתה מחולקת. ביודנרט התעסקו רק שלושה או ארבעה איש בענין מחנות עבודה, אותו הדבר במיליציה. לרוב הגדול של המיליציאנטים נתנו עבודה פחות חשובה, כמו לאסוף כספים, חפצים בשביל הגרמנים, להביא אנשים לעבודות בשביל הגרמנים, לשמור על האנשים בזמן העבודה ולהחזירם ועוד עבודות דומות. אבל גם המיליציאנטים האלה, אשר עשו את העבודה הבזויה הזו, לא תמיד חתמו את שמם בדף השלילי בתולדות הכבוש הנאצי בעירנו. במילים אלה איני בא להגן עליהם! היתה לי לא פעם הזדמנות לראות אותם בשעת מעשיהם, לדבר איתם ולהכיר אותם! הם היו אנשים חלשי אופי, נתונים להשפעתה הישירה של הגסטפו. באותה מידה היו יכולים להיות פרטיזנים טובים, לוחמי חירות ואפילו גבורים, אילו היו נתונים להשפעה של יד חזקה, שהיתה יכולה לנצל אותם בכיוון הפוך ולהציל אותם מירידה והשפלה זו. לרוע מזלם ולרוע מזלנו לא קמה היד החזקה הזו, לא היה בינינו אדם חזק ומתאים לאותם זמנים ולאותם מצבים, שיכול היה להשפיע עליהם.

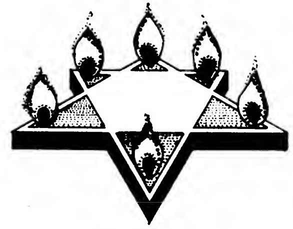
אביא כאן כמה מקרים, בהם השתתפתי בעצמי! אביא אותם כפי שהיו.
באחד הימים קבלנו בטינגר, האחראי למיליציה היהודית, ואני, האחראי כלפי השלטון לבריאות האוכלוסיה היהודית, פקודה מהגסטפו לבקר בכמה מקומות לפי כתובות, שהם נתנו לנו. לבדוק אנשים, אשר לפי ידיעות שקבלו הם חולי טיפוס, ולמסור להם את הרשימה. בכל מקום שבקרנו ספרתי לאנשים, מה תפקידנו, מי — ובשביל מה שלחו אותנו, ומה מחכה להם! הזהרתי אותם על האסון המתקרב. האנשים האלה הצליחו במשך דקות ספורות להמלט. קפצו מהחלונות, ברחו ונעלמו. בטינגר שמע הכל וידע היטב, מה מחכה לו, אם יוודע הדבר לגסטפו. בכל זאת שתק!

מקרה אחר. באחד הימים, היה זה לפנות ערב, ישבתי במזנון בחדר הראשון של המיליציה, ועל ידי המיליציאנט קלרר — בנו של סנדר קלרר, ושתינו תה. לאוזנינו הגיעו צעקות מהחדר הסמוך. לא שמנו לב לצעקות אלה. זה היה דבר רגיל בימים ההם. פתאום נפרצה דלת החדר הסמוך והופיע אדם בריצה ואחריו שני אנשי מיליציה, ששמרו עליו, רצו אחריו ולא הצליחו לתפוס אותו. באותו רגע קפץ קלרר בכיוון הבורח, הפיל אותו לריצפה והתחיל להרביץ לו. ניגשתי אז לקלרר וסטרתי על לחיו (הפעם הראשונה בחיי, שהרמתי יד על הזולת), סטרתי לו כל כך חזק, שהוא התבלבל, ואיתו שני המיליציאנטים האחרים — הבחור ניצל את הערבוביה וברח. אחרי שעה קלה ניגש אלי קלרר בדמעות בעינים, ביקש ממני סליחה ואמר: עד היכן הגעתי, שעשיתי מה שעשיתי. אני רואה, שזה כבר בדמי. האמן לי — הוא אמר — שלא חשבתי בכלל על מה שעשיתי, קפצתי באופן אינסטינקטיבי, אני לא אשם בזה, וזה גם לא יקרה עוד בחיי. כך זה היה — סטירת לחי חזקה העירה אותו מחרגונו, והוא חזר בתשובה!

מקרה אחר: היה מיליציאנט, בו חשדנו, שהוא מוסר ידיעות לגסטפו. החלטתי לדבר איתו בארבע עינים, הסברתי לו, שמעשיו אינם מעשה גבורה, וזה גם לא יציל אותו בבוא העת מהמות, אשר מחכה לכולנו. הוא השפיל עיניו ושתק. למחרת נעלמו עקבותיו, ברח. לא ידוע לי, לאן ברח, ומה קרה לו. לא שמענו עליו עוד. אבל השיחה עשתה את שלה. האדם הזה נעלם מהאופק.

עוד מקרה: בסתו שנת ארבעים ושתים תפשה הגסטפו במחבוא ששה עשר איש חולי טיפוס, (היתה במקרה זה הלשנה). אחרי מכות ועינויים הוציאה הגסטפו מפיהם וידוי, שאני הוא הרופא, שטיפלתי בהם כל הזמן במחלה זו. אותם הרגו ביריה ואותי עצרו. חקרו אותי במשך כמה שעות, דרשו ממני רשימה של יתר חולי הטיפוס, רשימה, שתכלול לכל הפחות מאתים איש במספר, וזה יציל אותי מעינויים ואולי גם ממות. לא נכנעתי! אז נתן מנהל הגסטפו פקודה לארבעה מיליציאנטים, האחראים למיליציה כלפי הגסטפו, — (ביניהם היה גם בטינגר), לעבור במשך הלילה את הגיטו מבית לבית, מחדר לחדר, ולהביא למחרת בשעות הבקר רשימה מדויקת של כל חולי הטיפוס. הוא היה בטוח, שהם ימלאו את פקודתו בדיקנות! צוו גם עלי להתיצב יחד עם המיליציאנטים במקום ובזמן.

אנשי הגסטפו יצאו והשאירו אותנו לבדנו בחדר המיליציה. לא היה לשום איש ספק, מה הוא גורלי, רק פחדו, שיחד איתי ילכו עוד כמה מאות איש. כאשר נשארנו לבדנו פניתי לארבעה המיליציאנטים והסברתי להם באופן חד משמעי: אני הוא האחראי לבריאות יהודי הגיטו. וכמו שהודעתי לגסטפו, דעו לכם, שאין אצלנו חולי טיפוס! אין צורך בחיפושים, ואין גם ערך לחיפושים! רוב האנשים כבר עזבו את העיר, ולא תמצאו אף חולה אחד! „אבל קבלנו פקודה

מהגסטפו" — אמר אחד מהם, וזאת היא פקודתי — עניתי והסתכלתי לו ישר בעינים. מה שיהיה איתי, יהיה אתכם! אתם יהודים כמוני ולא יותר טובים, גורל אחד לכולנו. הם שתקו, גם אני שתקתי. עברו דקות ארוכו. התישבנו כלנו בחדר המיליציה על יד השולחנות. כל אחד בפינה אחרת, כל אחד עם מחשבותיו שלו. כל אחד מאיתנו ידע, מה מחכה לו, עשה את חשבון הנפש, את סך הכל של חייו עד כה.

הלילה היה ארוך עד אין סוף. ישבנו ושתקנו, אף אחד לא קם, לא הלך ולא פרש מאיתנו! נשארנו חבורה אחת, קשורים בגורל אחד — המחכים למחר בלי שום תקוה למחר. כשהאיר הבקר קמתי, גם הם קמו — התישרנו, הסתכלתי בארבעת חברי לגורל, בכל אחד לחוד, ועיני אמרו להם תחזקנה! הלכנו בכיוון הגסטפו, כל אחד ביודעין, שזו היא דרכו האחרונה בחיים. אני צעדתי בראש ואחרי ארבעת המיליציאנטים. נכנסנו. על הסוף אספר במקום אחר.
נס הציל אותנו ממות בטוח, עד היום לא ברור לי, איך זה קרה.
רציתי לספר על העמדה של ארבעת המיליציאנטים ברגע הקריטי!

אביא עוד מקרה אחד: ביום ששי לפני חיסול הגיטו ראו את הרמן איש הגסטפו בשיחה עם בטינגר. לפי מראה הפנים של בטינגר בזמן השיחה הבנו, שהוא קבל פקודה חשובה. הודיעו לי על זה. נכנסתי תכף לחדרו של בטינגר, אותו לא מצאתי, פגשתי רק את אשתו. שאלתי אותה, מה ידוע לה על הפקודה האחרונה שקבל בעלה לפני שעה קלה מהגסטפו? בהתחלה סירבה לענות, היססה, אך כאשר הסברתי לה, שכאן מדובר בחיים ובמות של אלפי אנשים, — אמרה שבעלה קבל פקודה להכין עוד היום עשרים גרזנים ולהיות מוכן ללילה.
יש לי עוד הרבה סיפורים, ששמעתי אותם מעדי ראיה. אותם לא אספר כאן. הבאתי רק אלה, בהם הייתי אני עד. הבאתי אותם למען חוקרי התקופה, למען השופטים, שידונו במקרים אלה לפני שיחרצו דינם!

• • •

היודנרט מסר לגסטפו את ששים האיש המיועדים למחנה עבודה, ובזה הציל את עצמו ואת המיליציאנטים. כמו שאמרתי, היתה זו רק התחלה של פעולה, שנמשכה מאז עד חיסול הגיטו.

בינתים, בא יום אחד הגסטפו, הקיף את מחנה העבודה הפרטי של הקריז־האופטמן, העלה את אנשיו על מכוניות והביאו אותם למחנה העבודה הכללי.

אחרי המעשה דרש הקריזהאופטמן מהיודנרט להעמיד לרשותו ששים איש אחרים לעבודה הפרטית שלו. הוא לא ויתר על תוכניותיו, להרוס את החלק היהודי של העיר ובמקומו לבנות עיר חדשה לדוגמא. לרשותו עמד ארכיטקט צעיר, יהודי מוכשר — לנץ שמו. הוא עבד בשביל הקריזהאופטמן ועשה לפי פקודותיו את כל התוכניות של העיר החדשה לעתיד.

בימים האלה לא קל היה למצוא אנשים, המוכנים לעבוד בעבודות האלה. ראשית היתה זו עבודה פיסית קשה מאוד, בלי כלים מתאימים, אך עיקר הסירוב היה בגלל הסכנה של תפיסה למחנה עבודה. אנשים, אשר עבדו כאן תחת ההשגחה של הזונדרדינסט, לא היתה להם שום אפשרות להסתלק או לברוח בזמן הצורך, כאשר הופיע הגסטפו. היודנרט חיפש דרכים לשכנע את הקריזהאופטמן, נתנו לו מתנות, וזה עזר באופן זמני לדחית הפקודה לזמן יותר מאוחר.

בהתחלת חודש פברואר הזהיר הקריזהאופטמן את היודנרט, שאם לא יגמרו את העבודה — הריסת הבתים — עד סוף החודש, ימסור את כל הענין לגסטפו, והאחריות תפול על היודנרט. תחת איום של פוגרום התארגנו נשי עירנו יחד עם כמה גברים יותר מבוגרים והחליטו לגמור את העבודה בזמן הקבוע וגמרו אותה! הם עבדו מהבקר עד הערב, וגם ילדים עזרו להם בעבודה זו. לאמור את האמת, אינני יודע, מאין לקחו הנשים שלנו כל כך הרבה כוח לעמוד בכל הצרות ובכל העבודות האלה.

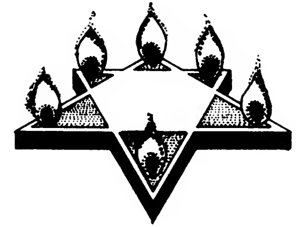
את העבודות גמרו בזמן, אבל הדרישות של הקריזהאופטמן והצרות מהגסטפו לא חדלו. טרם הספיקו לנשום לרווחה עם גמר עבודת ההריסה, באה הודעה חדשה מלשכת העבודה על הרשמה חדשה של כל הגברים בלשכת העבודה. אנשינו למודי נסיון נחשו מראש את כוונתם של הגרמנים, ואף אדם לא הופיע בלשכה. התוצאה, כמו בפעמים הקודמות, — ציד על אנשינו, איום על היודנרט, חיפושים על ידי המיליציה שלנו ומסירת המספר הדרוש על ידי הגסטפו למחנות העבודה.

הכנות „לפתרון סופי" — אביב 1942

ימים ימי סוף חודש פברואר והתחלת מרץ. מזג האוויר מתאים לתקופת השנה. לפרקים יורד גשם לסרוגין עם שלג, ובחוץ מתמזג הבוץ עם השלג, בתוך הבתים קר ורטוב. ומצבנו הולך ורע. עם בוא האביב באו שינויים, שבתחילה לא ידענו פירושם. הם היו חמורים ומסוכנים מאד, ורק במשך הזמן נתברר לנו, שמטרת כל שינוי היתה לזרז את חיסול היהודים במהירות האפשרית. היתה זו התקופה, בה החליטו היטלר י״ש ופמליתו על „הפתרון הסופי", היינו, על חיסול מוחלט של כל היהודים, הנמצאים בשטח שלטון הנאצים, בלי יוצא מן הכלל.

לשם הגשמת מטרה זו מונו אנשים, שנתנה להם סמכות מלאה ליצירת התנאים והאמצעים להשמדה כללית, מוחלטת ובמהירות רבה. הממונים האלה נגשו למלאכתם בסודיות גמורה ובמרץ רב לפי תוכניות מדויקות. היו ביניהם אנשי מדע: פרופסורים, מהנדסים, רופאים וצוות גדול של עובדים־עוזרים. לפי התוכנית הוקמו מחנות השמדה, שמבחוץ היו דומים למחנות עבודה, אולם מבפנים הותקנו תאי גזים להשמדת המונים וכבשנים לשריפת הגויות המרובות.

את הארצות, בהם שלטו, חלקו לאזורים, ולכל אזור הקימו מחנה השמדה משלו. למחנות האלה הביאו את הקרבנות לפי תכנית מדוייקת ובתאריכים קבועים ע״פ רשימות מדויקות, אשר הכינו מראש, בהן נרשמו מספר היהודים, שהוכנו להשמדה — דבר שנעשה מדי יום ביומו. הביאו אותם ברכבות עד המחנה, ובמחנה נמסרו לסלקציה (בירור, מי לעבודה ומי למות). לפעולה זו קראו בשם „אוסזידלונג", היינו עקירה — עקירת אנשים ממקום מגוריהם וחסולם. כל מקום, שהיהודים שלו חוסלו, נקרא „יודנרין" היינו — מטוהר מיהודים, ורגל יהודי שוב לא תדרוך על אדמה זו.

את פעולות ההשמדה האלה החלו הגרמנים במערב, ועד מהרה הרחיבון לשטחי המזרח. לכל אזור היתה תכנית משלו, ואנשי הגסטפו היו האחראים להגשמת פעולות אלה. בדרך זו הוכרע גם המאבק הממושך בין השלטון האזרחי הגרמני ובין הגסטפו על הסמכות בעניני היהודים. ידם של אנשי הגסטפו היתה על העליונה. מכאן ואילך היו כל החלטה וכל ביצוע, הנוגעים ליהודים, בידי אנשי הגסטפו. מאידך גיסא לא רצה השלטון האזרחי לוותר בקלות על הטיפול ביהודים, ולכן קבלנו גם מהם פקודות ושלמנו דמי „לא יחרץ" — לשני הצדדים.

המעמסה היתה כבדה מנשוא. כל התקוות לסיום מהיר של המלחמה ולשינויים לטובתנו נתבדו. הגרמנים החלו בהכנות לקראת חידוש הקרבות בכל החזיתות. לשם זה דאגו להתקנת הכבישים ומסילות הברזל ולהחזקתם במצב תקין, כדי שישמשו להעברת צבא, אספקה וציוד כבד בכיוון מזרח — לחזיתות. אנשי המחנות, שהיו האחראים להחזקת הכבישים ופסי הרכבת במצב תקין בכל ימות השנה, קבלו עתה עבודה כפולה. בימי האביב רבו הדרישות מצד הגרמנים לגייס יהודים פי כמה וכמה, וכמעט כל שבוע תבעו הגרמנים מכסות חדשות ואנשים נוספים. הקריזהאופטמן מצדו הגביר את דרישותיו, ויום יום פרסם פקודות חדשות ושלחן ליודנרט, ומצד שני גם נתן אישורים, ואם לא היה לאישורים האלה שום תוקף בלי חתימת איש הגסטפו, לא היתה ליהודים ברירה, — או למלא פקודות בלתי אפשרויות ולשתוק, או לשלם לאיש הגסטפו בעד החתימה על האישור של הקריזהאופטמן. וכך נוצר מצב, שכל תעודה או הנחה או אישור כל שהוא קבלו תוקף רק כשחתמו עליהם שני הגורמים הנ"ל.

לכל אחת משתי הרשויות הללו היה מקשר משלה. האחראי כלפי הקריזהאופטמן היה היודנרט, שבשמו פעלו דר. קלרר וסגנו רוס. הם קבלו את הפקודות והיו אחראים לבצען. אכן, לא תמיד מלאו את דרישותיו, אך הוא לא שכח ולא ויתר, והזהיר אותם, חזר והזהיר, שיתנקם בהם, וכך גם עשה!

ארגונו מחדש של היודנרט

באותם הימים בא אלי ברציו פלד, החיט, בנו של מאיר, שהיה תופר בגדים ומדים לסגנו של הקריזהאופטמן — קריגר. היה לו מגע עם קריגר לרגל עבודות, שעשה בשבילו, והוא סיפר לי, כי הקריזהאופטמן איננו שבע רצון מן היודנרט, והדבר הזה עלול להתנקם בנו. כפי שנרמז לו — כך הוא אמר לי — עומדים לארגן את היודנרט מחדש, למנות אנשים חדשים יותר ממושמעים ויותר אחראים! במילה אחת להכניס ליודנרט חיים חדשים ואנשים בעלי כוח ומרץ. בהזדמנות זו שאל אותי, אם הייתי מסכים להצטרף ליודנרט החדש, אם יקום.

הבנתי מדבריו, שהוא קבל על עצמו את התפקיד לארגן את היודנרט מחדש. תשובתי היתה שלילית באופן חד משמעי. הסברתי לו, שאני עסוק מאוד בעבודתי, כרופא רובצת עלי אחריות גדולה, חוץ מזה איני בא בחשבון, כי איני מתאים לתפקיד כזה. לא אנשים כמוני מסוגלים להביא תועלת ליודנרט. ובהזדמנות זו ניסיתי להזכיר לו את החשיבות והאחריות של התפקיד ולהשפיע עליו, שימנע מללכת בדרך זו, להשאיר את התפקיד המוצע לאדם אחר, ולמרות הכבוד, הקשור בכך, יעצתיו להשאר חיט פשוט, העומד מהצד. תארתי לפניו את הקשיים הרבים,

שיעמדו בדרכו, הבעיות הקשות, שאין להן פתרון, האחריות הגדולה, שהיא מעל לכוחותיו, והסכנות הקשורות בתפקיד — בשבילו ובשביל הכלל!

דברי לא עזרו, ושמונה ימים לאחר אותה שיחה באו השינויים.

את היודנרט הקטינו והעמידו על שנים עשר איש במקום עשרים וארבע. דר. קלרר נשאר בתפקיד אובמן, סגנו פלד, ועוזרו רוס. אליהם צרפו תשעה אנשים, לרוב מהיודנרט הישן. מכאן ואלך היה פלד הרוח החיה ביודנרט החדש — עד נפילתו! פלד היה אדם מוכשר, שלט במידה מספקת בשפה הגרמנית. הוא היה אדם גא, רודף כבוד ובעל אמביציות גדולות, אשר לא ידע את מקומו והתנהג ביודנרט כמנהיג וכשליט יחיד. מסתבר, שהיו לו כוונות טובות, כשקבל עליו את התפקיד. בלי ספק רצה לעזור לאנשי עירנו — עד כמה שהדבר היה אפשרי בימים ההם הבעיות הקשות בלי להשבר, ובוודאי שלא הוא היה האדם המוכשר למשרה זו! ואכן, הוא לא החזיק מעמד זמן רב, ונכשל! לאט לאט נדחק הצידה על ידי אנשי הקשר שבין היהודים והגסטפו, שרצו בכל ההזדמנות להפגין את כוחם ואת חשיבותם של אנשי הגסטפו כלפי השלטון האזרחי הגרמני.

פלד ארגן מחדש את המיליציה היהודית. את בטינגר הכניס למיליציה ומנה אותו למנהל הראשי, ועל ידו שלושה סגנים, (כאן עלי להעיר, כי בטינגר הוא שעצר את פלד באחד הימים, עוד הרבה לפני חיסול הגיטו, ומסר אותו לידי הגסטפו לפי דרישתם.) מלבד בטינגר הכניס פלד למיליציה היהודית כמה אנשים חדשים נוספים, אנשי שלומו... לתת יתר תוקף וחשיבות לתפקיד שלו ולכוחו, ביודנרט פחדו ממנו והחניפו לו.

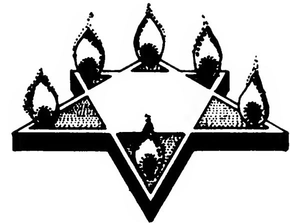
באותם הימים הקשים נכנסתי פעם ליודנרט (כאשר הכניסה לשם היתה באותו זמן אסורה בהחלט), כיוון שהיתה לי רשות כניסה חופשית למוסד זה בכל עת ובכל התנאים. מצאתי, שהתקיימה שם אותה שעה מסיבה גדולה לכבוד אדון פלד! חגגו את יום הולדתו! בראותי זאת לא יכולתי להתאפק ולעצור במילים ואמרתי לנוכחים, כשעיני מכוונות לפלד, „אלה אלוהיך ישראל"! הוי לכם יהודים, הרוקדים סביב עגל הזהב! בחוצות נשפך דם יהודי, אש בוערת משמידה את העדה כלה, ובאותו הזמן אתם יושבים, אוכלים ושותים וחוגגים ולא חושבים, שעוד מעט תיגע האש גם בכם!

את המילים האלה הוא לא שכח לי ונטר לי איבה עד סוף כהונתו כסגן מנהל ביודנרט.

לגסטפו היו אנשי קשר משלהם. הם לא רצו שום עסקים עם היודנרט, ובחרו לעצמם אנשים מהיונדרט או מחוצה לו לשמש כמקשרים ביניהם ובין היהודים. רק לאותם אנשים היתה גישה לגסטפו, ובאמצעותם סודרו כל העניינים הגדולים והקטנים, הכלליים והפרטיים. איש הקשר בעירנו היה בנימין מיטלמן. במשך הזמן הוסיפה עליו הגסטפו עוד איש קשר שני ושמו ספיר. בימי שלטון הסוביא־טים בא ספיר לגור בעירנו מעיר טרנופול, בגלל סעיף בתעודת הזהות שלו נמנעה ממנו הזכות לגור בעיר המחוז, והוא נשאר לגור בעירנו גם אחרי שנסוגו ה

בתור מחטא. (היתה זו בעצם פרוטקציה של ד"ר לברובסקי.)

באחד הערבים ישבנו בצוותא ליד כוס תה בחדרי בבית החולים. בשיחה עמי התודה לפני, שיש לו חבר טוב בעיר טארנופול, ואותו החבר הוא איש הקשר בין הגסטפו ובין היהודים בטארנופול. הוא הציע לו, שיקבל עליו את התפקיד להיות איש קשר שני בעירנו. זה יעזור לו ויחזק את עמדתו, ויהיה בכוחו גם לעזור

לאחרים. כידוע, בעד בצע כסף אפשר להשיג הרבה אצל הגסטפו. שוחחנו עד שעה מאוחרת בלילה, ואני הצגתי לפניו את הבעיה מכל צדדיה, ואמרתי לו גלויות את דעתי על הקשר הזה, שהוא רק חד סטרי. לדעתי, אין להתקשר בשום פנים ואופן עם השטן! זה לא יהיה לטובתו וגם לא לטובת הכלל. לא טוב להתקרב אליהם ולהיות נאלץ להופיע לפניהם לפי כל דרישה מצדם, ולהתחייב מראש לבצע את כל המשימות, שיטילו עליו, לשרת אותם בעינים סגורות.

כל ההסברים שלי לא שכנעו אותו. הסיכוי להרויח כסף והאפשרות לשלוט גברו בו על השכל הישר, וכעבור ימים אחדים נתמנה על ידי הגסטפו לאיש קשר שני לצדו של מיטלמן.

הוא היה אדם נח, בעל כוונות טובות ואיש עבודה, אשר לא שכח אף פעם את הצד הכספי של הטיפול בעניינים. הוא היה חבר טוב ונאמן, נעים הליכות עם רצון לעזור לזולת. הוא היה נתון להשפעתו של מיטלמן, אשר היה אדם בעל אופי חזק, יותר חריף ויותר בקי בעניינים. הם עבדו יד ביד, סדרו יחד את כל העניינים, גם הכספיים, וקשרו בין היהודים והגסטפו עד הסוף, עד חיסול הגיטו. אולם, כשחסלו אנשי הגסטפו את הגיטו, חסלו גם אותם, את שני האנשים, אשר שרתו אותם כל הימים באמונה.

העברת יהודי הכפרים העירה

חד הארועים החשובים באותה תקופה היה העברת המשפחות היהודיות מהכפרים העירה. כל היהודים, שגרו בכפרים, חוץ מאלה, שנמצאו שם בחסות הרשיון מהגסטפו, קבלו פקודה לעבור העירה. כל רשיון מהגסטפו היה רק לחודש ימים, מותר היה באותו הזמן גם למשפחה של נושא הרשיון להמצא מחוץ לעיר, אבל רק במקום עבודתו ובשעת עבודתו.

אותו חוק פגע קשה ביהודים, אשר גרו תמיד בכפר, עוד מלפני הכיבוש והגזירות. חלק מהם ניסה להשיג רשיונות עבודה באמצעות שתדלנים ולהשאר בקשר עם הכפר, וכל היתר עברו בלית ברירה העירה.

בעיר עמדה לפניהם בעית מגורים, והיודנרט היה אחראי לשכונם. תנאי הדיור היו מתחת למינימום הנמוך ביותר. מצב יהודי הכפרים השתנה בין לילה מן הקצה אל הקצה. עד כה הם ישבו בין הגוים שונאי היהודים וסבלו מהם, אבל בכל זאת היו בדירותיהם, ויד הגסטפו לא השיגה אותם שם לעתים קרובות, וגם כשבאו אנשי הגסטפו לכפר, היו היהודים מסתתרים מחוץ לכפר, בשדות, בגנים, ביערות, עד שהם עזבו את הכפר. בכפר הם היו פטורים מהצרות הקשורות במחנות עבודה, וזה אחד הדברים החשובים באותה התקופה. גם מצב הפרנסה והתזונה בכפר היה טוב למדי בהשואה למצם של יהודי העיר. כל זה השתנה מעתה לרע. הגרמנים החליטו לרכז את היהודים במקום אחד, כדי שיוכלו לתפשם בשעת הצורך בלי טרחה רבה.

עוד בעיה אחת והיא העיקרית, שעמדה אצלנו באותו הזמן על הפרק, היתה בעית הגיטו. במחוז שלנו סדר הגסטפו גיטאות במקומות רבים בשביל האוכלוסיה היהודית. עתה הגיע תורה של עירנו. הגסטפו וגם הקריזהאופטמן לחצו

עלינו ורצו להכניס אותנו לשטח סגור, וזה עד סוף חודש מרס. הם חפשו מקום מתאים, לפי מושגיהם, מקום צר, קטן, חוך, בלי אויר וקל לסגירה ולחיסול. בכוחות מאוחדים, בכסף ובמתנות לכל הגורמים הצליחו היודנרט ואנשי הקשר של הגסטפו לדחות את הביצוע של הגזירה לששה חודשים נוספים. היה זה הישג גדול בשבילנו, אם כי הדבר עלה לנו בהרבה כסף, אבל היתה לנו הקלה גדולה בזה. ראשית, תנאי הדיור, שכן נשארנו לגור כל אחד בדירתו, עדיין בתנאים האפשריים. שנית, היינו יותר חופשיים בתנועותינו, יכולנו לברוח אל מחוץ לעיר בשעת הצורך. יכולנו להפגש עם אנשי הסביבה, עם הגויים, לקנות מהם מצרכי אוכל או לעסוק עמהם בעיסקי חליפין.

סיבה נוספת לדחית הקמת הגיטו היתה בכך, שהישוב היהודי היה מעורב בשכוניו בתוך שכוני הגויים, ובכדי להקים את הגיטו באחד מפרברי העיר, היו צריכים להעביר את האוכלוסיה הלא יהודית למרכז, לבתים הרוסים למחצה, ולזה התנגדו אנשי הצד השני, שלא היו מוכנים לויתור כזה, וכך נשארנו כל אחד משני הצדדים לגור בדירה שלו עד אחרי יום הכפורים.

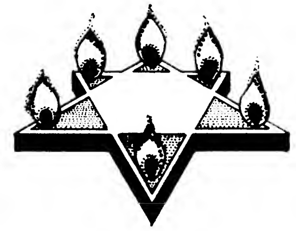
בחודש מרס ארעו לנו עוד שני מאורעות חשובים. הראשון: התנפלות וחטיפות למחנה עבודה. היה זה מקרה יוצא דופן, שכן החוטפים לא היו בכלל מהמחוז שלנו ולא באו בשעות המקובלות. באו גרמנים במכוניות ממחוז אחר לעיר במחוז שלהם לקחת אנשים, וכשלא מצאו אותם שם, המשיכו בדרכם עד שהגיעו לעירנו. הענין הזה נתברר לנו אחרי כן. כשהגיעו לעירנו פשטו בעיר בלי לשאול ובלי לדבר עם הקריזהאופטמן, או לפחות עם היודנרט, התנפלו על כל עובר ושב, תפשו אנשים והעלו אותם על המכוניות. זה היה בשעות של אחרי הצהרים, בשעות אלה לא היו בעירנו בדרך כלל שום חטיפות. כשנודע הדבר, קמה בהלה גדולה, ואנשינו ברחו אל אשר נשאו אותם רגליהם.

הגרמנים הצליחו לחטוף כארבעים איש, להעלותם על המכוניות ולברוח. רק לאחר זמן נודע לנו שם המקום, אליו לקחו הגרמנים את אנשינו. הקשר עמם עצמם נפסק לגמרי.

בזמן אותה פעולה של הגרמנים הייתי אני בדרכי אל חולה אחד בסביבות נובי־רינק. אוקראיני אחד, שבא לקראתי, רמז לי, שעוקבים אחרי. בלי להסתכל אחורה הסתלקתי מהר ימינה לכיוון בית הרוס, קפצתי למרתף, שמים עמדו בו. העמקתי להכנס פנימה עד הסוף, ושם הסתתרתי מאחורי חבית, שצפה על פני המים. הגרמנים רדפו אחרי, האירו בפנסים, האירו בזרקורים, צעקו: „צא יהודי ארור" ירו כמה יריות פנימה, אולם אני לא הגבתי. אחרי שלא הצליחו, חבל היה להם לבזבז זמן והסתלקו. אחרי זמן די ממושך שמעתי עוד פעם צעקות ויריות וראיתי, שמישהו נופל למרתף אל תוך המים. היה זה נער כבן ארבעה עשרה, פצוע ברגלו. קפצתי אליו, סחבתי אותו מהר אחורה אל מקום מחבואי, וכאשר הגיעו הגרמנים לפתח המרתף היינו כבר מוסתרים מאחורי החבית. הם צעקו, ירו, חיכו לתגובה, ובאין כזו — הסתלקו.

אחרי שהחשיך היום יצאתי מתוך המרתף ועליתי לרחוב. בסביבה היה שקט, והרוחות נרגעו. משנוכחתי, שהכל נגמר, הוצאתי את הפצוע, הבאתיו הביתה, חבשתי את פצעו, ורק אז חזרתי הביתה. בבית דאגו לי, אמנם ידעו, שלא חטפו אותי, אבל לא הבינו, מה קרה לי ולאן נעלמתי.

ספרתי כאן על עצמי כדי להציג לפני הקורא תמונה חיה מן הנעשה במקרים כאלה. והיו אלפי מקרים מסוג זה, שבין החיים והמות היה רק מרחק של שניות ושל מזל.

תקופת הפסח 1942

או ימי אפריל הראשונים, מצבנו היה כה אומלל, שכמעט שכחנו לחוג את חגי ישראל ושבתותיו. תחילה גרמו לכך השלטונות הסוביאטיים, ועתה — הגרמנים. היו יהודים דתיים בעיקר מבוגרים, שהיו אדוקים בדתם ונמנעו מלעבוד בשבתות ובחגים והתכנסו לתפילה בדירות פרטיות, כי כל בתי הכנסת היו סגורים או תפושים על ידי פליטים. אולם רוב האנשים נאלץ לעבוד בשבתות ובחגים. גם אלה, שבאו להתפלל, היו מעטים, להכניס הרבה אנשים לדירה אחת לא יכולנו, בכך היתה סכנה. אלה שנתכנסו לתפילה מיהרו, הם התפללו בחיפזון כדי לצאת ידי חובה, היו בטוחים, שהכוונה הטובה וההליכה בעצמה מזכה אותם במצות 'תפילה בציבור', וה' יסתפק רמז בלבד. אחרי התפילה התפזרו, כדי שלא לעורר חשדות. בכל התפילות האלה חסרה האוירה הדתית המסורתית.

בכל זאת היו שני ימים בשנה, שהיו חרוטים עמוק בלבנו. היו אלה יום הכפורים, ויום ראשון של פסח, — העיקר ליל הפסח, הסדר הראשון של ליל הפסח! לא חגגנו את החגים האלה כמו בימים שלפני המלחמה, אבל הרגשת החג ואוירת החג פעמו בקרבנו כמו בימי שלום. שני הימים האלה ציינו בחייהם של יהודי פולין את שתי התקופות החשובות בחייהם, את המעבר מן הקיץ לחורף ומן החורף לקיץ. בכל הדורות בגלות היה יום הכפורים — לא רק יום קדוש לכל יהודי, יום של חשבון הנפש, — היה זה גם יום של דאגה ומחשבות על העתיד, על ימי חורף הקשים המתקרבים. באותה תקופה נעשו הימים קצרים וקרים, והלילות — ארוכים וחשוכים. מלבושי חורף הכבדים נכנסו לשימוש. בדירות ובחדרים נסגרו חלונות ודלתות. הילדים שוב לא יצאו לרחוב לשחק, אלא מהרו לחדר או לבית הספר, ומשם ישר הביתה. לאנשים רבים גרמה תקופה זו קשיים רבים בפרנסה, פחד מפני מחלות, שהיו מרובות וקשות בעונה זו — ואנשים חיו בצפיה לאביב הבא.

אולם ההפך מזה היה בימי חג הפסח. אוירת החג הזה החלה כבר כמה שבועות לפני החג. אמנם עוד היה קר, והגשמים הוסיפו לרדת, אך לא שמו לב לתקלות אלו. הכל היו עסוקים בהכנות לחג. באוירה של הטבע המתחדש והמתעורר לחיים חדשים.

חג זה היה גם חג משפחתי, שמקובל היה לחוג אותו בצוותא. זו היתה הזדמנות לפגישות משפחתיות. קרובים ומכרים באו לערוך בקורים והביאו מתנות לילדים. בערב חג הפסח תש"ב התקרב האביב ובא, אבל לא היתה אוירה דערב חג, רק אוירה של ערב אקציה. היינו בטוחים, ע"פ ידיעות שקבלנו, שהגסטפו הכין בשבילנו הפתעה ויסדר לנו 'סדר' משלו.

בליל החג ישבנו כל אחד בביתו בחוג משפחתי מצומצם, אלה שעוד היו בחיים — סגורים ומסוגרים על בריחים ומנעולים ובשמירה קפדנית מסביב כדי להמנע מהפתעות. ישבנו מסובים, תמכנו ראשנו בשתי הידים, מוכנים, אבל לא לסדר של פסח, שאין בו אגדות, אלא מציאות! אין יין, אין מצות, יש רק צרות ומכות בשפע. אין בית יהודי שלם, אין בית, שלא שכל אחד מבני המשפחה. כלנו שבורים ורצוצים, כאילו פגעו בנו כל מכות מצרים. אין מכה, שכתובה בתורה, שלא פגעה בנו. לבו של כל יהודי דווי. יהודים אדוקים ערכו את הסדר, אולם מסופקני, אם היו מסוגלים להתרכז.

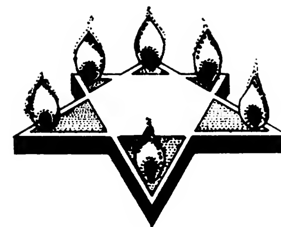
עבדים היינו — עבדים אנו. עבדות כזו לא עברה עלינו מיום שנעשינו לעם. אמרנו „שפוך חמתך על הגויים" בהרגשת חרדה, שמא קרבה עלינו פורעניות חדשות, הכרזנו אמנם 'בשנה הבאה בירושלים', אולם מילים אלה יצאו מפינו ללא הד וללא חויה של תקוה, שכן היינו חסרי תקוה.

סיימנו ב'חסל סדור פסח' מתוך הרגשה, שהרשעים עומדים לערוך בנו חיסול, עומדים לחסל את עמנו. ומן הפה פורצת זעקה: „רבונו של עולם! אמור די לשחיטה".

זה היה מצבנו, וכך נראה ערב חגנו, ערב חג הפסח תש"ב, אחד באפריל 1942. שמונה ימי הפסח עברו עלינו הפעם בלי זעזועים, בלי מאורעות מיוחדים, כיתר ימות החול, אליהם כבר התרגלנו, למרות החששות הכבדים, שהיו לנו מפני ימים אלה, משום שיומים לפני חג הפסח הודיע לי מילטמן, שהגסטפו מכין אקציה, שתחול על אנשים שמעל גיל ששים. נודע לנו מחוגי היודנרט מטארנופול, שהאקציה תתקיים בימים הקרובים. אקציות כאלה נתקיימו כבר בכמה מקומות במחוז וגם בעיר טארנופול. חייב הייתי לדאוג לכך, שאבי לא יהיה בבית בזמן אקציה זו. הגסטפו תכננה את הפעולה לחג הפסח. הזמן דחק, הודעתי למכרים ולאנשים בסביבה על העומד להתרחש, שכרתי איכר ועגלתו לשעות שלפנות בקר, קמנו באמצע הלילה, בשקט יצאנו את העיר, והבאתי את אבי לעיירה הסמוכה הקרובה נריאב. איתנו נסעו עוד כעשרים איש. אחרים נסעו לעיר אחרת או חפשו מחבוא בעיר עצמה. עברו ימים, חכינו לאקציה מיום ליום, והיא לא באה. כך עברו כמה שבועות במתח עד פרוש חג שבועות. ידעתי, שאבי בנכר, רחוק מהילדים, סובל באופן נפשי ועוד יותר באופן גופני, והחלטתי על דעת עצמי להחזיר את אבי הביתה. הנסיעה היתה כרוכה בסכנת נפשות, שכן נסענו בלי אישורים. עמנו חזרו באותו הזמן גם יתר יהודי עירנו. הבאתי אותם בעגלות באמצע היום, מוסווים כחולי טיפוס. למזלנו לא פגשנו בדרך אף גרמני אחד. התעודות שלי מהגסטפו הגנו עלי כלפי המיליציה האוקראינית, להם הסברתי, שבאתי באופן מיוחד לקחת חולי טיפוס. כך הגענו הביתה.

בחודש אפריל היו עוד כמה גזירות חדשות. גזירת העברת יהודי הכפר לעיר נתחדשה ביתר שאת, ויום יום באו אנשים לגור בעיר, לאחר שגורשו מן הכפרים. באותם הימים הגיעו אלינו הידיעות הראשונות המדאיגות על מצבם של יהודי מערב אירופה. את הידיעות הביאו הפולנים, אשר השיגו אותם מפי מכרים, שבאו ממערב, או על ידי מכתבים, שהגיעו משם, וגם מפי עדי ראיה, שטפלו באנשים האלה. לפי הידיעות הללו עוקרים שם את היהודים ממקומות מגוריהם ומובילים אותם ברכבות למחוז לובלין. לא ברור היה, לאיזו מטרה מעבירים אותם, ומה יעשו האנשים האלה במקום מגוריהם החדש, במה יעסקו וממה יחיו? איך יתקיימו עשרות — מאות אלפים יהודים במקום קטן כזה?! על השאלות הללו לא קבלנו שום תשובה. כל אחד מאיתנו פירש את העובדות לפי רוחו ואופיו. היו כאלה, שרצו להשלות את עצמם והאמינו, שמרכזים את היהודים במחוזות מיוחדים, ושם תהיה להם כביכול מעין 'אבטונומיה' — שלטון עצמי תחת פקוחם של הגרמנים. הרוב לא האמין בסברות הללו וחיכה בחרדה לידיעות נוספות, שתבהרנה את מצב אחינו שבמערב.

הנחמה היחידה היתה, שהנעשה עוד רחוק מאיתנו. מלבד זה הרי אנו כבר מצויים במזרח, ואין הענין נוגע לנו ישירות. אף על פי כן לא נפסקו הדיבורים והמשיכו ללקט מידע על הנעשה. הידיעות שהגיעו אלינו היו מצומצמות. עדי ראיה ספרו, שליהודי המערב המגורשים מזרחה לא הרשו לקחת עמהם חפצים,

חוץ מחפצים אישיים בחבילות קטנות. אפילו הדברים הנחוצים ביותר נמנעו מהם. אחרי שהורידו אותם מן הרכבת במחוז לובלין נעלמו עקבותיהם, ואיש לא יודע, מה קרה להם. לא היה עוד שום קשר עם האנשים האלה. היו הרבה נחושים וסברות. מצב זה הציק לנו, ולא יכולנו להשתחרר מן המחשבה, ששם מתרחש משהו רציני מאד.

מחבואים — בונקרים

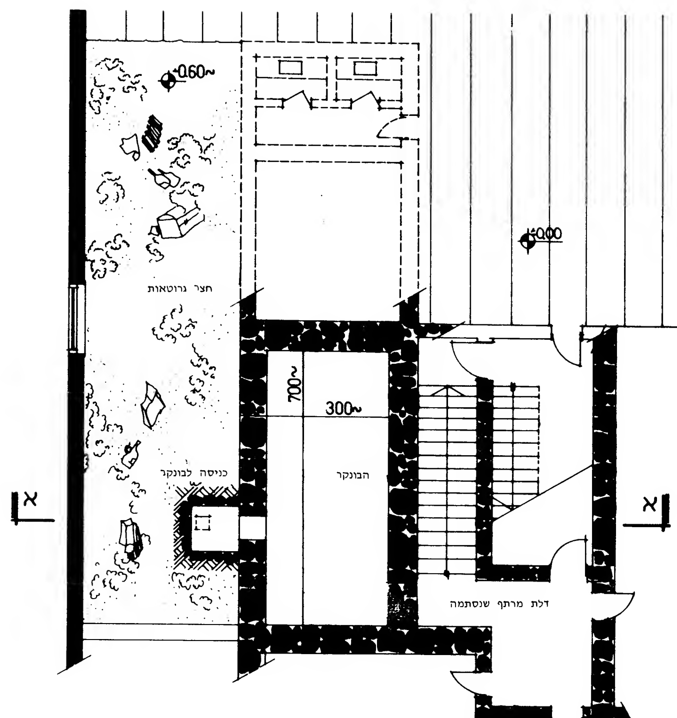

נחושים השונים הדאיגו, אך בינתים נמשכו החיים שלנו כמנהגם. כל יום הביא עמו בעיות חדשות, אולם הבעיה העיקרית שלנו היתה באותם הימים החטיפות למחנות עבודה.

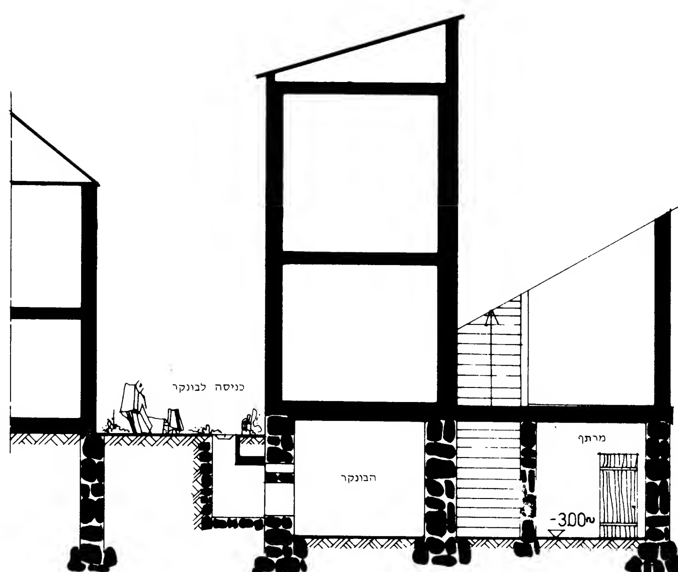
האנשים חפשו כל מיני דרכים לברוח ולהסתתר מהחיפושים. מן הנסיון למדו, שאין שום אמצעי בטוח נגד החטיפות; לא אישורים, לא הבטחות ולא עבודה קבועה ואפילו לא כסף, שלעיתים אפשר היה לפדות בעזרתו את הנתפש, אבל לא תמיד עזר הכסף. נוסף לכך היו סכומי הכסף, שנדרשו ככופר נפש, כל כך גדולים, שהרבה אנשים לא יכלו לעמוד בהם, לכן חפשו אנשים דרכים להמלט על נפשם בזמן החטיפות. חלקם ברחו אל מחוץ לעיר, לשדות וליערות.

בריחות אלה היו כרוכות בסכנה להתפש בדרך בזמן הבריחה, או מישהו יכול היה להלשין כדי לזכות בפרס כספי, או סתם מרוע לב, משנאת ישראל. החיפושים אחר אנשים נמשכו לפעמים ימים ולילות, ואז עלתה בעית האוכל; איך ולאן להביא אוכל לבורחים בלי לסכן אותם, ואיפה למצוא אותם. נוסף לכך לא ידעו הבורחים, אם האקציה כבר נסתימה ואם אפשר לחזור הביתה. במקרים רבים נפלו אנשינו בפח, דווקא בחזרם הביתה, בטוחים, שהכל נגמר, ואז נפלו ידי מארב. דרך נוספת להצלה היתה להתחבא בביתו של שכן, לא יהודי. דרך זו היתה יקרה, כיוון שצריך היה לשלם לשכן הלא יהודי הרבה כסף, ולא כל שכן הסכים לקבל לביתו יהודי, אפילו לא בתשלום גבוה. וגם בדרך זו היתה סכנת הלשנה.
נשארה דרך אחת זולה ונוחה, אך לא תמיד בטוחה; לבנות מחבוא בתוך הדירה לאיש אחד או לשנים ולהתחבא בו בזמן האקציה.

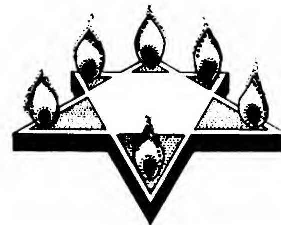
בתחילה פעלה 'דרך' זו היטב. הגרמנים נכנסו לדירה, בדקו אותה בשטחיות, ואם לא מצאו שום איש, עברו לדירה שניה. אולם במשך הזמן למדו לחפש היטב ולמצוא את האנשים, וצריך היה לבנות מדי פעם מחבוא חדש, יותר טוב, שלא יוכלו למצוא אותו על נקלה. יותר מסוכן היה, כאשר האורדנונגסדינסט היהודי הצטרף לחפושים. אלה למדו במשך הזמן את כל התחבולות וידעו כיצד למצוא את המחבואים ולהוציא את האנשים משם. מצב זה גרם להתחרות בין בוני המחבואים. חפרו בונקרים ומדי פעם שפרו אותם, ומדי פעם המציאו משהו יותר נסתר, יותר יעיל וגם יותר גדול, בשביל יותר אנשים. במשך הזמן, משרבו הדיירים בבתים, נאלצו לבנות מחבואים לחמישה ואפילו לשמונה איש.

המצב נשתנה ביותר כאשר הוכנסנו לגיטו, והמחבוא שימש לכל בני הבית ולא רק לגברים בגיל העבודה, ומספר הנחבאים במחבואים הגיע לששים אפילו למאה. הבונקרים האלה היו מבנים שלמים, לרוב מתחת לפני האדמה. היו אלה מבנים, שנבנו מחומר טוב וחזק. השתמשנו באבנים, בלבנים, במלט ובברזל. בנינו אותם

תכנית הבונקר בביתו של ר. פרוינדליך ברחוב לבובסקה בו ניצלו כ־30 איש ביום הכפורים 1941.

סודיות מוחלטת ולא שתפנו שום אדם מבחוץ. כל בית דאג לעצמו ודאג מאד, שלא יתפרסם הענין. מובן, שהבניה נעשתה בלילות אחרי יום עבודה קשה. הנשים עזרו לנו וגם הילדים נתנו יד להוציא את העפר אל מחוץ לבית ולהביא מבחוץ את חומרי הבנין. עבדנו בזהירות ובזריזות, הסתתרנו בזמן הצורך, שלא יגלו אותנו הגרמנים או המיליציאנטים בזמן העבודה, וגם חששנו מהשכנים, אפילו מהיהודים. בנית בונקר כזה היתה כמעט מלאכת מחשבת. היו הרבה קשיים, שהיינו נאלצים להתגבר עליהם, וזה בלי שום עזרה מבחוץ. הבונקר צריך היה להיות איתן, שלא יתמוטט ולא יקבור את יושביו חיים.

בעיה קשה, שעמדה לפנינו, היתה בעית האורור. מחשבות רבות הקדשנו למציאת פתרון להחלפת אויר בבונקר, שהכיל מששים עד מאה נפשות, וזאת בצורה, שאיש לא ירגיש בדבר, וביחוד לא אלה, העורכים את החיפושים. לפרקים הצלחנו להכניס את צינור האורור לתוך מרזבו של הבית הסמוך, ולפעמים דרך צינור הביוב עד הרחוב.

בעיה חשובה נוספת היתה כיצד להסתיר את הכניסה לבונקר. הפתח חייב היה להיות קטן עד כמה שאפשר, ובכל זאת נח לכניסה וליציאה מהירה בשעת הצורך ונוח לסגירה מידית, כדי להעלימו מעיני האויב ולטשטש כל העקבות, המובילים לבונקר.

לרוב נבנו הבונקרים במרתפי הבתים; בנו קיר מאבנים, דומה ליתר הקירות, וסגרו בעזרתו חלק גדול מהמרתף, בצורה שלא יבחינו בשינוי, שחל במרתף, ולא ירגישו, שזה מבנה חדש. הכניסה לחלק הזה של המרתף תוכננה על הזזת אבן אחת בקיר. אחרי שנכנסו האנשים לבונקר, החזירו האבן למקומה בדיקנות כזו, ששום איש לא יכול היה להבחין בה. סידור מיוחד הותקן לשם סגירת הכניסה מבפנים. לפעמים בנו את הכניסה לבונקר מהמטבח. מתחת לכירים, שעמדו על גלגלים קטנים. משנכנסו כלם לבונקר, הוחזרו הכירים למקומם, ובמוט ברזל הוברחה הכניסה מבפנים, והמוט שימש כעין בריח חזק. איש לא הבחין בשינויים, שחלו בכירים, שעמדו איתן במקומם.

היו בתים, שקירותיהם הגיעו לעובי של שמונים סנטימטר, ובתוך קיר כזה נבנתה מנהרת כניסה לבונקר. משקוף החלון, שהיה נתון להזזה ולסגירה מבפנים, שמש כפתח כניסה, משנכנסו אנשים לבונקר דרך מנהרה זו, הוחזר המשקוף למקומו ונסגר מבפנים, ואיש לא ידע, כיצד ולאן נעלמו האנשים, כאילו נבלעו בתוך הקיר.

לפעמים הצליחו לעשות בונקר מאחד מחדרי הדירה, ביחוד מחדר אמצעי, שלא היו בו חלונות. סתמו את הכניסה לחדר על ידי קיר מטויח. צבעו כל הדירה מחדש. הכניסה לחדר זה היתה דרך התקרה. כל העקבות של הכניסה לחדר כזה נמחו על ידי מתנדב, שהתמחה בכך. האורור נעשה על ידי צינור, שנקבע בתוך הקיר, ומוצא הצינור על הגג לתוך ארובה. חשוב היה להבטיח שקט מוחלט בבונקר בשעת החיפושים. כל תנועה, כל נגיעה בקיר, יכלו להעביר קול, ודי היה בזה לגלות את הבונקר.

היו כאלה, שעשו את הבונקר בבית הרוס במרחק קטן מהדירה. הכניסה לבונקר כזה היתה באמצעות מנהרה מתחת לאדמה. כן עשו בונקרים בין גג לגג. בנו גג כפול והשאירו רוח בין שני הגגות, והכניסה למחבוא היתה מן החדר שמתחתיו. בחדר כזה בנו בקיר ארון כלים ולו משקוף הזזה, אשר הסתיר את הכניסה, אחרי שהחזירו את המשקוף למקומו וחיברו אותו מבנים. בנו גם בונקרים בבתי שמוש. אלה היו טובים ונוחים, אולם הדבר נתגלה, ושיטה זו בוטלה. בעירות הקטנות

של פולין בנו בדרך כלל את בתי השמוש בחצר מחוץ לדירה. זה היה בור עמוק, ועליו מבנה של עץ, מעל לבור היה מושב — קרש עם חור. את הקרש החליפו לקרש הזזה. ליד בור זה בנו בור נוסף סגור מלמעלה עם כניסה אליו מהבור הראשון באמצעות סולם. אחרי שהאנשים נכנסו לבור הזה, הוחזר הקרש למקומו, הבטיחו אותו מבפנים, סלקו את הסולם הצידה, וישבו בשקט בפנים. לפעמים באו הגרמנים בזמן החיפושים ועשו את צרכיהם בבית השימוש הזה, בשעה שאנשים ישבו בבור... אך כל זמן שלא גילו אותם והם נשארו בחיים, אפשר היה לסבול גם דבר זה.

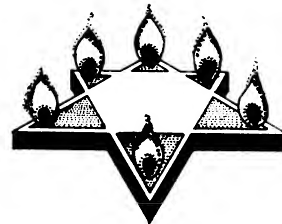
במשך הזמן למדו לבנות שני בונקרים, לאחד נכנסו אנשים כדי להתחבא, והשני נשאר פתוח, כדי להטעות את הגרמנים, כשימצאו את הבונקר הפתוח, יחשבו שכבר הוציאו את האנשים מכאן וילכו לחיפושים במקום אחר. בתחילה היתה שיטה זו יעילה, אולם במשך הזמן למדו הגרמנים את תכסיסינו וערכו חיפושים גם בדירות, שמצאו בהן בונקר פתוח.

במקומות רבים התנדב אחד הדיירים ונשאר בחוץ כדי לעמוד על המשמר. הוא הצליח להסוות את הכניסה ולסלק את כל העקבות, המובילים לבונקר, להסתתר לבדו בבונקר קטן או ברח אל מחוץ לעיר. ואם אתרע מזלו ונפל בידי הגרמנים, לא גילה את המקום, בו נמצאו האנשים, וקדש את השם בהקריבו את נפשו להצלת אחיו. היו עוד מיני מחבואים שונים, ואין באפשרותי לתאר את כלם. המציאות באותם הימים לימדה אותנו, שבונקר טוב הוא אחד האמצעים החשו־בים והבטוחים לנהל את המאבק לחיים, והעיקר להרויח זמן בתקוה, שמה שלא יעשה השכל, יעשה הזמן, השקענו בבנית המחבואים את רוב זמננו וכוחותינו, בתקוה, שזה יציל אותנו.

בבונקרים הראשונים הקטנים השתמשנו כאמצעי להמלט ולהתחבא בזמן של חיפושים למחנות עבודה. הבונקרים האלה היו נוחים וזולים, ולא היה צורך לרוץ אליהם דרך רחובות וסימטאות. יושביהם לא היו תלויים בחסדם של אחרים ולא חששו מהלשנה. בכל רגע, שנשמעה אזעקה מצד המשמר, או נראתה תנועה ברחוב, אפשר היה למהר ולהתחבא במהירות מירבית ולא להתפש. אכן, היה גם צד חלש במחבואים האלה; לא תמיד הצליחו המתחבא או שכניו לשלוט בעצביהם, ולא פעם קרה בזמן החיפושים, שתחת מטר של מכות ואיומים נשבר עצמו נשבר. לא יכול היה לשבת בשקט, ולשמוע זעקות אשתו וילדיו והחליט לשים קץ למשחק ומסר עצמו לידי הגרמנים.

המחבוא שמש בכל הזמנים גם מקלט לחולי טיפוס. כבר הזכרתי לעיל, שהגר־מנים, היינו הגסטפו, דרשו למסור לידיהם את כל חולי הטיפוס. אולם ידוע ידענו, שחולה כזה, הנופל בידי אנשי הגסטפו, מות ימות, לכן הסתתרו החולים במחבואים. אני טיפלתי בהם, בקרתים בבונקרים והלכתי מבונקר לבונקר לטפל בחולים אלה כל כמה שזמני הרשה לי והאפשרות נתנה לי. למעשה ידעתי מקומם של רוב הבוקרים בעיר.

ביתר הבעיות של חיי יום יום לא היה מצבנו יותר קל. מבחינת השגת מזון היה המצב קשה מאד בחודשים אפריל—מאי, והרעב גבר, קשה כקריעת ים סוף להשיג מעט גרעינים או תפוחי אדמה. האכרים דרשו הון תועפות בעד מעט גרעינים. כשהצליח מישהו לקנות מעט גרעיני תבואה, היה קולה אותם על הכירים וטוחן אותם בטחנת יד של קפה. מהקמח הזה אפו פיתות, וכל אחד מבני המשפחה קיבל פיתה או פחות מזה ליום שלם. בתנאים אלה לא היו האנשים מוכנים

לתרום מעשר לעניים או תרומה לנצרכים, אשר גועו לאט לאט מרעב. המגיפות התפשטו, כיון שהאנשים נחלשו מרעב ולא יכלו להתגבר על המחלות.

בחודש יוני פשטה שמועה, שהגרמנים נתקו את הקשר הטלפוני של היודנרט. זה היה מכשיר הקשר היחידי שלנו עם הסביבה והמחוז. דרך קשר זה הועברו ידיעות מוצפנות חשובות מעיר לעיר במחוזותינו. בעזרתו הזהרנו איש את רעהו על סכנה, המתקרבת ובאה מצד הגרמנים ידיעות, אשר אנשי היודנרט לקטו, אספו, מסרו והזהירו זה את זה. ניתוק הטלפון הביא על העיר בהלה גדולה. אנשים פרשו את המעשה בכל מיני פרושים. האופטימיסטים פרשו כמו תמיד לקולא — והפסימיסטים לחומרא, היינו לגזירות קשות, העומדות להתרחש. אכן, ידעו כלם, שהגרמנים מכינים בשבילנו משהו חשוב, וכל אחד התכונן לקראת הבאות. היו שעזבו את העיר או שהסתתרו בבתי השכנים הלא יהודים. מי שהיה לו מחבוא סמך עליו והחליט לרדת לבונקר ולחכות למה שיביאו היום הבא. עברו שנים ושלושה ימים שקטים, והרוחות נרגעו. האנשים התחילו לחזור לאט לבתיהם, חכו עד חצות ושכבו לישון, לנוח כמה שעות. וכך עברו עוד יומיים. בלילה החמישי אך נרדמו האנשים, היה זה בשעה אחת או שתים אחר חצות, התעוררו הישנים פתאום לקול צעקות ורעש ופריצות לדירות דרך דלתות וחלונות שבורים. היתה זאת התנפלות של הגרמנים, שנעזרו על ידי המיליציה האוקראינית. התברר, שהפורצים האלה באו בשקט גמור וחכו עד שכלם נרגעו ונרדמו, ולפי פקודה התפזרו בכל העיר, פרצו לתוך דירות היהודים בפתאומיות ותפשו את האנשים במיטות, לפני שאלה הספיקו להתאושש ולחפש מחבוא.

בדירות, בהן לא מצאו אנשים בחיפוש הראשון, חזרו וחיפשו שוב, וכשלא מצאו גם הפעם גברים, כלו חמתם בכל שעמד להם בדרך; בילדים, בנשים, בלהיטים ובכלים של הבית. שברו, זרקו החוצה והרסו כל מה שנפל לידם. צעקו והיכו את כל מי שמצאו. נשים, ילדים, זקנים בלי יוצא מן הכלל. לפנות בקר הסתלקו בקחתם קבוצת אנשים, אשר הצליחו לתפוש במשך הלילה.

בזמן הפעולה החזיקו את האנשים שנתפשו בבית הסהר, ואחרי כן הושיבום במכוניות ויצאו עמם מן העיר. לנשים ולילדים לא נתנו לגשת ולהפרד מהם או להביא להם מעט בגדים ומזון, אלא הכום וגרשום משם. הרמן בעצמו פקד על הפעולה הזאת, רצה להראות ליודנרט וליהודים, מה מחכה להם, אם לא יצייתו לפקודותיו.

בקשר עם פעולות אלה חידשה הגסטפו גזירה ישנה — מיטלמן וספיר קבלו פקודה מהגסטפו להכין רשימה חדשה של כל יהודי העיר מגיל ארבע עשרה ומעלה. כל התעודות, שהוצאו עד עכשיו, בוטלו, ובלי תעודה חדשה לא יתקבל ולא ירשם אף אחד, ולא יקבל שום עבודה, לא קבועה ולא ארעית.

אנחנו הכרנו את הגזירות הללו מזמן ולא מהרנו לבוא ולקבל תעודות חדשות. אולם כאשר הפסיקה הלשכה הגרמנית בבת אחת את כל העבודות של היהודים, לא היתה ברירה לכל אלה, שהיתה להם עבודה קבועה וחשובה, אלא לפנות אל אנשי הקשר, לשלם היטב ולקבל תעודה חדשה. הספור הזה אינו חדש לקורא, הוא לא היה חדש לגרמנים ולא לנו, היהודים. הגרמנים חידשו אותו לעתים תכופות כדי להוציא את הכסף מהכיס היהודי, וגם כדי להחזיק אותנו במתח תמידי.

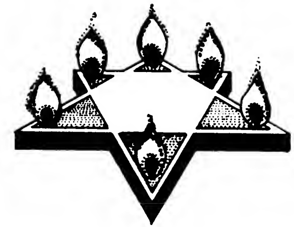
נשים — למחנה יגלניצה

הזכרתי כבר את הנשים שלנו. כל עול הבית היה מוטל על שכמן. נוסף לכך השתתפו בכל מיני עבודות פיזיות חוץ מהעבודות הקבועות שלהן. חלק מהנשים הצעירות עבדו בניקוי הבתים והמשרדים הממשל־תיים. אחרות שמשו עוזרות במטבחי הגרמנים, או עבדו עבודות ארעיות. לפי הדרישה העמיד אותן היודנרט לרשות הגרמנים או השלטון האוקראיני. כך עבדו בנטיעת עצים, בניקיון, בשעת העברת משרדים וכו׳. באמצעות המיליציה היהודית הודיע היודנרט לנשים, מתי ואיפה עליהן להתייצב לעבודה, והן הופיעו בזמן עם הכלים שלהן, הדרושים לעבודה זו, כל זמן שלא נשקפה להן סכנת חיים. העבודה היתה בלי תשלום, חינם אין כסף.

באחד הימים בחודש יולי הודיע היודנרט לנשים צעירות רוקות עד גיל שלושים וחמש להתייצב במקום מסוים בשעת בקר מוקדמת. הנשים באו ובידיהן כמו תמיד כלי העבודה שלהן. היו כששים בחורות צעירות. בלי לחשוש למשהו ישבו על הריסות הבתים הסמוכים וחיכו בתום לב להוראות. כעבור שעה באו אנשי המיליציה היהודית, צוו עליהן להשאיר את הכלים והסמרטוטים במקום ולקחו אותן אל אחת הדירות. הן נכנסו לדירה בלי פחד או חשד, ולהפתעתן, כאשר היו כלן בפנים, הקיפה המיליציה את הבית, סגרה בפניהן את החלונות והדלתות והודיעה להן, שעליהן לצאת לעבודה חקלאית מחוץ לתחום עירנו. קמה פניקה, היו צעקות ובכיות, אבל שום דבר לא עזר להן. אחת או שתים הצליחו להימלט — לקפוץ מהחלון מן הקומה השניה (אחת מהן כאן בארץ). את כל האחרות העלו על מכוניות והביאו אותן ליגלניצה, מחוז צ׳ורטקוב. לעבודה באסוף סלק סוכר. הן נשארו שם במחנה עבודה לנשים עד הסתו, ורק אז שחררו אותן. הן חיכו שם לתחבורה לחזור הביתה, התחבורה לא הגיעה כל כך מהר, ובינתים נערכה אקציה, והן נתפשו עם שאר האנשים ונשלחו למחנה השמדה.

אקצית יהודים מומרים

בסוף חודש יולי הופיע פתאום הרמן ועמו כמה מאנשי הגסטפו. הרגשנו בהם, שהם באו הפעם בשליחות חשובה להכין או לבצע פעולה. אומנם לא טעינו. הם נשארו בעירנו כמה ימים. אנשינו חפשו דרכים להסתלק מן העיר, למצוא מחבוא, וחכו במחבואיהם לראות, מה יקרה. כעבור יומים נודע לנו, כי הפעם הזאת מכוונת הפעולה נגד יהודים לחצאין היינו, נגד אלה, שהמירו דתם, ונגד נוצרים, שהוריהם עד הדור השלישי היו יהודים. באזור שלנו נמצאו כעשרים איש כאלה. תפשו אותם והביאום לעיר המחוז טרנופול, שם חסלו אותם עם עוד בני אדם מסוגם, שעד אותה שעה חיו חיים שקטים וראו בחיסול היהודים תופעה טבעית, שאינה נוגעת להם, אך שעתם הגיעה, וגם הם נפלו קורבן לנאציזם.

אלטרנטיבות למחבואים

זמן הזה כבר הגיעו אלינו ידיעות מהימנות על המתרחש באזור לובלין, היינו, על העובר שם על יהודי מערב אירופה. באזור לובלין נמצא מחנה השמדה! למחנה זה הביאו יום יום ברכבות יהודים מכל קצוות מערב אירופה. כאן הפשיטו אותם, לקחו מהם הכל, גם את הבגדים, והובילו אותם ישר לתאי הגז! את הגוויות הוציאו לכבנים, ושם שרפו אותם. אולם מחלקי השומן שבגוויות עשו סבון, ומן האפר — זבל (כימי) אורגני. עכשיו ידענו את כל האמת!

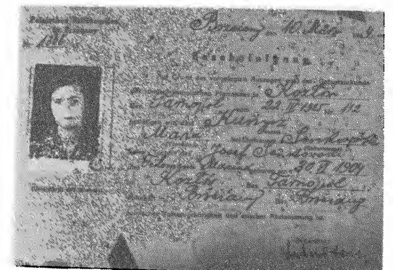
ידענו, כי הגרמנים החליטו לחסל את כל היהודים בכל הדרכים האפשרויות ובמהירות המירבית. כל אחד מאיתנו ידע מעתה, כי גזר דין מוות מוכן עבורו, שאלה היתה רק של זמן, וכי רק נס יכול להצילנו מידם.

היתה לנו מעתה שאיפה אחת — להרויח זמן!

הרי לא יתכן ולא יאומן, כי העולם הרחב ישמע על מעשי הזוועה האלה וישתוק! האמנו, כי ודאי תבוא תגובה, ואסור להתיאש. יש לנסות את כל הדרכים, עד שתבוא הישועה. להסתתר, להמלט, לעשות הכל ולהרויח זמן! זה צו השעה! היו כמה אפשרויות להסתתר מעיני הגרמנים. על חלק מהן כבר כתבתי, ועתה אזכיר דרכים נוספות, שהרי בשבילנו היתה בכך שאלת חיים או מוות. היתה אפשרות לעבור את הגבול להונגריה. בהשואה עם שאר מדינות אירופה היה אז מצב יהודי הונגריה טוב. תחילה הצליחו יהודים, שגרו לא רחוק מהגבול ההונגרי, לעבור את הגבול בעזרת מדריכים, שלא מבני עמנו, אך במשך הזמן נעשתה דרך זו מסוכנת. גויים מהסביבה מסרו לגרמנים, לגסטפו, ידיעות על הברחת יהודים, והגבול הלך ונעשה יותר ויותר סגור, כי השמירה נעשתה קפדנית ביותר. כעבור זמן מה התארגנו הגויים בעצמם וערכו התנפלויות על המבריחים והבורחים, הרגום וגזלו את רכושם ואת בגדיהם. במקרים רבים היה המדריך עצמו המלשין, והוא ועוד כמה מחבריו היו הרוצחים. במשך הזמן נסתמה הדרך הזו. קושי נוסף בשבילנו היה המרחק. היינו רחוקים מן הגבול ההונגרי. הרבה דברנו על נסוי הצלה בדרך זו, וחמישה בחורים צעירים יצאו להציל כך את חייהם ונפלו בידי הרוצחים. בין אלה היו שני הבנים של משפחת פנסטר.

דרך נוספת להצלה היתה לרכוש תעודות זהות אריות (מזויפות) ולעבור בעזרת נירות אלה לגור במקום חדש, בו לא הכיר אותם איש. דרך זו לא היתה קלה, שהרי לא די שיחזיק אדם בתעודות של ארי, נחוץ היה, שכל הופעתו תהיה כזו של הגויים ומנהגיהם, צריך היה לדעת לקיים את כל דיני הדת הנוצרית, וטעות קלה יכולה לסכן את נושא הנירות האלה ולהמיט עליו אסון. גויי הסביבה הסתכלו על כל אדם חדש, שבא לגור בסביבה חדשה, כעל יהודי, המחפש מסתור, ורבים הלשינו עליו בעד בצע כסף. גם ללא תמורה מסרו את האנשים האלה לידי הגסטפו. לגבי הגברים היה המצב מסובך ביותר בגלל סמן ההכר, שהיה חתום בבשרם. רבים ניסו את מזלם בדרך זו, וביחוד נשים וילדים, וחלק מהם אף הצליח כך.

אפשרות נוספת היתה מציאת מקלט של קבע מחוץ לעיר אצל גויים. הרבה אנשים ניסו דרך זו, רק מעטים מהם נשארו בחיים. חלק גדול מהם נפל קרבן להלשנה של שכן או של מכר של בעל הבית, המלשינים האלה מסרו מידע לגסטפו, ואלה

תעודה של גב' דוהל שהוצאה על שם בדוי של נוצריה.

BRZEZANY

GENERALGOUVERNEMENT

תעודת זהות של מ. דוהל, יהודי שחי במסוה של קראי בבז'ז'ני.

כבר טיפלו בבעל הבית וביהודים, שחסו בצלו. במקרים רבים גרש הגוי את היהודים מביתו אחרי שהוציא מהם את כל כספם, או מסרם בעצמו לידי אנשי הגסטפו וקבל בעד מעשהו פרס. יש אשר רצח במו ידיו את היהודים, שהתחבאו בביתו, וקבר אותם מחוץ לכפר.

לסכום נאמר, כי רק מעטים, חלק זעיר ביותר מאלה, שמצאו מקלט אצל הגויים בעד כסף, נשארו בחיים. היו גויים, שהיצילו יהודים ועזרו להם במסירות נפש גם בלי כסף, אלה הם חסידי אומות העולם.

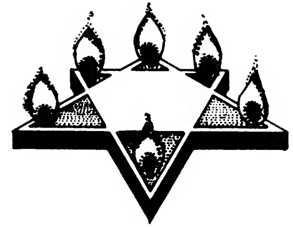
הדרך הפשוטה ביותר, אבל לא הטובה ביותר, כי היא היתה זמנית בלבד, היתה לבנות מקלט טוב בצירוף אפשרות לקבל מזון ממכר לא יהודי. אפילו כשהיתה אפשרות כזאת, היא עלתה ביוקר רב, שכן קשה היה למצוא ספק מזון, וגם היתה סכנת הלשנה מצד השכנים בזמן בנית המקלט, וזו גברה עוד יותר אחרי ה'יודנרין', כאשר אנשי הסביבה הגרמנים והפרחחים השגיחו בשבע עינים ביום ובלילה וערכו מארבים כדי לתפוש את היהודי בדרכו לקבלת מזון מידי ספקו.

אנשינו נסו מזלם בכל הדרכים, רצו להרויח זמן, אולי יקרה נס. נס לא קרה לכלל העם היהודי, רק לאחדים קרה. כאשר באה הישועה — היה זה בשבילנו מאוחר מדי!

הבשורה על בלזץ

סוף חודש אב או בתחילת חודש אלול (אוגוסט 1942) הביאו הפולנים, שבאו מלבוב, ידיעות מרעישות על הנעשה שם. הגסטפו הקיפה את הגיטו עוד לפני כמה ימים, ובעזרת המיליצה האוקראינית וה־'פולקסדויטשים' עברו מדירה לדירה, ערכו חיפושים, וכל מי שנתפס הובל ישר לתחנת הרכבת. את המתנגדים ללכת ואת הזקנים או החולים והחלשים, שלא יכלו לעלות על הרכבת, הרגו במקום — ביריה. לא היה בית, שלא חפשו בו, ולא נמצא איש, שהצליח להמלט. במשך כל היום מלאו את קרונות הרכבת,

בערב סגרו אותם מבחוץ, חתמו אותם והובילום ישר לבלזץ.
במשך שבועיים תפשו והובילו לבלזץ מן העיר לבוב שלושים וחמישה אלף יהודים.
מאלה לא חזר אף אחד.

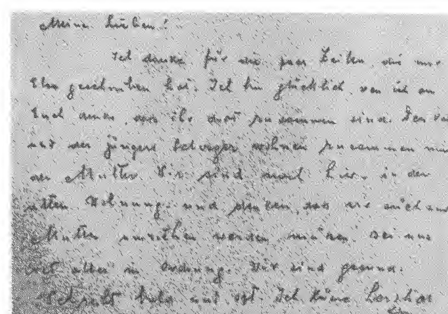
בלזץ ! לא היתה זו עוד עיירה קטנה בפולין המזרחית. בלזץ נעשה מושג חדש, המסמל חיסול המונים — מחנה השמדה — מקום אשר נרשם בתולדות ישראל באותיות גדולות בדם יהודי נקי. שם זה עבר מפה לפה וסמל המוות, הריגה, חיסול !!!

גם לנו, ליהודי מזרח פולין, היה מחנה השמדה משלנו, בית חרושת להריגה, שעובדים בו לפי תוכנית מדוייקת ; אקציה — אוספים יהודים במקום איסוף, רכבת מחכה בתחנה — מובילים יהודים, ממלאים את הקרונות, סוגרים וחותמים את הקרונות — הרכבת יוצאת, היא ממהרת, באה למחנה, מורידים אנשים, מחלקים מכות, מפשיטים — מובילים ישר לתאי הגזים, שורפים את הגויות. וטרם סיימו מלאכתם מגיע משלוח חדש ! ! המכונות והאנשים אינם נחים אף רגע. את חומר הגלם היקר אוספים ומובילים תחת משמר כבד למקום המיועד, וחלילה לאחר, הכל נעשה לפי התכנית, שהוכנה מראש. לכל עיר יש תאריך מדויק, ולתאריך זה מספר נפשות קבוע. הצוות עובד בדיקנות תחת ההשגחה של אנשי הגסטפו.

כשנודע לנו, מה קרה בעיר לבוב, נסעו מיטלמן וספיר, אנשי הקשר שלנו, לעיר המחוז לאסוף ידיעות אמיתיות, מהימנות. הם חזרו ובפיהם אישור הידיעות עם עוד תוספות. היתה רק נחמה אחת בפיהם, שהדבר, שקרה בעיר לבוב, קרה עד כה רק בערים גדולות, וכי אצלנו אין מה לפחד. הגרמנים השתדלו תמיד להרדים את עירנותנו, אך בינתים, במשך כמה הימים הנוספים, נודע לנו על כמה פעולות כאלה גם במחוז שלנו, ומכאן הבנו והיינו בטוחים, שגם תורנו יגיע, מתי בדיוק יבוא היום, יגיע התור, לא ידענו, אבל ברור היה לנו שזוהי שאלה של זמן, אפשר רק ימים ! כל אחד מאיתנו ידע, מה צפוי לו. בעומק הלב של כל אחד מאיתנו נשאר בכל זאת איזה ניצוץ של תקוה, היא התקוה, שקיימה אותנו בגלותנו אלפים שנה ונתנה לנו את הכח להחזיק מעמד גם באותם הימים, בכל המצבים.

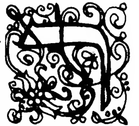
ביתר מרץ המשכנו לבנות מקלטים ומחבואים, באנו במגע עם מכרים גויים, תפשנו דרכים לאן לברוח בעת צרה, ואנשי קשר שלנו אספו כספים והשתדלו בעזרתם לדחות את גזר הדין אצל אנשי הגסטפו עד כמה שאפשר. והימים עוברים מהר, ואין יום, שלא תהיה בו אקציה בערים או בעיירות הסמוכות.

Postkarte
Kartka pocztowa
Absender:
An
Lugano
Schweiz

Meine Lieben!

גלויה שנשלחה ע"י ד"ר שקלאי לקרובים בשויץ, ובה ידיעה כי האב והגיס גרים עם אמם ואילו יתר בני המשפחה חושבים כי בקרוב יעברו גם הם אל האם בו בזמן שלמשפחה בשויץ היה ידוע כי האם כבר אינה בחיים.

הימים הנוראים

אש השנה קרב ובא, ואנו יודעים היטב, מהו חג יהודי אצל הגרמנים! זה תאריך מסומן מראש לפעולה מיוחדת נגד יהודים. אחרי ראש השנה בא יום הכפורים, אותו לא שכחנו מן השנה הקודמת. ומי יודע, מה יביא לנו יום הכפורים השנה?

האקציות נגד יהודים בימים הנוראים היו קשות במיוחד, והתור שלנו התקרב. אנשי הקשר שלנו החליטו אחרי ראש השנה, אשר עבר עלינו לטובה, בלי אקציה, לנסות מזלם פעם נוספת אצל אנשי הגסטפו, אשר בזמן האחרון היו כאילו גלויי לב במידת מה. אנשינו הביאו להם מתנות מתאימות בבקור זה, שמטרתו היתה לברר אצלם, מה צפוי לנו ביום הקדוש, המתקרב ובא עלינו לטובה, ולהשתדל לדחות את האקציה אצלנו עד אחרי החגים,.. להרויח זמן... הכוונה... לתת לנו אפשרות להתכונן למאבק פסיבי, למצוא מחבוא יעיל, לסיים הכנות בתוך המקלטים. פשוט לחיות עוד יום — עוד כמה ימים. ואולי?

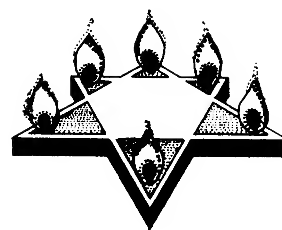
יום כפור תש״ג

ערב יום הכפורים חזרו ובשורה טובה בפיהם. חכיתי להם ודברתי איתם. שניהם היו שבעי רצון ובטוחים, שהצליחו במשימתם. אנשי הגסטפו הבטיחו להם חגיגית בהן צדק שלהם, שיום הכפורים יהיה יום שקט. דברים אלה הרגיעו אותנו ונכנסנו לאוירה של ערב החג הגדול, ערב היום הקדוש. החלטנו להתכנס ולהתפלל בציבור, כמו בשנה הקודמת, וסדרנו סדורים להיות מוכנים לכל צרה, אם תבוא עלינו לפתע, למרות הבטחות

אנשי הגסטפו, שהרי הבטחות לחוד והכנות לחוד.
האדוקים התפללו תפילת מנחה של ערב יום כפורים כל אחד בביתו, ובציבור נפגשנו רק לתפילת 'כל נדרי', שנערכה בבתים פרטיים. גם בדירתנו סדרנו תפילה. שנויים רבים חלו במשך השנה. הרבה אנשים, אשר השתתפו עמנו בתפילה לפני שנה לא היו עוד בעולם הזה. ביניהם גם אבי ז״ל. ואלה אשר באו לתפילה, גם הם לא היו שייכים לעולם הזה, בידו של כל אחד היה כבר גזר דין המות, ובפי כל אחד היתה תפילה אחת לרבונו של עולם — קרע רוע גזר דיננו! בדירתנו התאספנו כשמונים איש. התרחצנו, החלפנו בגדים — ואוירת החג אפפה אותנו משעות הפגישה לתפילה.

אוירה זו באה עלינו פתאום, בבת אחת. כאילו נשמה יתרה נכנסה בנו למרות הצרות, שלא הוקלו, וברחוב דומה יום זה לכל ימות השנה בימי כיבוש הנאצים. הרגשתי את השינוי בפניו של כל אחד, במבטו ובדבריו, בדיבורו, באיחולי ברכת החג הלבבית ובשקט בפגישות עם כולם. הדלקנו נרות נשמה, סגרנו את החלונות ואת הדלתות, פתחנו את ארון הקודש, שבו היה ספר תורה, ופתחנו בתפילה לפני אמירת 'כל נדרי' „על דעת המקום ועל דעת הקהל״.

כמה שונה היתה התפילה הפעם מן התפילות הקודמות של ערב יום כפור, אפילו מן התפילות של השנה שעברה? אשתקד התפללנו בחרדה ובמתח לקראת מה שיביא לנו יום המחר. חדורי תקוה להצלה ולחיים זעקנו לרבונו של עולם. לחיים ולא למוות! „סלח לנו, מחל לנו".

הפעם היתה זו תפילה אחרת, תפילה, שהנפש חייבה אותה, שהשעה תבעה אותה. זו לא היתה תפילה סתם, אלא שיח עם הבורא — אולי יעלה לרצון לפניו לשמוע אותה. בשיחה זו היה קטרוג מר נגד כל העולם החופשי, הגדול והאכזרי. בתפילה איובית זו טענו את הטענות הצודקות שלנו כלפי אלוהים ואדם, מעין קטרוג וגם וידוי של הרגע האחרון שלפני החיסול, לפני ביצוע פסק דין מוות, וודוי, שכוונתו להסיר את כל המעיק על הלב, כאדם המתודה ברגעים האחרונים של חייו, בעמדו להשתחרר מכבלי העולם הזה.

כל אחד אמר תפילתו בלחש ובשקט, מישהו בכה, אחר מלמל בהנעת שפתים, ואחרים היו שקועים במחשבותיהם, רחוקים מעולם המציאות. רגעים כאלה של אמונה וקדושה בחיי האדם ראיתי פעם אחת בחיי באותו ערב יום כפור בשעת התפילה! בפינה דלקו נרות נשמה, שהדלקנו הפעם בשבילנו — בשביל עצמנו, לא בשביל אלה, שכבר שבקו חיים, כי היום הזה שוב אינו יום הדין, כי עמדנו כבר אחרי מתן גזר הדין, ואנו בתפילתנו הכנו את עצמנו לרגע הגדול, בו יוציאו הרוצחים לפועל את גזר דיננו, ובכל זאת, בלב כל אחד נשאר ניצוץ של תקוה, מעין הרגשה, שכל זמן שהנשמה בקרבך, עדיין יש תקוה.

לאט לאט המשכנו את תפילתנו. לכל אחד מאיתנו היה כל כך הרבה לאמר, שיכולנו להמשיך בתפילתנו עד אור הבקר, אלמלא אזהרת אנשי השמירה, שעלינו לגמור ולהתפזר מיד, כל אחד לביתו, סמוך למקלטו. את תפילת שחרית קבענו עם עלות השחר, כדי לגמור אותה בשעות המוקדמות של הבקר. ובשעה שלוש אחרי הצהרים נתחיל בתפילת מוסף.

רוב האנשים עזבו את הדירה, נשארו בה רק מעטים מבני המשפחה. אשתי ובני היו אז בכפר. ישבנו, כל אחד בפינתו, שקועים במחשבותינו, ולא דברנו איש עם רעהו. מרוב עייפות נרדמו כולם, גם עלי נפלה תרדמה וחלמתי — ויתכן שהיה זה חלום בהקיץ. בחלומי ראיתי את הורי, אף על פי שזכרתי וידעתי בחלומי, שהם כבר בעולם האמת. תמונה זו, שראיתי בחלומי, נשארה חקוקה בליבי, וגם עתה היא לפני כתמונה חיה. אני שומע את דברי אמי ז"ל, כשהיא אומרת לי: „בני, אל תתיאש, אל תעמוד באמצע הדרך, נסה הכל, עשה הכל, אחרת אתה אבוד"! ובעיני אבי ז"ל ראיתי הסכמתו לדברי אמי, כאילו הוא נותן חוזק לדבריה, ורומזות עיניו: ואני אהיה עמך! המילים האלו נחקקו עמוק בליבי, ועד היום לא הוצאתין מפי, פחדתי שמא אאבד אותן, או שמא יפסידו מכוחן. ברגעים הקשים ביותר לאורך שנות השואה, בזמן המצוקה, חשבתי עליהן, וחזרתי על המילים האלה, והן באמת עזרו לי להתגבר על כל הקשיים. הן נתנו לי את הכח, האומץ והאמונה לעבור בשלום את כל התלאות, שבאו עלי בדרך!

הבקר טרם האיר, והאנשים התאספו לתפילה. אחדים קראו כל הלילה מזמורי תהילים, אחרים ישבו שוממים ומפחדים, שמא יתרחש משהו בלתי צפוי, ורצו להיות מוכנים, אם... בדרך כלל התחילו פעולות הגרמנים באשמורת השלישית בלילה. את הרגע הקריטי עברנו, עד הבקר לא הופיעו הגרמנים, לא נראו שום הכנות לפעולה. פתחנו בתפילת שחרית. לרוב האנשים היתה זו תפילתם האחרונה בחייהם. איני יודע משום מה, אולם תפילת שחרית זו היתה אחרת לגמרי מתפילת 'כל נדרי' של ליל אמש. הרגשנו מתיחות באנשים, היה בהם איזה אי שקט,

כאילו מחכים, שבכל רגע יתרחש דבר חשוב בחייהם. בחוץ היה כל הזמן שקט. קרירות נעימה של בקר קיץ יפה, נאה, היה זה אחד הימים היפים של הסתו הפולני. ברחובות הסתובבו אנשים, היהודים ממהרים. אלה שכבר גמרו תפילת שחרית רצים הביתה, אחרים הולכים לעבודתם הרגילה, שכן החג אינו פוטר את היהודים מעבודתם הקבועה. אחדים יצאו לאסוף ידיעות.

ברחוב היה הכל רגוע. אין מרגישים בסערה, המתקרבת ובאה. השעה היתה שבע ושלושים בבקר, ואנו עומדים בגמר תפילת שחרית, כאשר פתח גיסי, שלמה גלזר ז״ל את הדלת ואמר בשקט, אבל במילים נרגשות ומלאות פחד: ׳גסטפו! הגסטפו בעיר!! — הקיפו את העיר מכל הצדדים. שניות שרר שקט, פתאום צעק מישהו: בלזץ.

מילה זו השפיעה על כל הנוכחים כפצצה. האנשים פרצו את הדלת, ובין רגע נעלמו כלם בהשאירם את המחזורים ואת הטליתות.

פתאום נעשה הבית ריק, עזוב ועצוב, אין תפילה, אין תנועה, אין אנשים, רק ריקנות ושקט מדכא, אתה שומע רק את נשימתך הכבידה והעצורה.

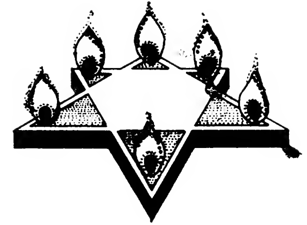
בחדר נשארנו חמישה איש, שני גיסי, גיסתי, אחותי ז״ל ואני.

האקציה הראשונה לבלזץ

תוך אינסטינקט הפניתי עיני אל הפינה, בה עמדו נרות נשמה, וראיתי, שכמעט כולם כבו מרוח הפרצים שנשבה בחדר, אחרי שהבורחים השאירו את הדלת פתוחה. הרגשתי מעין התכווצות באזור הלב, זיעה קרה כסתה אותי, ראיתי בזה רמז. רצתי אל הדלת וסגרתי אותה כדי להציל לפחות מה שנתן להציל. כעת הזזתי את הארון, שעמד בפינה במטבח, והסתיר את הכניסה למחבוא, הכנסתי את הגיסים, את גיסתי ואת אחותי, החזרתי את הארון למקומו, סדרתי את הטליתות והמחזורים והתישבתי על יד החלון רואה ואינו נראה. השינוי הפתאומי והמצב החדש שנוצר שיתקו את תנועתי, עשיתי מה שעשיתי מותנע מכוח פקודותי, שנתתי לעצמי. הסתכלתי החוצה, שמתי רגל על רגל, יד לתוך יד — כמעגל סגור בפנים הגוף, השתדלתי לשתק את כל פעולות הגוף שלי פרט לנשימה שיטחית ולפעימות הלב. איך הצלחתי להכניס את עצמי למצב הזה, איני יודע.

ישבתי כך שעות רבות, שמעתי ראיתי ולא הגבתי — ישבתי מאובן. מסביב נשמעו צעקות הגרמנים, בכי ילדים, אמהות מבקשות רחמים, הדי יריות, רואה אני דרך החלון, כיצד מובילים אנשים, מכים אותם, יורים בהם. נופלים, אחרים בורחים, ערבוביה, בהלה, בכי, צעקות. כל זה אני רואה ואיני מגיב.

כל זה עבר לפני עיני כמו סרט נע, סרט של מתח. התמונות משתנות מהר, אבל הזמן עומד ולא זז, הוא קפוא, כמוני. גם חדרי עמד שקט. אף אחד לא נגש אל הדלת. איש לא נסה לפתוח אותה. הצעקות והיריות היו סביב לדירתי. מחדרי השכנים הוציאו את כלם והובילום למרחקים, לנצח. אחריהם שרר בדירותיהם שקט של בית הקברות.

ואני נשארתי במקומי מאובן שעות רבות, בלי תנועה, בלי מחשבה, בלי להרגיש, שאני קיים. רק בחצות התעוררתי ממצבי הרדום, כאשר החלו האנשים שלנו במחבוא להזיז את הארון ורצו לפרוץ החוצה. סבורים היו, שאותי תפשו עוד בשעות הבקר, והם נשארו לבדם בדירה, במחבוא. ממחבואם ראו צללים ואורות, הבהוב נרות הנשמה, שדלקו עדיין, חשבו, שיש שריפה בדירה, וניסו לברוח.

קפצתי ממקומי, נגשתי אליהם והזהרתי אותם, שלא יצאו, כי הפעולה עדיין נמשכת. החזרתי את הארון למקומו. לאט נגשתי אל החלון — ברחוב היה שקט. רק משמר כבד של גרמנים הסתובב ובידיהם פנסים וכלי יריה. התישבתי במקומי, ולאט חזרתי למצבי הקודם.

אחרי חצות שמעתי פתאום דפיקות בדלת. תחילה עדינות למדי, וכשלא עניתי נעשו הדפיקות כל פעם יותר חזקות, שמעתי קריאה: לפתוח את הדלת! הכרתי את קולו של החצרן של ביתנו. לא פתחתי לו ולא הגבתי על דפיקותיו.

הדפיקות האלה הוציאו אותי משווי משקלי. קור ורעד ואי שקט תפסו אותי. הלילה היה ארוך מאד. השעות נמשכו עד אין סוף. אז קבעתי, כי שעה בלילה היא הרבה יותר ארוכה מיום שלם. לאט עברו השעות הארוכות. האור של זריחת השמש חדר דרך החלון והאיר את החדר הקר והזר לי ברגעים האלה! הנשמה שלי נעשתה יותר מהירה, ופחד התגנב ללבי. הרחוב קם לתחיה, — שוב אותן צעקות, דפיקות, יריות, כמו אתמול.

דופקים בדלת, אני שומע קולו של החצרן האומר: כאן יש יהודים! ואחריו דפיקות חזקות וצעקות הגרמני: פתח יהודי! הדפיקות מתגברות, וכשלא הגבתי, שברו את המנעול בגרזן ופרצו את הדלת. הגרמנים נכנסו, החצרן נשאר בחוץ. היו הם חמישה, ובלויתם מיליציאנט יהודי, בנו של סנדר קלרר.

הגרמנים פנו אלי ושאלו בתמיהה: „איך נכנסת ומה אתה עושה כאן בדירה סגורה וחתומה בחותמת של הגסטפו? הרי הדירה הזו עברה בדיקה, וכל היהו־דים הוצאו ממנה? אז עלה בדעתי, הבנתי את הסיבה, שבגללה פסחו הגרמנים על דלת דירתי, שעה שבכל הבתים בסביבתי ערכו חיפושים. אחד החולים, שהיה בטיפולי, מאנשי הגסטפו, סגר את הדלת בכוונה וחתם אותה. עשה זאת כדי להציל אותי.

בינתים הוציאו אותי מן הדירה לפרוזדור תחת פקוחו של המיליציאנט, ואנשי הגסטפו בעצמם עשו חיפושים בכל הדירה ובזזו כל דבר ערך. קלרר ספר לי על החורבן, שהגרמנים עשו בעיר, בין היתר תפשו את הוריו, את אחותו עם הילד, ואין שום אפשרות לשחרר אותם, ואין אפשרות להמלט, העיר סגורה מסביב באופן הרמטי, אין יוצא ואין בא. את האנשים שתופסים מובילים לככר העיר. שם יושבים גם כמה מאנשי היודנרט. הרבה אנשים זקנים וחולים נהרגו ביריות. אחרי כמה דקות סיימו הגרמנים את החיפושים בדירתי. לא מצאו את האנשים המוחבאים, הורידו אותי לחצר, התחנה הראשונה בדרך לככר האסוף. באותו רגע נגשו אלינו שני אנשי הגסטפו, הם שהיו בטיפולי, והם אשר שמו את החותמת על דלתי. פנו לגרמנים ובקשו מהם לשחרר אותי, כיון שאני רופא, העובד בבית החולים הגרמני ומטפל בגרמנים. בקשתם לא עזרה לי. הגרמנים לא נענו ופקדו עלי לזוז.

אז רמז לי איש הגסטפו — הבנתי את הרמז, קפצתי בזריזות ורצתי אל אחורי הקיר, המוביל למדרגות. שמעתי מאחורי צעקה: עצור! ויריות, אך אני כבר

הייתי בחדר המדרגות, שם התחבאתי במחבוא פרימיטיבי. על ידי עבר בריצה גרמני ובידו אקדח שלוף. הוא ירה כמה יריות בכל הכיוונים, הסתכל הנה והנה, לא גילה אותי וחזר. להשאר שם לא יכולתי, החצרן הכיר את הבית ואת כל מחבואיו. לברוח אל מחוץ לבית, בזה היתה סכנת מוות בטוחה. גם לא יכולתי להשאיר את קרובי לבדם, כי החצרן ארב להם, ובלעדי הם אבודים. חזרתי איפא לדירתי. התישבתי במקומי, כשדלת דירתי פרוצה.

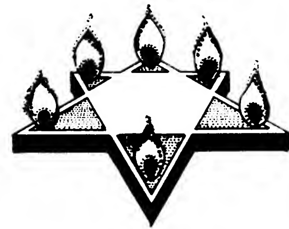
עברו שעתים, והחצרן הביא כיתה אחרת של גרמנים, ביניהם גם מיליציאנט יהודי. כששאלוני, מה אני עושה כאן אחרי החיפושים, הסברתי להם, שאני רופא בבית החולים הגרמני, אמנם תפשו אותי, כאשר חזרתי הביתה מן העבודה, והביאו אותי לככר האסוף. אך לבקשת משרד הבריאות שחרר אותי מילר בעצמו. המיליציאנט היהודי התייצב להגן עלי בפני הגרמנים ודרש רק, שאשלם כופר לגרמנים. הם הסתפקו במה שנתתי להם והסתלקו.

בצהרים הביא החצרן כתה אחרת של גרמנים. הפעם בלי מיליציאנט יהודי. הם שאלו שוב אותה שאלה: מה אני עושה כאן בדירה עם הדלת הפרוצה, אחרי שהדירה עברה חיפוש ואני עניתי אותה תשובה, ׳אני רופא וכו׳... ושמילר בעצמו שחרר אותי, כשהייתי כבר בככר האסוף. גרמני אחד, מפקד הכתה, אמר: אמת דבריך. הייתי נוכח שעה שמילר שחרר אותך. שב כאן בשקט, ושום דבר רע לא יקרה לך. הלכו. האמת היא, שהגרמני ראה, איך שחרר מילר רופא מככר האסוף, הוא רק טעה. היה זה דר. פלד ולא אני.

נשארתי לשבת במקומי, כמו שיעץ לי הגרמני, אבל השקט היה ממני והלאה, השמש עלתה גבוה, וקרניה חיממו את החדר, בחדר מחנק, ולי קר, אני רועד כולי, זיעה קרה כסתה את גופי. לא הרגשתי רעב. למרות הצום המוחלט של ארבעים שעות רצופות הרגשתי, כאילו אני צף בסירת גומי בים הסוער, אחרי שספינתי נטרפה וטבעה, עננים שחורים מכסים את פני השמים, ועיני מחפשות נקודת הצלה, מאין תבוא עזרה?

מצב זה נמשך עד שעה שתים וחצי אחר הצהרים. החצרן לא ויתר, לא אמר נואש. הפעם הביא אדם מן המשטרה החשאית, פולני בן עירנו. הוא הסביר לאיש המשטרה החשאית בדיוק את מקום המחבוא, ואמר לו, ששם נמצאים הרבה יהודים. איש המשטרה נכנס כאילו אינו רואה אותי והתחיל בחיפושים, בלי להגיד אף מילה עבר מחדר לחדר וחזר למטבח. (היו לנו שני מטבחים) פתח את הארו־נות, התאמץ למצוא את הכניסה למחבוא, (הוא ידע, שהכניסה היא מהמטבח), ובמשך שעתים עבר בחיפושים כמה פעמים את הדירה ולא הצליח לגלות את המטבח, את הארון ואת הכניסה. ראיתי בפנים שלו מתח ועצבנות, כאשר פתאום בא חברו בריצה וקרא לו לצאת החוצה, הם דברו ביניהם ושניהם נעלמו. מבעד חלוני ראיתי, שגם יתר הגרמנים נעלמו, והבנתי, שהאקציה נסתימה. אולם לאמיתו של דבר לא נסתימה, הם גמרו רק את החיפושים אחרי האנשים, וכעת גייסו את כולם להעברה. את כל אלה, אשר תפסו ואספו בככר, העבירו לתחנת הרכבת.

אני נצלתי את הרגעים היקרים האלה כדי לשחרר את האנשים שלי מן המחבוא, הם ברחו מן הבית אל מחוץ לעיר, ואני נשארתי לבדי. הרגשתי הקלה, המתיחות בה הייתי שלושים ושש שעות פגה לאט, אולם תקפה אותי חולשה. הייתי כמו אדם אחרי מחלה ממושכת, כשהחום ירד פתאום, ולחץ הדם ירד מתחת למיני־מום. מזה יומים לא באה לפי אפילו טיפת מים. התישבתי ולא הייתי מסוגל לקום.

עברו שעות, השמש שקעה. בדירתי נעשה חושך. צללי אור הירח והעננים הרצים בשמים משתקפים ברצפה ומגרים את העצבים שלי בתמונות, שמשתנות במהירות רבה, שקעתי יותר ויותר בהזיות, הייתי קרוב להתמוטטות. הדלת נשארה פתוחה, ולא היה לי כח לקום ולסגור אותה. הלילה היה קריר, האויר הצח רענן אותי מעט. איני זוכר, איך עבר עלי הלילה הזה. זוכר אני רק, שבבקר, כאשר שכני לדירה, יעקב קורן הצלם, ראה את הדלת שבורה ופתוחה, נכנס ומצא אותי במצב של יאוש. הוא הוציא אותי בכח מן הדירה, סגר את הדלת, תקן את המנעול והביאני העירה, שם הכניס אותי לבית המרזח. קבלתי שתי כוסיות גדולות יי״ש וכעך. שתיתי, אכלתי. לאט לאט חזרו אלי כוחי וערנותי, התאוששתי.
קמתי והלכתי. ראשית צעדי היו ליודנרט.

מפי עדי ראיה

פרתי מה שעבר עלי באותן ארבעים ושמונה שעות. עתה אשתדל לחזור ולספר על האקציה את מה ששמעתי מפי עדי ראיה, מפי אנשים, שהיו בקרונות הרכבת, שקפצו מן הרכבת וחזרו אלינו.

מכיון שעברה השעה, בה היו הגרמנים רגילים לפתוח בפעולה, לא חשדו אנשינו כלל במכוניות עמוסות צבא גרמני, שבאו לככר העיר ונעצרו בה. הצבא נשאר במכוניות. אחריהם באו אנשי הגסטפו במכוניות פרטיות, וגם אלה נעצרו. אנשים סקרנים התקרבו למכוניות להוודע, מה טיבם של היושבים בהן. אז ירדו אנשי הגסטפו מהמכוניות שלהם ונתנו סימנים ליתר האנשים שבמכוניות האחרות, והם התפזרו בכמה כוונים ונעלמו. באותו הרגע נתעורר חשד בלב היהודים, שמהרו להסתלק. אחדים ברחו מחוץ לעיר, אחרים לבתיהם, אולם הנמלטים לא הספיקו להתרחק מרחק רב מהמקום, כאשר אנשי הגסטפו, שעד עכשיו היו שקטים, הפכו לפתע את עורם, נעשו לחיות טרף והתנפלו על האנשים כדי לתפוס אותם.

רק מעטים הצליחו להמלט, רובם נפלו בידי הרוצחים.

בינתים הספיקו הגרמנים, שישבו במכוניות, לסגור את העיר מכל הצדדים. בין רגע פרצה בהלה. לברוח כבר היה מאוחר מדי. אלה שהיו להם מחבואים השתדלו להתחמק ולהגיע למחבואיהם. אחרים רצו ממקום למקום, אולי ימצאו פירצה בין המשמרות ויצליחו להמלט, ודוקא אלה היו הראשונים, אשר נפלו בידי המרצחים.

אספו את כלם אל ככר העיר. הגסטפו חלקה בינתים את אנשיה לכמה כתות. חלק מהם הקיפו את העיר ועמדו, כשבידיהם כלי זין שלופים, מוכנים לפעולה. חלק אחר התפזר וחדר לבתים לחפש אנשים. רבים מאלה שהתפללו, היו עדיין עטופים בטליתותיהם, כי טרם הגיעה אליהם הבשורה הרעה. תפסו אותם והבי־אום לככר העיר, למקום האסוף. בינתים הגיעה תגבורת לגרמנים, היתה זו המיליציה האוקראינית ועמהם ה„פולקסדויטשים״, שלקחו חלק פעיל בחיפושים. הגסטפו דרשה גם מהיודנרט ומהמיליציה היהודית, שיעמידו את עצמם לרשותם. בשעה הראשונה של האקציה תפשו את היהודים על נקלה. תפשום בשעת התפילה והובילם לככר העיר. היהודים הלכו בשקט, בגאוה, בראש מורם, כשהם ממלמלים

דברי תפילותיהם ומקבלים את גזר הדין מן השמים, שהרי אין מנוס מרצונו של הבורא. בהגיעם לככר ישבו לפי פקודה קרוב איש לרעהו, שכן אסור היה להם לעמוד, אסור לקום ואסור לדבר. בעד כל עבירה — דין מכות רצח או יריה. אחריהם הובילו אמהות עם־ילדיהן. הילדים בכו, האמהות בקשו רחמים, ואילו הגרמנים סחבו אותן, דחפו והכו ללא רחמים, עד שהביאו אותן למקום האסוף. גם אלה התישבו, כשפיהן ממלמל פרק תפילת היום בקול נחנק, בדמעות ובאנקות. הן באו בטרוניה אל רבוש"ע: מדוע?! מבקשות ומתחננות: „עשה למען תינוקות של בית רבן, עשה למענך, אם לא למעננו".

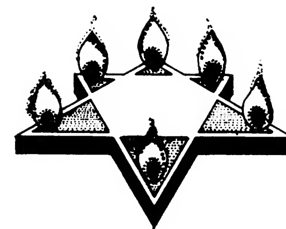
לאט לאט מתמלאת הככר, עדיין מביאים אנשים, אבל בכל פעם פחות. חלות הפסקות ממושכות בגרירת אנשים לככר. המפקד על האקציה הוא מילר בכבודו ובעצמו. הוא מפקד הגסטפו של כל המחוז. הוא מתעצבן. נותן פקודה ליודנרט ולמיליציה היהודית להשתתף בפעולה נגד היהודים יחד עם הגרמנים, למהר למצוא את המחבואים ולסיים בהקדם את הפעולה, ואם לא יצייתו, יצורפו גם הם אל אלה שיושבים כאן בככר. עתה צורף לכל כיתה של חמישה גרמנים מיליציאנט יהודי נוסף לאוקראינים ולפולקסדויטשים. כל אלה מסתובבים ברחו־בות ועמהם כל מיני פרחחים, מנוולים, שודדים, אנשי חמס וסתם שונאי יהודים. הם כאילו עוזרים לגרמנים למצוא יהודים, אבל עיקר מטרתם גניבה וביזה. הגרמנים בודקים את הבדיקה הראשונה, הם מחפשים יהודים ודברי ערך, אחריהם באים ה„ערב רב" וגומרים את העבודה — הורסים, שוברים, מפוצצים את החלו־נות ולוקחים כל מה שבא לידם.

לגבי הגרמנים לא היתה זו האקציה הראשונה, — הם כבר למדו היכן ואיך לחפש; דופקים בקירות לשמוע, אם אין הד של קיר פנימי. לפעמים פורצים את הקיר בגרזנים, בודקים את התקרה ואת הרצפה, את ארונות הקיר, מזיזים את כל הרהיטים, הם עושים את העבודה במומחיות, בנאמנות ובדיקנות.

מה עשו באותם הרגעים הקשים האנשים שבמחבואים?! האם יש בכלל מילים לתאר את מצבם, את סבלם של האנשים האלה ומה שעבר עליהם? את הרגעים הארוכים מהרגע שהם שומעים, איך פורצים את הדלת, את הצעקה „צא יהודי", את הדפיקות בזמן החיפושים, כאשר שומעים, שהדפיקות מתקרבות ועוצרים את הנשימה, זיעה קרה מכסה את הגוף, רועדים מפחד ומקור. העצבים מתוחים עד הקצה. ילדים בני שלוש וארבע מבינים את הסכנה ואינם מוציאים הגה מפיהם. לילדים יותר קטנים נותנים סם הרדמה, סם שינה. קורה, שהמנה קטנה מדי, והילד מתעורר. מחזיקים בו, לוחצים את הפה בכח אל השד או סותמים את פיו ביד, לפרקים ממשיכים לסתום פי הילד, עד שהוא מפסיק לנשום. היו גם מקרים, שמנת סם השינה היתה יותר מדי חזקה, ובגלל תנאי האורור הגרועים, נרדם התינוק ולא התעורר עוד, וכך נשאר בידי אמו.

נקל להבין, שצעקה אחת של ילד היתה יכולה להביא מיד את הגרמנים אל המחבוא, ואז אבודים כל האנשים, המתחבאים בו. היו גם מקרים, שאם בחרה להשאר מחוץ לבונקר עם התינוק בידים, כדי לא לסכן את חיי האחרים.

אם האיר לאנשים במחבוא מזלם, והגרמנים לא מצאו אותם בחיפוש הראשון, אין זאת אומרת, שבכך נצלו. לפעמים נשאר שם גרמני אחד, שישב בשקט עשה מארב, כדי לשמוע, שמא יצליח לתפוש הד של צעקה, דיבור או תנועה, ואז יגלה את המחבוא. בדרך כלל לא נסתיימו החיפושים אף פעם בסיבוב אחד, שכן כפי שכבר כתבתי, אחרי הגרמנים באו הפרחחים והפולקסדויטשים, ואחריהם כתה

אחרת של הגרמנים, וכך כל הזמן עד גמר האקציה. היו גם מקרים, שאנשים בבונקר היו בטוחים, שהאקציה נסתיימה, עזבו את הבונקר, יצאו החוצה, ומיד תפשו אותם.

כל זה קרה בזמן שהגרמנים לא הצליחו לגלות את המחבוא, אולם אם חלילה מצאו את פתח המחבוא ופתחו אותו, עמדו הגרמנים מן הצד ושלחו פנימה את המיליציאנט היהודי להוציא את היהודים מן המחבוא. הגבורים הגרמנים פחדו להכנס לבונקר. עתה היה הדבר תלוי באופי וברצון הטוב של המיליציאנט היהודי. אם היה חזק ברוחו, חילק מהר את האנשים שמצא לשתי קבוצות, לצעירים ולמבוגרים. את הצעירים השאיר ואת המבוגרים הוציא. הוא ידע מה יהיה גורלו, אם יוודע לגרמנים, מה עשה. הגרמנים שאלו אותו, אם זה הכל, אם לא נשאר בפנים אף אחד, והוא ענה בבטחון מה שענה. הגרמנים מצידם, ליתר בטחון, ירו כמה יריות לתוך הבונקר, חכו לראות אם אין תגובה, לקחו את האנשים, שהוציא המיליציאנט, והביאום לככר האסוף.

היו מקרים, בהם סב או סבתא זקנים, או שניהם יחדיו מסרו נפשם על קדוש השם כדי להציל את יתר בני המשפחה. הם נשארו בדירה מחוץ למחבוא, גלויים לעין. שמענו ממקומות אחרים על מקרים, בהם מצאו הגרמנים בדירה איש אחד או שנים, הסתפקו בהם ולא עשו חיפושים נוספים. אנשים אלה צריכים היו להיות חזקים באופי כדי לא לגלות את המחבוא תחת איומים ומכות. ואכן, כאשר הגרמנים מצאו אותם, לא הוציאו מפי הזקנים האלה אף מילה אחת, רק את הנשמה, ואת זה הם נתנו מרצונם הטוב. מה היתה הרגשתם של האנשים היושבים ומחכים למלאך המוות? מה עבר עליהם ברגעים הארוכים, עד שתפשו אותם, עד שעברו את החקירה המעורבת בצעקות, באיומים ובמכות, עד שידעו, שהצליחו במשימתם והצילו את קרוביהם במסרם את נפשם להצלתם? אכן מי ידע, מי יבין לנפשם ומי יאמין למסופר. היו אלה גבורים.

כשמצאו הגרמנים חולים במיטה השתדלו להביא אותם בכל האמצעים לככר האסוף. כל אחד מהם חייב היה להביא מספר מסויים של יהודים חיים, לכן עשו הגרמנים כל מאמץ לגרור חצי מתים לככר האסוף, ואת אלה, שלא יכלו לטלטל, הרגו במקום באכזריות נוראה, בסדיזם של ,חיות טרף (זאת ספרו לי עדי ראיה. מיליציאנטים יהודים, שהיו נוכחים, ראו את זאת בעיניהם). הרוצחים לא הסתפקו ביריה, הם עמדו והסתכלו בקורבנותיהם בסיפוק עד צאת נשמתו של הנהרג וליוו את יסורי הגוססים בצחוק של בדיחות הדעת, ולפעמים הוסיפו לקרבנותיהם כמה בעיטות ברגליהם לאחר שיצאה נשמתם.

לאנשים במחבוא נדמה היה מצד אחד, שהזמן עומד, ומצד שני — שהוא רץ כל כך מהר, שכבר עברו עליהם ימים, שבועות ואפילו שנים, כי דקה אחת בבונקר היא יותר ארוכה משנה שלמה בחופש. אך האקציה רק התחילה, וכל זה קרה בשעות הבוקר. לעולם אי אפשר היה לדעת, היכן גבול כוחו של אדם, ועד היכן יכולתו לעמוד בסבל. לאיזה מאמץ מסוגל אדם, ומהי יכלתו בזמן הצרה, כל זמן שלא גילו אותו.

הגרמנים לחמו נגדנו מלחמת השמדה ומלחמת עצבים, במקרים שלא הצליחו לגלות אותנו, עשו כל מאמץ לשבור את התנגדותנו, את כוחנו לעמוד במבחן, במלחמת עצבים. בזה לא הצליחו.

בככר האסוף: הזמן זז כאמור בעצלתים, ובלי השוואה לזמן הרגיל. לעומת זה הגרמנים מגבירים את המאמץ, עובדים במרץ ובכל כוחותיהם. ברצון היו מעכבים

התרחבה האקציה במהירות רבה, לבשה מימדים של לחימה, הרס, ואכזריות. עושים חיפושים, הורסים, שוברים, פורצים, מוציאים אנשים ומובילים לככר העיר, לככר האסוף. כאן הם יושבים דחוקים, צפופים ללא יכולת לזוז, לקום או אפילו להסתובב. מרחוק נראים האנשים כגוש אחד, כתם שחור בעל מאות ראשים קרובים מאד זה לזה. הכתם השחור מתרחב, נעשה מדי פעם יותר ויותר גדול ורחב. מוסיפים ראשים, ראש אל ראש, אם כי באטיות, לא כמו בבקר, שעה שהזרם היה בלתי פוסק. כתם שחור, אילם וללא תנועה. את קולם של האנשים האלה אין שומעים. כאן השתתקו כלם, אם מרוב פחד או מרוב עייפות ואדישות. הככר הפכה לזירה. כאן יושבים הנידונים למוות, ומסביב, לא רחוק מהם, עומדים סקרנים גויים ומסתכלים באומללים בהנאה במשך שעות ארוכות.

מילר, יושב ראש הגסטפו במחוזנו — משגיח בכבודו ובעצמו על מהלך הפעולה, ולפי צעקותיו ומראה פניו רואים, שאינו שבע רצון מן הפעולה הזאת. הוא קווה לגמור אותה בצהרים, מאז עברו שעות, והם עודם רחוקים מן המכסה הנדרשת. בינתים מתקרבת השמש לשקיעה. לגבי הגרמנים היא ממהרת לשקוע, ואילו לגבי היהודים היא מאיטה שקיעתה. לגבי היושבים בככר היום הזה הוא הארוך והקשה ביותר בחייהם. אין הם מתאוננים על חוסר נוחיות או על כאבים, הם גם לא מרגישים את הצום, — אין הם שייכים עוד לעולם הזה, דבר אחד מטריד אותם, כמה זמן יעבור עד גמר היסורים, עד שיגיעו לתחנה הסופית, לבלזץ.

אין עוד תפילות בפיהם, לא תפילת מנחה ולא תפילת נעילה. הרי שערי שמים בין כך ובין כך נעולים. גם אמירת וידוי סיימו כמה פעמים, רק לצרות אין סוף. את שקיעת השמש כדי לגמור את מלאכתם בעוד אור היום מאיר, אולם השמש שקעה.

הלילה הביא עמו טל וקור. תחילה הרגישו האנשים הקלה בקור אחרי היום החם, הקשה והארוך. עתה התחילו לרעוד מקור ועשו כמה תנועות בנצלם את החושך. ישרו את גבם, נשמו עמוק וסובבו את ראשיהם. מילר הרגיש בזה ואז נתן פקודה לאנשיו להעביר את העצירים לתחנת הרכבת. הגיעו מכוניות. נתנו פקודה לקום. לא קל היה לקום אחרי ישיבה ממושכת, בתנאים בהם ישבו כל היום, בצום, בלי טיפת מים במשך עשרים ושש שעות. האנשים נעזרו זה בזה, קמו, ישרו את הגב, נשענו זה על זה, — וזזו קדימה.

את הצעירים הושיבו במכוניות, ואת הזקנים, החלשים והנשים עם ילדיהן הוליכו ברגל בלווי כבד. הצעירים זכו להיות מובלים במכוניות, כדי שלא ינסו לברוח בדרך, ולזקנים, לחלשים ולנשים עם ילדיהן לא היה כח ורצון לחשוב בכיוון זה.
לאט לאט זז הגוש של מאות ראשים לאור הירח ולאור פנסים מכל צד. מזמן לזמן נשמעה יריה. מישהו נסה מזלו לברוח.
אחריהם צעדו באיטיות ה„פולקסדויטשים" בלווית הפרחחים. לא די היה להם להנות את לבם ואת עיניהם בצרותיהם ובסבלם של האנשים האלה, הם רצו להמשיך ולראות את המחזה עד הסוף. הם היו גרועים מתנים. הם לא ידעו מעולם שבעה מהנאה להסתכל בצרות ובסבל של היהודי.
סוף סוף הגיעו לתחנת הרכבת, אולם הרכבת איחרה לבוא, או שהקדימו להביא את האנשים. כמה אנשים נסו לברוח מכאן, אחדים נפגעו מכדורי הגרמנים ונפלו מתים, את האחרים תפסו הפולקסדויטשים והפרחחים, ולמותר לספר, מה עוללו להם, עד שהוציאו את נשמתם.

השעה היתה מאוחרת — הרכבת הגיעה. דלתות הקרונות נפתחו במהירות. אספו את האנשים ודחפו אותם פנימה בכח. לא איכפת היה להם, אם מישהו נפצע, נחבל, שבר את ידו או כמה מצלעותיו, ואפילו נהרג, אדרבא, הרי זו היתה כוונתם של הגרמנים, אשר הכניסו גם את ההרוגים לאותם הקרונות, המלאים אנשים חיים (למחצה). כל זה כדי להכביד על הנוסעים את נסיעתם. כאשר גמרו את העבודה, סגרו את הדלתות מבחוץ, לא סתם סגירה, אלא כסו את החלונות בתיל־דוקרני ובקרשים מהודקים במסמרים. הבטיחו את הקרונות מכל צד, שיהיו סגורים הרמטית, כדי למנוע בריחה, ובכך, כמובן, הם מנעו מן האומללים גם מעט אויר לנשימה.

המפקד ואנשיו עברו על יד הקרונות, ספרו אותם ואת מספר הקרבנות שבתוכם, בדקו בדיקה אחרונה, לפני שיצאה הרכבת מן התחנה. המפקד נתן את אישורו, והרכבת זזה לכוון בלזץ.

המפקד כעס, רתח, צעק מרוב בושה, שרק מחצית העבודה נעשתה היום, ומה יענה למפקדים, לממונים עליו? הרכבת יצאה, והם נשארו עוד יום, כי אסור לגרוע מן המספר, שקבעו להם. יום שלם בזבזו כמעט לחינם. בשתים אחרי חצות נתנה פקודה להיות מוכנים לאקציה נוספת בשעה חמש לפנות בקר.

הפעם היתה הפעולה יותר אכזרית, יותר עצבנית ויותר מהירה. אנשי הגסטפו, אשר קבלו נזיפה, השתדלו הפעם בכל מאודם להשיג את מטרתם. הם פנו ליודנרט ולמיליציה היהודית ואיימו לצרף אותם עצמם למשלוח, אם לא יעזרו לאסוף בזמן את המספר הדרוש של יהודים למשלוח הזה. אנשי הגסטפו פנו גם לאנשים בככר, והבטיחו לשחרר את המשפחה ואת האיש, שיגלה את המח־בואים של המכרים והשכנים. בטרור ובהבטחות נסו לשכנע את האנשים ולהכריח לגלות את מחבואם של האחרים. על ענין זה ספרו הרבה ספורים. האם באמת נמצאו אנשים, אשר נשברו ונענו לדרישת הגסטפו? ומה היה מספר האנשים, אשר האמינו, שבדרך זו יצילו את נפשם, איני יכול להגיד בודאות. היו גם כאלה, בודדים, שמלשינותם לא עזרה להם, כי מי שנתפש על ידי הגרמנים שוב לא שוחרר, אלא אם כן השתחרר בעצמו כמו שקרה לכמה אנשים בדרכם לבלזץ.

ביום השני הסתימה האקציה בערך בשעה חמש אחרי הצהרים. ביום זה הצליחו הגרמנים לאסוף יותר יהודים מאשר באקציה ביום הקודם. סיבות ההצלחה שלהם היו נעוצות כנראה בהלשנה של כמה אנשים, גם בהכפלת כח ומרץ, וב־מאמץ מוגבר מצד הגרמנים, והעיקר, העייפות של האנשים, שישבו במחבואים. הפעולה עצמה היתה חזרה על זו של היום הקודם, אותה ככר אסוף, אותה דרך יסורים, ויתכן גם אותה הרכבת ואותם הקרונות. אחרי שלושים וכמה שעות סימו הגרמנים את עבודתם, אבל לא עזבו את העיר.

הרוצחים עם עוזריהם נתכנסו לחוג את הסיום המוצלח של רציחת יהודים, לשתות ולסעוד את לבם, לחלק שבחים ולסכם את שני ימי העבודה הקשה, אבל הפוריה. וזה עלה לנו בקרבנות נוספים. היו אנשים שסברו, שהגסטפו כבר עזבו את העיר. הם יצאו ממחבואיהם ומיד נתפסו בידי הפולקסדויטשים והפרחחים, אשר הסתובבו בבתי היהודים לשם שוד וגזל. את הנתפשים מסרו בידי אנשי הגסטפו, שלשם „קנוח סעודה" הוציאו אותם אל מחוץ לעיר ושם הרגום ביריות.

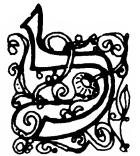
בינתים עשתה הרכבת את דרכה לבלזץ.

בקרונות חושך, מחנק וסרחון, דוחק ומחסור באויר לנשימה. שוכבים זה על זה, מקללים, בוכים, צועקים, משתדלים להשתחרר מהלחץ והכובד של השכן, למצוא בערבוביה זו את הידים ואת הרגלים ולתפוס מעט אויר לנשימה.

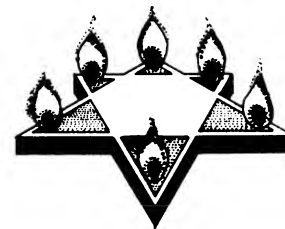
לאט לאט נרגעים; משתדלים לעזור במצוקה זו, זה לזה. מישהו הצית גפרור, פתחו את העינים, קרן אור בחושך הזה, ורואים למעלה בקרון יש סדק. כאן היה לפנים חלון קטן. צריך לנסות ולפתוח אותו! כמה צעירים מתקרבים, נגשים לעבודה, שהרי אין מה להפסיד. הם מנסים את כוחם. אחד הצעירים עלה על שכמו של חברו, מכה באגרופו פעם ופעמים, והנה זז הקרש. עוד כמה דפיקות חזקות, והקרש נפל. לפתע פרץ זרם אויר צח לתוך הקרון. חיים חדשים התעוררו; עכשיו מנסים לשחרר את יתר הקרשים ולהוריד מהחלון. אחרי שהשיגו את זאת, צצה בעיה חדשה, כיצד לפתוח את הדלת? דרך החלון אי אפשר להגיע ביד אל בריח הדלת. אחד הצעירים נדחק דרך החלון, שנים אחרים החזיקו בו, הרגעים גורליים, לחיים או למוות!

ביד אחת שחרר את התיל הדוקרני והורידו. הוא התעייף, לא יכול להמשיך. בשתי ידיו תפש את דפנות החלון, וברגלו נסה להרים את הידית. לא קל לפתוח. נסה עוד פעם ולא הצליח. הידים נרדמות לו, הן נחלשות. ופתאום קפץ הקרון על הפסים, והידית זזה ממקומה! עוד משיכה ברגל, והידית נפתחה. הוא החזיק אותה ברגלו בכל כוחו, כדי שלא תקפוץ בחזרה. בינתים הזיזו האנשים את הדלת מבפנים, והיא נפתחה לרוחה.

הפתח לחיים

מי היה עכשיו אומץ לקפוץ מהרכבת, אל החופש? נחוץ לזה אומץ והרבה מזל. הגרמנים יושבים על הגגות, על גג כל קרון גרמני או שניים, ובידיהם כלי יריה. לאנשים האלה אין הרבה להפסיד. הראשון קפץ, אחריו השני, השלישי. שנים עשר איש קפצו מבעד לדלת הפתוחה, הצליחו, לא נפגעו חוץ משריטות וממכות מהנפילה על האדמה. הם חזרו העירה. רוב האנשים פחדו לקפוץ, או לא היו מסוגלים לכך, חלשים היו. אחרים לא רצו לקפוץ. ידעו את סופם. אין לאן לחזור. הם לא היו מסוגלים לעבור עוד פעם יום כזה, חיפושים, בונקר, ועל הכל — הישיבה בככר העיר והציפיה למלאך הגואל — למלאך המוות. הם פשוט נשברו. אנשים אלה היו אבודים, לא היו מסוגלים לשום מאמץ, לא פיזי ולא נפשי. הם לא היו מוכנים לקבל שום עזרה ושום הוכחה, הם הלכו בעינים פקוחות לאבדן, לקראת המוות.
אלה שקפצו מן הרכבת חזרו העירה בסודיות מפני המיליציה והגסטפו, והתחילו הכל מחדש...

החורבן שאחרי האקציה

מאות עד אלפים איש. ביניהם לקחו מהיודנרט את ד״ר קלרר עם משפחתו, את שומר, את פרייער, את המורה דוד הורוביץ, כלם עם משפחותיהם. גם גיסי יעקב בומזה היה בין הקרבנות, היה אחד מאלה, שהיה באפשרותו, וסירב לקפוץ מהרכבת.

ביודנרט נודע לי, כי מיטלמן הוא שנתמנה על ידי הגסטפו אחראי (אובמן) במקום ד״ר קלרר. את ברציו פלד הוציאו מהיודנרט. זאת היתה תגובת הגסטפו נגדו על אשר לא התייצב ביום הכפורים יחד עם יתר אנשי היודנרט בככר האיסוף. הגסטפו רצה עוד לפני כן לסלק אותו כנציג וכשליח של הקריזהאופטמן. ליודנרט החדש צרפו עוד כמה אנשים במקום אלה, שהוצאו להורג.

ביודנרט היתה מהומה, היה רעש גדול, ועבודה היתה רבה מאד. קודם כל צריך היה לקבור את כל הקרבנות, שנורו ונשארו בבתים או ברחוב. כן צריך היה לספק אנשים, שיעשו סדר ברחובות אחרי הפוגרום והחורבן. נוסף לכך היו כל מיני דרישות מצד הגרמנים. אלה הטיבו לדעת, כיצד לנצל כל מצב, בו נמצאו היהודים המדוכאים, לא לתת להם אף רגע של מנוחה, לא לאפשר להם נשימה עמוקה, להפך, יש להכות ביהודים כל זמן שהם מושפלים, לא לתת להם להרים את הראש, לא לתת להם לקום ולהתנער.

ברחתי מהיודנרט, ירדתי לרחוב היהודי. את אשר ראיתי שם אין מילים בפי לתאר. האנשים שנשארו בחיים היו עדיין תחת ההשפעה של המאורעות של הימים האחרונים. כלם רצו, דברו בשקט, יותר בתנועות ידים מאשר בפה. בעל חפש את אשתו, אשה את בעלה, ילדים את הוריהם, והורים את ילדיהם. אנשים עמדו על יד המחבוא ההרוס, העומד ריק, פתוח, שחור וחשוך, הסתכלו פנימה, קראו, צעקו — אין תשובה. נכנסו, חפשו, לא מצאו איש ויצאו. מי שהלך לא יחזור עוד לעולם. הבונקר נדם, אין אפילו הד לקריאה. הוא עזוב, מבויש, לא הצליח למלא את שליחותו, לא עמד במבחן. אין לסמוך עליו עוד. חורבן גם מסביב לבונקר, חורבן ברחוב. מה שנתן לשבירה — שברו, ואת השאר זרקו החוצה, לרחוב. נחרבה ונהרסה גם הנשמה של אלה שנשארו בחיים, כמו שנחרבה הסביבה כולה לגבי אלה, שהם עוד בחיים.

בדרך פגשתי מכר, איתו עבדתי יחד במרפאה בזמן שלטון הסוביאטים. הוא היה אחד מאלה, שקפצו מן הרכבת וחזרו העירה, מוכנים למאבק מחודש. הוא ספר לי, איך פתחו את דלת הקרון, איך קפצו החוצה. מי עמד על ידו, על מה דברו, ומי סירב לקפוץ. על כל הפרטים האלה מרגע שתפסו אותו עד שקפץ מסר לי דין וחשבון מפורט, שכן הרגיש צורך ׳לשפוך׳ את לבו. לספר מה שעבר עליו כדי להקל על עצמו. אני הקשבתי לדבריו, עד אשר מישהו אחר פנה אליו בשאלה, ואז התחיל לספר את כל הספור מן ההתחלה.

עזבתי אותם והלכתי בכוון ה׳ריסקה׳. כאן באה לקראתי גברת רוס־מנדלברג, בעלת בית המרזח. היא קרבה אלי ברקוד, בצחוק ובשירה — שרה את שירת האם השכולה, המחפשת את ילדיה: „איפה אתם ילדי שלי? רחוק רחוק ממני״. את השיר הזה שמענו פעם בהצגה. אשה זו שכלה ביום כפורים זה את אמה ואת שני ילדיה. ראיתי מרחוק, שאסונה פגע בה קשה. היא התקרבה אלי, הסתכלה בי, כאילו היא רואה אותי בפעם הראשונה בחייה. לפתע חבקה אותי ופרצה

בבכי מר. זה היה כבר מעל לכוחותי. לאט לאט השתחררתי מזרועותיה, אך כל אותה שעה לא יכולתי להוציא מפי מילת נחמה בשבילה. במה לנחם אותה? נשארנו כך רגע ממושך, והיא מלמלה כל הזמן „היכן הילדים שלי?״, „היכן הם?״ שוב הסתכלה בעיני המלאות דמעות והלכה, אף אני הלכתי לדרכי, ואולי רצתי, ברחתי.

כעבור זמן מה הגעתי לבית החולים. נכנסתי, כלם הסתכלו בי, אמרתי לאחיות, שאיני מסוגל לעבוד היום. האחות אמרה לי: „לך לנוח, אתה מאד עייף״. איני יודע, איך נראתי בעיניהן, ומה חשבו עלי, בראותן אותי במצב, שבו הייתי. עזבתי את בית החולים. לא זה המקום למנוחה בשבילי. הלכתי לכפר, אל אשתי ובני.

הייתי עייף ורדום. סחבתי את רגלי לאט, והדרך נראתה לי ארוכה מאד. החלטתי לסטות לצד הדרך למנוחה קצרה. לא רחוק משם ראיתי אבן גדולה בצד הדרך בין שדות תבואה, התקרבתי והתישבתי עליה. השמש עלתה למרומי השמים ושפעה חום רב. הייתי שטוף זיעה. פשטתי את המעיל, ואז התברר לי, שאני עדיין לבוש בגדי חג.

טוב היה לשבת כאן לנוח. מסביב שרר שקט גמור. האויר צח, השמים בהירים, מרחוק הגיעו לאוזני שירים וקולות צחוק האיכרים, המעבדים את אדמתם. איזה הבדל, חשבתי בלבי, בין יהודי, שהוא הפקר בעולם כלו, ובין הגוי, האזרח, היושב על אדמתו ומעבד את נחלתו? השקט הנפשי. בקרבתי אין איש, חופש, אין מפריע. אין גרמנים, אין שפיכת דמים, אין צעקות ואין חורבן. שלוה מסביב. מותר לנשום אויר צח כאות נפשך, אויר חופשי, כלו שלך. מותר לחיות. לאט לאט השתחררתי מן המתח והלחץ, בהם הייתי נתון במשך ששים השעות האחרונות. השקט והסביבה הנפלאה עזרו לי לחזור לשווי משקלי הנפשי, לעכל את הדברים ששמעתי ולחזור מילה במילה על הספור רב המתח ששמעתי מפי האדם, שקפץ מהרכבת. שאלתי את עצמי, מי צדק, האדם שקפץ מן הרכבת כדי להמשיך במאבקו הקשה להצלה, לחיים? — או צדקו גיסי ואחרים, שנשארו ברכבת בדעתם, שאין להם מנוס מן המוות, שאין תקוה להצלה, ואין ערך למאבק, כיון שאין סיכוי להציל את החיים. אינני יודע, אם אני שלא נתפסתי, ולא הייתי בככר האסוף, וגם לא קפצתי מן הרכבת, הייתי מסוגל לעמוד פעם נוספת במתח כזה?

לפנות ערב הגעתי למשפחתי בכפר. ספרתי להם את חויותי ושמעתי מפיהם, מה שעבר עליהם במשך שלושת הימים.

בערב בשיחה עם אשתי אמרתי לה, „את יודעת, חשבתי הרבה במשך היומים, איני רואה טעם בהמשך המאבק על החיים, אין תקוה להצלה, כולנו נלך באותה הדרך: מחבוא, חיפושים, הובלה אל ככר האסוף, הרכבת ובלזץ. האם לא יותר טוב שנגמור את חיינו בשקט בדירתנו, כולנו יחד ובבת אחת? ענתה אשתי ואמרה: אני מוכנה לבלוע מנת רעל, גם אתה, אולם מי יתן את הרעל לבננו? שתקתי. צדקת, חשבתי בלבי. אין לנו רשות להחליט על חייו! נזכרתי בהורי ובדבריהם: אסור להתיאש ויש להמשיך!

למחרת קמתי עם עלות השחר וחזרתי לעבודתי, לחיי הקשים, למאבק להצלת המשפחה ולמציאות. עבודה רבה נצטברה לי בבית החולים. משם הלכתי לפנות ערב העירה ובקרתי את החולים שלי.

הדרך לחיסול המלא — והמאבק נגד החסול

אחרי החורבן, אשר ערכו בנו הגרמנים ביום הכפורים ולמחרתו, שבו השלימו ה'פולקדויטשים' עם הפרחחים את מלאכתם, קבלו אלה האחרונים פקודה מן הגסטפו לאסוף את הרכוש היהודי. זו „הירושה", שנפלה בחלקם, של דירות ושל החפצים שבהן, אחרי חיסול כאלפים יהודים כדי לקיים את הפסוק: „רצחת וגם ירשת!"

חדשים רבים לפני הפעולה הזהירה העיתונות הגרמנית והאוקראינית במאמריה את האוכלוסיה הלא יהודית מלהתקרב ליהודים, מלבוא במגע עמהם, מלקנות מהיהודים ומלסחור עמם מסחר חליפין. הם טענו, שהיהודים נגועים בכל מיני מחלות, וכל מגע עמהם כרוך בסכנת בריאות ואפילו סכנת חיים לקונים מידם סחורה כלשהי. אולם עתה לא פחדו הגרמנים להכנס לתוך הבתים של היהודים, לבדוק כל חפץ קטן וגדול, לברר, לחלק ולסדר אותם, לקבוע מה לשלוח לגרמניה ומה להשאיר כאן ולחלק בין הערב־רב, הפולקדויטשים.

עברתי על ידם וראיתי את עבודתם. כיצד הם מעמיסים על העגלות רהיטים, כלים ושאר מצרכים. 'גזילה ליגלית' לאור השמש, ואין מוחה בידם נגד העוול המרושע הזה. לא חסתי על החפצים, אבל כל חפץ הזכיר לי את האדם, לו שייך היה אותו חפץ. הגרמנים מחסלים לא רק את האדם, אלא משמידים כל זכר אחריו, אפילו המטלטלים שלו, מעין מחיקה טוטלית מעל פני אדמה, כדי לא להשאיר שום סימן או זכר.

אחרי שרוקנו דירה, סגרו אותה וחתמו דלתותיה בחותמת שעוה. דירות אלה נעשו כבר 'יודנרין'. ובאישור השלטון המקומי יוכל גוי לקבל את הדירה ולהשתכן בה.

את יתר הדירות, בהן נשארו הדיירים היהודים, תקנו היהודים בעצמם עד כמה שהשיגה ידם. סגרו חלונות בפחים, בקרשים ובכל חומר, המאפשר הגנה כל שהיא מפני הרוח, הגשם והקור של ימי החורף.

הסתיו כבר התחיל, והלילות נעשו קרים מאד. עם סידור הדירה וסתימת הפרצות בה עדיין לא נחו האנשים. הם המשיכו להסתובב, לסדר ולתקן פה ושם במלוא המרץ. אכן, ניכר בהם שנוי רב. הם נעשו יותר רציניים, שערותיהם הלבינו, שיבה נזרקה בהן. החורבן ניכר ברורות בפניו של כל יהודי. משהו נהרס בו ולא ניתן עוד לתיקון. גם הזמן לא ירפא זאת! אמנם האנשים היו מוכנים לפורענויות, ידעו, שתבוא עוד אקציה, פחדו ממנה, הפחד לא נתן מנוחה, לא ביום ולא בלילה, אכן אינה דומה מחשבה למעשה, כמו שאינו דומה הפחד לזעזוע נפשי. רצוני לומר, כי החורבן שעבר עלינו בימים הנוראים האלה החריב גם את כל אלה, שנשארו בחיים. הם חזרו אמנם לעבודה היום יומית שלהם, שבורי לב, גוף ורוח, ובלבם הוודאות, שהיתה אקציה ראשונה ולא אחרונה, אחריה תבואנה אקציות נוספות, עד אשר תחוסל כל האוכלוסיה היהודית.

היו גם אנשים לא מעטים, שלא הצליחו להתאושש ונשארו שבורים, בלי רצון לחיים, הסתובבו כמו צללים, מרה שחורה שרויה עליהם. אלה היו בעיקר האנשים, אשר אבדו חלק ממשפחותיהם ונשארו גלמודים, בלי תמיכת יד עוזרת, בלי עדוד, בלי כח ובלי רצון להמשיך במאבק, כמו כל אלה ברכבת, שסרבו לקפוץ. אנשים אלה היו מוזנחים בחיצוניותם ובלטו ב„לא איכפתיות" שלהם. והם היו היו גם הקרבנות הראשונים באקציה השניה, שכן עברו רק שמונה ימים, וגזירה חדשה נגזרה עלינו.

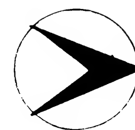
הגיטו

לקבוע באופן סופי ומוחלט מקום קטן, גדור, — גיטו בשביל שארית יהודי עירנו. הצטרפו אליו הקריזהאופטמן ואנשיו ואנשים מן השלטון המקומי. הם עברו בעֵרי לארכה ולרחבה, דנו בכל פרט, עמדו על המקח ולבסוף לא מצאו מקום יותר מתאים לגיטו מאשר הבתים ההרוסים למחצה שבמרכז העיר ובכמה רחובות סמוכים. מקום זה היה הרובע היהודי לפני המלחמה. כעת היה הרוס ברובו, והאפשרויות לגור בו היו מועטות. לא היתה כל אפשרות סבירה להכניס לשטח צר והרוס זה את כל היהודים, שעוד נשארו בחיים. התלוצץ מילר ואמר: כעת יוכלו היהודים להזיע כאן כמו ב„מרחץ הזעה״; ופרסם פקודה, שעל כל היהודים לעבור לרובע זה במשך עשרים וארבע שעות, ויש לסמן את גבולות השטח ולסגרו. זה יהיה הגיטו היהודי, וממנו יוכלו לצאת רק אלה, שיש בידיהם רשיון עבודה מחוץ לגיטו. ללא יהודי הכניסה לגיטו אסורה בהחלט.

כיון שהמקום שקבלנו היה קטן מכדי שיוכל לקלוט את כל היהודים בעירנו, התחילו אנשי הקשר שלנו בפעולה נמרצת אצל השלטונות בעזרת מתנות ושלמונים כדי להרחיב את הגיטו ע״י תוספת כמה בתים מחוץ למקום שנקבע. זה לא היה קל, אך אחרי מאמץ גדול הצליחו להשיג כמה שינויים לטובתנו: קבלנו עוד כמה בתים, קבלנו הארכה להעברה, הארכה לשלושה ימים. בוטלה גם גזירה נוספת, שלפיה מותר להעביר לגיטו חפצים במשקל עשרים וחמישה ק״ג בלבד, מעתה הרשו להעביר הכל, בהגבלת זמן לשלושה ימים. לבסוף ויתרו גם על הפקודה, שלפיה יסגר הגיטו בחומה ובגדר תיל. הוסכם, שהסגירה תעשה בשלבים. זה היה הישג חשוב בשבילנו. הגיטו היה בשבילנו באותם הימים לא רק מקום מגורים קטן, צר וחשוך, אלא ממש כלא. כולנו הוכנסנו בבת אחת „לכלא״, סגורים ונתונים לפקוח קפדני של הגרמנים. עיני הגרמנים היו פקוחות עלינו במשך כל שעות היום, וכל שעה שרצו בכך יכלו לתפוש אותנו בלי מאמץ ובלי צורך בחפוש. שכן כולנו היינו מרוכזים בשטח אחד בלי אפשרות לברוח בזמן אקציה. כולנו היינו נתונים לשבט או לחסד בידי אנשי הגסטפו.

תנאי הדיור היו בלתי אנושיים; בחדר אחד הצטופפו עד עשרים איש. לא היה מקום לרהיטים, אפילו לא למיטות. ישנו על הרצפה, וכשהצליחו להכניס מיטה, ישנו עליה כמה אנשים. לעתים רחוקות הכניסו גם שולחן. בתנאים כאלה קשה היה לחשוב על נקיון מינימלי, וכתוצאה מכך פשטו בגיטו מגיפות, שבימי החורף הקיפו את רוב האנשים. מדי יום ביומו היו בגיטו לא פחות ממאה חולים, ולפעמים אפילו מאתיים. לא היתה כל אפשרות למנוע העברת מחלה מאדם לאדם בגלל הצפיפות. החולים שכבו במחבואים, בפינה רטובה וחשוכה, על האדמה, בלי שום טיפול אנושי ממשי. תרופות לא היו, גם אוכל לא היה, פרט למי שתיה, שנתנו לחולים בלי הגבלה. אנשים רבים, בפרט בגילים מששים ולמעלה, מתו ממחלות אלה. מתו גם אנשים צעירים, ואלה, שקמו ממחלתם, לא חזרו לאיתנם ונשארו חלשים, חוורים וירודים במשקל, ואין פלא בכך, שכן לא היתה להם מנת מזון הדרושה במחלות אלה, שתשיבם לאיתנם, ולא היה להם אויר צח לנשימה מהיותם מסתתרים כל הזמן במחבואים מפני הגסטפו. ואם בכל זאת נשארו בחיים חולים רבים, הרי זה תודות לרצון להתגבר על המחלה, דבר שעזר להם כנראה להתגבר על כל הקשיים, הקשורים במחלה.

לבית הקברות

GENERALA JWASZKIEWICZA

SADOWA

ORMIANSKA

LWOWSKA

RATUSZ

ZBOZOWA

TARNOPOLSKA

ZYGMUNTOWSKA

בז'ז'ני, תכנית הגטו והמחנה

בגיטו לא היתה שום אפשרות לקנות אוכל. השלטונות הסכימו להתיר ליהודים לצאת את הגיטו וללכת לשוק „נווי־רינק" למשך מחצית השעה, משעה שתים עשרה בצהרים עד שתים עשרה וחצי. באותה שעה היה השוק ריק ברובו, ולא היה שם מה לקנות. מעט האוכל, שהגיע לידי יושבי הגיטו, הובא בידי האנשים, שיצאו לעבודה מחוץ לגיטו, או על ידי אנשים, שיצאו בגניבה. שמו נפשם בכפם, יצאו לקניות וחזרו דרך כל מיני פרצות ומכרו את המזונות שהביאו בכסף מלא.

צרה נוספת היתה לנו בגיטו בכך, שכאן נשארנו בלי שום מחבוא, בלא כל אפשרות להסתתר בבונקר בשעת הצורך, כי לבנות בונקר לארבעים עד ששים איש זה ענין, הדורש זמן, כח־עבודה, חומרי בנין וידע בבנית בונקרים. וכאן הזמן דוחק. בהרבה מקרים היה השטח כל כך קטן, שלא היתה כל אפשרות לבנות בו מחבוא לכל כך הרבה אנשים.

היו גם בעיות של יום יום. בעיות קטנות אבל חוזרות ונשנות. אנשים, שהתרגלו לחיים יותר נוחים, בבת אחת היו צריכים לותר, וזה לא נעשה בקלות. היודנרט השתדל לחלק דירות וחדרים, להתאים משפחות ככל שעלה הדבר בידו. לא הצליחו להתגבר על כל הקשיים. מובן מאליו, שהיודנרט לא שכח לתת את החדרים הטובים והדירות הטובות לאנשים מכובדים (פרוטקציונרים) של אותם הימים.

העברה. לפי פקודת הגסטפו נמשכה ההעברה שלושה ימים ושני לילות. עד אז מותר היה להוציא מהדירות ולהעביר לגיטו כל מה שניתן להעברה. קשה לי לצייר לפני קוראי את התמונה הנוראה והמשפילה הזו. איך רצו אנשים בכל הכוונים, לגיטו וחזרה, סוחבים חבילות, שקים, רהיטים, קרשים, כלים. כולם עובדים, גם ילדים, במהירות רבה מובילים עגלות יד קטנות עמוסות. סוחבים ארונות, שולחנות, כסאות, בגדים, הכל בערבוביה. את החפצים אין מכניסים לחדרים, אין זמן, אלא זורקים אותם באמצע הרחוב. ילד קטן עומד על יד ערימת חפצים ומשגיח, שלא ילך משהו לאבוד. האנשים מביאים חפציהם לגיטו וממהרים, אין אוכלים, אין שותים, אין נחים, רצים להביא את יתר הדברים, כך במשך ששים שעות רצופות. אצל העומד מהצד ומסתכל על כל זה מתקבל הרושם, שאש פרצה בעיר, והאנשים עושים מאמץ עליון להציל את רכושם מן השריפה... דומה, כאילו מוציאים האנשים האלה מן הבתים אחוזי האש דברים יקרי ערך. ואמנם כך היה, הכל היה יקר ערך באותם הימים, אפילו קרש קטן, כלי שבור או סמרטוט קרוע.

גם בלילות אין נחים, כי באותן השעות מכניסים את המטלטלין לחדרים. דין קדימה נתן לחפצים חשובים, שהוכנסו ראשונים לדירות. אמנם גם זה בהתאם לגודל ולמקום, המסוגל לקלוט את הדברים. שלושה ימים אינם מספיקים להעברה רבתי זו. אך האנשים השקיעו הרבה עבודה ואת כל המרץ, ועשו מה שעשו ביסודיות רבה.

שלושת ימי ההעברה עברו בלי הפרעות. הגרמנים נהגו כך בכוונה כדי לתת ליהודים הרגשה, שהם עוברים למקום מנוחה, שמעתה יהיה זה ביתם. כאן יגורו דרך קבע ולא יחשבו על שיבה למקומות מגוריהם הקודמים, או על בריחה מן הגיטו. הגרמנים ידעו, כי ההעברה לגיטו תגרום ליהודים יסורים, תשפיל אותם ותדכא אותם, והרי בכך היו מעונינים. היו גם מריבות בין היהודים לבין עצמם בבעיות השגת גבול בין שכנים לדירה או לחדר, והגרמנים ראו, כיצד יהודים רבים ביניהם, והם נהנו וצחקו, ועמהם נהנו וצחקו גם האזרחים הגויים. הם זכו לראות מחזה, שכדומה לו אירע בימי הביניים; חיי יהודים בגיטו.

כמה משפחות של גויים יצאו מסביבת הגיטו והתרחקו ממנו, מעין „לא ייחד כבודנו עמכם". אלה קבלו פיצויים נאים: דירות נאות והעברה על חשבון היודנרט.

העברה נסתיימה בסוף שלושה הימים בערב, אבל העבודה מסביב להעבדה ותו־צאותיה נמשכו עוד ימים ושבועות. צריך היה להכניס את החפצים לחדרים, לסדר אותם, ובגלל חוסר מקום לנצל את הפרוזדור, את החצר וכל פינה אפשרית, ואחרי הכל — להשאיר גם חלק ברחוב מחוסר מקום. כמה משפחות קבלו רשות מן הגסטפו (בעד תשלום מתאים) לגור מחוץ לגיטו, בתנאי שלא ישארו בדירו־תיהן אלא יעברו לדירות יותר קטנות בקרבת הגיטו. רשות זו ניטלה מהם כעבור חודש ימים. לאותן משפחות היה בכך טלטול מיותר, עבודה וסבל כפולים, כי פעמיים העבירו את המטלטלין, ובינתיים נסתימה ההעברה, והדירות והחדרים נתחלקו. מצב שכונם של המשפחות האלה נעשה קשה מאד.

Nur für Juden

...lgouvernement
...rikt Galizien
der Kreishauptmann in Brzesany

Brzesany, den 31. Mai 1943

Passierschein Nr.: ....

Der Jude/Jüdin .... Osias Ritter ....
beschäftigt bei der Alt- und Abfallstofferfassung ....

ist/sind berechtigt, die Grenzen des jüdischen Wohnbezirks in Brzesany für die Dauer der Gültigkeit dieses Passierscheines wiederholt (........mal) zu passieren.

Arbeiterkolonne und Führer:

Einzelpassierschein für die ganze Stadt in der Zeit von 5⁰⁰ bis 20⁰⁰ Uhr

Gültig bis 30. Juni 1943

Der Kreishauptmann
Im Auftrage:

Gebühr: ....Zl. erhalten

תעודת מעבר ליהודי מן הגטו
של י. ריטר (אביר).

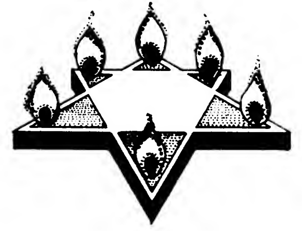
באותם הימים סימה הגסטפו את הסיבוב הראשון של האקציות לבלזץ. בעירות הקטנות תפסה הגסטפו יהודים ככל שיכלה למצוא, הוציאו אותם מהעיירות והכריזו על המקומות האלה, שהם „יודנרין". את היהודים שנתפשו העבירו לערים יותר גדולות. גם היודנרט שלנו קבל פקודה מן הגסטפו לפנות שני בתים גדולים (בלוקים), לאכלס אותם במגורשים מן העירות הקטנות. את היהודים, שגרו עד עתה בבלוקים, לא היה לאן להעביר, לכן חילקו אותם בין יושבי הגיטו, ובכך גדלה הצפיפות ונעשתה ממש ללא נשוא. הגסטפו כנראה דאג לכך מראש! הפעם גם האופטימיסטים שביננו, אשר האמינו, שפעולת יום הכפורים היתה חד פעמית, והמצב שלנו ישתפר, נוכחו לדעת, שטעו. כעת הבינו, כי הגרמנים מכינים את צעדיהם ומעשיהם מראש, כפי שראו זאת מזמן הפסימיסטים שבנו.

טרם עבר חודש מפעולת יום הכפורים, הגיעו ידיעות על אקציות חדשות, על סיבוב שני, שהפעם התחיל בעיר המחוז טארנופול. יום יום הגיעו בשורות רעות על המתרחש בסביבה יותר רחוקה, במחוזות אחרים, כמו בערים שבמחוזנו. אותן הפעולות, אותן האכזבות, אותו מספר קרבנות, אם לא יותר, אותן הדרכים ואותם האמצעים; חיפושים, תופשים יהודים, מובילים אותם, ככר האסוף, רכבת, בלזץ, הורגים בתאי הגזים, שורפים במשרפות, והגלגל מסתובב וחוזר, כל הזמן עובדות המכונות. הרכבות מובילות ומביאות „חומר גלם", ובתי חרושת מעבדים אותו!

עתה דאגו האנשים לסדר במהירות האפשרית מחבואים בשביל אנשים רבים ככל האפשר ובזמן קצר. עבדו בלילות, וגם הימים היו ללא מנוחה; חופרים, מוציאים אדמה, מכינים חומר בניה, — וכל הטורח הרב הזה אינו מספיק כדי להכין בזמן מחבוא מוגמר, בו יכלו להתחבא בשעת אקציה. קובעים שמירה ביום ובעיקר בלילות כדי לקבל מידע מוקדם על האסון המתקרב, שמא יצליחו להסתתר או לברוח בזמן אל מחוץ לגיטו.

האקציה השניה לבלזץ

הפעם לא נתנו לנו הגרמנים שהות ארוכה. בסוף חודש אוקטובר, בליל שלושים ואחד לחודש, באו הגרמנים בשקט גמור במכוניות בלתי מוארות והתקרבו בזהירות לגיטו. מספר הרוצחים ועוזריהם היה כמספרם בפעולה הקודמת. הדבר הראשון שעשו היה העמדת משמרות בכל נקודות המפתח של הגיטו. עד שנודע לנו על המתרחש היה כבר הגיטו סגור מכל העברים. היו בינינו אנשים, שעדיין לא הכינו לעצמם או לא גמרו לבנות מחבוא. אלה נסו לברוח אל מחוץ לגיטו, הרי לא היתה להם ברירה. רק מעטים הצליחו להמלט. רובם נהרגו מיריות הגרמנים, אשר הפעם לא רדפו אחריהם, אך לא נסו לתפוש אותם. הם ירו ללא אבחנה וללא אזהרה לכל הכוונים. והיו הפעם הרוגים רבים יותר מהמספר, שהיה באקציה הראשונה. המשמר מסביב לגיטו הקטן היה יותר קפדני ויותר יעיל, הגרמנים בעזרת מספר קטן של אנשים הצליחו לסגור את הגיטו סגירה הרמטית, אין יוצא ואין בא. את האקציה עצמה דחו לשעות הבקר. הם פחדו להכנס לגיטו בשעות הלילה, בחושך.

איני צריך לתאר כאן את האקציה בפרוטרוט, שכן היתה חזרה על הקודמת, רק מתוקנת יותר, מהירה יותר, יעילה יותר ואכזרית יותר. באותם הכוחות הצליחו לבצע הפעם בכמה שעות פעולה, שלא הצליחו לבצע בפעם הקודמת במשך יומיים. למהירות ולריבוי הקרבנות הפעם היו כמה סיבות; אנשים רבים, שנשארו בחיים אחרי הפעולה הראשונה, טרם התאוששו מהמהלומה של אקצית יום כפור. אלה לא גלו שום התנגדות, הם נפלו מיד לידי הרוצחים. הגרמנים גם הספיקו בינתים ללמוד פרק בהלכות החיפושים, היכן לחפש, איך למצוא את המחבוא, איך לפתוח אותו במהירות. נוסף לכך אנו עצמנו לא היינו מוכנים עדיין להתגונן בפני אקציה זו. רב המחבואים, כפי שאמרתי, טרם נסתימה בנייתם, הם היו יותר פרימיטיביים, יותר שטחיים מן הקודמים. בכל בונקר, אם גלו אותו, תפשו יותר מעשרים איש, והיו כאלה, שהיו בהם כששים איש.

השנוי בפעולה זו — שהיתה הרבה יותר קצרה, יותר מהירה ויותר מאורגנת היה בזה, שהתחילו אותה עם אור הבוקר, כשהגיטו היה מוקף כבר מחצות הלילה. החיפושים התחילו בבת אחת מכל הצדדים וכמעט בכל הדירות באותו הזמן. אחרי החיפוש הראשון באו השני והשלישי. הם התקדמו מהר, בהתאם לפקודה ולתוכנית, פרצו דלתות וחלונות, צעקו, הרסו קירות, הרימו קרשים מהריצפה, חפשו במרתפים ובכל מקום, שהיה חשוד בעיניהם. כמו בפעם הקודמת בשעת חיפוש לא חסו על רהיטים ועל כלים, בכוונה שברו הכל וזרקו את השברים החוצה. את הזקנים והחולים הרגו במקום ביריה ולא טרחו כלל לקחתם למקום האסוף, לשם הובילו את כל אלה שתפשו והיו יכולים להגיע בכחות עצמם. שוב אותה 'הצגה', אלא שקהל הצופים היה הפעם אחר: הפעם היו אלה האכרים מהסביבה, שהגרמנים רצו להראות להם את כוחם ואת גבורתם למען יראו וילמדו מזה לקח. הפעם היו גם סתם מכות כדי לגוון ולשפר את ההצגה וצעקות עד כדי שגעון על מנת להפחיד את האנשים ולזרז את עצמם, לגמור את האקציה לאור היום. הם אמנם הצליחו, אחרי הצהרים סיימו את הובלת האנשים לתחנת הרכבת.

סימו את ההטענה, סגרו את הקרונות, נעשתה בדיקת ביקורת, צפירת הקטר, והרכבת זזה לבלזץ.

אחרי שעזבה הרכבת את העיר, נגשו אנשינו לעבודה, לפרוץ את הדלת, לקפוץ החוצה, לברוח ולנסות את מזלם ולחזור לגיטו, אם יעלה הדבר בידם. וכך היה! קרון אחר קרון נפרץ, ואנשים קפצו החוצה בזמן שהרכבת אצה במלוא מהירותה. אנשינו למדו איך לקפוץ מתוך רכבת נוסעת במהירות ועזרו איש לרעהו בזמן הקפיצה. אחד האנשים עמד מן הצד ושימש משקיף בחושך, בתתו סימנים לשני האנשים, שעמדו משני צדי הדלת, להודיעם, אם הדרך פנויה, אם אין עצים או אבנים או עמודי טלפון בדרך. לפי הסימן השני עזרו האנשים לאדם המוכן לקפוץ בכוון הנכון, למקום הנכון ובזמן הנכון. לא ידוע לי, כמה אנשים קפצו, וכמה מהקופצים נשארו בחיים, אולם במשך הלילה חזרו העירה, לגיטו, כמאה איש. ביניהם הרבה פצועים, זקוקים לטיפול וגם לטיפול כירורגי.

טיפלתי בפצועים, והם סיפרו לי את אשר עבר עליהם מן הרגע שנתפשו עד שחזרו לגיטו. בשביל כל אחד מהם היתה זו חויה מיוחדת במינה, שלעולם אין שוכחים אותה. כל קפיצה היא סיפור רב מתח, הרפתקה בלתי נשכחת. בין הקופצים היו חמישה אנשים, שזו להם הפעם השניה שקפצו והצליחו להמלט ולהמשיך לחיות ולחכות לאקציה השלישית!

אלה שקפצו בהצלחה הלכו לאורך פסי הרכבת ועזרו לפצועים לחזור הביתה או להסתתר בדרך. ספרו על עגלון אחד מעירנו, שמו צבי הרשלי מיאצישציוער, שעזר לאנשים לקפוץ מן הקרון, ובראותו שאנשי הקרון הסמוך אינם מצליחים לפתוח את הדלת מבפנים, קפץ תוך כדי נסיעה לאותו קרון, כשבידו גרזן קטן, ופתח להם את הדלת. הגרמנים גילו אותו בשעת מעשה וירו בו צרור כדורים. אדם זה הקריב את חייו כדי לשחרר אחרים ולהצילם.

היו עוד הרבה אנשים גבורים,שעשו מעשיהם בשקט ובהקרבה וידעו, שלא יספרו עליהם ולא יהללום כגיבורים.

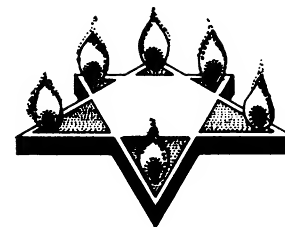
האנשים שקפצו חזרו לגיטו בלילה והתגנבו לדירות בזהירות רבה, כדי שלא יוודע לגרמנים, שהיו ודאי מוציאים אותם להורג. הם חששו גם מהמיליציה שלנו, שמא תגלה את סודם.

למחרת היום, לאחר החורבן השני, שממדיו לא היו פחות קשים מן החורבן הראשון, החלו האנשים, שנשארו בחיים, לבנות מחבואים חדשים. הפעם במהירות יותר גדולה כדי להיות מוכנים לסיבוב השלישי, אשר ידענו, כי בוא יבוא.
הלם החורבן הזה היה חזק מאד והשפעתו על האנשים, אשר נשארו בחיים, היתה רבה אמנם, אולם לא נמשכה זמן רב. האנשים התאוששו מהר וכבר הכניסו את עצמם למצב של ערב סיבוב שלישי כדי להיות מוכנים בצורה יותר יעילה, לברוח, להסתתר ולקפוץ, אם יהיה צורך בזה, ולחיות !

לקראת החורף

ראי לציין ולהזכיר, כי כל זה קרה בסתיו של שנת 1942, והגרמנים היו אז בשיא הצלחתם כמעט בכל החזיתות. הם שלטו ברוב שטחי אירופה. גייסות רומל הגיעו לאל-עלמיין בצפון מערב מצרים. ברוסיה היו בידיהם שטחים מלנינגרד בצפון, מוסקוה במרכז וסטאלינגרד בדרום, הגיעו עד הנהר וולגה וחדרו להרי קאוקז. כל יום הביא להם נצחון חדש, ועל אף הכל ולמרות ההצלחות הגדולות הרגשנו בגרמנים עצבנות, אי שקט, איזה הרגשה, שאנו עומדים לפני מאורעות חשובים כבר בימים הקרובים. יתכן, שהם פחדו מן החורף הרוסי המתקרב.

הרהורים על חורף קשה עוררו תקוות חדשות. אנשינו התעוררו באופן אינסטינק־טיבי ונתמלאו רצון חדש לחיים, מוכנים למאבק ברוחם, שכן היתה הרגשה שנצחוננו אינו רחוק. האמנו בגאולה קרובה, ואנשינו ניסו כל הדרכים, שעמדו לרשותם, להציל את נפשם. מי שהיה לו אומץ ואפשרות עזב את העיר בתעודות אריות, למרות שידע את הקשיים, העומדים לפניו, אולם מאידך גיסא הרי אין מה להפסיד, אפשר רק להרויח, והרי יתכן, שיצליח במשימה. אלה שהיו להם אפשרויות כספיות חיפשו לעצמם מקומות מחבוא קבועים 'עד יעבור זעם' אצל הגויים בסביבה לכל המשפחה או לחלק ממנה, לילד אחד או לכמה ילדים. לפעמים חילקו את המשפחה: האב עם ילד אחד אצל איכר במקום מסוים, והאם עם עוד ילד אצל איכר אחר. מי שלא היו לא האפשרויות האלה השקיע את כל כוחו, מרצו, תבונתו והידע שלו בבנית מחבואים. עשינו הכל כדי להרויח זמן. נדמה היה לנו, כי הרייך השלישי עומד בפני התפוררות למרות הנצחונות האחרונים.

האמת היא, שבאותם הימים חל מפנה בכל החזיתות. בחודש נובמבר נחל היטלר ימ"ש מפלה אחרי מפלה. בשנים בנובמבר התחילו הבריטים את התקפת הנגד באל־עלמיין ולא הפסיקו אותה עד אשר גרשו את הגרמנים ואת האיטלקים מצפון אפריקה. באותו חודש בצעו האמריקאים נחיתה בצפון אפריקה, וצבאם התקדם שם במהירות רבה. בעשרים ושנים בחודש נובמבר התחיל הצבא הסובייאטי את התקפתו הנגדית הקשה ביותר בסטאלינגרד, התקפה אשר התפשטה במשך ימים לכל החזיתות. באוירה זו גבר רצוננו לחיות ולחוג את מפלתו של היטלר. אך דבר אחד לא ידענו, שהיטלר לא יתמוטט, גם אם יכריחו אותו לסגת עד הבירה שלו, ברלין. לא שערנו לעצמנו, שהוא יהיה מסוגל לעמוד במפלות האלה, ואנשיו ימשיכו להאמין בו וישמעו לפקודותיו עד הרגע האחרון. הגרמנים לא נשברו, לא נכנעו בקלות. צריך היה לגרש אותם צעד אחרי צעד ולהלחם איתם עד הסוף במשך שנתים וחצי נוספות. את זאת לא שערנו, וחיינו באשליות, שעודדו אותנו להתגבר על הקשיים העל־אנושיים.

בחודש נובמבר היו כמה אקציות במחוזנו. גם אצלנו לא היה שקט גמור. היו כמה חטיפות למחנה עבודה, למרות שהתקרב החורף. זה נעשה על יד המיליציה היהודית והיודנרט. חוץ מכל אלה היו גם הבעיות היום יומיות שלנו, כמו הבעיה להשיג אוכל. אצל האיכרים היה השנה עודף מזון, והם עשו ברצון עיסקות חליפין עמנו. הקושי היה כיצד להפגש ואיך לסדר את החליפין, והבעיה העיקרית — כיצד להכניס את מצרכי המזון לגיטו. כבר כתבתי על זה. היו כמה דרכים; חלק ניכר מאנשינו, אנשי מקצוע, קבלו בעד כסף רשיון מהגרמנים לעבור לצד הארי ולעבוד בשביל האוכלוסיה הלא יהודית מחוץ לגיטו. היו אלה צורפים, צלמים, מסגרים, זגגים וכו'. תמורת עבודתם קבלו בעלי המקצוע היהודים תוצרת חקלאית באופן בלתי ליגלי, ואותה הכניסו לגיטו בדרך בלתי ליגלית. היו אנשים, שהתעסקו בקניות מזון והעברתו לגיטו באורח בלתי ליגלי. בעסקות אלה היו מעורבים יהודים וגם גויים, ומטעם זה עלו המחירים. אולם כל הבעיות האלה לא עמדו בהשואה לבעיות הקשות ביותר — המגיפות — שהתפשטו לקראת החורף, ובפרט התגברו עם כניסתנו לגיטו, פעולות הנגד של הרמן, שעלו לנו שבוע שבוע הרבה קרבנות.

מאבקי למען חולי הטיפוס

אחד הערבים, בחודש נובמבר שנת 1942, נודע לי ביודנרט על מותו של עורך הדין פינקלשטין. הלכתי לשם לנחם אבלים, ובהזדמנות זו להתפלל ולומר קדיש לזכר אבי ז"ל. עד חודש אוקטובר ערכנו פעמיים ביום תפילות בחדרי, אני אמרתי קדיש, תחילה לזכר אמי ואחרי כן לזכר אבי. כאשר נכנסנו לגיטו נפסק הסדור הזה, כיון שלא היתה כל אפשרות להמשיך. מדי פעם השתדלתי להוודע היכן מתפללים כדי להצטרף למנין ולקיים מצוות קדיש. באותו ערב עברתי בעצמי לפני התיבה, התפללתי תפילת שמונה עשרה בכוונה, באותו רגע פרצו פנימה שני ראשי מיליציה, נגשו ישר אלי ומסרו לי הודעה מן הגסטפו להתיצב לפניהם מיד בחדר המיליציה, תחת איום, שאם לא יביאו אותי תוך חמש דקות, יהיו חייבים מיתה. הם ספרו לי גם מה קרה! מי שהוא הלשין על יהודים המסתתרים בבונקר, והרמן גילה על סמך ההלשנה את הבונקר ובו ששה עשר איש חולי טיפוס. מהם הוציא

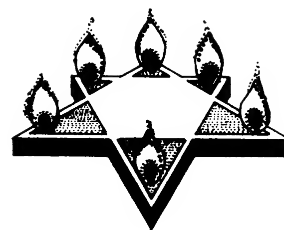
וידוי לפני מותם, אחרי ענויים קשים, שאני הרופא, שהייתי מטפל בהם בעת מחלתם! אותם הרגו ביריה בתוך הבונקר, כעת מחכים לי!

באותו רגע הרגשתי, כאילו נגלה אלי אבי ז״ל במלוא קומתו — עמד לפני, הסתכל בי ואמר: „בני, קוראים לך — לך! אל תפחד ואל תשבר, אני אהיה עמך!"

החקירה בחדר המיליציה נמשכה שעתים וחצי ויותר. הם השתמשו בכל האמצעים הידועים, שנהגו במקרים כאלה (להוציא מכות), כדי להביא אותי לידי התמוטטות עצבים ולהודאה באשמה. בזמן החקירה נתברר לי, שהרבה דברים היו ידועים להם, אפילו מקרים, שעד אז הייתי בטוח, שנשארו בגדר סוד כמוס. אחת הטענות נגדי היתה, שאני מקבל לבית החולים הגרמני יהודים בשם בדוי, ארי, ומרפא אותם על חשבון הממשלה הגרמנית. זאת היתה עבירה, שאין עליה כפרה! האמת היתה, שכל הזמן טיפלתי בחולים כאלה בבית החולים. הם נתקבלו על ידי האחות הראשית, אחרי שקבלה מידם מתנת כסף בשביל המנזר שלה, ואני הוא שטיפלתי בהם בבית החולים בתור חולים אריים. שנינו ידענו את האמת, אולם אף פעם לא דברנו על זה. נתברר, שהחצרן של בית החולים עקב אחרי החולים האלה והודיע על כך לגסטפו. הגסטפו השתדלה לתפוש את החולים האלה, ולשם זה עשו חיפושים פתאומיים מזמן לזמן. אבל אף פעם לא הצליחו במשימה זו. דרושה היתה להם עדות חיה, כדי להאשים לא רק אותי, אלא את כל הנהלת בית החולים, לכן רצו להכריח אותי להודות באשמה, ולהיות עד המלך נגד ההנהלה!

איך זה קרה, שלא הצליחו אף פעם לתפוש חולה יהודי בבית החולים? מעשה שהיה כך היה. מהנדס גרמני, שעבד בחזית, השאיר את אשתו בעירנו. היא היתה יפיפיה ובעלת מרץ רב, והיו לה הרבה מאהבים, ביניהם — הרמן איש הגסטפו. כל פעם, שעמד לבקר בעירנו, הודיע לה על כך בטלפון. היא גרה בדירתו של ד״ר בילינסקי, מנהל בית החולים העירוני, והטלפון היה משותף. בני משפחת בילינסקי עקבו אחרי כל שיחה (מטעמי ריגול, הנוגע לפולנים). הם הודיעו לי כל פעם על ביקורו הצפוי של הרמן, כך שידעתי מראש על המתרחש, ומה עלי לעשות. באותו רגע הוצאתי את כל החולים היהודים מבית החולים, ובעצמי הסתלקתי משם עד שעזב הרמן את בית החולים. היתה זו רק מקריות, אבל זה הציל את חיי החולים וגם את חיי. כך זה נמשך כל הזמן, שהייתי בבית החולים. גם אחרי המקרה הזה פעלנו בזהירות יתרה ונשמרנו מעיניו של החצרן.

אחזור לרצף הענין. כבר ספרתי על פקודת הגסטפו למיליציה שלנו בענין חיפושים אחרי חולים יהודים בגיטו במשך הלילה, ספרתי על הלילה שלי ושל המיליצ־יאנטים בחדר המיליציה, ליל שמורים, עתה אשוב ואספר על בקורי יחד עם ארבעה המיליציאנטים, לפי פקודת הגסטפו, אבל הרמן בדירתו. בשעה מוקדמת בבוקר הגענו לבית הגסטפו, שם חכו לי שנים מאנשי הגסטפו (שנים שהיו בטיפולי). הם השתדלו להשפיע עלי ברגע האחרון לשנות עדותי, להודות באשמתי ולמסור לידי הגסטפו מאה חולים יהודים ככופר נפשי, זה עשוי להציל את חיי. לא הגבתי על דבריהם, נגשתי ישר לדלת, אחרי דפיקה קלה, בלי לחכות לתשובה, פתחתי אותה וכולנו נכנסנו לחדרו של הרמן. הוא שכב במלוא תלבושתו על המיטה. עיניו היו עצומות, כנראה ישן. על ארון לילה שמימינו היה מונח אקדח טעון. נתתי עיני באקדח ובליבי עלתה מחשבה להרוג את הרוצח. חויה זו נמשכה רק שניות מעטות, כי הרמן פקח את עיניו וראה פתאום, שאנו עומדים לפניו. יתכן, ששם לב למבט שלי בכיוון אקדחו. הוא היה מבולבל כולו ופתח עלינו בצעקות: „מה?! מה אתם עושים... כאן?! עניתי לו, כי הוא הזמין

הגסטפו והז'נדרמריה הדגישו במיוחד את חיפושיהם אחרי האנשים, שיצאו מן הגיטו באורח בלתי ליגלי או הסתתרו אצל הגויים או הסתובבו באורח חופשי בעזרת מסמכים אריים. חפשו ומצאו אותם כמעט יום יום בעזרת המלשינים. הגרמנים בעצמם לא היו מסוגלים לתפוש את האנשים האלה בלי עזרה מצד המלשינים. הם לא הבחינו בין יהודי וגוי ועל אחת כמה וכמה לא יכלו לערוך חיפושים בכפרים, כי לכך לא היו להם לא זמן, לא אפשרות ולא כוח אדם במידה מספקת.

יש לציין, שבאזורנו לא קיבל שום גוי עונש מן הגרמנים, כאשר מצאו אצלו יהודים. מכאן עלה אצלנו חשד, שהם בעצמם מסרו לגסטפו את האינפורמציה על היהודים, המצויים אצלם, וקבלו כסף תמורת הידיעות שמסרו. הם קבלו כסף ותכשיטים משני הצדדים. מן היהודים בעד המחסה, ומן הגסטפו תמורת הידיעות. בכמה מקרים ספרו הם עצמם על כך בפני אנשי הכפר והתפארו בחכמתם ובגבורתם, שהצליחו להנות מן הקרבנות ומן הגסטפו גם יחד.

חודש ינואר עבר כפי שתארתי לעיל. לחיים כאלה כבר התרגלנו. על קרבן של היחיד בכתה המשפחה והקרובים ביותר, יתר האנשים נשמו לרוחה כל יום ויום, שעבר עליהם בלי אקציה. בתחילת חודש פברואר 1943 קיבל היודנרט פקודה מן הגסטפו להחזיר לגיטו את כל היהודים, שעד כה גרו מחוץ לגיטו לפי רשיון מיוחד, בעיקר בכפרים מסביב לעיר. בחמישה עשר בפברואר פג תוקף כל רשיון בלי יוצא מן הכלל. אני הייתי אחד ויחידי, שלרגל עבודתי מותר היה לי להסתובב בכל המחוז במשך עשרים וארבע שעות ביממה, אבל מקום מגורי הרשמי היה הגיטו. אלה שחזרו לגיטו — יותר נכון, אלה שנכנסו בפעם הראשונה לגיטו, שעד אז לא טעמו את טעמו, קשה היה להם להסתגל לתנאים. הם סבלו פי כמה מכל אלה, אשר התרגלו במשך הזמן לתנאי הגיטו. תנאי הדיור בימים האלה היו הרבה יותר מסובכים. לא היו בשבילם מחבואים מוכנים. למזלם לא נערכו עוד אקציות משלוח לבלזץ, והאקציה הקרובה ביותר היתה מקומית בלבד ונערכה רק אחרי חודשים.

הפקודה האחרונה של הגסטפו היתה בשבילנו רמז ברור למדי, שאנו עומדים לפני חיסול הגיטו, וזה בימים הקרובים, ואפשר עד סוף חודש פברואר. על זה דברו אנשי הגסטפו בגלוי. הם ידעו, כי אנו נתונים כולנו בידיהם, כי אין לנו לאן לברוח. הם גם שמרו עלינו בשבע עינים בגיטו ומסביב לגיטו ביום ועוד יותר מזה בלילות. את תפקידי השמירה קבלו עליהם הפולקסדויטשים, כעוזרים לגסטפו ולג'נדרמריה. הם היו מוכנים לאקציה, וחכו רק לפקודה מלמעלה, ואילו זו לא היתה תלויה בגסטפו המקומי או המחוזי, כי היה זה ענין ארצי. לא ברור בכלל, כיצד קרה הדבר, שחיסול הגיטו נדחה לעוד שלושה חודשים.

היו כמה השערות: באותם הימים דברו על עסקת חליפין בין הגרמנים והאמרי־קאים. תמורת היהודים, שנשארו בחיים, דרשו הגרמנים מן האמריקאים כלי רכב ועוד אביזרי מלחמה, ואילו האמריקאים לא הסכימו לעסק חליפין כזה. המשא ומתן הזה (כפי שמסופר) נמשך זמן, עד שלבסוף קבלו הגרמנים תשובה שלילית.

היתה סברה אחרת, שחלק מאנשי הממשל הגרמני דרשו להשאיר בחיים בעלי מקצוע יהודים עד גמר המלחמה. סברה אחרת היתה, שהגרמנים פחדו מתגמול אמריקאי־רוסי לכן חכו לראות, מה היא תגובתם, וכאשר לא באה התגובה, סיימו את מעשיהם בלא הפרעות.

אולם אנו לא ידענו באותם הימים את סיבת הדחיה וכמה זמן יעבור עד האקציה הסופית. חכינו יום יום, ערב ערב, לילה לילה לפעולה. מה שאני כותב כאן הוא המצב הנאמן והמדויק, כמו שהיה שכן מיום שנכנסו האנשים לגיטו עד פעולת־,,יודנרין" לא היתה לנו אף שעה מנוחה, לא ביום ולא בלילה. זה הרס את העצבים שלנו. ביום הלכו האנשים לעבודה ולא ידעו, אם יזכו לשוב הביתה, ובערב, כשחזרו, הלכו מיד לבונקר, למחבוא שלהם. שם התאספו כולם, מוכנים כל רגע לסימן, שעליהם להכנס למחבוא. במשך הלילה נכנסו למחבוא ויצאו ממנו פעמים ללא ספור לרגל כל דבר, שעורר חשד. האנשים הקשישים וכבדי התנועה ישבו רב זמנם במחבוא כדי לא להפריע לאחרים להכנס בשעת הצורך. כולנו לא פשטנו את בגדינו ונשארנו ימים ושבועות במלבושינו. כל אחד וכלי זינו איתו לשם פריצה, אם יהיה צורך בכך. לכל אחד היה מעט מזון, וגם בבונקר הוסתר מעט מזון לשעת חירום.

לכל בית היה מפקד. כולנו נהגנו לפי פקודותיו, אורגנה שמירה קפדנית במשך עשרים וארבע שעות ביממה, והעיקר בלילות. בכל בית נקבעה נקודת מצפה, בה ישב אדם אחד או שנים ושמרו בלי הפסק כדי לראות, אם אין תנועה בדרכים. הם עשו מלאכתם בנאמנות, הטיבו להביט והיטיבו להאזין ולקלוט כל רחש. היה להם קשר עם מפקד הבית, והם דווחו לו על כל דבר, שעורר את חשדם. היו אנשי קשר בין בית לבית, וכל ידיעה עברה מהר מבית לבית. בגיטו היינו בכוננות מתמדת ובמתח בלתי פוסק, אפילו ביום ראשון בשבוע, אף על פי שידענו, שהגרמנים לא יוותרו על מנוחת סוף השבוע שלהם.

קשה לתאר ועוד יותר קשה לאנשים, שלא היו שם, להבין ולהרגיש את האוירה המחושמלת של אותם הימים. כל תנועה קלה, כל מכונית עוברת, עוררה בנו תגובת מתיחות. את רב זמננו בילינו במחבואים, בבטן האדמה ולא בדירתנו. הדירה היתה רק פרוזדור לבונקר, שבו או על ידו היינו מבלים את זמננו, כשכולם עיינים ואוזנים למתרחש סביב.

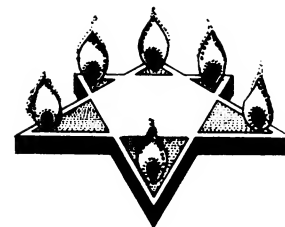

כבר התרגלנו למחשבה, שאנו עומדים לפני חיסול מוחלט, ולכאורה השלמנו עם המצב הזה, אבל לא התרגלנו למתח הנפשי הממושך, מתח קשה מנשוא.

הגרמנים ידעו לנצל את מצבנו. בכוונה הפיצו שמועות וכל מיני ידיעות כוזבות כדי לבלבל אותנו. הם ספרו כל מיני מעשיות על הקלות, כביכול, שעומדים לתת לנו, ובאותה שעה ספרו גם את ההפך מזה, לאמר, שאנו עומדים — לפני אקציה וחיסול. ערכו התנפלויות על בתים בודדים ועשו בהם חיפושים ממושכים, שנמשכו יום שלם וגם יומיים.

את האנשים, שמצאו מחוץ לגיטו, הרגו במקום, לעיני הגויים באותה סביבה. לפעמים הביאו את הנתפש לבית הקברות כדי להציג את כוחם לפני היהודים, תראו מה שמחכה לכם, אם תנסו לברוח. בין אלה, שהגרמנים הרגו במקום, היו שתי בנות של מר אלטמן, שהג'נדרמריה (פנקרס) תפשו אותן וירו בהן בחצר של האיכר, וההורים שלמו לאכר, אשר הביא את גויותיהם העירה. כך תפשו את שני הילדים של פומרנץ השען בביתו של גוי אחד מחוץ לגיטו, הביאו את כל המשפחה אל בית הקברות, שם הרגו את האשה והילדים, ולו עצמו הרשו לשוב לגיטו, כיון שהיה בעל מקצוע נחוץ להם. הוא סרב לקבל מהם את הרשות ואת הפקודה ונשאר בקבר אחד יחד עם בני משפחתו.

זוכר אני באחד הימים אחרי הצהרים שמענו יריות אחדות. ירדתי לרחוב לראות מה פשר היריות ורצתי לאותו כיוון ממנו הגיע הד היריות. בדרך פגשתי יהודי

אותנו בענין החולים שבגיטו. עברו שניות ארוכות, בהן התאמץ לחשוב, ופתאום פנה למיליציאנטים ושאלם, כמה חולים הם מצאו. כאשר ענו לו, שלא מצאו אף אחד, התעורר כולו, קפץ מהמיטה, תפש שוט בידו, פנה אלי ואמר: „אתה תסתלק מכאן, מהר!" ובשוט שבידו החל להכות את המיליציאנטים. מהרנו להמלט מחדרו. האנשים שלנו, שעקבו מרחוק אחרי המתרחש, ספרו, כי אחרי שברחנו מחדרו, יצא הרמן כמעט בריצה, קפץ על הג'יפ ויצא מן העיר. יתר אנשי הגסטפו, שחכו בחוץ, עמדו בצד מופתעים מאוד מהתנהגותו המוזרה והבלתי מובנת של הרמן, כאדם שנפגע מנכישת נחש, והסתכלו אחריו עד שנעלם.
עשר השעות הללו חרתו בנשמתי חריץ עמוק. אחרי שעברתי את תלאות יום הכפורים הייתי חזק למדי ולא נשברתי, אך הייתי עייף מאד מן המתח הרב, שנפסק פתאום בצורה שנפסק. כולנו, המיליציאנטים ואני, חזרנו לחדרם, כלנו כאילו קמנו לתחיה. שם הכינו בשבילנו, הניצולים ממוות בטוח, קפה שחור, שתינו. נחתי, אספתי את כוחותי וחזרתי לעבודתי לבית החולים ולחולים שלי בגיטו, שממנו נעדרו ששה עשר אנשים, שנהרגו על ידי אנשי הגסטפו.

אקצית חנוכה 1942

חודש נובמבר עבר עלינו בחסד, שהרי מי ישים לב ליריות בודדות ומקרי מוות בודדים. הרי דברים כאלה קורים אצלנו יום יום. העיקר, שלא היתה אקציה וטרם התחילו בסיבוב השלישי. בכך נתנה לנו האפשרות לבנות את המחבואים. באותו הזמן נסינו גם למצוא קשר עם העולם שמחוץ לגיטו, בעיר או בכפר עם האיכרים.

הימים עוברים. לאט מדי לגבי צרותנו, ומהר מדי לגבי הכנת מחבואים ליום הדין. הגענו לחודש דצמבר, מצד אחד שמענו בשורות טובות מהחזיתות על נסיגה של הגרמנים ועל מפלה אחרי מפלה שלהם בחזיתות, ומצד שני שמענו על אקציות חדשות. כבר חדלנו לספור את האקציות ולא הבחנו, אם זה יהיה סיבוב שלישי או רביעי. ראינו את המצב שלנו בעיניים פתוחות, בכל זאת גם בתקוה. ידענו, שעומדים לחסל אותנו במהירות רבה. לפנינו אימת אקציה ובנו תקוה. אנו מחכים למפלה של היטלר ולגאולה שלנו, זו היתה חצי הנחמה שלנו, שראינו במו עינינו את התחלת מפלת הנאצים.

בחודש דצמבר, כפי שחשבנו ולא טעינו, היתה אצלנו אקציה. „אקצית חנוכה", ובמקום נסים ונפלאות באו עלינו ימי פורענויות. האקציה, כקודמותיה, התחילה לפנות בוקר, והפעם נמשכה עד שעות מאוחרות בערב. הפעם הסתפקו בפחות אנשים, שכן היו פחות אנשים חולים בחדרים, פחות זקנים, אשר מתו בינתיים מרעב וממגיפות, או נהרגו לפני כן מיריות של הגסטפו בכל מיני פעולות אחרות. גם הבונקרים עמדו הפעם במבחן.

האנשים שנתפשו החליטו גם הפעם להמלט מתוך קרונות הרכבת, ויהי מה, ולחזור העירה, או אפילו למות בדרך, אבל לא לוותר על נסיון הקפיצה מתוך הקרונות: הרבה אנשים מאלה שחזרו, כקודמיהם, היו פצועים, ואני טיפלתי בהם. עבדתי קשה בגלל ריבוי המקרים, כי יתר הרופאים ישבו עוד בכפרים הסמוכים. האקציה עצמה היתה העתק נאמן לזו שתארתי לעיל, ששוב אבדו לנו כמה מאות איש.

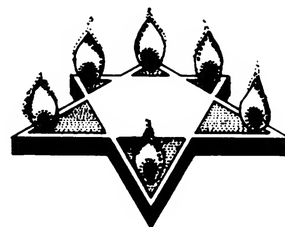
מספר היהודים בגיטו קטן מדי חודש, מדי שבוע ומדי יום. עוד אקציה אחת לבלזץ התקיימה באותם הימים. היתה זו האקציה האחרונה, בה נשלחו אנשינו לבלזץ. זה היה יום חרפי קצר, קר וקשה. הגרמנים נאלצו להתחיל את האקציה לאור הירח כדי להספיק לאסוף את מספר האנשים, שימלאו את הרכבת. למרות אכזריותם לא הצליחו הפעם הצלחה מלאה ונאלצו להסתפק בהרבה פחות ממה שקוו לאסוף. אנשינו עשו את המאמץ האחרון, כמעט כולם קפצו מן הרכבת. הפעם היה יותר קל בגלל השלג הרך, מאידך גיסא גם יותר קשה בגלל הקור ובגלל השלג, שהסתיר את האבנים. אנשים קפצו ונפלו על השלג הרך אך גם על האבנים, שהיו מתחת לשלג, ולכן היו הפעם הרבה קרבנות מהקור והיו פצועים שנפצעו מן האבנים. לפי הערכת אנשים שקפצו, נשארו ברכבת לא יותר מחמישה עד עשרה אחוזים מכל אלה שנתפשו. זאת היתה, כאמור, הרכבת האחרונה, שהביאה את אנשינו לבלזץ.

סיבת הפסקת האקציות לבלזץ אינה ידועה לי, ודאי היו סיבות. אנשי הגסטפו, שדברו בגלוי על חיסול הגיטו ויושביו, ספרו בשיחה בארבע עינים, שבינתים הפסיקו את האקציות. הודו, שחל שינוי, אולם מדוע ועד מתי לא ידעו להגיד.

מצבנו בגיטו ומאבקנו עד החיסול

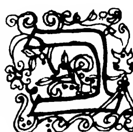
אך הסתימה שנת 1942. היתה זו שנה קשה מאד בשבילנו, שנת קרבנות רבים. נשארנו קומץ קטן של יהודים, המחכים לחסולם. הרבה מקומות מסביב לנו כבר היו „יודנרין". למרות הצרות הרבות הורגש גם שינוי מה לטובה; הגרמנים בנסיגה בכל החזיתות, זה נתן לנו תקוה. בגיטו, האנשים שנשארו בחיים היו ברובם צעירים או בני גיל בינוני. הזקנים והחולים או נתפשו או נהרגו או מתו ממגיפות ולא הכבידו על אנשי הגיטו. רובם של האנשים, שנשארו בחיים, היו בעלי מקצוע, שהיו רשאים להתהלך מחוץ לגיטו. היו עוד הרבה אנשים, שבאופן רשמי המשיכו לגור מחוץ לגיטו כגון רופאים ויתר אנשי מקצוע, שעבודתם חיונית גם בשעות הלילה. לאנשים האלה היה קשר עם העולם החיצוני הלא יהודי. הם השתדלו למצוא מחבואים בכפר, שהרי כל אשר לאדם יתן בעד נפשו. שאר האנשים סמכו על הבונקרים שלהם וגם על הנס. אמנם אין סומכים על הנס, אבל בלית ברירה שאני!

אחרי האקציה האחרונה חלה הפסקה עד לפני חג הפסח. אמנם שקט לא היה, נעשו פעולות מקומיות קטנות. מדי פעם הרגו כמה אנשים. כל זה נשא אופי מקומי. לשם כך לא הביאו גרמנים מבחוץ. את הפעולות האלה בצעו אנשי הגסטפו והז'נדרמריה המקומית. מדי פעם ערכו חפושים בבית אחד או בכמה בתים. חפשו אנשים מסויימים, שלא ידענו, מה פשעם. משמצאו אותם הביאו אותם ישר לבית הקברות והרגום בו במקום, או לקחום לבית הסוהר, צרפו אותם לנתפשים אחרים, ומשם הביאום לבית הקברות היהודי וירו בהם על יד הבור, שהוכן לדבר.

אחד ושאלתיו לפשר היריות ותשובתו היתה: „שום דבר, ירו בשלושה יהודים". אמרתי לו: „מה זאת אומרת — הרגו שלושה יהודים, וכי הדבר הוא קל בעיניך?" ענה לי ואמר „מצאו אותם מחוץ לגיטו, הביאו אותם הנה וירו בהם, על ערימת אשפה." כך! חשבתי בלבי עד היכן הגענו! הריגת שלושה מאחינו, שוב אינה עושה עלינו רושם, כאילו זה מאורע טבעי. בדרכי בחזרה הביתה פגשתי שנים מאנשי הג'נדרמריה, אלה שירו ביהודים. הם שאלו אותי בלעג אם אני הולך לערוך בגויות בדיקה שלאחר המות, כדי לקבוע את סבת מותם. כן! חיינו נעשו הפקר בעיני אלוהים ואדם — ולא עוד אלא שחיינו נעשו הפקר גם בעינינו עצמנו!

אקצית „החלב" ואחרות

חודש מרס 1943 יצאו שתים עשרה נשים מן הגיטו ועברו לצד השני על יד השוק „נווי־רינק". הן יצאו לקניות ובעיקר חלב בשעה שתים עשרה בצהרים לפי אישור הגסטפו ורשיונו. מעטים בלבד עברו אל השוק הזה באותה שעה, שכן כמעט לא נשארה בו סחורה. באותו יום חכתה להם מהצד השני הג'נדרמריה ולקחה אותן עמה. אנשי היודנרט פנו מיד אל הג'נדרמריה כדי לברר סיבת מאסר הנשים, אך אלה סרבו לקבלם לשיחה בטענה, שעתה שעת מנוחת צהרים, ועליהם לבוא בשעה ארבע אחרי הצהרים. אנשי היודנרט לא חששו ביותר למקרה הזה, כיון שהיחסים עם הג'נדרמריה היו טובים בדרך כלל. אנשי היודנרט היו בטוחים, שעד הערב יצליחו להוציא את הנשים משם ולשחררן. אולם בשעה שתים הודיעו אנשים, קרוביהן של הנשים, שחכו על יד המשרד של הג'נדרמריה, שראו איך מובילים אותן אל מחוץ לעיר.

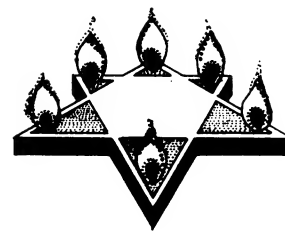
הביאו אותן לבית הקברות היהודי, פקדו עליהן להתפשט ערומות וירו בהן. בין הנשים האלה היתה אשתו של עורך הדין פרידמן ובתו של לופטר הזגג. באותו חודש מרס היו עוד כמה פעולות מקומיות וחפושים, כך הקיפו את הבית בפינה מהשוק לאדמובקה (בלוק רוזנברג). שם היו כמה בונקרים מוצנעים כהלכה, ובמשך שלושה ימים של מצור לא הרשו לאיש להכנס או לצאת מן הבנין, ערכו חפושים, הרסו מה שהרסו, אך לא הצליחו לגלות את הבונקרים, שאנשינו כנו בכנוי „סטאלינגרד״. הם תפשו דייר אחד מדיירי אותו הבית, אבל הוא לא גלה להם את סוד הבונקר, והם ירו בו והרגוהו. פעולה דומה, אך בממדים יותר רחבים, אקציה ממשית, היתה בתחילת חודש אפריל.

האקציה האחרונה לפני חסול הגיטו

אקציה זו נעשתה על ידי הגסטפו בצירוף הג׳נדרמריה בכוחות מוגברים. בשקט, בלי רעש. לא הקיפו את הגיטו, גם לא נחוץ היה, היינו בין כך ובין כך מוקפים כל הזמן, ובזמן הפעולה אי אפשר היה לברוח מן הגיטו. במשך שלושה ימים הסתובבו אנשי הגסטפו בגיטו וערכו חיפו־שים. מדי פעם במקום אחר. נכנסו לבית, יצאו ועוד פעם נכנסו. מי שנמצא במיטה נורה מיד, במיטה. הגרמנים גילו כמה מחבואים, הוציאו מהם את האנשים ולקחו אותם לבית הסוהר. הפעם עשו חפושים בלי המיליציה היהודית. אולם מיליציאנטים אחדים הסתובבו עמהם.

אנשינו נכנסו מיד עם התחלת האקציה למחבואים ונשארו שם (אלה שלא תפשו אותם) עד הסיום, במשך שלושה ימים, בלי לאכול, אף שהיה עמהם מעט אוכל, אבל מרוב מתיחות לא היו יכולים לטעום אף כזית. המתח גבר משעה לשעה. הגרמנים נכנסו לבתים, בדקו, דפקו, צעקו, יצאו וחזרו לאותו הבית, לאותה דירה, מזמן לזמן שמענו יריות. ראינו את האנשים, שנלקחו לבית הסוהר. את כל הדברים האלה ראיתי בעיני מנקודת תצפית, בה ישבתי, וממנה היה לי קשר עם אנשים בבונקר. אני העברתי אליהם את הידיעות על תנועות הגרמנים בסביבה שלנו. היתה זו אוירה של קץ המאבק עם רגש של „הסוף המתקרב״, עם מתח ההולך ומתגבר עם הזמן האין סופי של האקציה. לא ידענו, מתי תסתים האקציה, אם בכלל תסתים, או תמשך עד שיחסלו אותנו כלנו ויכריזו על העיר, שהיא מהיום „יודנרין״.

ביום השלישי לאקציה, לפנות ערב, ראיתי מנקודת התצפית שלי, שמובילים את האנשים מבית הסוהר לכיוון בית הקברות. זמן מה לאחר מכן שמענו יריות. כשנפסקו היריות נשמו האנשים לרווחה. אחדים הוציאו מזונות וסעדו את לבם אחרי צום של שלושה ימים. הסתכלתי באנשים האלה, ראיתי את הבעת פניהם יחשבתי בלבי: האדם הוא רק בשר ודם, יצור חלש, אגואיסטי ואגוצנטרי, השוכח על נקלה דברים, שלא נגעו בו בישירות. הרגו כמה מאות יהודים, אולם אנו נשארנו בחיים ואפשר לנשום לרווחה, אכן, אין זה עדיין הסוף, לא גמרו אותנו, שהרי אנו עוד חיים ונלחם על קיומנו!

באקציה זו תפשו כשלוש מאות איש. לקראת סיום הפעולה באו לבית הסוהר הרמן עם עוזריו, הוציאו את האנשים לחצר בית הסוהר, ושם עשה הרמן את „הסלקציה", חלק את האנשים חלק לימין וחלק לשמאל, מי לעבודת פרך ומי למוות לאלתר. את הגברים, שמצאו חן בעיניו, שמונים ותשעה במספר, העלו על מכוניות והובילו למחנה עבודה בקמיונקה. ביניהם היה מיורקו טאלר. טאלר הוא היחידי, שנשאר בחיים מכל אלה, שנלקחו באותה אקציה, הוא נפטר בקנדה, והוא גם כתב על פעולה זו ועל החיים במחנה העבודה בקאמיונקה. את יתר האנשים, את הגברים שנשארו ואת כל הנשים והילדים הובילו לבית הקברות. שם הפשיטום ערומים ועל יד הקבר הפתוח ירו בהם אחד אחד וחיסלו אותם עד האיש האחרון. וכך נפלו הגויות זו על זו, ובמקרים רבים נשארו הקרבנות עדיין בחיים ולפעמים גם בהכרה מלאה.

בערב הודיעו לי אנשינו, שהם מתגנבים לבית הקברות לברר, אם אפשר לעזור לאלה, שלא מתו עדיין בקבר האחים. הם הוציאו מהקבר אשה אחת פצועה בחזה מכדור, שחדר לחזה מצד שמאל, מעל ללב, עם שטף דם פנימי. הוציאו גם ילד בן שתים עשרה פצוע קשה בפניו. הכדור עבר את שתי לחייו ופצע את לשונו. התקשרתי עם דר. בילינסקי, והוא קבל את הפצועים, ביצע את הניתוחים הנחוצים והביא אותם לטיפולי בגיטו.

בעשרים בחודש אפריל חל חג הפסח. הפעם לא קבעו החגים את התאריך של האקציה — אקצית החיסול לבצוע תכניות „יודנרין" במחוזנו. גם בשבילנו לא היה הבדל, אם האקציה תהיה לפני, בזמן או אחרי החגים, עתה לא רק העתיד, גם העבר לא היה עוד שייך לנו (כביכול). האם היה זה יאוש, איני יודע, אבל זאת היתה המציאות. רק הזמן, היום, השעה הם קובעים לגבינו, כמה עוד נחיה. אנו נבלה את ימי החג, אם נחיה, כמו את כל ימות החול ולילותיו, בבונקרים. רק מעטים העלו זכרונות מן הימים שעברו, אבל בסתר לבו קיווה כל אחד מאיתנו לנס, עדיין אין אנו נמצאים בככר האסוף, מקום בו הכל אסור פרט ללנשום ולחשוב, — מחשבות שבצל התליה, כאן מותר לנו לחשוב ולהאמין בנס. אך גם להרבות מחשבה אין זמן. אנו נמצאנו כל הזמן במתח ובתנועה וחיים בצל התליה.

עוד דבר אחד שכחנו באותם הימים — לישון. בזמן המיועד לשינה היינו עובדים לשם שיפור הבונקר ולתיקונו! היינו ממהרים, ואת עבודתנו עשינו כמו במצב של חלום. קשה לי לחזור במחשבותי לאותם הימים, לאותה אוירה. אין הדבר דומה למצבו של אדם, היושב בבית הכלא ומחכה לבצוע פסק הדין — למותו. אפילו נמשכת הצפיה זמן רב. מצבנו גם לא היה דומה למצבו של חולה אנוש, שימיו ספורים, והוא חש בעליל, איך הוא הולך ומתקרב אל קצו.. לא! אנו היינו מלאי חיים ומרץ, מלאים רצון לחיות, היום לחיות, לחיות גם מחר, אם כי אבד לנו העבר, והעתיד הוא נסתר, לא נראה באופק, רחוק מאיתנו לחיות! לחיות, אפילו החיים האומללים בצל המות, בכל זאת בתקוה, שהחבל ינתק ברגע האחרון, אפילו כשיהיה נתון על צוארנו.

לפנות ערב בין השמשות נפגשנו ביודנרט קומץ אנשים בסופו של יום. דברנו, ספרנו מחויותינו, אפילו בדיחות ספרנו, מעין „גלגן־הומור", בדיחות על עצמנו בצל התליה ונפרדנו זה מזה במילים: עד מחר, אם נחיה, באותה שעה.
כאלה היו חיינו באותם הימים.

ד״ר שקלאי אליעזר

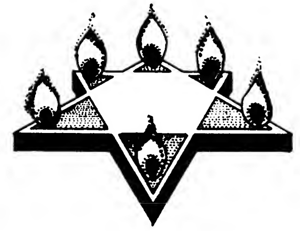
היתומות והשער הנעול

אביא תמונה קטנה — ספור קצר, המאפין אותם הימים: יום אחד לפנות ערב חזרתי מבית החולים העירוני לאחר פגישה עם ד״ר בילינסקי ושיחה עמו. בקשתי ממנו וקבלתי מנת רעל (ציאנקאלי) לעת מצוקה בשבילי ובשביל בני ביתי. (מצרך מבוקש מאד, שלא ניתן להשיגו בגיטו) בלב שקט, עם הנשק הסודי בכיסי (רעל לשעת חירום) חזרתי. סברתי לבקר תחילה, כמו כל יום, ביודנרט, לשמוע את חדשות היום, ורק לאחר מכן להגיע הביתה לאשתי ולבני. הלכתי וחשבתי על המחר שלנו. יותר קל לראות את העתיד, או יותר נכון את ימי העתיד, כאשר בידך הברירה, באיזו דרך לבחור, אם נעמוד פעם לפני ההכרעה הסופית, וכך הלכתי הביתה, עברו במוחי אלפי מחשבות, איך לא להשתמש ברעל ולהשאר בחיים.

כשחציתי את הגיטו, ראיתי מרחוק מיליציאנט אחד, המתקרב בריצה בכיוון אלי וצועק. עצרי! עמדי! וגם קול צעקה מקוטע של ילד או ילדה שמעתי — קול דק, החוצב לבבות, מלווה דפיקות בדלת, פתחו! פתחו! הסתובבתי וראיתי על ידי ילדה קטנה, אחותה בזרועותיה, נופלת על יד השער הסגור והיא דופקת בו ומתחננת „פתחו לפני את השער״.מבט פניה ודבורה כשל אדם מבוהל בראותו חית טרף, המתקרבת בלוע פתוח ומכינה עצמה לטרוף את קרבנה. בקפיצה אחת הקדמתי את המיליציאנט, ממש כשהושיט את ידו לתפוש בילדה. הרחק ידך, צעקתי, ובתנועה מהירה אחזתי בידו השלוחה בכיוון הילדה ועצרתי בעדו: „אני הייתי הראשון״ אמרתי, „לי הן, כל הקודם זוכה״. „חשוב מה אתה עושה״ אמרתי, „מה אתה רוצה מהילדה הקטנה? מה עשתה לך?״ בכעס הסתכל בי, הוריד את ידו והשפיל את ראשו. עמד שותק, ומרוב מאמץ וריצה לא יכול היה להוציא הגה מפיו. אחרי דקה אמר: „הרמן — הוא שנתן פקודה למיליציאנטים, שכל אחד חייב להביא תוך עשר דקות קרבן — כופר נפשו. „קח אותי״ אמרתי, „אותי תפסת, נלך יחד ליודנרט, אבל אותן תשאיר כאן״. „לא״ אמר, „לא אני תפסתי, הפעם נוצחתי על ידך״. בדמעות בעיניו מרוב כעס או פחד הסתובב והלך. נשארתי על יד השער עם שתי הילדות, שתי יתומות. כבר מספר שבועות, שהן מסתובבות בחוצות הגיטו. אחת בת שמונה וחצי והשניה בת שנה וחצי. ההורים שלהן באו אתן מהכפר לעיר, כמו יתר המשפחות, לפי פקודת הגסטפו. אחרי זמן קצר נתפש אביהן למחנה עבודה. אמן, גבורה, נשארה עם הילדות ודאגה לקיומן, שלושה ימים בשבוע עבדה מטעם היודנרט אצל הגרמנים תמורת ככר לחם. פעם בשבוע התגנבה אל מחוץ לגיטו והלכה לכפר בו היתה גרה לפנים, כשבידה דברי ערך להחליף אותם תמורת אוכל בשביל ילדיה. לפני צאתה מסרה את הילדה הקטנה לטיפול ולהשגחה לבת המבוגרת, בת השמונה וחצי, עד שהיא תשוב.

באחד הפעמים הלכה ולא שבה עוד. לא אחת פגשתי את היתומות ברחוב, כשהמבוגרת מחזיקה את הקטנה בזרועותיה. יהודים בני רחמנים עזרו להם, שלא יגועו מרעב. כעת עמדו לפני השער של הבונקר שלהן, כשהוא סגור בפניהן. הוצאתי מכיסי שתי סוכריות, שקבלתי בבית החולים בשביל בני, והגשתי אחת לקטנה והשניה למבוגרת. הקטנה לקחה את הסוכריה לפה ונרגעה, והמבוגרת הכניסה אותה לכיס ואמרה, כאילו מדברת לעצמה; אני לא צריכה את זה, אחזיק את הסוכריה בשביל הקטנה, שלא תבכה אם נהיה בבונקר.

בינתיים נרגעו הרוחות, במקום קרני אש של השמש השוקעת עטף חושך את הגיטו, והרחובות דממו. הגיעה שעתי ללכת, אך לא יכולתי להשאיר את היתומות בחוץ. דפקתי בשער, אך לא ענו, אף כי ידעתי, שהם שמעו את כל השיחה וידעו, כי היתומות, הדרות במחבוא שלהם, הן המחכות על יד השער. דפקתי בעדינות בפעם השניה, אחר כך קראתי בשמו של האחראי לבית ואיימתי: ,,אם לא תכניסו את היתומות אפתח את השער בכוח, בעזרת המיליציה'' בכוח איום זה נפתח השער לרוחב 'זרת', ובעד הסדק הצר הוציאו יד והכניסו את שתי האחיות. השער נסגר אחריהן.

בקורי ביודנרט לא התקיים הפעם בגלל האחור. בדרך הביתה נכנסתי לחדר המיליציה, בו היה אור ושמחה, לדעת על מה ולמה השמחה הגדולה. נודע לי, שהפקודה שנתן הרמן היתה רק הלצה. אחרי שנתן את הפקודה הוא עזב את העיר, והאנשים שנתפסו חזרו הביתה. ארבעים מיליציאנטים חגגו ושתו לחייו של אחד מהם, גבור ערב היחידי, שהחליט למסור את עצמו ולא הביא קרבן כופר נפש. זה היה האיש, איתו נאבקתי על היתומות. כאשר ראה אותי השפיל את ראשו ושתק. גם אני שתקתי, אבל בלבי חשבתי, שהוא באמת גבור. הוא כבש את כעסו ברגע, שיתכן שהיה הקשה ביותר בחייו!

הפרד ומשול של הגסטפו

ג הפסח קרב ובא, את סדר הפסח הפעם לא ערכנו, בילינו את הערב כמו את יתר ערבים — במחבוא. ערכנו תרגילי כניסה ויציאה אל הבונקר וממנו החוצה. בין תרגיל לתרגיל היתה לי שעת כושר מעטה — לחשוב.

עברו שמונת ימי הפסח, עברו כמו שאר ימים ולילות של אותה תקופה. כמה קרבנות, ידיעות על חיסול קהילות ופעולות 'יודנרין' בסביבה, חדשות מן החזיתות, חטיפות למחנה עבודה, מתי מגיפות ועוד.

באותם הימים הזמינה אליה הגסטפו את המיליציה היהודית, בחרה מתוכם שנים עשר מיליציאנטים והכניסה אותם לכלא. ובחרה דוקא את אלה שהיו מקורבים לאנשי הגסטפו ומקובלים עליהם. אמרו למיליציאנטים במה הם מואשמים: בהחזקת נשק ובהתארגנות למעשי חבלה ולהתנפלויות על הגרמנים. לפי דברי אנשי הגסטפו הגיעו אליהם הידיעות הללו מיהודי הגיטו. לא היתה זו אמת. שום איש, שום יהודי לא הודיע ולא מסר, אף לא בא במגע עם אנשי הגסטפו. הכניסו את המיליציאנטים לבית הכלא כדי לעשות להם 'שטיפת מוח', להפכם לכלבים נאמנים בזמן שיגשו לחסל את הגיטו, לזרוע פירוד ושנאה בין אנשי המיליציה ובין אנשי הגיטו, דבר, שהיה נחוץ להם בימים האחרונים לפני החורבן הסופי, והם גם הצליחו בכך. המיליציאנטים, שעברו שטיפת מוח בכלא, האמינו, שנפלו קרבן להלשנה מצד אנשי הגיטו, כביכול כדי להתנקם בהם.

היודנרט מצדו עשה כל מאמץ להוציא אותם שלמים מבית הסהר, ואמנם הצליחו, כי כעבור שבועים שוחררו מהכלא. מסופקני, אם שחרורם בא בעזרת היודנרט. לפי דעתי, כשנוכחו אנשי הגסטפו לדעת, כי התחבולה שלהם הצליחה, והם עוררו שנאה בלב המיליציאנטים כלפי אנשי הגיטו, הוציאום לחופשי. הספור על

ההלשנה חדר עמוק ללב המיליציאנטים, וכשבאה לידם ההזדמנות הראשונה נקמו נקמתם ועזרו במידה רבה לחיסול הגיטו !

חודש מאי הגיע, והסוביאטים התחילו בהתקפות בכל החזיתות והתקדמו מהר. מאידך גיסא כבשו הבריטים והאמריקאים את צפון אפריקה ונחתו בסיציליה. עתה דברו על חזית שניה באירופה המערבית, בצרפת וגם באיטליה. התחלנו לראות במו עינינו את התחלת מפלתו של היטלר י"ש. אבל המפלה מתקדמת לאט מדי, ואנו מחפשים דרכים להרויח זמן, שהרי הזמן כל כך יקר עתה בשבילנו.

הקסרקטין

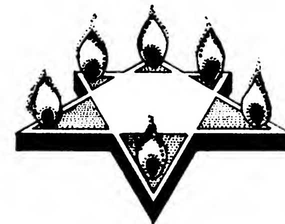
אז באה הצעה חדשה: אנשי הקשר שלנו הודיעו לנו על הסכמת הגסטפו להקים בעירנו קסרקטין בשביל מאתים גברים בעלי מקצוע. אלה ישארו כאן גם לאחר שיוכרז על המקום, שהוא „יודנררין", ויגורו כלם בבית אחד סגור תחת משמר הגרמנים. הם יעבדו בשביל הרייך בפיקוחו של מנהל גרמני. אין אני יודע, מי היה בעל ההצעה הזאת, האם אנשי הקשר שלנו, הם שפנו לגסטפו והציעו להם את ענין הקסרקטין, או הגסטפו עצמו פנה לאנשי הקשר שלנו והביע נכונות לאשר בעירנו, כמו בערים אחרות, אחזקת קסרקטין כזה גם לאחר חסול הגיטו.

התשלום בעד כרטיס כניסה לקסרקטין היה גבוה למדי, ואף־על־פי־כן גדל מספר המעוניינים, ובמשך כמה ימים עבר את המספר הנקוב — מאתים. בהשתדלות אנשי הקשר אצל הגסטפו העלו את המספר לשלוש מאות, ואחרי זמן מה הגיע עד ארבע מאות איש. הגסטפו ואנשי הקשר מנו אותי לתפקיד רופא הקסרקטין, אבל נשארתי גם במקום עבודתי בבית החולים (למזלי). לשכון הקסרקטין בחרו את ביתו של ד"ר פלק ז"ל. הקיפו את הבנין סביב בגדר תיל והפכוהו לבית סהר ממש עם שער ברזל, סגור, ומשמר כבד מכל הצדדים, כמו במחנה עבודה. לפי כל החישובים הרי אחרי חסול הגיטו לא יהיה מקום יותר בטוח מאשר בקסרקטין.

במשך חודש מאי הקימו את הקסרקטין, וחלק מן האנשים נכנס לגור בו, ועד סוף חודש מאי נכנסו לשם כל אלה, שנרשמו ונתקבלו, לאחר ששלמו. מעתה היו יושבי הקסרקטין תחת פקוח הנהלתי. אין נכנס ואין יוצא בלי רשיון. זה הפך מקום סגור, המיועד אך ורק לארבע מאות גברים בעלי מקצוע. לא נתנו רשות כניסה אפילו לאישה אחת.

אפשר היה להכיר את הבית מרחוק — בית הסוהר המוקף גדר תיל דוקרני, והשמירה קבועה על יד השער. אני לא הייתי אף פעם בפנים בחדרים, ואני יודע את תאור הקסרקטין מפי מנחם כץ, היחידי שהיה שם ונשאר בחיים.

במשך חודש מאי חסלו במחוזנו גיטו אחרי גיטו והכריזו על המקומות האלה, שהם 'יודנרין'. עירנו נשארה כמעט עד הסוף ביחס לחסול הסופי. במחוז שלנו נשארו מקומות יחידים, ואנו ביניהם. לפי קצב הפעולות היינו יכולים לומר בודאות, באיזה יום תהיה אצלנו האקציה, — פעולת חסול על ידי הגרמנים, כי הם שוב לא הסתירו דבר, כי ידעו, שאין לנו שום אפשרות להמלט ולברוח,

וכי מפקחים עלינו בשבע עינים. אנו סגורים מכל העברים ואורבים לנו יומם ולילה לראות, מה אנו עושים בגיטו. ה׳שגחה מיוחדת היתה בדרכים, תפשו כל יהודי, היוצא מן הגיטו בלי רשיון. כך עברו עלינו הימים האחרונים של יהודים ליגליים ויהדות לגלית בעירנו!

הריקוד האחרון

מה ימים לפני חסול הגיטו נתבקשתי לבקר אצל חולה. הבטחתי שאבוא בשעות המאוחרות בערב. באותן השעות היה הגיטו עטוף אפלה — חושך ושקט מוחלטים, האנשים בגיטו מטים אוזן, חודרים במבטיהם את החושך ומשגיחים. שבילי הגיטו היו נהירים לי, הכרתי כל בית וכל שביל, כל דירה וכל דייר. אני ניגש בזהירות אל הדלת כדי לא להפחיד את האנשים. איני דופק, אלא פותח את הדלת ונכנס. בחדר חושך. אין איש לאוזני מגיעים מרחוק הדים של מוסיקה. מוסיקה מתקליט בחדר הסמוך? מוסיקה, כאן, בגיטו? אולי טעיתי? קרבתי לדלת החדר, שממנו הגיעו צלילי המנגינה. עמדתי והקשבתי. כן! מנגינה של ריקוד ישן. עזרתי עוז ופתחתי את הדלת. ראיתי לפני חדר ארוך, חשוך, שהפנס, התלוי על הקיר, מאיר אותו באור כהה, כאן קשה היה להכיר איש את רעהו. החדר היה ריק מרהיטים. בפינה עמד ארגז קטן ועליו גרמופון, שתקליט הסתובב עליו. על ידו עמד ׳צלו׳ של אדם בלי כל תנועה.

בחדר היו זוגות של צעירים, שהיו מתחבקים, שרים ורוקדים בעינים עצומות, וכך הסתובבו במעגל, עברו על ידי שלובי ידים וזרועות, צמודים זה לזה כגוף אחד, הם לא ראו אותי, לא שמעו שנכנסתי, רק רקדו לפי קצב המנגינה של הריקוד הישן.
פקחתי עיני לרוחה, ואני עומד ומסתכל. לפני אנשים כאילו מעולם אחר. הם שרים ורוקדים, אינם שומעים דבר ואינם יודעים, שזה הוא הריקוד האחרון שלהם! בו הם משקיעים את שארית שאיפות חייהם ורצונם, כוחם ומרצם תמצית חייהם! בעינים עצומות מכאב התרחקתי ונעלמתי בחשכה, בקחתי בלבי את תמונת בני הנוער הרוקדים, אותו נוער מלא חן וחיים תוססים, יופי ורצון וזכות לחיים!

התמונה היקרה הזו של הנוער הרוקד נחרטה בלבי לעולם. החושך עטף אותי, רק המנגינה נדבקה אלי, ליוותה אותי בכל אשר הלכתי, ובה שמעתי אילו את המילים של מלאך המות. „אתה שלי! ממני לא תתחמק״!

האקציה האחרונה — חסול הגיטו. „יודנרין״

בהתחלת חודש יוני 1943 (חודש סיון), נערכו יום יום אקציות במחוזנו, אקציות, שמטרתן לטהר שטחים מיהודים ולעשותם „יודנרין״. נשארו ערים מעטות, המחכות ליום הגורלי שלהן. הן מתחרות ביניהן, מי תהיה האחרונה בתור. יום יום מחכים לאקציה האחרונה, וכשאינה באה, עושים חשובים, כמה זמן נשאר לנו עוד לחיות. עוד יום או יומים, או רק כמה שעות.

מבחינה נפשית כבר היינו מוכנים לסיום הזה, אבל כל כמה שהתקרבנו לתאריך, כן גברו בנו הרצון והחשק לחיים, „להרויח״ עוד שעה. אותה שעה יכולה להיות לפעמים גורלית להצלת החיים. מנצלים את כל האפשרויות!

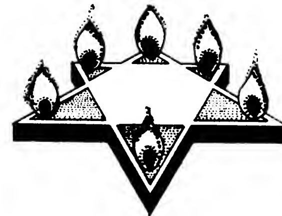
כך למשל הודיעו לנו מכרים אוקראינים, שהם מחפשים רופא יהודי, שיוכל לבוא אליהם עם משפחתו ליער, יהיה מגויס ויגור עמהם. היו אלה הלאומנים האוק־ראינים, (הבנדרובצים), הלוחמים לחירות אוקראינה. אנשים אלה ישבו ביערות וערכו התנפלויות על הגרמנים, ובזמן הסוביאטים — על הסוביאטים, ובכל ההזדמנות הרגו פולנים ויהודים. רופאים אוקראינים לא רצו לוותר על חייהם החופשיים בעיר, לכן פנו אל רופאים יהודים והבטיחו הצלה להם ולמשפחותיהם מידי הנאצים. התקשרתי עם המפקדה, ולמזלי היה כבר המקום תפוש.

אחרי המלחמה התברר, כי האוקראינים הרגו את בני משפחות הרופאים היהודים ואותם החזיקו בתנאים קשים מאד, עד שהרגו גם אותם. מעטים מהרופאים האלה הצליחו להמלט בשעת הקרבות בין האוקראינים והסוביאטים וחזרו העירה. ואילו מצבם היה קשה עתה ביותר, כי הסוביאטים ראו בהם לוחמים לצד אויביהם, והבנדרובצים חפשו אותם, ראו בהם עריקים משרות פעיל, שיוכלו למסור הרבה סודות לאויב.

מעירנו הצליחו להמלט זוג רופאים. היו הם דר׳ לבר ואשתו מבית רוזן. הסתתרו אצלנו שמונה ימים, ובקושי העברנו אותם אל מעבר לגבול, לפולין.

כל אחד מאיתנו נסה מזלו בתשלום או בלי תשלום אצל מכרים לזמן קצר או יותר ארוך, אך את תקותינו תלינו בקסרקטין. אם ישאר גרעין חזק של ארבע מאות איש, תהיה אפשרות לקרוביהם להסתתר אצל הגויים לזמן יותר קצר או יותר ארוך. העיקר להרויח את הזמן הדרוש!

בשמונה ובתשעה בחודש יוני חלו שני ימי חג השבועות, על החג עצמו חדלנו לחשוב מכבר. חשוב היה התאריך וחשובים הימים, בהם הדגישו הגרמנים במיוחד את האקציות ואת שאר הפורעוניות. וכשעברו הימים האלה, כשם שעברו שאר ימות החול, נשמנו לרוחה. הרוחנו עוד יומים, ואולי עוד כמה ימים. לפי החשובים שלנו היו צריכים להתחיל את האקציה בעירנו בעשרה ביוני, וכשגם האחד עשר ביוני בבקר היה שקט, עשינו חישוב חדש: השנים עשר בחודש חל בשבת, השלושה עשר הוא יום ראשון, הארבעה עשר והחמישה עשר לחודש הם ימי החגא, חג שבועות של הגויים. פעולת „יודנרין״ אי אפשר לגמור ביום אחד, שבת, ואין הדבר מתקבל על הדעת, שהגרמנים יתחילו את הפעולה בשבת ויפסיקוה לשלושה ימים כדי להמשיכה אחרי החגים. צודקים איפא אלה שקבעו את התחלת הפעולה ליום רביעי בשבוע הבא, היינו, יום ששה עשר בחודש יוני. אולם החשובים לחוד והמציאות לחוד, וכמו תמיד, כך גם הפעם פעלו הגרמנים בנגוד לחשובים שלנו.

ביום ששי אחרי הצהרים הודיע לי מסר הרוקח, שראה מרחוק את הרמן, איש הגסטפו, משוחח עם בטינגר, ולפי תגובת בטינגר הבין, שכאן מדובר בפקודה חשובה, שהרמן מסר עליה לבטינגר. הפניתי צעדי ישר לקסרקטין, לדירתו של בטינגר. חשוב לדעת, שמאחד ביוני כבר גרו בקסרקטין כל ארבע מאות היהודים, שקבלו אישור לכך, חוץ ממני, שהייתי היחידי, שיכולתי לשהות בלילה גם מחוץ לקסרקטין. אם כי את בטינגר לא מצאתי, פגשתי את אשתו בבית. אחרי דין ודברים ספרה על פקודתו של הרמן : להכין גרזנים ולהיות מוכנים לשבת בבקר, הוא יום השנים עשר בחודש יוני.

מיד הודעתי על כך ליודנרט וליתר האנשים בגיטו. אנשי היודנרט עשו מאמצים לברר את הגירסה שלי, אם היא נכונה. היו להם מקורות מודיעין משלהם, ולפי אותם מקורות לא תערך הפעולה לפני ששה עשר בחודש. החלטנו בכל זאת להיות זהירים ולא להאמין לגרמנים. לצערנו, עשה זאת רק חלק מאיתנו !

כל אחד ניצל את הזמן, שעמד לרשותו, לתקן, להכין ולברר. אני עצמי החלטתי לעזוב את הגיטו ולהעביר את אשתי ובני לבית החולים, בו עבדתי. בשבילי לא היתה בכך שום בעיה, הבעיה העיקרית היתה בעית הבן, שטרם מלאו לו חמש שנים. לא פעם הבטיחה לי האחות הראשית לעזור לי בשעת הצורך. לא האמנתי לדבריה, חשבתי להכין למשפחתי בונקר בקרבת בית החולים ופניתי בענין זה לחצרן. הבטחתי לו סכום כסף גדול, אולם, אחרי התיעצות עם אשתו, הוא סרב, ומאותו רגע הוא הכפיל את ערנותו כלפי. ויתרתי איפא על הרעיון לבנות בונקר. בינתים רציתי להרויח זמן עד אחרי האקציה. האחות הראשית עזרה לי להכניס את אשתי לבית החולים ולהסתיר אותה שם. היא עזרה לי גם להוציא את בני מהגיטו ולהעבירו לבית החולים ולהסתירו שם יחד עם אשתי. מובן, שהחצרן לא ידע מאומה על זה.

לפני שעזבתי את החדר שלי הזהרתי עוד פעם את דיירי הבית, שנקרא „בלוק הרופאים", שבו גרו הרופאים עם משפחתיהם וקרוביהם. אמרתי להם, שאני עוזב את המקום עם אשתי ובני ובורח אל מחוץ לגיטו. אחרי כן נפרדתי מחברי הרופא אריה פלד ז"ל, לחצנו ידנו, הוא היה האדם האחרון, איתו החלפתי מילים, ונפרדנו כאחים לתמיד. אחרי השיחה עמי עזב גם הוא את הגיטו באותו הערב.

בשבת בבקר, אחרי שגמרתי את עבודתי, החלטתי לבקר בגיטו וביודנרט וכן לבקר כמה חולים ולשמוע על המצב. נזהרתי בדרכי ולא הלכתי בכביש הראשי, אלא בשביל צדדי. מרחוק ראיתי את אנשי הג'נדרמריה הגרמנית רכובים על סוסיהם. הסתתרתי עד אשר עברו וחזרתי לבית החולים. משם טילפנתי העירה, לבית המרקחת, שהיה מחוץ לגיטו. שם עבדו הרוקחים גולדמן וטוניס. מהם נודע לי, כי „החתונה" אמנם התחילה בשעות הבקר המוקדמות, בלוית „תזמורת" חזקה. יש כבר הרבה אורחים מוזמנים. השיחה נפסקה באמצע.

נשארתי בבית החולים והמשכתי בעבודתי כל היום כרגיל.

ביום ראשון בבקר ערכתי את הביקור אצל החולים בבית החולים כתמול שלשום, גמרתי את הבקור מהר ובקשתי את האחות הראשית, שתלך העירה ותשוב ותדווח לי על פעולת יום השבת. בקשתי אותה במיוחד לעבור על יד הקסרקטין ולברר, אם האנשים יצאו לעבודה או נשארו במקומם. לא שערתי, שארע משהו לאנשים האלה. אולם גם הפעם הצליחו הגרמנים לרמות אותנו !

האחות הראשית חזרה כעבור שעתים וספרה לי על הפעולה ועל המודעות בשפות גרמנית, פולנית ואוקראינית בנדון יום השבת, השנים עשר ביוני 1943 (שם נאמר): העיר שלנו בז'ז'ני היא מעתה עיר נקיה מיהודים „יודנרין". מי שיסתיר יהודי או יעזור ליהודי אחרי תאריך זה יבוא על עונשו. היא עברה גם על יד הקסרקטין, כפי שבקשתיה. שם לא היה איש, לא היתה שמירה, השער היה פרוץ.

זאת אומרת, שגם אותם חסלו.

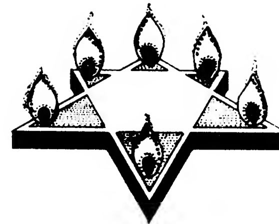
בתאריך ט' בסיון תש"ג, שנים עשר ביוני 1943 — חוסלה יהדות בז'ז'ני

אחרי חיסול הגיטו.

פגישתנו עם האחות הראשית של בית החולים בו עבדתי, סיפרה לי האחות, כי למחרת היום, בו עזבתי את בית החולים, מוקדם בבקר, בא הרמן, איש הגסטפו, ל„פגישה" עמי, (החצרן הלשין עלי. הוא צלצל לגסטפו, שאני מסתתר בבית החולים). אולם הרמן איחר הפעם את המועד. הפגישה בינינו נדחתה לעשרים ושלוש שנים ונתקיימה בבית המשפט בעיר שטוטגרט, בגרמניה, במשפט נגד אנשי הגסטפו, על פעולותיהם בזמן הכיבוש במחוזנו. שם מסרתי את עדותי נגדם, ובפרט נגדו. (פסק דינו של הרמן היה 10 שנות מאסר. הוא מת בבית הכלא).

יום השבת השחורה — היה רק התחלת הפעולות, הרדיפות והחיפושים אחרי יהודים ורכוש יהודי, ונסתיים כעבור יותר משנה, עם השיחרור על ידי הצבא הסוביאטי, אם כי גם אז לא השתחררנו במלוא מובן המילה. כאן אביא כמה דברים, שידועים לי על התקופה הקשה זו, מה שעבר על יהודי עירנו מאז התחלת פעולת היודנרין בעירנו, הכל כפי ששמעתי מפי עדי ראיה.

בזמן חיסול הגיטו עדיין היו בחיים מעל אלפים יהודים. (לפי גירסת הגרמנים היו הרבה פחות) בשבת השחורה, שהיה היום הראשון לפעולת החיסול, הצליחו הגרמנים לתפוש כשש מאות וחמישים איש בגיטו וכשלוש מאות וחמישים יהודים מהקסרקטין, ביחד כאלף איש. לאחר שתפשו אותם הביאום לבית הקברות היהודי, שם היה מוכן קבר אחים, עמוק וארוך, שהפועלים הפולניים חפרו אותו

לפני כן. ספר לי עד ראיה, שופט פולני, שהוא עמד על הגג בביתו מן הבקר עד הערב, ובאמצעות משקפתו הסתכל ברצח היהודים בבית הקברות.

כל יהודי, שהובא לבית הקברות, פשט את בגדיו, ערם אותם לערמה, ערום ויחף ניגש אל שפת הקבר, כשפניו אל הבור ועורפו אל הגרמני. הגרמני ירה בו והוא נפל, קפץ או נדחף אל תוך הבור.
אקציה זו נמשכה עד לפנות ערב.
בשבת שאחרי האקציה עשו הגרמנים הפסקה לשלושה ימים. הם חידשו את החיפושים רק ביום ד' של אותו השבוע, אבל הפולקסדויטשים והפירחחים ערכו לעצמם באותם ימי הפסקה חג משלהם, חג של גזל וביזה של רכוש היהודים שנרצחו וחיפושים אחרי בונקרים, בהם נשארו עוד יהודים. הם היו מומחים בעבודה זו. הם הרסו הכל עד היסוד בחיפוש אחרי יהודים או אחרי חפצי ערך.

בשבת השניה, אחרי האקציה הראשונה, חפרו הפועלים הפולניים עוד כמה קברים בבית הקברות היהודי. סיפר לי עד ראיה, פולני, שהיה בין החופרים, סיפור, שזעזע אותו ואת חבריו: את קבר האחים של פעולת הרצח בשבת הראשונה כיסו פעמים באדמה: בשבת, אחרי הרצח, וביום השני בבוקר, מפני שהגויות לא היו מכוסות. ביום שלישי הוסיפו עוד אדמה על הקבר, בו נמצאו כאלף גויות, ואז שמו לב לזעזועים ולתנודות של שכבת האדמה שמעל קבר האחים. לאט לאט התרחקו מן המקום אחוזי פחד והסתכלו לדעת מהנ עשה. עברו כמה דקות והנה קרתה מעין התפוצצות. האדמה פתחה את פיה, ומקבר האחים עפו גויות כלפי מעלה ונזרקו למרחקים, רחוק מהקבר.

הם ראו בכך אות, שגם האדמה הזדעזעה, והיא מתנגדת למעשים כאלה, לא רוצה לחפות ולכסות על מעשי הרצח. האדמה כאילו פערה את פיה כלפי השמים והכריזה בקול, שהיא לא תהיה שותפה למעשים האלה.

החיפושים אחרי יהודים בגיטו ומסביב לו נמשכו באופן רציני כמעט בלי הפסקה עוד שבועים. בחיפושים האלה נמצאו עוד הרבה יהודים. ביניהם אחותי וחברי דר. אריה פלד עם משפחתו, זכרונם לברכה.

לפי ספורו של עד ראיה הביאו את משפחת פלד לבית הקברות, שם ירו באשתו ובשני ילדיו, עד שהגיעו אליו, אך אותו שחררו, משום שהיו זקוקים לו. הוא היה רנטגנולוג יחידי בסביבה. מבית הקברות ירד העירה והגיע עד הכנסיה הפולנית ברחוב „ראיסקה", פתאום עמד, היסס שניה והתחיל לרוץ בחזרה לכיוון בית הקברות, ושם מצא את מותו על יד בני משפחתו.

בזמן האקציות ועוד יותר במחנות ההשמדה היו מקרים רבים כאלה, בהם תפשו הגרמנים משפחות שלמות ופרקו אותן. הפרידו בין איש ואשתו, בין אם ובת או בין בן ואב. כל אחד מבני המשפחה המשיך בדרכו, מי למות ומי לגורל אחר. מטר של מכות אכזריות אילץ את האנשים לקבל עליהם את פסקי הדין בלי שום ערעור, בלי שיוכלו אפילו להפרד זה מזה או להגיב באיזה צורה שהיא, אם לא רצו למות תחת מקל החובלים ובהשפלה.

מקרה שני עליו סיפר לי מאיר טאלר; היה זה בחצר בית הסהר בעירנו, כאשר חילק הגסטפו את האנשים לימין ולשמאל, עשו „סלקציה" לעבודת כפיה במחנה עבודה ולבית הקברות, בדרך למות. הרמן ביצע את „הסלקציה". כאשר עברה לפניו משפחה, פיצל אותה במחי יד. את האב למחנה ואת אשתו לבית הקברות. הבעל ניסה לתפוש את אשתו, אבל לא הצליח, תחת מטר מכות

הוא נסחב על ידי זרם האנשים האומללים ומצא את עצמו במחנה עבודה בקמיונקה. כל הימים שעוד היה בחיים לא סלח לעצמו על רגע החולשה, שלא בחר בדרך לבית הקברות יחד עם אשתו. את מנוחתו מצא אחרי כמה שבועות בחיפושים אחרי יהודים במשך השבועים אחרי חיסול הגיטו, בו ומסביב לו, נעזרו הגרמנים בעבודה הבזויה הזו במיליציה היהודית, שחבריה נבחרו באופן מיוחד בקבר אחים של מחנה העבודה.

למטרה זו, (היו הם שנים עשר המיליציאנטים, שהגרמנים עשו להם שטיפת מוח בבית הכלא כמה שבועות לפני כן). הם היו כל הזמן תחת פקוח קפדני של

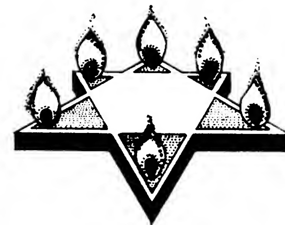
הגסטפו. סופם של המיליציאנטים האלה היה כמו של כל היהודים, יתכן שעוד יותר מר! הגרמנים, לא זו בלבד שהרגו אותם, אלא התנקמו בהם לפני מותם. אחרי שבועים של חיפושים אספו אנשי הגסטפו את המיליציאנטים, שנים עשר במספר, קשרו אותם תוך מכות זה לזה בחוטי תיל דוקרני וסחבו אותם לבית הקברות, שם הכו אותם מכות רצח עד שחסלו אותם, כדי שלא תשאר שום עדות חיה למעשי הרצח שלהם. זה היה סופם של האנשים, אשר שרתו את האדונים הגרמנים, כמו כלבים נאמנים, המוכנים לבצע בלי ערעור כל פקודה שלהם.

עם סיום הפעולות האלה, משגמרו את החיפושים, הודיעו הגרמנים לאוכלוסיה הלא יהודית על העונשים הכבדים, עד עונש מוות, אשר יענשו כל אלה, שיושיטו עזרה כלשהיא ליהודים באזורנו.

במשך שלושה עשר החודשים, שהגרמנים עוד שהו באזורנו, הצליחו לגלות הרבה יהודים, לרוב באמצעות הלשנה של השכנים הגויים, או אפילו של אותו אדם, שבביתו התחבאו היהודים. מסתבר, שזוהי האמת, שכן בכל האזור שלנו לא נענש אף גוי, לא עונש כספי ולא עונש גופני, למרות שמצאו אצלם יהודים.

האכר, שאצלו מצאנו מחבוא, סיפר לנו כל פעם על קורבנות חדשים מהלשנה, בין אלה שהוא זכר את שמותיהם היו: הסיו רדליך עם אשתו (מהבית קלרה פריס), הרוקח מסר עם גיזה אוברלנדר, משפחת פודהורצר (ילד אחד נשאר בחיים אצל קרובי משפחה), ועוד רבים אחרים, שאת שמותיהם לא זכר. עוד יותר קשה היה מצבם של האנשים, שברחו ליער, בלי שתהיה להם כתובת לאן ולמי לפנות. ביום הסתתרו ביער או בשדה, ובערבים יצאו ממחבואיהם לחפש מעט מזון, שם ארבו להם גויי הסביבה, שאסרו אותם, לקחו מהם כל מה שהיה להם ומסרו אותם לאנשי הגסטפו תמורת כסף. קשה מאד היה להשיג אוכל, אפילו תמורת כסף. האכרים פחדו מכל מגע עם יהודים, וכך נוצר מצב, שהיהודים מתו מרעב, אפילו כשלא השיגה אותם יד הגרמנים. רבים מהיהודים ביער מתו בגלל כל מיני מחלות, בלי שום עזרה, או ממצבים של תת תזונה ואפיסת כוחות, כשנאלצו לעזוב את מקום מחבואיהם ולהסתובב ביער, בבוץ ובקור. קשה במיוחד היה המצב בתקופת החורף. אנשינו סבלו קשות מן הקור החורפי העז, שדוקא באותה שנה היה קשה מאד. ביחוד הזיק להם השלג, אשר גלה את עקבותיהם, ולא אחד מהם נתפש בגלל העקבות, שהטביעו רגליו בשלג.

לפי הערכתנו נשארו בחיים אחרי אותו החורף כמאתים וחמישים עד שלוש מאות יהודים, כשהמתקפה הסוביאטית התקרבה עד לאזורנו. לולא העובדה, שהתקפה זו נשברה, והסוביאטים נסוגו, הם היו נשארים בחיים. הנסיגה גרמה לחיסולם של רוב האנשים האלה, והגאולה באה רק אחרי ארבעה חדשים, בקיץ, במתקפה השניה, כאשר נשארו לא יותר משלושים עד ארבעים יהודים.

שוב שלטון הסוביאטים

אז פעולת „היודנריין" עד יום השחרור מצאנו מחבוא אצל אכרים שונים בבונקר שחפרנו לעצמנו. אחרי השחרור נשארנו עוד יום אחד בבונקר שלנו מתחת לאדמה. בשורת השחרור מצאה אותנו ממש ברגע האחרון. מצבנו הגופני היה בכל רע, כולנו היינו „עור ועצמות". אנשים, שראו אותנו, לא האמינו, שנהיה מסוגלים להבריא ולחיות.

בלילה עזבנו את הבונקר. אחרי שכלם יצאו ממנו, חזרתי לראות אותו עוד פעם ולהפרד ממנו. פתאום נעשה הבונקר ריק. הוא הפחיד אותי ממש. ראיתי לפני „קבר" שחור, חשוך, רטוב. האם אפשרי הדבר, שבילינו כאן שמונה חודשים? יצאנו משם בשעה שתים לפנות בקר, את הדרך עשינו ברגל. רק חלקנו הצליח, אחרי שמונה שעות הליכה (ששה עשר קילומטר) להגיע העירה בכוחות עצמו. גיסי, גיסתי ובנם מרק נשארו באפס כוחות תקועים באמצע הדרך, רק לפנות ערב מצא אותם צבא סוביאטי והביאם העירה. קרועים ובלוים, לבושי סמרטוטים, נכנסנו העירה שלושה עשר חודש אחרי שיצאנו ממנה בזמן חיסול הגיטו. איתנו חזרו עוד שלושים וחמישה אנשים. כל מה ששרד משנים עשר אלף היהודים בזמן כיבוש הנאצים!

היינו כבני משפחה אחת. כולנו גרנו בסביבה אחת, הרחק מן הגיטו ומן המקום, בו גרנו בימי שלטון הנאצים. לא נכנסנו לגיטו הזה. אפילו לא הסתכלנו אליו מרחוק. היה זה מעל לכוחותינו. שאיפתנו היחידה היתה להתרחק ככל האפשר ממקום הזוועות הזה, בו הרסו את חיינו ואת חיי יקירינו. רצינו להתרחק מאותה אוכלוסיה של מרצחים, אשר ברובה נתנה יד לרצח היהודים.

את חיינו בזמן שלטון הסוביאטים תארתי בפרק „שלטון הסוביאטים". הפעם הם השתנו מאד לרעה.

מצבנו כקומץ יהודים, שנשארו בחיים, אחרי כל מה שעבר עלינו, היה הפעם הרבה יותר קשה ממצבנו בתקופה הקודמת. האנטישמיות הרשמית והבלתי רשמית נתנה אותותיה בכל פנות חיינו. יש לציין, שהימים היו ימי מלחמה, וזה כשלעצמו שימש להם תרוץ ליחסם הקפדני כלפי האוכלוסיה, שהיתה תחת השלטון הנאצי וביחוד כלפי היהודים, שנשארו בחיים. העובדה, שהיהודים האלה לא הושמדו בידי הנאצים, החשידה אותנו בעיני השלטון הסוביאטי.

למזכירות המפלגה נשלח חוזר סודי, לפיו אסור היה למסור ליהודי שום תפקיד אחראי או מנהלי. שאלתי את ידידי הקומוניסטים היהודים לפשר הדבר, והם שתקו. אותה שאלה העמדתי לפני הקומוניסטים הלא יהודים, והם הסבירו לי, שצעדים אלה לא כוונו „חלילה" נגד היהודים, אדרבא, אמצעים אלה שמשו לדעתם להגנת היהודים מפני זעמם של הגוים. השלטונות הסוביאטיים חששו למעשי נקם, כביכול, מצד היהודים נגד האוכלוסיה הלא יהודית, אם יגיעו היהודים לשלטון, אפילו מקומי וזמני, — ואז תבוא תגובה רצחנית מצד האוק־ראינים, והם יחסלו את הקומץ הקטן של היהודים, שנשארו בחיים. סיבה נוספת היא לקרב את לבבות האוכלוסיה הלא יהודית, אשר ספגה בימי שלטון הנאצים רגשות של שנאה ואי אמון כלפי הסוביאטים.

בינתיים היו היהודים שוב הקרבן. השלטונות הסוביטיים התיחסו אלינו באי אהדה ובחוסר אמון. העובדה, שנשארנו בחיים אחרי השואה, אמרה להם דרשני.

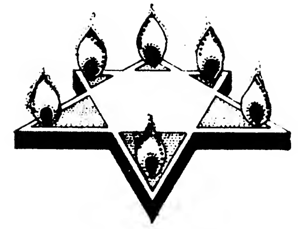
זה עורר חשדות בלבם כלפינו, ולא פעם קראו לי ל־נ.ק.ו.ד, או ל־ק.ג.ב. והציגו לי שאלות, חקרוני שעות. אחת השאלות, שחזרה ונשנתה בפיהם, היתה: איך זה קרה, שכלם נהרגו ורק אתה ועוד כמה יהודים נשארתם בחיים? אין זה אלא ששתפתם פעולה עם הגרמנים. הם פשוט לא יכלו לסלוח לי, שאני חי לאחר שנגזר עלי למות.

באותם הימים התקשתי להבין את הגישה הזו של הסוביאטים ליהודים, אולם לאחר שנים הבנתי והערכתי נכונה את היחס שלהם ואת גישתם כלפינו.
באותו יחס שלילי כלפי נתקלתי בכל המוסדות בעירנו. הם היו עוינים לנו, ויחס זה גם סכן את חיינו. ביחוד מצד חלק מן האוכלוסיה האוקראינית, אשר הקימה מארבים ללכוד יהודים ולהורגם.

יציאה מן העיר היתה סכנת נפשות בשביל יהודי. גם האוכלוסיה בעיר לא סבלה אותנו. הם כבר התרגלו לחיות בלי יהודים, וקשה היה להם להשלים עם העובדה, שהיהודים שוב נמצאים ביניהם, אפילו כשמספר היהודים הוא מועט, וזה רק מצב זמני. לגבי דידם היתה שהותנו בקרבם לא רק מיותרת, אלא גם בלתי רצויה. והיו סיבות ליחס הזה; הם ראו בנו עדים חיים למעשה הזועה בתקופת שלטון הנאצים, מעשים שרבים מהם לקחו בהם חלק פעיל. היו גם כאלה, שנאלצו להחזיר חלק מן הגזילות, שגזלו מן הרכוש היהודי. אולם הסיבה העיקרית היתה שנאת ישראל. השנאה, שהגרמנים נטעו בלבם, החלה לצמוח ולגדול מכוח עצמה, ומיום ליום עלו ממדיה, התרחבו והתעמקו.

שני הצדדים, — היהודים והגויים, חיכו בכליון עינים לרגע, בו יוכלו להפרד זה מזה לצמיתות. לנו, היהודים, היה ברור, ששוב לא נמצא מקומנו כאן בין הרוצחים. גם המקומות עצמם הזכירו לנו על כל צעד את העבר הנורא, וקוינו לרגע, בו נוכל לעזוב את עיר מולדתנו ואת אדמת פולין לשעבר. והם, הגויים, חיכו ליום, בו נסתלק ונשאיר להם את שארית נכסי דלא נידי שלנו, שנשארו עוד בכל פינות העיר. החיים בעירנו היו רוויי עצב, האנשים היו מדוכאים, החנויות סגורות, חושך ברחובות, העיר ברובה הרוסה, לא נקיה, מעוררת פחד וזכרונות לא נעימים. בסך הכל גרו עתה בעיר כחמשת אלפים תושבים, לעומת שנת 1941, שאז גרו בה כשלושים וששה אלף איש. התאימה הממרה — „הלך הצדיק מן העיר — פנה ממנה הדרה, זיוה, ויפיה". כך היתה עירנו בלי היהודים. גם האינטליגנציה הפולנית והאוקראינית ברחה ברובה מערבה, יחד עם הצבא הגרמני. בימים האלה, ימי המלחמה, היה עוצר לילה, אחרי שעה שמונה בערב אסור היה לצאת לרחוב, וגם זה השפיע לא טוב על מצב הרוח שלנו. את הערבים בילינו כל אחד בביתו. כל החיים שלנו אז היו רק "ציפיה". צפינו לסיום המלחמה, ובה תלינו תקוותנו. קווינו, שעם גמר המלחמה נוכל לזוז מכאן. חיינו חיים ארעיים, זמניים, וציפינו ליום, בו נוכל לעזוב את העיר. יום אחד נודע לנו על ההסכם, שנחתם בין רוסיה הסוביאטית ובין פולין בדבר העברת אזרחים בשני הכיוונים, לפי דרישות האנשים. אמנם נשארו בזכרוננו הרשימות הראשונות מימי שלטון הסוביאטים, שנסתימו בהעברת הנרשמים האלה לסיביר, בכל זאת החלטנו, ויהיה מה שיהיה, להרשם על אף הסיכון. השלטונות הסוביאטים לא רצו לסלוח לנו את הצעד הזה וחיפשו דרכים לעכב אותנו, להאשים אותנו בכל מיני עבירות, שלא עשינו, ולהעניש אותנו. זאת היתה סיבה נוספת ליחס השלילי ולרדיפות כלפינו.

כך עבר עלינו הקיץ, עבר החורף, באו ימי אביב. במשך החודשים האלה התקדמו הצבאות הסוביאטיים, הבריטיים ויתר הצבאות, הקשורים עמם, בכל החזיתות, ויום גמר פעולות האיבה קרב לבוא.

בינתים חזרו העירה עוד כמה אנשים, דווקא צעירים, ששרתו בצבא האדום, או אלה שברחו בהתחלת המלחמה לרוסיה. הצעירים מלאי מרץ ורצון לחיים חדשים החליטו להקים משפחות, ואנחנו ערכנו להם מסיבות חתונה. היו אלה השמחות המעטות, שמחות כפולות; שמחת חתונה ושמחה עוד יותר גדולה, שזכינו לראות במו עינינו את תקומת העם. העם קם לתחיה! נפגשנו כולנו בזמן התפילה בציבור בחגים ובשבתות. תפילות ערכנו בבית פרטי. מכל בתי התפילה, שהיו בעירנו, נשאר רק בית הכנסת הגדול, אותו הפכו הסובייאטים למחסן תבואה.

סוף המלחמה

בתשעה בחודש מאי 1945, כ״ו באייר תש״ה, נתבשרנו, שהפעולות המלחמתיות נסתימו. כל העולם החופשי חגג את הניצחון על היטלר ימ״ש, חוץ מאיתנו, היהודים. בשבילנו היה זה אמנם יום גמר המלחמה, ואילו אנו היינו — המנוצחים, שכן לא נשארו יהודים, שיחוגו את הנצחון, ואלה שנשארו היו פצועים בגופם ובנפשם לכל ימי חייהם. לא לנו הנצחון, ולא לנו השמחה. דבר אחד שזכינו בו, היא התקוה שנוכל לזוז מכאן.

אני עוזב את העיר

את עיר מולדתי, בה עברה עלי מחצית חיי, בה קברתי את הורי, יקירי, ואת הלומות נעורי, עזבוני בסתר. כגנב נמלטתי ממנה, דרך סמטאות ורחובות צדדיים, כדי להמנע מפגישה בלתי רצויה. היה זה יום מלא דאגות, גדוש מאורעות ושעות גורליות לעתידי. התאמצתי להתגבר על הקשיים ולגמור את עבודתי הרגילה בלי להפנות את תשומת לבם של הממונים עלי „למזימות שלי", אבל גם לא לאחר לרכבת, שחיכתה לי במרחק של 16 קילומטר מן העיר. דרכי לרכבת עשיתי ברגל, מהרתי, היו אלה שעות מאוחרות של אחרי הצהרים. השמש נטתה מערבה והקרינה קרניה האדומות מזרחה בשפע של אור וחמימות, העוטפים את עירנו. עצרתי. לה אני שולח מרחוק את מחשבותי ואת מבטי בפעם האחרונה. עיני מצלמות את העיר ומטביעות בזכרוני את דמותה. בשניות אלה אני מנסה להעלות את כל עברי בעיר מולדתי ולחבק אותה במבטי בפעם האחרונה. הורי, יקירי ואנשי עירנו — אני מבטיחכם, כי לא אשכח אתכם. על כך אני נשבע.

מנחם בן שמעון כץ

הדרך
האחרונה

מנחם בן שמעון כץ

הדרך האחרונה

לאבי אליהו דוד רוט

תאור דוקומנטרי של חיסול מחנה העבודה בבז'ז'ני.

כניצול היחידי מיהודי מחנה העבודה של הצבא הגרמני ה„וורמכט" בבז'ז'ני וכעד היחידי להשמדת אחרוני בני עירי, הנני רואה חובה קדושה לעצמי לתאר בפרק זה את שעותיהם האחרונות של אחי למוות ולהנציחן.

ימי החורף 1942/43 הסתובבו כמה עשרות „יהודי חסות" של הצבא הגרמני. יהודים „נבחרים", שעסקו בעיקר בהגברת המאמץ המלחמתי של הצבא הגרמני „הוורמכט". עיקר עיסוקם היה נקוי נשק, איסוף חמרי מלחמה ושלל יהודי (סמרטוטים ומתכות), סווגם, שמירתם ושרותים כלליים למספר אנשי המפקדה המקומית של הוורמכט. מעמדה של קבוצה זאת היה מיוחד במינו. נוסף על הסרט הלבן עם מגן דוד כחול, עונדים היו על החזה אות לטינית — W עם חותמת הוורמכט. סמל האות W הקנה זכות מיוחדת והיא — תנועה חפשית מחוץ לגבולות הגיטו בשעות היום.
להיות „חפשי", להסתובב בין יתר אזרחי הדרג השני של ארץ החסות „גנרל־גוברנמנט" זאת „זכות", זה סדק זעיר אל אירופה הנאצית, זה פירור של בטחון, זאת אשליה מודעת של תקוה להנצל.

להשיג סמל W היתה שאיפה של כל נפש יהודית בעיירה. אות הקסם הוכיחה את עצמה. בעליה לא נתפסו למחנות העבודה בקמיונקה, בטרנופול ובדומיהם. אחדים שנתפסו שוחררו בהתערבות אנשי הצבא והוחזרו לעבודתם. עובדה יחידה זאת של שחרור מספר אנשים הגבירה את אשלית הבטחון.
שמועות, לחישות, ניחושים והבטחות בין יהודי אחד לרעהו, הולידו אגדה. אגדת מעמד יהודי „W", שאינו ניתן להפרה ע"י אנשי הגסטאפו בגלל חיוניותו של המאמץ המלחמתי. יהודים בעלי האות „W" לא יושמדו, הם נחוצים, הם חיוניים — הם יחיו.

לחיות, לחיות כנחות דרגה, לחיות בזמן שרוב העם הולך ומושמד מדי יום, לחיות ולחכות לסוף המלחמה, לגאולה, לתחיית המתים, דבר זה אין לתאר במילים. רצון זה להשאר בחיים יוצר כוחות על־אנושיים. כוחות שאין שכלו של בן־אדם נורמלי יכול לצירם או לדמיין אותם. בדחף כוחות אלה עושים הכל. מקריבים את הרכוש, הכבוד, השכל וההגיון הנורמלי. בכל מחיר משתדלים בעלי סיכויים קלושים, כגון בעלי מקצוע מיוחדים או בעלי אמצעים, להשיג את אות הקסם. משלמים סכומים עצומים עבור הסמל המיוחל.

הגסטאפו בכל ערמומיותו הרגיש, שסמל ה־W יכול לשמש אותו לביצוע מזימותיו השפלות. החל מחורף 1942/43 החל להפיץ שמועות, שעבור אנשי ה־W יוקם מחנה מיוחד — מחנה חסות, שבו לא תהיה דריסת רגל אלא ליהודים, העובדים בשביל המאמץ המלחמתי של הוורמכט.

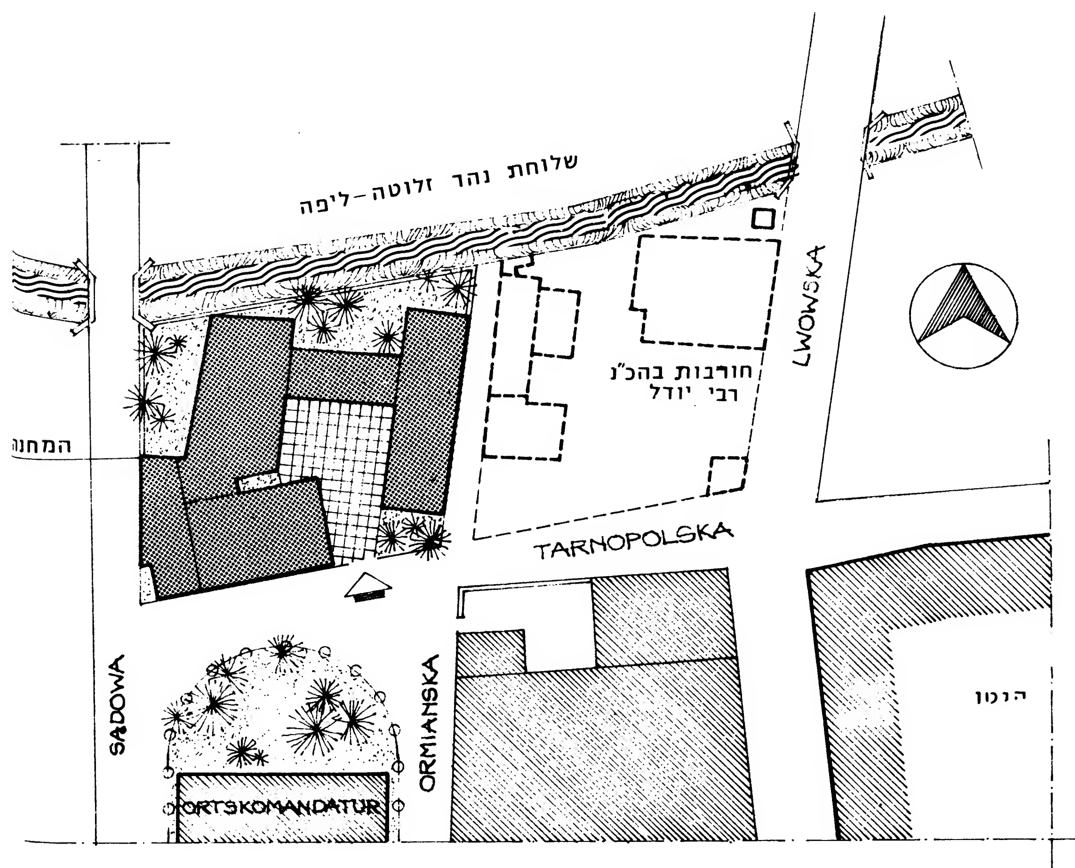
לאט, לאט, יום אחר יום וחודש אחרי חודש לבשו השמועות צורות מצורות שונות ובסופו של דבר, באביב 1943, הוקם המחנה המיוחל מחוץ לגבולות הגיטו.
ביתו של ד"ר פליק ז"ל — שנרצח עם כל משפחתו כנקמה על גאותו הלאומית — בצרוף שני שכניו, המהווים בבינויים כעין מבצר סגור, נבחרו למחנה „יהודי הוורמכט".

המבנים יצרו בהיקפם חצר מבוצרת, הפתוחה לדרום לרח' טרנופולסקה. הצד הצר הזה היה מגודר בגדר ברזל גבוהה עם שער ברזל חזק. מצפון למחנה זורם נחל, במערב עובר רחוב ובמזרח מגרש ריק של הריסות בית־הכנסת ע"ש רבי יודל. לפי התכנית אפשר לראות, שמקום זה לא נבחר במקרה. זאת היתה תכנית מחושבת מתחילתה ועד סופה ליצירת מחנה הסגר נוח לשמירה. למראית עין היה זה מחנה מגורים בלבד, היות ופרט לשער הכניסה היחידי, שהיה שמור ע"י שומר יהודי של האורדנונגס־דינסט, לא נמצאו בו סימנים של השלטון הנאצי. במשך היום היה המחנה כמעט ריק, כי פרט למספר נשים, שהיו עסוקות בבישול,

הסתובבו כל יותר תושביו מחוץ לגבולותיו. לפנות ערב, עם ירידת החשכה, היו מתכנסים בו דייריו, וגם זה היה תלוי בתקופה ובמצב הרוח, ששררו בגיטו.

עם דרי המחנה נמנו בעלי מקצוע, שהיו חיוניים למפקדת הוורמכט בעיר. אוספי חומרי מלחמה ואנשים, שהודות לקשריהם עם היודנרט הצליחו תמורת שלמונים לקבל אישור לגור במחנה. שכיחים היו המקרים, בהם רק הגברים או יחיד ממשפחה נמנה עם דרי המחנה, ויתר בני משפחתו נשארו בגיטו. זאת היתה גם סיבה לרבים לא ללון במחנה, כשהאוירה הבטחונית היתה רגועה.
בתחילת קיץ 1943, עם התקרבות חיסול יהודי בז'ז'ני, נאותו קלגסי הגסטאפו באמצעות אנשי הוורמכט להסכים ולקבל למחנה „המאושרים" מספר קטן נוסף של יהודים, שהתדפקו על שערי המחנה.

התחבולה עלתה יפה, עו, מספר נפשות של יהודים נלכדו בתוך הכלוב, ובבוא יום החיסול — „יודנפריי" — לא יהיה צורך לחפשם במחבואים ובבונקרים בתוך הגיטו. כל אלה, הגרים במחנה החסות, מרוכזים וסגורים, ותמיד אפשר יהיה להשיגם ללא מאמץ, וכך אכן היה.

כשבועיים לפני יום החיסול הצליח אבי, א.ד. רוט ז"ל, בתור מומחה ליצירת משקאות, להשיג היתר ללון במחנה בלי זכות של ענידת האות W.
היה זה יום ששי לפנות ערב, שבת אחרי שבועות 1943. האוירה בעיירה היתה מחושמלת ומתוחה. שמועות על חיסול יהודי פשמישלני ופודהיצה היו מתאשרות ומוכחשות לסרוגין. אנשים התרוצצו בכדי לשמוע מה חדש. האם נכונה שמועת הסוף המתקרב? היה ברור, שהימים ספורים, אבל בכל זאת חיפש כל אחד את היזק האחרון של תקוה, של נס, של העל אנושי, העלול להתרחש. יאוש ותקוה, אילוזיה ואמת מרה, מלת שקר לסיכוי כלשהו להנצל. כל אלה היו הנושאים היחידים ברגעים אחרונים אלה. כמו יצורים, שנלכדו בתוך כלוב סגור, שמסביבו אש, ואין מפלט מן הכלוב, התרוצצו אנשים לאורך קירות הרחובות. צלליות של יצורים כפופים ומבוהלים היו חומקות בשתיקה לאורך הסמטאות. כל אחד אץ למקום, שנראה לו הבטוח ביותר. קבוצות של בודדים פה ושם היו נראות מתלחשות וממתיקות סוד, סוד שטיבו לא נודע.

גם אני עמדתי עם אבי, אמי ושניים משכני בכניסה לחצר, מחפשים עצה. משפט פה, עצה שם, מבט נוקב, שתיקה וכך חוזר חלילה — והזמן אינו עומד. אחרוני קרניה של השמש השוקעת מולידות צללים ארוכים, וכל כמה שהצל ארוך יותר, היאוש ארוך ממנו. השכנים עזבו, הזמן דוחק, מה לעשות? מילים אחרונות בין שלשתינו: ללכת ללון במחנה או לא ללכת. זה הלילה השלישי, שעלי ללון במחנה, האם להפרד מאמי וללכת למחנה או ללכת לבונקר, שהיה לי מחוץ לגיטו, ובו לנתי כל השנים. אבי נואש, אמי מיעצת ללכת למחנה. אבי מסכים, מהסס וחוזר בו. האור נחלש, שעת האפס מתקרבת, הפור נפל — מספר נשיקות חמות ואחרונות, ועוד מבט אחורנית לאמי, הנעלמת בצל הפרוזדור, ואנחנו שפופים וחסרי בטחון חומקים למחנה.

כאחד האחרונים נכנסתי דרך שער הברזל לחצר המחנה בביתו של ד"ר פליק. השער נסגר — אין יוצא ואין בא. ערב שבת אחרונה זאת לא נראה כלל כערב שבת, אפילו בצרות הצרורות של הגיטו. אין סימן של שבת, אין זכר לאוירת שבת, לא נשאר שריד של כל דבר אנושי — הכל תם.
המחנה היה מלא אנשים, כ־350 נפש. אנשים, שכולם היו מוכרים זה לזה, שחיו ופעלו בצוותא שנים רבות — בערב זה נדמה היה, שאין אלה מכירים איש את רעהו. שפופים, שתקנים ומסוגרים בתוכם כאילו אלמים מלידה, כאילו אינם סובלים את מראה זולתם.

אי סובלנות הזולת, אי סובלנות עצמך, היאוש האין סופי הממו את כל הרגשות. שתיקה — שתיקה חיצונית כלפי הסובב אותך וזעקת הכאב הפנימי של כל אבריך המתחננים לרחמים, הקוראים למרד, לנקמה, המתפרצים בתוכך ללא הרף ווזופכים את סבלך הרוחני לכאב פיזי. אחוזי כאבים התהלכו הבריות, עברו מחדר לחדר ושאלו עצה, רקמו תכניות. תכניות של בריחה, תכניות של מחבוא, של התחמקות ברגע האחרון. לברוח — אבל איך? לאן? ליער? למכר גוי, שלא היה נאמן עליך? מה תעשה, במה תשלם ומנין תשיג אוכל בסביבה, העוינת אותך? איך תוכל להתקיים בים של שונאים, המחכים לך מחוץ לשער הברזל הסגור?

ושוב מחשבה שבשתיקה, או ריצה לעבר ידיד שבדרגש המרוחק והתיעצות שבלחישה. בלחישה, כי הכל סוד, פחד מפני הזולת. הוא עלול לגנוב לך את תכניתך ולנצלה. לנצל מחשבתך, איך לחיות, איך להמלט, איך לתפוס את פירור התקוה להשאר בחיים. וסיבה נוספת ללחישה היא הפחד מפני בודדים, שעלולים היו להודיע לאחדים מראשי היודנרט ולסכל תכניתך.

בערב זה היו בודדים, שהטיפו למרד. למרד שבפריצת שער הברזל והתפזרות דרך החלונות לכל כווני הרוח. היו שהטיפו לבריחה לכל עבר. לברוח ולהיות חפשי לפחות שעות מספר לפני הסוף המתקרב, זאת היתה משאלת כולם. דברו, התלחשו, יעצו זה לזה ללא הרף והיו חוזרים לשאלות המעיקות. ומה עם המשפחה שבגיטו? ומה עם אשתי המוסתרת? ומה עם הילדים, השוהים אצל פלוני? ומה בכלל יהיה ביער, איך אוכל לעמוד בזה? ושוב שתיקה. שתיקת דכאון וחוסר זיק של תקוה אפינו את ערב־המוות הזה. לא עמד להם לאחי הכח, ברגעים אחרונים אלה, להגשים את המרד בערב זה, כפי שלא עמד להם במשך שנתיים של רדיפות עד לרגע זה.

חוסר מנהיגות אקטיבית, שיוליך להקמת גדודים רבים יותר של פרטיזנים, היתה הסיבה לכשלון במלחמתנו נגד המכונה האדירה והמתוחכמת של המפלצת הנאצית.

למרות ששום דבר לא היה ידוע בברור, כי אף אחד לא היה מודיע מראש על אקציה, קננה הרגשת הסו המתקרב בכל אחד ואחד. אור עמום של עששיות נפט, חוסר אונים ועייפות רוחנית ופיזית גרמו לכך, שרוב רובם של האנשים התכרבלו בתוך לבושם על דרגשיהם ושכבו כבר בתחילת הערב. רובם לא ישנו, סתם שכבו בשתיקה, כל אחד עם מחשבותיו וכאבו שלו. מדי פעם הופרעה הדומיה על ידי קול אדיר, שלא היה אלא אנקה עמוקה קורעת את הלב, ואחריה הס אין סופי, ללא תגובה.

לעתים ירד מישהו מדרגשו, נגש למכר או לקרוב וניהל שיחה קצרה בלחש. התקרב לחלון, הציץ לתוך אפלת הלילה, כאילו מחפש ישועה, ושב במהרה למשכבו.

מספר פעמים במשך הלילה נפתח שער הברזל. אחדים מאנשי האורדנונגס־דינסט חזרו מהגיטו, ומי שלא נרדם ניסה לדובב מכר או רע, לשמוע חדשות. אבל חדשות אין.

מוקדם, בסביבות שעה 10, ירד הלילה האחרון על המחנה. חלק, מי שהיה מסוגל, נרדם וישן שנת ישרים, ואחרים סבלו בשתיקה ליל גהינום אחרון עלי אדמות. בטרם הפציע השחר החלו אנשים יורדים ממשכבם להסתובב בין שורות הדרג־שים. כל אחד חיכה, ציפה, אולי יש חדשות, אולי התרחש משהו בשעות האפלה האחרונות. רק דומיה וקרני שמש חוורים בישרו את בואו של יום השבת אחרי שבועות — 1943.

הכל ציפו לשעת פתיחת השער ועזיבת המחנה אחרי ליל יסורים ארוך. הפעם לא נפתח השער. בפקודת מפקד המחנה, שקבל אותה בשעות הלילה מאנשי הגיס־טאפו, נשאר השער סגור.

במהירות הבזק התפשטה השמועה על נעילת השער בין יושבי המחנה. עצבנות אחזה בכל. יום בהיר של שבת (12 ביוני 1943) ללא ענן, מלא ריח תפרחת הגנים, אור החיים והאביב, הפורח מסביב, השירה עליזה של צפורי הבקר, לא עזרו לפזור האוירה הקודרת. הרחובות סביב המחנה היו עדיין שוממים. אין לראות נפש חיה. זה בגלל השעה המוקדמת — טענו האופטימיסטים, הריאליס־טים — שותקים, והפסימיסטים מפצירים בקצרה — זה הסוף.

חסרי מנוחה, לא רחוצים, לא מגולחים, כפי שקמו ממשכבם מתהלכות הבריות בחדרים ובפרוזדור, שתקנים, בלי להביט איש בעיני רעהו, עוברים זה על פני זה במעברים הצרים שבין הדרגשים הדו־קומתיים. לעתים עובר מישהו בחפזון בחצר המחנה וחומק לאגף השכן „לשאוף ידיעות", לשמוע אולי עסקני היודנרט האומלל יודעים משהו.

עדיין מוקדם. השקט והריקנות, העוטפים את הבית, את הרחובות ואת הגיטו הסמוך, שאינו נראה, מגבירים את המתיחות.

והנה — בערך בשעה 8 בבקר מגיחה פתאם ברח' טרנופולסקה ברעש מחריד אזניים מכונית צבאית פתוחה, ובתוכה ארבעה אנשי גסטאפו במדים ירוקים. אחריה, בפרקי זמן קצרים ולא קבועים, מופיעות עוד מספר מכוניות מלאות חילים במדים שונים ומשונים. מכונית עוברת ונעלמת, ודומיית מות נשארת אחריה כאילו לא היה דבר.

עם הופעת כלי הרכב שחלפו ועברו לכוון בית הגסטאפו ברחוב סונדובה, מובן היה לכולם, שהאקציה תתחיל בקרוב בהתאם לדיקנות הגרמנית.
המתח במחנה עלה, וככל שגדול המתח, גדולה ממנו השתיקה וההסתגרות בתוך תוכך.

אין יוצא ואין בא בשער המחנה, אבל אחדים מאנשי האורדנונגס־דינסט עוזבים את החצר ועוברים „בתפקיד" לתוך הגיטו. תפקידם העיקרי היה לשאוב ידיעות על הנעשה.

לא עבר זמן רב, ובסביבות שעה 8.30 מתאשרת הידיעה על אקציה בגיטו.
כן — אקציה, אבל איזו? האם זאת אקציה „רגילה" או זאת היא אקציה „סופית" — יודנפריי. איש אינו יודע. איש אינו רוצה לנבא לעתיד הקרוב. מדי פעם מתאספים בפינה זו או אחרת מספר אנשים ו„דנים" במצב. מנסים להשלות זה את זה.

אולי זאת רק „אקציה רגילה"?

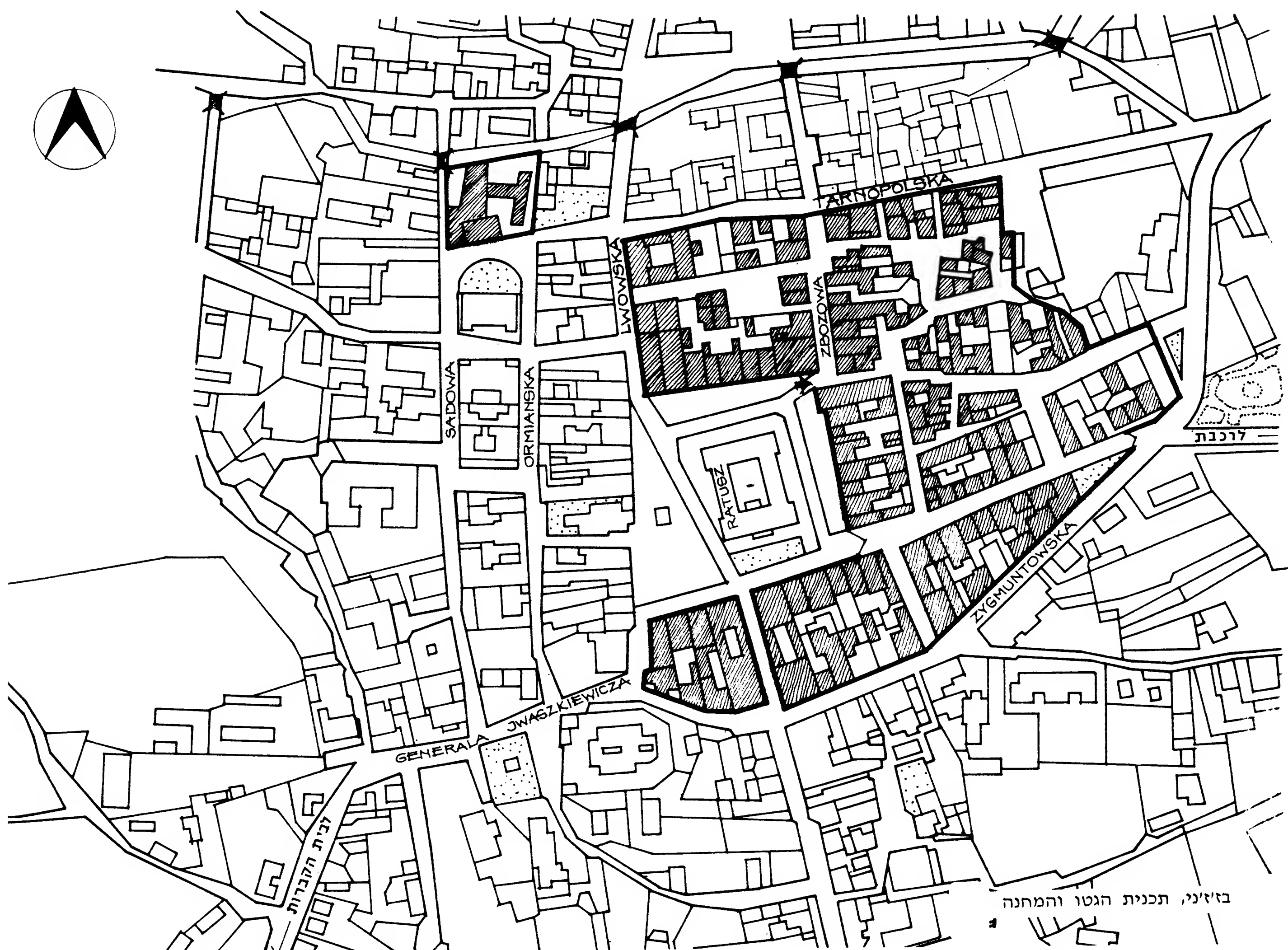
מי שיתפס — יתפס... היתר ישארו, ובפרט אנשי המחנה.
ואולי זאת „אקציה סופית", אבל בכל זאת אנשי המחנה ישארו וימשיכו לחיות עוד זמן מה, ואולי באותו זמן יבוא קץ למלחמה?
הכל לא ידוע, ובכל זאת הסוף המתקרב מרחף באויר.

פתאם, סמוך לשעה עשר נשמעות מספר יריות רחוקות מכוון הגיטו. הכל נדם לרגע, כי פרושן מובן לכולם.

נפש יהודית בלתי נודעת הפסיקה להתקיים במרחק כמה מאות מטרים. מישהו ממכרי נפח נשמתו כתוצאה מירי רוצח גרמני. הדם נקרש בעורקי. הירי הראשון באותו יום היה האכזרי ביותר מכל יתר ההמולה והרצח הקרוב.

סימן ברור זה העיד על שחיטה, המתקיימת בגיטו. כמאובן עמדתי נשען על משקוף הדלת, ומחשבות אין סוף רצו והתחלפו במוחי מדי שניה.
מה לעשות? — המחשבה היחידה, שקדחה ורתחה ללא הפסק וללא סוף במוחי ובמוחות כל אלה, שהיו אתי: לברוח! לברוח בכל מהיר, לכל מקום ובלי לחשוב על התוצאה המידית, שתבוא אחריה. אבל איך? עוד רגע, עוד רגע, אולי מחשבה נוספת תביא רעיון מבריק, פרור של תקוה, פתח הצלה זעיר, משהו לא מודע, שידריך אותי.

אבל לא!

בז'ז'ני, תכנית הגטו והמחנה

אין כל מחשבה הגיונית לאפשרות של הצלה סבירה. אולי עצה של מישהו, של ידיד, של רע, אולי של קרוב. אבל למה של קרוב, הלא הקרוב ביותר הוא אבא. כן, אבי נמצא אתי.

נגשתי אל אבי, הבטתי בעיניו, וברחש כמעט בלתי נשמע הסתננה מפי מילה בודדת... אבא! הוא הביט בי, אחז בחזקה בידו השרירית בכתפי והחריש. מלת נחמה יחידה לא יצאה מפיו, כי... היא לא היתה לו.

יותר מדי הכרנו זה את זה בכדי לנחם בשקרים איש את רעהו. לחיצת ידו התגברה, ובזה הבנתי את תשובתו... היה חזק. דחיפה עדינה והרפיה סיימו את פגישתנו מלפני האחרונה. שנינו הפנינו את מבטינו לכוון החלון, לכוון הגיטו, כו שהו בבונקר אמי עם אחיותי, ושוב החרשנו, כי בעד פתח החלון נראה מתאבך ענן של עשן. זאת היתה שריפה באחד מבתי הגיטו.

מחוזק רגעית על ידי מגע אבהי ומלא יאוש הפלגתי במחשבותי. השיחות לאין ספיר, שניהלתי עם אבי, עבורו חלפו ללא הרף. היה חזק ושמור על כבודך, זאת היתה סיסמתנו בבית. וכעת... מה הכבוד? ומה החוזק?

מחשבה מבריקה — להיות חזק פרושו לברוח כעת. במהירות הבזק התחלתי לרקום תכניות בריחה. מחשבה אחרי מחשבה — תכנית מתחילה לרקום גידים, וכאילו הופכת למציאות. רוח ההתנגדות ודחף הנעורים עוד לא נשברו בי. המצפון ויצר החיים זועקים בי — עשה משהו. תתחיל לפעול לפי התכנית, שנרקמה ספונטנית. פעל מהר ותנצל.

ובאמת, לפי הדחף הרגעי ובתכנית שנרקמה נדחפתי אינסטינקטיבית לחלון הפתוח בכדי לבדוק פרט מסויים, וכפי שנדחפתי בדחף, כך גם קפצתי אחורנית לתוך צל הקיר שלצידי החלון.

במקום לבדוק את הפרט, התגלה לעיני לוע של מכונת יריה, שהיתה ממוקמת על תילי החרבות של בית־הכנסת ע"ש רבי יודל, ועל ידה חייל במדים ירוקים מכוון אותה לעברי, וחברו לצידו.

התכנית נמוגה והמציאות המרה התגלמה בכל אכזריותה — אנחנות מוקפים. הגסטאפו על כל כוחות העזר שלו הקיף את המחנה ואייש כל פינותיו במשמר מזוין.

המצב התבהר בין רגע — זה הסוף. הידיעה על הקפת המחנה בצורה גלויה לעיני כל יושביו התפשטה במהירות הבזק בין כולם. האנשים החרישו שוב ותגובתם היחידה של בודדים היתה הסקרנות האנושית להודע, אם השמועה היא אמיתית. פה ושם היית רואה, שמישהו מתקרב לחלון ומשתדל להציץ על המשמר דרך הסדק שבין המשקוף ובין הכנף החצי פתוחה. אחדים עלו לעליית הגג, ומשם, דרך הסדקים למיניהם, השקיפו ללא מפריע על תליניהם, המבלים את זמנם ליד כלי נשקם בשיחה עליזה ובעשון סיגריות, ללא כל סימן של דאגה או רצינות בגלל מעשה הטבח, שעומדים לבצעו, בילו קלגסי הגרמנים את זמנם בנעימים, בשמירתם על קומץ של כ־350 יהודים, הכלואים במחנה.

בשעה 11 בערך נשמע פתאם צרור יריות ממכונת יריה מרוחקת. הכל קפא במקומו. בחדר שבו הייתי עם יתר חברי למות יכולנו לשמוע זמזום של כל זבוב, החוצה את חלל האויר. החושים הקהים התחדדו, ונדמה היה, שאזני כל

אחד מבינינו מתארכות, מתמשכות ומשתדלות לתפוס ביתר דיקנות את ההדהוד העמום והמרוחק של היריות. צרור אחרי צרור, ארוך ומקוטע לסרוגין, הלכו והתגברו מדי רגע. איש לא זז ממקומו. מאובנים ישבו, עמדו או שכבו על דרגשיהם קרבנות השואה, הממתינים לסופם. מחשבות תאור המות, הרגעים האחרונים של החיים, היו מרצדים במוחי. איך זה יהיה? איך גומרים את החיים ביום קיץ כה נפלא? איך בכלל אפשר למות לאור השמש הבהירה והאביב הפורח? אני? אני כל כך חזק, צעיר ובריא אמות בעוד מספר שעות, כפי שמתים כרגע ידידי נפשי שם, לא רחוק, בבית הקברות של העיר.

כן, הכל ידעו ללא צל של ספק, שהיריות, המגיעות אלינו, הן אות לשחיטה הגדולה, המתבצעת בבית העלמין. זאת היא אקציה סופית של הגיטו איש לא העז להפר את השתיקה של גל המוות הראשון של אותה שבת.

טריקת מכונות היריה נמשכה כחצי שעה ונפסקה בדעיכה עמומה של יריות בודדות פה ושם. מספר דקות לאחר תום היריות הורגשה התרופפות קלה במתח העצום. אי פה אי שם ראית שמישהו מניעה בגנבה יד או מנסה לזוז ממקומו. הדומיה הנצחית לא יכלה עדיין להשתלט על כל הקהל החי.

ההלם הראשון של מכת המוות הראשונה באותו יום עבר. אנשים התחילו שוב להתלחש ולהסתובב. את מקום הדומיה תפסה עצבנות. התחילו התרוצצויות בין החדרים. אנשים חצו את החצר למבנה הסמוך, סבבו בפרוזדורים ובחדרים וניסו לדבר ביניהם, אבל ללא הצלחה רבה.

שעת הצהרים התקרבה, וידיד אבי, רפאל פרוינדליך, חזר מן האגף המערבי של המחנה ובפיו ידיעה, שמספר אנשים שלחו יד בנפשם ע״י שמוש בסמים. היו אלה הרוקח פוגל ואשתו וד״ר טראונר. הידיעה לא עשתה כל רושם מיוחד, אלא עוררה וכוח קלוש ביותר. רוב רובם קבלו את הידיעה באדישות, ואחדים צדדו במעשה וקנאו בהם בגלוי, כי היה בידם הסם והכח לבצע את הצעד האחרון.

עמדתי בפתח חדרי, כשלפתע הזדקרה לפני דמות אבי, שחזר משיחה עם יו״ר היודנרט, בנימין מיטלמן. מבטו היה קפוא. גופו הגדול והחסון נראה לי באותו רגע כדמות ענק. הוא ניצב לפני זקוף ומהורהר במקצת. בניע יד קל סימן לזוז לפינה שקטה שבמעבר. ללא שאלה נוספת צעדתי מספר פסיעות אחורה, והוא אחרי. ידעתי והרגשתי, שהוא עומד לבשר לי בשורה חשובה.

הוא שתק. עמדנו איש מול רעהו מספר שניות. באטיות מופרזת וללא ניד עפעף הפנה את מבטו לחלון, הפונה לגיטו, שדרכו עדיין נראו תמרות עשן מתנשאים. בשקט ובהדגשת כח בלתי ניתן לערעור אמר: „הכל נגמר״.

הוא הניח את ידו על כתפי ובקול שקט ואיתן אמר: „הבט, בני, לעבר הגיטו הבוער, אמא והילדים כנראה אינם עוד, וגם לי אין עוד מה לעשות פה בלעדיהם. אני עומד לגמור בעוד מספר שניות.

ולך נשאר לי רק להזכיר את הבטחתך.

תקח את זה אולי...״ יותר לא יכול היה להוציא מפיו, ונדמה היה לי, כאילו בעיניו מסתמנת דמעה.

הוא לא בכה. הוא הושיט את ידו לכיסו, הוציא ממנו את ארנקו השחור עם מסמכים אחדים וכסף. באטיות שחרר את שרשרת שעונו, כאילו מתמהמה, כדי להרויח זמן. ידו החליקה אט אט על כל חוליה, וביד רגועה הושיט לי את הארנק והשעון.

לקחתי את החפצים, הנחתי אותם על המיטה הסמוכה והחרשתי. אבי תפס בחזקה את כף ידי הימנית, לחץ אותה בחזקה, הגובלת בכאב צורב. ללא רטט ובקול איתן חזר: „זכור את הבטחתך, שמור על כבודך... והיה חזק".
אלו היו המילים האחרונות, ששמעתי מפיו.

במהירות שחרר את ידי, תפס את גופי ולחץ אותו לגופו החסון. שניות אחדות עמדנו דבוקים זה לזה. באותה מהירות, שתפס אותי, הרפה ממני.
לא הספקתי להוציא מילה מפי, והוא פסע כשלשה צעדים אחורה ונעלם מעבר לדלת החדר הסמוך. הדלת נסגרה במהירות, ומילתי „אבא" אולי לא השיגה אותו.

נשארתי עומד במקומי מספר דקות, בלי להרגיש, כי סובבים אותי אנשים ומבי־טים בי בשתיקה. באופן אינסטינקטיבי רציתי לפתוח את הדלת של החדר הסמוך, אבל ידו של אותו רפאל, ידיד אבי, משכה אותי ממנה.

„לא עכשו... בוא איתי", הוא אמר.

יצאנו יחדיו לפרוזדור. רפאל, שהייתי חביב עליו מאז ומתמיד, לא דבר איתי. עמדנו שנינו לפני דלת המרפסת, הפונה לחצר, שקועים במחשבות. אני על אבי, והוא, כנראה, גם כן עליו, כי ידידו היה עד לרגע האחרון.
גל שני של חריקת מכונות היריה העיר אותנו משתיקתנו הקצרה. אינני זוכר, כמה זמן עמדנו, אבל לא יותר מחמש עד עשר דקות. מכונות היריה הקישו במרחקים. מישהו פתח את הדלת, ואני עם רפאל נכנסנו לחדר הסמוך, בו, על אחד הדרגשים הנמוכים, היתה מונחת גופתו של אבי, שלפני דקות ספורות נפרד ממני.

הוא נראה רגוע, כאילו ישן ורכון על צידו. ראשו היה שמוט במקצת למטה, והסימן היחידי, שרוהו פרחה ממנו, היה כתם ליחה שחורה על הרצפה, שפלט עם וסיסתו המהירה.

זרקתי מבט אחרון לעבר אבי המת, חזרתי בחפזה על צעדי ויצאתי את החדר. היריות הלכו והתגברו, הזמן בין גל אחד למשנהו הלך ונעשה קצר מדי פעם. אנשים התאבנו, התרגלו לטרטור המתמיד של מכונות היריה, שנשמעו היטב בכל המחנה. השתיקה המוחלטת, שהשתררה עם גל היריות הראשון, נעלמה. אנשים דברו ביניהם. כל אחד השתדל לפרש את ההדים, הרעש והצלילים לפי דרכו.
בעמדי בפרוזדור הורידו במדרגות בתוך שמיכה את גופת אבי. ליויתי אותו במבטי האחרון בשתיקה שבכבוד, ואיתי כל אלה, שסבבו אותי.

באותו רגע ממש עלה במדרגות אחד מאנשי היודנרט, ש. ר. שמו, גביר לשעבר, יהודי „מה־יפית"ניק ובוגד, שחשב, שכל הגזירות והפורענויות מיועדות אך ורק לאחרים ולא לו ולמשפחתו. בעברו ליד הגופה התריס כלפי עושי־חסד של אמת את המשפט: „טפש שכמותו — למה הוא עשה זאת".
בשמעי דברים אלה רתח דמי בקרבי, ובאפן ספונטני, כתגובה ראשונה, בעמדי יותר גבוה ממנו, ירקתי יריקה עסיסית כלפיו. נדהם, שטוף זיעה ומתאדם, לא הבין הנציג השפל של היודנרט, איך יכול דבר כזה לקרות לו. מי הוא המעז לעשות דבר כזה לו, ל„נציג העדה". בכעס רב שם פעמיו אלי כדי לתפוס אותי, אבל הפעם לא עמד לו כבודו. האנשים, שסובבו אותי, לא נתנו לו לגשת אלי.
התפתח ויכוח מר וקצר בינו, ביני ובין הסובבים. אמרתי לו, שהוא כסיל וחסר דעת, למרות שנותיו הרבות. הוא רצה להגן על כבודו באמרו, שלאנשי המחנה לא יקרה דבר, למרות שבגיטו מתנהלת אקציה. הסובבים אותי ענו כל אחד לפי דרכו ושכנעו אותו לעזוב מיד את המקום, פן אנקום בו את עלבוני. בלי להשתהות הסתלק לאגף הסמוך.

כאב מאובן, ללא כל רגש רחמים ובלי להזיל דמעה, שלא באה לעיני ולא לעיני אף אחד מאלה, ששהיתי במחיצתם באותו יום, חמקתי בשתיקה לעליית הגג. נדמה היה לי, שפה אתבודד לנפשי זמן מה. ידעתי, שהזמן הוא קצר, אבל מה לעשות בו?

בזהירות מירבית צעדתי כפוף בין קורות העץ של עליית הגג, ובאפלולית המחניקה של הפח הלוהט התישבתי על אחת מקורות העץ, כשראשי בין כפות ידי, שעון על הברכיים, הפלגתי במחשבותי העגומות.

לפתע, מבלי להרגיש את הזמן החולף, הקצתי. מישהו עבר לידי בחפזה, ובאפלולית, ששררה במקום, כנראה לא הרגיש בי ודחפני בשגגה. הרמתי את עיני לתוך חלל העליה.

פסלים? חנוטים או שדים? מי הם כל אלה? דמויות אנוש אמיתיות או צללים מהעולם הבא? ברגע הראשון לא נתתי את דעתי על המתרחש, כי מעולם מחשבו־תי חזרתי למציאות, שתקופתה לא זכרתי. קרני שמש בודדות כאלומות של כל גווני הקשת מסתננות אי פה אי שם דרך חורים זעירים שבפח הגג. אלומה אלומה בכוונה הטבעי לפי זוית השבירה מרצדת בין פירורי האבק המתעופפים ומתיכה גוונים מגוונים שונים בדמויות העומדות על יד הסדקים והחורים ומציצות דרכם לרחוב. אור חלוש, קרניים צבעוניות בעינני אבק דק, החוצות את העלייה בכל הכוונים, ודמויות בני־אדם, הרכונים במצבם שונים על סדקי הגג — זאת סביבתי. קרן אור משתפכת על פרצופו החיור של פלוני, כתם בהיר על קלסתרו של אלמוני. עיניים, החורגות ממסגרתן, נעות באיטיות כאילו רצונן לחדור דרך הנקודה שבגג. פה איש עם ידיים מורמות, האוחז בשני מרישי הגג, נראה כצלוב, שם אחר נצמד בעינו האחת לשפוע שבפח, ידיים שמוטות מטה, כאילו תלוי ללא רוח חיים. בירכתי הגג שכוב מישהו, דחוק בקרן זוית, ראשו לכוון הסדק, השטוף בזוהר השמש. פרצופו כסיד, עיניו אדומות מחוסר שינה בתוך מסגרתן השחורה, וצלליו הכהים של אור וצל מקנות לו מראה של יצור מעולם הבלהות.
הקצתי ממחשבותי, אבל מראה העליה אינו משתנה, הדמויות אינן פורחות ונעלמות. המציאות של רגע לפני המוות אינה משתנה. דמות נעה, זעה בעצלתיים, כאילו אותה הקרן דוחפת אותה בכוחה הבלתי מובן. אין זאת הליכה או תנועה, או יצור השולט בחושיו. זאת היא שארית הכח והמרץ האנושי, שנשאר בתוך גוף מחוסר יזמה, מחוסר כח פעולה, מחוסר רצון החיים.

צרות השנתיים האחרונות ומתח היממה האחרונה השלימו את קצה היכולת לסבול, אדישות וכאילו חוסר רצון להמשיך להלחם על החיים נראו כמעט בכולם. רק יחידים שמרו על חיוניותם והמשיכו לנהל מאבק מילולי במקומות שמצאו אוזן קשבת, אדישה ועייפה.

בישיבתנו המכורבלת על אחת מקורות העץ הגיע אלי לפתע רעש בלתי מובן של מילה בלתי מובנת מכוון החצר. חדדתי את שמיעתי ותפסתי את המתרחש. לרדת!! לרדת!! האשליה הפכה למציאות. יש לרדת לחצר, ומשם לאן?
כמוכה בזרם חשמל קפצתי למדרגות העליה ותוך שניות הייתי בחדר מגורי. האנשים התחילו לזוז בעצלתיים לרדת לחצר המחנה. אי פה אי שם רץ מישהו לעליית הגג כדי להסתתר, אבל לאחר שניות ראיתי אותם חוזרים. אחוזי בהלה התרוצצו אחדים בין הדרגשים, אחדים רצו למטה וחזרו לחדרים אחוזי יאוש, שאין לו מוצא.

חפשתי בעיני ידיד קרוב כדי להחליף אתו מילה אחרונה. עמדתי בפודסט העליון של המדרגות, צמוד לדלת המרפסת, הפונה לחצר, והסתכלתי בזרם האיטי של חברי, היורדים במדרגות. רפאל! רפאל! קראתי לפתע לעבר ידיד אבי, שהופיע בפתח החדר. הוא, אחוז כאבי בטן נוראים, מכופף עם ידיים בתוך חגורתו, קרב ונעצר מולי. מבטו היה קפוא, ובכל זאת שאל את שאלתו האחרונה — כן?
רפאל, מה לעשות? — שאלתי ביאוש.

עליך לרדת לחצר עם כולם או להסתתר פה בבנין. בין כך ובין כך אין לך מה להפסיד, ילדי. בצעדים איטיים, בלי להוסיף מילה, ירד בגרם המדרגות התלול. כל צעד מעל שלח מדרגת העץ כהלם בפטיש, כחבטה ברקמות המוח ובדפנות הלב. זרם הדם הגביר את קצבו, הלב פעל במהירות, ויחד איתו חזר המוח לפעילותו המוגברת.

להסתתר, אבל היכן? בעליית הגג? במרתף, שלא ידעתי את מקומו? במחבוא, שאמרו שקיים במחנה? לא! כל אלה אינם פתרון.
החלטתי לחכות בתוך הבית ולהיות אחרון העוזבים אותו. אולי יעלה בידי להסתתר מעיני הרוצחים איך שהוא. לא היה לי שמץ של מושג איפה, איך, ובאיזו צורה אוכל להגשים את תכניתי, ובכל זאת דבקתי בהחלטתי. לחכות, להיות האחרון.

פתחתי את הדלת ויצאתי למרפסת, הפונה לחצר. ידי אחזו במעקה הברזל כאילו עומדות למעוך אותו. עצרתי את נשימתי לרגע והגברתי את הלחץ על הברזל הקשיח. ,,היה חזק'' !! נזכרתי.

החצר הלכה ונתמלאה אנשים. מכל פתח יציאה זרמו אנשים והסתדרו ברביעיות לפי פקודה, שניתנה על ידי מישהו, שלא הבחנתי בו. רביעיה אחרי רביעיה בסדר מופלא וכמעט ללא רחש. פרצופים מוכרים אחד אחד. ידידים, שכנים, מכרים טובים ורחוקים, כולם, כולם יורדים ומסתדרים. אני בודד, עומד על המרפסת, כאילו סוקר את מסדר המוות הזה ודבר לא אכפת לי.

החצר כבר מלאה, ובכל זאת נדחפים שורות שורות. כעת הבחנתי, שמספר אנשי גסטאפו דוחפים אנשים ובועטים בהם, מצופפים רביעיה אחרי רביעיה. החצר נתמלאה, והנה האחרונים. אלה שחלק מהם חשב, שלהם לא נועדו האקציות ועבודת הכפיה. אלה שהאמינו, שבזכות שירותם הנאמן לגרמנים יוכלו בכל זאת להנצל. וגם אלה, מתוך אנשי היודנרט, שידעו בפירוש, שגם להם נועד הגורל המר של אחיהם, בכל זאת המשיכו לנהל את הקהילה במתכונת שנהלו. זאת היתה השגיאה הפטלית של חייהם.

והנה, מהאגף שממולי יורד היו''ר האחרון של היודנרט, בנימין מיטלמן, האיש שידע ושסיפר לאבי, כי הרמן, הרוצח הנאצי, בישבו איתו בניהול משא ומתן, שיחק באקדחו ואמר לו: ,,הכדור האחרון מאקדח זה שמור לך ידידי''.

אחרי היו''ר, אשתו ושני ילדיהם. כל חברי היודנרט ולבסוף אנשי האורדנונגס־דינסט במדיהם הכחולים. כולם, ללא יוצא דופן, על הטובים, הטפשים והרשעים שביניהם. גורל היהודים הוא אחד, ללא הבדל מראה או תפקיד.

הולכות ונדחסות הרביעיות האחרונות. לפי פקודת אנשי הגסטאפו, שאחדים מהם תפסו מקום על המשטח המוגבה של הכניסה הראשית לבית ד''ר פליק נפתח לרווחה שער הברזל על שתי כנפיו. שני טורים של רוצחים במדים ירוקים ואוקראינים במדים כחולים־כהים התחילו לזרום לצידי רביעיות היהודים.
אנשי הגסטאפו שעל פודסט הכניסה התפזרו, ואחד אחד פנו לתוך המבנים לגרש את אחרוני המסתתרים. לפתע השגחתי ברוצח הוברט, העולה במדרגות, מנפנף באקדחו וצורח: למטה! למטה!

בלית ברירה ירדתי לחצר. נעמדתי אחרון בתוך השורות. לאחר שניות מספר הופיע על ידי דודי איצ'י דוד עם בנו והסתדרו על ידי. בעמדי כמאובן בתוך הרביעיה, השגחתי ברשת פתח הביוב שמתחתי. הוצאתי את כספי, שהיה עמי, והשלכתי אותו לתוך הבור. תוך מספר דקות התווספו עוד כשלש רביעיות, ובזה הושלם הטור.

הרוצחים על נשקם סגרו מאחורינו, ותוך שניות ניתנה פקודה לנוע. באיטיות התחיל הטור לצעוד אל מחוץ למחנה. בפתח רחוב טרנופולסקה עמדה קבוצה של קציני גסטאפו למיניהם, כאילו סותמים את הדרך לרחוב זה. הטור המשיך לתוך רחוב אורמיאנסקה.

מובילים לבית הקברות, עבר רחש חלוש בין האנשים. לא לדבר! ידיים למעלה! צעקו מדי פעם אחדים מבין הרוצחים. לדקה הרימו חלק מהאנשים את ידיהם מעל לראשיהם, אבל רוב הקהל לא ציית לפקודות אלה. פה ושם מדי פעם החליפו אנשים מילים אחרונות ביניהם.

הטור נע במעלה רחוב אורמיאנסקה, והתקוה האחרונה, שאולי יובילו לרכבת דרך ככר השוק, נמוגה. בכל פתח רחוב, הניצב לאורמיאנסקה, כגון: מיאסטצ'קו וסונדובה*, עמד רכב, ועליו מכונות יריה מוכנות לירי.

לא הרחק מאחוריהם יכולת להבחין בקבוצות קטנות של תושבי העיר, אוקראי־נים ופולנים „אמיצים", שלא רצו להחמיץ את התהלוכה הזאת. בכל בית, שהיה מיושב גויים, ראיתי מתגודדים בפתחים עליונים, בחצרות פרצופים אדישים, המתבוננים בך ומלווים אותך בדרכך האחרונה במין מבט לא אכפתי. פרצופים שונים, לרבות שחצנים, כאילו מביעים תמהון, שעד היום עוד נשארת בחיים.

בהגיע הטור לרח' גנרלה־איוואשקיביצ'ה ובפניתו ימינה, למעלה ההר, אבדתי זיקת תקוותי האחרונה, שאולי יובילו לרכבת. הדרך היחידה, שנשארה לפנינו, היא הדרך לבית העלמין שבעיר.

* רחוב סונדובה

הטור בפניתו כאילו הזדעזע. רעדה ומין גל של תנועה, הנוטה להתפזרות, עבר בין השורות. נדמה היה לי, שפה, ברחבה הגדולה שלפני הכנסייה הפארנה — הקתולית, על עציה, גניה וסמטאותיה, יתפזרו הכל ותתחיל בריחה לכל הכוונים. לצערי אוכזבתי קשות, כשהרחש והלחישות פסקו, ודבר לא התרחש.
שוב המשיך הטור לנוע, ואין מושיע. עברתי על יד ביתי, בו גרתי. מבטי האחרון נזרק לעבר בית סבי. החומה הגבוהה על חלונותיו בשלש קומותיו היתה ריקה. ריקה מאלה שפעם היו מקדמים אותי בחיוך בבואי לבקרם, אבל בחצר התגודדו הדיירים, ובפירוש ראיתי את מבטם התמהוני בהבחינם בי. אחת השכנות בלבד נפנפה לי חלושות ביד והפנתה מבטה אחורה. בראש מורם הפניתי את מבטי אליהם וחלפתי על פניהם במבט קפוא, ללא כל סימן של רגש כלשהו.

מכאן לדרך השדה של בית הקברות רק פנייה אחת. פנייה ימינה, שתי חווילות אחרונות של בתי העיר מימינך, גדר של פרדס הכומר משמאלך, והקטע האחרון, הפנוי מבתים, מוליך ישירות אל שער בית הקברות.

מראה דיירי ביתי, יורשי מטלטלי משפחתי, הסיח לרגע את מחשבותי, לאן אני הולך. אבל רק לרגע קט. הטור נע ופנה ימינה. התרגשות הדקות האחרונות שלפני המוות המחפיר התגברה בין השורות. מחשבות לאין ספור רצו, חלפו בין סלילי המוח, דהרו, התחלפו ולבשו את צורתן החיצונית המוחשית לסביבה. רוב רובו של הקהל שתק ולא נשמע לצריחות הרוצחים — הידיים למעלה ! רק מי שהלך לצידו של רוצח וקבל מדי פעם חבטה בקת רובהו, נאלץ להרים את ידיו, שאחרי שניות ספורות ירדו למטה למצבן הטבעי.

פה ושם נשמעו מילים בודדות, קטעי משפט או שאלה, שאחדים מהם נשמרים בזכרוני זה שלשים שנה.
„אבא ! אבא ! הבט כמה האביב והשמש יפים, ואני צריכה למות כרגע" — הפצירה ילדה בת 12, בתו הבכורה של בנימין מיטלמן, יו"ר היודנרט.

הילדה המשיכה לצעוד, אבל תשובה מאביה לא באה, הוא רק החזיק בידיה, והיד השניה בידי בנו הקטן, ויחד עם כולם התקדמו לשער המוות הפתוח.

דודי, איצ'י דוד, שצעד לידי, השמיע חרישית, רוב הדרך, פרקי תהילים. בהתגלות שער בית העלמין — הרים את ידיו ופרץ בשירה קולנית — „אין כאלהינו, אין כאדונינו"... ואילו הצטרף חלק מהקהל.

שירה ללא מעצורים בקעה עד לב השמים הבהירים, ללא ענן, ונישאה ברוח הקלילה למרחב השדות, הפורחים מסביב. הקהל שר את פזמון תחינתו האחרונה, את שיר העדוד היחידי, שהובילו בבטחה לאלהים.

הרוצחים החרישו לרגע, נבהלו מאקסטזת ההמון, ששוב נראה כאילו עומד לפרוץ את שרשרות השומרים המזויינים ולהתפזר במרחב השדות.
ונכון, המרד האחרון, ההתגוננות הטבעית והיחידה באה, מאוחר מדי, מעט מדי, אבל באה.

לקול יריות בודדות, שנשמעו חרישית על רקע השירה במרחב השדות, הפניתי את ראשי אחורה. בצד שמאל, במעלה שפוע הקרקע, כמספר מטרים משולי הדרך וליד גדר פרדס הכומר, נפל הקרבן הראשון של האחרונים. כדור רצחני פילח את ראשו של יהודי נמוך קומה, מבין פליטי וינה, ששימש נהג ומכונאי לאנשי הוורמכט. המוח שניתז על רגבי האדמה השחורה, וגופו המכורבל ללא נוע דחו את מבטי לכוון הנגדי, ימינה, לירידה שבשפוע השדות.

שתי דמויות של אחים, וולוול וישעיהו קליין, אומני שזור חבלים, נתקו והחלו לרוץ במורד, אבל כבר אחרי מספר מטרים השיגום כדורי המרצחים, והם נפלו תחתיהם. באותו רגע ממש, שתי דמויות נוספות של האחים טלר, נהגים חסו־נים, התמוטטו בריצתם במרחק די גדול מהטור. אחריהם הבחנתי בדמות נוספת הבורחת, ונדמה היה, שבהצלחה, עד קצה השדה והתחלת בתי האכרים שבמורד. עוד רגע, עוד מספר צעדים, וגדר אץ שזורה תתן לו מחסה. הוא ינצל, חשבתי, עוד שניה וישיג מחסה גואל, אבל... לא. במרחק קטן, לא הרחק מגדר בית האכרים השיגו הכדור הרצחני של מכונות היריה והוא נפל.

ציידי יהודים בורחים התחרו עם הזמן, עם המרחק ועם מספר הנמלטים. כל כולי מתוח עקבתי אחרי מחזה האימים של הרצח ההמוני, שהתחיל כבר לפני שער בית הקברות. עצבנות בלתי רגילה אחזה את שורות המלווים למוות. הם התחילו לירות מעל ראשי הטור לעבר מספר בורחים במורד השפוע. הרוצחים התרחקו קמעה מהטור הנע כדי לתפוס מרחק סביר לכוין כלי הירי. היריות הדהדו מעל הראשים, ואליהם התלווה טרטור מכונות היריה, שהיו ממוקמות במרחקים על גדרות ומבנה בית הנשק שבמרחק.

אהרוני הטור, ואני ביניהם, הגיעו כ־20 מטרים לתוך השדה הפתוח. מחשבותי הרבות על המתרחש סביבי לא פסקו אפילו לרגע לרקום תכניות, לטכס עצות ותחבולות, ותמונות סופי המר, העומד להשיגני תוך רגעים ספורים חלפו במוחי. לא הפסדתי אף שבר של שניה בכדי לא לתפוס מה מתרחש סביבי. זרקתי מבט כלפי הצד השמאלי של הטור במעלה שפוע השדות. השדה היה ריק, איש מבין הבורחים לא העיז לבחור בכוון הבריחה במעלה שפוע השדות, שלא היה גדול במיוחד.

שוב הפניתי את מבטי לכוון הירידה, ורחוק ממני, מבין ראשוני הטור, שכמעט נגע בשערי בית הקברות, נתקה לפתע דמותו התמירה של אח אבי, נתן כץ, והתחילה לקפוץ במהירות מעל רגבי תפוחי האדמה שבמורד. נשמתי נעצרה בי. מה יהיה? יצליח או לא? כן, כן — הוא מצליח, הוא מתרחק בזריזות בקפיצות ארוכות ומהירות, הוא כבר באמצע השדה, הוא למטה. עוד שניה והוא משיג מחסה מעבר לגדר שבמורד. ליבי נדם. נדמה היה, שהייתי אתו כל שבר של שניה. מבטי עקב אחרי כל תנועותיו המסחררות. מבטי ליוה אותו ללא הרף. תקוותי וחרדותי התחלפו ורדפו את דמותו עד למספר מטרים לפני הגדר, ולפתע התרוממה דמותו לגובה בלתי סביר בעיני. קפיצה נחשונית — קפיצה, שעד היום אינני מבין, אם בכלל מסוגל יצור אנושי להתרומם לגובה כזה, קפיצה אחרונה — וצנח בתחתית הגדר. הוא היה שביעי מבין אלה, שהיה להם הכח והעוז לקדם את המוות לפני הבור הפתוח, שמעבר לחומה.

אלה הם רגעיך האחרונים בחייך הקצרים, שעברת עד היום. זה שבועות מספר

שמלאו לך 18 שנה ועליך למות — חשבתי. לא! — התמרד בי הכל.

למות? כן, אבל לא בחרפה מעל לבור.

תמונות וויכוחים לאין ספור, שנהלתי עם חברי ומכרי על אופן הנצלות, חשמלו את מוחי לקטעי שניות. הכל אבוד, זה הסוף.

קדם אותו כדרכך, כפי שחשבת לא פעם, פעל בהתאם להבטחתך, זכור את דברי אביך מלפני שעות מספר. קיים את הבטחתך לא למות מעל לבור הפתוח ולחכות לכדור המרצח.

„היה חזק״! — מילים אחרונות אלה של אבי הציתו בי כוח אל־אנושי. זרקתי מבט אחרון לעבר הצד שבמורד. איש לא רץ באותו רגע.
„אני בורח״! שאגתי לעבר בן־דודי, שצעד לצידי. ובלי לשמוע את תגובתו חלפתי כהרף עין בין הרביעיות לצידי השמאלי, העולה אל שפוע השדה. בכוח עז דחפתי אחד הרוצחים הצידה ובזריזות קפצתי לתוך שדה תפוחי האדמה.
הרגבים היו מעובדים בתלמים גבוהים ובכוחי הרב התחלתי לקפץ מעליהם במהירות. למרות רצוני העז והאינסטינקט הטבעי לברוח מה שיותר מהר, בקו ישר — לא עשיתי זאת.

התכנון המחושב והדם הקר לא עזבוני. התחלתי להתקדם במהירות המקסימלית של עלם צעיר בקפיצות אלכסוניות. קפיצה וצעד ימינה, קפיצה וצעד שמאלה ושוב קדימה.

בהתקדמי כ־20 עד 30 מטרים התחלתי להבחין בפקעות ענן של עפר, המתרוממות סביבי. ברגע הראשון חשבתי, שאלה צפורים, המתרוממות מהשדה עקב מנוסתי המהירה, אבל אחרי רגע תפסתי את משמעות פקעות העננים הזעירים, שסובבו אותי מכל עברי. אלה היו מטחי מכונות היריה וכלי נשק אחרים, שכוונו אלי. הגברתי את קפיצותי לצדדים, שמאלה וימינה, כדי למנוע מהרוצחים למקד אותי על הכוונת בקו ישר.

התלמים הגבוהים ושיהי תפוחי האדמה הקשו מאד על מנוסתי, ואחרי כ־50 מטרים נתקלתי ונפלתי לרגע קט. באותה דקה גורלית פגע בי אחד ממאות הכדורים, שנשלחו לעברי. לא הרגשתי בו באותו רגע, ולמזלי חלף הכדור בבשר רגלי בלבד בלי לפגוע בעצם. כהרף עין, כפי שנפלתי, באותו שבר של שניה גם קמתי והמשכתי בקפיצותי האלכסוניות. היריות לא פסקו, ואני המשכתי בכל כוחי במעלה שפוע השדות אל מטרתי הראשונה. אל תוך שדה חיטה גבוהה.
מזלי — גורלי — ועוז רוחי עמדו לי כעזר על סף חיי. תוך שניות הייתי מעל שולי חלקת החיטה הגבוהה וצנחתי לתוכה בשכיבה. מטר הכדורים המשיך לקצור בתבואה, אבל אני התקדמתי בזחילה לאורך החלקה.

בזחילתי לאורך אבדו הרוצחים את מטרתם.
לאחר דקות אחדות פסקו היריות לעברי, היות ונעלמתי להם מהעין. מכוסה זיעה וקצף סביב שפתי, כחיה נרדפה, המשכתי להתקדם בתוך התבואה על ארבע. התקדמתי לעבר שפת החלקה ובלשתי אחרי חלקת תבואה נוספת בכדי לעבור לתוכה ולהטעות את הרוצחים, שבודאי ירדפוני. בקפיצה זקופה עברתי חלקות תפוחי אדמה ותבואות נמוכות ובזחילות התקדמתי בתוך התבואות הגבוהות. כך עברתי עשרות חלקות והתקרבתי אל כביש, המוביל לכפר רי (שפירושו בפולנית „גן־עדן״).

הגהינום היה קרוב אלי באותו רגע מגן העדן. באפיסת כוחות צנחתי בתוך אחת מחלקות החיטה הגבוהה, התקדמתי לאורכה עשרות מטרים בזחילה והחלטתי לנוח ולחכות לבאות. סוככתי מעלי את שבלי החיטה ונשכבתי.

מוחי פעל בקדחתנות, כוחותי עזבוני, רגלי התחילה להציק לי, ובטחוני שניצלתי היה קלוש למדי. הרגשתי, שירדפו אחרי, אבל החלטתי לא להתגלות כרגע. שכבתי בתוך החיטה וחיכיתי. כל שניה שעברה דומה היתה לשעה, כל דקה לשנה, לאין סוף שלא נגמר.

מה יהיה? מה לעשות? מחשבה רודפת מחשבה, וההגיון לוחש — אל תתגלה. לאט ובזהירות עברתי לחלקה הגובלת ואחריה לשלישית. הכל בזחילה, ושוב נחתי.

שער העיר לרי היה קרוב מאד אלי, והיות וחשדתי, שעל ידו נמצא ודאי משמר, החלטתי לחכות בתוך התבואה עד הערב, כדי לא לחצות את הכביש לאור היום.

התמקמתי לאורך חלקת החיטה ונשכבתי בציפיה דרוכה. ספרתי רגע אחר רגע הזמן זחל לאיטו, והיריות הבלתי פוסקות הדהדו במרחק לא רב.

עברו כ־20 דקות. לפתע שמעתי דבור המתקרב ובא. כל תקותי שנצלתי נמוגה. למרות הכל החלטתי לא להתגלות ולחכות. בזהירות סוככתי מעלי את שבלי החיטה, נצמדתי לקרקע והבטתי כלפי מעלה.

הקולות הלכו וקרבו — רודפים אותי — מחפשים אותי. בציפיה לכדור נשארתי שוכב. דמי קפא בי. הרגשתי בשני הרוצחים המתקרבים אלי משני עברי החלקה, שרוחבה לא היה יותר מ־10 עד 12 מטרים, ואני בתוכה וביניהם. אני כבר שומע את צעדיהם. כ־10 מטרים לפני, אומר אחד לשני בפולנית: „עוד מספר מטרים, והוא צריך להיות פה". העצבים הצעירים שלי לא בגדו בי. המשכתי לשכב ולחכות. אולי בכל זאת לא ירגישו בי. בעיניים פקוחות קדמתי את הרוצחים. הם הלכו וקרבו וראיתי בבירור, איך הם עוברים לצידי. אחד היה גבוה במדים כחולים־כהים, עם רובה, והשני במדים ירוקים, עם נשק אוטומטי בידו, מוכן לירי.

הם התקרבו, הגיעו לקו הרוחב, בו שכבתי, ועברו בלי להרגיש בי. הם התקדמו מספר צעדים וחלפו על פני. ברגע שהרגשתי, שלא שומעים עוד את צעדיהם, התחלתי לזחול בזהירות אחורה לכוון ממנו באו.

כעת יש סכוי להנצל, המרדף הוטעה. במהירות עברתי בזחילה על ארבע, רחוק רחוק לכוון הנגדי ונשארתי לשכב, ברגשות מעורבים, אבל עם קצת יותר בטחון.

השמש היתה עוד גבוהה. הזמן זחל לאיטו, הדי היריות הבלתי פוסקות מרטו את עצבי. מחשבות עגומות הטרידוני ללא הרף. הפצע החל להציק, וגם טיבו לא ידעתי. שכבתי כשעה צמוד לקרקע, ועם כל רגע שחלף הלך בטחוני וגבר.

יסורי הנפשיים על רקע מנגינת המות, המגיעה אלי מבית הקברות הקרוב, לא עזבוני זמן רב. בשכיבתי זאת נדמה היה לי, ששעת בין־הערביים מתקרבת. הצצתי בשעון אבי — השעה היתה 5.05. השמש עדיין די רחוקה מהאופק, ומדי פעם נשמעות עוד יריות.

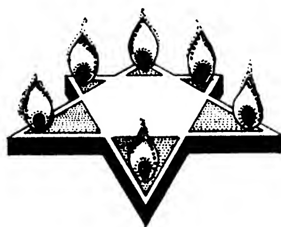
כנראה ניצלתי פעם נוספת. עד לסבוב הבא חשבתי. באותו רגע הבנתי, שהמאבק על החיים מתחיל מחדש. הסתובבתי על צידי בפעם הראשונה אחרי כשעה של שכיבה מאובנת. קשרתי את רגלי הפצועה במטפחת והמשכתי לשכב ולצפות לחשיכה.

בשעה 5.30 בערך, בשבת אחרי שבועות, ט' בסיון תש"ג, 12 ביוני 1943, פסקו היריות האחרונות.

במוצאי שבת זה נסתם הגולל על אחרוני בני עירי, בז'ז'ני, שנפלו קרבן על מזבח הפשע של החיה הנאצית.

הגולל נסתם, אבל האדמה לא רצתה לקבלם זמן רב אחרי מותם. לא שם היה מקומם. זה שלשים שנה, שאני נושא בתוכי את דמותם, של כל אלה הטהורים. דום אני עומד לפני כל אלה, שעמדו במבחן החיים, ובמותם הצליחו לשמור על צלמם היהודי והאנושי.

יהיה מותם אזהרה לדורות, וזכרם ישאר ברוך!

פלג מאריאנסקה

צוואת משפחת פוהורילס

צוואת משפחת פוהורילס במקורה הפולני שמורה בארכיון „יד־ושם", בירושלים, ולהלן הובאו לדפוס רק קטעים מתוך המקור עם סקירתה של גב' פלג־מאריאנסקה וברשותה האדיבה של „יד־ושם".

ה ע ו ר ך

תיק זה, המוקדש לתולדות שנות השואה של משפחת פוהורילס, קובצה התכתבות מיוחדת במינה: מבין ששת המכתבים — שלושה נכתבו באפריל 1943 בעיירה מזרח גליצאית בז'ז'ני ע"י בני המשפחה הנ"ל: האב עמנואל ,האם רוזה והבת הילדה, בת 23.

אלה הם מכתבי פרידה של הנידונים למוות, אשר מצאו מותם ביוני 1943 — כלומר, 3 חדשים אחרי תאריך הכתיבה — בזמן החיסול הסופי של יהודי העיירה. להעתקים של שלושת המכתבים מצורף מסמך מקורי: צוואתו של עמנואל פוהורילס כתוב בכתב ידו וחתום ע"י השלושה.

שני מכתבים אחרים המצורפים לקובץ נכתבו אחרי המלחמה, בשנת 1946, ע"י ידיד המשפחה הנ"ל, המהנדס הפולני צ'רבינסקי, אשר שמר את החומר ושלחו לקרוביהם בארץ לפי בקשתם של המנוחים. המכתב הששי הוא מכתב אשור ותודה למר צ'רבינסקי מקרוב המשפחה הנ"ל, ד"ר שווגר מתל אביב, על קבלת העזבון היקר.

מכתביהם של בני משפחת פוהורילס מצטיינים בדיקנות מזעזעת בתיאור הטבח המחכה להם. אחרי תקופת רדיפות ורציחות, שחזו בהם, הם הולכים לקראת מותם בעינים פקוחות וללא צל של תקווה.

והנה מספר קטעים ממכתבים אלה, מתורגמים מפולנית:
ממכתבה של האם: „...עכשיו אין אנו מחכים עוד לנס. הלכו 4—5 מיליונים ואנחנו בתוכם.. אני אחוזת זוועה, מתחמקת מנושא זה, מנסה לשלוט בעצבי. אולם הנני נורא, נורא מפחדת מהרגע הזה. אלהים יתן שנפול יחד, כל השלושה או אנחנו שתינו... היו בריאים... אני נפרדת מכם בנשיקות, חשבתי שאראה אתכם עוד, קרה אחרת..."

Teraz już cudu nie czekamy. Poszło 4—5 milionów ludzi i my między nimi. Zgroza przejmuje mnie, kiedy o tem zaczynam myślec. Unikam tych tematów. Nerwy hamuję jak mogę. Ale tego momentu strasznie, strasznie się boję. Daj Boże, byśmy wszyscy 3 albo obie padły równocześnie. Bądźcie zdrowi. Żegnam Was jeszcze raz i całuje długo, mocno, myślałam, że może przecież jeszcze Was zobaczę. Stało się inaczej.

Wasza Rozalka.

משפחת פוהורילס
עמנואל פוהורילס, אגרונום במקצועו, מחוז טרנופול.
רוזה פוהורילס בת הרמן ורגינה פרוידנטל, נולדה בשנת — 1891 ב־כפר אלכסנדרובקה, נפת סקלה.
הולדה בת רוזה ועמנואל פוהורילס נולדה בלבוב בשנת — 1920. כל המשפחה נספתה בבז'ז'ני — הי"ד.

ממכתבו של האב: „...אל תשכחו ..כשיבוא זמן המו"מ על השלום אל תשכחו אז את המיליונים אשר נפלו בידי התלינים, ועשו הכל על מנת לנקום את דמם הנקי... מכתבים שלנו נשארים אצל אנשים אצילי נפש, אשר עזרו לנו הרבה וללא תמורה, והם ימסרו לכם מתי נרצחנו, ואיפה אנחנו קבורים...

Pamiętajcie, gdy przyjdzie czas pertraktacji pokojowych, nie zapominajcie wówczas o Waszych braciach i siostrach, o tych milionach ludzi, którzy zginęli z rąk tych oprawców i róbcie wówczas, co w waszej mocy będzie, by pomścic niewinnie przelaną krew.
List ten pozostawiamy u jednych godnych ludzi, których tu poznaliśmy i którzy bezinteresownie dużo dobrego nam zrobili i którzy będa mogli Wam podać kiedy nas zamordowano i gdzie leżymy.
Bądzcie zdrowi i miejcie się dobrze. Całuje Was wszystkich serdecznie.

(—) Manek.

Brz. 12/4 943.

ממכתבה של הבת: „... עכשיו אנחנו עומדים בשערי המוות ומחכים לו במלוא הכרתנו, חסרי תקווה להצלה ולרחמים. ורצוננו החזק לחיות, להחלץ מהמצב האיום הזה ולחיות, לצחוק לאור השמש לעולם כולו... ולחיות... לחיות..."

„...אין לנו רעל, כי קשה לקבלו, כך שאין ברירה, רק ללכת לבדנו ללויתנו, להתפשט, לעמוד פנים אל פנים עם הקבר ולקבל אזת הכדור בראש. נראה שאלך לבד, כי אמא אינה יכולה לצעוד, אז „יגמרו" אותה בבית, ולאבא מחכה עוד מחנה עבודה..."

„...אנחנו מחכים ל„זה" בחג הפסח, בזמן שאצלכם ימזג היין לכבוד החג — כאן יהיה זה הדם האדום והחם... היו בריאים כולכם, השתשעו, אהבו ואל תעסיקו את עצמכם בשטויות. גם אני הייתי יודעת היום לחיות, אולם הבנתי זאת מאוחר מדי. עכשיו אני יודעת, שהכל הבל... והאביב נהדר כל כך בהשוואה למוות הנורא שלנו..."

Teraz my sami stoimy u wrót smierci, nas samych czeka smierć, gorsza niż tamtych wszystkich, bo z pełną swiadomoscią tego, co nas czeka. I nie ma ratunku, nie ma zmiłowania. Tak bardzoby się teraz chcialo życ — przeżyć ten koszmarny okres i życ dalej, smiać się do słońca, do całego swiata i żyć, żyć. My trucizny nie mamy, bo o nią dzis bardzo trudno, dlatego też nie mamy innego wyboru, jak iść na własny pogrzeb, rozebrać się do naga, stanąć twarzą do grobu i dostać kulę w tył głowy. pójdę pewno sama, bo mamusia nie może chodzic, więc załatwią się z nią w domu, a Tatuś ma jeszcze obóz przed sobą. Spodziewamy sie tego na swięta Wielkanocne — a przypuszczalnie będzie to już akcja likwidacyjna. Widzicie więc, że wtedy kiedy u Was z okazji swiąt lało się wino, u nas lała się czerwona, gorąca krew ludzka.

קטעים מהצוואה

Bądzcie mi wszyscy zdrowi, bawcie się, kochajcie i nie zatruwajcie sobie życia głupstwami. Dziś już umiałabym inaczej patrzeć na życie, ale wybrałam się z tem zbyt późno. Teraz wiem, ze wszystko jest "Scheiss". A wiosna jest tak piękna, jak straszna będzie nasza smierć.

Całuje Was mocno, mocno wszystkich razem, Wasza Hulda.

לתשומת לב מיוחדת ראויה צוואתו של עמנואל פוהורילס, ובה רשימה מפורטת של רכוש המשפחה. רשימה זו אופינית בתכנה ובצורתה. כבעל אחוזה חקלאית מנה המנוח בדיקנות את כל הפרטים, ובין היתר את מספר הסוסים בשמותיהם ה„פרטיים" וגם כמויות התבואה לפי מידות המקובלות במשק כפרי בפולין, כל כלי ומכשיר חקלאי וכל זה בציון הערך הכספי בזמן החרמת הרכוש ע"י השלטונות הסוביטים והגרמנים. ובסוף ביקש המנוח לחלק את דמי הפיצויים המשוערים בין המהנדס צ׳רבינסקי לבין קרובת משפחתו בארץ.

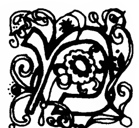
הצוואה כתובה גם היא 3 חדשים לפני האקציה הסופית, והיא מעידה על אמונתם העמוקה של הנידונים למוות ביושר ובצדק, אשר יבוא אחרי המלחמה. מובן, שאין למסמך זה שום משמעות מעשית, למרות זאת הוא מהווה תעודה אנושית יקרת ערך.

במכתבו של המהנדס צ׳רבינסקי נמצאים נתונים על מהלך האקציה בבז׳ז׳ני ביוני 1943 ופרטים על גורל משפחת פוהורילס. לפי דבריו נפלו שלושתם כאשר נתגלה הבונקר בו הסתתרו. ברגע זה ירה עמנואל פוהורילס בגרמנים, אחר כך הרג במו ידיו את אשתו ובתו ושם קץ לחייו. מקום קבורתם בקבר אחים צוין ע"י הפולני במקום בולט בעיירה בז׳ז׳ני.

צרור זה של מכתבים, אשר נשמר עד סוף המלחמה, נשלח לארץ ונמסר ל„יד ושם" ע"י קרובי משפחת פוהורילס, ישמש כחומר היסטורי ובד בבד כמצבת זכרון לשלושה מבין המיליונים.

ד"ר שמעון רדליך

זכרונות מן הגיטו

שפחתנו התגוררה בקצה גבול הגיטו, ברחוב הרכבת, בבית משפחת אראונר. הגברים עבדו בעבודות, אשר סופקו ע"י הגרמנים, חלקם בעבודות בעלות חשיבות מיוחדת, ואלה השתייכו לבעלי האות W. גם הנשים יצאו לעבודות שונות.

כמו בכל בית בגיטו הוכנו גם בבית זה מחבואים (בונקרים). המחבוא, שהוכן לפני

היונדריין, ואשר הציל חייהם של מספר אנשים, היה בנוי כגג כפול בפינה של עליית הגג. שטח מצומצם היה מצוי בין שני קירות פח, כאשר בקיר הפח הפנימי מצוייה דלת; שאחרי הסגרה אי אפשר היה להבחין בה מבחוץ.

ערב יום האקציה של היודנריין נכנסו למחבוא זה כ־40 איש — כמעט כל דיירי הבית. אבי ז״ל, שלמה רדליך, שהיה מאנשי הקסרקטין, למרות שלא רצה לעזוב את משפחתו, שוכנע ע״י חבריו לקטרקטין, שהגרמנים עומדים לערוך ביקורת, ועל כן יש להמצא שם. היתה זו הפעם האחרונה שראינוהו. הוא נרצח למחרת, כאשר אנשי הקסרקטין היו הראשונים לחיסול ע״י הגרמנים.

ביום המחרת, יום חיסול הגיטו, שמענו מהמחבוא שבעליית הגג את קולות המוצאים ממחבואיהם ומן הגיטו. בין ה־40 שבמחבוא היו 3 ילדים ומספר ישישים, ביניהם סבי פישל בומזה ז״ל ואשתו רבקה ז״ל לבית שוורץ. היות וה־מקום היה קטן, שכבו האנשים זה על יד זה במשך שלושת הימים הבאים. המזון אזל. האקציה נמשכה מספר ימים, ואחרי שבוע התחילו האנשים לצאת מהמח־בוא ולחפש דרכים להצלה.

אחרי כשבועיים נותרו בעליית הגג 8 אנשים בלבד: בעלת הבית גב׳ טראונר, אחותה, פישל בומזה, אשתו, אמי חנה רדליך, אני וסבתא פלוג עם נכדה בן ה־9, אשר הוריו עזבוהו עם סבתו וניסו למצוא דרך הצלה לעצמם. המזון והמים הלכו ואזלו. אמא וסבא התייעצו מה לעשות. לבסוף הוחלט לגשת לידיד משפחה פולני, נפח, בשם סטניסלב קאודגני, אשר היה חייב לסבי כסף רב. כאשר הסת־כלנו דרך סדקי הקרש שעל החלון, ראינו, כי גוי זה עבר מספר כעמים על יד ביתנו. באחד הלילות, בחצות, יצאו אמי וסבי לביתו של גוי זה, מהלך ק״מ מן הגיטו. אמי מספרת על כך: „סבא דפק בחלונו, והוא פתח מיד את הדלת והכני־סנו פנימה. ספרנו לו קורותינו ובכינו. בקשנו, שיסייע לנו במזון. הגוי אמר, שיעזור במה שיוכל, נתן דלי מים, מספר ככרות לחם ושק פחם כדי להכין מזון חם״. אמי וסבי נדברו עם קאדוגני, כי בימי ג׳, מדי שבועיים, באמצע הלילה, יבואו אליו ליטול מים ומזון. היו אלה טיולים ליליים קבועים.

במשך השבועות הבאים עברו ונכנסו לבית שמתחתינו פולנים ואוקראינים, הרסו קירות, חיפשו רכוש ומציאות. הבית עצמו נותר ריק והרוס למחצה, כשאנחנו מתחבאים בעליית הגג כרוחות רפאים בתוך הגיטו הריק וההרוס.
עברו כחודשיים מיום כניסתנו למחבוא, אחותה של גב׳ טראונר חלתה קשה. היא גססה במשך יומיים, וזאת לעיני שני ילדים בני 8 ו־9. לאחר מותה, קשרו, סבא ואמי, את גופתה לסולם והורידוה למרתף הבית. למחרת עזבה אחותה, גב׳ טראונר את מחבואנו. נשארנו 6. עברו עוד 3 חדשים.

באחד הימים שמענו, שאנשים הגיעו לבית והתחילו לתקן את הדירות. הדבר נמשך מספר שבועות. כשלילה אחד ירדו אמי וסבי, ראו, שהכל מוכן לכניסת הדיירים החדשים, ונשאלה השאלה: כיצד יוכלו לצאת ולהביא מזון, ובכלל — האם ניתן להמשיך ולחיות בבית, שיאוכלס אנשים, התייעצו עם קאדוגני והוא טען, כי אין אפשרות אחרת. הוא אינו יכול לספק מחבוא. באחד הלילות, בינואר 1944, כאשר אמא וסבא רצו לצאת לטיול הלילי הקבוע לשם הבאת מזון, גילו לחרדתם, כי דלת עליית הגג, המובילה אל המדרגות, נעולה. חזרו למחבוא, ישבו כל היום וטכסו עצה. למחרת קם סבא, ובגרזן פתח את הדלת. מול הדלת היתה דירתנו לשעבר, שממנה יצאה בבהלה אשה. היא הבטיחה לא להלשין בפני הגר־מנים, אולם דרשה, שתוך יום־יומיים יסתלקו כולם מעליית הגג.

בערב היודנריין, ברחה אחות אמי עם בעלה לכפר ראי, ושם מצאו מסתור אצל איכרה אוקראינית. גויה זו היתה באה לעיתים קרובות לידידנו קאדוגני, וכך נשמר הקשר בין שני חלקי המשפחה. כאשר אוכלס ביתנו מחדש, לא היגיעו אמא וסבא לקאדוגני, ודודתי התחילה לדאוג ולשלוח את הגויה כל ערב, על מנת שתיוודע מה קרה לנו. למחרת הפגישה עם הדיירת החדשה בביתנו יצא סבא באמצע היום והלך לקאדוגני. כשהגיע לשם מצא את הגויה יושבת אצלו. סבא בכה והתחנן לפניה שתצילנו. בסופו של דבר הסכימה לקחת את כל ה־6 מעליית הגג אליה; לכפר. קאדוגני לא נתן לסבא לחזור לתחום הגיטו במשך היום. כשראתה אמי, שאביה אינו חוזר בשעת ערביים, החליטה לרדת עמי למטה. ירדנו מהעלייה ועמדנו בפרוזדור הבית, על יד החלון, שממנו השקפנו החוצה. כך חכינו כשעה, וכשהחשיך, נשמעו לפתע צעדיו של סבא, והוא אמר: „אלוהים הוא גדול — הגויה הסכימה לקחת אתכם היום ואותנו מחר". אמי לקחה את ידי ויצאנו מן הבית. על המדרכה, בקרבת הבית, עמדו האכרה האוקראינית ובנו הצעיר בן ה־18 של קאדוגני. היה עלינו לעבור את הרחוב המואר, והיתה סכנה גדולה, שיגלו אותנו וימסרו אותנו לגרמנים. הצעיר הלך לפנינו, כך שיוכל להס־תלק בין רגע בעת סכנה. כחמישה צעדים מאחורינו צעדה האכרה. תוך כדי המעבר ברחוב לחש הצעיר לאמי: „התפללו לאלוהים, התפללו לאלוהים". כש־הגענו לתחום החשוך של הרחוב, לקחה אותי האכרה על גבה (מרוב שכיבה וחוסר הליכה לא יכולתי לעמוד על רגלי), ואת אמי אחזה ביד, וכך צעדנו כ־6 ק"מ, בתוך שלג, שהגיע לגובה של כחצי מטר, מ־6 בערב עד 5 לפנות בקר. אמי מעדה ונפלה מדי פעם, קמה והמשיכה. שנינו חטפנו שלג ושתינו אותו בצמא, היות ובימים האחרונים היה מהסור במים במחבוא. למחרת יצאה הגויה כדי להעביר לביתה את שאר דיירי הבונקר שבגיטו. אולם איתרע מזלם, ותוך כדי צעידתם לעבר ביתו של קאדוגני גילו אותם נערים צעירים ומסרום לגרמנים. אין ספק, שהוכו ועונו, אולם לא גילו דבר אודותינו.

את 6 החדשים הבאים, עד קיץ 1944, בילינו במסתור אצל הגויה האוקראינית, ששמה טנקה קונצביץ'. בעלה נלקח לעבודות כפייה בגרמניה, והיא נותרה עם שני ילדיה, בן 6 ובת 10. אנחנו עזרנו לקיומה בכך, שבקשנו מידידה פולניה למסור לידי האכרה סחורות שונות, שהשארנו אצלה בעבר.
בחורף הסתתרנו במחסן צר, שבו עמדה מטה אחת בלבד. בקייץ עברנו לעליית

גג קטנה, שמעל לרפת. לא פעם נכנסו לבית האכרה גויים ואף גרמנים, וחששנו, שעומדים לגלותנו בכל רגע. לקראת הקיץ גברו תקוותנו, כאשר שמענו את קולות החזית הקרבה מן המזרח. אולם דוקא אז גברו הסכנות. האכרה החליטה מספר פעמים לגרש אותנו, אולם תוך דמעות וצעקות שכנענו אותה בכל פעם לא להוציא את איומה לפועל.

באחד מימי יולי 1944 הגיעה אלינו סוף סוף השמועה על כיבוש העיר והסביבה ע"י הצבא הסובייטי. חזרנו לבז'ז'ני הריקה מיהודים, שהינו שם כשנה, ובקיץ 1945 עברנו, במסגרת הרפטריאציה של אזרחים פולניים, לפולין.

טאלער מאיר

„צוואנג ארבייטס־לאגער קאמיאנקה"

מען ידעו... נישט בלויז פון די קרעמאטאריומס, (אושוויץ, מאידא־נעק, טרעבלינקה, בערגען־בעלזען, בעלזעץ, און אלע אלע אנדערע), נישט נור פון די געטאס און מאסען־גרעבער אויף די שטעטישע בתי עלמין, דארף א יעדער פון אייך זיין אינפארמירט. אלע יידען פון גאר דער וועלט מוזען אויך וויסען, און געדענקען די הינדערטער־טויזענטער, דורך שווערע ארבייט צום טויט דארמוטשעטע יידען אין די נאצישע צוואנגסארבייטס־לאגערן, וועלכע האבען עקזעסטירט אין מזרח־קליין־פוילן, און איבעראל ווי די דויטשע מערדער האבען געוועלטיקט און געפייניקט יידען.

דריי פון די אומצוליקע אזעלכע צוואנגסלאגערן, וויהין מען האט פערנעמען, און ווי ס׳זענען אומגעקומען און די הינדערטע יונגע מענער פון אינזער שטאט און קרייז, זיינען געוועזען: א) גאווריעלובקה (טארנופולער לאגער), ב) כורקי־וויעלקיע, און ג) קאמיונקה (באהן־סטאציע — בוגדנובקה). כ׳וויל דו איבערגעבען ווי עס האט אויסגעזעהען דאס מארטערן, און דער אומקום און דעם... צוואנגארבייטס־לאגער „קאמיונקה".

נאך אלע מיינע איבערלעבענישן, און גורלדיקע נסיונות און געטא, הונגערס און טויט־אקציעס, בין איך איינער, יא טאקי דער איינציגער לעבען געבליבענער בז׳ז׳אנער לאגער ייד. און עד ראיה, וועלכער האט על פי נס פערזענליך איבער־געליטען, און איבערגעלעבט די גרויסע טראגעדיע, וואס איז פארגעקומען און צוואנגסלאגער קאמיונקה, איינס בלויז פון די הינדערטע... גיהנום־ערטער ווי אופ־געשניטען פון דער וועלט, ארים־בעצוימט מיט אלעקטריש שטעכידיקע דרוטען, זיינען צים טויט דערמוטשעט און פארהינגערט געווארען א ערך פון צען טויזענד יידישע מענער פון מזרח גאליציען, דארינטער א גור היבשע צול בני עירנו.

איך בין בעת א קלענערער טויט־אקציע, בעת א סעלעקציע — במקום צום שמעלץ־גריב, אריין און דער לאגער גרופע. דעם 2/4/1943, האט מען מיר צו־זאמען מיט דריי הונדערט יידישע מענער, פרויען און קינדער — געכאפט, און ארויפגעפירט און קרימינאל. שטעהענדיק און א שטיקענדיקען געדרענג האבען נייניציג און אינזער צעלע, קוים דורכגעהאלטען די נאכט. דעם 3/4/1943 גאר פארטאג, האט מען פון דריי צעלען ארויסגעפירט, ארויס און קרימינאלהויף אלע דריי הינדערט געכאפטע קרבנות. ווי דער געסטאפו שטורמפירער הרמאן יי״ש האט דורכגעפירט די סעלעקציע.

ד׳ער „מי יחיה ומי ימות", איז געווען אובהענגיג בלויז פון זיין פינגער־דירעקציע. דער פועל־יוצא איז געווען: צוויי הונדערט מענער, פרויען און קינדער — תיקף אוועקגעפירט אויפען בית־הקברות, און די געבליבענע 89 מענער האט מען פארלודען אויף צוויי אופענע לאסט־אויטוס קיין... קאמיונקי.

די ארבייט דארט איז באשטאנען פון — האקען שטיינער, גיסען סמאלע, גראבען, פארעכטען, און האלטען שטענדיק גיט און ניצליך דעם קייזער שטרום וואס פירט פון טארנאפול קיין קיאב איבער פאדוואלצ׳יסק פאר מיליטערישע־צוועקען.

דערנענטערדיק אינז צו דער געגענד פון דעם קאמיאנקע־לאגער האבען מיר באגעגנעט א מחנה אויסגעמאטערטע מענטשען, האלב בורוועסע, די פיס ציבלי־טיקט, פארוואנדעט אין געשוואלען, די קליידער אובגעריסענע, שלעפען זיך מיט מידע טריט — אין רייען אין זינגען (!). זייערע פענימער פארפינסטערט אין רעזיגנירט, מיט אובגעפרוירענע נוז אין אוירען, באהאנגען מיט ליידיקע ברויט זעקלאך אין בלעכענע מענאשקעס, געהען זיי ווי אויף א לוויה צו זייער לאגער־קבר אין זינגען אויף בעפעל, מיט די לעצטע כוחות דאס ליד פון זייער כמעט שוין אויסגעהויכטע נשמה.

דאס איז געוועזען דאס ערשטע בילד, די ערשטע באגריסונג פאר אינזערע קומענ־דיקע טעג.

אונגעקומען, דורכגענעצט פינעם רעגען פארן לאגערטויער, האט מען אינז בא־פוילען אוועקצילייגען אויף א הויפען אלץ וואס מיר האבען מיט זיך אין ביי זיך, אזוי אז יעדער פון אינז איז געבליבען נקי. צו מיין גליק הזט מיך דארט דערזעהען יוזעק מייבלום, וועלכער איז געוועזען דער לאגער דאקטער. ער האט זיך ציגעדעקט זיין פנים פאר ווייטיק... געוואלט..: פרעגט ער, ווי אזוי קומסטו אהער? דאמאלס האב איך נך נישט באגריפען ווי ווייטיקפאל זיין שאלה איז. ער האט מיך אבער תיכף געטרייסט אין פערזיכערט אז אויב עס וועט נור מעגליך זיין, וועט ער מיר העלפען. אין יענער צייט און אין יענע באדינגונגען, איז אזא הבטחה געווען א זעלטענהייט.

דער לאגער געפינט זיך ביים הויפט שטרוס. צען מייל פון פודוואלאציסקה. אויף א גור הויכען בארג־ארויף, אין וואסער האט מען געמיזט ברענגען פינעם שעפ־ברונען אין טול. דעסוועגען האט אין לאגער שטענדיק געמאנגעלט וואסער. דער לאגער איז באשטאנען פון א לאנגער קייט פון פערד אין קיה שטאלען פון איין אמוליקען פולישען הויף. אויסער דער לאגער־פערוואלטונג, איז די צאל פון די אובוזניקעס געוועזען שטענדיק זיבען הונדערט מענשען (מענער).

בכדי אינץ תיכף אויפציקלערען אין וואס פאר א סביבה מיר געפינען זיך אין ווי מיר דארפען זיך אויפפירען, האט מען ביי אינץ די קליידער אוועקגענומען צים „ענטלויזען" — אין בינו לבינו אזוויוי מיר שטעהען אלציינס נאקעט, האט מען א יעדען פון אינץ אלס גאסט, מכבד געוועזען מיט 25 נאהייקעס, אבער אויב וועך פון אינז האט פאר ווייטיק געהאלעשט, זיינען געוועזען גרייט איימערס מיט וואסער דעם „פוילענצער" צו דאראטעווען בכדי צו דערענדיגען די 25 קאנצ'יקעס. די געריייניגטע בגדים האט מען פערטיילט ווי עס פאסט פאר א קאלעקטיוו, פאר יעדען מאן א העמד, א פאר הויזען, א רעקעל... יא דיינס, נישט דיינס, אין א לאגער איז נישט פארהאנען מיינס אדער דיינס.

צערשלוגען פיזיש אין פערווירט גייסטיק, האט מען אינז געפירט צו אינזערע דירות. פון ליים אויסגעקלעבטע בהמה־שטאלען, מיט קליינע פענסטער, הילצערנע פריטשעס, אריינגעפאסט איינער אופען צווייטען. אלץ איז געוועזען אויסגעשמירט מיט טעער, א מין שארפע סמאלע, וואס הארגעט אלע מינים רמשים. קיין אונטער־וועש, אין קיין צודעק. אינטערן קאפ א שיף ציגעפאסט ברעטעל. אט דאס איז געוועזען ציגעגרייט פאר זעכציג פון אינזער גרופע. דאס איז געוועזען אינזער וואנונג אינזער אובריה־ארט.

געשלופען איז יעדער אין די קליידער, ווייל הייצען איז נישט געווען ווי, אין קיין ליכט האט מען נישט געטארט באנוצען, ווייל עס איז געווען פייער־געפערליך. אין דעם מעמד האבן מיר געלעבט אין ווי פריהער שוין באמערקט, האט אויך וואסער געמאנגעלט, אבער פאר א ביסעל שמוציקע אוירען, אדער חלילה פאר א כינה, האט מען תיכף געקריגען די קויל. אין דאס איז טאקען פארגעקומען צו אפט.

דאס איז מיין דין וחשבון פינים ערשטען טאג אין לאגער קאמיאנקה. דעם צווייטען טוג, נאך דעם קבלת־פנים, אין איבערנעמען די וואהנונג, זיינען מיר פארעכנט געווארען אלס שטענדיקע תושבים, אין עס האט איבער־אינז רעגירט די אינערע לאגער־פערוואלטונג, וועלכע איז באשטאנען פין בלויז „אחינו בני ישראל". פאר מער א לעפעל זוף, אדער מער א קארטופעל, אין פאר די פאלשע הבטחות, אז זיי וועלען בלייבען ביים לעבען, האט מען זיי איינגעשפאנט צו דער ברוטאלער ארבייט אויף צו העלפען וואס שנעלער צו דערפירען צו דער „ענט־גילטיגער לעזונג, צים „יידען ריין".

צו דער לאגער־פארוואלטונג האט אין מיין צייט זייענדיק דארט — געהערט
צו דער לאגער־פארוואלטונג האט אין מיין צייט זייענדיק דארט — געהערט
„קאהלס" — דער לאגער־קאמענדאנט, א ייד פין דויטשלאנד, אנטלאפען, זיך צו ראטעווען — קיין פולין.

צוקרמאן — דער וויצעקאמענדאנט, א אקאדעמיקער פין טארנופול.
עללאוויטש — דער באראקען־קאמענדאנט, א פליט פין ראדום.
קראנץ — דער פאליציי־קאמענדאנט, אויך א דויטשער פליט.
ראטמאן — דער קאנצעלריי־שרייבער, א פליט פין וועסטגאליציען.
א אובערקיכער אין א אונטערקיכער, צו־רעגירען אין קיך.
20 בריגאדירס, אויף צו אונטערטרייבען די ארבייטער.
25 מיליציאנטען, סתם בלוטזויגער.
אויך א פראביאנט אופזעהער, א לייטער פין דער ווערקשטעטען אבטיילונג, א דאקטער אין א קליניקער.

זיי אלע האבען טריי אויסגעפירט אלע בעפעלען פינעם געסטאפא, גלויבענדיק דעם ציזוג, אז זיי וועלען פערשוינט ווערען. אבער די דויטשען האבען מיט זייער רעכטס־געפיל בעהאנדעלט „אלע יידען גלייך"... אין האבען אויך זיי אלע משלם געווען מיט דעם זעלבען „טויט־לוין" ווי די געטא־יידען ביחד מיט דעם יידען־ראט. ספעציעל פאר דער פריש געקומענער גרופע האט זיך אונטער דער נייער פירער־שאפט, דער צווייטער טוג אין לאגער אונגעהויבען מיט א גור פריהער „פאכודקה". שוין 4 אזייגער פארטוג האט מען אינז אובגעגולט די הור פין די קעפ. יעדען האט מען געשמירט א געלען מגן דוד פין פארן אין אויף דער פלייצע פין די רעקלאך. א יעדער האט באקומען א ברויט־זעקעל, א מענאשקע אין א לעפעל. דאן פין דער קיך אויסגעפאסט אביסעל שווארצע קאווע. זעקס אזייגער זיינען מיר געשטאנען מיט אלע אנדערע לאגערניקעס 700 אין צאל פערגאטערט אין געווארט אויף דעם געסטאפא־שעף.

סאיז געקומען א הויכער דויטש אין א לאנגען לעדער מאנטעל, מיט א רייט־פייטשע (פין דעם זעלבען קוליר לעדער), ער האט אויסגעהערט דעם ראפארט, איבערגעקיקט די שקלאווען־הארדע אין קאמאנדירט:
מיט געזאנג צור ארבייט מארש!!!

נאך 7 ביז 10 קילומעטער שפאנען, געקומען צו דער ארבייטס־שטעלע — האט יעדער באקומען, ווער א דזיגאן, א לאפאטע, א האמער צום האקען שטיינער, אדער א טאטשקע. יעדע 10 מאַן מיט א בריגאדער, האט אויך באקומען א בעשטימטע נארמע, וויפל, אין אויף וועלכן ארט דעם טוג צו ארבייטען.

מיט טויטשווייס געמוטשעט זיך 8 שעה, ארייגעכאפט א צאל גומינע פאלקעס, פינעם בריגאדיר, אין מיט געזאנג א היים געקראכען. אין לאגער האט מען געמיזט שטעהען לאנג אין ריי צו באקומען די טעגליכע שפייז־צוטיילונג וועלכע איז באַשטאנען פון איין ליטער זיפ, (אין וועלכער מען האט געדארפט זיכען מיט א ליכט צו דערזעהען א פארבראקאכץ), 20 דעקא ברויט, (שטענדיק בוגעשימעלט), אין 2 דעקא פיטער, אדער 4 דעקא מארמעלאדע.

אזוי האט עס זיך ווידערהאלט טאג אין טאג. אזוי האט אויסגעזעהן דאס טעג־ליכע לעבען פינעם יידישען אובאזניק. אויב אבער וועלכער איז צוליב א געוויסער קראנקהייט נישט ארויסגעקומען צים אפעל, איז ער תיכף דורך א קויל געהיילט געווארען. צוויי פון די אובאזניקען זיינען ספעציאל באשטימט געווארען אלס „חברה־קדישא", וועלכע האבען זיך ספעציאליזירט אין קובר זיין דעם לאַ־יצלחדיקען עלעמענט. שטייענדיק פארגעטערט, האט מען אויף א נושׂי ארויסגעַ־טרוגען דעם „טויגעניכטס", בכדי אלע זאלען זעהען. אוועקגעלייגט דאס בינטעל ביינער אונטער דער האלץ־שאפע, פארדעקט מיט עטליכע לאפאטעס ערד, אין פערטיק... זייט דעצעמבער 1941 ביז מאי 1943 זענען אינטער דער האלץ־קאמער אין ערד פון ניין־טויזענד „פאראזיטען" באזייטיקט געווארען; האט מיר בסוד סודות דער שרייבער ראטמאן דערציילט.

קיין פאסט, צייטונג אדער וועלכע ידיעות, וואס עס קומט פאר אויף דער וועלט, האבען מיר אופיציאל נישט באקומען. מיר פלעגען אליין אויסקאמבענירען לויט דעם מיליטערישען פארקער אויף דעם שטרוס, אדער אויפגעכאפטע סודות פון דער לופט. אלס הוספה צום איבערגעגעבענעם בילד פינעם טוג־טעגליכען נארמאלען לאגער לעבען, זיינען אויך פארגעקומען אויסערגעוועגליכע סעגזאציעס, וועלכע זיינען מיר פארבליבען טיף איינגקריצט אין מיין זכרון, אין איך וויל וועגען עטליכע פון זיי אייך דערציילען.

א פוטער מיט א זין צוזאמען אין לאגער

יבער א גאנץ יאר זענען זיי געווען ביידע אין לאגער, פליצלינג איז דער זין אנטלופען. צוליב דעם האט דער פאטער געהאט אויסצישטיין דאס אמת'דיגען גיהינום. א רעדוקציע אין עסען, שווערע ארבייט, נאההייקעס ביי יעדער געלעגענהייט, געשלופען נישט אויף דעם פריטש, נאר אויפען דורכגאנג ווי א יעדער האט געמיזט איבער אים טרעטען בכדי דורכצוקומען, עטליכע טעג שפעטער ברענגט א אוקראינישער פאליציאנט דעם זין געקאוועט די הענט מיט א קייט, צוריק אין לאגער. מיר האבען זיך גערעכט אויף א גרויי־זאמער סצענע... „למען ישמעו ויראו".

ווי אין אלע אנדערע לאגער, איז אויך אין אינזערן, אין מיטען הויף געווען אויפ־געשטעלט א תליה (א הויכער דראנג, פין וועלכען עס האט שטענדיק, פין א אייזערנעם געשטעל ארופגעהאנגען א שטריק), אלס שרעקמיטל פאר שלעכטער אויפירונג ס'איז נישט געוועזען קיין ספק, אז מיר וועלען זיין עדות פין א שרעק־ליכער צערעמאניע. פריהמארגען שטעהען מיר אלע צים אפעל, טויטבלאס אין געהאקטע צרות. אויך דער געקאוועטער „פארברעכער" (פרייזינגער איז געווען זיין נומען), איז געשטאנען אונטערען גאדגען, אין מיר האבען געווארט אויפען „מלאך־המות". ער דערנענטערט זיך מיט א סארקאסטישען שמייכעל, הויפט דעם קאפ צום שטריק, מאכט א בעוועגונג מיט דער לעדערנע פייטשע (נאהייקע) ווייזענדיק די תליה, אין בעפעלט אינז, בעת דער צערעמאניע צו שרייען „הורא"!!!

אין לעצטען מאמענט פאלט דער געקאוועטער דעם געסטאפאוויעץ צי די פיס, אין בעט אים גאר צוליב דעם פאטער צו פערבייטען דעם פסק־דין... געשעהען איז א אונגלויבליכער נס!... „זא גיבט אים 25 פייטשען!" האט דער רוצח באפאלען. אינזערע אלעמענס געפילע זיינען ווי פארשטארט געווארען, אבער בלויז פאר א קורצער ווײלע. די אויסגעמאטערטע פין שרעק אין ליידען געפייניגטע יונגע נשמה האט אויסגעהויכט דווקא ביים אכצענטען שמיץ. דער עמלעם „חי" האט נישט געווירקט, גלייך ווי דער „קוה אל ד'" האט דאמאלס נישט געהאלפען.

צוויי ברידער אין לאגער

אין א אויסגעמארדעטער משפחה האלפערין פין טרעמבאוולה, זיינען נאך געבליבען צוויי יונגע ברידער ביים לעבען. איינעם האט מען באלד געכאפט אין אוועקגעפירט אין לאגער קאמיאנקי, ווי ער איז געוועזען מזל'דיק צו ווערען דער שטיוועלפיצער אים שטאל־רייניגער ביים געסטאפו־הויפטשטורם־פירער. דער צווייטער ברודער בלייבענדיק איינער אליין מזל'דיק צו ווערען דער שטיוועלפיצער אין שטאל-רייניגער ביים יודענראט אין טרעמבאוולע, זיי זאלן אים העלפען צו זיין מיטן ברודער אין לאגער. בעת א „לאפאנקע" האט מען אים ארייגענומען צו א גרופע נייע שקלאווען אין געבראכט קיין קאמיאנקי. זיין ברודער האט געפוילט מזאל אים איינרייען צו דער לאגער־מיליץ. ער האט טאקי געטראגען דעם "תלין־מונדיר", מיט א גומינער פאלקע, אבער מקרב געווען האט ער זיך מיט גור א געוואקטער אויפגאבע, יעדען פרימארגען, פארן אפעל, פלעגט ער שטעהען ביי דער טיר פינם באראק, ווי יידען מאמינים, האבען זיך ארייגעגאנוועט צו כאפען א „קרוש־ברכו", אין ער פלעג היטען עס זאל חלילה נישט קומען קיין בייז אויג. ווייל יעדע אסיפה, אפילו פין דריי מענשען האט געדראט מיט טויט.

זיין ברודער דער שטיוועל־פוצער פלעגט זיך ארייננבנען, בעת דער רוצח איז נישט געווען אין הויז — צום ראדיו, אין פלעג אינז אין לאגער אפט ברענגען נייעס'ן, וועלכע מיר האבען שטענדיק אויסגעטייטשט צום גיטען. ס'האט אינז געשטארקט אין געהאלפען אין אויסדויער.

4 וואכען פאר דער קאמפלעטער ליקווידאציע (דורך אויסשיסען) פינעם לאגער, איז מיר געלונגען, טאקי נור דורך הילף פין דר. יוזעק מייבלום צו אנטלויפען פינם לאגער. פארשטייט זיך דורך א געוואגטען פלאן, אין דורך אונגלויבליכע נסים. (אבער דאס איז א קאפיטעל פאר זיך).

ווי גליקליך בין איך געווען, ווען נוך דער באפרייונג זייענדיק אין טשארטקוב אלס בוך־האלטער איבערציגעבען דעם בילאנס פין מיין ארבייט האב איך באַ־געגנעט די צוויי ברידער האלפערין. געוויינט פאר פרייד האבען מיר אלע בייזאמען. אין זיי האבען מיר איבערגעגעבען דעם סוף פין דער פרשה קאמיאנקי. דער שטיוועלפיצער האט אינטערגעהערט דעם רעש אים געשפרעך פין די שכור'י חברה געסטאפאווציס, אין איז באלד געלאפען אין לאגער אין ארויסגעשריגען אז דער סוף איז גע'חתמיט פאר היינט ביינאכט... בלויז א ערך פין 100 מאן זיינען בכוח געווען, אין געוואגט צו שטורמען די בעוואפ;נטע לאגער וואך אין סויפען אין דא ארומיקע וועלדער. זיי האבען מיך פארזיכערט, אזביידע מיינע שוואגערס, שלמה זאובערבערג, אין איציע גראס מיט זיין זינדאלע פסח, זיינען געווען צווישען די אנטלופענע. איך האב געפיבערט אין געהאפט, אפשר... אפשר:::
אבער אלע, אדער כמעט אלע זיינען געפאלען אלס קורבנות, פין דער ווילדער וואלד־מגפה, וועלכע האט אין יענער צייט געוועלטיגט אין די וועלדער

די פארבליבענע אין לאגער האט מען אלע די זעלבע נאכט אויסגעשאסען.

פסח אין לאגער — 1943

א בז'ז'אנער'ס בעל־עגלה'ס, מיטען נומען רייבשטיין, וועלכער פלעג שטענ־דיק צושטעלן ציגעל פין דער ציגעלני צו די בוי־הויזער, זייענס א איידעס, אין פיניע מעהלערס זין, ביידע צוויי אובאזניקעס, פין א יאר פריהער, האבען געארבייטעט ביי דער אב־ברוך גרופע. זיי פלעגען צינעמען יידישע הייזער, אויך באמבארדירטע אין אובגעברענטע אין די ארומיקע שטעט אין דערפער, אין דאס מאטעריאל אוועקפירן פאר מיליטערישע צוועקען.

מיר זענען שוין געלעגען מידע אויף די פריטשעס, א וויסטע נאכט ווי אלע אינזערע נעכט (בלי מה נשתנה), קומען זיי פליצלינג אריין אין אינזער באראק, מיט א מצה אין דער האנד. מן־הסתם האט זיך נאך ערגעץ ווי נעבען זייער ארבייט געפונען א לעבענדיקע יידישע משפחה.

ער צערברעקעלט די מצה אויף קליינע שטיקלאך אין צערטיילט יעדען פין אינז א שטיקעל. צערידרעט מיט א ווילד קול גיט ער א שריי אויס: לאמיר פרעגען דעם רבונו של עולם אינזערע קשיות?!...

א הארצרייסענדער געיומער אין געוויין האט אויסגעבראכען. די געפילע אין גע־דאנקען זענען ביי א יעדען געלאפען ווי א הוראגאן, א וויכער ווילד און קאנטראל. דאס אויסגיסען אינזער ביטער הארץ אן ווערטער איז געווען די הגדה — אינזערע טרערען, אין טויטען־שווייס, וואס האט גערינען — דער וויין, דער תוכן אין סימכאל פון יציאת הלאגער איז געווען די מצה!

אין אם מייסטען וואס מיר האבען דאמאלס געהאבט איז געווען דער מרור!!!

די קלידער באַזאָרגונג אין לאַגער קאַמיאַנקי

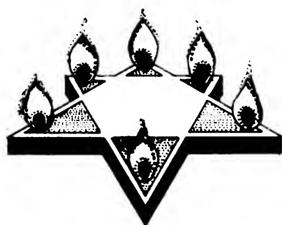
תיכף נוך פסח 1943 האָט מען געבראַכט אין לאַגער א אויטו מיט געניצטע קליידער, הויזען, רעקלאַך, קליידאַלאַך, וועש, בעקישעס, טליתים, קינדערשע פאַרשידענע בגדים. אלס איז געוועזען ברודיק, צוקנייטשט, צו ניצען בלויס אלס שמאַטעס. דאָס זענען געוועזען רעשטלאַך פֿין די אויסגעראַמטע יידישע היימען. לויט דער מעטאָדע פלעגען זיי שטענדיק בעת א יידישען יום־טוב דורכפירען א מערדער־אַקציע. די יידען אוועק־געפירט אין די קרעמאַטאָריעמס, אדער שפעטער ווען זיי האָבען שוין פאַרלאָרען די בושה ערנאַרדעט טוג־טעגליך אויף דעם אורטיגען בית־עולם. אין דאַן האָבען זיי, די גור ווערטפאַלע זאַכען פאַרקויפט צו די דויטשע פאַמיליעס פאַר קליין־געלד, די מינדערע שטיבזאַכען, פערקויפט צו די פאַלקסדויטשען אויף דער וואָג, (50 קילא פאַר 2 זלאָטעס), אין די אמת'ע שמאַטעס האָט מען געבראַכט אין די לאַגערס, פאַר די האַלב נאַקעטע אין האַלב טויטע לאַגער יידען.

פאַר דער פערטיילונג האָט מען די שמאַטעס געמיזט ענטלויזען. ביז צו דער דעזינפעקציע, האָט מען דען גאַנצען הויפען אַרויפגעוואָרפען אויפען בוידעם פינם פּראָוויאַנט־באַראַק, אין אוועקגענומען די לייטער, בכדי קיינער זאָל נישט חלילה אַרויפדראַפען אין גנבענען א שטיק אוצר, אבער די אוכאַזניקעס, מיט די צערי־סענע צויטן אויף זייערע האַלב־פאַרדעקטע לייכער, האָבען׳ פין זיך געמאַכט א לעבענדיקע לייטער, געדראַפעט זיך איינער אויפען צווייטענס אַקסעל, אין זיך אויסגעלאַכט פינים „לא תגנוב״! ביי פילע האָט מען צוגענאָמען די גנבות, אין אויך אלס שטרוף, דעם פּראָוויאַנט פאַר א גאַנצע וואָך.

דאָס איז בלויס א מינימאַל בילד פין דעם לאַגער־לעבען אין די פאַרשידענע פאַרוואַגעלטע לעגענדען, איבער וועלכע די וועלט איז בכלל נישט אינפאָרמירט, אבער הינדערטער־טויזענדער יידען האָבען אוממענשליך געליטען אין ממש דער־מוטשעט געוואָרען, ביז זיי האָט די קויל באַפרייט. די דאַזיקע לאַגער־יידען האָבען אויסגעטרונקען דעם ביטערען כוס פין דעם נאַצישען סם ביז צום דנוי.

עס גלויבט זיך קוים צו א מענשליך לעבען האָט דאָס געקאָנט אויסהאַלטען. ווייזט אויס אַז אוממענשליכע יידען רופען אַרויס אוממענשליכע כוחות! זאָלען ביידע בלייבען לדורות!

דערמאָנער אין דערמאָנטערער זכרונם לברכה!

משה בר־דוד

דערמאנען

געווען א שטעטל ריין און ציכטיק
ביי דער גאלדענער ליפע ווייט,
פארשניטן לעבן — חורבות געבליבן
זיכרונות וואס מאנען — א עכא וואס שרייט.

בערעזענע בוימער ווייס זיך געצוימט
ארום בארגיקע טאלן און שלאך,
לינדן — אלעען האבן שטיל זיך געטרויסט
ביי ברעגעס פון א זילבערן טייך.

לאנקעס און פעלדער האבן געגרינט
ארום סעדער פול מיט דופטיקן צוויט,
פארשיכערט די ערד און נאכטיקע לופט
געווארט אויפן סערפ — זומערדיקן שניט.

לבנה נעכט — ווינטער קאלט
האבן לעגענדעס געשפינט
ארום שלעסער דורות אלט
הייליקע מוטער וואסער ברונען.

קריסטאַל־וואסער שעפן קאנען
לאזן שלאדעס אין ווייסן שניי
אין מוחות טיף וועקן דערמאנען
און אין הארצן א באנגעס וויי.

יידישע גאסן הייזער — מויערן
כאטקעס קליינע, גאנטעס, ליים,
פארשלאסענע ריגלען טיר און טוירן —
פון אמאל געוועזענע היים.

יוגענט בענקניש עתידטרוימען,
ריינע ליבע יונגער פיין,
היימיש געווען ארום די צוימען
פון יעדן הויז א יעדן שטיין.

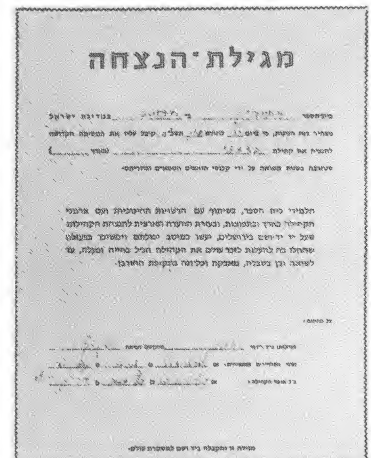
פענסטער אויגן קוקן בלא
ווארפן מיט לאמפענשיין,
זאגן אן די שפעטע שעה
און מיט דיר בלייבסט אליין.

אליין געבליבן אבער ניט פרעמד
צו די וואס זענען אין חלל אוועק
טראגן דעם קורבן אויף בלוטיגע הענט
פארלאשענע ליכטער פול מיט שרעק.

ניט א מצבה ניט א ארון
ניט צו קבר־ישראל געבראכט
הייליק זאל זיין דער זכרון
א פאקל אין פינצטערער נאכט.

אלישע אורן
מנהל בי״ס רמב״ם — חדרה

על הנצחת הקהילה

מגילת־הנצחה

הזכרון ההיסטורי של עם ישראל משמר בקרבו כל אותם ארועים והתפרצויות — נחלת העם מאז היותו — שאיימו לאבדו מן העולם. ,,זכור את אשר עשה לך עמלק, בדרך בצאתך ממצרים״ — עודנו מהדהד באזניו של כל אדם מישראל.

ואל הזכרון ההסטורי מצטרף אותו צוו נבואי: ,,ואראך מתבוססת בדמיך ואמר לך בדמיך חיי״ (יחזקאל ט״ז), ויחדיו משמרים הם את ישראל בכל צרותיו.

לכן, רק טבעי הוא לעמנו, שיהא משמר זכרונו של הגדול באסונותיו — אסון המאה שלנו — שואת יהדות אירופה, שגרמה הגדול בצוררי ישראל. וזאת — למען נדע לבחון את דרכנו, לבל תחזור על עמנו שואה כזו.

אבל לא רק את ״השואה״ מצווים אנו לזכור, כי גם את הגבורה. ואין גבורה גדולה מגבורתם של אלפי בני ישראל, שהלכו לקראת מוות ושירת הפרטיזנים בגרונם, כשאחריהם מהדהד אותו משפט: ,,מיר וועלן זעיי איבערלעבן״, ואלפי בני ישראל, שבכל צרותיהם המשיכו לחיות ולקוות לחיים חדשים במדינת ישראל.

בכל כ״ז בניסן מתייחד עם ישראל עם ששת המליונים של אחינו, שנכרתו בידים טמאות. אבל בבית־ספרנו — בי״ס תיכון חדרה — אין אנו מסתפקים בהתייחדות זו.

מדי שנה בשנה מייחדים אנו במחזור כתות ט׳ שבוע ימים ללימוד ולהתעמקות בפרקי השואה והגבורה. במסגרת שבוע לימודים זה מזה שנים מספר באים נציגי קהילת בז׳ז׳ני, שרידי יהדות מפוארת וציונית, ומספרים לפני תלמידינו על חייה ומותה של קהילת בז׳ז׳ני, קהילה אחת מני רבות.

כאשר עלה הרעיון שבתי־ספר יאמצו זכרונן של קהילות שנשמדו בשואה, אימצנו את קהילת בז׳ז׳ני. לפני שנתיים ימים נערך בביה״ס טכס אמוץ הקהילה.

בז׳ז׳ני העיר — נמחקה.

בז׳ז׳ני הקהילה — אך שרידים נותרו ממנה, שרידים שהוסיפו נדבך לבנין האומה בארצנו הקדושה.

בז׳ז׳ני לא תכלה מן העולם ולא תמוש מזכרונו ההיסטורי של עמנו. היא תמשיך לחיות ולהתקיים בלבותם של שרידיה ובלבותיהם של תלמידי ביה״ס התיכון בחדרה, ותהיה — ככל קהילות ישראל שנמחקו — אבוקה מאירה לדרכו של העם במדינה.

ד"ר אליעזר שקלאי

ז כ ו ר

לעולם לא אשכח הדם שנשפך.
לעולם אזכור ואף פעם לא אשכח.

באזני עוד רועמים:
אנקת אם, בכי תינוקות, תחנונים.

שאגת גרמני: „צא יהודי!"
הד צעקה זו עוד הולם בראשי.

ימי הגטו עד תם, חרוטים במוחי
בהקיץ ובחלום מלוים הם אותי.

איך הגטו בוער, איך הורסים בתים,
איך מוציאים אנשים ממחבואים.

איך מאות ואלפים אלי מות מובלים,
מראות כאלה — אין שוכחים!

לא אשכח אותו איש נמלט מן השורה,
השביעני בעת אלי הוא בא:

בן־אדם, אם תחיה, תשאר בחיים,
השבע למסר דברי לאחים.

„הורגים אותנו היהודים, אין מפלט,
ואיש לא קם להושיט לנו יד.

קם, עלינו היהודים, כח השטן,
למחק את זכרנו באש הכבשן.

אך בהשרף הגויות, לא הכל ידעך,
עוד יותר ניצוץ בין גחלי האח.

ניצוץ אמונה בקיומנו הנצחי,
כי מן האפר יקום העם היהודי.

יבוא יום — ישראל יקום — יחג נצחון,
ובבוא עת, לא ישכח, ידליק נר זכרון.

נר זכרון לזכר כל הקרבנות
אשר עונו, נהרגו או הומתו במשרפות.

ביום מותי אל תכבדוני בפרחים,
לא ממילים נשגבות ובהפסדים.

אפרי ואפר אחי באדמת הקדש קברו
ומילת "זכור" בלבבכם חרטו.

ספרו לדורות הבאים לזכרון
למען ילמדו ויבינו את העקרון.

כי עם בלי מולדת — לא לעם נחשב.
בוז ולעג חלקו — כמצורע נרדף.

רק עם על אדמתו לבטח ישכן
יזכה להכרה, לכבוד ולגאון".

ז כ ו ר!

יזכור עם ישראל את
נשמות אחינו בני קהילות
הקודש בז'ז'ני, נרייוב
ובכפרי הסביבה, שנעקרו,
שנחרבו ושנמחקו. יזכור
עם ישראל את בניו, חללי
השואה וגיבוריה, קורבנות
ממלכת הרשע, שעונו עינויי
גוף ונפש במחנות ההסגר
שגורשו לארץ גזרה
ולא נודעו עקבותיהם
שנרצחו בהמון בשוקים
וברחובות, שהובלו לטבח
בקרונות מות, שנקברו
חיים וחולל כבודם
ונשפך דמם בידיים
טמאות-על קידוש השם.
יזכור אלוהים את עקדתם
ויצרור בצרור החיים
את נשמותיהם. ינוחו
בשלום על משכבותם
ונאמר אמן.

אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה

אדלר שלמה־שוחט	אשתו לבית ברמן	פפקא, קיבע וילד
אוברלנדר נתן עו״ד	אשתו	איזה, ואדיה, יוסף
אוהרינג אברהם	אסתר	שני בנים
אוהרינג ברינציה	בעלה כונע	גולדה וארבעה ילדים
אויגנצוקר פייביש־שלום	אשתו	בת
אונגר אהרון	דינה לבית גוטנפלן	חמשה ילדים
אונגר חיים		
אונגר שמואל	גולדה לבית פריד	חיים, שמעי
אוסטרובר הירש	איידל לבית פודושין	בת
אוסטרובר יהודה־בר	אשתו	וולוולה־זאב
אוסטרובר פישמן משה	שרה־פייגה לבית טוניס	
אוסטרמן קופל	שרה לבית אריך	לייב, אברהם
אופריכטיג יעקב	הודל לבית בומגרטן	זלטה, משה בלציע
אוקס פרידל	רבקה לבית קרביץ	
אוקס אחיו של פרידל	משפחתו	
אורגל	רויזה לבית קרביץ	מניו
אורנשטיין אוגניה		
אורנשטיין יעקב		
אורנשטיין מנק		
אטלאס־צלם	אשתו	שני בנים, שתי בנות
אייגן אלמנה		בת
אייגן דוד	אשתו	אסתר, טובה
אייגן וולף (מבושצייה)	סושיה לבית הילפר	לייב, משה, לוי, יצחק, ציפורה
אייגן יוסף	טאובה	שלושה בנים, שתי בנות
אייגן שלמה	אשתו	בן
אייזנר גרשון		
אייזן חנה	לבית הולנדר	לייב
איינשטוס דניאל	אשתו	שבעה ילדים
אכסלרוד אלקנה	אשתו עטעל	רוזיה שלום
אכסלרוד יואל	אשתו	בן
אכסלרוד רבקה	לבית שוואם	זיסל, פרימציע, ביילע, קונע
אלטיין מינה	לבית הלמן־הוטר	בתה חנה
אלטיין קלמן	אשתו	שתי בנות
אלטיין־חייט	אשתו	ילדים
אלטמן חיים	רוזה לבית גוטליב	רחל, פייגה, שיינדל
אלטר וולציו		
אלטר יוסף	אשתו	
אלטר שלומית		
אלטשילר דוד	אשתו חנה	בת
אלטשילר דון	אשתו לבית רייכשטיין	אחותו חוה
אמרנט יוסף	קלרה לבית בער	דורה, ברוניה, סימה

אנגל		
אסט ברוך	חיה לבית הכט	יעקב, פלה
אסט יהושע	אשתו לבית גולטבלט	
אסט יוסף	רוזה	
אסט משה	רוזה	
אפל אברהם	אשתו	שתי בנות, בן
אפל יהודה		אלקה
אפשטיין משה איסר	יטה לבית ברדוביץ	
אקהויץ בלומה	לבית פוגלמן	מלכה, חנה, רבקה, משה, חנה
אקהויז חנוך	אשתו	בנים
אקהויז	אשתו רחל	
אקסלרוד נח	אשתו	בת
ארטמן יששכר	מינקה לבית לכר	איתמר, דוד
אריך אלקנה (קוניה)	שרה	חנה, הירש, מנדל, יוסף, מטעל, יעטי
אריך הירש		
אריך יהודה־לייב	פולה לבית ריכטר	בת
אריך מאיר	טובה לבית ויסמן	בן ובת
אריך משה	אשתו	מרדכי, לייב
אריך רבקה		
ארליך יוסף	שתי אחיות	בן
ארליך־פקיד	אשתו לבית ברגר	
ארליך שאול	אשתו לבית ספירשטיין	בן
ארליך	נשקה לבית שוורץ	
ארנברג יחיט	לבית קוורטל	דסיו, ריטה

לע ד׳ ולא חמל את כל נאות יעקב

באום וולף	חנה לבית גווינטר	שלושה ילדים
באומגרטן ד״ר		
באומגרטן	אשתו לבית רייטר	
בוגנר אברהם	רבקה לבית רוזה	בת
בומזה	משפחה בעלת חמש נפשות	מכפר סינקוב
בומזה יעקב	זלטה לבית ווגשל	
בומזה פישל	רבקה לבית שוורץ	
בוקסבאום־סנדלר	אשתו רייזל	ילד
בזן אלי	אשתו בריינה	פרל, חיים
בזן גוסטה	לבית בנר	
בזן מילוש	לבית בנר	
בזן חרטוש		
בזנר	אשתו	שלושה בנים, שתי בנות
בטינגר	אשתו	
בטינגר־אלמנה		
ביהן אהרון	אשתו	
ביטרמן זיינבל	מינצ׳יה לבית טוניס	דב, שמעון
ביטרמן יצחק	אשתו לבית הוכברג	ילד
ביטרמן פייביש	ז׳וזי לבית טוניס	
בייגל ד״ר	אשתו לבית מוסקטנבליט	בת נשואה לשניידר
ביליג יוסף	רייזיע	
ביליג מיכאל	סוניה לבית הולנדר	ארטור
ביליג משה	הוניע	
ביליג שמעון	חיה שרה	
בילינסקי־סנדלר	אשתו	בן ובת
בינדר ד״ר	סבא לבית פרייער	בן
בינדר רינה	לבית בנר	
בינדר מינה		
ביק אוזיאש	ברוניה לבית נדלר	דז׳וניה
בלאופלד מאיר	אשתו	תינוק
בלאופלד אלמנה		שתי בנות
בלייברג זיגמונד	וויסיה לבית גולדשלאג	
בלייברג לאון	רחל לבית פרב	רוזיה, הלה, זיגמונד
בלייברג צילה	לבית בריטר	
בלייך בריל	זיסל לבית דוד	פנקה, טונקה
בלייך וולף	שפרינצה	רוזיה, דב, פרידה, שמעון, יעקב־קובה
בלייך מנדל	פרלה לבית פומרנץ	הירש, נוסיקה, יעקב
בלייער פנחס	אשתו	טוני
בליישטיפט לייב	אשתו	
בליישטיפט (בן לייב)	אשתו לבית אייגן	בן
בליישטיפט יוסף	גיטיה	יעקב
בליץ ברוך	פנינה לבית מטס	חיה, שרה

בלנק וויציה		
בלנק יונה		
בלנק יוסף	מלכה לבית טאביאס	קוצה, רעלה
בלנק לייביש		
בלנק שבתאי		אשתו
בנר יוסף	גולדה לבית ברייר	דב, מינה
בנר חנוך	אשתו לבית גלנץ	שולה
בר חנה		זלמן, שולמית
בר פייבל	אשתו	שני ילדים
בר פישל	אסתר	זלמן, יוסף
בראון — ממכבי אש	בנו של מרדכי שרר	
בראטר דוד	אשתו לבית האס	פולדק, אח
ברגמן מיכאל ד"ר	נוסיה לבית קופרמן	
ברגמן משה ד"ר	אדית	
ברגמן שמואל־הלוי	ריסיה לבית זיידמן	מינה
ברגר אברומצ'י	חנה	בנות
ברגר הרש	אטל לבית קלטר	סיימה, גיטל, שמעון, נחמן
ברגר חנוך	אשתו	שלושה ילדים
ברגר משה	אשתו לבית טלר	קוקו, זלמן
ברגר מוטי	אשתו	
ברגר יואל	אשתו	
ברדוביץ' וולף	אשתו לבית זאוברברג	שני בנים ובת, נספו בברה"מ
ברדשפיז פרימציה	לבית מרגוליס	
ברונר פפקה	לבית ש. רוט	בת
ברונר וולף	פרידה לבית פודושין	הנרי
ברט אלמנה		ילדים
ברייטל מייטה	אלמנה	אסתר
ברייטפלד ברוך	איטה לבית צימר	שרה, פייביש
ברייטלינג יטקה		
ברייטר פייבל	פרל לבית גוטוורט	ברטה
בריף יעקב־מאיר	אשתו	שלוש בנות
בריק דניאל	צינה	שיינציה
בריק טוביה	אשתו	
ברמן מהמלון	אשתו	
ברן יוסף	אשתו לבית מונט	ילדים
ברן מאוריצי	אדלה לבית בנר	בלה
ברנדוויין ר' ישראל	אשתו	שני בנים
ברנשטיין אריה	סלקה	
ברנשטיין ברל	רבקה	
ברנשטיין ישראל	פרל	
ברנשטיין לייזר	אשתו	שלוש בנות, בן
ברנר שמעון		
ברש	אשתו	רוזשקה, בת
בריק יחיאל		

דע בחדי צאך
כל קרן ישראל

גווירץ	אשתו	שני בנים, שתי בנות
גוטוורט אירע	אשתו	שלושה ילדים
גוטוורט דוד	חיה לבית פריזנר	קריינדל, פייגע
גוטוורט יצחק	קריינדל	שלושה ילדים
גוטוורט שמעון	פרימציע לבית ויצמן	שני ילדים
גוטנפלן אדולף		
גוטנפלן אהרון־לייב		
גוטנפלן נתן	בסיה לבית דוד	ליפה, נפתלי, מרכוס, יהודה, משה
גוטנפלן אברהם	סלקה לבית אסט	ליפה, מרקל
גוטנפלן ישעיהו	אשתו	
גוטנפלן־וואלד מנס		
גוטנשטיין גיטל		דרייזי, נוסיה
גולדבלט יונה	ברטה לבית קורן	פילה, מלכה
גולדברג יחזקאל	אשתו	
גולדברג ד״ר	טניה לבית פרייס	
גולדברג הרצל	שושנה לבית נדלר	אהרון
גולדברג הרש	אשתו לבית דורפמן	
גולדהבר יוסף	שצעפענער	
גולדהבר לייב	אשתו	
גולדהמר יהודה		
גולדהמר יוסף		
גולדמן יעקב	אשתו	הרש, פישל, צילה, חיה, חנה
גולדמן בנק	אשתו לבית שוודרון	
גולדמן ברוך	חיה לבית שפר	
גולדמן רוזיקה		
גולדמן אמיל — רוקח	אשתו	
גולדמן מוריס		
גולדמן גינה		
גולדמן לאון (לייב)	פפי לבית זילבר	אברהם, שלמה, חנה
גולדן מבית הקפה	אשתו	בת
גולדשטיין	שלוש אחיות	
גולדשלאג פסח ד״ר	אמיליה לבית רוזמרין	יוזף
גוטשטיין לייב	גיטל לבית ולגר	רוזה נושה
גוטשטיין חייט	צירל לבית הכט	שלושה ילדים
גינסברג שלום	אשתו לבית ברייטלינג	
גינסברג שמעון	שרה לבית וינשטיין	חוה
גינסברג דוד	אשתו מינה	צילה, רוז'קה
גלאזר שלמה עו״ד בן יעקב באוער	רוזה לבית פרוש	מונדק
גלאזר וולף	פנינה לבית זימן	הדסה

גלאזר לייב	אסתר לבית לבל	אירית
גלאזר ריסיה		בת
גלאנץ לייזר	רבקה לבית גולדשטיין	רפאל, בניו, לורקה
גנזל		
גרוס יהודית	לבית יצחק דוד	גיזיה
גרוסמן קרול עו"ד	אשתו לבית סגל	
גרוספלד מפוטוטורי	אשתו	בן ושלוש בנות
גרוספלד רוזיה		
גרוספלד זוסיה		
גראד הירש	גיטל לבית גוטשטיין	
גראד כץ לייב־אהרון	שרה לבית הבר	סימציה
גלאנץ — השדכן	אשתו	
גלבר אוזיאש	אשתו	אוטק, נוניו
גלבר יוסף	אשתו לבית רוזנצוויג	זלמן, מוטל, רייזה, מתל, נתן
גלינר הרמן	אשתו	מיכאל
גליקר בקציה	אשתו	בן ובת
גליקשטרן עו"ד	שיינקה לבית ארליך	
גראד הירש צבי	אטאל לבית פרוכט	
גראד סימה		
גראד שלמה	אשתו לבית שטרן	
גרוב פישל	חסיה לבית שטרן	לזר
גרוסווקס אלתר	אשתו	
גרוסווקס הרשל		בנו
גרינברג וולף	אשתו	מלה, סלה, טבקה, אוניה
גרינברג יולקה		
גרינברג — סנדלר	אשתו לבית גוטנפלן	
גרסטלר אלמנה		

דרך קשתו ויציבני כמטרא לחץ

דוד איציה (יצחק)	אסתר לבית פודושין	מניה, מוניו
דוד רייזל	אלמנת חנוך	אלזה, רובי
דוד מנדל	מינה	יוסף, אלזה, יעקב
דוד סומר עו״ד	סלקה לבית לכר	
דוד סרקה	לבית דוד־הרש הבר	מבוברקה
דורסט ליבער	משפחתו	מכפר צניוב
דורסט חיים	מניה לבית כהנא	ריסיה, נתן, נוניו
דורסט	גיטל לבית פודושין	זאב, בטי, אזיו, מונוי
דורפמן לייב	ביילה לבית שפר	
דורפמן מוקה	בלומה	דובצי, פרידקה, טובה לוסי שרגא
דורפמן יעקב עו״ד		
דורפמן יעקב	מלכה לבית הבר	מיכאל, פרידה, דוד, לייזר, טובה, שושנה, שרגא
דורפמן — אלמנת לייזר		בת
דזיאלובסקי לייב	קרלה	קרובים של גב׳ רביץ
דיאמנט קתריאל		
דינס יצחק ד״ר	אסתר	ארטק
דנציגר הרמן		
דרוקר מקוזובה	אשתו	חמשה ילדים

השביעני במרורים הרוני לענה

האלפטר	אשתו לבית כהנא	
הבר לייב	אשתו	שלושה בנים ובת
הוכברג הנקה	לבית זייפרט ישראל	
הוכברג חיה		
הוכוויס בנימין	רוזה לבית פוגל	מילה

הולנדר יואל	רחל לבית רייכשטיין	
הולנדר אפרים	מלכה לבית פרוש	
הולצמן רותי		
הורוביץ שלמה	דרנה לבית הלפרין	חנה, חיים, בת
הורוביץ דוד — פרופסור	אשתו	בת
הורוביץ נוניה	אלמנת ידלה שוחט	בן
הורוביץ לאה	לבית שפירא	
הורן	בשיה לבית מאיר	ילדים
הורשובסקי דוד	פנינה לבית פוגל	שמואל, טובה
הזלקורן יחיאל	חוה לבית גולדשטיין	שני ילדים
הזלקורן יעקב	סבא לבית ליידר	בן
היבלר משה	פייגע	צביה, רחל, שרה, הרץ
היבלר	אשתו	יצחק, שרה
הייבין רביצוק		
הירשברג חיים	רייזה לבית מ.ל. שפירא	נונק, הירש
הירשהורן אסתר		שתי בנות
הירשהורן לוי־יצחק		
הכט אסתר־רחל		
הכט דוד	אשתו	שני ילדים
הכט מאיר־חיים	בריינה לבית מרזנד	שלושה ילדים
הלד חייט	אשתו לבית שטאהל	שני ילדים
הלמן עו״ד	אשתו לבית מאיר	גניה ואחות
הלפרין דוד (מלפשין)	אשתו	שני ילדים
הלפרין ריבה	בעלה	אתי
הלפרין חיים־רב		ינטה אחות ואחים
הלפרין השי־צבי	רחל לבית זילבר	
הלפרין יוסף־ברוך	אתי לבית רייכבך	שרה, חנה, שרגא, פייגע, שמעון, שיינדל
הלפרין משה	רחל	בתיה
הלפרין מנחם־מנדל רב	אשתו	הכנוי רבי מנדלה
הלפרין רייזל	בעלה	חמשה ילדים
הלפרין שמעון	אסתר לבית קאסבין	
הלפרין שרגא־פייביש רב	רוזה לבית שליטא	
הלפרין שמעון	אשתו	ילדים
הלר שמחה בינם	אשתו	בנות
המר דבורה		
הנדסמן אברהם	אשתו	שני בנים
הנדסמן נחמן	אסתר לבית לופטר	בן
הנדסמן שמואל		ילדים
הס אדולף	אסתר לבית שפר	
הס יואל		
הס לאון	יהודית לבית מטס	
הס מלצה		
הס מרדכי	אשתו	
הס מורה	אשתו	
הס נחמיה ישעיה		
הפטל — תופרת		
הרץ יחזקאל	גיטל לבית אדלר	בן
הרץ מנחם מנדל	שרה לבית מילשטוק	עטיה, יחזקאל, ברוניה
הרצוג	אשתו	

ויבער ביעקב כאש
להבה אכלה סביב

וואג חייט	אשתו	בן ובת
וואגשל הרש	אסתר לבית ווילנר	
וואהל אברהם	אטקה לבית פלשנר	מונדק
וואסר שלמה	ממצה לבית זילבר	יעקב, חנה
וואסר משה	אשתו	
וובר ספי	אשתו	בן ובת
ווגנר גוסטה	לבית טקסל	
ווידהוף יואל		
ווידהוף פייוויש	בלומה לבית אסט	מנדל ובת
ווידרקר הרש	לאה לבית שפירא	פריל, פייגה — נשואות
ווידרקר משה	אשתו	אסתר, אח
וויזנטל בלומה	לבית בלנק	בת
וויטלין פייבל	קלרה	צבי, מרים
וויטריול מאיר	מינה	
וויטריול וולוול	אשתו לבית קרביץ	שני ילדים ואחותו בלציה
וויידנפלד יעקב	קריינציה לבית גראד	צילה, לולה, לייציה, רייזז
וויינגרטן	אשתו	בת
וויינטראוב יוסף	ליבה לבית טוביאס	רוזיה
ווינלס יוסף		בת
וויינלס נטה		בן
וויינלאוב גניה	לבית לכר	ישראל
וויינלאגר משה		
וויינלאגר רייזל		
וויינלאגר בריש	אשתו	שני ילדים
וויינשטיין יואל		
וויינשטיין שלמה		
וויינשטיין הירש	הניה	סוניה
וויינשטיין חנלה		תינוקת של טובה פלצמן
וויינשטיין יהושע	חיה לבית קליין	הניה, שרה, יעקב, וויציו
ווייסברג אברהם־יצחק	פייגה חוה לבית אריך	מנחם מנדל
וויסברג יצחק	בבצי לבית שוורץ	בת
ווייץ ברנרד	חיה לבית ווייס	יוסף, מוניו, לורקה
ווייצען מסגר		
ווילנר אברהם־יהודה	צרנה	
ווילנר שרה — אלמנה		
ווילנר יעקב		
ווילנר ד״ר אדמונד	אישתו לבית מרמלשטיין	אדא
ווינטר גדל (גצלה)	שבע לאה לבית שפירא	חנה
ווינטר רבקה — אלמנת	נתנאל	נתן, בבצי
ווינטר מיכאל	פסל לבית לבולנג	
ווינטר נתנאל	רוזה לבית שוורץ	שלושה ילדים
ווינטר שלמה	בן מרדכי לייב	

ווינטר מהנדס	אשתו	זופיה, אולגה
ווינטר משה	אשתו רוזה	
ווינר משה־דיין		בת
וולפר גצל	פפה	שלושה ילדים
וולגר יוסף	פנקה לבית קסטן	בת
וולגר אלמנת יצחק	לבית גלבר	נאסיקו, אחות
וולגר יהושע	חוה לבית קרונטל	
וולגר מאיר	סלובה בת יואכים רייך	
וולגר נוסיה		מונדק מכפר קוניוכי
וולגר נחמן	בריינה	
וולף יהושע	חנה לבית ריזר	לייב
וולף לאון	דורה לבית רוזנברג	בת
וולף דולק		
ונדרר אסתר	אחות משה	
ונדרר משה	פרימצ'ה לבית יצחק דוד	
ונדמאיר דנטיסט	אשתו לבית פליק	
ונדמאיר מרק ד"ר	אשתו	
ווישביאנסקי יז'י	גניה לבית ליבלינג	בת
וורצל	רוזיה לבית ליכטמן	גוסטה, אדולף
וורשובר פייגה		פרלה
ויטמן משה	אשתו	יואל, בת
וינטראוב הרמן		

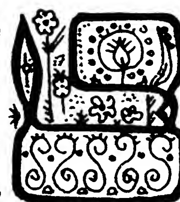
ז

זאוברברג לזר	אשתו הינדה	
זאוברברג משה עו"ד	אשתו לבית היבלר	בלה
זאוברברג שלמה	שרה לבית טלר	בלה, לוסיק
זאוברברג שמואל	ברוניה לבית בלייברג	לידיה
זוסמן מנס	אשתו	שני בנים ובת
זוסמן הרש	אשתו	שני בנים, אחים ואחיות

זוסמן ליפמן	אשתו	
זוסמן שלום־מאיר	אשתו	
זוסמן משה דוד	הפרוון	
זייף ליטמן	גיזיה לבית בלייך	הניה, מניו
זייפרט יוסף	סלה לבית שמידט	
זייפרט רוסיה	אלמנת ישראל	סלקה
זייפרס דוד	לורקה לבית וולגר	
זייפרט לייציה		
זילבר ברוך	טינקה לבית גולדבלט	
זילבר יעקב	אטל	רגינה, מרים, הלה, ישראל
זילבר לייב	אשתו לבית ברקוביץ	חמשה ילדים
זילבר מוניש		טאובה
זילבר מרדכי	שיינדל לבית שפירא	מניה
זילבר נחמן	הניה־רחל לבית גולדמן	חנה, בסיה
זילבר ראובן	קלרה לבית ווייל	בת
זילבר רחל	נכדתו של השי הלפרין	
זילבר ברונקה	נכדתו של השי הלפרין	
זילברפלד צבי	אדלה לבית רייטמן	מלכה, אוניה, פנינה, נוסיה, שאנציה, אברהם
זינגר הרש	מינה לבית מושל	נתן, פפי
זינגר חיים	מניה	
זינגר שמואל	מניה לבית מילשטוק	אסתר, גולדה, ישעיהו
זלאטקס מרדכי	קלרה לבית זייף	אטקה, אשר
זלמן לייזר	שיינדל לבית אוהרינד	גולדה
זמוירע מרק	סופיה	הנריק, מתילדה, אמיל
זקס אבא		
זקס אליעזר	סושיה	בת
זקס גיטל		
זרווניצר שלום		

חשך משחור תָאֳרָם
לא נכרו בחוצות

חיות — אלמנה
חיות פנקה
חיות מרדכי
חיות דורה

טובים היו חללי חרב מחללי רעב

טאביאס־וועסט	יחיט לבית ברדוביץ	
טאביאס בינם		
טאביאס דוד	אשתו	
טאביאס יצחק	אשתו לבית ליליען	סלו, אח
טאביאס זליג	אסתר	דולק
טאביאס מיכאל	אשתו	שלושה בנים, שתי בנות
טאביאס פרימצ׳ה		
טאביאס רוזיה	מורה בצפון פולין	
טאובר הירש	חיה לבית שפירא	פריל
טאובר יצחק	רנה לבית הלר	בת ובן
טאובר משה	מלכה לבית שפירא	דב, נחום
טדניאר וילהלם	אשתו לבית לובל	
טויב ברוך	חנה לבית הכט	יוסי
טויב קיבע	שרה לבית קסטן	ביילה
טוך זלמן	שרה	בתיה, אטל, לייב
טוך מוטקה	הניה	וולוול, שרה, פניה
טוניס אברהם	לאה	פייביש, הלה, רחל
טוניס מוניו		
טוניס אשר		לאה
טוניס איציק		סוזי
טוניס זוזיה		
טוניס הרש		
טוניס מנדל	טאובה לבית רוט	בלה
טוניס רחל	אלמנה	
טורקלטאום	אשתו	
טיידל	אשתו	
טיידל הנק	סלקה לבית צייג	
טיהר חיים	אשתו	ילדים
טייטלבאום יטקה	לבית לכר	אמה
טייטלבאום יעקב	אטל לבית פודושין	זופיה, זיגמונד
טייטלבאום דוד	זהבה	שלמה
טינטר אוזיאש	אשתו לבית רוט	נחמן, מלכה
טיר זלמן	פרידה לבית דוד	פייגה, רבקה, יעקב, משה, שאול
טירקפלד יוסף	סלקה לבית רייך	בת
טירקישר שלמה	אשתו מלכה	שני בנים, בת
טלר דוד		
טלר יצחק	אשתו	שני ילדים
טלר ישעיהו־מרדכי		

טלר — אלמנת מורה לדת		בן הניו ובת
טלר אברהם	חנה	דוד, בצלאל, שפרינצה, יצחק
טלר בר	בן לזר	
טמפל אברומצה		
טמפל הירש	דבורה לבית מרגוליעס	אירה, שולם
טמפל יהושע	ברכה	חיה
טמפל — הפחח		
טננבאום דינה — אלמנה		יעקב
טננבאום	פרידה לבית בלייך	אשתו
טקסל בילה		
טראונר שמעון ד"ר	יולה לבית גולדן	

תן למכהו לחי
ישבע בחרפה

יגיד נחום	סושי לבית זינגר	דז'יוניו, ברטה
יגר יונה	קיילציה לבית גרד	יעקב
יגר הנדה		
יגר	אשתו לבית בלנק	
יגר מסרנצוקי		
יעקובוביץ	נכדים של לייבנד	

לה ד' את חמתו
שפך חרון אפו

כהנא (לקס) מילצה	רופא־וטרינר	
כהנא חיים	אשתו לבית אדלר	
כהנא שלמה	איטה לבית לעבל	
כהנא	אשתו	מכפר קוניוכי
כהן — אלמנת ליפה		
כהן — מחנות ממתקים	יטקה לבית קרביץ	גניה ואח
כץ הרמן	אטקה לבית ספירשטיין	ילדה שנולדה בגטו

כץ יטה אלמנת יואל	לבית טיר	רגינה
כץ יואכים	אסתר לבית לכר	
כץ יעקב	פרימציע	אמו חניה
כץ משה	אשתו	אברהם, פנציה
כץ נתן	פפה לבית כץ	לורקה, רוזיה, פניה
כץ — ילדים של	לייב כץ	פריץ, לולק, רוזיה, שמעון
כץ סטלה		
כץ שמואל		
כץ הרש לייב	אשתו	בן
כץ אלי	מרים לבית פלדרמאוס	
כץ חולדה	לבית פלרמאוס	

למה לנצח תשכחנו תעזבנו לאורך ימים

לאופגנג אברהם	אשתו	אביה מקרקוב
לבל משה	אשתו לבית זיסקינד	בן ובת
לבל וויה	אשתו לבית קרויצמן	שני בנים, שתי בנות
לבר יוסף עו״ד	גניה לבית שוודרון	אתיה
לבר יעקב	קלרה לבית שטרייזנד	
לבר ירוחם	רחל לבית הנדשיה	
לדר פניה — אלמנה		זוסיה, קלרה
לובינר פישל־ירוחם	צ׳רנה	שלמה, פסיה, פרידקה שרה
לודמרר איזידור	גוסטה לבית היבלר	
לודמרר אמיל	לאורה לבית פרוש	
לודמרר יוחנן	אלנורה לבית למפק	ברנרד־דב
לודמרר נוסיה		קובה, שמעון
לודמרר פנינה (פפה)	לבית וולפסון	
לופטר שמואל — רוקח	רוזה לבית פייגנבאום	בת
לופטר פייביש	אשתו	שני ילדים
לופטר לאו	אשתו	
לופטר שלום	בלציה לבית בליישטיפט	ברקו, יוסף
לופטר ברונו עו״ד	טונציה לבית אסט	
לופטר יעקב	אשתו	בן ובת
לופטר מיכאל	לייצי	שבתאי, משה, יעקב, בינקה, יהושע, הנציה
לופטר — אלמנה		בן ובת
לוי שלמה		
לוי — סנדלר	אסתר לבית בריק	חמישה ילדים
לזר מיכאל		
ליבלינג חייציה	לבית יהודה ליבלינג	
ליבלינג יהודה		
לוקמן אברהם	גיטל לבית פרלמוטר	ברוניה, חנה, בלה

ליבלינג משה	לוסיה לבית כץ	גניה
ליבלינג שמואל	אשתו לבית טמפל	שני ילידם
ליבסטר שלמה	אשתו	בת
ליברייך		
ליברמן	אשתו	סוניה
ליפמן יוסף	אשתו	
ליפמן לזר		
ליבר — ספר	אשתו	בת
לייבל נתן	פרניה	לינקה
לייבל־זיסקינד	אשתו	
לייבלה (פירר)	אשתו	זיידה
לייבל נתן	איה לבית קרשטיין	אולק
ליידר ברנרד	אשתו	שתי בנות
לייטר מאיר		דוניו, לוטה
ליכט הירש	רחל לבית רייכבך	שני ילדים
ליכטמן ישראל־יהודה	רבקה	אסתר, שלומית
לילע דולק	אשתו	בן
לילע ד"ר יז'י־טדאוש	אביו ואמו	
לילע דוד		
לינוונד יעקב	קיילציה לבית גרד	יצחק, שלמה
ליפשיץ לייביש	זופיה לבית לדר	
ליפשיץ שלום	אורמה לבית מילך	שתי בנות
ליפשיץ — המשגיח	אשתו	בן ושתי בנות
לכר מוניו	לוסיה	
לכר מרדכי	מרים לבית זילבר	
לכר סופיה — אלמנה	לבית ברוסט	יטקה
לכר פרלה		דוד, איתמר
לנדאו אהרון	ליבה	הרש
לנדנסברג תאודור		
לכר גיטל		
לקס שמאי	אשתו	בת
לקס שמחה	שתי אחיות	
לקס גוסטה	בת יעקב	
לקס וולוול		
לקס משה	ברוניה לבית שטרן	אננה

מרום שלח אש
בעצמתי וירדנה

מאורר	אשתו	בת
מאיר שאול	רחל	בעריש, אריה
מארגן הירש		
מאריאש חיים	אשתו לבית פלבר	בת
מונדשטיין ריימונד	ברטה לבית אדלר	ארבעה ילידם
מוסקטנבליט	אשתו	שתי בנות
מושל	אשתו	ארבעה ילידם
מושל	אשתו	בת
מושל אסתר	לבית שמואל כץ	חיים, מניה
מיהלשטוק פישל	אשתו	שני ילדים
מיהלשטוק אליעזר	לאה	
מיהלשטוק משה	ליפשה	דודילה
מיטלמן אפרים	ציפה	אציה
מיטלמן בנימין	אשתו	בן ובת
מיטלמן יעקב	ברטה לבית פוהורילס	
מיטלמן לייב	אשתו לבית פולבר	בן
מייבלום אברהם	רבקה	ציפיה, יוסף
מייבלום דוד	שרה לבית שינקלשטיין	סילביה, זאת, פנינה
מייבלום יהודה	חנה לבית לבר	
מייבלום יוסף ד"ר	אשתו	
מייבלום זליג		
מייבלום יצחק	רחל לבית טורמן	צילה
מייבלום משה	שיינדל לבית גלינר	זלמן, יוסף
מילך ד"ר	אשתו לבית רוזנברג	בת
מילר דוד	אשתו	
מילך — אלמנה	מחנות ממתקים	
מילר — נפח	אשתו	זיגמונד
מילרד מסרנצוקי	אשתו לבית רייזר	שלושה ילדים
מירברג אהרון־משה	גיטל	הדסה, שלום
מירברג הירש	פייגע	סוניו
מירברג זלי	חייצה	חנה, לב, שרה
מירברג חייב	מלכה לבית שטיינוורצל	מינה, לב
מירברג חנן		
מירברג לייזר	אשתו רחל	מברזיינקה לייב מאיר יטה
מירברג מאיר	פרידה לבית מירברג	לאה, מניה

מירברג משה	דורה	
מירברג אהרון־משה	אשתו גיטל	הדסה, שלום
מירברג צבי		אריה
מטס ישראל	אשתו	שלושה ילדים
מטס — צבעי	רגינה	בנים ובנות
מלר אהרן	אשתו	
מלר יצחק		
מלר מרדכי	לאה	שרה, הירש
מנדלברג מלציה	לבית רוס	יהושע, רבקה
מנדלברג נחום		
מסינג אטקה		
מסינג שיינדל	בעלה אברהם	ארבעה ילדים
מסר זאב־שמעון		יצחק, שיינדל
מסר סניה	מלכה לבית דוד	יטי, דינה, שי, יעקב
מסר — ילדים של דודיה		הירש, פייגה, אסתר
מרגוליעס יעקב	לאה	יוסף, חנה, בת
מרגוליעס זלמן	גולדה לבית אפפל	
מרזנט לזר	אשתו	ילדים
מרזנט משה		
מרזנט	ציפע לבית לופטר	ארבעה ילדים
מרקור מניה	לבית זייפרט	
מרקור (שרר) יוסף	דינה לבית גולדהבר	מרדכי
מרקור (שרר) אהרון	יוליה	רוזה
מרקור (שרר) לייבלה	הניה	מקס, רוזה

נ

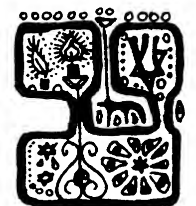
נוישילר השי		
נוישילר משה	אשתו לבית וויינטראוב	
נוישילר שמשון	צילה לבית הירשהורן	פרדריקה, הרמן, פאולה
נימנד מִסַּרְנְצ׳וּקִי	אשתו	הניו
נעמליך	פנינה לבית בלייברג	טונקה, מוניו
נעבעל אבא	סוסיה	ילדים
נעבעל שמואל		בת
נרול אשר	אשתו	
נרול אריה	חנה לבית קורנבאום	שתי בנות
נרול חייה		
נבל אירה	אשתו לבית זילבר	
נגלברג אייזיק	אשתו צ׳רנה	
נגלברג גב׳		שלושה ילדים
נגלברג יעקב	קלרה לבית לאופער	שמעון, סלקה

נגלברג שמעון		
נגלר פיליפ	אמו	
נדלר ברנרד	מרים לבית נדלר	בינה
נדלר גולדה	לבית ווינטר	
נדלר רוניה	לבית טלר	מנק
נוימן — חזן העיר	חנה	בן
נוימן מוטל		בלושיא
נוימן בנימין	אשתו	שני בנים
נוימן — אלמנת לייב		ינטא
נוימן גוסטה	לבית ננר	דאסיו
נוימן־גרוס יצחק	קלרה לבית טלר	פולדציו

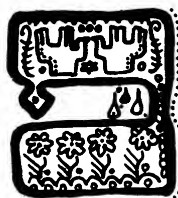
חי ומאוס תשימנו בקרב העמים

סאס שאול	פנקה לבית אסט	
סגל זליג	אשתו לבית רוטשטיין	בת
סגל לזר	גניה לבית לכר	דזיוניה
סגל לייביש	רחל לבית ליפמן	פנקה
סופר סת"ם	רווק שכתב מזוזות	
סטרטינר — משפחה	מכפר מיעצ׳ישצ׳וב	
סלומון יוסף	גולדה לבית ווידרקר	ברל, פייביש
סלומון בצלאל עו"ד	אשתו	
סמט יצחק	ינטה	שלמה־ברוך
ספיר משה	איטה לבית שוואם	שני ילדים
ספיר שמואל	מרים	חיים, דוד, אסתר
ספירשטיין דוד	חנה לבית הלפרין	משה, יוסף
ספירשטיין	דינה	אטקה, וולקו

ל צווארנו נרדפנו יגענו ולא הונחלנו

ענטין אברהם — מסגר	חנה לבית הכט	שלוש בנות

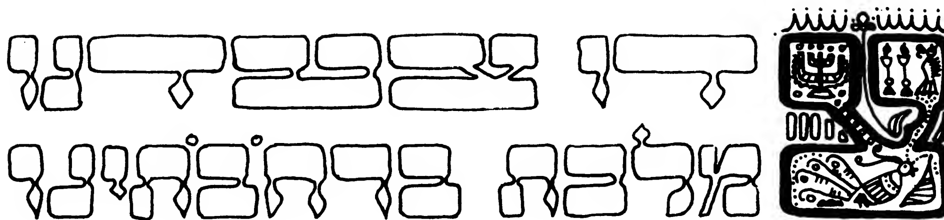

לגי מים תרד עיני
על שבר בת עמי

פאלבר יושה	אשתו	בן ובת
פאליק	אשתו	קובה, דולק
פאליק אליהו	גניה לבית מילך	
פאליק משה־יוסף	בינה	
פאליק ברנרד ד״ר	אשתו	
פאס ישראל	מניה לבית זורגען	רבקה, זאב
פאס צבי	רחל לבית זורגען	מאיר, דב, יוכבד
פארב אמיליה	לבית הוכברג	וולריה
פדר אלמן		בומה
פוגל בריש		
פוגל הינדה		
פוגל יעקב	אדלה לבית ברייטר	
פוגל פייביש	דבורה לבית וויכערט	רינה
פוגל שלמה	אשתו	גיזה, רינה
פוגל — מחנות הנפט	אשתו	
פוגלמן משה	בן שמשון והנציה	
פודהורצר מוניו	לינה לבית אורנשטיין	זוזיה
פודהורצר לייב	בלומה	מקורופטניקי
פודושין בומה		
פודושין משה	אשתו לבית מושל	בלה
פודושין יצחק	אשתו קיילה	בומה
פודושין פייגע		
פודר שאול	אשתו	שתי בנות
פוהורילס — הרוקח		
פוהורילס עמנואל	אשתו רוזה	חולדה
פוטיקר דוד	אשתו	בן
פולוור שרה		
פומרנץ יעקב	חנציה לבית פריד	בת ובן
פומרנץ פיליפ ד״ר	יוספינה לבית קורברוק	מרים ובן
פומרנץ אשר		
פומרנץ שלמה	כנוי ספרותי — פלמר סטפן	
פונדק		
פוקס ישראל	פייגה לבית הלפרין	יוסף
פוקס — חנות עורות		חנא
פייגנבאום — אלמנה		
פייער בנימין	ברטה לבית לודמרר	דולק, דורקה
פיירינג מקס	אדלה לבית טירקישר	בן
פיירינג — אלמנה		יוסף
פינק	אשתו	יחיאל בן ובת
פינקלשטיין ניסן עו״ד	הלנה לבית הס	סילביה, ארטק
פינקלשטיין יוסף		מנחם
פינקלשטיין לונק	אמו ליבה	

פירסט	אשתו לבית ליכטר	בן
פישר דוד	חנה לבית רייכבך	ילדים
פלד שלום־מנדל	מרים	חנה
פלד אריה ד"ר	שרה לבית גרוב	פנצ'ה, משה, ברוך
פלד יהודה	ברטה	
פלד ברציה	זהבה לבית בריך	ישראל
פלד זליג		
פלד יצחק	בלומה לבית רוט	גולדה
פלד יעקב (קוק)	גולדה לבית וויטריול	
פלד ישראל	דבורה	צבי, לייביש, משה, חיים
פלד מיכאל־לייב	פרידה לבית שטאבל	אליעזר, צבי
פלד מאיר	אשתו	
פלד פייביש	אשתו	בת
פלד ליפא	אלה	שלושה ילדים
פלדרמאוס לאה רייזל		
פלדרמאוס אלתר יעקב	אשתו	ילדים
פלדרמאוס ישראל	אשתו	ילדים
פלוג מנדל	זיסל	בן ובת
פלם משה		
פלם פפקה		
פלץ יחיאל	אשתו	שתי בנות, בן
פלץ שמעון	שרה לבית לופטר	שני ילדים
פלשנר — אלמנה		
פניאקר — אלמנה		
פניאקר ריסה		
פנסטר טונציה	אלמנת ישראל	איזיו, וויסין
פנסטר אלמנה		שני בנים ובת
פסטרנק מרדכי	הינדה לבית פרוש	
פעכטר	משפחה	
פצ'עניק וילי	מלה לבית גרינברג	
פעצ'עניק יונה	אסתר לבית יעקב כץ	רוזיה, פנקה, מוניו
פעצ'עניק מכפר ראי	אשתו	בן
פרוינד	אשתו לבית רייך	שני ילדים
פרוינליך דבוסיה	לבית פרב	לובקה
פרוינדליך רפאל	רבקה לבית מרגוליס	רוזיה, הינדה, איזיו
פרוינדליך שרה	לבית אפפל	
פרוכט איזיק		
פרוכט דבורה	בעלה וולף	
פרוכט הניה		שלמה
פרוכט לאה	בעלה	
פרוכט ליאון	חנה לבית מירברג	יעקב
פרוכט מנדל		

פרוכט משה		
פרוכט נחמן	אשתו	יצחק
פרוכט סוכר	רוזיה לבית שפירה	אסתר
פרוכט פרידה		
פרוש אליעזר	אידה	מינה
פרוש חנה		
פרוש בנימין	מינה	לוסיה, זוניו, אוזיו
פרוש פרידה־פרוכט		
פרוש אדלה		
פריד יצחק	חיה לבית לנגזם	
פריד גוסטה		
פריד לייציה		שתי בנות, מנדל
פריד מיכאל	אשתו לבית אסט	בן
פרידלנדר משה	רחל לבית מ.ל. שפירא	שמואל, רות
פרידמן מנדל	זיסל לבית רייכשטיין	
פרידמן שלמה ד״ר		
פרידמן ברוך ד״ר		
פרידמן משה ד״ר		
פריזנד בן ציון		
פריזנד שלמה	חוה הלפרין־וייס	מיכאל, פייביש, שמעון, חנה
פרייס מרדכי לייב	אשתו	זוזויו, שתי בנות
פרייס יצחק		
פרייער דוד־מאיר	אשתו לבית שומר	
פרייפוגל דוד	טעסקה	ילד
פרלמוטר חיים		שני נכדים
פרשל ברוך־מאיר	גניה לבית מיטלמן	דוד, אימק
פריש לייזר	אידה לבית שריער	מינה
פרשינג	אשתו — תופרת	בן, שתי בנות

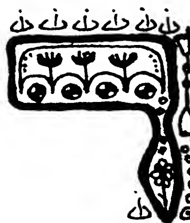
צווטלר	גוסטה לבית ש. רוט	
צוקרקנדל אטיה	אלמנה	
צוקרקנדלר יצחק	רוזה לבית לבר	
ציזער זישיה	אשתו לבית טירקישר	
ציטרון מיכאל	בשקה לבית ציטרון	בן
ציטרון הינדה		
צייג יואל	שרה לבית טויב	
צייג יעקב־וולף	הניה לבית קורץ	מרדכי, אסתר
צייג ישראל	ינטה	גרשום, ספקה
צייג לייב		
צייג מנדל	אשתו לבית בליץ	ילדים

צייג צבי־הירש	שרה לבית בלנק	סבינה, בן
צייג נחום	אשתו לבית אלטר	
צייג שלמה	חנה	הרש, מיבל, מרדכי־לייב
צייג גרשון	אשתו	שלושה ילדים
צ״צקס חיים	בלומה לבית פפר	אסתר
צימר זושה	לבית טירקישר	שתי בנות

קלים היו רודפנו מנשרי שמים

קאסבין פישל		
קאסטן		
קאמפל משפחה	שיינדל לבית הלפרין	יוסף
קאמפל יצחק	אשתו	בן
קארפ משפחה		
קוורטל ברוך	אשתו	מניה
קוורטל דוד	מרים לבית אריך	בזיו
קוורטל חנה		בת
קוורטל יצחק	אשתו	בנים
קוורטל משה		אסתר, בצלאל
קורן יעקב	חנה לבית גלינר	בת
קורן לייב		
קורן חיים	אשתו	שני ילדים
קורן שלמה	דבורה לבית פרשינג	בן
קורנבאום וולוול	אשתו	
קורנבאום ישעיהו	אשתו	שני ילדים
קורנבאום מרדכי	אשתו	בן
קורנברג אחים	בני יצחק	
קורנברג דוד	אשתו	שתי בנות
קורנוויץ דב־ישראל		
קורנוויץ חיים	שרה	פישל, דבורה, יוסף
קורץ רגינה	מורה למוסיקה	
קורצמן — רוקח	אשתו	אביו, בת
קורצרוק מרק	מניה	אילנה, הלנה
קלארר ניסן ד״ר	גיטה לבית פרידמן	צסיה, הרטה, יטקה
קלארר סנדר	בלציה לבית פעצ״ניק	בן
קלארר סנדר — פקיד	רחל לבית לנדאו	דנק, לוסיה
קלייד אברהם	אשתו	ארבעה ילדים
קליין משה	ינטה לבית שוורץ	בן
קליין (שטרוקן דרייער)	אשתו	בת
קליין וולוול		
קליין ירחמיאל		

קליין ישעיהו		
קליינראוך זיסל		
קליינראוך פרץ		
קלמן חנה	אלמנת ישראל	שרה קלמן
קמינקר וולף	אשתו	צילה
קנאול — אלמנה		אדלה, יהודה
קנוהל מרדכי	גולדה לבית טאובר	רחל
קנוהל שמעון	פייגה	
קסטן וולף בר	אשתו	זלטה, פפקה, יוסף
קסלר	הודל לבית רוט	ארבעה ילדים
קסלר רגינה		
קענר יעקב	רחל	
קפניס		
קראוס פנחס	אשתו לבית פוגל	מרדכי
קרביץ משה	פרומה	מינה, הלה
קרונברג		
קרונטל אברהם		
קרונטל הרמן	צירל לבית קסטן	בן ובת
קרונטל מרדכי	אשתו	
קרונטל הרש	אשתו	יחזקאל
קרטען סומר		
קריינדלר רצה		
קריינדלר מיכאל	אשתו לבית פרייער	שני בנים
קרסל יטה		
קרסל יעקב		מכפר נדורוז'ניוב
קרסל מרדכי		

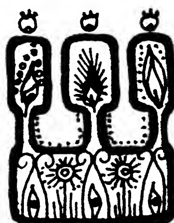

אה ד' והביטה למי עוללת כה

ראט משה	פרידה לבית ריגר	מוניו
רביץ יעקב		
רדליך אברהם	אשתו לבית רייכשטיין	מיכאל, יוסף, יעזיק
רדליך איידלה	אחותו	
רדליך הרמן	זוזי לבית פרייס	
רדליך יעקב	דבורה לבית הסלקורן	הרץ
רדליך שלמה	בן יעקב	
רדליך שלמה	מורה לעברית	
רוזה, מניה	בעלה	
רוזה אשת ישעיהו		אנדציה, גנקה
רוזן בינם	בילה לבית שפירא	שלמה, משה, יצחק, רבקה

רוזנברג לייבוש		
רוזנצווייג גדליה	ביילה לבית קליינרוך	הירש, יטקה, טילקה, אליעזר
רוזנצווייג יחיאל	זיסל	
רוזנצווייג משה	טויבה	
רוזנצווייג רייזה		
רוט אליהו־דוד	בן־יוסף	לונציה
רוט בזיו	בן־רחל טוניס	
רוט דינה	בת יוסף	
רוט יוסף	אסתר־פיניה	
רוט ינטה	אח	שני ילדים
רוט פנקה		
רוט שלמה	פרימט	
רוטין בן ציון	בלציה	שני ילדים
רוטנברג טונצי	אשתו	בן
רוטשטיין הירש	אם ושתי אחיות	מכפר קוזני
רוטשטיין לאה		שתי בנות
רוטשטיין שמעון	אשתו לבית צלניקר	
רוטשטיין מאיר־לייב	טויבה	שתי בנות
רוס אטל	לבית מנדלברג	
רוס משה־מאיר	אסנת	ילדים
רוס הרש	רבקה	מלכה, לאה
רוס ישראל	זיסל לבית טלר	יולה, ליזה
רוס חנה		
רוס — אלמנה		מוניו
רוק אנשל	פייגה לבית פלד	
רוק ברוך־יוסף	נשי	
רוק דוד		
רוק וולף	פרידה	2 ילדים
רוק משה־לייב	ביילה	
ריגר אוסקר	חנה לבית רייכשטיין	
ריגר יעקב		
ריגר משה		
רייזמן קלרה	לבית א. ווילנר	בת
רייזר אברהם	אשתו לבית שוודרון	
רייזר אוציה־יצחק	אשתו	
רייזר חנוך	אשתו	
רייזר חיים	דבורה	חיה, שמעון
רייזר פייגה	לבית וילנר	
רייזר לייב	אשתו לבית ווילנר	
רייזר יהושע	חנה	שושנה, משה
רייזר קלרה	בעלה אברהם	ברטה
רייטמן לונק	פרידקה לבית פליק	נחמן, יונה
רייטמן נוח	גניה לבית צצקס	
רייטמן נחמן	טנציה	סלה, נוח, אדלה, מלכה
רייטמן סלק	לוסיה לבית קלרר	
רייטר — אלמנה	לבית רוזנברג	בן
רייך אדלה	ברוניה	דוזיה, בניו, תמר (טינצה)
רייך יואכים	אשתו	בתיה גנצה, בילה
רייך משה	אשתו	
רייך מטס	אשתו	
רייך (ספר)	אשתו	בן
רייך שתי אחיות	אם	
רייכבך לייב	נאיטשי לבית הלפרין	שמעון, יעקב

רייכבך עזרא	חנה לבית פריזנד	רבקה, זוניה
רייכמן	אשתו לבית מיטלמן	
רייכמן	אשתו	בת
רייכשטיין מנדל	אשתו	בן ובת
רייכשטיין מרדכי	אשתו	הרש, אשר
ריינר הלנה	לבית זילבר	בלה
ריינר חיים ד"ר	רוזיה לבית לודמרר	בן
ריינר ליפא	משפחתו	
רינדר — ממכשירי חשמל	אשתו	
רנדלשטיין משה		
רוטין חנה גיטל	בת מאיר	

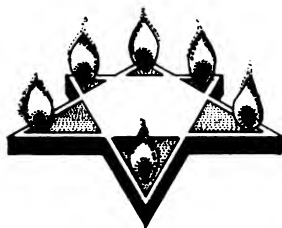

מעו נא כל העמים וראו מכאובי

שווגר ליבר	אשתו	בת
שוודרון	אשתו	שלוש בנות
שוום יואל	נשיה	שני ילדים
שוום משה	רבקה לבית הפטל	פרומה, רחל, יהודית
שוורץ אירה	רבקה לבית מסר	שמחה, מלכה
שוורץ אייזיק	רייזיע לבית מרגוליס	שלוש בנות ואמו
שוורץ אסתר	לבית קופפרשמיד	
שוורץ דוד		
שוורץ צפורה		
שוורץ מינה		
שוורץ חיים	רבקה לבית אריך	בן
שוורץ יונה	לבית צאודרר	
שוורץ ישראל	דבורה	יחיאל, דוד
שוורץ ישראל	שרה	מכפר קוז'אני
שוורץ מנס	אשתו	בן
שוורץ משה	אשתו	
שוורץ רבקה	אלמנת פייביש	הרש, ביילה
שוורץ רחל	לבית בלייברג	
וושרצברג	אשתו לבית וילנר	ברונקה, דזוניו
שומר איסר	אלה לבית שטרק	
שומר אבא	אשתו	
שור אבא		
שטאהל זליג	טובה לבית שכטר	אטיל, נטקה, יטה, משה
שטאהל שיינדל		
שטאהל אריה		
שאטהל מלכה		
שטאהל שרה		
שטיין פרדל	אלמנת הרש פייגל	

שטיין חונה	הניה לבית פידלבוגן	לייזר, בלה
שטיין נפתלי		
שטיינברג אסתר	שתי אחיות	
שטיינברג יעקב	אננה לבית אלטר	
שטיינברג אסתר		
שטיינברג יוסף	אשתו	
שטיינברג לאון		
שטיינברג סוכר	אשתו	בן ובת
שטיינפינק לאון	אשתו	בת
שטרייזנד אורי		
שטרייזנד כתריאל	לאה	פפי
שטרן אברהם	אסתר לבית פוגל	מלה
שטרן וולף	אשתו	שני ילדים
שטרן זינדל	בלומה לבית טלר	בן
שטרן זליג	אשתו	שתי בנות, בן
שטרן יעקב	פייגה	
שטרן יצחק	אשתו לבית רייך	בן
שטרצר אברהם	מתילדה לבית ווייס	מוניו
שטרק ברוך	פסי לבית רייכשטיין	לאה, רפי, חיה, משה, רבקה מרדכי, יחיאל, דב
שטרק יעקב	אשתו לבית פיירינג	
שיין בריש	אשתו	
שיץ ברכה		
שכטר אליעזר	אשתו	בת
שכטר היינה	בעלה	שלושה ילדים
שכטר רגינה ד״ר		
שכטר יטה	אלמנת יצחק־מאיר	שמחה, זמלן, אנדציה
שלזינגר שייקה	מינה לבית גולדבלט	
שלזינגר רחלה		
שליכר יוכאים	אשתו	יזיק, בת
שמרטלינג יעקב	סרקה־מרים לבית פליק	דוד, צבי־ישראל
שמרטלינג דוד	גיטל	מותל, הרש
שמידט מיכאל	סוניה לבית רייכשטיין	מוניו
שניידר וולף	אסתר	
שניידר זיסיה		לוסיה
שניידר יטקה		
שנפר הירש	אשתו	מוניו
שפיצן יצחק (אייזיק)	מניה לבית פכטר	
שפיצן משה	רחל לבית אפפל	
שפירא אברהם	אשתו	
שפירא וויציה	אלמנת שלמה	רבקה, ליבה, מונצי, אסתר, מניה, מנדל, ארטק
שפירא מירה	לבית שפירא	
שפירא אנטשל־אירה	אשתו	לודויג
שפירא יהודה־מאיר		
שפירא יעקב	אשתו	בן
שפירא מרדכי־לייב	מינה לבית גוטריב	רייזה, רחל, צבי
שפירא בונים	רייזה	מרים, חיה, רחל
שפירא חיים	שרה	בונים
שפירא מיכאל	בלהה לבית ליבלינג	שני בנים
שפירא מאיר־צבי		
שפירא ישעיה	אסתר	גולדה (נשואה)
שפירא רוזה	לבית שפר	
שפירא יעקב	אחיו של שלמה שפירא	בן

שפירא משה	אסתר	בן
שפק — אלמנה	לבית אסט	
שפר — אשת התובע		בת
שפר מוניו	אשתו לבית גלנץ	זאב
שפר אנטשל	אננה	בת
שפרלינג יוסף	לאה לבית מרקור	שני בנים
שצאפנר לייב		
שרייבר לוי־יצחק	חיה לבית בר	שלמה, זלמן
שרייבר יהושע	אשתו לבית גוטוורט	
שרר — שלושה אחים	סוחרי אוזים	ילדיהם
שרר מרדכי	מלכה לבית שפרינג	
שרר רוזה	בת מרדכי	
שרר חיים		
שרר שנקה	לבית פריד	בן ובת
שניידר אירה	אשתו	בן
שניידר אברהם	אשתו	

ואלה שמות יוצאי בז'ז'ני שנפטרו בארץ

אהרונזון דניאל	12.12.1912 17.5.1977	יליד הארץ מצאצאי לוחמי מחתרת „נילי" בזכרון יעקב. נשא את חנקה דורפמן מבז'ז'ני. עובד אדמה בחדרה בה היה ידוע כאדם טוב וחבר נאמן לידידיו ולמשפחתו. נפטר בחדרה.
אלטשולר בונים בן ברוך	10.7.1911 15.12.1977 ה' טבת תשל"ח	עלה ארצה כסטודנט ב־1933. מתוך נסיבות הזמן לא המשיך בלימודיו. התישב בחיפה בה חי כל ימיו ובה נפטר.
אייגן חיים בן דוד	1907 1967	עלה ארצה כחלוץ בשנת 1928. התישב בראשון־לציון בה עבד כנגר. נפטר בראשון.
איילין ר' ישראל יעקב בן ישעיהו	תרכ"ה 1865 1945 ט' תמוז תש"ו	עלה ארצה בשנת 1940, גר בחיפה ובה נפטר.
אילן משה (איילין) בן ישראל יעקב	ח' שבט תרנ"ה 1895 1965 י"א סיון תשכ"ה	עלה ארצה מווינה עם כל משפחתו ב־1935. היה פעיל בתנועה ציונית בווינה והושיט עזרה לחלוצי עירנו בדרכם ארצה. במשך 25 שנים שמש גבאי בבית הכנסת המרכזי ברח' הרצל בחיפה. נפטר והובא לקבר ישראל בעיר זו.
י. אנגל	1906 1979	במלחמת העולם השניה ברח לרוסיה ואחריה עלה ארצה. בעל מרפאת שיניים בת"א. נפטר בת"א.
אנגל לאה לבית ברוך פטשניק	1910 1972	עלתה ארצה ב־1935. התישבה בנהלל ובה נפטרה.
אסט דוד (דודיעלע)	1880 1938	למדן מובהק עלה ארצה בשנות העשרים הודות לבנו שהיה חבר בגדוד העברי. עסק בלימוד תורה לשמה, נפטר בת"א.
אקהויז אורי	24.3.1906 כ' כסלו 1968 תשכ"ט	עלה ארצה כחלוץ ב־1931 ואחרי שעזב את הקיבוץ התישב בת"א בה עבד כנגר וראה ברכה בעמלו. אדם חם וחשוב לזולת. מטה שכם לכל הפונה אליו לעזרה. התקימה בו אמרת חז"ל: „איזה הוא העשיר? — השמח בחלקו". איש עבודה ועמל. נפטר בת"א.
בומזה ברטה לבית ויטלי	14.8.1913 23.7.1941	עלתה ארצה עם בעלה זאב ב־1935 כבעלת אופי נוח לבריות, היתה אהובה על כולם וביתה היה בית פתוח לאנשי בז'ז'ני. היתה אם מסורה לילדיה אורה ועמוס. נפטרה בצעירותה. הובאה לקבורה בקיבוץ מרחביה.

ברגמן ד"ר יהודה	אלול תרל"ג 30.8.1874 כ"ו חשון תשט"ו 22.11.1954	רבה של ברלין, ציוני רב פעלים, תלמידו של המהרש"מ, כתב ספרים ומאמרים רבים. עלה ארצה ב־1934. הובא לקבר ישראל בירושלים.
בר־דוד טובה לבית זילבר	14.12.1900 ד' כסליו תשל"ה 18.11.1974	עלתה ארצה עם בעלה משה ב־1935. היתה פעילה בחוג הדרמטי בבז'ז'ני ובמשך שנים עודדה וטיפחה רעיון ואוסף האמנותי של המשפחה. נטמנה בקיבוץ בר־עם בו מוקם מכון ללימודי היהדות על שם בר־דוד והמוקדש לקהי־לת בז'ז'ני.
גוטשטיין אורי בן זליג	1901 1973	עלה ארצה כחלוץ ב־1922. התיישב בירושלים ועבד בחברת החשמל. נפטר בעיר זו.
גולדמן לייב בן ברוך	16.12.1890 ה' אייר תש"ג 1943	סוחר אמיד, עלה ארצה ב־1939. התישב בחיפה. נפטר והובא לקבר ישראל בגבעתיים.
גולדמן עזרא בן־יעקב	1912 22.7.1974	פעיל בשומר הצעיר בבז'ז'ני. הגיע ארצה דרך ברה"מ עם צבא אנדרס. הצטרף למקימי יד־מרדכי. אחרי מלחמת תש"ח עבר עם אשתו ציפורה לבית שפירא, לבאר טוביה, בה הקים משק וגידל שלשה בנים: אילן, צבי ואשר. היה פעיל בעניני המושב ומקובל על כל החברים כאיש ישר. נספה בתאונת דרכים. נטמן בבאר טוביה.
גולדמן ד"ר שמואל בן אברהם	16.3.1892 10.1.1977 ב' טבת תשל"ז	רופא עור. כסטודנט היה פעיל במוס־דות ציוניים בבז'ז'ני. התחתן ועבר לגור בטרנוב. את גיהנום השואה סיים ב־אושביץ בה איבד את כל משפחתו. התחתן שנית ועלה ארצה ב־1950. התישב בחיפה ועבד בקו"ח הכללית. נפטר ונטמן בחיפה.
גלזר משה בן יעקב באואר	26.5.1897 כ"ד אייר תרנ"ז 17.4.1973 י"ג אדר ב' תשל"ג	כחלוץ עלה ארצה עם הקבוצה הרא־שונה מבז'ז'ני. בגלל מחלה חזר לפולין בה עבר את השואה. אחרי המלחמה עלה שנית כמעפיל על „יציאת אירופה". התישב בחדרה בה עבד כמורה ובה נפטר.
דורפמן (בלייברג) דוד	1887 אלול תרמ"ז 12.12.1976 יב' כסלו תשל"ז	כסוחר אמיד עלה ארצה עם כל מש־פחתו ב־1935. התישב בחיפה, ממנה עבר לזכרון יעקב. היה נדבן ותרם למוסדות צדקה שונים. בשנות חייו האחרונות עבר לירושלים בה נפטר.
דורון (דורפמן) אליעזר בן דוד	21.8.1915 10.4.1976 י' ניסן תשל"ו	כחלוץ עלה ארצה ב־1935. חבר בקיבוץ ארצי ג'. ב־1942 התגייס לבריגדה ה־עברית. התישב בחיפה בה הקים מש־פחה. אב לשלוש בנות אהובה, תמר ועינת. נפטר ונטמן בחיפה.

דוקלר משה	1910 1966	יליד יסלו. נשא את רבקה הלפרין מ־בז'ז'ני. פעיל בתנועת המזרחי. עבד בת"א במשרד התקשורת במחלקת הטלוויזיה. נפטר בת"א.
הולנדר לאה לבית סגל	1907 תשל"ב 1971	עלתה ארצה עם בעלה ב־1935. חיה בת"א וכה נפטרה.
הלברטאל ד"ר אברהם	2.4.1895 31.10.1968 כ' חשון תשכ"ט	ד"ר לכלכלה. ב־1915־16 שירת כקצין בצבא האוסטרי. עבד בווינה כמבקר חשבונות עד 1938. בין 1938־39 היה כלוא במחנה דכאו. ב־1939 עלה ארצה באנית „פטריה" התישב בחדרה בה עבד ב„צרכן" ובסוכנות היהודית. נפטר בחדרה.
הלמן שמעון בן דוד	1888 כ"ח כסלו תש"ח 11.12.1947	בשנת 1934 חיסל את עסקו המבוסס בבז'ז'ני ועלה ארצה עם כל משפחתו. התישב בחיפה בה היקים דור המשך של נכדים. הובא לקבורה בהר הזיתים.
הלמן רחל, בת צבי שרגא לבית שטיין	1896 כ"א אלול תשכ"ב 20.9.1962	עלתה ארצה יחד עם בעלה שמעון. נפטרה ונטמנה בחיפה.
וויטליס־יונתי שמואל	1895 1977, תשל"ז	יליד לבוב. עלה ארצה ב־1934 ונשא לאישה את רוזיה שטארק מבז'ז'ני. עסק במסחר. התישב בחיפה ובה נפטר.
ווילנר ד"ר חיים בן יהודה לייב	1894 1950	עו"ד חריף ומצליח בבז'ז'ני. ציוני נלהב ומסור לצרכי הכלל והעליה. יו"ר „עזרא" ודמות רב פעלים בעיר. בשנות המלחמה הוגלה לברית המועצות ואח־ריה עלה ארצה. נפטר בת"א וחלק מירושתו ציווה לאוניברסיטה העברית.
ווילנר יצחק בן שמואל	20.1.1974 11.2.1902 ו' טבת תשל"ד	נולד בנדבורנה. נשא את שרה לבית בריש גרוס. מראשוני עובדי חברת החש־מל ומבוני התחנה בנהריים. ב־1948 עם פינוי נהרים עבר לחיפה בה המ־שיך במשרתו. בעיר זו הובא לקבר ישראל.
ווילנר שרה לבית ב. גרוס	6.1.1907 25.12.1973 א' טבת תשל"ג	סמינריסטית במדרשה למורות בבז'ז'ני ומורה בבית ספר עברי בעיר. כחלוצה עלתה ארצה ב־1934. פעילה באירגון אמהות עובדות ואירגוני צדקה. נפטרה בחיפה.
וויינלאגר יהודה הירש	1908 1946	עלה כחלוץ. התישב בת"א בה עבד במקצועו כנגר. נפטר בת"א.
ווייסמן משה בן צבי אריה	1901 31.12.1972 כ"ז טבת תשל"ב	נולד ברדז'יכוב, נשא את נסיה לבית שכטר מבז'ז'ני. אחרי השואה עלה ארצה עם משפחתו ב־1948. התישב בחיפה ובה נפטר.

הבר שמעון	1874 1947	עלה ארצה ב־1937. עבד כחקלאי ברחובות ושם נפטר.
ווכטל שלמה	1913 6.9.1976	יליד ז'עשוב (ריישע) נשא את סלקה בזן מבז'ז'ני. התישב בקרית חיים. נפטר בחיפה.
זינגר רבקה בת משה נתן לבית רוק	1878 י"ג אייר תשי"ד 1954	עלתה ארצה ב־1936, כאם לבן שהיה אזרח מנדטורי. התישבה בחיפה ובה נפטרה.
זקאי אבנר (קלרר ארטק)	1911 אוקטובר 1973	פעיל בתנועת הנוער הציוני, עלה כחלוץ ב־1934. חבר קיבוץ תל־יצחק. עסק בהדרכה והיה בין מיסדי המוסד החינוכי „נעורים". נפטר בתל־יצחק.
זית משה	1898 1969	יליד ליטא. נשא את רחל היבלר, מבז'ז'ני. עבד כחלוץ בסביבות רחובות. עבר לחיפה ועבד כפקיד בעיריה. נפטר בעיר זו.
חר"פ אברהם בן אהרון	10.7.1895 28.11.1967 כ"ה חשוון תשכ"ח	יליד קוזלוב, איש עמל ותורה, נעים הליכות, בעל תפילה מחונן. עלה ארצה ב־1934 עם כל משפחתו. התישב בחיפה. היה פעיל „בפועל־המזרחי", עבד ב„שמן". נפטר בחיפה.
חר"פ אלקה לבית משה שפיצן	1895 3.5.1964 כ"א אייר תשכ"ד	אישה משכילה. עבדה עבודות שונות בכדי לאפשר לילדיה לרכוש השכלה נאותה. היתה בין יוזמות גמלות חסדים של נשים בחיפה. נפטרה בחיפה.
טוך פנחס בן שלמה	21.2.1905 1.12.1974 י"ז כסלו תשל"ה	פעיל בארגון "יד־חרוצים" בבז'ז'ני. עלה ארצה עם משפחתו ב־1936. נמנה על מיסדי ארגון יוצאי בז'ז'ני. התיישב בחיפה ורוב ימיו עבד בסולל בונה. נפטר ונטמן בחיפה.
טלר מרדכי בן יעקב־אשר	1902	עלה כחלוץ ב־1928 ועבד בספריה הלאומית בירושלים. נפטר בירושלים.
טקסל מרדכי	1907 1958	מבז'ז'ני היגר לגרמניה ומשם עלה ארצה ב־1938. עבד ב„המשביר המרכזי". התישב בחבצלת ושם נפטר.
כץ אריה בן זליג	1908 1960	איש עבודה צנוע ועניו, נשא לאישה את רחל לבית רדליק מבז'ז'ני. נפטר בתל־אביב.
כץ יהושע (אוזיו)	4.10.1908 13.4.1976	נולד בשצ'פנוב ע"י בז'ז'ני. כחלוץ עלה ב־1930 ועלה על הקרקע עם קבוצתו ל„עין המפרץ". נהל וועדות רבות בקיבוצו. התמחה בעבודות הפלחה. זכה בהערכה רבה והקים דורות של אנשי פלחה. נפטר בעין המפרץ.

ליברמן הרמינה לבית ש. גלזר	19.8.1924 י״ח אב תרפ״ד 30.8.1973 א׳ אב תשל״ג	בבית אביה ד״ר ש. גלזר ספגה חינוך ציוני. עברה את השואה בבז׳ז׳ני ואחריה דרך פולין וגרמניה עלתה ארצה עם תנועת הנוער העובד, באנית מעפילים „יציאת אירופה״. התישבה בחדרה בה עבדה כעובדת סוציאלית ובה הובאה לקבר ישראל.
ליבסטר אייזיק	1885 1952	סוחר, עזב עסק משגשג בבז׳ז׳ני ועלה ארצה ב־1933. התישב בת״א ובה נפטר.
ליבסטר, אשת אייזיק	1892 1955	עלתה עם בעלה אייזיק. חיה בתל־אביב ובה נפטרה.
לכר חיים בן שלום	1904 א׳ אדר תשל״ה 12.2.1975	נמנה עם ראשוני החלוצים שעלו מבז׳ז׳ני. בנאי־יהודי מעולה שביצע את בנין א.י.מ.קא. בירושלים וניהל את ביצוע בנין הכיפה במקדש הבאהאים בחיפה. משנות הארבעים גר בחיפה ובה נפטר.
לכר שרה	1906 1975	אשת חיים לכר — נפטרה ונטמנה בחיפה.
מיטלמן מרדכי בן יעקב	5.5.1912 7.7.1976	פעיל בהנהגת קן „ביתר״ בבז׳ז׳ני, במלחמת העולם שרת בצבא האדום ואחריה פעל „בבריחה״ בפולין. עלה ארצה בשנת 1950. התישב בבאר־שבע ובה נפטר.
מירברג הודל לבית טייטלבאום	1885 1964	כמעפילה עלתה ארצה ב־1949 אחרי השואה, בה איבדה את בעלה צבי (הרש). התישבה בפתח תקווה ובה נפטרה.
מירברג צבי בן יהודה	1909 1937	כחלוץ עלה ארצה ב־1932, התישב ב־חדרה בה נספה בתאונת עבודה.
מלר נתן	1905	עלה ארצה אחרי השואה דרך ברית המועצות. התישב בתל־אביב ובה נפטר.
מן פפה לבית פייגנבאום	9.12.1909 18.8.1978	רוקחת במקצועה. את השואה עברה במחבא בכפר בגליציה. עלתה ארצה ב־1957 והתישבה בחיפה בה ניהלה בית מרקחת. נפטרה בעיר זו.
מנדלברג שלמה	1906 5.7.1978 ל׳ סיון תשל״ו	ב־1941 גויס לצבא האדום. את המלח־מה עבר ברוסיה, ומשם דרך פולין עלה ארצה, היה פעיל בתנועת העבודה. התישב בת״א ובה נפטר.
מנצח ד״ר	1891 1969 תשכ״ט	רופא יליד בוצ״ץ שלמד בבז׳ז׳ני ומאז היה קשור בכל נימי ליבו לעירנו. ציוני נלהב שסרב לדבר בשפה זרה. עלה ארצה בשנות השלושים. גר בחדרה ונפטר בחיפה.

מס חנה לבית ברוך יגר	1910 1972	עלתה ארצה כחלוצה בשומר הצעיר, התישבה בחיפה ובה נפטרה.
נגלברג איזיו בן אייזיק	1914 1949	במלחמת העולם השניה לחם בשורות הצבא האדום ואחריה עלה ארצה ב־1948. בארץ עבר להתישבות חקלאית ואחרי זמן קצר נפטר.
נוישילר שאול בן שמשון	1908 8.4.1978 א׳ ניסן תשל״ח	רוקח במקצועו. עלה ארצה ב־1934. פעיל בהגנה. במלחמת העצמאות היה מנהלו של בית חולים צבאי מס׳ 10 בחיפה. מתוך חוסר עבודה במקצועו עבד עבודות שונות עד שנתקבל לעבודה בקופ״ח כללית בה שימש שנים רבות כרוקח ראשי במחוז חיפה. נפטר ב־חיפה והובא לקבר ישראל בחלקת „ההגנה״ בעיר זו.
ניימן צפורה לבית ברנשטיין	20.1.1914 14.3.1954	כחלוצה עלתה ארצה ב־1936. התחתנה עם י. ניימן. התיישבה בתל־אביב. נפטרה והובאה לקבר ישראל בחולון.
סגל אשר (אנצ״ל) בן לייבוש	3.6.1898 18.8.1969 ד׳ אלול תשכ״ט	ציוני נלהב, פעיל בתנועת בית״ר ובחוג הדרמטי בעיר. עלה ארצה ב־1935. התישב בת״א בה היה פעיל בשורות האצ״ל. עבד בבי״ח הדסה בת״א. בעל חוש הומור מפותח ובעל אופי נוח וטוב לב. כל ימיו היה עוזר לכל נצרך הפונה אליו. וכזה נשאר בזכרונם של כל מכריו. נפטר בתל־אביב, ועל מצבתו נחקק „ידיד האדם — אשר סגל״.
ספיר נחום בן שמואל	8.6.1915 9.8.1971	נולד בטרנופול וגר בבז׳ז׳ני. במלחמה לחם בשורות הצבא האדום וקיבל אות הצטיינות עבור „עוז״ רוחו. בעלו־תו ארצה ב־1948 הסתיר את נכותו בכדי שיוכל להשתתף במלחמת השח־רור וכך גם גויס לצה״ל. אח״כ עבד בדאר ישראל. נפטר בחיפה.
פוגל משה בן בנימין	17.3.1902 21.1.1975 י׳ שבט תשל״ה	ציוני פעיל בחיי ציבור בבז׳ז׳ני ובאופן מיוחד בחוג הדרמטי. היגר לארגנטינה בשנת 1931. חינך את שני בניו להג־שמה ועליה ארצה. את שאיפותיו הגשים. עלה ארצה עם כל משפחתו, התישב בראשון לציון ושם נפטר.
פוגלמן שמשון בן זאב	16.5.1886 כ״ה טבת 1973	ציוני רב פעלים. גבאי בבית הכנסת ר׳ יודל בבז׳ז׳ני. אחרי השואה עלה ארצה דרך גרמניה בה עסק רבות למען שארית הפליטה. התישב בת״א ואחרי זה עבר לנתניה בה עסק בעני־ניני בית הכנסת ובלימוד תורה לשמה. נפטר בנתניה ובה הובא לקבר ישראל.

פוגלמן הנדל לבית פנסטר	11.8.1886 25.5.1970 י״ט אייר תש״ל	אשת ר׳ שמשון פוגלמן. אחרי השואה עלתה ארצה עם כל משפחתה. התישבה בתל אביב. בשנותיה האחרונות גרה בנתניה ובה נפטרה.
פוגלמן זאב בן שמשון	9.11.1924 26.6.1978 כ״א סיון תשל״ח	מימי ילדותו היה חבר בקן הנוער הציוני בבז׳ז׳ני. את השואה עבר בגיטו וביערות סביב העיר. עלה ארצה ב־1949. עבד בחברת „אלקו" בה שימש שנים רבות כחבר וועד הפועלים. אהוד ונערץ על כל חבריו איש רב פעלים בתנועות השמאל ולאחרונה בתנועת „שלי". לוחם אמיץ למען מעמד הפוע־לים. נפטר ברמת־גן.
פוהורילס־פריסטר נוסיה	18.12.1902 .5.1974	רוקחת במקצועה. התישבה בתל־אביב ושם נפטרה.
פייגנבאום אריה בן יוסף	1872 1954	עלה ארצה ב־1933 והתישב בחיפה ליד בנו בנימין־תאני ושתי בנותיו. בשנותיו האחרונות חי בקיבוץ עין המפרץ ליד בנו יוזק.
פוקס טונקה לבית סמט	1910 1973 יום כיפור	עלתה ארצה ב־1936, התישבה בתל־אביב ושם נפטרה.
פישר מאיר בן נחום	1890 11.2.1972 כ״ו שבט תשל״ב	ביקר בארץ בשנת 1924, חזר לבז׳ז׳ני ועלה עם כל משפחתו ב־1935. עסק במסחר ובנה בית ברחוב החלוץ בחיפה. נפטר ונטמן בעיר זו.
פישר פרומה לבית מילרד	1891 8.12.1970 י״א כסלו תשל״א	אשת ר׳ מאיר — נפטרה והובאה לקבר ישראל בחיפה.
פרוינד־כץ נכה	1902 1972	עלתה ארצה אחרי השואה דרך רוסיה, התישבה במושב חבצלת ושם נפטרה.
צייג זאב (וואלציה)	1902 1960	התפרנס בבז׳ז׳ני מעבודות סבלות. במלחמת העולם השניה ברח לבריה״מ ואחריה עלה ארצה דרך קפריסין. התישב בטירת הכרמל. נפטר בחיפה.
צימרמן זאב (וואלף)	1875 1958	חיסל עסק משגשג בבז׳ז׳ני ועלה ארצה ב־1936. הקים בית ברחוב התבור בחיפה בה נפטר ונטמן בבית העלמין הישן של העיר.
צימרמן צ׳רנה לבית סלבה	1880 1960	סוחרת מוכשרת שליוותה את בעלה זאב והיתה לעזר כנגדו. נפטרה ונקברה בחיפה.

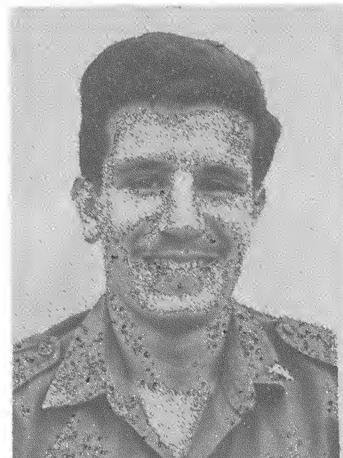
צימרמן ד"ר יעקב בן זאב	1899 1961 יום העצמאות	ציוני נלהב. גמר את לימודי הרפואה באיטליה ועלה ארצה ב־1934. בעל רמה אינטלקטואלית גבוהה. שלט ב־8 שפות על בוריה. מייסד אירגון יוצאי בז'ז'ני. עסק ברפואה, התישב בחיפה ובה נפטר.
צימרמן שלום בן זאב	27.1.1906 28.2.1956 כ"ח שבט תשט"ז	עלה כחלוץ, הצטרף לקיבוץ מרחביה בה היה חבר רוב ימיו. עבר לנהריה בה ניהל סניף „תנובה". הובא לקבר ישראל בקיבוץ מרחביה.
צוקרמן סלה לבית פייגנבאום	1899 1972	עלתה ארצה ב־1925. התישבה בחיפה בה עבדה במשך 35 שנה כמורה וכמפקחת למלאכת יד בבתי ספר. נפטרה בעיר חיפה.
קאופמן צפורה לבית גולדווג	1906 1974 כ"ח תמוז תשל"ד	עלתה ארצה בערך בשנת 1926. התחתנה עם אהרון קאופמן. נפטרה בחיפה.
קאופמן אהרון	1902 1972 כ' אב תשל"ב	נולד ברוסיה. עלה כחלוץ והיה בין מיסדי קופ"ח הכללית. עבד בקו"ח. בתפקידו האחרון ניהל בית הבראה „מגידו" בחיפה, ובעיר זו נפטר.
קארא־קרון מיכאל בן אוסקר	1865 1964	פסל וצייר בעל פרסים רבים בחו"ל ובארץ. למד בבודפסט וחי באיטליה. עלה ארצה ב־1947. עיצב אנדרטאות רבות וצייר בולי דאר. נפטר בת"א.
קיקין יצחק בן משה	28.2.1904 6.8.1974 י"ח אב תשל"ד	נולד בשז'ז'יץ ע"י לבוב. עלה ארצה ב־1935, נשא את בלה פלד מבז'ז'ני. התישב בחיפה והתנדב ל„הגנה". הירבה לעיין בתנ"ך ובכל נימי נפשו היה קשור למסורת היהודית. טוב מזג שכל מכריו העריכו אותו. נפטר בחיפה.
קורב ליכט סלי	1898	מראשוני החלוצים בעירנו. עלה ארצה ב־1920 חבר בגדוד עבודה. חי בירושלים ובה נפטר.
קיפיין אליקים	1898 1966	עלה ארצה ב־1932, עבד כמגיה בעתון „צור היום" בירושלים, ובה נפטר.
קלמן יוסף בן ישראל	1898 14.8.1967 ח' אב תשכ"ז	עלה ארצה ב־1920 והיה מבין ראשוני החלוצים בעיר ומראשוני גדוד העבודה בעמק יזרעאל. עבד כחלוץ בירושלים, התישב בחיפה ואח"כ בקרית מוצקין ובה נפטר.
קלמן זהבה לבית סירוטה	1900 1962	אשת יוסף עקרת בית שליותה את בעלה בנאמנות בדרכו הקשה עד יום פטירתה בקרית מוצקין.

קמפל גלזר יהודה	1906 1936	עלה כחלוץ ב־1928. עבד בדרום הארץ נפטר בצפת.
קרביץ זליג	1902 1968	עלה ארצה ב־1925. עבד שנים רבות בים המלח. התישב בירושלים, עבר לחולון ושם נפטר.
קרונטל מניה לבית נוסבאום	1902 1974	אשתו של יעקב קרונטל. עלתה ארצה עם בעלה מווינה, נפטרה בתל־אביב.
קרני שרה לבית קמפל	1902 1975	עלתה ארצה ב־1930. נפטרה בתל־אביב.
קרונברג ליטמן בן חיים דוד	1890 1967	יליד בז'ז'ני. כציוני עלה ארצה מארה"ב איש חרד מאד. בנה בית כנסת בבית־וגן בירושלים. נפטר בעיר זו. הניח שתי בנות בארה"ב.
קרונטל יעקב בן־אברהם	2.6.1906 י' אלול תש"ל 11.9.1970	בן 18 עלה ארצה ב־1924. ספורטאי, פעיל כחבר בנבחרת כדורגל ב„הפועל־חיפה ות"א. בווינה נשא את מניה לבית נוסבאום, התישבו בת"א והקימו בית חם ופתוח לכל הידידים. ב־1930 הצטרף להגנה בה שימש מפקד מחל־קת הש"י בת"א. במלחמת השיחרור שימש כמפקד מחלקה. נפטר בת"א והשאיר שלושה בנים כולם חברים בהתישבות העובדת ופעילים בה.
רוזה ישעיהו בן חיים־דוד קרונברג	12.1888 10.1965	במלחמת העולם השניה נמלט לברית המועצות ומשם עלה ארצה. פעיל ב־בז'ז'ני בק.ק.ל. בארץ התישב בירושלים וכיהודי שומר מצוות היה נוהג בשבתות וחגים לעבור לפני התיבה על הר־ציון. נפטר בירושלים ובה הובא לקבר ישראל.
רוזן מרדכי (מוטק) בן גדליהו	24.6.1914 ל' סיון תרע"ד 26.1.1978 י"ח שבט תשל"ח	פעיל בתנועה ציונית ובחוג דרמטי ב־בז'ז'ני. עלה ארצה ב־1939. חבר קיבוץ המעפיל כ־40 שנה בו מילא תפקידים שונים. אהוד על כל מכריו וחבריו. נפטר בקיבוץ ובו נטמן.
רוט עוזר בן ר' נתן	1896 י"א טבת תרנ"ו 1962 כ"ח כסלו תשכ"ג	ציוני נלהב פעיל במוסדות המזרחי בבז'ז'ני. ציר לקונגרסים ציונים. עלה ארצה עם משפחתו ב־1934, התישב בחיפה והמשיך בפעילותו הציבורית, ב„הגנה", ב„הפועל המזרחי", ב„יד לבנים" ובמוסדות אחרים. נפטר והובא לקבר ישראל בחיפה.
רוט שיפרה לבית ישראל קלמן	31.7.1892 ז' אב תרנ"ב 1971 ד' אלול תשל"א	אשת עוזר. אשת חיל, ועזר כנגדו. נפטרה ונטמנה בחיפה

רוט רוזיה לבית מנדל דוד	30.3.1900 12.4.1975 א׳ אייר תשל״ה	התאלמנה בצעירותה משמעון כץ ר־ נישאה שנית לאליהו־דוד רוט. רוב ימיה עסקה במתן בסתר ועזרה לנצ־ רכים, בעיקר בימי השואה ואחריה בארץ. עלתה ארצה דרך קפריסין ב־1947 התישבה בחיפה ובה נפטרה. הובאה לקבר ישראל בטבעון.
רוטשטיין בן שמעון	1910 1950	עלה ארצה אחרי השואה דרך ברית המועצות. התישב בירושלים ושם נפטר.
רוס ד״ר נחום בן יהודה וולף	1898 11.1969	כבוגר בי״ס גבוה למדעי היהדות ב־ גרמניה „הסמינר הרבני״ שימש כמורה בבתי ספר בפולין. פעיל בתנועה הציו־ נית, חבר „החלוץ״ בבז׳ז׳ני. היגר ל־ ארגנטינה ומשם עלה ארצה והתמסר לעבודה תרבותית עם עולים חדשים. נפטר בתל־אביב.
ריגר אריה־אדולף	1906 15.6.1961	עו״ד במקצועו. עבר את השואה במחבוא בבי״ח העירוני בבז׳ז׳ני. ציוני בנפשו. אהרי השואה עלה ארצה ב־1952 מ־ ארצות הברית. התישב בירושלים ובה נפטר.
רייזר רבקה בת אורי לבית שטרייזר		
רייזר מרדכי בן חיים	12.11.1910 17.12.1968 כ׳ כסלו תשכ״ט	במלחמת העולם השניה ברח לבריה״מ. אחריה עבר לוורוצלב בה היה פעיל ב„פועלי ציון שמאל״. עלה ארצה ב־ 1950, התישב במושב גן־שורק ושם נפטר.
רייכשטיין זלמן בן מרדכי	15.2.1912 5.10.1977	עלה ארצה אחרי השואה והתישב ב־ חיפה. עבד בחברת „פז״. נפטר בחיפה.
שומר ד״ר משה אהרון בן אבא	27.1.1890 10.5.1955	רופא, עסקן ציוני רב־פעלים. במלחמת העולם השניה גויס לצבא אדום בו שרת בדרגת מיור. אחרי המלחמה עלה אר־ צה. התישב בחדרה ובה נפטר.
שטרייזנד יוסף בן מאיר יהודה	1877 7.7.1955 כ״ד תמוז תשת״ו	ציוני ואיש רב פעלים בחברות צדקה, בביכ״נ של ר׳ יודל וחברה קדישה בבז׳ז׳ני. בעל מקצוע ראשון בעיר שעלה יחד עם משפחתו ארצה בשנת 1936. התישב בכפר־סבא וגם בה פעל רבות בחברה קדישה ובבית הכנסת. בעיר זו הובא לקבר ישראל.
שטרייזנד רחל לבית שוואם	1878 21.8.1969 ה׳ אלול תשכ״ט	אשתו של ר׳ יוסף עקרת בית חרוצה ועזר כנגדו, נפטרה בחיפה ונטמנה בכפר־ סבא.

שמיד נינה בת יעקב אוגושביץ	27.8.1927 14.5.1978 ז' אייר תשל"א	נולדה בנרבקה. כילדה עברה את גיה־נום השואה במחנה ריכוז. כחלוצה, בדרכה ארצה אחרי המלחמה, התחתנה עם אפרים שמיד. התישבה בקרית פרוסטיג. הובאה לקבר ישראל בחיפה.
שפר גיזלה בת זאב	1897 25.10.1965	עלתה ארצה ב־1953 התישבה בחיפה ע"י אחותה ונפטרה בעיר זו.
שפר־איידיקוס ד"ר רחל בת זאב	1892 24.3.1963	עלתה ארצה ב־1935. רופאת שיניים, ניהלה מרפאה פרטית בחיפה.
איידיקוס מנחם	1894 12.6.1978	יליד דרוהוביץ. עסק בטכנאות שיניים. עלה ארצה יחד עם אשתו, ד"ר שפר רחל. נפטר בחיפה.
שניידר יוסף בן אברהם	28.1.14 3.2.50	עלה כחלוץ בשנת 1937. היה חבר קיבוץ תל־יצחק ואחרי זה עבר לחיפה בה עבד כטפסן. נפטר בעיר זו.
תאני (פייגנבאום) בנימין בן אריה	14.5.1900 2.2.1948 כ"ב שבט תש"ח	ציוני רב־פעלים. כחלוץ־מנהיג עלה ארצה ב־1920 והצטרף „לחבורת העמק". ב־1925 נבחר לוועד הדר־הכרמל בחיפה בו שכלל וניהל את מפעל המים, עד יומו האחרון. היה חבר ופעיל באירגונים שונים בחיפה. נפל על משמרתו בשליחות בטחונית בדרכו לת"א. הובא למנוחות בבית הקברות הצבאי בחיפה.

לזכר הנופלים

סרן — אריה הולנדר

אריה הולנדר נולד בת״א ב־20.11.45 ללאה (ז״ל) ודב הולנדר (יבל״א). כחבר „השומר הצעיר״ התלבט בעת גיוסו אם לבחור בנח״ל, אך ההחלטה נפלה על חיל השריון. בחיל זה התקדם והגיע לדרגת קצונה. למרות רצונו להקים עם חברים משק חקלאי במושב, באזור ספר, ותר על תכניותיו הפרטיות ונשאר בצבא הקבע, ביחידה קרבית, בחיל השריון.

במלחמת ששת הימים ביום כ״ו באייר תשכ״ז (5.6.67) הסתער עם פלוגת טנקים, כסגן המפקד, על מתחמי רפיח. חשוף בצריח נפגע בצומת רפיח ע״י פגיעה ישירה. סרן אריה הולנדר היה בן ראשוני הנופלים במלחמת ששת הימים. פתיל חייו נקטע כשהוא רק בן 21, בתחילת דרכו.

תמיד נזכר אותו גבוה, חייכן וטוב ליבו נשקף מעיניו הכהות.

יהי זכרו ברוך.

11.7.1913
ג׳ אייר תש״ח
13.5.1948

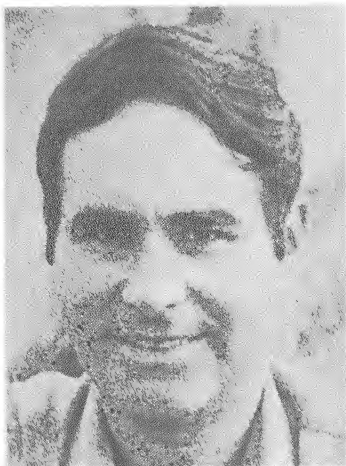
הולנדר שמעון

הולנדר שמעון עלה כחלוץ בשנת 1938 והצטרף לגרעין „בני־עקיבא״, אתו עלה על הקרקע לכפר־עציון. שם נשא לאשה את יהודית לבית שמטרלינג מבז׳ז׳ני. במלחמת השחרור לקח חלק פעיל בהגנה על הנקודה ובה נפל על משמרתו.
יהי זכרו ברוך.

טננבאום שמואל

שמואל טננבאום המכונה בין חבריו, בקן „בני־עקיבא״ בבז׳ז׳ני „שמוליק״ כבר משחר ילדותו שקד על התורה והעבודה. חריף היה בלימודיו וגם שקדן. למרות העול הכבד שנפל עליו מגיל צעיר לפרנס את עצמו, את אחיו ואת אמו, לא זנח את הרעיון ואת הפעילות הציבורית־ציונית. את כל מרצו וזמנו היה מקדיש לקן „בני־עקיבא״ בבז׳ז׳ני, שלהנהגתו השתיך. גם פרנסתו קרובה היתה לציונות, כי שמש כמורה בבית הספר „מזרחי״ בעיר והיה נותן שעורים פרטיים בעברית. את עליתו ארצה אף פעם לא קשר ללימודי השפה. „בארץ ישראל יש צורך בעבודה עברית״ — היה אומר. עברית „מדברים שם כולם״, ולכן חפש מקצוע בו יוכל לעסוק עם עליתו. לשם כך התמסר לגידול דבורים.

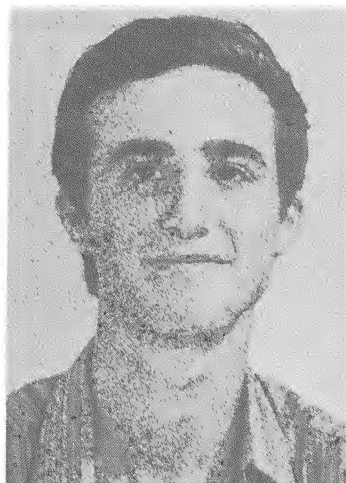
עם עליתו ארצה בשנות השלושים המוקדמות הצטרף לקיבוץ כפר עציון בו הקים משפחה ובו נפל על משמרתו עם נפילת הכפר במלחמט העצמאות בתאריך ג׳ אייר הש״ח 13.5.1948.
יהי זכרו ברוך.

ס/אלוף — דן ספיר

כבד גורלם של הורים המשכלים בן, אך אסון בל יתואר הוא לשכל שני בנים ביום אחד. גורל כה אכזר הכה בלאה ומאיר ספיר.

בנם דן — נולד בי״ב בטבת תרצ״ט (3.1.39) ונפל במלחמת יום הכפורים בקרב הבלימה בסיני בי״ב בתשרי תשל״ד 8.10.1973 בשמשו בתפקיד בכיר כסגן אלוף.

סרן — יוסי ספיר

בנם הצעיר יוסי, סרן בחיל השריון, נפל בגבורה בקרב הבלימה בגולן, ממש באותו יום — 8.10.73.

יהי זכרם ברוך.

הצנחן — יואל מאיר

יואל בן משה מאיר, מנריוב התגייס לצבא האדום בשנת 1941, בימי השלטון הסובייטי בגליציה. אחרי גמר קורס צנחנים לקח חלק פעיל במלחמה נגד הנאצים, בחזיתות שונות. בשנת 1944 במכתבו האחרון אל אחיו הנמצא בארץ, כתב כי הוא נמצע בארץ רחוקה. מאז נעלמו עקבותיו.

היה יפה תואר ונפש, נלחם בעוז נגד האויב הנאצי. סיסמתו היתה „דם־בעד מות״. יהי זכרו ברוך.

ספר
נריוב

זהבה הרץ־שמושקין

עיירתי נריוב

רוצה אני לספר על נריוב, עיירתי. דורות רבים חיו בה יהודים, אשר ידעו עוני, יגון, פרעות, השפלה וגם רגעי אושר ושמחה מעטים. עיירה קטנה השוכנת על דרך המלך בין לבוב ובז'ז'ני, נטועה בין ההרים, טובלת ביערות ובחורשות, מוקפת גאיות, רווית מים, מי הנחלים השופעים. עיירה קטנה ואופינית. רבות דומות לה במדינת גליציה, שבקיסרות האוסטרו־הונגרית, אשר מתום מלחמת העולם הראשונה היא חלק מפולין.

בתי העיירה כעין מעגל בתוך מעגל: בטבורה, החנויות, וסביבן בתי התושבים היהודיים. במרכזה גרו היהודים ומסביב להם — אוקראינים ופולנים.
חלק מפולנים אלה הובאו ממערב פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה על מנת שיהיה איזון במספר האוכלסין. סביב העיירה היו הרבה חוות, חלק מהן היו שייכות ליהודים, ביחוד בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה ושנים אחדות אחריה. בעלי אחוזות אלה היו יהודים מכובדים, אשר הוסיפו תוכן לחיי העיירה. זכורות לי משפחות בלייברג, פראש ונגלברג.

בעלי מחוזות אלה חרותים היטב בזכרוני, כי ביניהם היה גם סבי, הזכור לטוב, איסר מילשטוק, שאחוזתו היתה מרוחקת במקצת. האחוזה כגן עדן עלי אדמות, משופעת בבוסתנים ושדות מעובדים. ידוע, כי אחרי המלחמה גברה האנטישמיות, וקשה היה ליהודי להחזיק בנקודה הבודדת. רבים מבעלי האחוזות שלנו נאלצו למכור את אדמותיהם. גם סבי נאלץ היה למכור את חוותו מאותן הסיבות.

באו המתיישבים הפולניים ותפסו את מקומם, לאחר שהממשלה הפולנית חילקה ביניהם את החלקות. בין האוכלסיה היהודית והלא יהודית היו עיתות של רגיעה ושל יחסי שכנות טובה, אבל החל משנות ה־20 וביחוד בשנות ה־30 גבר הרגש הפשיסטי־לאומי אצל הפולנים, ובמיוחד אצל האוקראינים. הם שאבו הרבה מעליית היטלר וציפו להזדמנות להשמיד את הקהילה היהודית, לרצוח ולרשת. בין בעלי האחוזות היו גם הרבה גרמנים, הקרויים „פולקס־דויטשע", אשר עד מלחמת עולם השנייה היו בקשרי מסחר עם היהודים, והיחסים היו מאד תקינים. האמת התגלתה רק עם כניסת הנאצים. התברר, שהם היו הגיס החמישי המאורגן ביותר ועזרו לגרמנים במידה גדולה. אחרי המלחמה ברחו לגרמניה.

משה נאדיר

כשבאים לתאר את הרחוק כל־כך, רואים רק את היפה ואת הטוב. כפי שהתבטא בשיריו איציק רייז, בן־העיירה, הידוע בכינויו הספרותי משה נאדיר, משורר וסופר אידי זה עוד בצעירותו היגר לאמריקה, חי רוב ימיו בארה"ב ואפילו כשבא לבקר באירופה, את העיירה לא פקד: הוא ביקש לחיות עם זכרונות — היפה והטוב שבעיירה הרחוקה. המציאות לעולם אפורה, אמר. הוא הקדיש צרור שירים לעיירתו־מולדתו באידיש ושניים מהם, מובאים להלן.

פרנסות למיניהן

היו יהודים, שהתפרנסו בכבוד, אולם רבים הוציאו אך בקושי רב את מחייתם, לכן היתה הגירה גדולה לאמריקה, ביחוד לארה"ב. לא מעטים הגיעו מעבר לים לעמדות מכובדות. תושבים רבים, שהוסיפו להתגורר בנריוב, התקיימו בזכות כספים, שקיבלו מבני משפחותיהם שהיגרו. בעיירה היו הרוב בעלי־חנויות, בעלי איטליזים ובעלי מלאכה זעירה. היו סוחרים וגם רוכלים, אשר סובבו בכל ימות השבוע בכפרים שכנים כדי למכור את מרכולתם.

קשים היו החיים. אמנם לעיתים עזרו לנצרכים נדיבים, אשר השתדלו להקל את סבלם של רבים בכל מיני צדקה ומתן בסתר. היו גם מוסדות כמו קהילה יהודית וגמילות חסדים. אולם לא ניתן סעד במימדים הידועים היום בארץ. בכל־זאת לא היו בעיות סוציאליות כאלה הקיימות היום כאן. כיוון שכל אחד התביש לקבל סעד בגלוי. הוא ידע, שעליו לעבוד ולהתפרנס בכל מני דרכים. אנשי נריוב לא יצאו לתרבות רעה, וגם לא היו ביניהם מקבצי נדבות. משכילים ופשוטי־עם דרו בכפיפה אחת. מעטים היו אף גדולים בתורה ובתלמוד, ולא פעם נועצו בהם רבנים ממקומות רחוקים בשאלות השנויות במחלוקת, בפלוגתות שונות. יוסיה ניימן, סבו של ישראל נאמן, אליעזר מילשטוק, סבו של אריה גולדשלג ודודי (אח סבי). זכור לי נארייבסקי, קתולי, תיאלוג ורקטור האוניבר־

סיטה בלבוב. בימי חופשתו היה מבקר באחוזתו שבעיירה. נוהג היה לשבת בביתו של אליעזר מילשטוק ולנהל איתו ויכוחים על הדת ועל כל מיני מסכתות בתלמוד.

חגים ושמחות

שבת וימים טובים חקוקים היטב בזכרוני. העיירה לבשה חג, זקן וטף — הכל נטלו חלק, כולם טרחו והשתתפו, ואוירה זו של שותפות מילאה את הרחובות. מה יפים ומעניינים היו החגים — כל חג ואופיו המיוחד ביודעין ושלא ביודעין. אוירה של ראש השנה ויום כיפורים הורגשה כבר בחודש אלול — בקורים בבית הקברות, אמירת „סליחות" וקולו של השמש לפני עלות השחר בימי הסתיו — „שטייט אוף צו סליחות" — מהדהד עד היום הזה. כמו כן טקסי כפרות ערב יום הכיפורים, ואמי הטובה היתה מחל־קת את העופות של הכפרות בין הנזקקים. בוודאי עשו כן גם אחרים, לפי המנהג. בימים הנוראים היו בתי־כנסת מלאים מפה לפה. האורות הרבים, הלבוש הצחור, הדבקות עשו את האוירה מיוחדת במינה. בשמחת־תורה, אחרי התפילה, היו הולכים ברחובות, רוקדים ושרים — הגיעו לרב או לאחד מבעלי־הבתים, והשמחה היתה רבה. את חג המכבים חגגו בתוכן רב — הדלקת הנרות על אדן החלון, המכוסה פרחי־כפור — המנגינה הערבה — הנרות הללו — שירי חנוכה, משח־קים, מטעמים ובתקופה מאוחרת ערכו גם נשפים — והכנסותיהם קודש לק.ק.ל. או „עזרה" קרן לחלוצים, העולים ארצה.

גם בפורים היתה תכונה רבה. להקות שונות בתחפושות מפוארות של כל חברי תנועות נוער היו פוקדות את הבתים בתכניות עשירות, בשירה ובריקודים בשעת הסעודה, ואוספים היו כסף למען א"י.

התכונה לחג הפסח החלה בעצם עוד בימי חנוכה בהכנת שומן אווזים — ועוד לפני זה, חיטה למצה שמורה אספו מן הקמח ושמרוה היטב ואפוה תחת השגחה רבה. המצה השמורה היתה אך ורק למעטים. אחרי פורים החלה אפית מצות עבור כולם. ובפסח, סדר כשר קוים בכל בתי ישראל שבעיירה.
וכך יתר החגים. קוימו גם ימי האבל — כמו תשעה באב והורגשו הצום, הקינות ואמירת „איכה". ספק אם יכולים הפרטים האלה לתת תמונה אמיתית על כל מה שהיה. לא פלא, שהודות לאוירה הזו נשארנו בלב ובנפש קשורים לכל מה שיהודי ולאומי.

נוער ותרבות

מקום קטן כל־כך גִדֵל בין שתי המלחמות נוער לתפארת. מעטים יצאו להמשיך בלימודים בעיר הסמוכה או בלבוב. חלקו של הנוער היה אוטודידקט ומשכיל. בהם הצטין אריה מאיר ועוד. קשה לתאר, שבמקום, שלא היתה זו שפה חיה, ידע הנוער עברית כה טובה, ספוג היה אוירה עשירה של ציונות והרבה יהדות. לפני הצהריים למדו הילדים בבי"ס פולני. אולם לא רק לחינוך כללי זכו. למדו בחדר אצל המלמדים תורה ותנ"ך. יחידים, כמו שלמה נאמן, יחזקאל הרץ ויעקב ויס למדו תלמוד אצל ר' יוסיה ניימן. מקום מכובד בחינוך תפס ביה"ס העברי, שנוסד בשנות העשרים ע"י

קן „השומר הצעיר"

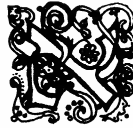
שפרה מרקוס מטרנופול (1925-6 בערך). היה זה בי"ס לכל דבר: למדו בו עברית, ספרות, תנ"ך, הסטוריה, תורת הארץ ועוד. היתה גם מקהלה, ונערכו הצגות, כולן על טהרת העברית. חשוב לציין, ששכר הלימוד בחדר וגם אחזקת ביה"ס העברי ומימונו היו מוטלים על הורי התלמידים בלבד, מובן, שלפי יכולתם.
פרק יפה בחיי העיירה הוא תנועות־הנוער מכל הזרמים: „השומר הצעיר", „החלוץ", „ביתר", „הנוער הציוני" ו„בני עקיבא".

היו חיים יפים ובריאים. בקיץ ובאביב נערכו הפעולות בחיק הטבע. פעולות אלה, שהיו בתוך הטבע, העשירו את הדמיון. בחורף התנהלו הפעילות בבתי־התנועה. חברי־התנועות מימנו את אחזקתם בכספם. התנועות העשירו את חיי. הנוער, הם חיו כאילו „במדינה בדרך". הכל ציפו לעלות ולהגשים את הרעיונות האלה בארץ, ולצערנו רק חלק קטן זכה לזה, והסיבות ידועות. מדיניותה הנוקשה של הממשלה הפולנית, שהפלתה לרעה את היהודים, גרמה אבטלה. וכך התפשט חוסר־התקווה בין שורות הנוער. אלה שלא הגשימו את הרעיון הציוני נשרו מתנועות הנוער הציוניות ופנו למחנה הקומוניסטי. הימים הוכיחו, שהייתה זו אשליה טראגית.

את מגביות הקק"ל ועזרה לחלוצים ארגנו נציגי־התנועות תוך שיתוף פעולה מלא ביניהם. לפני הקונגרסים הציוניים היתה כל העיירה כמרקחה. הבחירות לוו בתופעות (לפעמים מכוערות למדי) אופייניות של תעמולה נמרצת ושמירה קפדנית, שלא ירמו אילו את אילו. בין המנהיגים בלטה דמותו של הרב צבי גרוסוואקס, נציג מזרחי, שהיה גם חבר הג'וינט העולמי וכן שימש כציר לקונגר־סים מטעם „מזרחי".

כל הבחירות (בחירת רב, או בחירות לסיים) לוו בריבים עמוקים ואפילו בגילויי שנאה בין הצדדים. רבים התענינו במתרחש בעולם הגדול והיהודי, וחתמו על עתונים, שהופיעו בפולין. הדואר היה מגיע מבז'ז'ני לפנות ערב. נהגו להתאסף ליד בית־הדואר, ושם היה נושא המכתבים מחלק דואר לממתינים. חטפו את העתונים ונסחפו לויכוחים ערים.

אבי — איש ציבור

חטא אם לא אזכיר את אבי מנדל הרץ. דמות יפה ומלבבת, איש הבקיא בשבילי תורה, בפולנית, בגרמנית ובאוקראינית, יודע חוק ומשפט וסוחר עצים מבריק. הוא תפס מקום מכובד בחיי העיירה. לא מילידי המקום היה. מוצאו מהקרפטים, נצר למשפחת שטרן-שטג, טור־זהב (ט״ז).

אוהב בריות, עושה גמילות חסדים ואדוק בדתו. בעל קול ערב היה ובמשך שנים רבות שימש בעל תפילה בקלויז שלו להנאתם של המתפללים.

האמין באלוהים, האמין בעם ישראל ובגאולתו. אפילו בימים הקשים, בימי היטלר, לא איבד את אמונתו. שמעתי מפי הניצולים, — האחים בני ואהדון ווייס שכאשר עמדו היהודים על סף האבדון, היה אבי מנחם אותם ומחזק את רוחם ואמר „נצח ישראל לא ישקר.״

הכביש

ורק רחב זה חצה את מרכז העיירה לשנים. נוסף על תפקידו לקשר בין הערים הגדולות לבוב וטרנופול, היוה הכביש מרכז חיים עליו התנהלו החיים והתרחשו מאורעות במשך הדורות.
פה עברו תהלוכות צבא, נסיכים, גראפים, בעלי אחוזות והעם הפשוט. פה השטתחו הורי אציל פולני, נארטובסקי, לפני מרכבתו של הקיסר פרנץ יוסף והשיגו חנינה לבנם העצור בסיביר. פה שמחו יהודים, אך מכאן גם הובלו למחנות השמדה למיניהם. פה, ביום חמישי, יום היריד השבועי, עברו עגלות האכרים הרבות, התמקמו במרכז ומכרו את תוצרתם החקלאית.
בערבים, בשבתות ובחגים שמש הכביש לנוער מעין טיילת להולכי רגל ולרוכבי אופניים. ואילו בחורף, בשלג ובכפור החליקו עליו.

עם התפתחות התחבורה המוטורית לא זנחו אותו מכוניות למיניהן, וגם האוטו־בוס בקו פודהייצה—לבוב חלף בו מדי יום ביומו.

הכביש הזה היה עד לשמחות, אולם יותר מכך — לפרעות, שפרעו בתושבי העיירה היהודית כולה בגלל חטאים של יהודים יחידים חמי־מזג. בייחוד בימי ראשון, חגם של הנוצרים, היו האוקראינים המוסתים יוצאים מבית היראה בתהלוכה וממהרים „להשלים״ את מלאכת־„הקודש״ שלהם: ניפוץ שמשות בתי היהודים וכל הפעולות הכרוכות בכך. אימה ופחד אחזו את היהודים השלווים.

מפת נריוב

מקרא

1 — בית הכנסת
2 — סטרטינר קלויז
3 — בית המדרש
4 — בית העיריה
5 — כנסיה רומית־קתולית
6 — כנסיה גרקו־קתולית
7 — בית הספר העממי
8 — בנין המשטרה
9 — הדאר
10 — מועדון
11 — בית הקברות היהודי
12 — חדר הטהרה

● בארות

הווי ומסחר

יערות נרחבים שייכים היו לגראף פוטוצקי, ואומנם סוחרי-עץ רבים באו וקנו חלקות־יער. התפתחה תעשיית־עצים רבגונית, והמוצרים יוצאו גם לחוץ־לארץ.

במשך כל היום התנהלה רוב־תנועת־העגלות אל עיר המחוז שלנו, בז'ז'ני, המרוחקת 16 קילומטרים. חלק נכבד מן האוכלוסיה עשה בבז'ז'ני שעות ארוכות וחזר לעיירה רק לפנות ערב: מי לצורך מקח וממכר, מי לסידורים שונים בבתי־המשפט, במשרדי־המחוז ומי לביקור אצל תופרת וחייט.

היו נערים, שלמדו בבז'ז'ני, אבל חלק מן הנוער העדיף ללמוד במוסדות יהודיים־עבריים בלבוב.

קשרי מסחר, חברה ותרבות הדקו וקרבו את אנשי נריוב ליהודי בז'ז'ני, הן בימי שמחה והן בימי שואה.

תוססים ומלאי חן היו חיי המסחר בחנויות, בדוכנים, ועל העגלות. ערבוביה של דמויות, גוונים קולות ותנועות. ביניהם לא אשכח את הדמויות הססגוניות של העגלונים: שיין, „דער רויטער משה", „נוטע דער הארב" ועגלותיהם ששרתו את תושבי נריוב.

בטבורה של העיירה היתה באר גדולה, שסיפקה את המים לתושבי־המקום. זכור היטב יחזקאל דער וואסערטרעגער, כלומר יחזקאל נושא המים: אסל גדול על כתפיו ושני דליים — וכך היה מחלק לפי הסדר ובדיקנות מים לכל דורש. ליחזקאל זה הייתה משפחה גדולה, ומאוחר יותר היגר לארה"ב.

כדאי גם להזכיר את בית־המלאכה לשטיחים, ששימש מקור תעסוקה לצעירים יהודיים רבים ולאנשי הכשרה מטעם „בני עקיבא". העסק נוהל ע"י הרב וע"י שותפו יחזקאל הרץ.

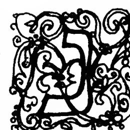
וכל זה בימי שלום, בימי קיץ וחורף, בימי שמחה ופרעות למיניהן ועד לשואה הגדולה — בה הופסק הכל. הקלגסים הנאצים ועוזריהם רוקנו את העיירה מתושביה היהודיים, הובילו אותם בכביש המוזכר לבז'ז'ני, שם מצאו את מותם. יהי זכרם ברוך.

„יוסלה" התמהוני

ישראל נאמן

זכרונות על עיירתי נריוב

ריוב, עירה קטנה על אם הדרך בז׳ז׳ני — לבוב, לא מפורסמת ביותר, אישים דגולים לא יצאו ממנה מלבד משה נאדיר הסופר האידי המפורסם.

שמעתי מפי סבא, ר׳ יוסף נוימן, (יושע וואווס), דיין העירה, שכס הרבנות של נריוב חשוב היה, כי עליו ישבו מאז ומתמיד גדולי תורה מפורסמים בלמדנותם. אולם בזמן שגליציה היהודית הושפעה ע״י גל כביר של התנועה החסידית, ובכל עיר ועירה ישב קבע „צדיק״, לא לקחה נריוב חלק פעיל בהתלהבות חסידית זו. בנריוב לא ישב „רבי״, והיו דברים בגו.

פרמישלן הקרובה זכתה בר׳ מאיר׳ל המפורסם, וסטרטין הקרובה לנריוב זכתה ב„דינטסטיה״ שלמה. משפחת ברנדוין, הצדיקים לבית סטרטין, הראשון ב־שושלת זו, ר׳ יהודה צבי, הוא שירש את הנהגת העדה מן ר׳ אוריל׳י מסטרליסק. פלג מבית סטרטין עלה ארצה לפני כ־70 שנה, אחד מצאצאיה שמש ברבנות כרבה של ההסתדרות, הלוא הוא הרב צבי יהודה ברנדוין ז״ל.

ושוב שמעתי מפי סבי, שסיפר על אביו ר׳ זאב (וואוֹע ניימן), שתלמיד חכם מובהק היה ובעל בעמיו, מבורך במשפחה גדולה, וכנראה בעל השפעה מכרעת על הקהילה בעיר, והוא רבי וואווע „מתנגד״ היה ולא „נסע״ לא לפרמישלן ולא לסטרטין. חשוב היה (כנראה) לרבי אברמצ׳י מסטרטין לרכוש אותו, את ר׳ וואווע, לחסידות, והיתה ביניהם התכתבות אישית. מספר מכתבים נשמרו בביתנו ועיינתי בהם. (הבל שנשמדו בזמן השואה וההשמדה) הרבי מסטרטין לא הצליח „לשכנע״ אותו, ר׳וואווע ניימן נשאר „מתנגד״.

רוב יהודי נריוב נעשו חסידי סטרטין, והגיעו הדברים לידי כך, שבנו „קלויז״ שקראו לו „סטרטינר קלויז״.

לחנוכת הקלויז הוזמן, כמובן, הרבי מסטרטין, ר׳ אברהמצ׳י. הרבי בא לעשות שבת בנריוב. והזמין אישית את ר׳ וואווע להתפלל אתו בקלויז. ר׳ וואווע טירב ולא בא לתפילה.עד כדי כך „שקע״ בהתנגדות. הרבי אברהמצ׳י (במכתבו האחרון) לר׳ וואווע, ... כנראה שלך אין תקנה, ולעולם לא תהיה חסיד, אבל עתידים כל בניך להיות חסידים. (היו לר׳ וואווע שבעה בנים) וכך היה, כל בניו הפכו חסידים, מלבד סבי ר׳ יושע, ששמר על ניטרליות, הבין והחשיב את החסידות, אבל לא נסע לרבי. הוא הסביר לנו את סיבת הדבר ; מצוות כבוד אב היא מצוה חשובה ביותר.

מלבד הסטרטינר קלויז היו בנריוב עוד שלושה בתי כנסת. בית הכנסת הגדול בנוי חומת אבן רחבה וחלונות קטנים בגובה סמוך לתקרה וכניסה יחידה עם דלת כבדה. לבניה בסגנון זה היתה מטרה ברורה, הגנה ומקלט בשעת פוגרום.

בפלוש של בית הכנסת היה בית מדרש, שכינוהו „בית מדרש קטן״, בו התפללו כל יום מוקדם מאד בהשכמת הבקר, ובעיקר התפללו בו פשוטי העם, להבדילו מבית המדרש הגדול שבנוי היה לתפארת, והוא גבל בדירתו של הרב. למעשה את

„הדופק" של חיי היהודים בעירה הרגשת בעיקר בקלויז, הקלויז בנוי היה בפשטות יתרה בלי כל תפארת. (הפשטות והצניעות אפיינו את החסידות ה־סטרטינית) אולם רחב ידים, חלונות גדולים סביב סביב. בימי הילולה כגון ל"ג בעמר, פורים או „יאהר צייט" לצדיק היו מדליקים נרות רבים על כל החלונות מסביב והיתה „אילומינציה", שהאירה את הסביבה כולה. גם בכ' בתמוז, יום פטירתו של הרצל, היינו עושים תאורה כזאת על אף התנגדותם של האנטי ציונים, והיו ויכוחים סוערים וסימפוזיונים בין חסידים לחסידים, בין ציונים לציונים ובין ציונים לאנטי ציונים, הכל באותו הקלויז. אספות בחירות לקונגרסים ציוניים או להבדיל אספות בחירות לסיים הפולני, שליחים מארץ ישראל, דרשנים, מטיפי מוסר או נואמים מכל המפלגות הציוניות. בין מנחה למעריב היה הקלויז מלא מפה לפה. לא היה כל צורך להודיע על מה, כי מעולם לא היה חסר קהל שומעים ומתוכחים.

הקלויז המה מתפללים ולומדים מעלות השחר עד השעות הקטנות של הלילה, גם בשעות, שאין מתפללים, היו יושבים בו לומדי תורה וגמרא, כתות כתות (שני בחורים שלמדו בצותא, נקראו כתה). מוכרי ספרים היו פוקדים את העירה מפקידה לפקידה, היו פורשים את מרכולתם על השולחנות הארוכים של הקלויז, והנוער היה קונה או קורא בכל מני „מעשה ביכעלך". נוודים וארחי פרחי היו אורחים קרואים בקלויז, ישנים מאחורי התנור הגדול והמוסק תמיד. בשעות המאוחרות של הערב היו מספרים לנו הבחורים סיפורים על „אלף לילה ולילה". בשנות העשרים נוסד בית ספר ללימוד השפה העברית, נזדמנה לנריוב צעירה מטרנופול, שפרה מרכוס, אינטליגנטית ובעלת מרץ, והצליחה לארגן בית ספר ולשאת כמעט לבדה בעולו. לפניה היו כבר כמה נסיונות של הקמת בית ספר עברי, אולם ללא הצלחה. בזכותה של הגב' מרכוס (הנמצאת בארץ) ובזכות מרצה הרב החזיק בית הספר מעמד מספר שנים, הנוער התקדם יפה בידיעת השפה העברית, קראנו בשפה העברית ספרים ועתונים שהגיעו מן הארץ.

„צעירי מזרחי" בנריוב בשנת 1931

מלהטה הציוני של שפרה מרכוס הושפע הנוער בעירה, והחלה תקופה של התארגנות ציונית, ראשון נוסד קן „השומר הצעיר".

הרב יהושע צבי גרוסווקס ז"ל ואחי שלמה ז"ל, שקראו עתונות והתמצאו ב„עסקי" תנועות נוער ציוניות התנגדו נמרצות להתפתחותו של קן „השומר הצעיר".

הם חששו מאד מהתרחקותו של הנוער מן הדת והמסורת. יש לזכור, שבאותה תקופה גם אנשי השומר הצעיר הקומוניסטים היו מבאי בתי הכנסת בשחרית ובערבית. בכל זאת היו כבר סימנים של חילוניות ושל חילול שבת, אמנם לא בפרהסיה. הרב גרוסווקס ידע על קיומו של פלג דתי בתנועת הנוער הציונית „מזרחי" והכיר אישית את הרב ד"ר פדרבוש ז"ל, שעמד בראש המרכז בלבוב. ד"ר פדרבוש, שהיה מועמד ל„סיים" הפולני, בא לנריוב לנאום ולעשות תעמולה לרשימתו, שהיא סיעתו של יצחק גרינבוים הרדיקלית, בניגוד לרשימתו של ד"ר רייק. בבקורו בנריוב התארח הד"ר פדרבוש בביתנו, כי זאת לדעת, שבנריוב לא היו בתי מלון. כשהזדמן לעיר שליח מארץ ישראל היה מתארח אצל אחד מ„בעלי הבתים" המכובדים. סבי התווכח עם הד"ר, שהיה תלמיד חכם, בסוגיות קשות בתלמוד, ובהמשך אותו ערב דיברו על ציונות וציונות דתית, על נוער העוזב דרכי אבות. לבסוף שם עינו בי ואמר: „אתה תארגן סניף של צעירים במסגרת „המזרחי", ואני אז כבן 15, צעיר מדי בשביל „צעירי מזרחי". הציע הד"ר: תקרא לאירגון „פרחי מזרחי" וכך זה התחיל, ממנו „צמח" קן גדול ומפותח של „בני עקיבא" בנריוב.

כעבור מספר שנים בא לגליציה שליח תנועת „הפועל המזרחי" מא"י החבר סקורטובסקי, והוא סיפר, שבא"י קורא הנוער הדתי לארגונו „בני עקיבא". שם זה קסם לנו והלכנו בעקבותיו וקראנו גם אנחנו לתנועתנו „בני עקיבא". לא כמו המרכזים בווארשה ובקרקוב, שקראו לאותה תנועת נוער ציוני דתי „השומר הדתי".

בשנות השלושים ארגנה תנועת „בני עקיבא" פלוגות הכשרה כדי להכשיר את חבריה להגשמה חלוצית בא"י. אחת הקבוצות הראשונות היתה בקוסוב שעל הגבול הפולני רומני. אני הח.מ. הצטרפתי לפלוגה זו בשנת 1932.

בקוסוב נפתח לפני עולם חדש, קוסוב היתה מרכז של תעשית מרבדים, ארגו את המרבדים בנולי יד פשוטים, תעשיה זו סיפקה עבודה רבה לכל הנוער היהודי וכן לפלוגות ההכשרה, שהתארגנו במקום, חלוציה למדו יפה ובמהירות את המקצוע. הנוער המקומי השתכר יפה, התלבש יפה, והשמחה היתה שורה במעונם. בניגוד מוחלט לנוער בנריוב „הבעל־ביתי", כביכול, שעבודת כפים או מלאכה היו בזויות בעיניהם, לא לפי „היחוס". על כן שלטה בכל עניות מרודה ועזובה.

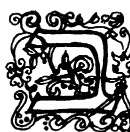
בשובי מקוסוב „מכרתי" את רעיון תעשית המרבדים לנריוב. הרב גרוסווקס ויחזקאל הרץ „נדלקו" לדבר, הבאנו מקוסוב „נולים" ומדריכים ורוב הנוער מצא התעסקות של ממש.

פלוגת ההכשרה של „בני עקיבא", שהתארגנה בנריוב והתפרנסה בעיקר על „חטיבת עצים" מצאה גם היא תעסוקה באריגת מרבדים. ב־1935 עליתי ארצה, לפני ואחרי עלו עוד מספר מועט של חלוצים בני נריוב. ומעטים מבני העיר, שהצליחו להמלט מהשואה האיומה, נמצאים באמריקה.

יהי הפרק הזה בספר מצבה לקהילה הקטנה, בה חייתי את שנות נעורי.

חנה כבודי

תנועת „הנוער הציוני" בנריוב

שנת 1933 נוסדה בנריוב תנועת „הנוער הציוני" (היום „הצופים"). קדמו לה תנועות אחרות כגון: „השומר הצעיר", „המזרחי", „ביתר" ועוד.

נריוב היתה עיירה קטנה ובה כמה מאות תושבים יהודים, שלמבוגרים בהם לא היתה זיקה מיוחדת לציונות. הצעירים, לעומת זאת — רובם חניכי תנועות-נוער וחלק ניכר מהם חניכי „השומר הצעיר" ו„החלוץ" — עלו ארצה עוד בסוף שנות העשרים. גם הרב של נריוב, איש משכיל, מכובד ופעיל בתנועת „המזרחי", נבחר כציר לקונגרס הציוני.

זהבה הרץ (היום שמושקין) — בחורה צעירה, נאה, בעלת־מרץ ומשכילה — נטלה על עצמה את המשימה לארגן את תנועת „הנוער הציוני" בנריוב.

היתה לי הזכות להימנות עם ראשוני התנועה ומייסדיה. הקבוצה שלנו מנתה 10—15 חברים, ילדים כמעט, שגילם נע בין 12 ל־15, רובם בנות, אך גם שני בנים: שמואל וייס ויצחק הרץ (אחיה של זהבה). מייטב הנוער של העיירה היה זה, בעל פוטנציאל גדול: מלא מרץ, שאיפות ותקוות להגשמת אידיאלים. זהבה נטלה אותם לידיה ובהתלהבות ומסירות החלה להחדיר בהם ציונות על־ידי „פגישות" ו„שיחות".

שכרנו חדר והתחלנו להתארגן מבחינה חברתית, תיפקודית ואדמיניסטראטיבית. יסדנו „קופה" — מקור למימון הפעילות — בהשתתפותו הכספית של כל חבר, ומיד ארגנו קורס ללימוד השפה העברית. היה ברור לנו, שידיעת השפה תקל על הגשמת מטרתנו ותקרב אותה. נהגנו להתאסף פעמיים או שלוש פעמים בשבוע ל„שיחות" (היום קוראים לזה „פעולה"). היו אלו שיחות מגוונות בנושאים שונים, רובם ציוניים, כמובן: תולדות הישוב בארץ, הסטוריה יהודית, גיאוגרפיה של ארץ־ישראל (אז פלשתינה), „גיבורי הישוב", כל זה היה עד אז רחוק וזר לנו. פתאום התחלנו להתעניין בכל דבר, הקשור בארץ־ישראל. עזרה בכך גם הספריה הקטנה, שהקמנו בסניף. רצינו להתגבר מהר ככל האפשר ולצאת להכשרה כדי להגשים את חלומנו ולעלות ארצה, להימנות עם ה„גיבורים", להצטרף לתנועה חלוצית ולבנות את הארץ.

זכורה לי היטב אחת השיחות המרתקות על גיבורי הישוב, השיחה על תל־חי ועל גבורתם של יוסף טרומפלדור וחבריו. היינו נרגשים וגאים על שקיימים בקרב העם היהודי אנשים כאלה, הזדהינו עמם, שוחחנו וקראנו רבות על הנושא הזה. אני אישית, בכל אופן, הושפעתי עד מאוד מכל שיחה וקריאה מסוג זה, ובטוחני, שהן הן אשר גיבשו את דמותי והדריכו את צעדי בתקופות שלאחר מכן, בהחלטות ובהכרעות הגורליות של חיי.

במרוצת הזמן התחיל הסניף שלנו להתפתח. קבלנו לשורותינו עוד קבוצת צעירים, ואנו, המבוגרים, הדרכנו אותם. בין היתר ארגנתי אני קורס לשפה העברית וחלקתי עמם את מעט הידע, שכבר הספקתי לרכוש. יש לציין, שעבדנו על עצמנו „חזק" מאוד ובמרץ רב, והפעילות היתה רבה. קישטנו את האולם כמיטב יכולתנו, רכשנו ציוד למשחק טניס־השולחן (פינג־פונג) במסגרת הפעילות הספורטיבית.

ארגנו טיולים ומפגשים בין־עירוניים כדי לשמוע הרצאות ולהחליף השקפות ודעות, ביצענו הצגות וערכנו מסיבות ומשחקים למיניהם וכן ערבי־שירים וריקודי־הורה בשבתות. מובן, שהכל בעברית, שמילותיה לא תמיד היו מובנות לנו לגמרי, אבל יקרות... למדנו ספרות עברית, את שירי ביאליק וטשרניחובסקי ועוד ועוד. הוצאנו את עיתון־התנועה, בו השתתף כל חבר, שגילה כשרון או רצון לכתיבה, והיו בינינו כאלה, שאמנם גילו כשרון ניכר. כדאי להזכיר בהזדמנות זו את החברה רבקה הלפרין זכרונה לברכה, שנתברכה בכשרון כזה ובסגולות רבות אחרות, ואשר תרמה רבות לתנועתנו. היא נספתה בשואה.
הפעילויות העליזות והמעניינות יותר של התנועה. במשך תקופה קצרה יחסית חלק מן החברים היו יוצאים ל„מושבת־קיץ" בחופשות־הלימודים — אחת גדלנו והשגנו יוקרה בעיירה, דבר שהשתקף בהצבעות לקונגרסים הציוניים. היינו מוכרים סכום מכובד של שקלים וזוכים בקולות רבים. חוויה מיוחדת היה בשבילנו חג הפורים. כמה שבועות לפני־כן כבר היינו מכינים הופעות וריקודים, ובחג עצמו היו מספר גוזות או קבוצות עוברים בכל בית ועורכים הופעה, והתרומות היו קודש לתנועה. זכור לי פורים אחר, כאשר אני וחברתי הטובה אסתר זינגר זכרונה לברכה התחפשנו לזוג הונגרי ורקדנו צ'ארדש — הופעה שזכתה להצלחה גדולה.
עקב התסיסה והפעילות הרבה בתנועתנו התחלנו למשוך לשורותינו נוער מת־נועות אחרות. מספר חברים, כך ידענו עברו אלינו ספק בגלל האידיאולוגיה ספק בגלל הבנות הרבות, שאיכלסו את התנועה שלנו. אחד מאלה היה הרש אהרה (היום צבי כבודי ובעלי) שעזב את „השומר הצעיר" ועבר אלינו.

קן הנוער הציוני

בשנת 1937 התחילה זהבה הרץ, המיסדת, המדריכה ומנהלת הקן שלנו להתכונן לעלות ארצה, וכשהגיע הזמן ערכנו לה כמובן מסיבה מפוארת, הצטלמנו ונפרדנו ממנה בצער ובהרבה קנאה, הנה היא הולכת „להגשים", ובתקווה עזה להפגש בקרוב בארץ ישראל.
הקשר שלנו עם זהבה היה הדוק, החלפנו מכתבים. לעתים קרובות היתה שולחת לנו את העתון „הצופה" ואז היינו מתאספים — היה זה אירוע חגיגי כמעט — ומשתדלים לקרא את המאמרים ולפענחם, בעיקר כדי לדעת על המתרחש בארץ.
זהבה השאירה לנו „ממלא מקום" כמנהל הסניף, בחור מן העיר רובנה בשם לולק רובינשטין, אשר הגיע לעירנו ללמד עברית, וכבר אז היה חבר ההנגה בלבוב (הוא נמצא היום בישראל) לאחר תקופה מסוימת עזב, ואז קיבל את ההנהלה שמואל וייס, בוגר הקבוצה שלנו.
בשנת 1939 החליט שמואל לעלות ארצה בדרך „בלתי ליגלית", וזמן מה לפני פרוץ המלחמה עזב את נריוב, אחרי חצי שנה של תלאות וטלטולי־הדרך הגיע ארצה.
תקופה מסויימת היה חבר הקבוץ „תל־יצחק" והיום הוא תושב אבן־יהודה.
עם פרוץ המלחמה התנפצו כל חלומותינו, אבל אותי ליוותה הרוח הציונית במשך כל תקופת המלחמה. רוב החברים וגם משפחותינו ניספו בשואה, בעלי ואני (נשאנו בזמן המלחמה) נסינו בזמן המלחמה לעבור את הגבול הרוסי לטהרן על מנת להגיע משם לישראל, אבל לרוע המזל לא עלה הדבר בידינו, ואחרי תקופת סבל וטלטולים רבים הגענו סוף סוף ארצה, בשנת 1949, בהיותנו כבר משפחה שלמה, שתי בנות נוספו לנו, ששתיהן אגב נולדו בתאריכים היסטוריים: האחת בתקופת המצור על סטאלינגרד והתחלת ההדיפה ב־1943, והשניה בתאריך חשוב עוד יותר — יום הכרזת המדינה 14 מאי 1948 — היום, ביושבי בחיפה עם משפחתי, אני מאושרת על שזכיתי להגשים את חלום נעורי.

קורס עברי בנריוב

פרידקה זלטקס — רוזנבלט

לדמותה ולזיכרה של נריוב

התרגשות וחרדת קודש אוחזים בי בבואי להעלות כמה קווים לדמותה ולזיכרה של עיירת-מולדתי, נריוב. אני רואה בהעלאת זכרונות זו משום תרומה צנועה לגלעד הספרותי, שנועד להנציח את זיכרה של קהילת נריוב, שאנשיה נרצחו בשואה.
מסיבות שונות, חלקן מובנות, אין זו משימה קלה להעלות, ולו גם במעט, מחייה של עיירתנו. הדברים נראים מעורפלים, ספוגים באדי השיכחה. רק מתי מעט מבני נריוב שרדו בחיים, ואין בנמצא מקורות כלשהם, מהם ניתן יהיה לשאוב חומר או לרענן את הזכרון.

נריוב הקטנה שכנה בסמוך לבז׳ז׳ני הגדולה ממנה. אוכלוסייתה שמנתה כ־4000 נפש היוותה מזיגה שלווה של יהודים, פולנים ואוקראינים. בני שלושת העמים חיו יחדיו בשלום וניהלו קשרים מסחריים ערים. העיירה שכנה למרגלות הרים נהדרים, והיתה מוקפת ביערות עבותים ובשדות פוריים. גם היום, שנים רבות־רבות לאחר שעזבתי אותה בדרך לא״י אני זוכרת היטב את מראיה. זיכרם של כל אבן, של כל שביל ושל כל בית נשארו חרותים בזכרוני לעולמי עד.
נראה, שאת זכר המקום, בו נולד האדם ובו הותיר אחריו את היקרים לו מכל, אי אפשר למחוק. זכרונות אלה חזקים גם משיני־הזמן.

למרות שהיתה אחת מאלפי עירות יהודיות, שכמוה היו פזורות במרחבים העצומים של פולין ורוסיה, נדמה לי, כי לנריוב היתה דמות משלה. היא לא היתה עיירה עשירה, אבלהיתה גאה ברוחה. בניה לא זכו לטבול בעושר, אבל נמשכו אל העניינים שברוח. רק מועטים נתאפשר להם לימוד תיכוני, אבל הרוב הגדול התרכז בלימוד עצמי לצורך הרחבת האופקים.

זה היה גם הרקע לשגשוגן של התנועות הציוניות השונות. ראשונה קמה תנועת „השומר הצעיר״, אליה הצטרפו רבים מבני הנוער במקום. משורותיה של תנועת נוער זו יצאו גם ראשוני בני נריוב, שעלו ארצה. ביניהם יואל מרכוס וברלה הלפרין. האחרון יצא בשנת 1935 לספרד ללחום בשדות־זרים, ושם מצא את מותו.

הפעילות הציונית שלי החלה עוד בגיל צעיר, כאשר הקמתי את סניף בית״ר בנריוב, אליו הצטרף רוב הנוער. בין המצטרפים היו אפילו כמה מחברי „מזרחי״, שבבואם לבית״ר הביאו עימם את כל הספריה בטענה, שהיא שייכת להם, משום שהם גב הביאוה בזמנו ל„מזרחי״.

בוקר אחד, ואני זוכרת היטב את המקרה, כאשר נפתח סניף בית״ר שלנו, נדהם האחראי למקום נוכח התמונה שנתגלתה לעיניו, במקום שררה עירבוביה מוחלטת, והספריה נעלמה. אולם הגרוע מכל היה, שתמונתו של ראש בית״ר, זאב ז׳בוטינסקי ז״ל, נקרעה והושלכה ארצה.

הבחור הגיע אלי בריצה, מזועזע, כשבפיו מילה אחת „פוגרום!״ עד שהצלחתי להוציא ממנו מה בדיוק אירע, חלפו מספר דקות. הדברים פגעו גם בי קשות. הרגשתי, שעל מעשה זה אינני מסוגלת לעבור בשתיקה. רצתי למשטרה וסיפרתי מה אירע. לאחר חקירה קצרה עצרה המשטרה שניים מחברי „מזרחי״.

בהקשר לאפיזודה זו, אני נזכרת בסבי ישראל ז"ל, שהיה אחת הדמויות הנפלאות ביותר של עיירתנו, ואת שמו נושא בני. למרות גילו הגבוה היה מעורב באורח מפתיע בחיים הפוליטיים, התעניין בנעשה בעולם הגדול, אך בפרט במתרחש בתנועה הציונית.

מדי בוקר בבוקר, כאשר התייצב לתפילה ב„קלוייז", נמצאו כבר במקום אותם צעירים, שדאגו למסור לו מידע מדוייק על כל המתרחש בחיים הפוליטיים. בעיקר התעניין במספר הסרטיפיקטים, אותם עומדים לקבל, ומי בתור לעליה לארץ־ישראל.

ואז בא אלינו הביתה סבי ישראל ז"ל. שהיה אהוב עלי מאוד, ובפיו זעקה, „מה עשית לי?" „הכנסת בחורים יהודים לבית הסוהר" — היפנה אלי אצבע מאשימה. „עיני לא יכולות לשאת זאת. צריך לשחררם מייד!". ברור, שדברי סבי השפיעו עלי מאוד. הלכתי למשטרה וביקשתי לשחרר את שני העצורים. מובן, שהדבר לא נתאפשר בקלות רבה כל כך. אבל בסופו של דבר התפשרנו, והכל בא על מקומו בשלום.

היו עוד כמה דמויות נפלאות בנריוב. אני זוכרת למשל, את הרב גרוסוקס, שהיה למדן גדול, בעל השקפת חיים ליברלית וכיהן כחבר האקזקוטיבה העולמית של תנועת ה„מזרחי". אני זוכרת את הרב כאשר תנועת בית"ר ערכה בנריוב כנס כללי של התנועה בכל הסביבה, והכנס הסתיים במצעד נהדר שלנו, שהיווה אטרקציה גדולה ליהודי נריוב, ואותו קיבל הרב גרוסוקס.

אבל החיים החברתיים שלנו, בני הנוער, לא הצטמצמו רק בתחום הפעילות של תנועות הנוער הציוניות. היה גם התחום היותר עליז והרומנטי, וכאן אי אפשר לפסוח על בית הדואר של נריוב, אשר שימש מקום מיפגש כללי של כל בני הנוער בעיירה.

איך לא אזכור את השעות הארוכות, אותן ביליתי בהמתנה ליד בית דואר זה, לא רק כדי לקבל מכתב נכסף, אלא בציפיה לפגוש מישהו, לשוחח, לרכל. לקבוע פגישה... הבית ההוא היה ממש חלק מאתנו. מי ימנה את מספר ה„זוגות" שנולדו לידו. מי ישכח את הזכרונות הנעימים, המתקשרים עם זכרו. בית הדואר של נריוב.

ב־3 במאי 1935 עליתי ארצה ולא יספתי עוד לראות את עיירת מולדתי. באתי לארץ כחלוצה צעירה ונלהבת, ולכן אין פלא, שכעבור מספר ימים כבר נמניתי עם המחנה הגא של פועלי הבנין, שבשירה בלב ובפה עסק בבנין תל אביב. מי לא התגאה אז להשתייך למחנה פועלי הבנין, העלית החברתית של מדינת ישראל בדרך...

עד כמה שזכור לי עלו ארצה נציגים מכל תנועות הנוער שפעלו בנריוב והקימו כאן משפחות.

הכשרת בית"ר בנריוב, 1933

אריה גולדשלג

עיירתי נריוב

בעד לשער הגדול שבפתח ביתנו ניתן היה לשלוש עגלות לעבור ולחנות חניית לילה חטופה בדרך לבז'ז'ני, ליום היריד. כל העיירה כולה עמדה בסימן „בדרך לבז'ז'ני", וכמו בכל עיירה, העומדת „בדרך ל", ממה יתפרנסו יהודים? יפתחו בתי מרזח לגויים, מעט שיכר, מעט קש לסוסים, ואם ירצה הגוי — גם מקום ללינת לילה.

והגוי — גוי! לעיתים שכור, לעיתים מגיע בחצות לילה, מנקש בשער, ובבית אלמנה ושלוש בנות, מלבדי, הילד, והלב חרד־חרד. שלושה בתי מרזח כאלו היו בנריוב, וכולם כקוץ בעיני ראש העיר. נוסף למסים שהטיל, נוסף לפחד שהתיראנו מפניו (שהרי פתחנו את בית המרזח ביום ראשון, למרות האיסור, ומתי — אם לא ביום ראשון?!). נוסף לכך התנכל לנו ראש העיר בכל הדרכים האפשריות. לימים החליט לבנות פארק במקום בו היו חונות העגלות כדי להרחיק את העגלונים מן היהודים. אותו „פארק" לא הושלם מעולם, הפך לאגם מים בחורף, ולבוץ נצחי עד בוא החורף הבא.

קשה היה למצוא פרנסה הגונה בנריוב, קהילה עניה, שידעה ימים טובים מאלה שבזמני. החובות, שהיו חייבים הגויים לסבי ולבני זמנו, בטלו בשישים אחרי מלחמת העולם הראשונה, וחוב גדול נתן היה להחזיר בתרנגולת אחת, בערימת חיטים קטנה, בשווה פרוטה. בני העיירה ירדו מנכסיהם, הרויחו פרנסתם מקנית ברווז, שאת בעליו הגוי שכנעו, כי נוטה הוא למות, וממכירתו בקצת יותר ממחיר קניתו, ואיך יצליחו לקיים מוסדות קהילה יהודיים ולשלם לדיין, למשל, לסבי? ואף על פי כן ולמרות עניותם היו היהודים עומדים זה לזה בעת צרה. אבא, זכור לי, היה משלם לאיש המחלבה, שיתן מחלבו פעמיים ביום לילד אפילפטי, או ימי מכירת החמץ בפסח שמשו הזדמנות לבני העיירה לתת תשלום מה לדיין, ובמעות אלו היה מתפרנס עד הפסח הבא, או עד שיהיה ריב בין יהודים, אותו יש ליישב, או קדירה שיש להכשיר או להטריף. זכור לי מ. ה., שעזר לאמי האלמנה לפענח ספרי חשבונות, שהשאיר אחריו אבי הבנקאי, והיא לא ידעה דבר וחצי דבר בענייני ממון, שהיו חייבים לה הגויים, או הפתרון של „אכילת ימים" לאותם תלמידים, שלא היו להם משפחות בעיירה. יפה עמדו היהודים זה לזה בשעות צרה ודחק.

מקום מפגש בעיירה שימש בית הדואר. הדוור עצמו — גוי שיכור, לא מסר מכתבים ליעדיהם. בני העיירה היו באים בעצמם לקחת את מכתביהם.

כך שימש בית הדואר מרכז חברתי, אליו היינו מגיעים שעה קודם לזמן חלוקת המכתבים ועוזבים שעה אחר כך, ובדרך אף מודיעים לפלוני, כי יש לו מכתב, וכל בני העיירה מספרים לו זאת, כדי שירוץ אל בית הדואר לקחתו. מקום מפגש נוסף היו הקינים של התנועות: השומר הצעיר, הציונים הכלליים, בית"ר,

הפועל המזרחי. מעט ניתן היה לעשות בעיירה עבור בני הנוער. הרב הצעיר ניסה להכניס מעט עסוקים מועילים כיון שידע, כי אחרי סיום הלמודים בבית הספר העממי יפנה רוב הנוער למסחר או לבטלה מאונס, לכן הזמין נולים מקוסוב כדי ללמד את בני הנוער טוויה ואריגה. בני הנוער פנו לעיסוקים המעניינים, שהציבו להם תנועות הנוער. שם למדו פרקים בציונות (בקן שלי, השומר הצעיר, אף פרקים בסוציאליזם, ובציונות סוציאליסטית: מעט ממשנתו של בורכוב, מעט אודות ברל כצנלסון, והכל כהכנה ל„הכשרה" ולעליה ארצה. שם היו שרים, משחקים כדור עף, פוגשים נערות, שם בעצם עברו עלינו שנות חיינו היפות, שם טמונים נעורי.

לזכרונות אין זמן כרונולוגי ואין השתלשלות דברים. עכשיו עולה לפני המלמד מן „החדר", אליו היינו נושאים בלכתנו בלילה עששיות מכוירות בדלעת, ושיר בפינו כדי להתגבר על הפחדים, שהטילה החשיכה:

הופ הופ, א גיטע נאכט
הייב מיר און צי גיין בנאכט
אוט אזוי נישט אזוי
כי לעולם חסדו.

והמלמד המותח ילד שסרח על הספסל להכותו, ועלי, בנה היתום והיחיד של אמא מרחם ואינו מכה.

או למשל ריחם הטוב של הדובדבנים בבוקר, הדובדבנים גדולים ועסיסיים, אין כמותם בכל הפירות, ויכולת לאכלם ללא שבעה.

או אינת הירק על יד הבית, שם היתה אמא מגדלת בצל וצנוניות, מעט פטרוזיליה לתבל בה את הפת, ומטוב הגן היו נהנים אף השכנים...

או ימי החורף הקשים כשהעגלה של משפחת מ. היתה נוסעת לילה ויום ולילה, ועליה ערמת אוזים שחוטים או נוצותיהם, אותן היו קונים מן הגויים ואף מן היהודים, שקנו מן הגויים, והעגלה נוסעת בכל מזג אויר ללבוב.

או הגשר בעיירה, בדרך לקן השומר הצעיר, עם השקצים עליו והחרדה המכרסמת בפנים, לפני שהגעתי, יטרידו? יכו? יניחו לעבור בשלום?

והנהר בקיץ, והעגלונים היוצאים מדי יום לבז'ז'ני, אותם עגלונים, שלימים יעבירו לידי לביבות תפוחי אדמה מבית אמא.

ואז, לפתע, ביום אחד של 1939, פסק הכל.

משה בר־דוד

הסופר משה נדיר

פסאודונים של יצחק רייז

משה נדיר נולד בשנת 1885 בנריוב. אביו מאיר בא מזלוצוב, ולימד גרמנית אצל בעל האחוזה.
עד גיל שתים עשרה הלך נדיר לחדר, למד תנ״ך ותלמוד, ואביו לימד אותו גרמנית וספרות גרמנית. בשנת 1898 היגר עם משפחתו לניו יורק. עד גיל 16 למד בבית ספר, ואחר כך התחיל לעבוד. עבד בכל מיני עבודות שונות.

נדיר אהב מאד את השפה האידית, בלי לדעת, שביידיש ישנה ספרות עניפה, הוא חלם להראות פעם את חשיבותה של האידיש. הוא חי בסביבה נוכרית וכשנודע לו על קיום עיתון ביידיש שלח ב־1902 שירים לא כל כך מוצלחים, פרוזה ומאמרים די טובים לעיתון „טייגליכר העראלד״. מאז התחיל להשתתף בכתבי עת ובירחונים יידישאים בשמו המלא יצחק רייז ובכינויים שונים ומשונים. היה מפרסם ב„צוקונפט״, „נייע צייט״, „דאס יידישע וואכנבלאט״, „די וואך״, „דער יידישער קעמפער״, „דאס נייע לאנד״ ואחרים. הוא פרסם סיפורים, הו־מורסקות, שירים ומסות. זמן רב עבד ב„יידישער קונדאס״ — העתון ההומוריסטי. חלק גדול מיצירותיו, שהודפסו בעיתונות, לא הודפסו בצורת ספר. בשנת 1915 יצא לאון ספרון שירים מוזרים וארוטיאים בשם „ווילדע רויזן״ תחת הכינוי „משה נדיר״. הספר הרעיש את הקוראים וגם את הסופרים. (כיום הספרון הקטן הזה לא בנמצא).

כשהתקרב לזרם הסופרים הצעירים, ק. טפר, זישה לנדאו ואחרים, השתנה סיגנון כתיבתו.

עם ידידו, המשורר משה לייב הלפרין ערך את האנטולוגיה „פון מענש צו מענש״. יותר מאוחר התחיל לפרסם ב„טאג״ את המיניאטורות הליריות הפילוסופיות „פון מענש צו מענש״ ויצא לו מוניטין כבעל סגנון גדול ביידיש. כתב גם מאמרים ומסות (פליטונים) על עניני דיומא, בקורות על ספרים, על תיאטרון והצגות. כתב כמה מחזות, ומערכונים שהוצגו בתיאטרון האמנותי של מוריס שווארץ ועל במת המריונטים של זוניה מאוד וקוטלר, כמו „קלויסטערבערג״, „סוקסס״, „היהודי האחרון״, „הטרגדיה של כלים״, „הדישו״, אליהו הנביא.

מערכונים — „אנשים קטנים״, „המשוגעים״, „שירים״ מהחיים בכרך ובעיירה. הוא תרגם כמה ספרים של הסופרים הדגולים כמו מארק טווין, טולסטוי, אנטול פרנס, קיפלינג ואחרים. כתב גם באנגלית, לרוב מסות. הוא היה אומר „לא ברצון אני כותב באנגלית, כשאין לי דבר מיוחד לאמר אני כותב באנגלית, ברם כשיש לי מה שבא מהלב, אני כותב ביידיש. ביידיש אני חושב על השפה — זה נכתב מעצמו״. בשנת 1926 ערך נדיר סיבוב באירופה. ביקר בפריז, בוורשה, בווילנה, ברוסיה הסוביטית. בכל מקום נתקבל בהתלהבות על ידי המשכילים וגם על ידי המוני העם.

משה נדיר

משה נדיר הוא תופעה מיוחדת בספרות היידית, אחד האמנים הגדולים ומקוריים בספרות הזאת. יוצר בסגנון ונוסח מיוחד. במשך עשרות בשנים ניסה כל מיני נוסחאות וצורות של ספרות, כתב מסות, הומורסקות, סטירות, שירים, מחזות, מעשיות לילידים, שירי ילדים, ובכל היצירות הללו ביטא אינדיוידואליות אמנו־תית, שכמעט לא היתה ידועה בספרות העולמית.

לרוב כתב על נושאים מהחיים בארצות הברית, אבל עריתו נריוב נמשכה אחריו ככלבלב קטן נאמן ביצירותיו, וחלק ניכר הוא מקדיש לביתו החם והשקט מעבר לים — למקום מוצאו. בענין זה הוא מתגלה כבעל ליריזם עמוק בתיאור דמויות מהסביבה, התרחשויות ונופים מלאי חן, בלי הכפירה המיוחדת שלו. רגישות חמה ועמוקה שהביא מהעיירה הגליצאית נריוב.

חלק מיצירותיו הוצא ב־6 כרכים, וחלק גדול מפוזר בירחונים, בשנתונים ובעי־תונות בכל העולם. יצירותיו תורגמו לשפות רבות, לגרמנית, לצרפתית, לרוסית, לפולנית ולשפות אחרות. הוא נפטר בשנת 1943 בניו יורק.

משה נאדיר

נאראיעוו

איך בין נאראיעוו וואו איך זאל ניט זיין,
נאראיעוו בין איך אומעטום און אייביק.
וואס גייט עס אן דעם מענטש, אז ערד איז שטויביק
וואס גייט עס אן דעם קריגל: וועלכער וויין?

איך האב מזרח אויסגעפראוווט און אויך דעם צפון,
אין דרום און אין מערב וואוינט מיין ווינט.
ווער זעט נאך מער, ווי יענער וואס איז בלינד,
און ווער איז נאך מיט טרוים, מער ווי איך באזאפן?
עס בלייכט די נאכט פון צער, וואס זי מוז ווערן טאג.

דער טאג — ער שווארצט זיך צו דער נאכט א הין.
איך בין נאראיעוו — אין לעצטן פאל — כאטש וויען.
טעג: דער לעצטער האט דעם ערשטן אנגיאגט.

וואנדערפייגל קענט איר? זייער גרינגער פליגל
אנדערש ווי דער רויב־פויגל, וואס הענגט אויף לופט.
איך הער זיך צו צו מיר: עפעס קלינגט, רופט—
די האנט פון גאט טונקט — איין איר שווארצן זיגל.

משה נאדיר

היימלאנד מיין היימלאנד

היימלאנד, דו מיין היימלאנד, דו האסט מיך צוגעבונדן
צו זיך מיט שטריק פון ליבע, וואס שטארבט קיינמאל ניט,
כ׳בענטש די ליכט, וואס דו האסט אין מיר געצונדן,
כ׳קוש דעם צייכען פון דיינע דרובנע טריט.

די זיבן זילבער־גאלדנס פון דיינע שטולע וואכן,
די דרייסיק זילבערס פון דיין גאלדענעם חודש —
אין מיין קונדיש הארץ זיי קלינגען און זיי שארכען
ווי פרוכס־גלעקער אופן ארון־קודש.

כ׳געדענק דעם דימענט־זייל פון דיינע העלע שטובן
דיין האפנשטענגל, גאלד־באר, טערנעסליפקע,
כ׳געדענק דעם דעמבעבוים פון דיין פעסטן גלויבן
די מיידלעך — ווי אמהות : שרה, רחל, רבקה.

ברונעמס טיפע, קאלטע, געפלעקטע שאף און רינדער
לבנס שטעקן בליט — א גאלדענע פאסאליע,
האלב־טאג פון חדרים צעשיטן זיך די קינדער,
דער חזיר אין דער בלאטע לייגט זיך צו פאוואליע.

דער מארגן — נאסע רויזן פאררויטלטע און גליקלעך
דער דעמער — ריינער טלית מיט א פלאם־עטרה,
די טויבן דיינע — מומעס רייך און דיקלעך,
דאס גאנצע שטעטל געגוצט פון עין־הרע.

דיין ווינער שטראז, ער לאזט זיך אין מרחקים
דורך הינט און זאנגען ; דורך ציטער און דורך שארשען,
און וואס דיין קול זאגט — דיין עכא טוט פאטאקען,
פון ווייטן א חתונה א דארפישע.

דורך טרערנדיקן נעפל זע איך העל און דייטלעך
מיין היים — דאס גרינע שטעטל לעבן דארף ;
מיין הארץ קלאפט אין די פעלן פון די חופה־פייקלעך,
איך טו אויף מיינע אקסל די יארן א פארווארף.

ווי אין א רוימער טאגע, און מיין פעלערינע
גיי איך דיר אנטקעגן, נאראיעווס קלויז־לאמטער,
כ׳האב געזוכט, געזוכט דיך, איך קאן דיך ניט געפינען,
יוגנט, דו מיין היימאט, דו ביסט ניטא שוין מער.

א, היימלאנד, דו מיין היימלאנד, דו האסט מיך צוגעבונדען
צו זיך מיט שטריק פון פייער, פון אטלעס און פון זייד.
אויף קארן אקעאנען פלאמען רויטע וואונדן —
און איך שטייג־אפ ביים ווינקעל פון הימל און פון צייט.

הרב מאיר וונדר

רבני נריוב

הרב מרדכי פעשיס

בא מרוסיה לגליציה, ונתקבל כרב בנריוב. מיוחס גדול נצר לדורות של גאונים וצדיקים עד רבי יוחנן הסנדלר ודוד המלך בנו של רבי שמואל זנויל רבה של זוולוב, היה אביו של רבי יהודה צבי ברנדויין מייסד חסידות סטרטין. פרטים לתולדותיו בספר מאורי גליציה, חלק א׳ עמ׳ 610.

הרב יעקב פרנקל — תאומים

בנו של רבי יהושע השל מקומרנא, בכורו של רבי ברוך אב״ד לייפניק מחבר ספר ״ברוך טעם״. משנת ת״ר (1840) לערך שימש כרבה של נריוב, שהיתה אצלו קרש קפיצה לקהילות אחרות: מיעכוב וקשונז בפולין, פשוורסק וציעשינוב בגליציה. בתחנתו האחרונה כיהן 13 שנה, עד לפטירתו בשנת תרנ״ב (1892).

הרב יהושע השל פרנקל — תאומים

בנו של הרב יעקב וממלא מקומו בנריוב כעשר שנים. נשא את ביילה בת הרב אלעזר הורביץ אב״ד מריאמפול ורוהטין, בנו של הרב משולם ישכר הלוי אב״ד סטניסלב. מנריוב נקרא בתרל״ח (1878) לרבנות לובטשוב, ושם נפטר בשנת תרנ״ד (1894).

הרב שרגא פיבל רוהטין

רבה של נריוב בחמש השנים שבין תרל״ח לתרמ״ג (1878—1883). עבר לעיר זלוטשוב, וכיהן בה חליפות עד לפטירתו ביום ט״ו אדר תר״ע (1910). דמות גאונית ויוצאת דופן. מוצאו מבית נגידים בלבוב. בכשרונותיו הרבים עשה חיל בתורה ובמדעים, ובכוחות עצמו סיים גימנסיה ואוניברסיטה. פעל כקבלן וזכה במיכרזים לבנית קסרקטיני צבא. נשא ונתן בתורה עם גאוני הדור וחיבר ספר הילכתי. פעיל למען הציונות והשפה העברית. חומר רב עליו בספר קהילת זלוצ׳וב.

הרב דב בריש סים

פרסומו הרב כאחד מגדולי בעלי ההוראה הוציא מוניטין לעיירתו נריוב. הצטיין בזכרון נדיר, ופעם אחת כשנסע לברודי אל הרב יצחק חיות, שמע ממנו 18 פלפולים ארוכים. בדרכו חזרה לביתו סר אל המהרש״ם מבז׳ז׳ני וחזר עליהם בפניו אחד אחד. סיפר אח״כ המהרש״ם לרבי יחיאל מיכל לייטר, שהוא מתפעל מחריפותו של הרב מברודי ומזכרונו של הרב מנריוב. אחרי 20 שנה בעיירה ברח לבודפסט, ושם נפטר באמצע מלחמת העולם הראשונה. בניו לא היו ראויים להמשיך אחריו, ועל כן בחרו את חתנו כממלא מקומו.

הרב צבי יהושע גרוסווקס

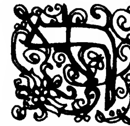
חתנו של הרב דב בריש וממלא מקומו בין שתי מלחמות העולם. נולד בשנת תר"ס (1900), ובטרם מלאו לו 40 שנה הוצע לרבנות זלוטשוב. פעיל במזרחי ועסקן למען מוסדות הדת בקהילתו. הנאצים קיפדו את פתיל חייו. תמונתו ותולדותיו בספר מאורי גליציה, חלק א' עמ' 741—742.

בית הכנסת בנריוב

ישראל נאמן

לפרשת הרבנות בנריוב

בה של נריוב, הרב דב בריש סים, נמלט להונגריה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. הרב הספיק לארס את בתו הצעירה, פייגלה, לצעיר עלוי ומתמיד מבז׳ז׳ני, שהיה סמוך „לבר מצווה״, בשם הרשלה גרוסווקס. הנדוניה שהובטחה לצעיר היתה „כסא הרבנות״ בנריוב, בתנאי שיתמיד בלימודיו ויגיע ל„סמיכות״.

כאשר נשארה העיירה ללא רב, בחר ועד הקהילה בשני ז׳יינים, בני נריוב, שניהם תלמידי חכמים שהצטיינו בכשרונותיהם עוד משחר נעוריהם, והוסמכו לרבנות: הרב ר׳ אליעזר (לייזר) מיהלשטוק, והרב ר׳ יוסףניימן (יושע וואוועס — סבי ז״ל. בשנת 1921 הופיע הרשלה גרוסווקס, לאחר שהוסמך כרב, וטען לכסא הרבנות שהובטח לו ע״י חותנו הרב סים. כיתר יהודי גליציה, שהיו שקועים בחסידות פנטית, התנגדו אנשי קהילת נריוב למנוי של הרב גרוסווקס לרב העיר, בשל נטיתו לציונות והיותו חבר פעיל ב„מזרחי״.

המחלוקת שפרצה גרמה לויכוחים בבתי המדרש ובקלויז, ואף משפחות הסתכסכו בשל כך. רק כאשר ריחף על ראשו של הרשלה מורא של שרות צבאי הכריע סבי, ר׳ יושע ניימן, את הכף, והרב צבי יהושוע גרוסווקס נתקבל כרב העיירה נריוב. הרב הצעיר והנמרץ גילה פעילות רבה הן בטיפוח תלמוד תורה, הן הפעלת גמילות חסדים וכן דאג לתעסוקה לצעירים. במהרה השלימו עמו אפילו מתנגדיו החריפים ביותר, והרב היה אהוד על כולם.
ועד הקהילה המשיך להעסיק שני הדיינים ויחד עם הרב המשיכו לתפקד כדייני העיר. כמו כן שימשו בקודש שלושה שוב״ים: ר׳ יהודה צבי מנדלברג, ר׳ ברוך מנדלברג ור׳ הניק שכטר.

לשם מה הייתה עיירה קטנה זקוקה לנושאי תפקידים כה רבים? בתקופה הנ״ל התפתחה בנריוב שחיטת חוץ גדולה. נריוב הייתה מספקת בשר כשר ליהודי לבוב. תושבי לבוב, חסידים ויראים, ידעו שבשר חתום בחותמת בית המטבחיים של נריוב הוא כשר למהדרין.

בעת היריד, שהתקיים כל יום ה׳ בשבוע, בו סחרו בבהמות, בסוסים, בביצים ועוד נפלו, כדרך הטבע, סכסוכים בין הסוחרים ואלו היו פונים אל הרבנים לבוררות ו„לדין תורה״.

תפקיד נוסף, תפקיד חנוכי ממדרגה ראשונה, מלאו הרבנים ועמם זקני העיר. הם הדריכו צעירים שגמרו את חוק לימודיהם ב„חדר״ והיו ממשיכים את השכלתם, כשהם לומדים ש״ס ופוסקים ל„עצמם״.

זכו שני הדיינים, ר׳ לייזר מיהלשטוק ור׳ יושע ניימן, זכרונם לברכה, ונסתלקו לעולם לפני בוא השואה, לפני חורבן בית ישראל בפולין.

ישראל נאמן

הרב צבי יהושע גרוסוואקס

הרב גרוסוואקס

לילה לילה ישבו השנים צמודים ושנו דף גמרא לאור העששית, האב ר' אלתר, שסוחר היה ותלמיד חכם מֻזבהק, עם בנו הצעיר הרשלה. והצעיר, עלוי ומתמיד, אינו נלאה כלל ורוצה עוד ועוד.
האם חנה־ביילה לבית שלזינגר־ניימן, משפחת חסידים, יראים ושל־מים, נהנית מאד, שבנה מצליח בתלמודו, אבל חסה על כוחותיו של הנער ומשדל־תו שיעלה על יצועו לפ"ש קמעה למען יחליף כח ויוכל להשכים קום, בעת שאביו יעירו לשעור בוקר.

מדי בוקר, בקיץ ובחורף, היה אביו מעירו בשעה 5 בערך לפני עלות השחר. אך הנער, בהרגישו שהוריו נרדמו כבר, ירד בלאט והזיז את מחוגי השעון שעה אחת קדימה, וחמש היתה למעשה ארבע. ע"י כך זכה בשעה נוספת בשעור בוקר, עד כדי כך חשקה נפשו בתורה.

באחד מבקוריו של הנער בבית סבו, ר' יוסף ניימן ז"ל, ראה הסב, שהרש'לה עשה חיל בלמודיו וכבר מלא ש"ס ופסוקים. שלחו להבחן (פערהערין) אל הרב ר' בריש דב צון אבד"ק נריוב, שגאון היה. מצא הנער חן רב בעיני הרב ואמר הרב, שהוא מוכן לתת לו את בתו פייג'לה לאשה, והנער־נער, עוד לא „בר־מצוה", בכל זאת נפגשו ההורים ונדברו לעשות „תנאים", הרש'לה סרב לכתחילה והתבייש להיות חתן בגיל זה, לבסוף נתפתה, כי קסמה לו הנסיעה ב„פיקר" מבז'ז'ני לנריוב, כ־15 ק"מ, שבדרך כלל היו עושים אותה בעגלות, (ספור זה שמעתי מפיו).

בינתים פרצה מלחמת העולם הראשונה, היהודים נמלטו מערי גליציה לצ'כיה ולהונגריה, הרש'לה, שהיה אז נער כבן 14—15 (נולד 1900), הגיע עד לוינה בירת אוסטריה.

מספר השנים ששהה בעיר גדולה זו השאירו עליו רושם חזק, אמנם המשיך בלמודיו התורניים, אך כאן החל גם בלמודי חול, וכשחזר לפולין עמד לבחינות הבגרות כאכסטרן. היה יוצא ונכנס בבתי האדמור"ים לבית רוז'ין וספג לתוכו „לאומיות" מבית מדרשם של גדולי הציונות, רוברט שטריקר ואניטה מילר, וכשחזר ב־1917 לבז'ז'ני הפך ציוני מובהק. התקופה היתה תקופת הצהרת בלפור — התעוררות לאומית ברחוב היהודי.

חפש הרש'לה וקשר קשרים עם מרכז המזרחי בלבוב ויסד סניף של „צעירי־מזרחי" ושל „החלוץ המזרחי" בעיר, ונקודה להכשרה חקלאית בסביבה.

בתקופת „סן־רימו" היה הוא ראש וראשון של מארגני הנוער. יזם תהלוכות וחגיגות המוניות, יצא בלוית אברכים חסידים כמוהו, שהדביקם בהתלהבותו הציונית, ותבע מאת חנוני העיר, שיסגרו חנויותיהם, כי חג לאומי גדול הוא לכל היהודים, „אתחלתא דגאולה".

ב־1920 נשא לאשה את בת הרב מנריוב, שנפטר בתקופת המלחמה במגפת החו־לירע, ולא זכה, שמארבעת בניו יוכשר אחד לשבת על כסאו. אנשי הקהילה ראו כיורש את חתנו של הרב, לוקח בתו הבכירה, והוא בנו של הרב מבורשטיין, אולם

הלה הגר לארצות־הברית וותר על כס הרבנות לטובת גיסו המוכשר. אולם רוב אנשי קהילת נריוב התנגדו ל„מינוי" של הרש'לה, שבינתים בגר והוסמך לרבנות ע"י הר"מ שפירא רב בגלינני, אחר כך ראש ישיבת חכמי־לובלין, כי נריוב אמנם עירה קטנה היתה, אולם כס־הרבנות "יחסן" היה, ורבנים גאונים, יראים ושלמים ישבו עליו בכל הדורות, וכאן לפניהם אברך צעיר, מוכשר אמנם, אבל "ציוני", בתקופה ההיא בגליציה החסידית מעטים היו הרבנים, שהעזו להביע דעות לאומיות בפומבי, וכאן־אדם מאורגן בתנועת „המזרחי", שאינו שוקט על שמריו, תוסס, פעיל ומארגן.

וסבה נוספת היתה להתנגדותם של אנשי הקהילה. בעת ההיא כהנו בבית־דין דנריוב שני דיינים מוסמכים, ר' לייזר מילשטוק ז"ל ור' יוסף ניימן, מורי וסבי, שניהם בני העיר היו ושניהם תלמידי חכמים מובהקים ואהובים על כל יושבי העיר וסביבתה. הם מלאו כל תפקידי הרבנות בעיר כדת וכדין, וראשי הקהילה חששו למנות צעיר כראש בית הדין, פן יפגע הדבר בכבודם, ודחו את דבר המנוי בשה"י ופה"י.

בינתים צריך היה הצעיר להתיצב לשרות צבאי ורחפה עליו "סכנת" שרות בצבא פולין. ומן המפורסמות הוא מדת הסבל, שדבר כזה גרם לכל בית יהודי חרד, כי השרות בצבא כרוך היה באכילת טריפה, בחלול שבת וכו'. ובכלל התחמקו הצעירים משרות בצבא, ומה עוד, במקרה שלפנינו, שהצעיר מושלם היה בכל המעלות "וטען" לכס־הרבנות. חוק היה בפולין, שרב ממונה לא חלה עליו חובת השרות בצבא.

סבי, שלא יכול היה לראות בסבלה של האם, שקרובת־משפחה היתה, קם ושכנע את רוב חברי הקהילה, שאך מעשה־טוב יעשו, ושהצעיר מוכשר ומתאים בהחלט. נמנו וגמרו, והרש'לה נעשה להרב צבי יהושע גרוסוקס, אב בית־דין דק"ק נריוב. המעוט שנשאר בסרובו לא קיבל עליו את הדין, ו„מחלוקת" פרצה כנהוג בעירות במקרים כאלה.

עד מהרה שוכנעו גם מתנגדיו של הרב, שאין כמוהו מוכשר וראוי לאיצטלה, וכל מתנגדיו הפכו לחסידיו המובהקים, כשנוכחו באיזו מסירות, וכמה להט נעורים וכשרון מעשה משקיע הרב הצעיר בהרמת קרן ישראל, בהפצת תורה ודעת ובשנוי פני הקהילה.

הוא ארגן „תלמוד־תורה", עודד את בני הנוער ללמוד תוך התעמקות, קיים חוג קבוע של בחורים מובחרים, שמדי בוקר קיימו שעורים לש"ס ופוסקים.

הרצאותיו ונאומיו בסניפים של "צעירי מזרחי" ו"בני עקיבא" זכורים לנו עד היום. נואם בחסד היה. בעל קול ערב היה, ומין מתיקות מיוחדת היתה בתפילו־תיו, שליח־ציבור היה בימים הנוראים בבית־הכנסת הגדול.

ובשטח הכלכלי ממש הפליא לעשות, יסד קופת "גמילות־חסדים", שפעלה בהון של 40,000 זהוב, סכום ניכר היה לעירה קטנה זו. הקופה הפכה למנוף רציני לכל חנוני העירה וסוחריה.

פעיל היה באיק"א ונבחר לועד המרכזי שבלבוב, בהשפעתו היו האכרים היהודים שבסביבה מקבלים הלואות עד אלף זהוב בערך מקרן מיוחדת.

קבוצת בני עקיבא נריוב־בז'ז'ני

הקים מפעלי אריגה למרבדים, בהם הועסקו כ־50 נערים ונערות מבני העניים, והרבה מאד משפחות התפרנסו על יד המפעלים האלה. בהמשך הזמן נקלטה גם קבוצת הכשרה של „בני עקיבא" בעבודה זו, וחבריה הצטרפו בעלותם ארצה לקבוצת אברהם בכפר פינס, כפר עציון. הרב צבי יהושע השתתף בכמה קונגרסים ציוניים כציר מטעם „צעירי מזרחי".

הופיע כמועמד ברשימה הציונית לסיים הפולני, ולפני הבחירות לסיים היה מרבה לנסוע בעירות הסביבה ולעשות תעמולה למען הרשימה הציונית, בפרט כשד"ר ש. פדרבוש ידידו עמד בראש הרשימה במחוז שלנו. ויש לציין, שכל זה נעשה תוך וכוח סוער ומאבק מתמיד עם ראשי הקהילה, שהיו בגלוי בעד רשימות הממשלה, כי זו היתה דרכם של חסידי פולין ובפרט של חסידי בלז, (פרשה ידועה לשמצה).

על גאותו הלאומית כדאי לספר קוריוז אחד. מועצת־העיר היתה מטילה עבודת־חובה, כלומר, כל אזרח חויב לעבוד מספר ימים בשנה בתקון הכבישים, בישור שטחים, בחפירת תעלות וכו'. היהודים, כמובן, שלמו כופר עבודתם, ולעולם לא יצאו לעבודה ממש. הרב הצליח לשכנע מספר צעירים, שלא ישתמטו מעבודה, למען הוכיח לגויי העיר, שהננו אזרחים שוי־זכויות וגם שוי־חובות.

מעשה, והרב חזר בבוקר מהקלויז ונתקל במפקד המשטרה, כשהוא עומד על קבוצת יהודים וממריצם לעבודה בצורה מעליבה. פנה אליו הרב: שמא תסביר לי מה לך ולעבודה זו? וכי הם אסיריך? השאלה העלתה את חמתו של המפקד, פולני צעיר, גא וחם מזג, ובחוצפה השיב, שאינו מקבל הוראות מאת הרב, ואין זה עסקו של הרב, ושלא יתערב. הרב לא טמן ידו בצלחת ופנה למפקד, שיפסיק מיד את תעלוליו, וכשהמפקד לא שעה לבקשת הרב, התקשר הרב טלפונית עם הסטרוסטה (הממונה על המחוז) שהיה ממכבדי הרב הצעיר, וספר לו את ספור המעשה. לא עברו מספר דקות, והמפקד הצעיר נקרא לטלפון. הסטרוסטה צוהו לגשת מיד אל הרב ולבקש סליחתו. פניו חפו, נכלם ומבויש עשה מצות הממונה. הדבר נתפרסם מהר מאד בכל החוגים, ומאז התיחסו גם הגויים שבעירה אל הרב בכבוד רב.

נדיבות לבו היתה ממש ללא שעור, הוא פזר כספו לעניים, וממשכורתו הדלה תמך במוסדות של צדקה.

תמיד שאף לכהן בעיר יותר גדולה, מרחב פעולה למרצו השופע, אך תמיד הסס, וחבל היה לו לעזוב את עירתו הקטנה ואת קהילתו, אשר אהב.

זמן קצר לפני השואה היה מועמד לכהונת הרבנות בזלוצ'וב העיר.

בסערה הגדולה, אשר עברה על קהילות פולין בימי מלחמת העולם השניה, נספה גם הוא, הרב צבי יהושע גרוסוקס, אשתו, שתי בנותיו ובנו יחידו, דב בריש, שנקרא ע"ש סבו, הרב מנריוב.

חנה רוטן (לבית לושק)

קורות חיי בימי הכיבוש הנאצי

היותי בת ארבע עשרה שנה, פלשו הגרמנים לעיירה שלנו. משפחתי היתה בין האמידות בעיר. כחודשיים אחרי הכיבוש ערכו הגרמנים, בשיתוף פעולה עם המיליציה המקומית, חיפוש בביתנו כדי למצוא כביכול מזון מוסתר. מזון לא מצאו, אך הוציאו שתי משאיות עורות, בדים ודברי ערך.

כל שעמלו הורי במשך השנים ירד בין־רגע לטמיון.

בשנה הראשונה לכיבוש הוטל על היהודים כופר נפש (קונטריבוציה) ועבודות יזומות כטיטוא רחובות, נקיון משרדים, פינוי שלגים וכו׳, בתמורה קבלנו מכות כרצונם.

בהתקרב יום הכיפורים בשנת 1942 פשטו שמועות שהגרמנים זוממים „אקציה" בעיירה. לא הבנתי את משמעות המילה. ההורים שלחו אותנו — שלושת הילדים — למשפחה נוצריה עד עבור זעם. ההורים עצמם הסתתרו במרתף.

אכן השמועה הרעה התאמתה. למחרת יום הכיפורים הגיעו הקלגסים הגרמנים מבז׳ז׳ני ובשיתוף פעולה עם האוקראינים אספו את היהודים, שלא עלה בידם למצוא מסתור והעבירו אותם במשאיות לבז.ז.ני; משם למחנה השמדה בלז׳ץ.

אחרי כחודש וחצי הוכרזה העיירה „יודנפריי". נצטווינו לעזוב ולנדוד לבז׳ז׳ני. אמי ואנוכי עם מעט המטלטלים עזבנו את נריוב כשאבא ושני אחי נשארו בבית. המפונים מנריוב קיבלו בבז׳ז׳ני בית אחד גדול, כמה משפחות בדירה אחת. חרות בזכרוני היטב היום השני לבואי לעיר החדשה. לקחו אותנו לנטיעת עצים. האדמה היתה קפואה ולא הצלחתי לחפור. המעדר גרם לי יבלות על אצבעותי ובכיתי מרוב כאב ופחד, כיון שברור היה לי כי אם לא אסיים את עבודתי אשאר כאן. אנשים אחדים ריחמו עלי ועשו את עבודתי.

כעבור חודש שוב פקדה אותנו „אקציה". זה היה ביום שישי, יום ראשון לחג חנוכה 1942. שכבתי עוד במיטה כאשר הגרמנים פרצו לדירה וגרשו אותי ואת אמי למגרש. עמדנו כל אותו יום על־יד היודנרט. בחוץ כפור עז, לפנות ערב, בהתאסף מאות יהודים, קיבלנו פקודה להסתדר בשורות וללכת לרכבת.

הוכנסנו לקרונות בהמות בצפיפות ללא נשוא. כאשר התחילה הרכבת לנוע, ברור היה לכולם, כי זאת דרכנו האחרונה.

למספר אנשים היו מכשירי פריצה קטנים, מוסתרים בתוך בגדיהם.

בעמל רב עלה בידם לשחרר קרש קטן. למרות לסכנה התחילו להשליך עצמם החוצה, אבל לא לכל אחד האיר המזל פנים. לא אחד נפל תחת גלגליה של הרכבת הדוהרת או שנורה ע"י הגרמנים שישבו על גגות הקרונות. אמי התישבה ביחד עם כמה שכנות בפינת הקרון והחליטו לא לקפוץ, בטענה שנמאס להן לחיות ככה. ממקום מושבה הפצירה בי לקפוץ באומרה „החיים עדיין לפניך". קפצתי ונפלתי על ערמת שלג ללא סריטה. אמי נהרגה בבלזץ והיא רק בת 40 שנה. לבית אבי הגעתי בעזרת אנשים מבוגרים אשר ניצלו גם הם בנס.

אבי, אחי הגדול ואני עזבנו את נריוב והגענו שוב לבז'ז'ני. האח האמצעי נשאר בנריוב עם עוד קומץ יהודים בתקוה למצוא שם מקלט יותר בטוח, למרות שלמעשה היה כבר יודנפריי בנריוב. הוא רצה מאוד לחיות ופחד ממחנה ריכוז. אך הגורל האכזרי רצה אחרת. במארס 1943 הלשינו האוקראינים לגסטפו שב־נריוב נמצאים יהודים. הגרמנים לא איחרו לבוא.

אספו אותם בבית של משפחת הרץ, הרגו אותם והשליכו את הגוויות למרתף. אחי ניסה לברוח, אך הכדור הרצחני הישיג אותו באמצע הרחוב. והוא רק בן 18 שנים.

כשלושה שבועות לאחר המקרה שוב היתה אקציה בבז'ז'ני. תפסו את אחי הגדול (בן 20) למחרת נדמה היה שהאקציה נגמרה. יצאנו מהבונקרים. אבי הלך ליודנרט בתקוה להציל את אחי. כשעזב אבא את הבית, ליבי ניבא לי, שלא אראה אותו שוב. ביקשתי שלא ילך, והסברו היה „אינך יכולה להבין אותי, תוך זמן קצר אבדתי שני בני", והלך.

כעבור דקות מספר תפסו את אבי יחד עם גברים המסוגרים לעבודה והובילו אותם למחנה ריכוז „קמיונקה" על־יד טרנופול. את הזקנים, הנשים והטף הרגו בבית הקברות בבז'ז'ני.

אחרי מספר שבועות נפגש אבי עם אחי במחנה הריכוז „קמיונקה". מדי פעם בפעם שלחתי להם קצת מצרכים דרך היודנרט.

יוצאי נריוב ביער הקדושים

יום אחד הגיע סמוך לגיטו נוצרי חשוך ילדים אשר ביקש לאמץ לו ילדה. אני מצאתי חן בעיניו והצטרפתי אליו.

כאשר הייתי כבר מחוץ לגיטו ונסעתי בעגלה הרגשתי דחף פנימי לחזור, כיוון שלא אוכל עוד לשלוח לאבי ולאחי מצרכים. בלי להוציא הגה קפצתי וחזרתי לגיטו. כולם צעקו עלי, שהחמצתי הזדמנות להנצל.

סמוך לחג השבועות ב־1943 היתה האקציה האחרונה בבז'ז'ני והעיר הוכרזה „יודנפריי". את הבונקר בבית שלנו לא גילו.

ביום ראשון ירדנו כמה אנשים מהבונקר, מי לאפות קצת פיתות מפני שהרעב הציק, מי למלא קצת מי שתיה.

אישה אחת שמסרה את כל רכושה לנוצריה המתינה בפתח הכנסיה בכדי שתיקח אותה אליה. הנוצריה, בראותה אותה, הלשינה עלינו בגסטפו. תיכף הקיפו את הבית ותפסו 13 איש ואני ביניהם. שלושה גרמנים אספו אותנו בחדר, לקחו קודם כל את דברי הערך, ובהיותם עסוקים בחלוקת השלל, נסיתי להתחבא מתחת למיטה, אך הם הבחינו בי. כאשר ירדנו מהקומה נסיתי שוב את מזלי, נכנסתי בעד דלת פתוחה, והפעם הצלחתי! נכנסתי בחזרה לבונקר. את יתר האנשים הרגו בבית הקברות.

באותו לילה עזבתי את הבונקר ביחד עם דודתי ושלושת ילדיה ונמלטנו ליער. ביער הייתי כ־14 חודש; החיים ביער היו קשים מאוד. אכלנו פעם ביום מרק דליל מהירקות שאספנו בשדות בשעות הלילה. לא פעם שתיתי מי דלוחים. בחורף שימש השלג מי שתיה, אך הכפור הציק מאוד. עברו חודשים ללא רחצת גופי, הכנים אכלו אותי והפצעים כאבו. בסוף יולי 1944 נגאלנו ע"י הצבא הרוסי. מכל משפחתי נשארתי לבדי, ומכל העיירה נשארו כ־25 איש. כל יתר יקירי ובני עירי נפלו על קדוש השם. יהיה זכרם ברוך.

רינה זלטקס-רוזנבלט

היהודי הנוקם — יענקל פנגר

רצוני לספר במספר מלים לנסות לתרום במשהו להנצחת דמותו של אחד מגיבורי השואה, איש נריוב — בנם של הניה ופנחס פנגר, מן הכפר בילה שבפלך פראמישלן — יענקל פנגר, שנודע על ידי הכל באותה סביבה בכינויו יענקלה.

יענקל בן ה־18 הפך במהלך מלחמת העולם לגיבור אפוף הילת זוהר, ששמו בלבד החדיר פחד ורעדה בליבות האוקראינים שונאי היהודים. יענקל פנגר לא היה שייך לשום ארגון של פרטיזנים או של לוחמים, אבל היה שייך לכולם.

תוך שהוא פועל בשיטת ה„זאב הבודד״, דאג יענקל לספק מזון לילדים, אך בעיקר שם לו למטרה לנקום בכל אותם אוקראינים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים ורצחו יהודים.

במשך הזמן הפך יענקל לסמל היהודי הנוקם באיזור. דמות מסתורית, הנוקמת בגויים על כל פגיעה ביהודים. דרך פעולתו הייתה קבועה — לילה לילה היה יוצא לחפש מזון, שבשפת הפרטיזנים נקרא „סקוקים״, ואותו השיג בדרכים נועזות. את שללו היה מביא עימו בשק על שכמו, ולפעמים היה משתמש אף בעגלת אכרים.

יענקל פנגר, שהיה בעל חזות כשל אוקראיני, היה יוצא למבצעיו הליליים, כשהוא לבוש במדי המשטרה האוקראינית, ועל שכמו תרמיל צד גדוש ברימוני־יד. היה זה בעיקר בעיר נריוב, שבה היו האוקראינים מסגירים לגסטאפו יהודים, אותם החביאו בבתיהם, תמורת כסף.

עם אוקראינים אלה התכוון יענקל פנגר לעשות את חשבון הדמים. בחשכת הליל היה נוקש על דלת ביתו של משתף הפעולה. היה מציג עצמו כאיש המחתרת האוקראינית ואומר, כי נודע לו, כי בבית זה מוסתרים יהודים, שהם שונאי העם האוקראיני, ואם אמנם נכון הדבר, הרי יבוא בעל הבית על עונשו.

אם, בתגובה על דברים אלה היה האכר מצטדק וטוען, כי את היהודים שהחביא הסגיר כבר לגסטאפו ואף קיבל פרס על מעשה זה, היה יענקל פנגר מגלה לאיכר את זהותו האמיתית והיה הורגו בו במקום, אותו ואת אשתו. בילדים לא נגע לרעה.

לאחר שהיה מסיים את פעולת הנקם שלו, היה מותיר פתק בזו הלשון: „פה היה יענקל פנגר, שהרג את בעל הבית ואת אשתו כנקמה על שהסגירו יהודים לידי הנאצים.״

ברבות הימים הלכו הסיפורים אודות הנוקם היהודי והתגלגלו מפה לאוזן, והאיכרים האוקראינים פחדו ממנו פחד מוות.

עם כיבוש נריוב בידי הצבא האדום התנדב יענקל פנגר למיליציה הסובייטית, שמתפקידה היה לבער את שרידי המחתרת האוקראינית. יענקל פנגר הצטיין במשימה זו וגילה רבים ממקומות המחבוא של ה„בנדרובצים״. באחת הפעולות הללו נפל חלל.

יענקל פנגר הצעיר, העשוי ללא חת, הפך לאגדה עוד בחייו. אפילו הסובייטים ראו בו גיבור והקימו לזיכרו אנדרטה בנריוב.

ברצוני לציין, כי את המידע אודות יענקל פנגר קיבלתי ממר יונס, העומד בראש המדור לשידורי אידיש ב„שידורי ישראל״, בעת פגישה, שנערכה במלון „הולילנד״ בירושלים, עם אביו החורג של יענקל, אשר הגיע לביקור בישראל, ממונטריאול, קנדה.

בן נוימן
חנה כבודי־מינץ

פראגמענטען פון מיין לעבען אונטער דער דייטשער אוקופאציע

אין יאהר 1942 ווען די דייטשען האבען אונגעפאנגען מאכען זייערע „אורדנונגען" אין נריוב איז די ערשטע מיסיע געווען צי בעטרעפן די יידישע בעפעלקערונק, זיי מוראליש צוברעכן, אין צווינגען זיי צו פערשידענע שמוציגע אין שווערע ארבעטען, ווי האקען שטיינער אויף די וועיגען, באדינען די .S.S מענער, אין פערשידענע שקלאפען ארבעטן.
כדי צו לייכטער מאכען זיך די ארבעט האבען די דייטשען אורגאניזירט פערזענד־ליכקייטען פין דער שטאד, וואס האבען אויך מיטגעארבעט מיט נידעריקע עלעמענטען, אין ציזוגענדיק זיי אז מיט דעם דוזיגען אופפירען וועלען זיי זיך רעטען דאס לעבען. שאפענדיק איין אנטיגוניום, אז איינער זול איבער געבען דעם צווייטען צום טויט. אין צום סוף זענען זיי אויך געפאלען איין קורבן, אין אזוי האט זיך געשאפען איין „יודענראט" אין יידעשע פוליציינטען וואס האבען מיטגעארבעט מיט די דייטשען.

וויל איך דערציילען איינציגע פראגמענטען וואס איך האב אדורכגעלעבט אין יענער צייט. געענדיק אפרי מורגען (דאס איז געווען שבת) צו מיין שווערער ארבעט, אין דער סביבה פין דעם פוליציי־הויז, זעה איך ווי איינער פין די יידישע פולי־ציאנטען (דוד, הוט עהר געהייסן) שלוגט מיין פאטער מיט זיין קאנטשיק. איך בין גלייך צוגעלופן צו עיהם אין האב אובגעווארפען דעם פוליצייאנט מיט מיינע גאנצע כוחות, אין געפרעגט וואס עס האט פאסירט. מען האט מיר ערקלערט אז דער יודען־ראט האט געגעבען איין בעפעל אוועקצונעמען דאס ביסעל אורימדיקע עסען פין די מענטשען וואס זענען שבת נישט ארויס געגאנגען צו דער ארבעט. דאס עסען איז געווען אומגעפער איין בעקריי געמאכט פין ציקער בוראקעס וואס מען האט עס קוים געקענט עסען. אזוי ווי עס איז געווען איין גרויסער הינגער איז דאס אויך געווען איין דעליקאטעס. מיין פוטער האט נישט געלוזט אוועקצונעמען דאס עסען פין וויינענדיקע דריי מיידלאך, אין דערפאר האט מען איהם געשלוגען.

איך בין געווען צוגעטיילט צו דער ארבעט אויף דער פוליציי, אויספירענדיק פער־שידענע שקלאפען ארבעט. אין דער צייט פלעגען קימען דייטשע עקספעדיציעס ארים רינגלען דאס שטעטעל אין ארויס נעמען יידען צום מורדען. אין אזעלכע סיטואציעס האט זיך ביי מיר אויסגעארבעט איין אינסטינקט נישט לויפען אין די גאסען, נור אויסבעהאלטען זיך ווי מעגליך נוענט ווי איך געפין זיך.
בשעת איינער פין אזעלכע אקציעס, בין איך ארויף אויף דעם בוידעם פין דער פוליציי־הויז. איין אוקראאינישער פוליציאנט (צופעליג מיין שכן) האט מיך דורט דערזעהן אין געוואלט מיך ארויס נעמען. איין דינסט מיידעל פין דער פוליציי (נישט קיין יידישע) האט אונגעפאנגען וויינען אין נישט געלוזט מיך ארויס נעמען. זיצענדיק אויף דעם בוידעם האב איך געהערט די געשרייען אין געוויינען פין יידען וועלכע מען האט געכאפט אין געפירט צום טויט. אזוי האב איך מיר דאמאלס גערעטעט.

שפעטער מיט אפור טעג שטייענדיק ביים שטוד־ראט־הויז, איז צו מיר בוגעקומען איין באקאנטער אוקראינער. ער האט מיך געווארענט אז איך זאל אנטלויפען. גלייך האב איך געהערט שיסען, און איך בין ענטלאפען אין וואלד אריין. נעבען הויז פין דעם וואלד וועכטער האב איך געטראפען אסאך שטעטישע וואס פלעגען דארט ארבעטען. איך האב זיי געווארענט אז מען שיסט, אין מיר האבען אונגע־פאנגען צו אנטלויפען אבער די אוקראינישע פאליציאנטען האבען אונץ ארום געריגנעלט. צווישען אונץ איז געווען איין אלטער ייד מיט דעם נאמען ווייזמן. ער האט פרובירט צו ענטלויפען אבער דער אוקראינער האט איהם באלד מיט כח צוריק געשלעפט אין דער ראיע. מען האט אונץ געפירט אונטער בעוואכונג. איך בין געגאנגען נעבען איין בחור דוד האלפערן. נישט קלערנדיק א סך האב איך איהם אונגעכאפט ביי דער האנט ארויס געשלעפט פין דער ראיע אין צוזאמען ענטלאפען. מיר האבען זיך בעהאלטען אין שטרוי, אין איין שטאל. די אוקראינער האבען אונץ געזיכט אבער צו אונזער מזל האבען זיי אינץ נישט געפינען. שפעטער האט מען מיר דערציילט אז די אלע מענטשען האט מען אוועק געפירט אין די לאגערן אין קיינער פון זיי איז נישט צוריק געקימען.
אין איין צייט שפעטער, געענדיק צו דער ארבעט, איז מיר אקעגען געקימען דער שול דירעקטור, צאלניוק, אין האט מיר געזוגט אז איך זול שנעל אנטלויפען וייל דער פוליציי קאמענדאנט וויל מיך איבער געבען צו די דייטשען. לויפענדיק האב איך געזעהן אז מען נעמט ארויס די פרוי ריבציע גלאנץ מיט איהר טוכטער לורציע. זיי האבען געוויינט אין געשריגען, אין געבעטען זיך ביי דעם דייטש ער זול זיי אופלאזען. אבער ער האט נור געשריגען זיי זולען אויסטין די קליידער. ווען איך האב זיך דערווייטערט האב איך געהערט שיסען אין שפעטער איין שטילקייט...

אין דעם מומענט האב איך בעשלוסען אז מעהר קען איך נישט בלייבען אין שטעטעל. ביי נאכט בין איך אנטלופען אין וואלד אין אונגעהויבען וואנדערן פין איין פלאץ צום צווייטן. איין מאהל האב איך געטראפען שרה הוכבערג מיט איהרע קינדער אין איהר ברידער הערש לושאק מיט זיין זיהן. מיהר האבען זיך צוזאמען געגעמען אין איין בונקער. מיט שווערע כמעט נישט מענטשליכע באדינ־גונגען האבען מיהר זיך באמיעט אדורך צולעיבען די שווערע צייט.

די קולבעס צו קלופען די קעפ פון די קרבנות כדי צו שפורען קוהלען. עס האט ביי נאכט ארויסגעהן, זיכען עפעס צום עסען. אין וואלד זענען געווען אפור בונקערס אין דורט האבען זיך אויסבעהאלטען אומגעפעהר 70 יידען פין נריוב. איין שיינעם טאג האבען די אוקראינער ענדעקט די בונקערס. זיי האבען בעפאלען אין אויסגעהארגעט אלע אחוץ אינזער בונקער ווי מיר זענען געווען 14 מענטשען. דאס האט פאסירט אומגעפער דריי מאנאט פאר דער בעפרייאונג.

מיט איין מאל האבען מיר געהערט שיסען, ערשטענס האט עס אינז אויסגעדאכט אז דאס איז פין דער ווייטענס. אובער באלד ווי עס איז שטיל געווארען בין איך ארויס געגאנגען פין מיין בונקער צו זעהען וואס עס האט פאסירט. ארויסגייענדיג אין וואלד האב איך געטראפען א קליין יינגעלע משה קיהן (ער איז דאמאלס אלט געוועו 7—8 יאהר) געפינט זיך היינט אין קיבוץ „מסילות" ביי בית־שאן. ער האט זיך דאמלס ארים געדרייט אין וואלד וויינענדיג אין האט מיך צוגעפירט ווייזען וואס עס האט פאסירט. עס האט זיך פאר מיר ענדעקט איין שרעקליך בילד. נוך היינט קען איך זיך ניטש בעפרייען פין דעם שויז'ערליכען מורד, אין וואס מיינע אויגען האבען געזעהן. צושמעטערטע קעפ פין דערוואקסענע אין קינדער, וואס די געהירען זיינען ארויס. ווארשיינליך האבען די מערדער באניצט די קולבעס צו קלופען די קעפ פון די קורבנות כדי צי שפורען קוהלען. עס האט זיך ארויסגעוויזען אז די מערדערישע באנדעס זענען געווען „באנדעראווצעס" אינזערע שול חברים — אוקראינער.

אין איינעם פין די בונקערס זענען געווען מיינע קוזענען, כמעט נוך קינדער. איינער פון זיי דוד אהרה. דעם זעלבען טוג, א האלבע שעה פריער איז ער געווען ביי מיר אין בונקער אין איך האב איהם צוריק געשיקט ער זאל אופפאסען אויף די קינדער, אין דו האב איך איהם שוין געזען טויט מיט זיין שוועסטער בלה. דער קלענסטער פון זיי שמחה וואס איז 8 יאהר אלט געווען, האט געפעלט. איך בין באלד געלופען איהם זיכען. זיכענדיק איז מיר אקעגען געקימען איין פולאק, דער זיהן פון הייניש, וועלכער האט מיט זיין גאנצער משפחה זעהר פיל געהולפען די אונוועזינדע יידען אין וואלד ווערען דער גאנצער צייט. ער האט מיך צוגעפירט צו דעם פלאץ ווי אויף דעם שניי (דאס איז געווען אין חודש מרץ) איז געלעגען איינגעוויקעלט אין איין ליילאך מיין קלענסטער קוזעהן שמחה'לה, דורכגעשוסען אין פנים אין אויך אין בויך. פערגוסען מיט בלוט האט ער גע־קרעכט ווי איין קעצאלע, ניט מיט קיין מענטשלאך קול. דער פולאק האט מיר געזוגט אז עהר האט איהם אהער געברענגט וויל זיי האבען איהם מורא צו האלטען ביי זיך אין הויז. אזוי ווי ער ווייסט אז עס זענען פערהאנען נאך יידען אין וואלד אין איך בין זיין קוזהען, איז עהר געגאנגען מיך זיכען אז איך זול דאס קינד נעמען צו זיך אין בונקער.

זעלבסטפערשטענדליך, איך האב איהם באלד אויפגעהויבען אין אריין גענעמען אין אינזער בונקער. מיינע מיטוואינער האבען מיר בעמערקט זוגענדיק: „וואס האסטו געברענגט א טויט קינד?" אובער איך האב געוואלט האפען צו גאט אז עהר וועט העלפען אין באווייזען ניסים, ווי איך גלייב אין דעם ביז יעצט. איך האט דאס קינד אופגעוואשען. די וואנדען באלייגט מיט גרינע בלעטער וואס האבען זיך אונגעהויבען צו בעווייזען אין פריהלינג. איך האב אויך געפינען אין די פערלוזטע בונקערס אפור באנדאז'ען, אין מיט דעם ארים געוויקעלט דאס פערוואנדעטע קינד. לאנגזאם האבען די וואנדען אונגעהויבען זיך צו היילען, ייעדען טוג בעסער, אין אזוי איז עהר לעבען געבליבען. היינט לעבט ער אין ישראל.

איין אינטערעסאנטע ערשיינונג האבען מיר געהאט מיט איין יונגער בחור, חיים שווערער פין נריוב, וואס איז געווען מיט אינץ אין וואלד, אין לעבט היינט אין קיבוץ „גזית" אין ישראל.

דער דאזיגער בחור האט געקריגען ווארשיינדליך איין ערשיטערונג ווען עהר האט געזעהן זיינע שוועסטער טויט, אין דערפאר איז ער בלינד געווארען אויף ביידע

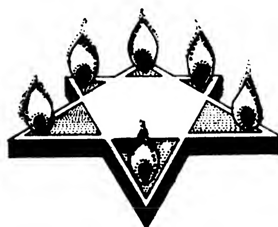
אויגען. איך האב איהם מיטגעהאלפען ווי ווייט מעגליך. ווען מיר פלעיגען ארויס געהן זיכען עסען, פלעג עהר נעמען איין שטעקען אין זיך אונטערהאלטען ביי מיר, אין אזוי מיטגיין. איין מאל גייענדיק מיט מיר זוגט עהר אז עהר האט געחולעמט פין דעם בעלזער רעבען, אין ער האט איהם געזוגט אז מורגען וועט עהר זעהן אויף די אויגען. חיים איז געווען זעהר רעליגיעס, ווייל ביי די סאָוויעטישע צייטען האט ער געלערענט ביי די חסידים פון בעלזער רעבען, וואס האבען זיך בעזעצט אין יענער צייט אין נריוב. הערענדיק דעם חלום האב איך אויף איהם געקיקט מיט רחמנות אין נישט געגלייבט אז אזא זאך קען פאסירען. צוויי טעג שפעטער, אין מיטען דער נאכט, איז עהר געקימען צולויפען, מיט איין פרייד אז עהר זעהט ווידער אויף זיינע אויגען. זוגענדיק דעם אמת, האב איך עס דאמלס אונגענומען אלץ איין גרויסען נס, איבערהופט אין איין שווערער לאגע ווילָ דער מענטש גלייבען אין ניסים אין אויך אין אויסגעטייטשטע חלומות.

אזוי זענען מיר געזעסען אין בונקער אין געהופט. איין קורצע צייט נוך דעם גרויסען מורד האבען מיר געהערט שטארק שיסען אין דער געגענט. פין דעם פוילישען מאן האבען מיר געוויסט מעהר ווע׳ניגער אז דער פרונט דערנענטערט זיך. אין דער צייט זענען מיר אפילו נישט ארויס געגאנגען זיכען עסען. מיט איין מאל איז שטיל געבליבען. מיר האבען נישט געוויסט ווי דאס שטילקייט אויסצוטייטשען. מיר האבען מורא געהאט ארויס צו געהן פין בונקער. אזוי זענען מיר געזעסען אפאר טעג נישט וויסענדיק אז די דייטשען זענען שוין ווייט פון אונדז.

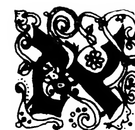
דוך האבען מיר בעשלאסען איין טאג ארויסצוגיין אין דאן זיך דערוויסט אז מיר זענען שוין פרייע מענטשען. יעצט האט זיך אנגעהויבען א נייער פרובלעם ווהין צו געהן ?

מיר זענען געגאנגען אין אינזער שטעטעל נריוב. דא איז געפאלען אויף אונז איין פחד צו זעהן וואס עס איז געבליבען. מען האט נישט געזעהן קיין לעבעדיקע נשמה, אחוץ די רוסישע זעלנער. מיט זיי זענען מיר געגאנגען קיין בז׳ז׳ני. דורט האבען מיר געטראפען אפאר יידען וועלכע האבען זיך אופגעראטעוועט פון דעם טויט. אין בז׳ז׳ני זענען מיר געבליבען איין קורצע צייט אין ווייטער געוואנדערט.

פון די 70 מענטשען פון נריוב וואס זענען געווען אויסבעהאלטען אין וואלד זענען ליידער געבליבען 14 אין איך צווישען זיי. איך לעב היינט אי אמעריקע. דו זענען נוך פערהאנען צוויי שוועסטער גערעטעט פון נריוב, נעשיע אין יהודית לב, אין אינזער הופנונג איז נאך צו קימען זיך באזעצען אין ישראל.

ואלה
שמות
קדושי
נריוב

אדלר יהודה	בלה לבית פיזם	אברהם, גוסטה, לאה
אדלר מיכאל	שרה לבית זלטקס	
אדלר פרידה		
אוהרינג אסתר		
אוהרינג מוטל	אשתו לבית מילך	שני ילדים
אוסטרמן אנשל	אשתו לבית אוהרינג	בן, בת
אורט מוטל	ברוניה לבית קיהן	שני ילדים
אנצמן שמיה	אשתו	ארבעה ילדים
אנצמן אברהם בן נחום	ביילה לבית שרגא	איידל, נחום־צבי, דוד
אקרמן בוזיו		
אקרמן	אשתו	ארבעה ילדים
אקרמן מוטל	פרל לבית שפירא	פישל, יחזקאל, שלושה ילדים

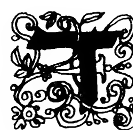

בוים מאיר	לובה לבית הוכברג	שלושה ילדים
בוגנר דוד	בושצה	
בוגנר לאון	רבקה לבית גלזר	בושצ׳ה
בירנבוים זלטה	לבית לייב	
בלייברג גוסטה		
בלייברג רחל		
ברייטר משה	לאה לבית גבל	יוסף, מרים וויעז׳בוב
ברייטר יוסף	מניה	שני ילדים (וויעז׳בוב)
ברגר יהודה	הניה לבית ווייס	חנה

גבל אבא	סוסיה	שרגא, קניאל, זאב, חנה, חיה וויעז׳ביב
גולומב לאופולד	פפי לבית הרמלין	
גולומב צבי	גוסטה לבית הרמלין	
גוטשטיין לאה		
גוטשטיין שמעון		
גימפל	בריינצי לבית קאשובי	שלושה ילדים
גלנץ לייזר	רבקה לבית גולדשטיין	רפאל, בוניו, לורקה
גלנץ שמואל	גיטה לבית קרויס	זוסיה, משה, פפקה

גלבר		בת ונכדים
גלזר ישראל	צירל לבית מאיר	לאה, שרה, יהודית, מרים רבקה ועוד
גלינר אייזיק	אשתו	שלמה, גיטל
געבוט יצחק	שרה לבית הירשהורן	ארבעה ילדים
געבוט שיה האלם	אשתו	שני ילדים
געבוט שרה		
געבוט אברהם	אשתו לבית פלאס	שני בנים
גרוסווקס צבי־יהושע רב	פייגה	דב, פרידה, יונה
גרוסווקס הרצל	פייגה לבית הרמלין	פרידה, איציק, טובה

דלמן אליעזר	שיינל לבית אוהרינג	יהודה, גולדה
דרוקר יהודה	אשתו	שני ילדים
דרוקר שמעון	אשתו	ארבעה ילדים

האורב נתן	אשתו	ילדים
הבר וולוול	אשתו	ילדים
הבר ייטה		דבורה ואחות
הבר מיכאל	אשתו	שני ילדים
הבר בריינה	בעלה עזריאל	הרצל, שאול, ציפה
הגבאית רוזה		
הוכברג לייבוש		
הוכברג אברהם		
הוכברג נחום	זלטה לבית רייזר	שלושה ילדים
הוכברג סנה	מלכה	חוה, שרה
היילוויל אברהם	רחל	
היילוויל מאיר	שרה	שיינדל, אלקה, בת
היילוויל ישראל	מניה	שני ילדים
היילוויל אסתר	בעלה הרש	
היילוויל מניה		
הילפר ירחמיאל	לאה לבית פלץ	
הילפר לייב	מרים לבית גלזר	בן
הילפר נפתלי	רוסיה לבית הוכברג	שני ילדים
הילפר שמואל	אשתו	
הילפר שמחה	גרנוביטר	
הילפר הרש	גיטל	שלושה ילדים

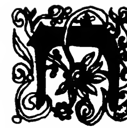
הלפרין נתן חיים	חיה	רבקה, בת
הלפרין יוסף	אסתר רבקה לבית מנדלברג	שלושה ילדים
הלפרין ירחמיאל	אסתר רחל	שני ילדים
הנד חנה		דבורה, דוניה
הנדווייל אסתר		
הסלקורן ברוך	לאה	שלושה ילדים
הסלקורן שמואל	אשתו	שתי בנות
הפט שלמה	אשתו לבית וידרקר	שני בנים
הרמלין־עהרע ליפה	בתיה לבית נוימן	בלה, משה, לאה, דוד, נתן
הרמלין שלמה	חיה לבית רייזנר	חנה, פרידה, צבי
הרמלין רוזה	לבית עהרע	
הרץ מנחם מנדל	שרה לבית מילשטוק	ברוניה, עטיה
הרץ יחזקאל	גוסטה לבית אדלר	בן
הרצוג טודרוס	שרה לבית הנד	שלושה ילדים
הרצוג מיכלה	גיציה לבית הלפרין	דבורה, רייזה, טובה

וואהל שלמה	רבקה	יצחק שמואל בריינה
ווידרקר חוה		שני ילדים
ווידרקר מיכאל	סומה לבית רוטן	
ווייס אהרון	בלומה לבית דנציגר	מתילדה, חיה, הניה, בריל, נחמיה, יהושע
ווכטל איצי	פייגה	מוניו
ווכטל ירחמיאל	פרידה	ארבעה בנים
וויצמן וולף	צארנה	יוסף פודוסילנה

זלטקס גוסטה		
זלטקס לייב	בריינצה לבית שוורר	שלמה, גיציה
זלטקס שרה		
זלטקס שלמה		
זליג יהושע		
זינגר שמואל	מינה לבית מיהלשטוק	אסתר, גולדה, ישעיהו, יחזקאל

חוטינר בריינע		בת נשואה

טאבק מרדכי	בלה	שפרינצה, רבקה, חנה, יחזקאל
טויבר וולף	אשתו	שלושה ילדים
טויבר שוילכה		פרל
טייכר נח	צילה לבית מוינירה	שני ילדים
טייכמן טובה	לבית פוקס	שלמה, לאה
טננבוים מפודושילנה	טונקה	ששה ילדים
טקסל ברצי	הנציה	שתי בנות ונכדים

יגיד אהרון	בלה	איצי, קריינדל
יגיד הרש	אשתו	חמישה ילדים
יגיד מנדל	אשתו	שלושה בנים
יגר־פוקס יעקב	אשתו	גיטל

כהנא יוסף	לאה לבית ניימן	בוניו, ליבער
כוטינר אהרון		
כוטינר ־ ווכטל		
כוטינר ליבה		
כוטינר נסיה		
כץ־ שטרוזנד איציק	לאה	הרש

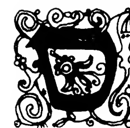
לב איציק	גננצי לבית קוהן	בן
לושאק יעקב	לאה	
לושאק דוניה	לבית שליזנגר	בן
לושאק הרש	רייזה לבית הילפר	בלה
לושאק ירחמיאל	חיה מרים לבית קלטר	לייבוש, אברהם
לושאק ירחמיאל		שמעון, לאה
לושאק קיילה	בעלה	ילדים
לייטנר הרש		לייב
לייטנר יחזקאל	מרים	שני ילדים
לייטנר נוצי	בלה לבית מינץ	בן

מאיר אריה		
מאיר בעריש	שרה	שני ילדים
מאיר משה	קיילה לבית נוימן	הרש, יואל, לאה, מירה, אליעזר, יעקב, חיים
מונדשין משה	אשתו	
מונדשין ריימונד	ברטה לבית אדלר	ארבע ילדים
מיהלשטוק איסר	רבקה לבית קושרשמיד	שרה, חנה, מינה
מיהלשטוק בריינה	לבית עהרע	רחל
מיהלשטוך יוסף	חיה אסתר פלטה	שתי בנות
מיהלשטוק יעקב	רבקה	דוד
מיהלשטוק משה	פרומה לבית צוורלינג	שני ילדים
מינץ איצי	גיטל לבית שלייכר	ברוניה, בלה, שרה, בן־ציון
מינץ אפרים	שרה לבית גבל	יונה, ברוריה, שרגא
מינץ גיטל		
מינץ דוד	טובה לבית שלייכר	ברוריה, בלה, שרה
מינץ הרש		
מינץ לאה		
מינץ מנדל		
מינץ רחל		
מינץ פייביש		
מירברג לייב	רייזה	שלושה ילדים
מלמד ישראל יעקב	אשתו	
מלר לאון	בטקה לבית בילט	שני בנים מבלוטניה
מלר למל	אשתו לבית בילט	מבלוטניה
מנדלברג אמיל		
מנדלברג יואל	פניה לבית שכטר	בן
מנדלברג י.ה.־שוחט		
מנדלברג רחמיאל	יהודית לבית פיירשטיין	ארבעה ילדים
מרקור יהודה		
מרצעס בעריש	חיה לבית גולדשלאג	משה, פפקה, אריה, אחרים

נאמן אברהם	הניה לבית שיפמן	שלמה, שמואל, שרה
נגלברג לאון	מפודוסילנה	שמעון, שמואל
נגלברג פרוש־גוסטה	מפודוסילנה	ברונו, דיטה, רות, רפאל
נדל געלה		יוסף, שתי בנות
נדל הרש יוסף	חוה לבית ווינשטיין	ארבעה ילדים
נדל מיכאל אליעזר	יוכבד לבית שמיר	
נוימן אליעזר	חנה לבית ליפא	
נוימן אליעזר	יונה	
נוימן מרדכי	רוזה לבית וינשטיין	יעקב, יונה, דבורה
נוימן משה		
נוימן טובה		
נוימן שיה		
נוימן יוסף	יהודית לבית נוימן	מלכה, רבקה
נוימן מאיר	חוה לבית אייגן	רחל

סמואלי פנחס	אשתו	בן
ספרן גרשון	רוסיה לבית קיהן	שלושה ילדים

עהרע יהודה	רוזיה לבית וויצמן	שני ילדים
עהרע משה	עטל לבית קיהן	ישראל, לאה, רבקה, ישעיהו מיכאל
עהרע נתן	גוסטה לבית כהנא	מיכאל קלמן, אברהם, הנצי,

פולבר חנה	מכפר ביאלה	
פולבר יעקב	מכפר ביאלה	
פולבר יהושע זליג	חנה לבית שוורר	
פולבר לייב		
פוקס מאיר	חנה	ישראל, בריינה, מניה, לייב
פיכמן גיטל		
פיירשטיין הרש		דב, עטל, יהודית, צבי
פיירשטיין — רויטר משה	בלה	
פיירשטיין לוי יצחק	פייגה לבית פרשינג	סרל, צבי, אברהם, אלי
פיירשטיין		לאון, יואל, חוה
פינגר יעקב		
פנגר פנחס		
פינגר ק.		
פלטע אברהם יצחק	צילה	שני ילדים
פלטע הניה		חנה־אלקה, שרה
פלס חיים יוסף	בת שבע לבית סמואלי	
פלס ישראל	מרים לבית סמואלג	שני ילדים
פפר יוסף	טובה לבית טורנר	חיים
פרוכט משה	אשתו	שני ילדים
פרוכט שלמה	טובה לבית הרמלין	
פרנס בריל	בריינה לבית לושאק	שני ילדים
פרנס יעקב	מיזיה	שני בנים מפודוסילנה
פרנס משה	הנציה לבית פרוש	חנה, ינציה מפודוסילנה

צווייג גרשון	הניה לבית נס	בת, בן

קופפרשמידט מנדל	אשתו	שלושה ילדים
קופפרשמידט סוסיה		ארבעה ילדים
קופפרשמידט ראובן		
קופפרשמידט שרה		
קורצן יוסף־יוסעלה		

קורצר חנן מאיר	מרים	אברהם, מניה
קיהן געצל		מנדל, פרידה
קיהן זליג	מתילדה	שלושה ילדים
קיהן יהודה	פרידה לבית קיהן	שלושה ילדים
קיהן	חנה	בן
קימל בנימין	אשתו	רוזיה, ילדים
קניגסברג	מלה לבית ווידמן	שני בנים מפודוסילנה
קסלר יצחק	אשתו	בן
קסלר אברהם	פפקה	שלושה ילדים
קרטן זלמן	בלומה לבית יגיד	שתי בנות
קשובי טודרוס	רחל לבית ב. נוימן	שני ילדים

רוזנבלט לייזר	מרים לבית לייב	משה, נסיה, פסיה
רוטן וולוול	טובה לבית הייבער	בריינה, סימה, ברל
רויטר משה	גולדה	
רויך איציק לייב	בתיה לבית לושאק	שלושה ילדים
רול משה		
רייזר - האם		מכס, יהושע
רייזר פרל		דוניה, שיה, אפרים
ריישער ישראל	מרים לבית פוקס	שני ילדים

שוורץ מוטל	בת- שבע	
שוורצברג משה	לאה לבית הרמלין	
שוורר שמואל	חנה לבית שכטר	ריסיה, בת שבע, שרה, צבי
שוורר ישראל		
שוורר נחמה		
שוסברג יטה רחל		
שוסברג מוטיל	חנה אלקה לבית שפס	שני ילדים
שוסברג מיכאל	אשתו	שני ילדים
שטרן טובה		
שטרן מתילדה		
שטרן מיכאל	ציביה לבית שמיר	שלושה ילדים

שטאנדר אברהם	ברוניה לבית מאיר	אורי, סימה, הרש
שטראספלד יעקב	לאה לבית לושק	שלושה ילדים
שטרייזנד		
שיין יוסף	אסתר לבית מינץ	
שיין מאיר	סלקה	שלושה בנים
שיין סלקה		
שיין משה	העני לבית מיהלשטוק	שני ילדים
שיין רחל		
שיפמן מקס	דבורה לבית נוימן	שני ילדים
שלזינגר וולוול		לייבוש, יהושע, לאה
שלייכר אורי	גיצי	בן
שכטר הענוך־שוחט	אשתו	בת שבע, פניה, בן
שכטר משה	גוסטה לבית זלטקס	אדלה, חיים, זאב
שמיר איזיק	רוזה לבית מ. רויטר	הרש
שמיר יוסף	פרידה לבית עהרע	בן
שמטרלינג	גבוט כונע	מאיר, רבקה, מוטל
שפס יעקב	מרים לבית טקסל	בתיה
שפר מוניו		
שפר וולף	(נכדו של לייזר גלנץ)	
שפירא יוסף	אשתו	שני ילדים
שפירא משה	ברוריה לבית פוקס	פריל,שלמה, יוסף, נתן
שפירא נתן	רייזל	שני ילדים
שפירא שלמה	חנה בתיה לבית פוקס	ילדים
שפירא שלמה	שרה לבית פלוג	שני ילדים

כנויים

די בונדיקע פייגה		
המלמד גרשון	זלטה	
לאה הצולעת	(בביתה ביה"ס העברי הראשון)	
צדיקיל מלמד	רבקה מרקור	יהודה מרקור
שטריקנדריער	חוה	שני ילדים

פוטוצני

זילברפלד מלכה		יצחק, רחל
מרכוס דבורה		לוניו, איזיו
שכטר הרמן	דבורה	סוניה, אטקה, לונק

רקשין

מאיר שמואל	בריינה	
מרכוס מאיר	חייצי	עזריאל, איטה
מרכוס פסיה		
קראוס אברהם	בתיה	ינטה, שמואל
רוט שלמה	ינטה	בלומה, שרה
שכטר יהושע	חנה	זיוזיו, פייגה, לייזר

סטריהנצה

היילוייל גדליה	רייזל	הירש
ורם מרדכי אשר	רוזה	בתיה, דוד
לקס גולדה		
לקס יצחק		
לקס מיכאל		
לקס מלציה		

דבורצה

לכר יעקב	פנצ'ה	
לכר מוניו	רוזיה	מרילקה, הנק
לכר שמואל	ליצ'י	יהושע

ווייז'בוב

בומזה מטל		ילדים
בוגנר	אסתר גיטל	שני ילדים
בומזה מאיר	אשתו	שלושה ילדים
בומזה פסיה		בן
בומזה רבקה		
טורנר	רוזה	שני ילדים
טורנר יוחנן	אשתו	
טורנר נחום	אשתו	ילדים
טורנר שמואל	חנה לבית מילשטוק	יטקה, משה, חוה
טורנר	אלקה	ילדים
נוימן אליעזר	טובה	נהרגו בויזבוב
נוימן יוסף		
נוימן מאיר	חוה	רחל
פפר יוסף	טובה לבית טורנר	
פפר חיים		

רשימת בני נריוב שנפטרו בארץ

בליי יוסף לבית אדלה ניימן	1908 1972	עלה ארצה מגרמניה ב־1932. התישב בפתח תקווה בה עסק בפרדסנות ובה נפטר.
גבל מרדכי	1871 1967	יליד ווייז׳בוב, עלה ארצה מגרמניה ב־1938, התישב בת״א ובה נפטר.
גבל מרים	1976 1967	אשת מרדכי גבל שעלתה יחד איתו ארצה חייה ונפטרה בת״א.
גולדשלג שרה לבית אליעזר מיהלשטוק	1886 1951	עלתה ארצה ב־1934. חיה ונפטרה בת״א.
גולדשלג מינה	1907 1935	פעילה בשומר הצעיר. עלתה כחלוצה ב־1932. חיה ונפטרה בת״א.
גורלניק שושנה לבית משה שפירא	1904 1975	עלתה ארצה ב־1934. חיה ונפטרה בחיפה.
גלבר משה	1910 1974	עלה ארצה אחרי השואה ב־1967 דרך שוודיה. התישב בנתניה ובה נפטר.
הבר זאב	1905 1956	עלה ארצה אחרי השואה. התישב ב־נתניה ובה נפטר.
הוכברג שרה לבית לושק	1896 1975	אישה בעלת אומץ שקפצה מרכבת נוסעת למחנה השמדה. עברה את ה־שואה בגיטו וביערות סביב נריוב. עלתה ארצה ב־1948. התישבה עם ילדיה בחיפה ובה נפטרה.
הילפר פסיה לבית גרנוביטר	1880 1968	עלתה ארצה ב־1930, התישבה בת״א ובה נפטרה.
הלפרין דב	1907 1936	ראש קן „השומר־הצעיר" בנריוב. עלה ארצה כחלוץ בשנת 1928. השתתף במלחמת האזרחים בספרד ונהרג ב־ברצלונה.
הירשהורן אברהם (טונצ׳ו)	1920 1950	עלה ארצה ב־1947. התישב בכפר־סבא, נהרג מפגז טועה בשרות מילואים. השאיר אשה ובן־תיוק.
לוי זהבה לבית פוקס	1912 1974	חברת „בני־עקיבא" עלתה ארצה כח־לוצה. התישבה בנתניה ובה נפטרה.
שטרן מיכאל אליעזר	1900 1956	מראשוני „ציונים־כלליים" בנריוב. את השואה עבר בנריוב ואחריה עלה ארצה ב־1951. התישב בבאר־יעקב ושם נפטר.
שלזינגר (קאשובי) זיסיה	1910 1954	עלה כחלוץ ב־1929. עבד כפועל בנין ונספה בתאונת עבודה, בנפלו מפיגום.
רביץ לובה לבית גולדשלג	1905 1968	עלתה ארצה כחלוצה ב־1929. התישבה בתל־אביב ובה נפטרה.

תכן העניינים

תרבות והווי

אישים ודמויות

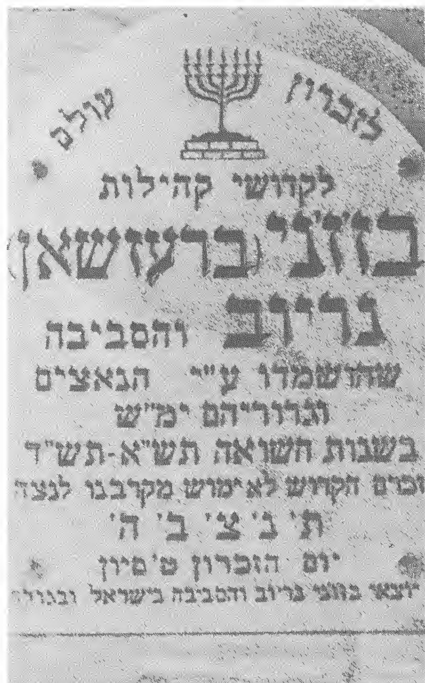
בתי הכנסת

השואה

ספר נריוב

רחשי תודה והערכה מקרב לב לכל אלה שסייעו בידינו, במעש ובחומר, להגשים את תכנית ההנצחה.
תודתי והוקרתי לחברנו, מנחם כץ, שתרם מזמנו החופשי במשך שנים כדי להוציא את הרעיון אל הפועל ולהביא את המפעל לידי גמר מוצלח. לעוזרים על ידו: שמעון כץ וצפנה בקין. וכן למר אורן אלישיב מנהל בית־הספר התיכון בחדרה ולמר מוריס פורקייל על נכונותם לתת יד לעבודת קודש זו.
יבואו כולם על התודה והברכה

בשם הוועד
ד"ר שקלאי אליעזר

The memorial table to the community of Brzezany and Narajow in the Holocaust Cellar on Mount Zion in Jerusalem.

Severay hundreds Brzezany Jews succeeded in avoiding the brutal hand of the executioner and fled the town, but only a few returned, in torn and rotten clothes, practically dressed in rags. They entered their hometown, 13 months after they left it. Altogether. 36 people sorvived. That was all that has been left from 12,000 Jews, who resided in Brzezany, when the Germans occupied the town. We, those who have come back, lived like one family. All of us lived in one section, far from the ghetto and from those people and places where we dwelt during the rule of the Nazis. We had a strong desire to get away from the local population, a great majority of whom, gave a helping hand to the murder of the Jews. We were looking forward to the day when we would be able to leave that terrifying place, where our lives and the lives of our dear ones were brought to a premature end. Our situation after the liberation, by the Soviets became more difficult than before the Nazi occupation. The non-Jewish population, as well as the Soviet government could not forgive the fact that we remained alive. They saw in us an unwanted remnant. They, as well as we, were waiting for the day when we could leave the place forever. Finally that day arrived. According to on agreement between Poland and the Soviet Union, we were allowed to leave the town our fathers and forefathers lived in. We left it with tears in our eyes, to start our lives anew and never to forget all those, who didn't survive. We left behind a big empty synagogue, a desolate peoples center and a large cemetery, filled with massgraves.

NEVER NEVER SHALL WE FORGET YOU OUR DEAR ONES ! !

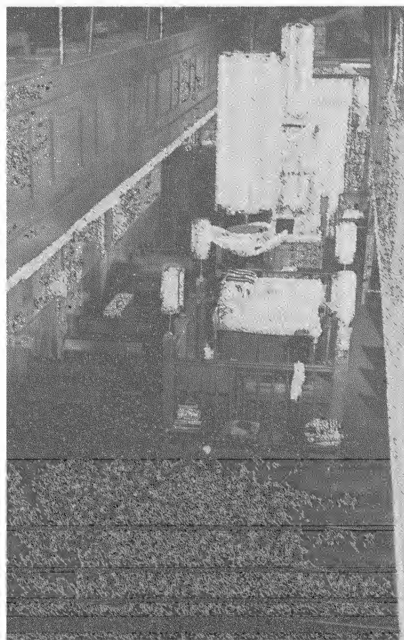

Group of Brzezaner people around the memorial table in "Jaa'r Hakdoshim" in the forest hills near Jerusalem.

The Germans were making the last preparations necessary for the liquidation of the ghetto. Before our very eyes, they were digging in the cemetery mass-graves for us. They were not hiding their intentions from us, on the contrary, with a smile on their lips, they told us of the approaching Judgment Day. Day after day, they organized our liquidation. Town after town was being finished off. We were counting the few remaining hours. Everyoe was trying to utilize them. Some were trying to repair the hiding-places, others were searching for ways and means to save themselves, even at the last moment. All of sudden, we, received encouraging news. The Gestapo informed our representatives, that it had the authority to exempt 200 men with required skills. These men would have to reside in army barracks under a heavy German guard. They would work and would not be harmed. An admission card to these barracks could be obtained for an enormous sum of money and was given to men only. Two days had goe by and the number of persons, who were ready and willing to pay the required sum of money for an admission card to the barracks, were twice as many as the available cards. After an effort by our emissaries, the Gestapo agreed to increase the number of admission to 400.

During the month of May 1943 the barracks were prepared for 400 men in the home of Dr. Falk. The Germans constructed high wirefence around the house ; so that no one could come in, or leave without the guards order. Everyone who had obtained a card, had to come and reside there not later, than the end of May. At dawn, on Saturday, June 12, the final "action" began, 3 days ahead of our expectations. On that day the Gestapo finished off the ghetto, as well as the people in the barracks. Even this time he Germans succeeded in deceiving those, who believed them. Under a heavy guard the barracks dwellers were brought to the cemetery. Only one witness of that event, Menachem Katz, survived and told us what had happened.

The Brzezaner synagogue in Brooklyn N.Y.

Finally, our town's turn also came. Yom-Kippur, the day of Atonement 1942 was approaching. We haven't forgotten yet that last Atonement Day. The Gestapo, for a money-bribe promised to postpone the planed "action for a later day, but this time too, they deceived us, as they had done many times before. Instead of starting their rounding up action before dawn, as we expected them to do, they appeared suddenly at 7.30 a.m. and began their work with more cruelty than before. At the beginning, they succeeded in gathering many Jews from the synagogues, but those Jews who were still at home succeeded in hididng, or slipping away and evading the Gestapo. As a result they were short of the number of Jews required by their plan. They continued the "action" the following day until the goal was attained. They took away from us more than 1,500 persons. The train made it's way to the extermination-samp in Belzec. On the way some of our people succeeded in breaking down the doors of the wagons and those, who had strength and luck, jumped from the train and came back to town, to start anew. On the morrow of this "action" the Germans collected the Jewish belongings what they "inherited" from the people they murdered the previous day, as if to fulfill the saying "Thou hast murdered and also taken possession !"

In order to make it easier for themselves in the future, the Gestapo confined us into a much smaller and closed-in ghetto. They brought us into half ruined houses in the Jewish quarter. The living conditions in these ruins were unbearable. Twenty persons were crowded into one room. It was no wonder that epidemics killed hundreds of us.. The ghetto was closed and without a special permit, it was forbidden to leave it.This brought about the breakdown in the barter business with the peasants of the neighborhood. We also lost at once most of our hiding places and the advantage of escaping from the town in time of danger.
The next "action" was not late in coming. By the month of January 1943, 3 actions, each one more cruel than the other, had taken place. We were only a small group of people left in the ghetto, a mere remnant of the Jews of our town. At the beginning of February, the Judenrat received an order from the Gestapo to bring back to town all these Jews, who received special permission to live outside the ghetto. On the 15th February 1943 the validity of these special permits expired. This served as a sign, that in the coming days, a complete and decisive purge of the remaining Jews would take place. We still do not know the reason, which eventually caused the Germans to postpone the last "action" for a number of months.

In March, 12 Jewish women received permission from the Gestapo to go and purchase whatever they needed in the market Novi-Rinek. There the German gendarmes were waiting for them. They arrested the women and brought them straight to the cemetery, where they shot and killed them.
Prior to the final liquidation, of the ghetto, there was one more "action", which lasted 3 days. It began several days before Passover. Unlike the previous "actions", this one was performed by local forces. It was done slowly, quietly and carefully. In a matter of 3 days they succeeded in gathering 300 people, ,men, women and children into the yard of the prison. There, Herman of the Gestapo made a selection. Some were assigned to a labor-camp, while the rest were led away to the cemetery.

Europe reached us. According to this news, which was brought to us by Polish neighbors who added a bit of poison to each story ; the Germans were uprooting Jews from their places of resident and they were being brought by train to the district of Lublin.

What were the Germans doing with those Jews ? Everyone had his own comments. Finally, we learned the tragic truth about the final solution. The Nazis were transporting the Jews in special extermination-camps. A place, or district where Jewish inhabitants had been exterminated became designated as free and clear of Jews — "Yudenrein".

Thus, the Jews began to look for ways and means to save themselves. There were some, who attempted to crose the Hungarian border. Others tried to live as gentiles on "Aryan" papers. A good portion of Jews looked for hiding places among the neighborhood peasants. Some of them were lucky and sorvived, however in most cases the peasants themselves killed the Jews, or handed them over to the Germans for a pot of "lentil-porridge". The simplest thing was to build a hiding place, each one in his own house and to use it as a shelter in time of trouble. Much planning, toil, effort and strength went into the construction of these hiding places, which were helpful for a limited time.

During the month of July 1942, the Germans for the first time instituted a search for young women, to be sent to labor camps. They seized 60 girls and transported them to the camp Yagelnica, near Chortkow. After several months of body breaking work, the girls met their death.

The days were passing swiftly and each day brought new news. In those days we were informed about an extermination-camp to be set up especially for us, constructed in the town of B e l z e c. Belzec, a small forsaken town, was suddenly marked on our map with the blood of innocent Jews. The uprooting of the Jewish population in our region began with the city of Lvov, and according to Nazi plans continued district after district and town after town. This is how the Germans operated. During the darkness of the night, or close to dawn, they would surround the town, attack Jewish homes, make thorough search, seize people and bring them to a central-assembly place under a hail of shots,, beatings insults and shouts. They stood there for long hours and then were led away to the train railroad station under heavy guard. The train arrived, the people were brought into the coaches, which were locked and sealed and the train left. After travelling for hours in overcrouded coaches, they arrived at their destination. The coaches were opened, and the people led out. The Germans forced them to remove their clothing and then they wer led away to the gas-chambers. The gas-jets were opened and the bodies were burned, and even before this tragic scene ended, new transports arrived.

LABOR AND CONCENTRATIONS CAMPS

The Germans exploited the human strength of the Jews for rigorous labor. For this purpose they concentrated them in labor camps. Near us were a number of such labor camps. All of them were not far from the city of Tarnopol. Such as the camp in "Zborow", in "Kamionka" in "Hluboki Wielkie" and many others. In every such camp, there were between 400 to 800 men. They worked in quarris and on highways. The Judenrat was obligated to supply the manpower according the demands of the Gestapo. From the standpoint of actual work, there was only enough for several hundred men, but for the Gestapo, and for the German labor-offices, these camps turned into a sort of business. The German ofifcials were interested to bring into the camps not merely hundreds or thousands of Jews, but tens of thousands of Jewish slave laborers. To materialize this purpose, they used their energy to destroy and exterminate, by every possible means, the Jwish laborers who were already in the camps, and bring new ones in their place. With every new group of workers, they received a large sum of money from the Judenrat, besides robbing the workers of their belongings. The Nazi labor and concentration camps constitute one of the saddest, depressing and most painful chapters in the history of human brutality. It left "mark of Cain", on every one, who had something to do with them. "labor camp" these two words spell out; hunger, terror, torture, murderous, beatings and degradation, until redemption came by the Angel of Death.

The labor-camps as well as the ghettoes were a long legend of suffering. It was a Gehenna, a veritable inferno on earth. In camps, and ghettoes brother harassed brother, and Jew battled his fellow Jew. This was the hight of slavishness and degradation. The human-being losts his hopes, stopped thinking and became a blind medium, a mere tool in the hands of his oppressors. There was no one to rouse him from his stupefying sleep. People were drugged, misled and went astray from the human path.

The winter itself caused many casualties, besides those, who were murdered by the Nazis. Hundreds died from hunger and epidemics. The spring of 1942, that followed, brought no relief for us. Day after day there came new commands, and with them new and fresh troubles. The Kreishauptmann was displeased with the Judenrat and reorganized it. He added another man Bercio Feld. The Kreishauptmann saw in him the man who will carry out his orders to his fullest satisfaction. He also reduced the number of the Judenrat from 24 to 12, so that it could be easier for him to deal with the Council. Feld's first activity was to reorganize the Jewish militia. He brought into it many of his friends whom he trusted, and appointed Bettinger as its commander. The Nazi order in those days was to concentrate in Brzezany these Jews, who resided in nearby villages. It was fo dden for a Jew to live in a village without a special permit.

The holiday of Passover came. We spent the eight Passover days without agitating any incidents. The worrysome news about the plight of Jews in Western

finishing off the Jews. The Kreishauptmann came with new demands each day. Thus, he demanded once that the Judenrat should place 40 men to his disposal for the purpose of clearing all the houses in the Jewish quarter, which were ruined by fire and bombardment.

The hunger and congestion affected the health of the Jewish population and epidemics began to spread. One day I was called to the Judenrat. When I came there, I found the Gestapo waiting for me, for I was responsiblfe for reporting to them on the health condition of the Jewish population. Right there and then, they gave me an order to inform them withou delay on any case of a contagious disease. Of course I promised to do so. I promised, but I didn't carry it out. Yet, it didn't prevent the Gestapo from visiting our town each week and shooting a number of persons, justifying their action by claiming that they were clearing the town from typhoid. Actions such as these continued.

Eight days before Hanukkah the Kreishauptmann called the Judenrat representatives to his office and told them in anger, that he won stand for the disregard of his command to transfer Jews from our town into neighboring towns. Therefore he said, "You are give eight days in which to select and prepare 1,000 Jews (not one less) and deport them to the nearest town, "Podhaica". The whole project was to be supervised by the "Sonderdienst" and by the Ukrainian-militia. The march would take place during the night of 15—16 December. The Jews would march by foot, 4 abreast. This news spread throughout the town with lightning speed. The Jewish inhabitants left their homes and scattered beyond their dwelling-places. The town was left empty. After an exhaustive and costly effort by the Judenrat, Kriger, the assistant to he Kreishaupmann was commanded for take it upon himself to investigate the whole project, and to see to it personally, that no harm should happen to anyone. He himself would see to it that the transfer of the 1,000 Jews should be orderly, and that dwelling places would be prepared for these people. He also gave permission to take 20 wagons for the use of the elderly and the children A great number of Jews were scattered outside the town, and the Judenrat together with the Jewish militia could not collect the required number to be transferred. After midnight they were joined in the search for Jews by Germans their way. All together they collected 600 men. At three o'clock in the morning the caravan moved in the direction of Podhaice. To this caravan were added the Judenrat officials, who were helpful in collecting the Jews. The tragic end of this story was that the Gestapo was waiting for them. The whole caravan was brought into a forest and all of its members were killed.

One witness remained, as if by a miracle, to tell what had transpired. Soon afterwards we hastened to that spot. We found the massacred bodies buried in a mass-grave.

Next day the Kreishauptmann was furious and, for the first time he hit the Judenrat-members and wounded Dr. Klarer, because of the unsuccessful and disorderly project. At the same time he gave another order, that all Jews were to hand over, in the course of several days, their furcoats. To add more force to his order, he demanded 12 persons as hostages. We all felt responsible for the 12 hostages. Without delay, we brought the furcoats and the hostages were freed. This time the act was completed without bloodshed.

collect 800,000 Zloty from the Jews of the town within 6 days, and then bring the collected money to him. After much crying and screaming the Jews gave the demanded money and the Kreishautmann deposited it in his chest.

Rosh-Hashanah arrived. We held services in private homes. We poured out our hearts before our creator. In those moments death sentences were decreed for many of us. Eight more days pased. On the day before Yom-Kippur an order from the Kreishautmann reached the Judenrat. Tomorrow, the first of October, 1941, at 10 a.m., all Jews aged 20—30, headed by the Judenrat, must appear at the "Targovica" square to register for work. The news spread in a second. We had the feeling that this order endangers our lives. We tried to clarify its real purpose, but didn't succeed. No one knew whether he should advise the people to obey the order or to ignore it.

We finished the sacred prayer of "Kol-Nidrei". This service will never be forgotten by those, who remained alive. The Yom-Kippur morning service was completed at 9 a.m. Hand shaking tears and words of encouragement followed the service.

At 10 a.m. the Jews reported to the specified place. The Gestapo, too, was not late in coming. With weapons in their hands they surrounded Targowice square. An order was issued : The Judenrat members should stand separately, workers should stand on the opposite side, the rest of the people, such as lawyers, teachers, accountants and merchants should also stand by themselves. After the assortment of the people was completed, they ordered the workers to go back to work and the members of the Judenrat were free to leave. The rest were surrounded by the Gestapo and led away to the prison. The following morning, after a meeting with the Kreishauptman, we rushed to collect golden items as ransom for the lives ofthose Jews, who were put in jail. We collected 5 kilos of gold articles and brought it to the Kreishauptmann. He took the gold and put it in his pocket, but didn't release the people. Instead, they were loaded on trucks and transported to an unknown destination. They disappeared, without leaving any trace. The peasants in the neighbourhood told later that these people were murdered. The Germans claimed, that they were taken to a labor camp. We lived with the hope of seeing them alive again.

The German machine to finish off the Jews, worked without a halt. A new order came from the Kreishauptmann. He could not stand so many Jews in our town. He, therefore, decided to transport at least, one hundred of them weekly to nearby towns. The feeble, the old and the sick had to go first. Only those, who were able to work and be useful, were be left in town. The responsibility to carry out this scheme was placed on the Judenrat.

The Judenrat also had to report to the German authorities the number of Jews deported to other towns each time. There was no alternative, the Judenrat had to comply with the order. To carry out this task, it was necessary to engage a force of men who would be subject to the authority of the Judenrat. An order was given by the German administration and the Judenrat organized a Jewish militia the "Ordnungsdienst". In the time this militia became very helpful in

to attack the Jews. The peasants then scattered throughout the town and murdered and wounded in beastial cruelty hundreds of Jews, then robbed them of their possessions. At first the dead were buried in the city park. Later our people, guided by Ginsburg, transfered the dead from the public-park to the Jewish cemetery. A total of 250 persons were killed, besides those, who were killed in the Christian cemetery. The complaints of the local Jewish committee to the Nazi commandant of the town were answered by a number of announcements, which informed us of a great number of anti-Jewish laws.

Two burning problems, demanding immediate solution, ,faced the Jewish community. The first one was the problem of hunger, and the second was the need to provide work for all the Jews. The Ukrainian militia blocked all the roads leading to town. No one could come in, or leave, ,especially those with merchandise or commodities. The Ukranians hoped to become the conquerors of the town and then confiscate all Jewish possesisons. How strong was their disillusionment when the opposite happened. The Germans included the Lvov province in the General-Government. The attitude of the villages to towns changed completely. The Ukrainians started exploiting the food storage. In exchange for their products, which were of a very poor quality, they demanded valuable articles from the Jews.

The Germans demanded Jews daily for different kinds of work. It was only the Jewish population, which was obligated to fulfill all German demands on the very same day. The demands were not small. The German appetite grew from day to day. In those days, he who worked a day's work, received, besides the beatings, also one loaf of bread.

The health situation was frightful. There were hundreds of wounded and sick hospitals would not admit. Dr. Falk and I, with the consent of the head of the Jewish community, opened a Jewish hospital in the community center. Near it, we opened a clinic. We supplied all the necessary furnishings and equipment. Due to hunger and overcrowded living conditions, there appeared the first signs of an epidemic. We fought against this disaster with all our strength, attempting to stop it, while there was time.

The military administration of the Germans ended after 6 weeks and a civil administration was established in its place. Eastern Galicia was divided into 3 regions, and our town belonged to the Tarnopol region, in which was situated the headquarters of the Gestapo for the entire region. Kreishauptmann Asbach was put at the head of our towns administration and the Sonderdienst Police was put at his disposal.As soon as he arrived in town he ordered Dr. Klarer to appear before him together with 23 men. I was one of them. I shall never forget this meeting. We entered as free men and left as the "Judenrat" (Jewish Council), responsible collectively for any disdain or opposition punishable by death. We didn't know then what the task of the Judenrat meant, but we had a feeling that a death sentence was put upon each one of us. Before the day was over, the Judenrat was already in full swing. The Kreishauptmann ordered the Judenrat

"THE HOLOCAUST"

The Holocaust's meaning is the murder of six million Jews. Six million times — murder. Each individual and his specific and distinctive death, accompanied by fear and torture. Every human being represents an individual tragedy, a distinct story of his life and the days he lived saturated with tears, filled with rage and chagrin, agonized by hunger, by pain, by constant beatings and by the fear of death.

Suddenly we were attacked by an enemy, who was strong, shrewd corrupt, despicable and utterly cruel. An enemy, who had only one aim, to exterminate all Jews without exception, in the shortest way and by what ever possible means. To attain this goal, the Nazis mobilized learned professors, scientists, psychologists, medical doctor's and simple scoundrels without any conscience or feeling. They had easy access to the most modern techniques, and thus they constructed a mass-murdering machine such, as was never known in the annals of human history.

Agaist such a vicious, shrewd and powerful enemy we stood helplessly believing naively in order, in law and justice. We thought, in our naivity that the free world would not remain silent. The enemy exploited, on one hand, his excessive strength and, on the other, our naivity. Suddely he hit us with savage cruelty, until we lost sensibility. When we woke up, we found ourselves bruised physically and spiritually. We were starved, sick, feeble and depressed. We were shut up in ghettoes without any hope for the future. Hunger, epidemica and fright devoured us. All we were able to do was to reflect passively on the hope that the free world would emerge from its apathy and silence and would hasten to render us help. But the world continued in it's silence and help didn't come. Yet, in all these trying conditions, we were determined to endure and to survive. This is the secret of the eternal nation of the Jews, a stiff-necked nation that never despairs. People helped each other quietly, without receiving any orders and sacrificed their lives so that others might live. They were the heroes.

The Germans entered our town on Tuesday and on the following Wednesday night, a battle broke out between the German occupation force and a detachment of Soviet-Cavalry. The streets were full of dead soldiers ad dead horses. The next day, the German commander of the town issued an order, that the streets must be cleaned by the Jews in one day. Another German officer, who supervised this work, picked out 3 Jews and shot them.

On Friday, a rumor spread that in the local prison a locked cell containing 12 dead prisoners, had been discovered. Right away, the Ukrainians spread a rumor that the Jews had killed these prisoners. The Sabbath passed by in relative quietness, however on Sunday, mobs of peasants came from the countryside, to pray in the church. There, they received encouragement from their leaders

but it was to no avail. The poverty and shortage grew from day to day, even if one had money he couldn't obtain any food.

Towards the winter, the Soviet announced that the whole region was being added to the large family of the Soviet republics. Every person was obligated to obtain an identification certificate. However prior to it, one had to sign that he was accepting Soviet citizenship.. .Those who were unwilling to assume Soviet citizenship were transported to Siberia. Others, who received a special "paragraph" in their papers which imposed all kinds of limitations,, particularly in the fields of employment and dwelling. Every person from the age of 18 and up had to work. If he was not employed, he was sent to the "Donbas" region. Those Jews of our town, who had no specific occupation, or those who were superfluous in their trades, tried very hard to create places of work at their own expense, so that they could remain in the town. The majority of the merchants became physical workers. Many professionals did likewise. The artisans organized themselves in "cooperatives". A Soviet official, called a "politrook", was assigned to each place of work. This official was responsible to the Government for his particular sector. Each person had a personal card issued to him by the N.K.V.D. (Soviet Ministry of Interior). This card bore all the particulars of the persons past and also of his present.

Our active life came to a standstill all of a sudden. The Library was closed down, and the books disappeared. Not a vestige remained from the Dramatic Circle. The various Zionist movements were liquidated. A Hebrew word was considered (as a crime against the Government.)

Everything one did was by order, according to a prepared plan. A man was only a tiny screw in a big machine. He was forbidden to think or God forbide, to ask questions. We learned to keep silent. The Soviets forced us to spy on the people around us. Once a week, on a certain day, in the early hours after midnight, one had to appear before the N.K.V.D. and tell them what one heard and what one saw. Closest friends became strangers to each other and shunned away from conversing with one another. Men of 18—50 years of age were subject to mobilization and a large portion of the youth served in the Soviet-Army. In such a depressing atmosphere, we continued to live for almost 2 years.
On the first ofMay 1941 we heard rumors that the Germans were making preparations for war, near the Russian borders. Worry and anxiety returned to us, for we knew the meaning of these preparations! On the night of the 22 of June 1941, ,war broke out between the Nazis and the Russians. This time we suffered severely even before the Germans entered out town. German airplanes bombed Brzezany. Many houses were dstroyed. Fires broke out in many parts of the town and there were a great number of casualties. Among the wrecked houses, was the home of my parents. In the course of several minutes we began to remove what we could out of the wreckage. We succeeded to extricate 8 living people. After much effort, we pulled out another 30 persons and 25 dead bodies. Among them were 5 of my family. We dug graves with our own hands and performed for them the last kind deed. On the first of July 1941 the Germans entered our town.

THE BEGINNING OF SECOND WORLD WAR

Both, the Poles and the Ukrainians strove to seize the sources of livelihood from the Jewish population of the town. They were assisted in their evil deeds by the Polish Government. The Government levied heavy taxes upon the Jews and decreed harsh laws against them. The Polish and Ukrainian mobs translated these laws into the force of the first. The Poles began by attacking and beating up their Jewish neighbours, and the Ukrainians engaged in burning and pillagig Jewish homes, and even murdering Jews who lived in villages. Antisemitism increased from day to day.

When second World War broke out, though we were aware that it could come, it was a heavy blow. We were not prepared for the war neither physically nor spiritually. Terror and confusion gripped us, and fortunately we didn't suffer human casualties in the brief initial period. From the start Polish officers and generals deserted the frontier. The roads were jamed with refugees, soldiers and vehicles. There was confusion from constant bombardment by the German airforce. The air-attacks caused heavy losses. We helped fleeing people with whatever we could. It is difficult to describe the prevailing confusion and despair. On Tunday morning, September 17, 1939 we heard on the radio that the Soviets had crossed the Soviet-Polish border. We breathed relief. The great misfortune passed us by.

THE SOVIET RULE 1939—1941

When Soviets entered Brzezany, over night chaos broke loose, though without bloodshed. The uppermost were made lowly and the lowly became uppermost. First of all the Soviets released from jail all political prisoners and with their assistance they established their rule. They helped themselves to whatever they needed and wanted. Every persons property was estimated and taxes were levied accordingly. "Counter revolutionary" movements were checked and examined. Private property, such as homes, merchandise and even furniture was confiscated. This condition lasted until the arrival of administrative personel from Russia proper. All those who had served as officials before were dismissed. The newly arrived Russians bought out everything there was to buy. The stores were emptied and closed down. Farmers stopped bringing their produce to town. Before long there was a shortage of foodstuffs and commodities.

The size of the population in town grew from day to day, due to the constant flow of refugees from the West and the arrival ot the Soviet Government officials with their families from theEast. In a short time, the Jewish population increased from 3,500 to over 12,000. The population of the town reached 35,000. To solve the problem of dwelling the refugees used every vacant store, every synagogue and every hut and cabin. Local Jews did their utmost to render aid to the refugees,

During the First World War and even somewhat later the teacher Feld served as principal of the school. He left our town in 1921. The Hebrew-School was opened again in 1926 with two teachers : Isaac Biterman and Abraham Halperin. At the end of 1927 they brought a new teacher, Mr. Komorovski, as principal. In 1929 a second Hebrew-School was founded by the "Tarbut" organization. Mr. Mansfeld was it's' principal. Shortly there after still another Hebrew-School was established by the Mizrachi orgazination.

CHARITY AND WELFARE INSTITUTIONS

After First World War, many orphans without shelter and protection were left in the town. Thanks to the intervention of Mrs. R. Reich. Mrs. H. Goldenberg and Mrs. A. Milch and other Jewish women, a Jewish womens organization for the protection of these children was organized. In 1920 it changed its name from The Organization of Jewish Women for the Supervision of Orphans to The Society for the Protection of Jewish Orphans. This worthy cause was supported by Brzezany emigrants to the U.S.A. and particularly by the family of Isaac and Rosalie Feld from Philadelphia. Thanks to this aid an Orphans-home was built on Strazhacka street. The majority of the 32 orphans, of both sexes, were taken in and brought up in this home. They received a thorough basic education and in addition an occupational training, so that they could later take care of themselves. This Orphans-home ceased to function when Second World War broke out. The destiny of these orphans was part and parcel of the destiny of the Jews in Brzezany.

THE HOLY BURIAL SOCIETY AND THE COFFIN BEARERS

This society was founded by Rabbi Naphtali Herz Halperin and Jakob Apel in 1837 and it was ratified 1876 under the name of "Charity and Kindness". Every member of this holy society volunteered his services and took part in all it's affairs without receiving anything in return. When Second World War broke out one member, David Ginsburg, took upon himself to conduct the affairs of this society. He devoted his time to this holy work, to the very last day of his life. Other charitable and welfare institutions were "The Diligent Hand of the Artisans", the "Society for Visiting the Sick", "The Society for Charity and Welfare", "The clothing of the Naked", and the "Mutual Assistance of the Academic Youth".

KEREN KAYEMET — KEREN HAYESOD — EZRAH

In outstanding Zionist activity in our town was in behalf of the "Jewish National Fund". There were a great number of activitsts, who dedicated their time and energy to this sacred work. Some of them were Dr. Solomon Glaser president, M. Thaler secretary, E. Roth and M. Tunis, were members of the committee. The names of these four devoted J.N.F. workers, were inscribed in the Golden-Book of the Jewish National Fund.

The "Keren Hayesod" in Brzezany was established in 1922. Dr. Nagler was elected president, M. Taub treasurer and Mr. Bar-David, administrator.
The aim of "Ezra" was to render financial aid to those, who wished to go on "Aliyah" to "Eretz Israel". The president of Ezrah was Dr. Wilner. It is worthwhile to note that not one young person, who wished to leave for Israel, had to give up "Aliyah" because of lack of finances.

"Ezrah" in Brzezany

THE HEBREW SCHOOL

In important chapter in the history of the Jews of our town, was the founding of a Hebrew-School by the organization "Safa-Brura", (clear language) in May 1903. The actual founders were Mordechai Wolf Maiblum, Yehudah Zarvintzer, Zalman Zaper, Josef Finkelstein and Jacob Bauer. The teaching staff included: Abuhav, Cohen, Rachovski, Zigel, Dlugach and Zvi Scharfstein. Adolf Horn was elected president of the school. A club called "Ivriyah", with a library and a reading hall were established at the same time.

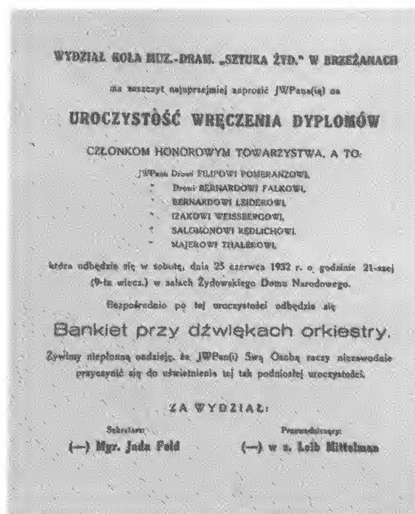
THE ZIONIST MOVEMENT

The Zionist movement in our town existed since 1893. That year marked the founding of a Zionist organization, the "Bnei Zion", who consisted mostly of the intelligentsia of our community and of a number of property owners. Mr. Saul Maiblum was elected president of this organization. In 1897 Brzezany Zionists participated in electing a representative to the First Zionist Congress in Basel. S. Maiblum was elected as delegate. The teachers of Hebrew in town had a great influence in spreading the Hebrew word and the Zionist idea, which were closely tied with each other. The Zionist movement grew from year to year and there were a number of Zionist organizations in our town even before the First World War.

In 1917 the youth movement "Hashomer", was founded in Brzezany, it's local head was M. Fried, follows by Mr. Bergman. The "Hashomer" movement was a national-Zionist movement attached to the world Scout movement. Two years later, the youth-movement "Hehalutz" (the Pioneer) came into being. Many members of the "Hehalutz" movement went on "Aliyah" to "Eretz Israel". There was the first group to go on Aliyah, even before the World War I. After the First World War these two Zionist movements were augmented by other Zionist movements such as "Hashomer Hazair", "Mizrachi", "Zionist youth" and "Betar" movement. A considerable number of the members of these organizations also settled in Eretz Israel.

"Hechaluz" in Brzezany — 1926

WYDZIAŁ KOŁA MUZ.-DRAM. „SZTUKA ŻYD." W BRZEŻANACH

ma zaszczyt najuprzejmiej zaprosić JWPana(ią) na

UROCZYSTOŚĆ WRĘCZENIA DYPLOMÓW

CZŁONKOM HONOROWYM TOWARZYSTWA, A TO:

JWPanu Drowi FILIPOWI POMERANZOWI,
" Drowi BERNARDOWI FALKOWI,
" BERNARDOWI LEIDEROWI,
" IZAKOWI WEISSBERGOWI,
" SALOMONOWI REDLICHOWI,
" MAJEROWI THALEROWI,

która odbędzie się w sobotę, dnia 25 czerwca 1932 r. o godzinie 21-szej (9-ta wiecz.) w salach Żydowskiego Domu Narodowego.

Bezpośrednio po tej uroczystości odbędzie się

Bankiet przy dźwiękach orkiestry.

Żywimy niepłonną nadzieję, że JWPan(i) Swą Osobą raczy niezawodnie przyczynić się do uświetnienia tej tak podniosłej uroczystości.

ZA WYDZIAŁ:

Sekretarz: (—) Mgr. Juda Feld

Przewodniczący: (—) w z. Leib Mittelman

served mainly for important meetings and community events. The Dramatic circle staged it's performances here. The Nazi oppressors made use of this hall as a detention place for the Jewish population, before their deportation to concentration camps. During Soviet rule it was turned into a cinema. The People's Center is perhaps the only remainder of Jewish cultural life in our town. This lonely monument is a reminder that Jews lived here.

Z.K.S. THE JEWISH SPORT CLUB

Jewish Sport-Club was founded by a small group of youths in 1922. It's first activity was to or organise a football team. They began without any financial means, but before long they were successful. In 1929 this team participated in regional games and advanced to league "A". Mr. Josef Maiblum was elected president of the Sport-Club and Mr. Josef Lebers vice president.

THE MUSICAL-DRAMATIC CIRCLE

In innovation, during the period of the enlightment was the appearance of theatrical groups in our town. There were performances in Hebrew as well as in Yidish. The Yidish spectacles were staged by local performers. Most active in these performances was Mr. Bialer, brother-in-law of Shlomo Redlich. Besides the performances staged by the local actors, there came to our town, professional theatrical groups, who staged dramas by Goldfaden, Gordin and others. Those active in the musical-dramatic circle after the First World War were S. Redlich, Weisberg, Bar-Dawid and Segal and the majority of the young people in our town, were centered around it.

Along side the Dramatic Circle was founded a library, the largest in our town. It contained books in three languages: Hebrew, Yiddish and Polish. There was also an orchestra. Two well-known families in our town appeared in musical performances on festive occasions — the Kurtzs and the Gutenplans. They also gave violin and clarinet lessons.

The Jair Synagogue

The "Jair Synagogue", on Tarnopolska street was broken open and plundered, and thus it remained.

"Rabbi Mendele Synagogue"

Rabbi Mendele Synagogue" located on Strazacka street was burned down during the bombardment of the Nazis.

The "Old Stretiner Klois"

The "Old Streiner Klois", which was located near the renovated synagogue, was turned into a grain store-house during the rule of the Soviets.

The "Rozler Klois"

The "Rozler Kloiz", which was situated on the north-west side of the "Big Synagogue"' became ruined and forsaken.

The "Potiker Kleizel"

The "Potiker Kleizel", which was housed in Reb Jidels Synagogue, was destroyed. Destroyed and burned down during the Nazi bombardment were also the Kleizel of the tailers, the porters worship place, the prayer quarters of Rabbi Seide Halperin, the prayer quarter of the Mizrachi and another synagogue called "Yad-Haruzim".

THE PEOPLE'S CENTER — THE NATIONAL HOUSE

The People's Home was an important property of the Jewish community of Brzezany. Dr. Falk and his wealthy family provided the funds for the erection of this spacious structure on Zboshova street. The People's Home was more impressive than any other structure in the surroundings. This beautiful institution was dedicated in April 1930 to serve the needs of the community and was registered as the property of the Orphan Home. The building contained 2 halls. The large hall, which could accommodate 500 persons,

SYNAGOGUES OF THE TOWN

The large synagogue

Aron Hakodech from the Large Synagogue

The large synagogue was built in 1718 and was renovated at the end of the 19th century. It was an imposing, beautiful edifice. This central buidding around which the life of the entire Jewish community was centered. Laws judgments, decrees, fines, holidays, births and deaths — filled this holy-place. So it was until the Soviet occupation of the town in 1939 when the synagogue was turned into a shelter for refugies. Afterwards it was turned by the Soviets into a grain store-house. The Nazi oppressors, which came afterwards, did not change the functions of the structure. It continued to serve as a storage place even after the entry of the Red-Army in 1944. The building is standing to this day. 2) The newly built Synagogue, stood close to the left side of the big synagogue. Jews who worshipped in this synagogue were mostly from wealthy and middle class families. This house of worship was also undamaged from the wars and under the rule of the Soviets it served as a grain store-house.

"The Cantor's synagogue"

The Cantor's synagogue", in the corner of Zygmuntowska and Skolna streets, in which Rabbi Nathanson prayed and preached, remained completely desolate and forsaken.

"Reb Yudels Synagogue"

Reb Yudels Synagogue" stood at the corner of Lvovska and Tarnopolska streets. This was a very popular synagogue. .It was wide open for everyone. It never lacked a quorum for a prayer-service. This house of worship was burned down and utterly destroyed.

The Tschortkower Klois

The "Chortkover Klois", belonged to the Hassidim, followers of the Rabbi from Chortkow. This was a 2 floor building. The upper floor contained the section for women worshippers and stood near to the house of Rabbi Gaon Mordechai Hacohen Shwadron, the Rabbi of the town. The synagogue was completely destroyed in the First World War. Part of it was later reconostructed, but it was eventually destroyed.

A very small number of Jews served as judges, and there were also a few high-schoolteachers. Among the professionals of the town were six Jewish physicians. There were physicians who left our town to search of more suitable places of work. There were also doctors, who completed their course of studies, but received no license to practice medicine.

There were about forty lawyers thanks to the district court. Some of these lawyers eked out a scant living from their profession. There were also a number of engineers, who completed their course of studies but could not find any work in the field. Most of the druggists couldn't find any work either. A fair portion of them left the town. The same fate met the young teachers. All of them faced a hopeless future. The situation of the artisans and craftsmen failed to improve after the first World War, in many instances their lot became even worse. For the working youth there were no prospects of even finding employment in our town. They organized themselves in various youth movements and waited for "Aliyah'" to Israel.

Members of the Brzezaner Committee in New York

RELIGION AND CULTURE

Renowned Torah scholars lived in Brzezany. Rabbis went forth from here into all parts of the world. It is sufficient to mention — Rabbi Joseph Saul Nathanson, Rabbi Kluger, the magid (preacher) from Brod Rabbi Isaac Shmelkes and Rabbi Shulem Mordechai Hacohen Shwadron. Also Rabbis Margolis, Jehuda Bergman and Rabbi Meirson studied and drank from the fountains of Torah in our town. The Hassidic movement captured many hearts. Various currents of Hassidim impressed their stamps on the Jews of our town, among them were the house of Rishin, Belz, Stratin, Zydachow. The second half of the 19th century Witnessed the period of enlightening, the search for new ways and ideas. It caused a complete change in the cutlural life of the Jewish community. Some of the local Jews started reading monthly and weekly literary publications in Hebrew, such as the "Halutz" (pioneer), the "Magid", the "Mevaser" and others.

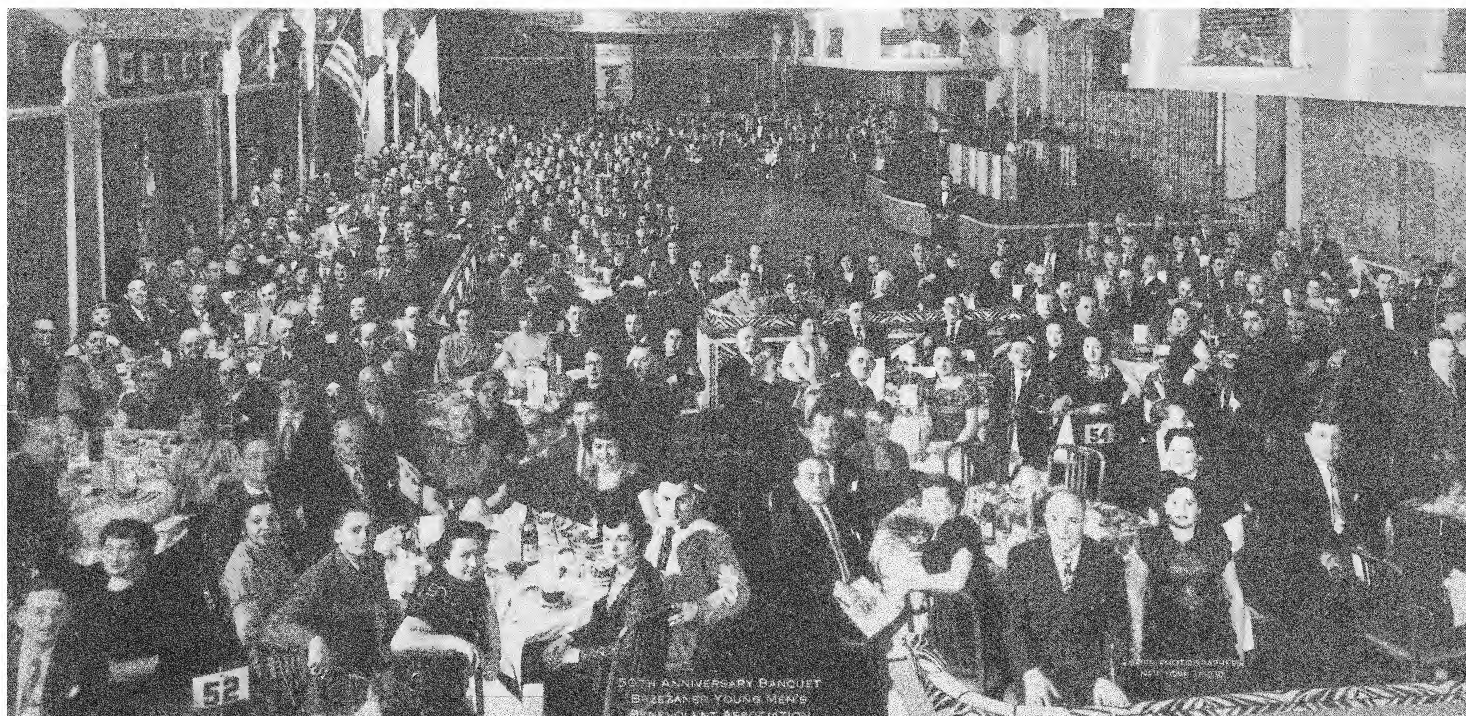
Part of the youth remained loyal to traditional Judaism, with the synagogue as their center, while others organized themselves into the various fractions of the Zionist-movement, with the Hebrew-school as their center.
Prior to the period of eilightment and even after it, the Jewish town administrators attended to the cultural life of the community. The synagogue continued to serve as the center of all cultural and spiritual life. In the synagogue Jews gathered to study Torah, and to participate in prayer and worship. In the synagogue they celebrated their holy-days, they preached their sermons, they exchanged informations and made decisions. Their joy or, God forbid, their sorrow found their expression in the synagogue. The Hassidim centured their spiritual activities around their "Klezlach", (small houses of worship). Architect Menachem Katz describes in this book the main synagogue of Brzezany, as well as the smaller prayer houses. I'll only mention their names.

THE ECONOMIC SITUATION

In Brzezany and surroundings there were no natural resources or industries of any kind. There were a handful of wealthy people such as owners of estates, possessors of flour-mills and lumber dealers. The middle class was predominantly composed of physicians, lawyers and merchants. A lower class consisted of small traders, artisans and cart drivers who worked very hard from morning till night, but still needed financial aid. Quite a sizeable portion of the Jewish community lived on welfare. It is therefore easy to understand the reason for the massive Jewish emigration in the late 19th and early 20th century. Multitudes left in order to find their fortunes in distant America. Of course, this emigration brought relief but it also caused many tragedies. A great number of emigrant husbands left their wives and children without any material aid, and disappeared without leaving a trace.

The various wars which took place in the year 1914—1920 had an ill effect on the Jews of our town. Many Jews left Brzezany forever. Most of the Jewish homes were destroyed, the possessions of the Jewish community were robbed and the sources of livelihood were completely ruined. Merchants who returned after the wars reopened their stores, each one according to his ability. Soldiers, who returned from the armies and youth that grew up during the war years and had no opportunity to aquire a trade, now turned their attention to business. The number of merchants grew more than this economy could support. The merchants organized themselves into a merchants union. Mr. Jacob Mittelman was elected as it's president.

Banquet of the Brzezaner Young Men Association New York — 1950

months and ended in a peace treaty. The Jewish population suffered most severely during that War. The town of Brzezany was burned twice, and the possessions of the Jewish population were pludered. Those years were decisively negative and tragic for the Jewish community.

The two decades after the First World War filled with chaotic and disorderly events, which resulted in the Second World-War which for us Jews brought destruction and annihilation.
This is a brief chronological review of the history of that time.

Statue of the Unknown Soldier

THE JEWISH COMMUNITY

Jewish community organization was established according to the Magdeburg code of laws. At the head of the community stood the administrators. In addition to the administrators 3 good persons were elected. They had their own court, which was under the authority of religious judges (Dayanim) headed by the Rabbi, and their judgments and decisions had to be ratified by the community leaders. The life of the community was centered around the synagogue. The first synagogue was already in existence in the 17th century.

Near the synagogue were a school, a bathhouse, a hospital and a lodging house for poor transientes. The Rabbi was chosen by the Jewish community and had to be authorized by the rulers of the town. The community administrators collected taxes from the citizens of the town. They cared for the poor, the education of the children and for the religious services. They had authority over the slaughter-house, they supervised the holy burial society and the great synagogue.

The Habsburgs brought about cognizent changes in the lives of the Jews. They flooded them with instructions and enactments. First of all they levied high taxes. The government also limited the production of intoxicating drinks. In the cultural field it strove to Germanize the Jewish minority. First, the Jews were given German family names, then they estabilshed government-schools for the Jews. They also placed a head Rabbi of the entire district.

A decisive change took place in the days of the renewed Polish rule, following the First World War. The law decreed personal, secret and democratic elections. Every Jews in town, who reached the age of 18 could participate. The last elections to the Jewish community Council were in 1936. Eight persons were elected with Dr. Klarer as it's presiding officer. This administrative body became automatically active during the rule of the Nazis as the Council of the Jews, "Yudenrat".

HISTORY

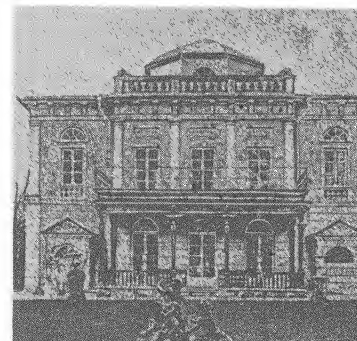
Brzezany was founded in the year 1530. The royal courtier Mikolai Sieniawa was given permission by the Polish king Sigmund the first, to change the village Brzezany into a township. The history of the Jewish community of Brzezany is tied to the history and development of the town. The town's population reached 260 souls in the year 1570, including four Jewish families who were engaged in trade. One hundred years later, in 1672, the towns population reached 500 families. Among these were one hundred Jewish families. Thus the number of Jews in our town continued to increased throughout the years.

In the seventeenth century Brzezany burned twice. These distressing events continued to plague the town until the first quarter of the eighteenth century. In the year 1772 Brzezany, together wih the rest of Galicia, passed into the hands of the Austrian government. In the 19th century Brzezany became the center of the offices for the entire district, called the"Starostwo". The majority of the Polish section of the population were employees in government offices, the Ukrainians were farmers, while commerce lay in the hands of the Jews. The respective occupation of these three people partly changed in the latter generation. Jews became doctors, lawyers, teachers, judges and officials, while commerce fell into the hands of the Polish and Ukrainians. The Poles and the Jews inhabited the town proper, while the Ukrainians lived in nearby villages. As a result of the first World War, the Ukrainians seized the rule of Galicia in the fall of 1918, however, in the spring of 1919 the Poles captures city after city, thus putting an end to the young Ukrainian state. Shortly there after, there was also a war between the Poles and Soviet-Russia, which lasted for a number of

The Main Square with the Greco Catolic Church

population. The height of the lake is about 100 metres above the level of the town. A high dam prevents the lake from shedding it's waters into the town and flooding it. East of the town, between the two forks of the river stands a big stone structure, a remnant from the 16th century. Originally, this building served as a citadel for the Sieniavsky family, founders of the town. In this antiquated stronghold lived and were buried numerous generations of the Sieniavsyk family. The citadel, together with an immense fortune, was handed down from generation to generation. The last member of this renowned family was the famous Graff Potocky, whose palace was in a nearby village Rai.

The Potocki's palace in Raj

On the west side of the town was the park. Across the park stood the Polish community center "Sokol". At the back of the center stood an old, neglected building, called "Reitschule". Close to this forsaken building lay, a wide open field, which belonged to the fire-brigade.

The center of the town ran symmetrically. It's central buidding was the "Townhall". It was a big square building, surrounded by a spacious yard. It consisted of two floors with a tower in the center. In the tower was set a clock, visible from all four sides of the town. The tower also bore the crest of Graff Potocki, a five angled cross. Surrounding the base of the townhall, as well as in the courtyard, there were many stores. Most of them belonged to Jewish storekeepers. The second floor of the townhall served as a highschool. Further west, between the houses stood the Greek Catholic church. Behind it was the Armenians church and towards the south stood the Catholic church. Close to the south side of the Catholic church stood the statue of Jan Sobieski. On two sides, north and east were platforms, which served as parking spaces for the horses and wagons, belonging to the farmers. Part of this plot was set for the local drivers and porters. All the houses in the center of the town, contained stores or barrooms, owned mostly by Jews.

Further north, there was another market, the "Novi-Rynek". This market was much smaller and more neglected, than the market in the center of the town. Zbozova street connected both. On the east side of the street stood the wo floor Jewish communiy center, which was built after the First World-War. North-east and south of the commercial centre extended a number of streets and alleys. On both sides of these streets stood small delapitaited houses. This was the residential section of the poorer Jewish population of the town. On the south side of this quarter stood the big synagogue, a beautiful well decorated structure, which was constructed in the 18th century. On the way to this synagogue, there were two study houses, as well as a number of Hassidic houses of worship. Nearby stood the community bath-house, the Jewish hospital, the delapitated old-people's home and several other institutions, owned by the Jewish community.

West of the business center was the most beautiful part of the town. Here stood magnificent homes, there were also a number of beautiful villas. Between the gardens and the homes, towards the south-west the street "Raiska" winds. Here, on this street were the cemeteries, the Jewish on the right side of the street and the Christian on the left.

BRZEZANY THE TOWN

In south-east Galicia, about 100 kilometers from the city of Lvov, in the triangle, between the cities Lvov, Stanislavov and Tarnopol, hidden between trees and forests, close to the river Zlota-Lipa, at the edge of a lake, in a low valley, is situated the small town of Brzezany. The town is well known in the wide world thanks to it's great Torah-scholars, whose fame went forth far from its boundaries.

Four roads, running in four different directions from the center connect it with the rest of the world. There is also another connection Brzezany boasts of — the railway. Thus Brzezany is the central town of an enitre region. A number of villages with a population of one hundred thousand citizens are under it's authority. The town itself is divided into five sections ; the center and four suburbs. In the northwestern corner of the town rises the "Bernardine" mount. There, also stands the monastery, an ancient building, big and long. From there one has an unforgettable view of the entire town and its surroundings. One can see, stretching like a mirror, the long lake, framed east and west by mountains and hills. The lake was the source of sustenance and relaxation for the town's

during it s four hundred years of existence. All those interested in becoming acquainted with Brzezany and it's people will be able to do so in these pages. The reading of it in itself will revive the memory of the past and commemorate all those who only wanted to live – to live as Jews.

To all those who helpt me and supported my work and assisted in the materialization of this task – first and formost Dr. Eliezer Szaklai–Wagszal my thanks and appreciation.

May this book serve as a memorial to the Jewish people and to the community of Brzezany, which fell victim to forces of darkness of Nazi Germany. May this book also serve as an eternal memory to the coming generation – a light to our youth which is renewing our existence as a free people in our homeland, and a warning to those of our people dispersed in the diaspora, who have not yet drawn the obvious conclusion from our tragic past.

Editor – Menachem Katz

Haifa, April 1978

The last Jews of the city of Brzezany were murdered by the Nazi henchmen thirty-five years ago. Almost a generation's life – time had to lapse before the last will of some twelve thousand souls, men, women and children, who were put to death within the town's periphery or sent to out lying death-camps, could finally be fullfilled.

The names of the jewish native population of Brzezany and Naraiow will now be committed to print for the sake of future generations. Along with them some nine thousand anonymous souls will be commemorated. They were Jewish refugees from various parts of western Poland who found their temporary and, as it happened, also terminal home here. They shared together with the local community four years of life and it's tragic destiny.

The last survivors of Brzezany's Jewish community both in Israel and in the United States have decided to commemorate the martyrs. A committee of former citizens collected over years of unceasing effort a considerable documentation on which the present memorial book is based. I have contributed my own share to the effort of editing, design and printing. As a native of Brzezany and witness and survivor of the Nazi occupation period, I am not only acquainted with the history of my home – town and the martyriology of my community, but was constantly haunted since the end of the war, by it's tragic memory. I felt it a sacred obligation towards those who perished, a pledge we gave each other, in those dark days : "If you survive, remember those who did not. Report to the world. Tell the story of our anihilation and avenge our blood."

Now that these pages are brought to print, I trust that the little I am able to contribute to the commemoration of my community, will materialize. I do not think there is further need for introductory notes, neither is it necessary to laud the past of my community and describe the illustrious men who lived in it

ASSOCIATION OF FORMER BRZEZANY RESIDENTS

Private publication of the association of
former Brzezany residents in Israel ; April-1978

Assistant editor	:	Shimon D. Katz
Illustration	:	Zafnat Bekin
Printing service	:	"Tarbuth" - Haifa
Printed	:	Ofset Bar-Chaim, Haifa

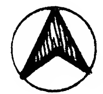
BRZEZANY MEMORIAL BOOK

EDITOR ARCH. MENACHEM KATZ

Odnoga rzeki Złotej Lipy
לפודהייצה
1
2
3
4
5
Miasteczko
Adamówka
אדאמובקה

Storożysko
ללבוב
האגם על הנהר זלוטה-ליפה
Na Grobli
מנזר הברנרדינים
Klasztor Bernardynow
לטרנופול
נחל
Potok płynący
הגטו
Zamek
Rynek